TÜRK TARİHİNİN İLK DEVİRLERİNDEN

YAKIN ŞARK

ELÂM VE MEZOPOTAMYA

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
VIII. SERİ — No. 3

TÜRK TARİHİNİN İLK DEVİRLERİNDEN

YAKIN ŞARK

ELÂM VE MEZOPOTAMYA

Ord. Profesör
M. Şemseddin Günaltay
Türk Tarih Kurumu Üyelerinden

ANKARA
1937

FİHRİST

	Sahife
Kâinat ve arzımızın tarihi	3
Yeryüzünde uzvî varlıkların ilk zuhûru	14
Bibliyoğrafya	23
Arz tarihinde Dördüncü Devir .	24
İnsanlığın ilk devirleri . .	35
Bibliyoğrafya.	54
Kadîm şarkın Prehistorik Devirleri .	55
Şarkta Neolitik Devir. . . .	71
Bibliyoğrafya	82
Eski Şarkın İlk Sekenesi ve Medeniyeti .	83
Orta Asya Brakisefallerinin göçleri .	106
Ön Asyanın ilk medenî iskânı	121
Bibliyoğrafya.	127
Elâm mıntakası	128
Elâm kıt'asının Prehistonik Devirleri Sus hafriyatı	130
Şarkta Prehistorik Devir	152
Elâm'ın satvetli Devri	162
Elâm'da Devlet Teşkilâtı, Elâm'ın dini ve veraset usulü.	172
Elâm san'ati	177
Bibliyoğrafya.	183
Mezopotamya	187
Mezopotamya'da Prehistorik çağ	198
Sumer'lerin menşei	200
Sumer tarihinin Mitik Devri . .	205
İlk Mitik kırallık ve merkezi	208
Sumer tarihinin Tufandan sonraki Mitiko historik Devri	215
Son keşiflere göre Sumer'lerin tarihî devri .	222
Sumer'lerin M. E. 2750 ye kadar ilk devirleri . .	242
Islahatçı ve kanuncu Sumer hükümdarı *Urukagina* .	269
Bibliyoğrafya. . .	280
Samî'ler	282
Samî'lerden evvel ön Asyanın sekenesi	286
Akad İmparatorluğu	293
Sumer kültürünün Akad'lar devrindeki yayılış sahası	307
Akad İmparatorluğunun inkırazı .	307
Akad'ın yıkılmasından sonra Sinear	314
Guti'lerin devrinde Lâgaş sitesi ve Sumer medeniyetinin rönesansı	320
Sinear'da Sumer'lerin üçüncü Ur sülâlesi. Sumer - Akad kırallığı	329
Büyük Sumer İmparatorluğu	332
Üçüncü Ur İmparatorluğundan sonra Sinear	343
Bibliyoğrafya.	352
Sumer medeniyeti . .	354

Sahife

İçtimaî Sinear 363
Sumer'lerde hukuk 377
Sumerlerde malî teşkilât 383
Snmer'lerde edebî ve ilmî hareketler 405
Sumer'lerde ilim hareketleri 435
Sumer Dininin Kaynakları 452
Sumer'lerde günah telâkkileri 502
Amuru'lar ve Birinci Babil İmparatnrluğu 509
Hammurabi'den sonra Amuru'lar. 521
Eti'lerin Sinear'ı istilâsı 523
Kasit'ler ve Sinear'da Kasit Kırallığı 525
Kasit kırallığının inkırazından İkinci Babil İmparatorluğunun teşekkülüne kadar Sinear 536
Milâttan önceki ikinci bin başında Ön Asya. 538
Yukarı Mezopotamya'da Subari'ler 541
Sumer ve Eti medeniyetlerinin ilk Asur'lara tesiri 549
Büyiik Asur İmparatorluğu 552
Ninova ve Babil İmparatorlukları zamanında Asur'lular ve Kalde'liler. . 574
İkinci Babil İmparatoıluğu 585
Bibliyoğrafya. 595



Orta Asya

ve

YAKIN ŞARK TARİHİNE GİRİŞ

KÂİNAT VE ARZIMIZIN TARİHİ

TEVRAT AN'ANESİ — LAPLAS NAZARİYESİ

Beşer tarihi, üzerinde yaşanılan yer yuvarlağının coğrafî ve iklimî şartları ve geçirdiği tahavvüller tarihi ile sıkı bir surette alâkalıdır. Tarihî amillerin en önemlilerinden biri coğrafî ve fizikî faktörler olduğuna göre; beşer tarihini tetkika girişmeden evvel; insanların üzerinde doğup büyüdükleri, yaşadıkları yer yuvarlağının tarihini öğrenmeğe ihtiyaç vardır.

Cihanın ve onun bir zerresi olan arzımızın vücut buluşu hakkında eski milletlerden her birinin kendilerine göre, birer kozmogonileri vardır. Başta Orta Asya'lılar, Sumer'ler, Çinli'ler Mısırlılar olmak üzere eski kavimlerin bu hususta ki zengin üstureleri tetkika deger.

Orta zamanlarda ve ondan sonra da on dokuzuncu asra kadar uzıyan devirlerde ise Avrupa'da, bütün Ön Asya'da ve Şimalî Afrika'da, Avrupalıların yerleştikleri zamanlardanberi de Amerika'da cihanın vücut buluşu hakkındaki umumî telâkki Tevrat an'anesine istinat ediyorodu.

Müspet ilimlerin fütuhat ve hakimiyeti henüz başlamadan evvelki tahayyül devirlerinde cihanın ve binnetice arzımızın vücut buluşu meselesi Tevrat an'anesile izah ediliyor, bu an'anenin kat'î bir hakikat olduğuna inanılıyordu.

Beşeriyeti asırlarca çorak sahalarda uyuşturan bu an'ane Tevratın tekvin (*Cénèse*) kitabının ilk sayıfalarını işgal etmektedir. Buna göre bütün kâinat, arzımız ve üzerindekiler Yehuva tarafından yoktan var edilmek suretile ve yedi günde yaratılmışlardır.

Tevrat'ta: "Arz bidayette şekilsiz ve çıplaktı. Zulmetler, sular üzerini örtüyordu. Ruhullah da sular üzerinde hareket ediyordu.„ Fıkraları ile tasvir edilen hilkat menkıbesi başlangıcı itibarile, ileride bahsedeceğimiz Sumer'liler, hattâ Altaylılar kozmogonisine esaslı bir müşabehet arzetmektedir. Tekvin

ayetlerine nazaran zulmetlerin suları örttüğü, Ruhullah sular üzerinde yüzdüğü bu zamanlarda Yehuva, nur olsun diyor, nur oluyor. Sonra zulmetleri ayırıyor. Nura gündüz, zulmete gece, her ikisine birden de gün adını veriyor. Yani daha yer gök, güneş, ay yaratılmadan gece ile gündüz yaratılıyor!....

Birinci gün bu işleri yapan Yehuva, ikinci gün aralarına Levhi yani göğü yerleştirerek yukarı suları aşağı sulardan ayırıyor. Üçüncü gün denizleri yapmak için gök altındaki suları topluyor. Karaları meydana çıkarıyor. Karada otlar, ağaçlar bitiriyor. Dördüncü gün güneşi, ayı, yıldızları göğe yerleştiriyor. Beşinci gün de karalarda yaşıyan bütün hayvan ve haşereleri yaratıyor. En sonra da insana vücut veriyor. Yedinci gün bütün bu işlerini bitirmiş olduğu için, istirahat ediyor. Dinlendiği bugünü mukaddes tanıyor.

Pek acemice tertip edilmiş olan bu kozmogoni müminleri Avrupa'da ilmî tetkikler başladığı zamanlarda bile onun hakimiyetini muhafaza için çok didinmiş, her çareye başvurmuşlardır. Hattâ meşhur *Lamarck* on dokuzuncu asrın ilk senelerinde Tevrat'ın hılkat an'anesine karşı hayvan nevilerinin istihalesi esasını ortaya atan (Philosophie Zoologique) unvanlı eserini neşrettiği zaman yalnız papazların değil, kiliseye sadakat ve bağlılık gösteren fen adamlarının da şiddetli hücumlarına uğramıştı. Hayvanat ve nebatat ilimleri mütehassıslarından meşhur *G. Cuvier*, o zaman kendine kilisenin ebedî minnettarlığını kazandıran yazılarının birinde "Musa bize öyle bir kozmogoni bıraktı ki vüsuku hergün hayrete şayan bir surette tahakkuk etmektedir.„ diyecek kadar ileri gitmişti.

Lamarck nazariyesini müdafaa eden *Geoffroy Saint - Hilair* ile *G. Cuvier* arasında devam ve Fransa Akademisini tamam iki sene işgal eden bu münakaşa *G. Cuvier* nin yani kilise taraftarlarının galebesile neticelenmiş, *Geoffroy Saint Hilair*'de kabaran umumî taassup karşısında sükûte mecbur olmuştu.

Fakat, katolikliğin ve binnetice Tevrat'ın bütün orta kurunlara hâkim olan ağır sultasına karşı daha on altıncı asırda *Martin Luther* (1483-1546) tarafından açılan mücadele fikirlere az çok serbesti temin etmiş olduğundan fezada âlemin, yer kabuğu üzerinde de jeolojik tabakaların nasıl teşekkül ettiği hakkında serbest düşünceler başgöstermiştir. Nihayet ilmin terakkisi ve yeni keşiflerin ilerlemesi neticesi olarak bir

zamanlar kat'î hakikat gibi telkin edilen bu köhne an'ane de yavaş yavaş tabiî mevkii olan eski mitolojiler arasına gömülmüş, yerine ilmî istidlâllere dayanan yeni nazariyeler kurulmuştur:

Evvelâ (1724 - 1804) tarihleri arasında yaşıyan Alman Feylesofu *Emmanuel Kant* kâinatın tekevvünü hakkında bazı düşünceler ortaya atmış, bundan mülhem olan Fransız âlimi *Laplace*'ta (1729-1827) on dokuzuncu asır başlarında kâinatın vücutbuluşunu mihanikî ve fizikî esaslara göre izah eden meşhur nazariyeyi kurmuştur.

Bugün hâlâ mevcut olan ve teşekkül halinde bulunan Nebülöz'lere yani sehabi muzilere göre düşünülen bu nazariyeyi şu suretle hulâsa edebiliriz:

Cihanın tekevvününden evvel feza dediğimiz payansız saha gaz kümesi (chaos gazeux) halinde bulunuyordu. Bugün yer yuvarlağında ve semavî ecram da sulp, mayi, veya gaz halinde bulunan maddeler, o zamanlar bu mütecanis gaz kümesini teşkil ediyorlardı. Son derece rakik olan gaz kümesinde yüksek bir hararet bulunuyordu. Gaz kümesinin tekâsüfü neticesinde kendisinde merkeze doğru bir kuvvet (kuvvei ilelmerkeziye) hâsıl olduğu gibi mihveri etrafındaki hareketi icabı olarak ta muhite doğru makûs bir kuvvet (kuvvei anilmerkeziye) daha hâsıl oldu. Gaz kümesinin devri mütemadiyen sürat kesbettiğinden anilmerkez kuvvet tesirile kendisinden birtakım parçalar ayrıldı. Bu parçalar zerrevî cazibe (kuvvei ilelmerkeziye) ile birer nebülöz halini aldılar. Zerrevî cazibe yavaş yavaş bunları tekâsüf ettirdi ve merkeze çeken bir kuvvet halini almağa başladı. Bu suretle nebülözlerin her birinden bu kuvvetlerle (merkeze çeken ve muhite iten kuvvetler) bir manzume teşekkül etti. Bizim güneşimizin âlemi bu suretle tekevvün eden manzumelerden biridir.

Âlemimizi teşkil eden nebülözün mihverî hareketinden doğan anilmerkez kuvvet, etrafında birtakım halkalar hâsıl olmasına sebep oldu. Anilmerkez kuvvet arttıkça bu halkalar parçalandılar. Tekâsüf ede ede mayi haline gelen bu küreler, mihverî hareket ve merkezî kuvvet icabı olarak kutupları basık, istiva hattı cihetleri çıkık birer şibih küre şekline girdiler. Ana nebülözün etrafında dönmeğe başladılar. Arzımız bu suretle tekevvün ettiği gibi ay da arzın mihverî hareketinden hâsıl oldu.

Hararet derecesi pek aşağı olan fezaya fırlıyan ve narî mayi halinde bulunan yerin kışrı soğumağa başladı. Nihayet gittikçe kesafeti artan bir kabuk bağladı. Bu kabuk, birçok amiller tesiri altında kaldığından gayri muntazam bir şekil aldı. Bazı yerlerde çukurlu, bazı yerlerde ise tepeli oldu. Hararet derecesi azalınca yer yuvarlağanı muhit olan havadaki buhar da tekâsüf ederek yağmur halinde yeryüzüne indi. Bu suretle ilk denizler teşekkül etti. Yer uzviyetin yaşamasına müsait bir hale gelir gelmez, ilk uzviyetlerde zuhûr ettiler.

ARZ TABAKALARİLE ÜZERİNDEKİ UZVİYETLERİN TEŞEKKÜLÜ

Jeoloğlar arzın kabuk bağladığı devirden sonraki zamanları biribirlerine uymıyan muhtelif devirlere ayırırlar. Bu taksimde arzın güneşten ayrıldığı zamandan üzerinde karaların teşekkülü anlarına kadar geçen uzun devre Arkeen adı verilmektedir. İlk karalar bu devirde teşekkül etmiştir.

İptidaî veya Arkeen denilen ilk devirden sonraki arz tarihi birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü devir namlarile dört büyük çağa ayrılmıştır. Bu devirleri gösteren cetveli aşağıya dercediyoruz:

İptidaî veya Arkeen devir: *Mikaşist, Gneiss*

Birinci devir	*Prekamberi*		
	Siluri		*Trilobitler*
	Devoni		ve balıklar
	Karborifer (Fahmî)		*Labirintodontlar*
	Permi		*Amfibiler*
İkinci devir	*Triyas*		
	Jurai	Aşağı	*Soriyenler* devri
		Orta	İlk memeliler
		Yukarı	
	Tebeşirî	Aşağı	*Dinosoriyenler*
		Yukarı	Zahifevî kuşlar

Üçüncü devir	Eosen	Eosen	Memeli hayvanlar
		Oligosen	
	Neosen	Miyosen	
		Pliyosen	
Dördüncü devir	Pleistosen	Paleolitik	İnsan
		Neolitik	

Milyonlarca sene zarfında teşekkül ettikleri tahmin edilen bu tabakalardan Arkeen devrinin sonlarına doğru ilk hayatî cürsume olan moner (Protogène) ile ilk tek hüceyreli basit amiplerin zuhûr etmiş oldukları kabul edilmektedir.

Üçüncü devrin son tabakaları olan pliyosen tabakasında ise insana benziyen mikrosefal mahlûkların iskeletleri bulunmuştur. Natıkalı insanlar ancak dördüncü devirde görülmektedir.

ASYANIN VE KADÎM ŞARKIN COĞRAFİK VE TEKTONİK TEŞEKKÜLÜ

Arz kabuğunun şakulî tazyik ve iltivalardan mütehassıl arzanî tazyiklerle tekevvün etmiş olduğu malûmdur. İltivalar ve şakulî tazyikler neticesinde bazı yerlerde bu kabuk yükselmiş, bazı yerlerde ise alçalmıştır.

Jeoloğların ilmî tetkik ve taharrilere istinaden umumiyetle kabul ettiklerine göre bu tazyik ve iltivalar neticesi olarak birinci devir sonlarında bugünkü Asya kıt'asının yerinde ve şimal kısmında geniş bir toprak parçası bulunuyordu. Müstakbel Asyanın nüvesini teşkil eden bu parçaya Angara kıt'ası denilmektedir [1]. Angara kıt'ası (Paleozoik) devirlerdenberi sular sathına çıkmış bulunuyordu.

Angara kıt'asının cenubunda yani bugünkü Asyanın ortasında şarktan garbe doğru cesim bir Okyanus bulunuyor-

[1] Bu devirde Avrupanın nüvesini de Fenlandiya ve İskandinavya havalisi teşkil ediyordu. Bu havaliye Fennoskandya denilmektedir.

du. Bu denize Tetis (Tethys) veya Mesoje denizi adı verilmektedir.

Tetis Okyanusunun cenubunda bu günkü Hindistan ve Arabistanı ihtiva etmek üzere diğer bir kara parçası bulunuyordu. Bu kara parçasına da Gondwana kıt'ası denilmektedir. Gondwana kıt'ası bir taraftan Cenubî Amerikaya, diğer taraftan da Hindistan vasıtasile Avusturalyaya bağlı bulunuyordu.

Angara ve Gondwana kıt'aları arasında bir ara deniz olan Tetis Okyanusu, bu itibarla bir Asya akdenizi mahiyetinde idi. Asyanın bazı eski parçaları, yani bu günkü Tarım ırmağı havzası, (Sérinde) ile şimalî ve cenubî Çine ait ilk toprak parçaları bu Asya Akdenizi içinde, Garbî Akdenizin Girit, Sardonya gibi adalarını andırıyorlardı.

Tetis denizinin muhtelif devirlerde teressüp eden plastik tabakalarında Angara ve Gondwana kıt'alarının şimalden ve cenuptan daimi tazyikleri neticesinde birçok iltivalar tekevvün etti. İltivaların tekevvünü ile başgösteren yeni toprak parçası, Angara kıt'asını cenuba doğru uzattı. Silur ve Devon devirlerinde vukubulan Orogenes hareketler neticesinde de Asyanın ilk büyük çatısı kurulmuş oldu. Bu çatının yükselen kısımları, yani Ortaasyanın Sibirya hududuna kadar olan şimal kısmı ile Moğolistanın şimalindeki kayalık mıntaka silur devrindenberi bir daha su altına girmemişlerdir.

Müteakıp asırlarda Tarım havzası (Sérinde) ile eski çatı arasında uzanmış olan ara deniz içinde çöken tabakalar, karbon devrinde iltiva ederek Tanrı dağları (Tiyen-Şan) ile diğer dağları vücude getirdi. Obi ırmağından Ceyhun nehrine kadar uzıyan sahada ise Garbî Altaylar, Tarbagatay, Aladağ (Çongaryada), Tanrı (Tiyen-Şan) dağlarının garp kolları ve nihayet Hindu-Kûş dağları tekevvün ettiler. Bu dağlar Obi den Ceyhuna kadar imtidat eden Türkistan sahasına doğru yelpaze şeklinde uzanırlar.

Eski devirlerde teşekkül etmiş olan Yarkent kavsi iltivaları, bu zamanlarda Tarım havzasının garp ve cenup kıyısı boylu boyunca Tetis denizinin cenup kolunu doldurmağa başlamış bulunuyorlardı. Bu iltivalar Kaşgar dağları aksamından Altın dağı, Üstün veya Arka dağı vücude getirerek şarkta Nan-Şan dağlarına erişmektedir.

İkinci devre ortalarında (Yukarı Juraikden Aşağı Tebeşîri devre kadar) denizler kilsî tortularını Sürye, Palestin ve Mezo-

potamya kıt'alarını teşkil edecek olan sahalara bırakıyorlardı. Tedricî tereffü yavaş yavaş bu toprakları da meydana çıkardı.

İkinci devir nihayetlerine doğru da iltivalar ve şakulî tazyiklerle Gondwana kıt'asında birtakım tereffüler ve inhitatlar husule geldi. Vukubulan inşikaklardan Atlantik ve Hint denizleri doğdu. Bu suretle Asyaya Arabistanla bitişik bir Afrika kıt'ası taayyün ettiği gibi eski şarkın manzarası da kat'ileşmeğe başladı.

Üçüncü devrin Eosen çağında İran yaylâsının büyük bir kısmı sular altında bulunuyordu. Yani İranın şimal kısmı Ponto-aralo-Kapsiyen denilen denizle örtülü bulunuyordu. Kıt'anın garp ve cenup kısmı ise Basra körfezile muhat bulunuyordu. Bu zamanlarda Basra körfezi Mezopotamyanın yukarı kısımlarına kadar çıkıyor ve büyük bir göl ile garpte Lübnan dağlarına kadar uzuyordu. Bugünküne nisbetle daha büyük olan Urmiye gölü de İranın garp mıntakasını dolduruyordu.

Üçüncü devir ortalarına doğru arz kabuğunun sıkışmasile birtakım çıkıntılar ve çökmeler vücude gelmek suretile Önasyada vukubulan değişiklik İranda da oldu.

Üçüncü devrin ortası sonlarında İran plâtosunun umumî manzarası bugünkü gibi kurak ve çölümsü degildi. Bilâkis burada ratıp ve muntazam bir iklim hüküm sürüyor, çayırların, ormanların fevkalâde inkişafına müsait bulunuyordu. Fakat üçüncü devrin son çağı olan Pliyosen nihayetlerinde, İran, Şarkî Anadolu ve Kafkasya neveler yani cumudiyelerin temelini teşkil eden sert kar tabakaları ve glasyelerle örtülmek suretile merkezî Asya künbedine bağlanmış oldu. Pleistosen devrinde tuzlu göller, yerlerinde çorak sahalar bırakmak üzere çekilerek memleket bugünkü topografik manzarasını almağa başladı. Maamafih İranın tamamile bugünkü şeklini alması ancak dördüncü devirdeki seller ve itikâller çağlarında olmuştur.

TETİS DENİZİNİN İKİYE BÖLÜNMESİ

Birinci zamandan üçüncü zaman başlarına kadar süren devamlı iltivalar ve teşekküllerle İç asyayı şimali şarkîden cenubu garbîye doğru ikiye ayıran silsilelerin yükselip ya-

yılışı neticesi olarak Angara ve Gondwan'a kıt'aları arasındaki iç deniz şarkî ve garbî olmak üzere ikiye bölünmüş ve mütemadiyen küçülmeğe koyulmuştu.

Muhtelif zamanlarda şeklini devamlı surette değiştiren bu Asya iç denizi, dibinde teressüp eden tabakaların üçüncü devrin *Orogene* hareketlerile Mültevî silsileler halinde yükselmesi ve bilhassa Himalaya dağlarının teşekkül etmesi neticesinde eski Angara ve Gondwana kıt'aları biribirlerile iltisak ettiler. Bu suretle bugünkü Asyanın bünyesi tamamlanmış oldu. Haddi zatinde Asya kıt'asının garbe doğru uzamış parçasından başka birşey olmıyan ve şimdiye kadar ancak keyfî bir tevsim ile Asyadan ayırt edilmiş olan Avrupa[1] kıt'asının Tektonik teşekkülü de bu tarzda olmuştur.

Üçüncü devirde Oligosen zamanından Pliyosen devrine kadar uzıyan zamanlar zarfında Orojenik [2] kuvvetler tesirile Avrupada biri şimalde, diğeri cenupta olmak üzere birtakım iltivalar vücude geldi. Bunlardan şimaldekilere Alpenler denilmektedir. Alpenler Pireneden Karpatlara kadar yayıldılar. Cenuptakilere de Dinarik dağları denildi. Dinarikler de Atlaslardan başlıyarak Sicilya ve Apenin silsilelerini vücude getirdikten sonra Dalmaçyada asıl Dinarik denilen Alplarda düğümlendiler. Buradan da Ege adaları, Girit, Yunanistan, Rodos vasıtasile Anadoluya girdiler. Anadoluda Toros, Antitoros kavisleri, daha şarkta Zağros dağları yükselerek Anadolu ve İran plâtolarını kuşattılar. Sonra Hindu Kûş ve Himalaya ile birleştiler ve buradan da Sont adalarına kadar imtidat ettiler.

Yeryüzü kabuğunun müteharrik mevceler halinde teşekkülü, tıpkı ses mevceleri gibi; bazı yerlerde çıkıntılar (ukteler) bazı yerlerde ise çöküntüler (batınlar) yapmıştır. Anadolu ve İran dağlarında olduğu gibi bu çıkıntı ve çöküntüler, bu dağların büyümelerini ve iltivaların daralmasını izah etmektedir.

[1] Bundan dolayıdır ki bazı müellifler Asya ile Avrupanın her ikisine müşterek ad olarak Avrasiya denilmesini teklif etmektedirler. Maamafih Afrika da vaktile Arabistan vasıtasile Asyaya birleşmişken yeni sayılabilecek bir zamanda arazinin çökmesile teşekkül eden Şap denizi bunları zahiren ayırmıştır.

[2] (Orogénique) yer kabuğunun parçalanmasına ait demektir.

OROJENİK KUVVETLERİN ÖN ASYANIN BUGÜNKÜ ŞEKLİ ALMASI ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Üçüncü devirde Ön Asyada vukua gelen *orojenik* hareketler, şark plâtosunda azîm sarsıntılara sebep olmuş, neticede Anadoluda Toroslardan başlıyarak Afrikada Kap'a kadar uzıyan bir yarık husule gelmiştir.

Toroslardan başlıyan bu yarık, Amanos dagı istikametince ilerlemekte, Suriye çukuru (Asi nehir ve Erden mecraları), Lût denizi, Şap denizi (Eritre çukuru) vasıtasile Afrikaya geçmektedir. Afrikayı Afar çöküntüsü ile yarmakta ve Şarkî Afrika göllerile Mozambik ve Kapa müntehi olmaktadır. 6122 kilometre uzunluğunda olan bu yarık, Kızıl deniz sahili ile dibi arasında 3950 metre bir seviye farkı vücude getirmektedir. Bu keyfiyet Lût denizi ile Orta Mısırdaki Fayum'un ve Habeşistanın bazı göllerinin bugün Akdeniz seviyesinden niçin alçak olduklarını izah etmektedir.

Şark plâtosunda vukubulan azîm sarsıntıdan husule gelen *orojenik* hareket ile Ege mıntakası iltivaları çökmüş, yalnız adalar Dinarik silsilesini Torosa bağlıyan köprüler üzerinde birer tepecikler halinde payidar kalmışlardır. Gene bu hareketler neticesinde Mısır ile Fenike sahilleri arasında bir Akdeniz çukuru teşekkül etmiş, sahil kısımda hareketi ihtizaziye ile yükselerek şimalde kayalık Fenikeyi cenupta ise Palestinin dalgalı plâtosunu vücude getirmiştir. Büyük yarık hattının iki yanından iki dudak gibi uzuyan dağlar da Lübnan ile Anti Lübnanı teşkil etmişlerdir.

Ön Asyanın şark kısmında vukubulan inhitatlar ise Tedmurun (Palmir), Şamın ve daha şarkta Mezopotamyanın alçalmalarını istilzam etmiş, Basra körfezile Babülmendebin çukurlaşmaları ile de Arabistanın cenup hududu çizilmiştir.

Cenubu garbîde Mısır, bu zamandan itibaren Eritre çukuru ile Arabistandan ayrılmış, Kızıl deniz çukuruna muvazi olarak vukua gelen daha az derin diğer bir çökme, Nil vadisini, Jojef denizi vahalarını ve münhat Fayum mıntakasını teşkil eylemiştir.

Ön Asyaya bugünkü şeklini vermiş olan bu *orojenik* hareketler, müteaddit safhalar arzetmektedir. Pliyosen devri başlangıcında vukubulan ilk safha, Suriye - Ege ve Eritrenin çukurlaşmasını hazırlamıştır. İkinci safha Kızıl deniz ile

Basra körfezinin kat'î surette çökmelerini temin etmiştir. Pliyosen devrinin sonlarına doğru inkişaf eden üçüncü safha ise Suriyenin çıkıntı ve girintilerine kat'î şekillerini, Şap denizi sahillerine de bugünkü düzeni vermişti.

Vukubulan inşikaklarla yeni hâdiseler olmuş, lâv örtüleri, Bazaltlar, Traşitler, Asvanın, Sinanın, Anadolu ve İranın madenî filizlerile beraber meydana çıkmışlardır. Arabistan, Basra körfezi, Şam mıntakası Bazaltları ise Ön Asyalıların müstakbel san'ati için lâzım olan kıymetli taşları temin etmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ DEVİRDE AKDENİZİN KARALARA HÜCUMU

Üçüncü devirde inşikak ve iltiva hâdiselerile yeryüzünde vukua gelmiş olan değişikliklere dördüncü devirde Akdenizin sahillerdeki inşikaklardan içerilere doğru vukubulan istilâsı yeni tahavvüller ilâve etmiştir:

Şimalî Afrikada sonraları Nil nehirine mecra olan yarık, Pliyosen devrindenberi Akdenizin hücumile bir körfez halini almıştı. Bu körfezin kenarlarında vukua gelen eosen teressubatı, asırların güzarişile orta Mısırın sarp yalılarını teşkil ettiler.

Suriye sahillerinin ortalarına doğru teşekkül etmiş olan arzanî yarık - ki bilâhare Nehrülkebir mecrası olmuştur - Akdenizin büyük Suriye inşikak hattını istilâ etmesi için bir menfez oldu. Akdeniz suyu bu menfezden büyük yarığa doldu. Basra körfezi ise Mezopotamyayı istilâ etmiş bulunuyordu.

Süveyş berzahı Hint denizinin istilâsına uğramış, Mısırdan Palistine kadar uzıyan sahadaki göl çukurlarına kumlar yığılmağa başlamıştı. Fakat sonraları arazide bir yükselme vukua geldi. Deniz sularının çekilmesile Lût denizi imtidadınca cesim tuz ve alçı taşı (Gyps) depoları meydana çıktı. Deniz sularının dolmuş olduğu çukurlar ise birer tuzlu göl halini aldılar.

Her hususta Asyaya bağlı bulunan Mısıra gelince, burada diluî yağmurlarla hâsıl olan ve hattı istivanın ratıp rejimile merkezî Afrikanın yüksek plâtosunda muhafaza edilmiş bulunan sular, Mısır üzerinden Akdenize doğru bir mahreç arıyorlardı. Kızıl denize muvazi olarak şimalden cenuba inen büyük inşikak hattı böyle bir mahreç olabilirdi. Müdah-

har sular bu yarığa hücum ettiler. Bu suretle Mısırı ve mücavir araziyi sulıyan Nil nehri teşekkül etmiş oldu.

Yüksek kısımları evvelce Glâsiyeler tarafından istilâ edilmiş olan Anadolu plâtosu ile Şarkî Anadolu dağlarındaki glasyelerin erimesinden de büyük göller teşekkül etti. Bu göller sularını cenuba inen yarıklarla Basra körfezine dökmeğe koyuldular. Bu suretle Mezopotamya vahası da teşekkül etmeğe başladı. Yüksek yaylânın daimî karları ve muntazam yağmurları, Fırat ve Dicle nehirlerini beslediklerı için, Mezopotamya da süratle teşekkülünde devam etti.

Nihayet, dördüncü devir imtidadınca Mezopotamya da, Mısır deltası gibi nehir sularının getirdikleri millerle tedricen örtülmeğe başladı. Hulâsa üçüncü devir sonlarında başlıyan büyük tahavvüller, tedricen Orta ve Garbî Asyaya bugünkü şeklini vermiş oldu.

YERYÜZÜNDE UZVÎ VARLIKLARIN İLK ZUHÛRU

VİTALİZM VE ANİMİZM NAZARİYELERİ

Arkeen devir sonlarına doğru arz üzerinde zuhûr ettiği kabul edilen hayatın mahiyet ve menşei hakkında şimdiye kadar birçok muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. Hilkat esasına istinat eden Tevrat an'anesine göre; insan da dahil olmak üzere; yeryüzündeki bütün canlı mahlûklar, ayrı ayrı ve fevrî olarak yaratılmışlardır.

Mebdei hilkate istinat ettirmek suretile her türlü münakaşa kapısını kapıyan bu telâkki, sonraları; yine bu çerçeve dahilinde olmak üzere; birtakım izah tarzlarına uğramış, hayat için ruhtan ayrı bir mebde kabulü yolu açılmıştır. Hayatiye (Vitalizm) denilen bu izah tarzına göre canlı mevcutlar da ruhtan ayrı bir hayat mebdei vardır. Bütün hayatî şeinler bu mebdee bağlıdır.

On beşinci asırda *Paracelse*'in müdafaa ettiği bu nazariye Monpeliye (Mont-Pellier) mektebi tarafından benimsenmiş ve kuvvetle iltizam edilmiştir. Daha sonraları yani on altıncı asrın nihayetlerine doğru *Van Helmont* kuvvei hayatiye denilen bu mebdein bedenin neresinde olduğunu tayine kalkışacak kadar ileri gitmiş, canlı mevcutlarda tek mebde yerine müteaddit hayatî kuvvetler bulunduğunu iddia etmiştir.

Paracelse in tek hayat mebdei nazariyesi yerine müteaddit hayatî kuvvetler kabul eden *Van Helmont* in bu noktai nazarına sonraları uzvaniye (Organicisme) adı verilmiştir. Fakat on sekizinci asrın birinci yarısında meşhur *Stahl* Vitalizm nazariyesine hücum ederek hayatın mebdei ile ihtisas ve tefekkür mebdelerinin bir olduğunu yani canlı mevcutlarda yalnız ruh bulunduğunu ve ruhtan ayrı bir hayat mebdei olmadığını ileri sürmüştür. *Stahl* in bu nazariyesine ilim tarihinde Animizm adı verilmektedir.

Stahl'e göre hayat mebdei ruhtur. Ruh, ihtisas ve tefekkür vazifelerinden başka bütün diğer hayatî vazifelerin de müdiridir.

On sekizinci asrın ilk yarısında pek ziyade rağbet ve şöhret bulan Animizm nazariyesi, 1742 tarihlerine doğru *Bordeu* nun şiddetli hücumlarına uğramış *Grimaud* ve *Barthez* gibi zatların da kendisine iştiraki Monpeliye mektebinin Vitalizm nazariyesinin yeniden canlanmasına yolaçmıştır. Bu zamandan sonra *Bichat* ve *G. Cuvier* taraflarından biraz tadil ile müdafaa edilen Vitalizm nazariyesi on dokuzuncu asrın ilk zamanlarına kadar hakimiyetini muhafaza etmiştir. Hattâ Alman romantik müelliflerinin taraftarlıklarile bir aralık pek ziyade umumileşmiş, içtimaiyatta bile esas tutulmuştur.

Fakat on sekizinci asrın sonlarına doğru kimyaya büyük terakkî hamleleri verdiren *Lavasier* nin teneffüs fiilini izah suretile biyolojide açmış olduğu yol, zihayat mevcutların başlıca karbon, hidrojen, oksijen ve azot gibi dört unsurdan mürekkep olduğunu ve bunların gayri uzvî cisimlerdeki imtizaçlarının da hayatî cisimlerdeki kanunlara tâbi bulunduğunu meydana koyunca bu parlak nazariye birdenbire yıkılmıştır. Daha sonra da *Berthelot* nun tecrübeleri, hayatî mevcutların da camit maddeler gibi ayni unsurlardan ve ayni kuvvetlerin tesirleri altında vücut bulmuş, ayni Fiziko-Şimik kanunlara tâbi bulunmuş olduklarını ispat edince, hem Vitalizm, hem de Animizm nazariyeleri suya düşmüştür. Nihayet Fransada *Claud Bernard*, Almanyada *Helmoltz* ve *Ludwig* gibi zatların ilmî mesaileri, bilhassa *Claud Bernard*'ın 1864 tarihinde neşrettiği tecrübî tıbba methal (Introduction à la médecine exprimental) adlı eseri Vitalizm ve Animizm mezheplerinin kat'î hezimetlerini tamamlamıştır.

Biyoloji, fizik ve şimi ilimlerinin bugünkü terakkilerine göre, hayatın menşe ve tekevvünü sureti hakkındaki en son nazariyeleri bilâhare izah etmek üzere, şimdi ilk hayatın menşeine ait ileri sürülen fikirlere seri bir göz atalım:

HAYATIN MENŞEİ HAKKINDAKİ NAZARİYE VE TELÂKKİLER

Hayatın mahiyet ve izah tarzı gibi menşei meselesi de asırlardanberi insan kafasını yoran mevzulardan biridir. Tevrata

dayanan kanaatlere göre hayatın menşei hilkate atfedilmektedir. Tevratın tekvin kitabında "Allah kâinatın yaratılması ameliyesine tahsis ettiği altı günden beşinci ve altıncı günlre de canlı mahlûkları yaratmıştır„ denilmektedir.

Demek ki Tevrata nazaran ilk hayat, canlı mahlûkların her nev'inde ayni zamanda ve ayrı ayrı olarak yaratılmıştır. Canlı mahlûkların nevilerine göre, ayrı ayrı değil, tek bir asıldan üreditklerini kabul eden *Darwin* ise ihtimalki dinî telâkkilerin köklenmiş tesiri veya umumî bir heyecan uyandırmamak düşüncesinin sevkı ile bütün canlı mahlûkların kendisinden üreditklerini iddia ettiği bu tek asılda ilk hayatın zühurunu yine Tevrat an'anesine uygun olarak izah etmeğe çalışmıştır.

Darwin'in nevilerin menşei (L'origine des especès) unvanlı eserinin sonunda "arz üzerinde yaşıyan bütü uzvî mevcutların halikın bir hayat nefhasile canlandırmış olduğu iptidaî bir şekilden inmiş olduklarını„ tasriha lüzum görmesi herhalde sebepsiz olmamalıdır.

Hayatın menşei meselesini dinî endişelerden azade olarak düşünenler ise bunu binefsihi tenasül, (Génération Spontanée) yani kendi kendine oluş suretile izah etmek istemişlerdir. Eski Yunan filosoflarından *Aristo* ya kadar çıkan bu izah tarzı, bir mahalle terk edilen sularda bir müddet sonra bazı hayvanlar zuhuru gibi zahirî görünüşe istinat ediyordu. Durgun suda kendi kendine vücut bulan bu hayvanların, rutubet, hararet gibi tabiî amillerin yardımlarile kendi kendilerine hâsıl olduklarına hükmedilerek uzvî cisimlerin tabiî kuvvetler tesirleri altında kendi kendilerine vücut bulabildikleri yolunda bir nazariye kurulmuştur. Bu nazariye son zamanlara kadar devam etmiş, hattâ *Lamarch* gibi Tevratın sultasından kurtularak hayvan nevilerinin istihale ettikleri esasını müdafaa eden bir zat bile ilk uzviyetlerin zuhurunu yani hayatın menşeini bu (kendi kendine oluş = tenasül binefsihi) nazariyesile izah etmek istemiştir. Fakat, *Pasteur*ün meşhur tecrübelerile [1] binefsihi tenasül nazariyesi temelinden yıkı-

[1] *Pasteur* bütün canlı mevcutların hattâ hurdebini olanların bile kendilerinden evvel yaşamış olanların mahsulü olduklarını ve hiç bir canlı mevcudun kendi kendine vücut bulamıyacağını ispat etmek için müteaddit tecrübeler yapmıştır. Evvelâ içinde kendi kendine bazı hayvanlar zuhûr eden sudan bir miktar alarak kaynattıktan sonra ağzı sımsıkı kapalı şişelerde uzun müddet saklamış, suların bozulmadığını,

lınca, ilk hayatın menşeini arzımız haricinde arıyanlar olmuştur.

Nebatat ilmi mütehassıslarından *Ferdinand Kohn* ile Saksonya tabiplerinden *H. Richter*i, bu meyanda zikredebiliriz. Bu iki zata göre hayatın menşei arzî değildir. Belki ilk hayat cürsumesi, küremize başka bir âlemden intikal etmiştir.

Bu iddia ilim tarihinde Kozmozoer faraziyesi adile meşhurdur.

Kozmozoer faraziyesi. — Kozmozoer, menşei semavî ecram olan ilk Monerler yani protoplazma cürsumeleri demektir. *Lord Kelvin* ve *Helmoltz* gibi iki büyük fizik âlimi tarafından müdafaa edilmiş olan bu nazariyeye göre, Kozmozoerler, arz üzerine düşen semavî taşlarla küremize gelmiş, burada ilk hayatın doğmasına sebep olmuşlardır. Bunlar, faraziyelerini şu suretle ispata yeltenmişlerdir: Kuyruklu yıldızlara ait nebülözlerin tayfları üzerinde karbonlu idrojenlerin mevcudiyetlerini gösteren dört veya beş hat bulunduğu görülüyor. Demek ki semavî ecramda uzvî mevat enmuzeçlerinden olan karbon mürekkebatı bulunmaktadır. Bundan başka ekseri meteoritlerde karbon ile bir nevi Hümüs'ün yani (nebatî toprağın) mevcudiyeti müşahede olunuyor. Bunlar, semavî ecramda hayat cürsumesi bulunduğunu ve hayatın arzımıza semadan gelmiş olduğunu ispat etmektedir.

Fakat, meteoritlerin havayi nesimî tabakalarından geçerken temas tesirile kızdıkları malûmdur. Bu halde semadan arzımıza kadar gelen meteoritlerde hayat eserinin paydar kalması imkânsızdır. Gerçi *Helmoltz*, tesehhunun sathî olduğu yolunda bir iddia ile bu itiraza cevap vermek istemişse de bu cevap kanaatbahş görülememiştir

---

hayvanların vücut bulmadığını görmüştür. İkinci bir tecrübe olarak bu su ile dolu olan şişelerden bir kısmının kapaklarını açmış, bir kısmını ise, kapalı bırakmıştır. Bir zaman sonra ağızları açık olan şişelerdeki suların bozulduğu, kapalı şişelerdeki suların ise tabiî halde kaldıkları görülmüştür. Nihayet son bir tecrübe olarak ağzı kapalı şişelerin ağızlarını açmış bu defa bunları kızgın borulardan geçen hava ile iştirak ettirmiş, suların yine bozulmadıklarını görmüştür. Bu tecrübeler su içinde birtakım hayvanların zuhûru, suda, havada bulunan tohumlardan ileri geldiğini yani bütün canlı mevcutların kendilerinden evvel yaşamış olanların mahsulü olduklarını kat'î surette ispat etmiştir.

Du Bois Reymond , esası 1872 de *Kohn* tarafından kurulmuş olan diğer bir faraziye serdetmiştir. Bu ikinci faraziyeye göre, hayat cürsumeleri arza, fezayı dolduran tozlar vasıtasile gelmiştir. Bu tozlar, gayet yavaş bir surette arza düştüklerinden meteoritler hakkında varit olan itirazlar tabii bunlara şamil olamazlar. Fakat, *Erreranın* dediği gibi acaba bu tozlardaki cürsumeler, güneşin ziyası karşısında hayatlarını nasıl muhafaza etmişlerdir? Halbuki herkesin bildiği gibi güneşin huzmeleri bütün hayatî cursümeleri daima mahvetmektedir.

Birçok şöhretli zatlar tarafından müdafaa edilmekle beraber kozmozoer faraziyesi de (kendi kendine oluş) nazariyesinden daha az itiraza uğramış değildir. Bazı müellifler ise kozmik cürsumeler (Gérmes cosmiques) faraziyesinin tekâmül kanunile telifini kabil görmemişlerdir.

Errara ise, seyyareler arasındaki cisimlerde hayat şartlarının mevcudiyetini kabul etmemiştir.

Pirozoer faraziyesi — *Preyer* tarafından ileri sürülmüş olan bu nazariyeye göre, küremizde hayat daimî surette bulunmuştur. Arz henüz narî bir mayi halinde iken bile kendisinde pirozoer denilen hayat cürsumeleri var idi. Fakat pirozoerlerin hayatı bugünkü uzviyetlerden büsbütün farklı idi. Bugünkü şartlar dahilinde bir uzviyet hararet tesirile aslî unsurlarına ayrıldığı halde pirozoerler narî mayi içinde bile yaşıyorlardı. Asırların güzarişi ile pirozoerlerin hayatı derin tahavvüllere uğradı ve nihayet bugünkü şekli aldı. Bir nevi hayal mahiyetinde olan bu nazariyeye ilmî bir kıymet verilemiyeceği için, üzerinde fazla durmağa lüzum görülmemiştir.

HAYATIN MENŞEİ HAKKINDA YENİ TELÂKKİLER

Kimya, fizik ve mineraloji ilimlerinin son asırlardaki hayret verici terakkileri kâinat hakkında ötedenberi devam edip gelen eski kanaatleri kökünden yıkmış, bunların yerine yepyeni bir telâkki ikame etmişlerdir. Bu yeni telâkkiyi son zamanın filosoflarından *Boutroux* ve *Fouillée* gibi zatlar, "camit madde ile hayatî madde sureti mutlakada biribirlerinden mütemayiz iki şey değillerdir. Bilâkis bunlar ayni maddenin

iki şeklini, iki tavrını arzederler. Aralarında ancak derece farkı vardır.„ hükmile ifade etmişlerdir. Gittikçe kökleşen ve derinleşen bu telâkki, nihayet kâinatın mahiyet ve tekevvünü, hayatî varlıkların tahassülü hakkında monizm denilen nazariyeyi doğurmuştur.

Monizm nazariyesi. — Yena Üniversitesi profesörlerinden *Haechell* in müdafaa ettiği bu nazariye kâinatın ötedenberi zannedildiği gibi madde ve kuvvet adlı ve biribirlerinden ayrı iki varlıktan mürekkep olmadığı esasına dayanmaktadır.

Nazariyeye göre, mevcut, birdir ve bütün mevcutlar, ayni tabiat ve mahiyettedir. Bunların aralarındaki fark, Ancak derece veya kemiyet farkıdır. Bizim, kuvvet, madde, sulp, mayi, gaz... diye ayırdığımız varlıklar haddi zatında tek bir varlıktaki ihtizazın az veya çok olmasından ve ihtizaz derecelerinin farkından doğmaktadır. Duygu, bu ihtizazların uzviyetimizde bıraktığı teessürden ibaret olduğu gibi fikirde dimağın ihtizazından başka bir şey değildir. Bütün varlıkların mayasını teşkil eden bu tek mevcut, tamamile mihanikî ve sabit kanunlara göre tebeddül eder. Bu tebeddül, gördüğümüz mevcudatın ayrı ayrı, nevi nevi olmalarını, yahut daha doğru bir tabir ile bizim onları ayrı ayrı, nevi nevi tanımamızı istilzam eder. Karbon, oksijen, hidrojen, azot, fosfor, kükürt gibi şibih madenlerle potasyom, kalsiyom, mağnezyom, sodyum... gibi madenler birleşerek nasıl camit dediğimiz maddeleri teşkil etmişlerse bunların; yine biraz su ile beraber olmak üzere; imtizaç etmelerile de hayatî cisimler tekevvün etmişlerdir.

Hilkati bu suretle izah eden bu nazariye ilk hayatın doğuşunu da arzın teşekkül tarihinin muayyen bir anındaki fiziko-şimik şartlara atfetmektedir. Sorbon Üniversitesi Profesörlerinden *Félix Le Dantec* in izahına göre, arzın kışrı tekevvün ve üzerinde sular takarrür ettikten sonraki devirlerde öyle muayyen bir zaman olmuştur ki o zamanda fiziko-şimik şartlar ve icaplar neticesi olmak üzere azot, karbon, hidrojen, oksijen gibi unsurlar imtizaç ederek ilk hayat cürsumesi vücut bulmuştur.

Haechell, Arkeen devrin sonlarına doğru vücut bulduğu tahmin edilen bu ilk hayat cürsumesinin Moner mahiyetinde olduğunu zannetmektedir. *Huxley* ise, bu ilk hayat cürsumesine Batibiyus Hekelli (Bathybius Haechelli) adını vermek-

tedir. Hayatî hüceyreyi camit maddeden ayırdeden vasıf, hayatî hüceyrede görünen temsil (Assimilation) keyfiyetidir.

Félix Le Dantec, hayatî hüceyre ile camit maddenin ne suretle ayrıldıklarını ve ilk hayat cürsumesinden hayatî hüceyrelerin ve nihayet yüksek uzviyetlerin ne suretle türediklerini şu tarzda izah etmektedir:

"Muayyen ve mahdut bir terkipte camit bir cisim kimyevî teamüle maruz kalınca yavaş yavaş kemiyeten azalmağa başlar ve nihayet kaybolur. Halbuki canlı bir uzviyet bu gibi bir teamülü kimyeviyeye maruz olduğu zaman, eğer bu uzviyet müsait bir fiziko-şimik vasatta bulunursa bilâkis terkibini muhafaza eder ve tedricen hacmen artmağa başlar. İşte canlı uzviyetin bu hassası, (temsil) denilen şeydir. Bir uzviyette hayatın bulunup bulunmadığını tayin için onda temsil ve temessülün bulunup bulunmadığını anlamak lâzım ve kâfidir[1]."

Tek hüceyreli bir cisim hacmen büyümeğe başlayınca bir müddet sonra ikiye ayrılır. Bu kısımlardan herbiri başlı başına büyür. Ayni büyüklüğe gelince bunlar da tekrar bölünürler ve böylece devam eder gider. Tevellüt ve çoğalma denilen bu hassa da hayatî mevcutları ayırt ettiren ikinci alâmettir.

İlk hüceyrenin bölünmesinden doğan yeni hüceyrelerin kimyevî terkipleri, ana hüceyrenin aynidir. Şekil ve cesametleri de ana hüceyrenin şekil ve cesametinin ayni olmaktadır. Bu hal bize veraset (l'heridité) keyfiyetini izah etmektedir.

Münferit hüceyreler, yalnız temessül ile kendileri gibi diğer hüceyreler doğurmakla kalmazlar. Belki ayni zamanda gayriuzvî maddeler de hâsıl ederler. Bu maddelere temsil olunamıyan hasılat denilir. Bunlar, ekseriya ana hüceyreye yapışık kalılar. Bir hüceyre bölününce tekevvün eden iki kısım biribirlerinden ayrılacakları yerde ekseriya bu temessül olunamıyan hasılat vasıtasile biribirlerile yapışık kalırlar. Bu hal, bundan sonra vukua gelen inkısamların hepisinde de böyle olur. Bu halin neticesi olarak çok hüceyreli bir uzviyet tekevvün eder. Bu uzviyeti teşkil eden hüceyreler biribirlerile

[1] Buna göre ölüm, hayatî maddenin harap olması yani temsil kabiliyeti olmıyan gayriuzvî maddeye tahavvül etmesidir. Maamafih tek hüceyreli bir uzviyet, kimyevî bir teamüle mahal ve helâk olmaksızın az çok uzun müddet payidar olabimektedir. Buna hayatı kâmine (La vie latente) denilir. Havadaki mikropların hayatı bu mahiyettedir.

mütecanistir. Bazan olur ki bu hüceyrelerden bazıları gayri uzvî haricî vasat ile temas halinde bulunurlar. Hüceyrelerden diğer bazıları ise ancak kendilerini kaplıyan hayatî madde ve temsil olunamıyan hasılat ile temasta bulunurlar. Bu hale göre uzviyetin muhtelif hüceyreleri, muhtelif vasatlarla münasebettar olacaklarından tabiatile kimyevî muhtelif teamüllere mahal olurlar. Bunun neticesi olarak cismin muhtelif kısımlarında fiziyolojik ve morfolojik bir tehalüf hâsıl olur. Bu suretle gayri mütecanis ve mütekabilen biribirlerine tesir yapan kısımlardan mürekkep bir uzviyet tekevvün etmiş olur. Hüceyrelerden herbirinin evvelki hayatlarının zarurî bir neticesi olan bu mürekkep teamüller mecmuu, çok hüceyreli uzviyetin hayatını teşkil eder.

Tek hüceyreli uzviyetler gibi çok hüceyreli uzviyetler de yani nebatlar ve hayvanlar gibi yüksek uzviyetler de dahilî bünyelerile mütenasip bir şekil alacak cesamete gelinciye kadar büyürler. Yüksek uzviyetlerin büyümeleri - ki bununla tek hüceyrelilerden ayrılırlar - dahilî bir imtisasla olur. Bunlar da hayatlarının bir devresinde ve bir zaman zarfında doğurma ve çoğalma kabiliyetini kazanırlar. Fiziyolojik ve morfolojik haysiyet ve vasıflarından ekserisi, verasetle halefllerine intikal eder.

Yeryüzünde hayatın menşei hakkında en yeni nazariyeler — İks, *rontgen*, ve *Bekrel* şualarının keşfinden ve bilhassa Müsyü ve Madam *Küri*nin Radium ve Polonium'un neşrettikleri şualara ait tecrübe ve tetkikleri bilindikten sonra radiyo - aktivite hassasının nisbet derecesi değişmek üzere, her cisimde mevcut olduğu ve bu hassanın maddenin maddelikten çıkarak kuvvete inkılâbından ibaret bulunduğu iddiası yol almıştır. Bu iddianın en hararetli müdafilerinden olan *Gustave Le Bon* eski materyalistlerce ebedî yani hiçbir zaman hiçbir suretle yok olmaz sayılan madde de atomlar arası bir kudretin müdahhar bulunduğunu ve maddenin batî bir surette inhilâlile bu kudretin radyo aktivite şuaları halinde inkişaf ettiğini ileri sürmüştür. Bu nazariyeye göre hararet, ziya, elektrik.. gibi kuvvetler; bu kudretin inkişafından yani maddenin maddelikten çıkarak kudrete inkılâp etmesinden tevellüt eder.

Monizm nazariyesinin aksine olan bu son nazariyeye göre, madde ve kuvvet ayni bir varlığın muhtelif iki şeklinden ibarettir. Monistler, kuvvetin maddenin hareketinden

ibaret olduğunu iddia ediyorlardı. Bu nazariyede ise madde, müdahhar kuvvetin sabit ve mütevazin bir şeklinden, hararet, ziya, elektrik... ise ayni kudretin müteharrik ve gayri mütevazin şekillerinden ibarettir. Yani bu yeni nazariyede madde inkâr edilmekte, onun mütekâsif bir kuvvet olduğu iddiası müdafaa olunmaktadır.

Hilkat ve tekevvünü, kudretin tekâsüfü, tegayyür ve ölümü de maddenin kudrete inhilâli ile izah eden bu nazariye ortaya atıldıktan sonra hayatın menşei de milyonlarca sene evvel, güneşin malik olduğu çok büyük radyo aktivitenin ültraviole şualarile arzın o zamanlada haiz olduğu radyo aktiviteye atfedilmiştir.

Bugünlerde *Georges Lakhovsky* isminde bir tabip te kâinatın tekevvününü, ve kâinatta vukubulan hâdiseleri izah için (Üniversion) adlı bir nazariye ileri sürmekte, hayatın menşe ve mahiyetini bu nazariyeye göre izaha çalışılmaktadır. Üniversiyon, bütün fezayı dolduran vezinsiz, şekilsiz, son derece seyyal ilk varlıktır. Eskilerin (chaos)u; materyalistlerin (esiri) mahiyetindedir. Kevni şua mevceleri (les ondes cosmique) tesirile üniversiyonun maddileşmesinden tekevvün hâsıl olduğu gibi, maddîlikten çıkmasından da inhilâl vukubulmaktadır. İlk hayat ta arkeen devir sonlarına doğru sular içinde münhal bulunan mürekkep cisimlerin az çok elektiriklenmiş molekülleri le basit cisimlerin atomlarının iyonlaşmaları ve kevnî şua mevcelerinin teşkil ettikleri elektrik sahasında ve elektromanyetik tesirler altında kalmaları neticesinde doğmuştur.

BİBLİYOĞRAFYA

A. Dastre	La vie et la mort
Bain	L'esprit et le corps
Bastian	Le cerveau et la pensée chez l'homme et chez les animaux
Binet	L'Ame et le corps
Claude Bernard	Introduction à la medecine exprimentale. 1864, Paris
" "	Les plénomènes de la vie, Paris, 1878
Gustave le Bon	L'évolution de la force
" "	L'évolution de la matière
Darwin	L'origine des espèces
Felix le Dantec	L'Atheisme
" "	Eléments de philosophie biologique
" "	La Science de la vie
" "	La lutte universelle
" "	Théorie nouvelle de la vie, Paris, 1896
" "	La matière vivante
Georges Lakhovsky	Le Grand problème
" "	L'origine de la vie
" "	Le Secret de la vie
Haechel (Erneste)	L'Histoire de la création naturelle ou doctrine Scientifique de l'evolution
Hartman	(E. de) Le Darwenisme
Hannequin	Essai critique sur l'hypothèse des atomes dans la science contemporaine.
Huxley	Place de l'homme dans la nature, 1891
Louis Büchner	Force et matière
Skepto	La fin du merveilleux (Darwin et Moise)
Spencer	Principes de biologie
Verwarn	Physiologie générale, Paris, 1900

ARZ TARİHİNDE DÖRDÜNCÜ DEVİR

GLÂSİYELER DEVRİ

Dördüncü devirde yer yuvarlağı bugünkü şeklini almış, insan da dahil olmak üzere bütün canlı mahlûklar teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu devrin ilk zamanlarından itibaren iklimî tebeddüllerle insanın da şahidi olduğu diğer değişiklikler baş gösterdi. Bazı kıt'alarda coğrafî manzara ve hayat şartları değişip durdu. Coğrafî manzara ve hayat şartları vaktile bazı mıntakalarda bugünküne nisbetle daha güzel, daha feyizli, bazı sahalarda ise bilâkis çok kötü ve çok kısır idiler.

Evvelce görüldüğü veçihle üçüncü devirde, Orta Asyada şarkı şimalîden garbı cenubiye doğru sıra ile uzanan Altaylar, Tanrı dağları, Pamir yaylâsı meydana çıkmış, Tetis denizini, garbî ve şarkî olmak üzere ikiye bölmüştü. Bu iki iç denizden garpteki Altay eteklerinden garbe doğru uzanarak bugünkü Aral ve Hazer denizlerini içine alıyordu. Şarktaki iç deniz ise Altay ve Tanrı dağları eteklerinden şarkta Hingan dağları eteklerine kadar uzanıyor, Çinlilerin (Kurudeniz) dedikleri Gobi çölünü kucaklıyordu.

Dördüncü devir başlarında bu vaziyette bulunan Orta Asya, arz tarihinin en önemli hâdiselerinden olan ve üçüncü devir sonlarında başlıyan Glâsiyeler devirleri ve bu devirleri takip eden uzun zamanlar esnasında büyük istihalelere uğramış, nihayet bugünkü şekli almıştır.

Glâsiyeler (cumudiyeler) devrinin korkunç tarihi pek karışıktır. Glâsiyeler, ehemmiyetli birtakım jeolojik hâdiselerle birlikte vukua gelmiş oldukları gibi arzın sathı üzerinde de önemli tadiller yapmış, devamlı izler bırakmışlardır. Glâsiyeler arz üzerinde yalnız fizikî tesirler bırakmakla da kalmamış, hararet derecesi üzerinde yaptığı azîm tahavvüllerle nebatlar ve hayvanlar (Flora ve Fona) üzerlerinde de büyük değişiklikler ika eylemiştir.

Glâsiye devirlerinde Asya, Avrupa ve Amerikanın büyük kısımları, uzun fasılalarla mükerreren binlerce sene buz tabakalarile örtülü kalmıştır. Buz tabakaları Asyada şimale daha yakın kaldığı halde Avrupada cenuba doğru daha ziyade sarkmış, kıt'anın ortalarına kadar inmiştir.

Şu kadar ki Glâsiyelerin yayılması devam edip gitmemiş, her yayılmayı bir çekilme (Glâsiyeler arası safhası) takip etmiştir. Bu zamanlarda şiddetli soğuklar kırılmış, havalar itidal kesbetmiş, buzlar büyük bir nisbette azalmıştır. Bu surette devam eden Glâsiyelerin adedi dörde baliğ olmaktadır. Glâsiyelerin yayılıp çekilmelerini, itidali rebiî ve harifî noktalarının ric'î hareketlerile izah edenler vardır.

Birinci Glâsiyenin yayılması (Günz safhası) arz tarihinin üçüncü devri sonlarile dördüncü devri iptidalarında başlamıştır. İkinci Glâsiye devri (Mindel safhası) ile üçüucü Glâsiye devri (Riss safhası) ve dördüncü Glâsiye devri (Würm safhası) ise dördüncü devir içinde vukua gelmişlerdir. İptidaî insanın münakaşa götürmiyen ilk izleri birinci Glâsiyeler arası devrinden (Günz - mindel) itibaren belirmeğe başlamıştır.

En şiddetli ve en geniş olan ikinci Glâsiye (Mindel) devrinde kutuplardan başlıyan cumudiye, bazı yerlerde bin metreden fazla olmak üzere Şimalî Avrupanın nısfından ziyadesini kaplamıştır. Bu devirde Ön Asyaya ve Şimalî Afrikaya kadar bütün yüksek dağlarda cumudiyelerle örtülmüş bulunuyorlardı. Maamafih cumudiyenin Asyadaki cenup hududu, Avrupaya nisbetle daha yukarılarda kalmıştı. Fakat Altaylar, herhalde buz tabakalarile örtülü bulunuyorlardı.

Üçüncü Glâsiyeler (Riss safhası) ikinciye nisbetle daha az saha kaplamıştır. Avrupada Alplerle Gol'ün dağlık mıntakası hariç olmak üzere yalnız Almanyanın şimal kısmı ve İskandinavya ile Britanya adalarının şimal kısımlarının üçte ikisi buzlarla örtülmüştür. Bu eski Glâsiyelerin son bakıyeleri Alp dağlarında, Norveçte Kafkasyada, Himalayada ve diğer yüksek dağlarda el'an mevcuttur.

Maamafih üçüncü Glâsiye (Riss) dördüncü Glâsiye'ye (Würm) nisbetle daha geniş bir saha işgal etmişti. Dördüncü Glâsiye daha az bir saha kaplamıştır. [1] Umumiyetle kabul

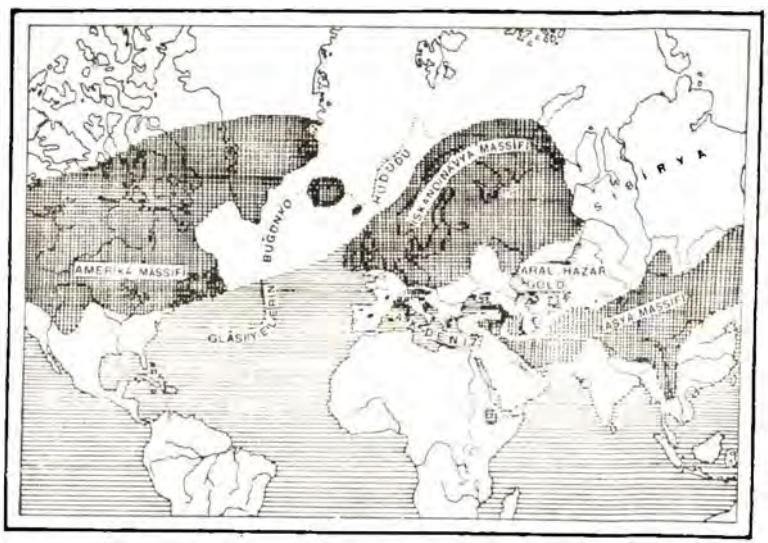
[1] Jeologlar glâsiyeler ile glâsiyeler arası devirler hakkında şu yolda takribî bir kronoloji kabul ediyorlar:

Birinci Glâsiye Devri	: Milâttan	500,000 sene evvel
Glâsiyeler arası Birinci Devir	: »	475,000 » »

edildiğine göre birinci ve ikinci Glâsiyeler arasındaki devirde ilk Preşelleen kabîleler görünmüştür. Beşer tekâmülü ikinci Glâsiyeler arası devrinde (Mindel - Riss) ve müteakıp devirlerde devam edip gitmiştir.

Cumudiyeler arası dediğimiz devirlerde, evvelce karlar ve buzlarla örtülmüş olan sahalar, büsbütün makûs bir iklime mazhar olmuş, mebzul ve yeknesak bir hararet hüküm sürmüştür. Bu sayede bu devirlerde filler Sibiryanın aksayı şimaline kadar uzayan sahayı kaplıyan ormanlarda sürü halinde dolaşıp durmuşlardır.

Şimalde cumudiye devri devam ederken büyük buz örtüsünün son kenarlarile Hattıistiva arasında kalan kısım-



Şekil: 1 — Pleistosen Glâsiyelerinin tevezzuu

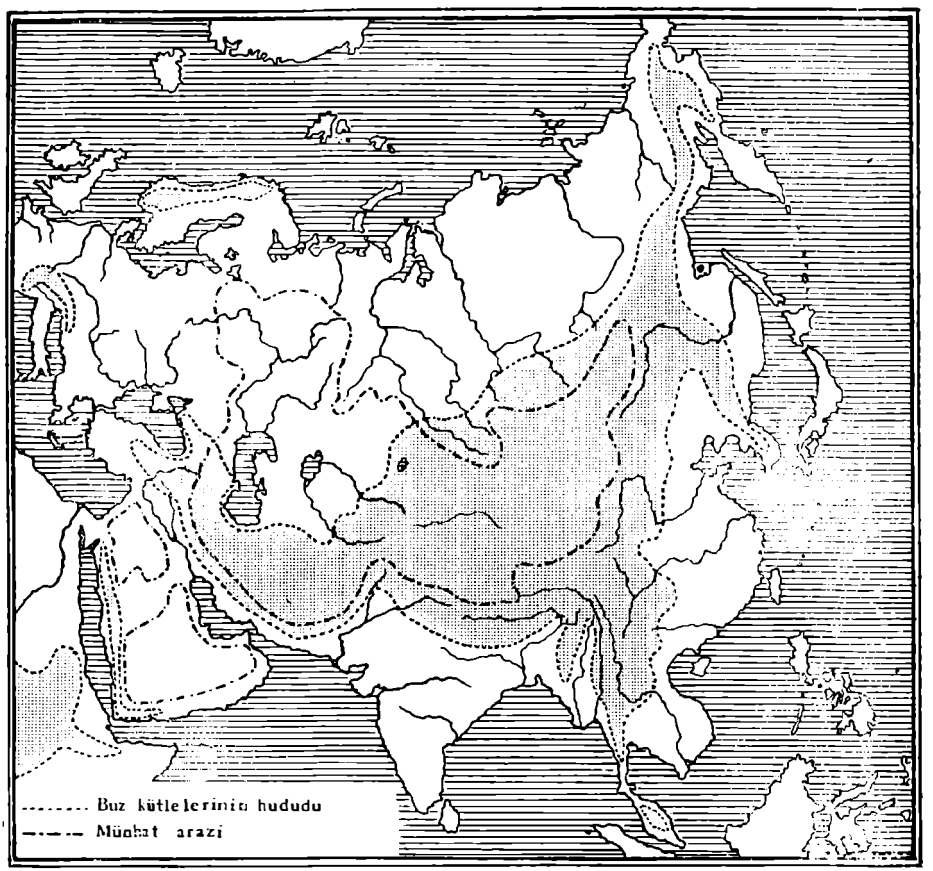
larda ratıp bir iklim hüküm sürmüştür. Buraların mutedil ve yarı sıcak mıntakalarında mebzul yağmurlar devam etmiştir.

Son Paleolitik devrin sonlarında yani Magdalénien devrin imtidadınca yeniden bir soğuma başlamış, âdeta beşinci bir Glâsiye devri yüz göstermiştir. Bunun neticesi olarak Ren

İkinci Glâsiye Devri	: Milâttan		400,000 sene evvel
Glâsiyeler arası İkinci Devir	: »	evvel	375,000-175,000 arası
Üçüncü Glâsiye Devri	: »		175,000 sene evvel
Glâsiyeler arası Üçüncü Devir	: »	»	150,000- 50,000 arası
Dördüncü Glâsiyeler Devri	: »	»	50,000- 25,000 »

geyikleir sürülerle yaşadıkları mıntakalardan daha cenuba inmeğe mecbur olmuşlardır.

Glâsiyelerin en çok kapladığı mıntaka Avrupa kıt'ası idi. Glâsiyeler Asyada Avrupa kadar yayılmamış, yalnız Türkistanın şimal mıntakasile, şark, cenup ve garp taraflarındaki



Şekil: 2 — Asyanın buz masifleri.
Nokta ve hat ile çevrilen saha, harice mecra vermiyen çanak havzayı teşkil etmektedir

dağları istilâ ederek bu havalinin asırlarca hariçle muvasalasını kesmiştir.

Glâsiyeler, arzın bazı mıntakalarında ve bilhassa dağlar üzerinde 1200 den 3000 metreye kadar kalınlıkta kar ve buz tabakalarının teşekkülüne sebep olmuşlardır. Bu tabakalar, muhtelif amiller tesirile erimeğe başlayınca hâsıl

olan azîm seylâbeler, bazı yerleri yararak vadiler vücude getirmiş, diluî yağmurlara kaynak olmuştur.

Fasılalarla devam eden Glâsiyelerle Dilüi yağmurlar, Orta Asyanın içdenizleri için lâzım olan suları asırlarca temin etmişlerdir. Orta Asyanın eski şark ve garp iç denizlerinin bırakmış oldukları deniz hayvanları kavkaalarile dolu kum tabakaları, buralarda eski denizlerden bakıye olarak öteye beriye serpilmiş bir halde nazara çarpan göllerin ve dahilî denizlerin seviyeleri, dağların mevcut itikâlleri, kuraklık devresinden evvel, buralarda mebzul bir yağmur ve seylâp devresinin geçmiş olduğunu teyit etmektedirler.

Arabistanda da bugün kurumuş bir halde bulunan geniş nehir mecralarile kum çöllerinde görülen deniz mahlûklarına ait kavkaalar bu kıt'anın da son Paleolitik devirlerde bugünküne nisbetle daha sulak bir iklime malik olduğunu göstermektedirler. Herhalde Jeoloğların ispat ettikleri veçihle, bu devirlerde Türkistan, Arabistan ile Sahrayıkebir mıntakaları, iklim ve tabiî ahval şartları itibarile, muahhar zamanlardan çok iyi ve çok feyizli idi. Şimdiki çöller yerinde o zamanlar çayırlarla örtülü istepler bulunuyordu.

Seylâbeler ve dilüvî yağmurlarla şiddetli rüzgârların arzın sathı üzerinde yaptıkları tahavvüller, son Paleolitik nihayetlerinde hemen hemen tamamile bitmiş bulunuyordu. Postepliyosen devrinde Ön Asya ve Akdeniz mıntakası da bugünkünden farklı bir manzara arzediyordu. Akdeniz şimdiki şeklinde değildi. İki ufak iç deniz halinde idi. Ege denizi ise Avrupayı Anadoluya bağlıyan bir kara parçası idi. İtalya, Sicilya adasile birlikte Afrikaya bağlı bulunuyor, İspanyada Afrikaya bitişiyordu.

Medarlara olan yakınlığı sayesinde Ön Asyanın cenup kısmile Mısır havalisi, Glâsiyelerden ve onların sebebiyet verdikleri aşınmalardan masun kalmıştır. Yalnız Lübnan mıntakası; o da mahdut bir sahada tamamile mahallî olmak üzere; bazı zamanlar Glâsiyelerle örtülmüştür.

Maamafih, Glâsiyelerin asırlarca süren erimelerinden hâsıl olan atmosferik ve hidrografik tahavvüller, yakın şarkta bir takım değişikliklere yol açmıştır. Vâsi tuğyanlara sebep olan dilüvî yağmurlar plâtoları vadileri geniş su tabakaları altında bırakmış, bir çok oyukluklar, çukurluklar vücude getirmiştir.

İnsanlığın bu yağmur devrinin felâketli hatırasını korkunç bir tufan menkıbesi suretinde muhafaza etmiş olduğunu biliyoruz. Buna istinaden tufan afetinin hemen her yerde eski insan ve hayvan ırklarını mahvetmiş olduğu ve yakın şarkın ancak yüksek mıntakalarında canlı mahlûkların bu afetten masun kalabilmiş oldukları yolunda bir nazariye kurulmuştur.

Orta Asyada pek müsait bir iklim yaşatan Glâsiyeler arası birinci devirde insanlara beşik olmağa başlıyan Türkistan mıntakasını, müteakip Glâsiyeler arası devirlerinde ve Glâsiyelerden sonraki zamanlarda; yukarıda söylenilen şartlar icabı olarak; dünyanın en feyizli, en gür hayat veren eşsiz bir âlem halinde bulunuyordu. Buraları o zamanlar âdeta bugünkü Akdeniz havzasına benziyor, onun gibi her türlü temeddüne müsait bulunuyordu.

Bu coğrafî ve iklimî vaziyet neticesi olarak arz üzerinde insanların en ziyade üreyip çoğaldıkları mıntaka bu havali olmuştur. Hayat şartlarının kolaylığı, iklimin itidali, bolluk ve refah amillerinin çokluğu, buralardaki insan kütlelerinin başka yerlerde ve başka şartlar içinde yaşıyan insanlara nisbetle pek ziyade çoğalmalarını, pek erkenden medenileşmelerini intaç etmiştir. Ayni şartlar, medenî eserlerin de buralarda pek erkenden görünmesine sebep olmuştur.

EN ESKİ İNSAN ESERLERİ

Jeoloğların şimdiye kadar arz tabakaları arasında elde edilmiş olan insan eserlerine göre, beşeriyetin yeryüzünde zuhûru tarihini dördüncü devir olarak tespit etmiş olduklarını görmüştük.

Beşer hayatının prehistorik zamanlarını ihtiva eden dördüncü devir, bir taraftan insanların bıraktıkları eserlere, diğer taraftan da arz üzerinde vukubulan iklimi tahavvüllere ve bilhassa bundan evvel bahsettiğimiz cümudiyelere göre birtakım devirlere ayrılmıştır.

Yirmi beş senedenberi ön ve Orta Asyada yapılmakta olan, hafriyat, Mezopotamya ve Mısırın malûm medeniyetlerini yaratmış olan halktan evvel bir takım insanların daha iptidaî mahiyette bir sürü eserler bırakmış olduklarını meydana çıkarmıştır. Bilhassa İranın Loristan eyaleti mıntakasındaki kadîm Sus şehri harabesinde, Türkistanın

Aşkabat civarındaki Ano da, birkaç sene evvelde Mezopotamyada eski Sumer şehirlerinin altlarındaki tabaka-larda yapılan hafriyat ilim dünyasına, o zamana kadar tanılan en eski medeniyetten daha eski bir kültür yaşatmış olan bir cihan tanıtmıştır. Buralarda bulunan ve beşer hayatının pek eski ve karanlık devirlerine ait olan bu eserler pek iptidaî ve bazıları kemikten yapılmış birtakım alât ve eşyadan ibarettir. Gerçi bu alât ve eşya üzerinde hangi zamana ait olduklarını gösterir bir yazı veya işaret yoktur. Fakat, Jeoloğlar, ve paleoloğlar, bu eşya ve aletlerin bulundukları tabakalarda elde edilen hayvan ve nebat fosillerini mukayese ederek bunları yapan ve kullanan insanların kıdemi meselesini takribi bir surette tespit etmektedirler : Antropoloğlar ise bu aletleri yapan ve kullanan insanların bu aletlerle beraber ele geçen kıhıf ve iskeletlerine göre ırklarını tayin eylemektedirler.

Bu tetkik ve mukayeselerin tarih noktai nazarından en ehemmiyetli neticesi, Prehistorik alât ve eşyaların şarkta bulunanlarile garpta bulunanları arasında mahiyetçe bir fark olmamasıdır. Bu eşya ve aletler Malezyada veya Cenubî Afrikada neden yapılmışlarsa Orta Asyada, Mezopotamyada, Avrupada ve Mısırdada yine ondan yapılmış oldukları görülmektedir. Yani bütün bu alet ve eşyalar her yerde parçalanmış veya yontulmuş çakmaktaşı, mücellâ taşlar, kemikler gibi iptidaî şeylerdir. Her yerde yapılış ve kullanılış tarzları, biribirlerine benzemektedir. Bunlar, bulundukları yerlere göre pek eski veya nisbeten müehhar zamanlara ait olmakla beraber, her yerde beşer tekâmülünün muayyen bir safhasını ifade etmek hususunda müşterektirler. Bu aletlerden miller, avadanlıklar, biçaklar, baltalar, kargılar, ne zaman yapılmış olurlarsa olsunlar ; ayni medeniyet devresine tekabül etmektedirler.

Jeoloğların arz tabakaları arasında elde etmiş oldukları insan eserlerine göre dördüncü devrin umumî kadrosunu aşağdaki şekilde tesbit etmişlerdir. Bu kadro, ayni zamanda ön ve ortaasyanın Prehistorik devirlerini de göstermektedir.

Dördüncü devir tablosu

Postpliyosen

Ön

Orta : *Birinci ve ikinci glasyeler devri*

Son : *Glâsiyeler arası birinci devir*

Prehistorik zamanlar

Pleistosen	Ön : *Üçüncü glâsiye devri, âzami tevessü*	*Preşelleen*	Ön Paleolitik
	Orta: *Glâsiyeler arası ikinci devir*	*Şelleen*	
	Son : *Dördüncü glâsiye devri*	*Musteriyen*	
Neopleistosen	*Post glâsiyer devir*	*Orinyasiyen*	Son Paleolitik
	Eski : *Dilüvî yağmurlar*	*Solütreen*	
	Avrupanın kuruması	*Magdaleniyen*	
	Şarkın kuruması	*Aziliyen* veya *Robenhosiyen*	Neolitik

Protohistorik *ve* **historik devirler**

Milâttan önce	20,000 senesine doğru	: *Mücellâ taş devri*
	6,000 „ „	: *Anoda bakır devri*
	5,500 „ „	: *Elâmda bakır devri*
	5,000 „ „	: *Mısırda bakır devri*
	2,000 „ „	: *Mısırda bronz devri*
	1,200 „ „	: *Mısırda demir devri*

İNSANIN MENŞEİ

Paleoloğlar, insan menşeinin memeli hayvanlardan üçüncü devir Primatlarında aranılabileceğini iddia etmektedirler. Beş seri ihtiva eden Primat gruplarından (Şekil 3) Antropoide grupuna mensup olanlardan Gibbon ve Şempanzeler gibi anthropomorflar yanında Hominilerin yani şibih insanların da bulundukları iddia edilmektedir. Henüz insan olmıyan Hominiyenler, bugünkü sıcak mıntaka ormanlarına mümasil ormanlarda yaşıyorlardı. Bunlarla beraber yaşıyan hayvanlar (La faune) ve nebatlar (La flore) - ki bunlarla bir iştirakleri vardı - bugün Cenubî Afrikada ve İndu - Malezyada yaşıyan

hayvan ve nebatların ayni idiler.Bu gün biribirlerinden ayrı olan bu mıntakalar, vaktile Nısıf Kürei Şimaliye kadar imtidat eden Gondwana kıt'asının aksamı olarak uzun müddet birleşik bulunmuşlardı.



Şekil: 3 — Bir Lemürien ile primatların her grupundan bir örnek
Yukarda solda : Bir (Maki Vari) Lemürien
» sağda: Bir Uistiti
Aşağda solda : Bir Platirhiniyen yahut Cenubî Amerika Sebiyen'i
» sağda: Bir Afrika Katarhiniyen'i (Pihecus Brazzai)
Ortada : Bir Antropomorf (Şempanze)

Hayat şartları müsait olduğu müddetçe yani Glâsiyeler devrine kadar Hominiyenler ve onların muhitlerindeki hayvanlar ve nebatlar, şark mıntakalarının belirmiş olduğu geniş bir sahaya yayılabildiler. Bugün Hominiyenlerin o zamankine mümasil hayat şartları bulabilecekleri yerler ancak Cenubî Afrika ile İndu - Malezya mıntakalarıdır.

Dubois 1870 tarihinde Cavada Trinilde bir Primat Hominiyen iskeleti bulmuştur. O zamandanberi (*Pitekantropü serektüs*) adile şöhret alan bu Primat Hominiyen, henüz tam bir insan değildi. Belki Şempanze ve *Gibbon* gibi bir antropoid ile arkaik insan arasında mutavassıt bir mahlûktu(Şekil: 4). Maamafih, bu devirde hakikî insanın da Pitekantrop ile muasır olarak yaşadığı ihtimali vardır(Şekil: 5), Trinil'de bulunan fosilleşmiş bir insan azı dişi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

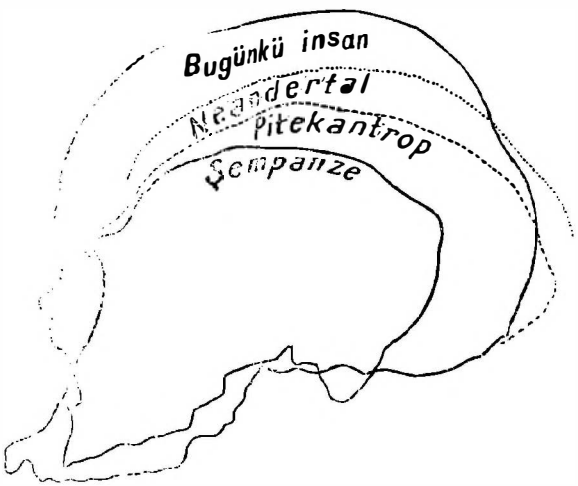
Üçüncü devir ortasından evvel, Anthropoid Primatların diğer Primatlardan temayüz etmeğe başlamış olabilirler. Fakat, bugüne kadar yapılan taharri ve tetkikler hakikî insan fosilinin dördüncü devirden evvel mevcut olmadığı kanaatini vermektedir. Bugün en eski insan fosilinin 1929 da *W. C. Pei* adlı genç bir Çin paleolojisti tarafından Pekin den 60 kilometre mesafede *Şu-ku-tiyen* de bulunan kıhıf olduğu kabul edilmektedir. Bunun keşfedildiği mahal civarında ateş izleri ve alet tarzında yontulmuş taşlar da bulunmuştur. Rahip *Breuil* ve *G. Elliot* gibi selâhiyettar âlimler, bu aletlerle kafa tasını *Pleistosen* devir başlarına kadar çıkarmakta, bunlara Milâttan evvel bir milyon senelik bir kıdem takdir etmektedirler. Bu fosil *Sinantropus Pekinents* adile anılmaktadır. Bundan sonra eskilik itibarile, sırasile *Cava* da ve *Trinil* de bulunan *Pitekantropus* ile 1911 de İngilterede bulunan *Piltdawn* veya *Eoantropus* fosili ve 1857 de Almanyada keşfedilen *Neanderthal* ve 1868 de Fransada bulunzn *Cro-manyon* insan tipleri gelmektedir. Ahiren Palestinde Galile cıvarında bir mağarada keşfedilen bir kıhıf ta *Cro-manyon* tipe esaslı bir müşabehet arzetmektedir.

İNSAN FOSİLLERİNİN TASNİFİ

Antropologlar ve Jeologlar, fosilleşmiş insan kemiklerini aşağıdaki esaslara göre tasnif etmektedirler:

1. — Fosilleşmiş kemiklerin bulundukları arazinin nisbî tarihi,

2. — Bu kemiklerin ait olduğu insan ile beraber yaşamış olan fosilleşmiş hayvanların karakterleri.
3. — İskelet ve kafataslarındaki esaslı hususiyetler.
4. — İnsan iskeletleri enkazile beraber bulunmuş olan alât ve eşya.



Şekil : 4 — Bir Şempanze, bir Pitekantrop, bir Neandertal insan ile bugünkü bir insanın biribirleri üzerine mevzu kıhıflarının profilleri



Şekil : 5 — Muhtelif kafatasları (hepsi de 1/5 mikyasında) Sağdan itibaren (1 Şempanze, 2 Pitekantrop, 3 Neandertal insan)

Prehistorik devirlere ait olarak şimdiye kadar elde edilmiş olan insan fosilleri üzerinde yukarıki esaslara göre yapılan tetkikler, bu devir insan tiplerinin; sakin oldukları mıntakalar neresi olursa olsun; ancak mahdut ırklara irca edilebilecekleri neticesini vermiştir.

İNSANLIĞIN İLK DEVİRLERİ

LİTİK ALETLER

İlk insanların kendilerine lâzım olan aletleri ağaçlardan yapmış olduklarını tahmin edebiliriz. Fakat bu yolda yapılmış olan aletlerin dayanıksız olmaları, yerlerine tedricen taştan mamul aletler ikame edilmesine yol açmıştır.

İlk insanlara ait olarak bugün elde edebildiğimiz en eski ve iptidaî aletler taştan (ağaçtan yapılanlar tabiatile çürümüşlerdir) yapılmış oldukları cihetle, insanlık tarihinin ilk devirleri, Litik Devir yani Taş Devri namile anılmaktadır.

Beşer medeniyetinin litik devri müteaddit safhalar arzetmektedir :

1. — Paleolitik yani eski taş devri... Bu devir yontulmuş, parlatılmış yumşak kesme taş aletlerin kullanıldığı zamandır. Bu devir, ikiye ayrılmaktadır :

A.) Ön Paleolitik : Bu devir, Şellen ve Musterien aletlerle temayüz eder.

B.) Son Paleolitik. Bu devir de Orinyasien, Solutreen, Magdalénien aletlerle ayrılır.

2. — Neolitik yani yeni taş devri. Bu devir cilâlı taş ile başlar. Paleolitik devre nisbetle insanların medeniyetçe daha ileri gitmiş oldukları Neolitik devirde keramikler de görülmektedir. Bunlara tedricen maden istimali usulü de inzimam etmiştir. Cilâlı taş ile bakırın birlikte bulundukları çağ, - ki Neolitik devrin sonudur - Eneolitik çağ adile ayrılmaktadır.

ÖN PALEOLİTİK DEVİR

En eski insan eserlerinin bulunduğu Ön Paleolitik devirde, fil, mamot, Gergedan gibi cesim hayvanlar arasında çırılçıplak ve tabiî müdafaa silâhından mahrum bir halde

yaşıyan ilk adamlar, barınmak için kilisli kayalar içinde suların oymuş olduğu mağaralara sığınmış oldukları gibi müdafaa için de kesme taştan yontarak vücude getirdikleri aletleri kullanmışlardır.

İlk devir insanlarının kullandıkları bu taş aletleri bizzat taşları parçalayıp yontmak suretile kendileri yapmış oldukları gibi bunları tabiatta kullanılabilecek bir şekilde bulmuş olmaları da muhtemeldir.

Üçüncü devre mahsus hayvanlar (Faune) ile birlikte bazen Eolit denilen bu nevi taşların bulunmuş olmasını nazarı itibare alan bazı müellifler, bu devirde insanın da mevcut olacağı iddiasını ileri sürmüşlerdir. Fakat biraz evvel söylediğimiz gibi bu taşların tabiî müessirelerle parçalanmış olabilecekleri şüphesizdir.

Aşöleen ve Şelleen çağlara ait çakmaktaşları ancak insan elile işlenebileceklerine göre, bunların insan elile vücude gelmiş olan en eski aletler oldukları kat'î surette kabul edilmektedir [1]. Bu nevi çakmaktaşlarının en kaba ve en iptidaî olanları Preşelleen aletler adile ayırt edilmektedir.

Perşelleen Çakmaktaşlarından düzeltilmiş yerler pek azdır. Bunların ön Pleistosen devrine ait oldukları tahmin edilmektedir. Preişelleen çağın nısıf kürei şimalîde üçüncü glâsiye devrine (büyük incimat devri), nısıf kürei cenubîde ise şarktaki kuraklık devresinin başlangıcına tekabül ettiği kabul edilmektedir.

Şelleen çağı Avrupada Pleistosen devrinin glâsiyeler arası ikinci devrine tekabül etmektedir (Şekil : 6).

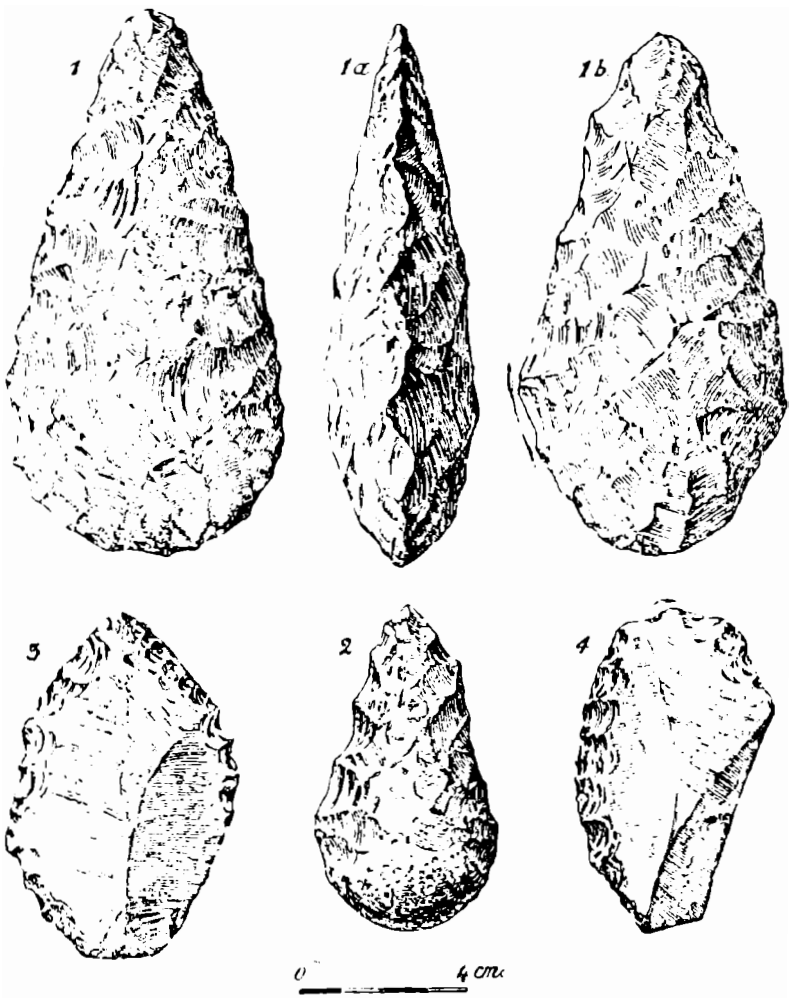
Çakmaktaşlarının daha muntazam yontulmuş, düz bir safha manzarası verilmiş olanlarına yani Şelleen devrinin daha mütekâmil olan son zamanlarına Aşöleen adı verilmiştir. Bu cins çakmaktaşları orta Pleistosen devrinin sonuna tekabül etmektedir (Şekil : 6 a).

Aşöleen ve Şelleen aletlere yeryüzünde geniş bir sahada yani Orta ve Cenubî Avrupada, Ön Asyada, Cenubî

[1] Arz tarihinde muayyen bir çağı gösteren Şelleen adı, Sen-Marn mıntakasında bir mahal adıdır. Bu nevi çakmaktaşı ilk defa B. de Perlles tarafından burada bulunmuş olduğundan dördüncü devir başlarına Preşelleen, ortalarına da Şelleen adı verilmiştir Şelleen devrin sonlarına Aşöleen denilmektedir.

Sibiryada, Hindistan ve Seylânda, Avustralyada ve bütün Afrikada tesadüf edilmektedir (Şekil : 7).

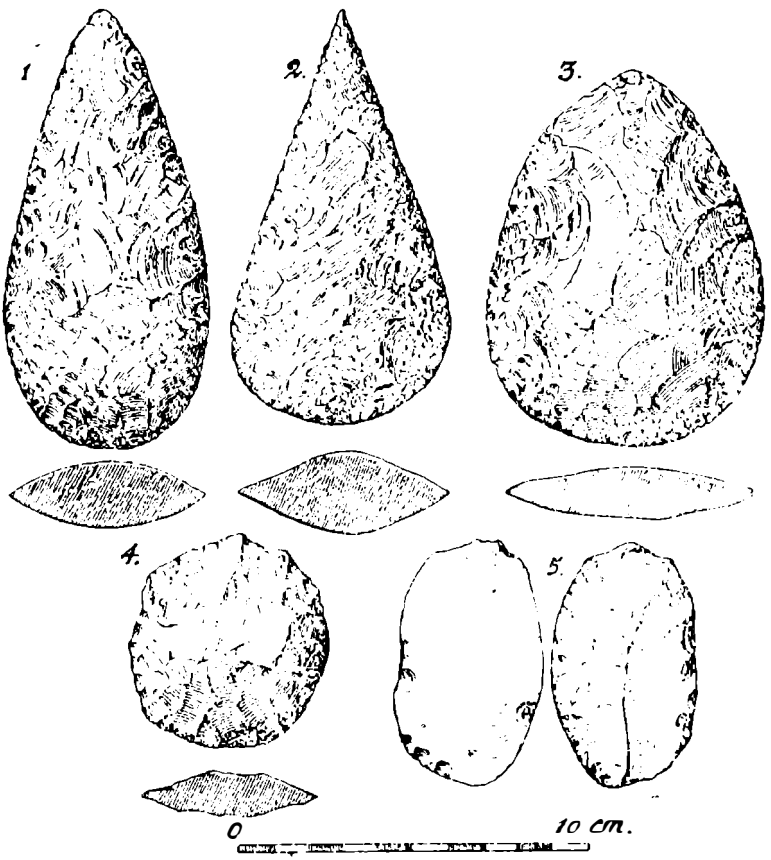
Kemikleri bu nevi çakmaktaşı aletlerle beraber bulunan hayvanların sıcak memleketlere (Hindu - Afriken) mahsus



Şekil: 6 — Şelleen Aletler

hayvanlar sınıfından oldukları anlaşılmaktadır. Bu hayvanlar arasında, filler, rinoserus (gergedan) lar bulunmaktadırlar. Şelleen san'atinin en iptidaî şekillerine Vaal ve Zambez vadilerinde en eski arazi dahilinde tesadüf edildiklerine bakı-

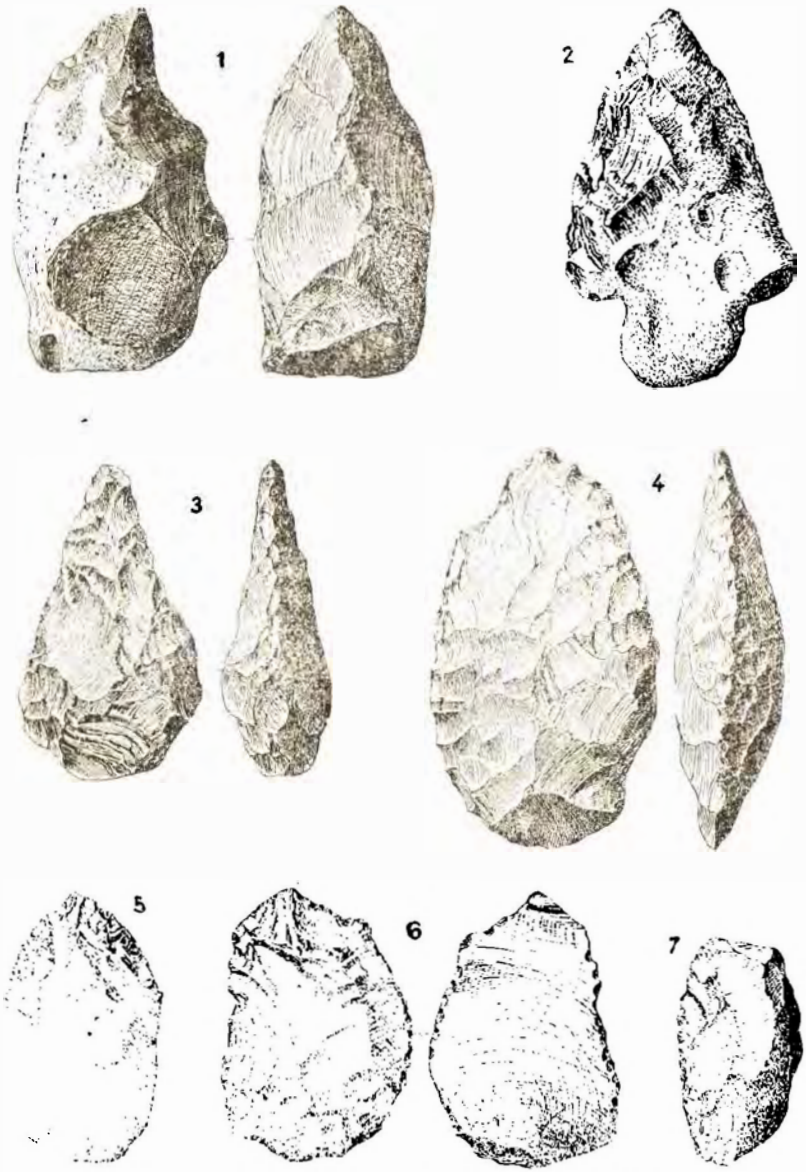
larak bu san'ati yaratan insanların menşei Cenubî Afrika olduğuna ve buradan Asya ve Afrikaya yayılmış bulunduklarına hükmedilmektedir. Ön Asyada bugüne kadar bu devir insanına ait bir iskelet bulunamamıştır. Halbuki Avrupada bu nevi iskeletler pek çok bulunmuştur.



Şekil : 6 a — Aşöleen tip aletler

Son Pleistosen devrinde Litik san'atte mühim bir terakki ve tekâmül baş göstermiştir. Bunların örenkleri ilk evvel Mustier Mağaralarında bulunmuş olduğundan bu nevi çakmaktaşı aletlerin bulunduğu çağa Musteriyen denilmiştir. Musteriyen çağa ait çakmatkaşı aletlerle (Şekil : 8) beraber hayvanlardan filler, mamutlar, gergedanlar, hiypopotamlar gibi sıcak iklimlerde yaşıyan hayvan fosilleri de bulunmuştur. Bunlar-

dan mamutlar, ilerde gitgide şiddetlenecek olan bir iklime intibak edeceklerdir.

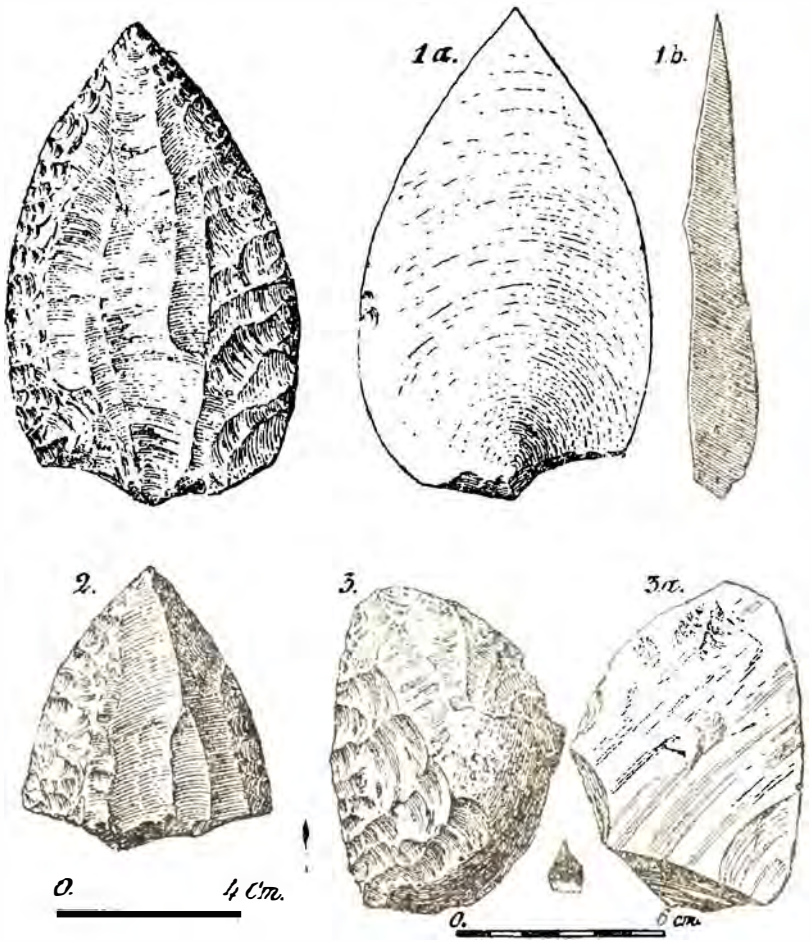


Şekil : 7 — Şelleen ve Aşöleen devirler eserleri (çakmaktaşından)

Musteriyen çağ, nısıf kürei şimalide dördüncü ve sonuncu glâsiye mevsimidir. Bu çağ müddetince nısıf kürei şimalî

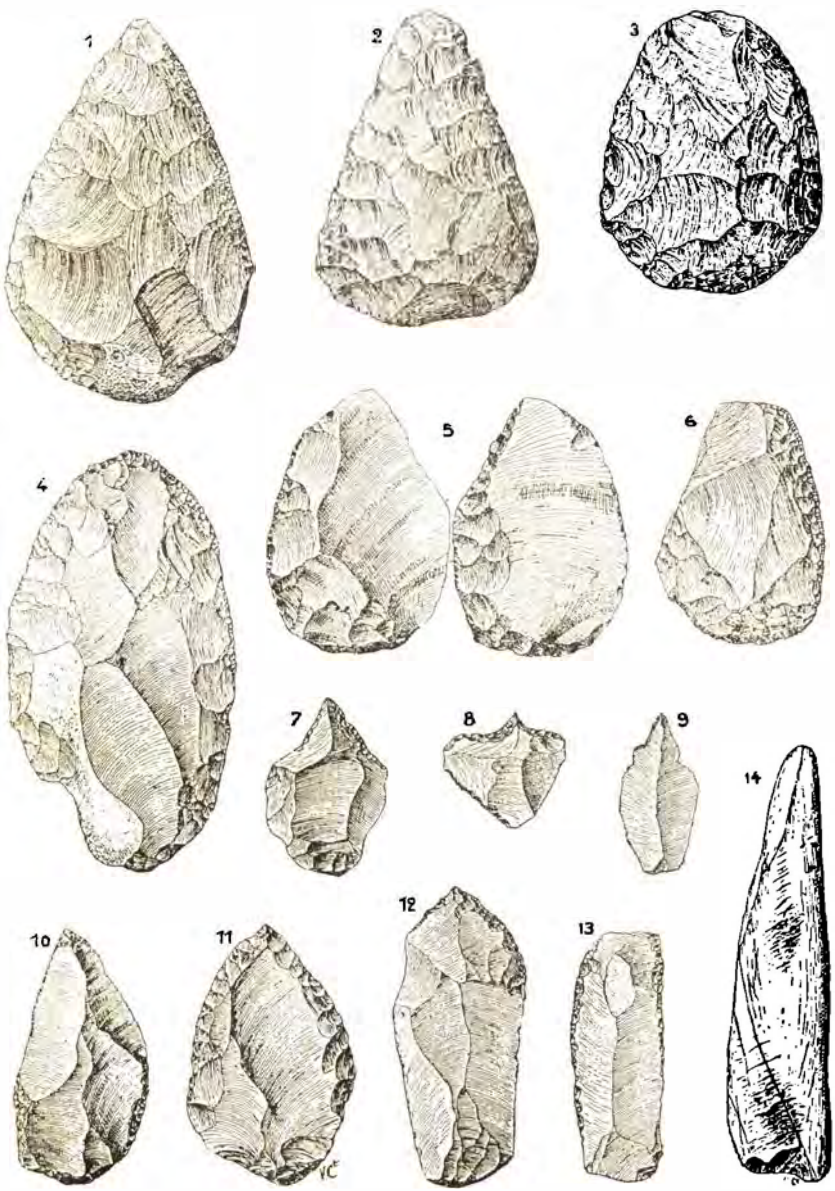
insanları mağaralara kapanmış, nısıf kürei cenubî insanları glâsiyelerden masun bir halde tabiî inkişaflarını takip etmişlerdir.

Musteriyen medeniyeti, nısıf kürei şimalinin dördüncü glâsiyelerle örtülü çağına tekabül ettiği için, Simalî Avrupa ve



Şekil: 8 — Musteriyen tip aletler

Asyada bu medeniyete ait eserler hemen hiç bulunamamıştır. Buna mukabil Orta ve Cenubî Avrupada, Anadoluda, Suriyede ve bütün Afrikada bu medeniyete ait eserler münteşir bulunmaktadır (Şekil : 9). Musteriyen medeniyetine ait eserlerle birlikte birçok insan fosilleri de bulunmuştur 1856 da



Şekil: 9 — Musteriyen devir eserleri (çakmaktaşından)

Neanderthalde keşfedilen ve *Hom Neanderthalensis* denilen kıhıf bu fosillerden biridir. Bu kafatası, bugün yaşıyan ırklardan hiç birine benzememektedir. Bunun dördüncü devir ortasında, tekâmülü geç kalmış bir nesle mensup olduğu tahmin edilmektedir.

Pek yakın bir zamanda yani 1925 tarihinde Palistin de Galile de Tabgha da Aşöleen çağa ait iki adet çakmaktaş aletle beraber *Homo Neanderthalensis* tipinde bir de insan kafatası bulunmuştur. Bu kafatası Paleolitik devre ait olarak şimdiye kadar Ön Asyada bulunmuş olan en eski insan uzvudur.

SON PAELOLİTİK

Yeni ırklar

Bu devirde dördüncü ve sonuncu glâsiyeler nihayete ermiş, bunun neticesi olarak Şimalî Avrupada buz tabakaları çekilmiş, fakat soğuk devam etmiş, ovalar birer tundra halini almıştır. Bu tundralar ön Paleolitik devrinin Hindu-Afriken hayvanları yerine kaim olan mamot, ayı, beygir, bison, deve, dağkeçisi, sığır ve bilhassa Rengeyiği gibi hayvanlarla beraber bulunuyorlardı. Jeolojik tasnifde Néopleistosen başlangıcına tesadüf eden bu devre bazan (Ren geyiği devri) de denilir.

Son Paleolitik devir *Litik* san'at noktai nazarından üç safhaya ayrılan mühim bir tekâmül arzetmektedir:

1. — Orinyasiyen.
2. — Solütreen.
3. — Magdaleniyen,

Bu üç safhadan her biri ayrı bir ırkın mahsulü olan bir san'atle ayrılmaktadır.

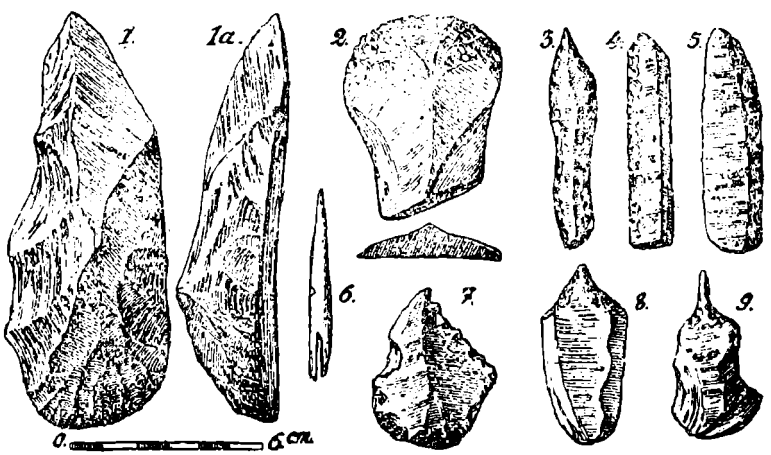
Biribirlerini takip eden ve eski Paleolitik ırkla hiçbir karabetleri olmıyan bu ırklar Negroidler, Kokazikler ve Mongoloidler adlarile ayrılmaktadırlar.

Garbî Avrupada kendilerine mahsus alât ve eşya ile bariz izler bırakmış olan bu üç ırktan her üçününde Yakın Şarkta izleri ve inkişafları pekaz mahsustur ve avcılıkla temayüz

eden bu ırklar, maişetlerine yarıyan hayvanlarla beraber yaşıyor ve onları takiben göç ediyorlardı.

NEGROİDLER VE ORİNYASİYEN MEDENİYETİ

Son Paleolitik devirde ilk eser bırakmış olan yeni ırk Negroidlerdir. Bu devirde Akdeniz mıntakasile Avrupa, kısa boylu bugünkü *Hotanto* ve *Boşimand*'lar tipinde Negroidler tarafından istilâ edilmiştir. Bunların vasatî ve Cenubî Afrika halkından oldukları şüphesizdir. Buralarda bunların ırkını temsil eden insanlar hâlâ vardır. Negroidlerle çakmaktaşından mamul aletler ve silâhlar çoğalmıştır (Şekil : 10 ve 12).



Şekil: 10 — Orinyasiyen san'at: yontulmuş silekslerin başlıca örnekleri

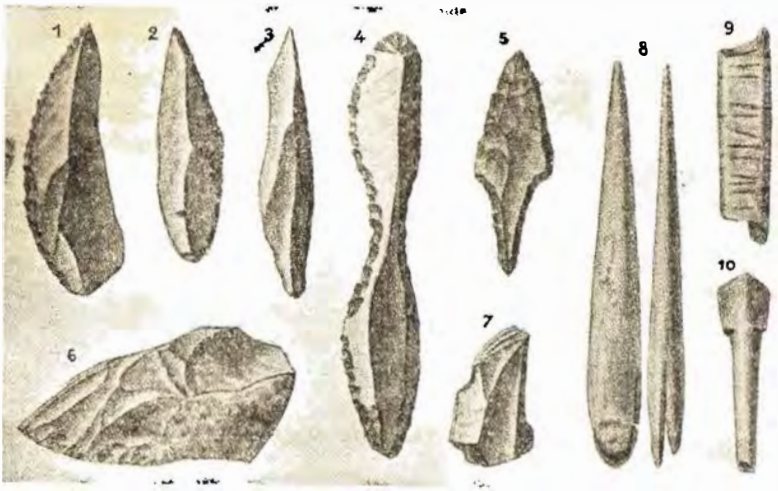
Negroidler, Sicilya ve Ege köprüsile - ki bunların geçişinden bir müddet sonra yani Neopleistosen başlangıcında batmıştır - Avrupaya geçmeden evvel Şimalî Afrikayı işgal etmişlerdi. Neolitik ve Protohistorik devirlere kadar bunların Mısır, Tunus ve Akdeniz mıntakasındaki tesirleri payıdar kalmıştır (Şekil : 11).

Negroidlerin Cenubî Afrikadan, nısıf kürei şimaliye muhaceretleri, şimaldeki Post - Glâsiye buhranının aksi tesirile Afrikanın hattıistiva ve şimal havalisinin maruz kaldığı iklimi karışıklıklar neticesi olması muhtemeldir.



Şekil : 11 — Çocuklar mağarası denilen yerde M. de Villeneuve tarafından keşfedilen iki negroid iskeleti

Akdeniz köprüsünün son kısmının da kopması, Afrikada ve Hintte oturan kavimlerden Avrupaya yeni ırklar geçmesini müşkülleştirdi. Bunun neticesi olarak eski Paleolitik devirden son Paleolitik devir iptidalarına (Orinyasiyen devre) kadar cenuptan geldiklerini gördüğümüz muhaceretler, ya



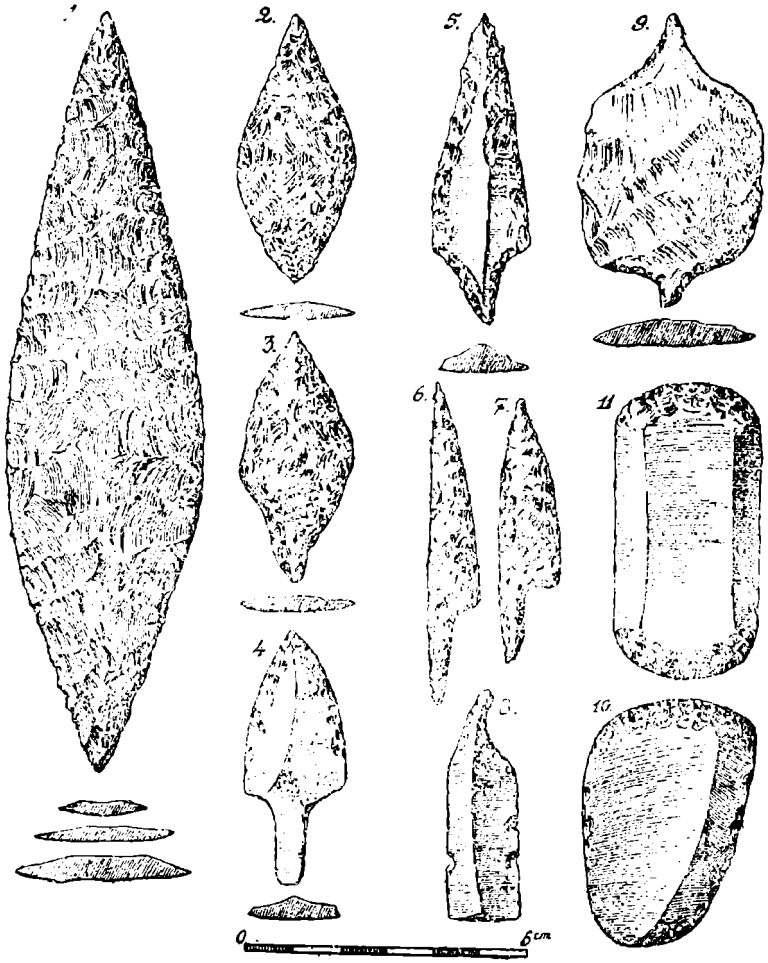
Şekil : 12 — Orinyasiyen devri temayüz ettiren başlıca eşya ve aletler: 1, 2 — Arkaları testereli, yontulmuş çakmaktaşından sivri uçlar. 3 — Yontulmuş çakmaktaşından biçak. 4 — İki tarafı da kesen yontulmuş çakmaktaşından yataşan. 5 — Ucu Yontularak kıl gibi sivriltilmiş çakmaktaşı. 6 — Çakmaktaşından kazıma aleti. 7 — Kemerli bürüm. 8 — Kemikten altı yarık sivri uç. 9 ve 10 — Kemik eşya.

inkitaa uğramış veya hareket mebde ve istikametlerini değiştirmişlerdir. Bu zamandan sonra biribirlerini takiben Avrupaya giren iki ırk, şimalî ve merkezî Asyadan gelmişlerdir. Bunların Ön Asya ile münasebetleri ya hiç olmamış veya pek az olmuştur.

KOKAZİKLER VE SOLÜTREEN MEDENİYETİ

Negroitlerin Avrupaya girişlerinden bir müddet sonra bu kıt'a bugünkü Kafkas ırk tipinde Dolikosefal ve avcı bir kavmin muhaciretine maruz kalmıştır. Bugünkü bilgimize

göre bu yeni muhacir dalgalarının işgal ettikleri saha, Bohemyadan Şimalî Afrikaya kadar imtidat ediyordu. Bu yeni ırkın Kafkas havalisinden geldiği tahmin ediliyor. Bunların

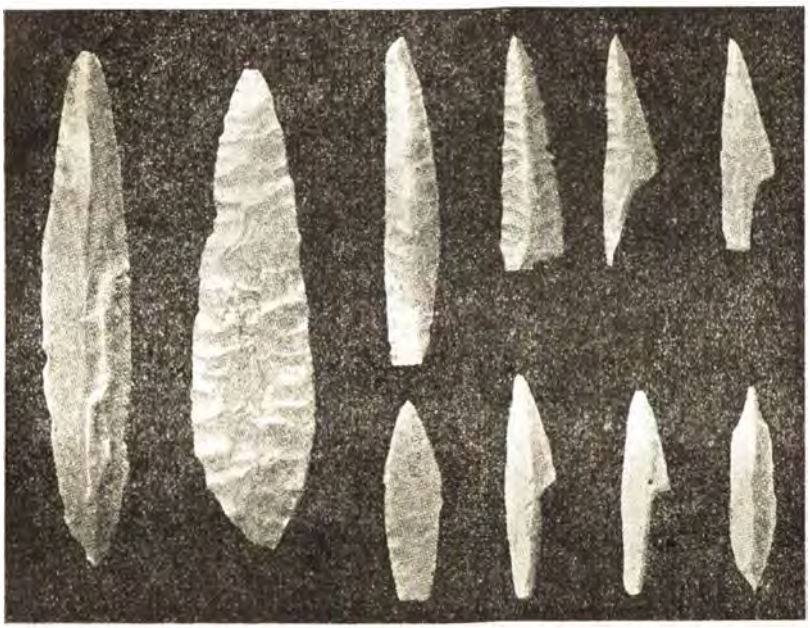


Şekil: 13 — Solütreen sanat, yontulmuş çakmaktaşlarının başlıca örnekleri

Fransada da bir inkişaf merkezleri bulunuyordu. Kokazik-lere (Cro-Magnon) Kromanyon ırkı da denilmektedir [1].

[1] Kromanyon Fransada Eyzie civarında bir yerin adıdır. Burada 1868 de içinde pek çok insan kemikleri ve kafatasları bulunan bir mağara bulunmuştur.

Kokaziklere ait olmak üzere Solütreen de bulunan mezarlıkda[1] bunların medeniyetlerini gösteren birçok alât ve eşya bulunmuş olduğundan Kokaziklerin medeniyetine Solütreen adı verilmiştir(Şekil : 13 ve 14). Kokaziklerde Çakmaktaşından mamûl aletler pek ziyade tekemmül etmiştir. Silâhlar ve sair eşyalar, ihtiyaca uygun ve mükemmel bir şekil almışlardır. Kemikten yapılan eğeler, fildişinden mamûl topluiğneler,



Şekil : 14 — Solütreen devre ait itina ile yontulmuş çakmaktaşından aletler

önemli bir terakki tekniğinin mevcudiyetine şehadet etmektedirler.

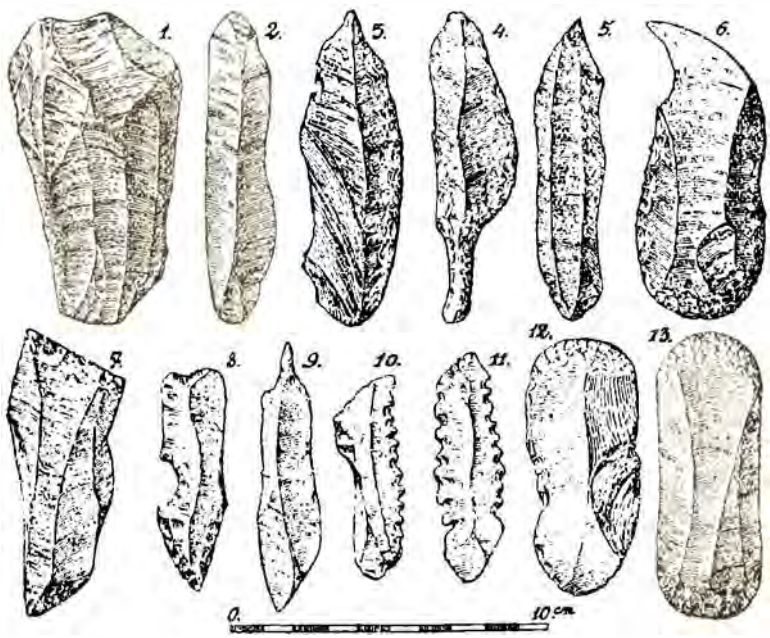
MONGOLOİDLER VE MAGDALENİEN MEDENİYETİ

Son Paleolitik devrin son kısmında Negroidlerle Kokazikler üzerine üçüncü bir ırk dalgası gelmiştir. Avcı ve göçebe

[1] Bu mezarlıkta taştan mükemmel mezarlar bulunmuştur. Mezarların içinde yüzleri şarka müteveccih ve dağılmamış bir halde iskeletler görülmüştür. Mezarlarda bu iskeletlerden başka birçok ta eşya ile kemikler de bulunmuştur.

bir hayat süren bu ırk, Dolikosefal ve bodur insanları ihtiva ediyordu. Simaları bugünkü Eskimolara benziyordu. Bu sebepten bunlara Mongoloit adı verilmektedir.

Mongoloitlerin Altayların ötesinden gelmiş oldukları zannediliyor. Bunlar Oral havalisinden yayılmağa başlamış, bir taraftan şimalde Baltık Denizi mıntakasına, cenupta Anadoluya, Suriyeye, diğer taraftan garbî Avrupaya ve İspan-

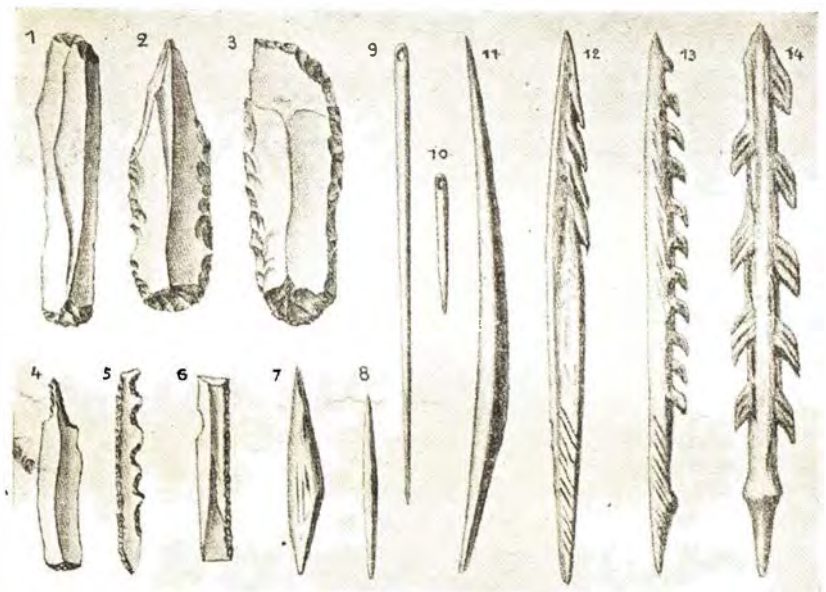


Şekil: 15 — Magdaleniyen san'at, yontulmuş silekslerin başlıca tipleri

yaya kadar dağılmışlardır. Bütün bu sahalarda bunlara ait izler bulunmaktadır.

Mongoloitlerin aletleri, silâhları ve eşyaları, yeni bir tiptedir (Şekil: 15). Bunlarla Kokaziklerin Solütreen medeniyetleri arasında hiçbir rabıta yoktur. Mongoloit ırkın taştan mamûl silâhları, daha ağırdı. İğneleri, topluiğneleri kemikten mamûldü. Bunların ileri atmak üzere kemikten yaptıkları bir alet, yay kullanmaksızın okları atabilmek için hususî bir tekniğe vâkıf olduklarını göstermektedir (Şekil: 16 ve 17).

Mongoloitler, avcı oldukları kadar da balıkçı idiler. Ren geyiği boynuzundan harpon denilen bir nevi dişli Silâh imal ediyorlardı. Dekorcu ve artist insanlar olan Mongoloitler, daha o zamanlar ateşe hâkim bulunuyorlardı. Mağaralarının içini tenvir etmeği, kil, taş, fildişi ve ağaç üzerine işlemeği biliyorlardı. Dordony (Dordogne), ve Şarent (Charente)de hayretbahş bir surette müzeyyen mağaralar içinde bunlara ait şayanı dikkat iskeletler bulunmuştur. Bu sebepten bunlar Şanselat (Chancelade) [Périgueux civarında]

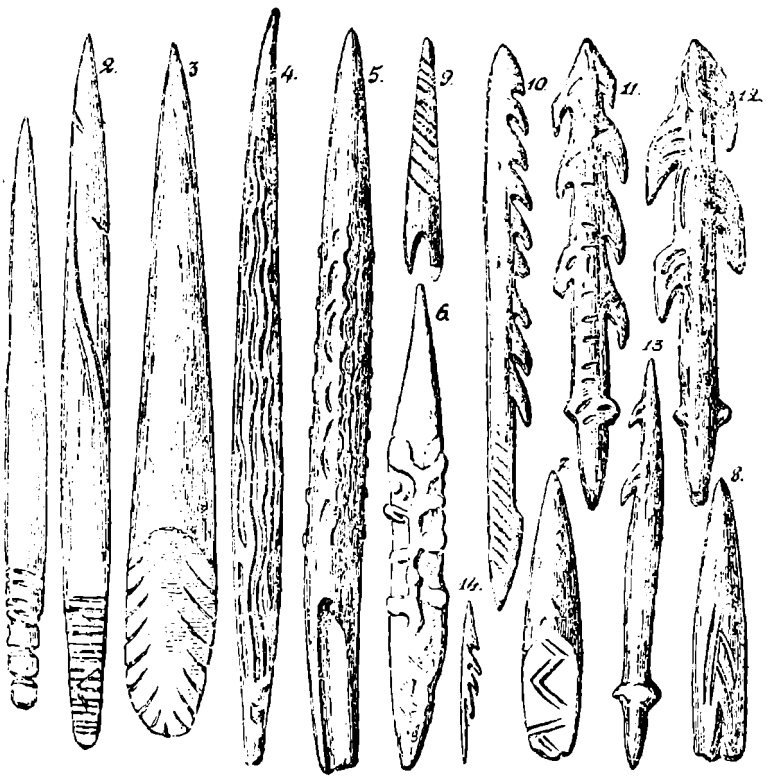


Şekil: 16 — Mağdaleniyen devri seçtiren eşyalar
1 — İki ucu kazımağa yarıyan çakmaktaşından mamul biçak. 2 — Yukarı ucu sokmağa aşağı ucu kazımağa yarıyan çakmaktaşından mamul biçak. 3 — Papağan gagası denilen kazıma aleti. 4 — Hem delen hem kazıyan çakmaktaşından küçük bir alet. 5 — Testere ağzı. 6 — Küçük kesme aleti. 7 — Kargı ucu. 8 — Kemik sivri uç. 9 ve 10 Kemik iğne. 11 — Kemikten kargı ucu. 12 — Ağaçtan mamul bir nevi dişli kargı. 13 — Yalnız bir tarafı dişli kargı. 14 — İki tarafı dişli kargı.

ırkı denildiği gibi Dordony daki Madelen (Madeleine) e nisbetle de Madelein veya Magdaleniyen ırkı denilmektedir.

Son Paleolitik san'atkârları eski cihanda ilk defa olarak büyük bir san'at devri yaratmışlardır. Gerçi bunların teknik-

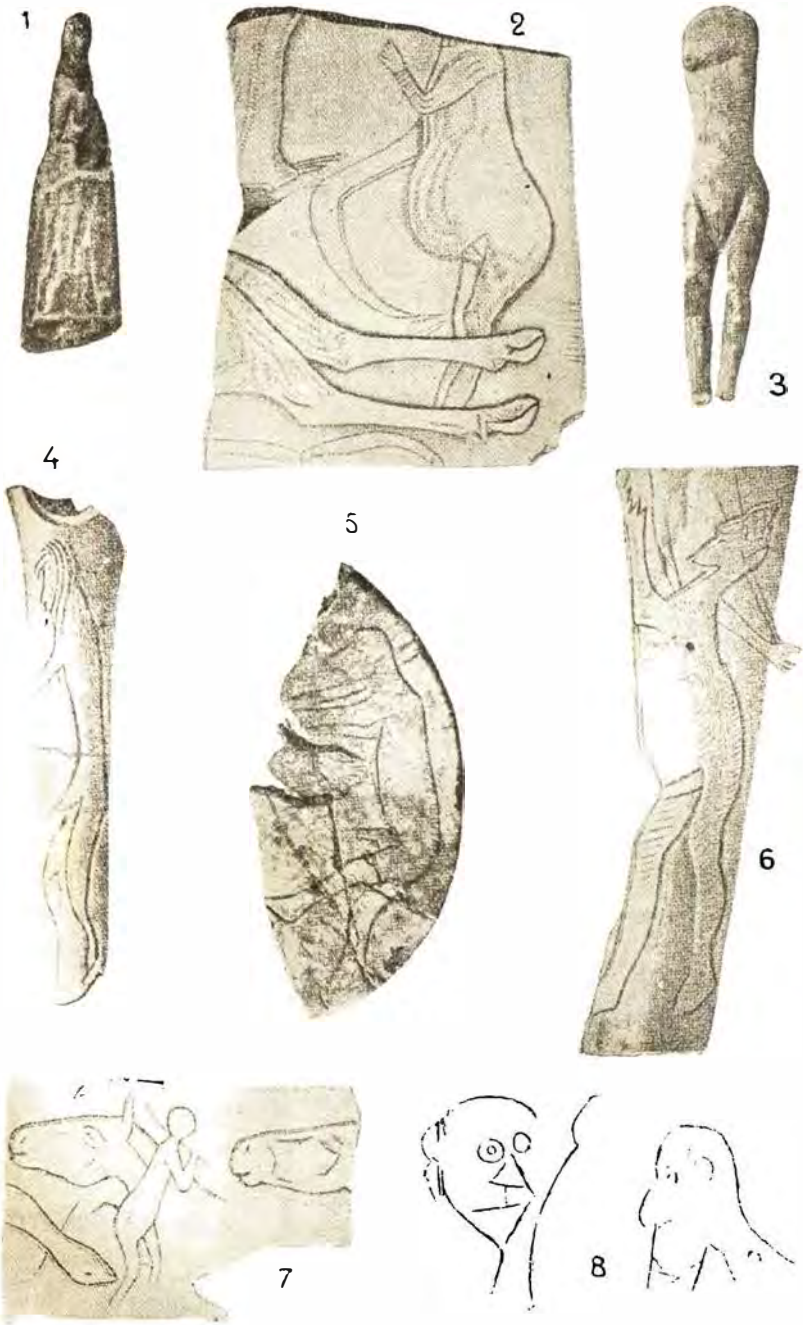
leri ve ilhamları müteakip devirlerde Avrupada tamamile kayıp olmuşsada şarkın Neolitik medeniyeti üzerinde tesirsiz kalmamışlardır. Bu eserler bize, onları yaratanların pek iptidaî olmakla beraber içtimaî bir organizasyona malik olduklarını göstermektedirler (Şekil: 18). Bu içtimaî heyetlerin mahiyetleri hakkında bizi tenvir edecek bir şey olmamakla beraber bunların bir nevi Klân teşkiline tâbi olduklarını ve



Şekil: 17 — Mağdaleniyen san'at, kemik ve fildişi aletler

içlerinden bazılarının hem başbuğ hemde Şaman sıfatile hâkim bir vaziyette bulunduklarını tahmin edebiliriz. Ayni zamanda din reisi rolünü de ifa etmekte oldukları şüphesiz görülen bu Şaman (Sihirbaz) Başbuğların Mağdaleniyenlere ait mağaralarda görülen renkli, renksiz resimlerin ve oyma şekillerin mübdii olmaları da muhtemeldir.

Bu cemiyetlerde başkanların haiz oldukları otoritenin; ilk insana nisbetle oldukça temeddün etmiş bulunan Klân-

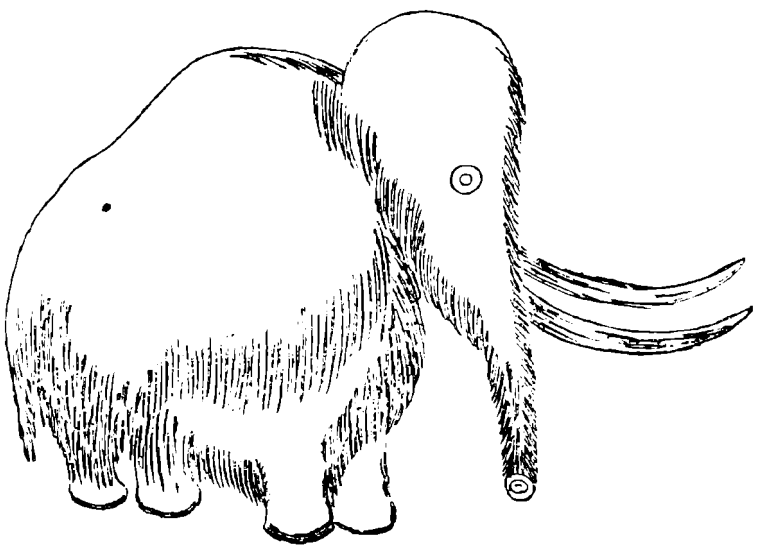


Şekil : 18 — Magdaleniyen devre ait insan resimleri

larda, doğrudan doğruya Avcılıkla münasebettar bulunduğunda şüphe yoktur. Müşterek Avcılık hayatı, fertler arasında bazı hususlarda temayüz etmiş olanların tabiatile başbuğ olmalarını istilzam etmiştir.

Son Paleolitik devrin Avcı insanları içtimaî bir organizasyona malik olmakla beraber, bu organizasyonun Neolitik devrin çoban insanlarının kurmuş oldukları sosyetelere nisbetle pek aşağı olduğu muhakkaktır.

Maamafih, son Paleolitik devir san'atkârlarının emniyetiçinde devamlı bir surette çalışabilecek bir devirde yaşamış ol-

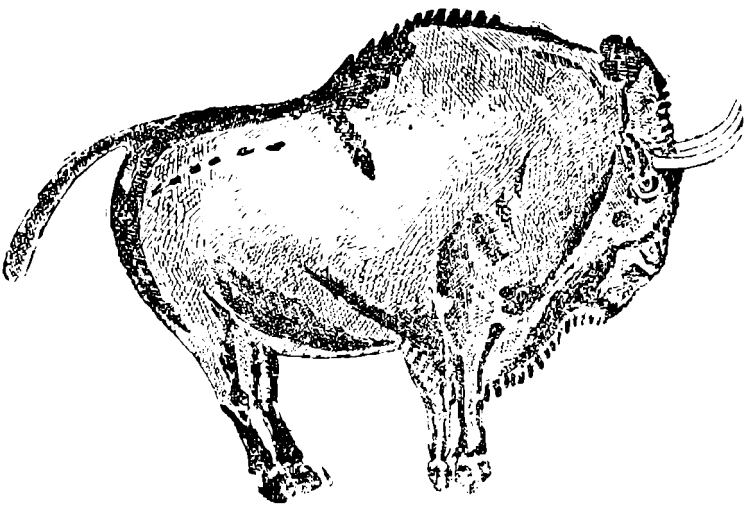


Şekil: 19 — Mağdaleniyen devre ait bir mamut fili. Mağara duvarlarında çok görülmektedir

dukları şüphesizdir. Böyle bir devri tahakkuk ettirecek şerait, ancak ya kollektif (Klân) veya şahsî (Klân başbuğu) bir otoritenin vücudile tahakkuk edebilir. Bu san'atkârların eserlerine bakılırsa bunların avcılık hayatının zarurî mecburiyetlerinden azade bırakılmış oldukları da anlaşılmaktadır.

Her halde bu san'atkârların mağara duvarlarına yaptıkları resim ve gravürleri (Şekil: 19 ve 20) kendilerinin veya efendilerinin estetik zevklerini tatminden ziyade Klân fertlerinin ve Klânın müşterek yurdunun Cinlere karşı siyaneti

için tılsım mahiyetinde olarak çizmiş oldukları ihtimali pek kuvvetlidir. San'at eserlerinin bu mahiyette birer tılsım olduklarına göre bunları yapanların kollektif mecburiyetlerden azade tutulmaları ve iaşelerinin Klânca temin edilmiş olması zaruridir.



Şekil : 20 — Magdaleniyen san'atine ait bir Bison. Mağara duvarlarında çok görülmektedir

BİBLİYOĞRAFYA

A-Moret,	Hist-ancienne, première partie Fass. I
Boule (M),	C'éologie et Paléontologie. Paris
C-Conteneau,	Manuel D'Archéologie orientale t. I-III
E-de Martonne,	Traité de géographie physique; 4e éd. 1926
Ed-Suess,	La face de la terre, trad. fr. t. I - III
J-de Morgan,	La préhistoire orientale, t. I - 1926
„ „ „	L'humanité préhistorique
i-Décheletle,	Manuel d'archéologie prehistorique, t. I - III. 1908-1913
L.Capitan,	La Préhistoire, 1931
L'Euba,	Inroduction à la géologie. 1925
L-Poleaud,	Eléments de paléologie, t. II, 1924
Marcellen Boule,	Les hommes fosilles, 1923
Mortilet (G. et A. de),	Le Préhistorique, Paris 1900
Regouen (cte),	Notes d'archéologie préhistorique. Touluse, 1913
Reinach (S.),	Le Mirage oriental.
Rutot (A.),	La Préhistoire, 1918
V-Cordon Childe.	L'orient Préhistorique, 1935
Verneau,	Les Races Humaines
Will Durant	Histoire de la civilisation, Paris, 1937

KADÎM ŞARKIN PREHİSTORİK DEVİRLERİ

Kadîm şark tabirile Altaylardan Akdeniz mıntakasına kadar imtidat eden ve beşer medeniyetinin kaynağı olan sahayı kastettiğimizi söylemiştik. İlk medeniyet kaynağı olmak itibarile cihan Prehistorik devirlerinden daha önemli olan şark Prehistorik devirleri için ayrı bir bahis açılması zarurî olduğu gibi eserimizin mevzuu itibarile de buna kat'î bir lüzum vardır.

Evvelâ kadîm şarka ve bilhassa Ön Asyaya nisbetle Prehistuvar tabirile ne kastettiğimizi tasrih etmemiz lâzımdır: Tarihî devrin yazı ile başladığına göre burada şark Prehistuvari tabirile evvelâ Figüratif devre, sonra da yazı devrine takaddüm eden zamanlar kastedilmiştir. Filhakika milâttan 3500 sene evveline doğru ilk olarak Mezepotamyada ve Mısırda figüratif yani tasvirî ve temsilî işaretlerle başlamış olan yazı nihayet bildiğimiz fonetik şekli almıştır. Buna göre takribî bir kronoloji ile Ön Asyada Prehistuvar devri milâttan önce 3500 tarihlerine doğru nihayet bulmuştur.

Prehistorik devrin şarkta ne zaman başlamış olduğu meselesine gelince, bunun tayini eski şarkta insanların ne zaman zuhûr etmiş oldukları meselesinin halline bağlı bulunmaktadır. İnsanın yeryüzünde zuhurunu gösteren ilk nişanelerin tarihi tamamile gayri kat'î olduğu gibi bu tarih kıt'alara göre de tahavvül etmektedir. Bu hususta şimdiye kadar ileri sürülen tahminlerden hiçbiri kanaatbahş görünmemektedir. Umumî bir ifade olarak diyebiliriz ki kadîm şark Prehistuvar kadrosu, aşağı yukarı, cihan Prehistuvar kadrosunun aynıdır. Bu da, cihan Prehistuvarı gibi Paleolitik ve Neolitik büyük devirlerine ve bunlardan herbiri de kendi içinde küçük çağlara bölünmektedir.

KADÎM ŞARKTA İNSANIN ZUHURU

Angara kıt'ası Palezoik, devirlerindenberi sular üzerine çıkmış olduğundan, uzviyetlerin zuhûr ve inkişafı için mü-

sait bir tekâmüle merkez olmuştur. İkinci devrin ikinci çağından yani Jura tabakasının teşekkülü hengâmından itibaren bütün memeli hayvanlar ile iki filikalı nebat sınıflarının en basit yapılışlı tipleri bu kıt'ada bulunmuş olduğu tetkikat neticesinde sabit olmuştur.

Eski dünya maymunlarının ve bilhassa Antropoidlerin, Hominiyenlerin menşeleri de Cenubî Afrika ile Hindistan yani Asya olduğunu biliyoruz. Demek ki Asya nebat ve hayvan nevilerinin ilk inkişaf sahasıdır. İnsan nevilerinin ve bilhassa Kokazik ve Mongoloit denilen Dolikosefallerle Alpentip Brakisefallerin buradan cihanın diğer kısımlarına yayıldıkları kabul edilmektedir [1]

Fakat eski Ortaasya kısmında şimdiye kadar geniş mikyasta ve esaslı hafriyat ve taharriyat yapılamamış olduğundan ön veson Paleolitik devirleri tenvir edecek malzeme henüz elde edilememiştir. Fakat, 1908 tarihinde *R. Pumpelly* tarafından Türkistanın Aşkabat mıntakasında Anoda yapılan hafriyat neticesinde son Paleolitik ile Neolitik devir arasına ve Neolitik devre ait olarak bulunan alet ve eşyalar, bu havalinin pek erkenden insanlarla meskûn olduğu kanaatini teyit etmiştir.

Son Paleolitik devrin Postglasiyeler çağından itibaren biribirlerini takiben Avrupaya sokulduklarını gördüğümüz Kokazik ve Mongoloit ırkların Asya içlerinden gelmiş olmaları da Sibiryanın Cenup mıntakalarında ve Merkezî Asyada yapılacak hafriyatın eski şarkın ön Paleolitik devrini pek ziyade tenvir edecek verimlerle nihayetleneceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Yakın Şarka yani Ön Asyaya gelince burada da Paleolitik devir başlangıcı ancak Jeolojiden istintaç edilen takribî bir tarihle tayin edilebilmektedir. Bu takribî tarihe göre, Ön Asyada ve Akdeniz mıntakasında insanların ilk defa görünmeleri, glâsiyeler arası ikinci devrine (Orta Pleistosen çağına) doğru olmuştur.

Bu çağlarda dünyanın üç eski kıt'ası arasında Malta ve Ege adalarile bir kara iştiraki bulunuyordu. Son bir nazariyeye göre, Ön Asyayı ve Akdeniz mıntakasını ilk defa işgal eden insanlar, buraya İndu-Afriken mıntakasından gelmişlerdir. Yu-

[1] De Martonne, Traité de Geographie Physique, T. III; P. 1552 et A. Moret, His. de L'orient, T. I. P. 18 - 31

karda görüldüğü üzere, son Paleolitik devir iptidalarına yani Orinyasien çağa kadar bu tarik Cenubî Afrika ve Hindistandan gelen hayvanların ve insanların muhaceret şehrahı olmuştur.

Nisbeten muahhar bir devirde bugünkü Kızıldeniz yerinin inhitatı ve buraya suların dolması neticesinde tekevvün eden deniz, o zamana kadar Hindistanla Afrika arasında mevcut olan iştirak yolunu kesmiş olduğundan, bu zamandan sonra Avrupaya sokulan ırkların bu tarikle gelmemiş oldukları muhakkaktır.

Prehistorik devirlerde Şark birtakım girintiler ve çıkıntılar arzetmekle beraber umumî manzara itibarile bugünkünden farklı idi. Bütün Paleolitik devirde bu manzara değişmekte devam etmiş ve nihayet bugünkü şekli almıştır. Bu değişmenin Avrupanın biribirini müteakıp buzlanması ve ısınması tebadülünden mütevellit olması pek muhtemeldir. Avrupanın buz tabakasile her örtülüşü şarkta bir yağmur devrine tekabül ediyordu. Her glâsiyeler arası devresi de Şark kurumasının yeniden artmasile karşılaşıyordu.

Ön Paleolitiğin Şelleen çağı Yakın Şarkta çok sıcak, çok ratıp olmuştu. Musterien çağı ise nisbeten soğuk, fakat yine ratıp geçmiştir. Son Paleolitik devirde, Merkezî Avrupada buzların erimeğe başlamasına mukabil şarkta iklim çok sıcak ve oldukça kuru geçmişti, yani şarkın kuruma devresi artık ilerlemeğe başlamıştı.

Bu zamanlarda şark platosu geniş bir mimoza mer'ası halinde idi. Bu mer'anın umumî manzarası, otlu ovalar yerine Akasya ve Çinhurması kuruları, Akasya ve Palmir ormanları kaim olmuş olan geniş ve ağaçlı bir parka benziyordu. Mer'aları, zürafeler, çeşit çeşit antiloplar yani yaban öküzleri, yaban keçileri, gazaller, ceylânlar, mandalar, beyaz rinoseruslar, filler, yaban eşekleri, adi eşekler gibi memeli hayvanlar dolduruyorlardı. Et yiyen hayvanlardan aslan, sırtlan çakal gibi mahlûklar da gıdalarını temin edecek olan bu ot yiyen hayvanlarla birlikte yaşıyor, onlardan ayrılmıyorlardı. Daha bu zamanlarda hippopotamlar, bu kuru mer'adan nil ve mezopotamyanın müstakbel vadilerini teşkil edecek olan geniş göllere çekilmişlerdi.

Bu çağlarda avcı insan da bu hayvanlarla beraber yaşıyor ve muhaceretlerinde onları takip ediyordu. Bunun içindir ki Paleolitik devir başlarında insan izlerini yalnız henüz

meydana çıkan tarihî ovalarda değil, geniş merada, bugün çöl halinde bulunan Platolarda, Suriye ve Elamın dağlık mıntakalarında, bugün kurumuş göller kenarında bulmaktayız.

YAKIN ŞARKTA ÖN PALEOLİTİK

Ön Asyada Paleolitik aletlerin çokça bulunduğu yer, Mısır dır. Meşhur arkeoloğ *J. de Morgan* ve *G. Legrain* Mısırda kadim Teb'de krallar vadisine hâkim Platoda, G. Schwéinfurth Gurna'ya hâkim tepelerde, *Flinders Petrie* ise Abidos (Abydos) da, vadii Hamamat'ta Ön ve Orta Paleolitik devirlere ait bir takım alât ve eşya bulmuşlarsa da insan iskeletine tesadüf etmemişlerdir. Fakat elde edilen çakmaktaşlarının yontulmuş olması, bu devirlerde Mısırda insanın da bulunduğunu göstermektedir.

Mısırda Paleolitik eserleri muhtevi yerlerden en ehemmiyetlisi Kahire civarında Abbasiye mevkiidir. Burada hafriyat yapan rahip *Bovier La Pierer* burada Paleolitik eserlerle mâlî bir depo bulmuştur. Bu depoda, on metre derinlikte Preşelleen devrine ait kaba saba aletler, 3—5 metre derinlikte Şelléen aletler, 1—3 metre arasında ise Aşöleen, satıh üzerinde de Musteriyen alet ve eşya bulunmuştur. Bu alet ve eşyanın cıvar tepelerden sular ve sellerle getirilerek burada yığılmış oldukları anlaşılmaktadır. Abbasiyede keşfedilen bu depo, Paleolitik merhale itibarile şarkın da Avrupadakinin ayni devreler geçirmiş olduğunu göstermektedir.

Palestin ve Suriyede Paleolitik. — Mısırda Abbasiyede bulunan alât ve eşyanın ayni, tek tük bir halde Lübnan mağaralarında, kayalık Suriye sahillerinde ve Cenubun kayalık ve çıkıntılı tepelerinde de bulunmuştur.

Blankenhorn, Flinders Petrie Macalister ve *Sellin* gibi âlimlerin Suriye ve Palestinin muhtelif mahallerinde yaptıkları araştırmalar, bu mıntakaların da Mısır kadar Paleolitik malzeme verebilecekleri kanaatini vermiştir.

Mısır ile Palestin arasında Petra ile Sina şimalindeki çölde de eski Paleolitik yataklar bulunmuştur. Bunlar, kadim Afrika ve Asya halkları arasında bir rabıta teşkil etmektedir. Suriye - Arabistan çölünde de *J. de Morgan* tarafından eski Paleolitik devre ait birtakım aletler elde edilmiştir.

MEZOPOTAMYA VE ELÂMDA

Ön Paleolitik

İleride görüleceği veçhile bir zamanlar Neolitik medeniyetin kaynağı sayılan Elâm ve Sümerde bugüne kadar Paleolitik devre ait bir şey bulunamamıştır. Fakat, bu hal, atiyen de buralarada birşey bulunamıyacağına delâlet etmez. Fratın şark plâtosunun Sumerlerin vürudünden evvel ve Mısır kadar eski bir zamanda insanlarla meskûn olduğunu kabul etmemek için kat'î bir sebep yoktur. Eski Paleolitik devre ait fosil insan bugüne kadar Ön Asyada ancak Palestinde Galilede bulunmuştur. Halbuki burada çakmak damarlar ve yataklar Mısıra nisbetle pek nadirdir.

1925 tarihinde *M. Turville Petre* Palestinde Tabariye gölüne inen Vadiülamut mailesinde ve Tabgha cıvarında otuz metre mürtefi bir yerde bir mağara bulmuş ve temizlemiştir. Mağaranın tavanı vaktile yıkılarak içindekilerin mahfuz kalmasını temin etmiştir.

Mağara içinde en üst kısımı historik bir tabaka teşkil etmektedir. Bunun altında Musterien devrine ait çakmak taşlarile beraber fosilleşmiş gazaller, geyikler, hipopotamlar, ayılar ve ratıp mer'a hayvanları bulunmuştur. Biraz daha aşağıda Musterien ve Aşöleen devirlerine mahsus çakmak taş aletlerle karışmış ve iki kaya parçası arasında yassılaşmış bir kafa tası, birkaç fıkra, birkaç kaburga kemiği, el parçaları ve bir sürü mutbak eşyası ele geçmiştir. Bunların hepsinin Musterien çağı başlarına ait oldukları anlaşılmıştır.

Alnı dar ve kaş kemeri kocaman olan bu kafa tasının ait olduğu insan Homo-Galilensis adıyle ayrılmıştır. Homo-Galilensis, Homo-Sapiens ile Pitekantrop arasında mutavassıt olan ve merkezî Avrupa ile cenubî Afrikaya yayılmış bulunan Neanderthal ırkının hususiyetlerini göstermektedir[1].

Palestinde vukubulan bu keşif büyük bir ehemmiyeti haizdir. Çünkü Paleolitik devirde yalnız şarkta değil bütün dünyada insan ırklarının müşterek vasıfları haiz olduklarını meydana koymuştur. Evvelce Paleolitik aletlerin heryerde ayni olmasile isbat edilmek istenilen bu nazariye

[1] Pitekantrop, insanla maymun arasındaki mahlûk.

insan tiplerinin Avrupada, Galilede, Cenubî Afrikada ayni oldukları hakikatini meydana çıkaran bu keşifle kat'î surette tahakkuk etmiştir. Şimdiye kadar şarkta yapılan hafriyata göre, en eski insan Homo - Galilensis'dir.

PALEOLİTİK DEVİRLERİN NEBAT VE HAYVANLARI

Glâsiyeler devrinde ve bilhassa Jeologların Pleistosen dedikleri üçüncü glâsiyeler devrinde Angara kıt'asında soğuk ve ratıp bir iklim hüküm sürüyordu. Ekseriya sıcaklık ve rütubet itibarile pek büyük tebeddüller arzeden bu devirde gerek nebatlar mecmuaları (Flor) ve gerek hayvanlar mecmuaları (faune) da burada tebeddül eden iklimle beraber tahavvül etmiş, nebatlar, hayvanlar ve insanlar her safha da yeni hayat şartlarına intibak edinciye kadar yerlerini değiştirip durmuşlardır [1].

Bilhassa glâsiye devrinin sonunda pek uzun soğuk ve kurak bir istep iklimi başlamış, bunun neticesi olarak Ren Geyiklerinin ve istep nebatlarının hâkim bulundukları bu devirde mamut filleri, aslanlar, in ayıları eski yaşadıkları yerlerden uzaklaşmağa mecbur kalmış veya mahvolmuşlardır. Yabani atlarda sürülerle cenuba doğru çekilmişlerdir. İhtimal ki o devirlerde bu mıntakalarda yaşıyan insanlar da daha müsait sahalara çekilmişlerdir. Avrupada Magdalenien medeniyetine tekabül eden bu safha ile Paleolitik devir kapanmıştır.

SON PALEOLİTİK'TEN NEOLİTİK'E KADAR

Son Paleolitik medeniyeti, şarkta Avrupanın Orinyasien ve Magdalenien çağlarında inkişaf eden medeniyetle mukayeseye yarıyacak eserler bırakmamıştır. Son zamanlara kadar Mezopotamyada olduğu gibi Mısırda da Şelleen çağından Neolitik devrine kadar geniş bir boşluk bulunduğu tahmin edilmekle beraber, Negroidler tarafından Afrikadan Avrupaya getirilmiş olan Orinyasien tekniğinin şarklılara meçhul kalmadığı da zannolunuyordu. Fakat, Negroid'lere ait bir kıhıf elde edilememiş olduğu gibi orinyasien medeniyetine ait alât ve edevattan da birşey bulunamamıştır.

[1] Le Capitain, La Préhistoire, Paris, 1931.

Negroidlerin Yakın Şarkı da istilâ ettikleri halde bunlara ait bir eser bulunamamış olması sebebi şu suretle izah edilmektedir;

Şelleen çağda avcı Negroidler, Sahrayı kebir ve Suriye isteplerinde yaşıyorlardı. Buralarda kumlar altında bunlara ait çakmaktaşı aletlerin hâlâ mevcut olduğu şüphesizdir. Fakat müteakıp devirlerde - ki Avrupada son Paleolitik'e mukabildir - Şark istepi bir çöl halini aldı. Buralarda yaşıyan insanlar (Negroidler) ve hayvanlar, açlık ve susuzluk icbarile, göllerin ve bataklıkların tedricen kurumaları neticesinde iskâna kabil bir hale gelmiş olan Nil ve Fırat - Dicle vadilerine indiler. Buralarda yaşamağa başladılar.

Fakat, buraları o zamanlardanberi Nil, Fırat - Dicle nehirleri tarafından getirilen millerle daimî surette örtülmekte olduğundan onların buralardaki ikametgâhlarının izleri, bıraktıkları eserleri, kemikleri, kıhıf ve iskeletleri, hulâsa her nevi alât ve eşyaları bu mil tabakaları altında kalmıştır. Nasıl ki son senelerde eski Sumer şehirleri harabelerinde ve Sumerlere ait tabakalar altında yapılan hafriyatta, Sumerlerden evvel buralarda insan yaşamış olduğunu teyit eden eserler bulunmuştur. Daha aşağı tabakalarda da negroidlere ait eserler bulunması mustebat değildir.

Lübnan ve Atlas dağları gibi denize yakın yüksek yerlerde son Paleolitik devir medeniyetine ait izler bulunması da bu iddiayı teyit etmektedir. Yüksek dağlarda bu izlerin bulunması sebebi, kuraklığın buraları diğer yerler kadar tehdit etmemiş olması ve buraların daimî surette meskûn kalmış bulunmasıdır.

1924 tarihinden beri rahip *Bovier La Pierre*'in Kahire cıvarında Abbasiye mevkiindeki miller altından çıkardığı alât ve eşya bu iddianın bir hakikat olduğunu kat'î surette ispat etmiştir.

Maamafih, Kokazikler ve Mongoloidler tarafından takip edilmiş olan Negroidlerin bıraktıkları medeniyetin inkişafını tetkik şarktan ziyade Avrupada mümkün olmaktadır. Son Paleolitik Avrupada üç devirde üç ırkla temsil edilmiştir. Yâni Negroidleri Orinyasien medeniyet, Kokazikleri Solütreen medeniyet, Mongoloidleri ise Magdalenien medeniyet temsil etmektedir. Halbuki şarkta Orinyasien medeniyetinden sonra diğer iki medeniyet merhalesine delâlet eden eserler

bulunamamıştır. Demek Kokaziklerle Mongolidler yakın şarka girmemişlerdir.

Ön Paleolitik devirde Şarkın Garpla olan zaman birliği son Paleolitik devirde mevcut değildir. Bu devre ait alât ve edevat Şarklılarla Garplılar arasında artık mütevazin değildir. Maamafih, bazı müşabihet noktaları yine payidar kalmıştır. Bu hal, menşede ayni mahiyette olan bir medeniyetin inkişaf hareketinin haricî şartlar tesirile tadile uğramasının bir neticesidir.

Bu tadilde başlıca amil iklim tahavvülleri olmuştur: Şöyle ki: Ön Paleolitik devrinin sonu olan dördüncü ve sonuncu glâsiye devri, Akdeniz şimalinde insanları mağaralara ilticaya mecbur etmiş, hayvanlarla nebatlara bir hususiyet vermiştir. Bu devirde Avrupada buzlarla örtülü sahalar haricindeki topraklar donmuş bir tundradan başka birşey değildir. Avrupanın soğuk ovalarile şimalî Asya arasında bir iştirak teessüs etmiştir. Daha evvelinden itidal kesbetmiş olan şimali Asyada mamutlar, renler, dolaşmağa ve çoğalmağa başlamışlardır. İnsanlara gelince, alât ve edevatlarında görülen tekâmül, bu çağda betaet kesbetmiştir. Bu tekâmülde yekdiğerlerini takip eden Afrika Negroidlerile Kokaziklerin ve Mongoloidlerin iştirak hisseleri görülmektedir.

Buna mukabil Lübnan ve Atlas dağlarının dar mıntakaları hariç olmak üzere Mısır da dahil olduğu halde şark buzdan azadedir. Şark plâtosunda, şimalde son glâsiye devrine tekabül eden yağmur mevsiminden sonra fasılasız devam edecek olan bir kuruma baş göstermiştir.

Bir mıntakada senevî yağmur miktarı 200-500 milimetre arasında olursa oradaki mimoza mer'aleri necliye fasilesi istepine dönerler. Buralardaki memeli hayvanlar da, gazallere, küçük kemirici hayvanlarla et yiyen küçük hayvanlara ve sürünen hayvanlara iner. Bu devrin şark plâtosunda da macera böyle olmuştur. Buna mukabil, ot yiyen hayvanlar da su aramak için nehirlerin getirmiş oldukları millerle dolan münhat vadilere inmişlerdir. Avcılıkla geçinen insanlar da bunları takip etmiş, Nil boylarına, Fırat kıyılarına ve Suriyenin ratıp mıntakalarına inmişlerdir. Buralarda geçirdikleri uzun zamanlar, yüksek isteplerin göçebe avcılarını toprağa bağlı çiftçi yapmıştır.

ŞARKTA MEZOLİTİK

İklim tahavvülleri neticesi olarak Şarkta yaşıyan insan ve hayvanların hayatlarında vukua gelen bu değişiklik, taş alât ve edevatta da, ziraate uygun bir şekil alacak tahavvülleri icap ettirmiştir.

Garbî Avrupada uzun merhalelerden sonra tahakkuk etmiş olan bu neticenin Mezopotamya ve Mısırda kısa bir zamanda tahakkuk etmesinin sebebi budur. Şöhretli Arkeolog *J. de Morgan* son Paleolitik ile Neolitik devirler arasındaki bu intikal devresine Mezolitik adını vermiştir.

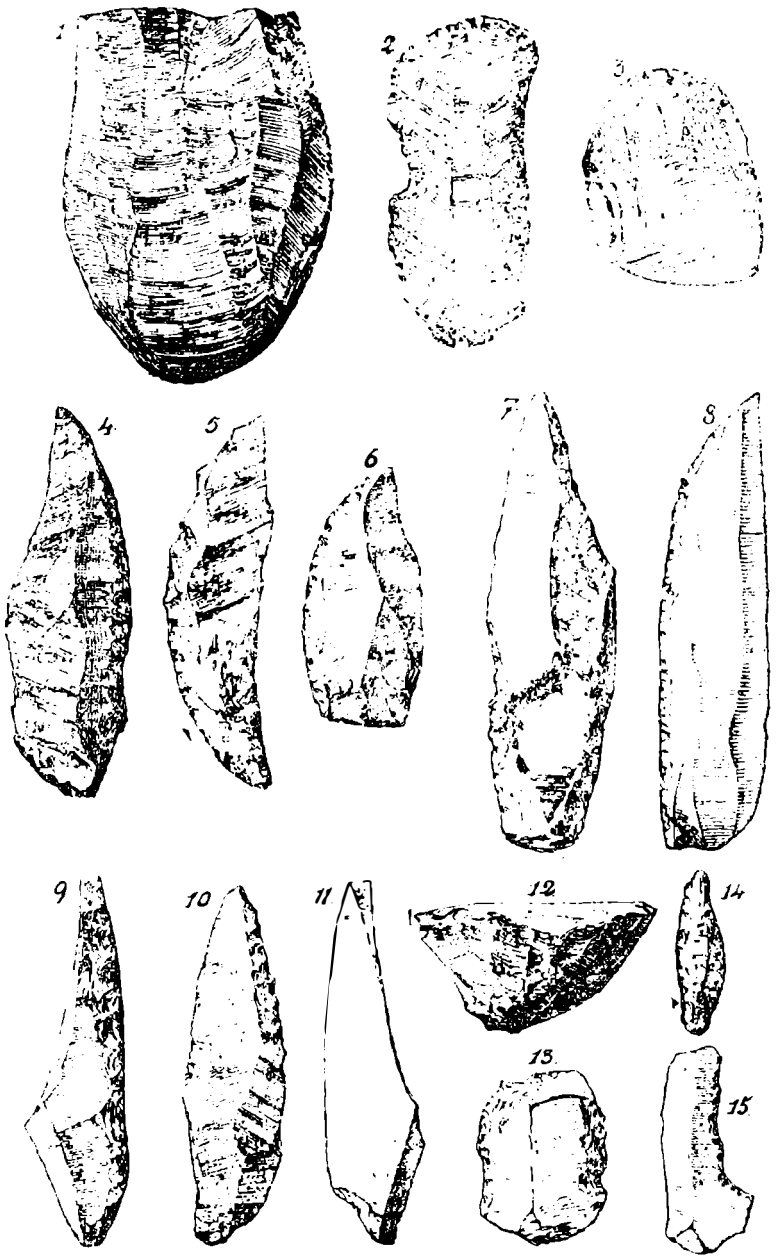
Mezolitik devre Akdeniz cenubundaki mıntakalarda pek az mahsüstür, bu devre ait izlere de nadiren tesadüf edilmektedir.

Şark vadilerinin bu ilk rençper ve çiftçileri, yukarıda görülen, Hindu - Afriken denilen havaliden gelmiş olan Negroidlerdi. Bunlar, Afrikada içinde yaşadıkları ormanların evvelâ meraya sonra da istepe istehalesi neticesi olarak şimale çekilmiş, bir kısmı Ön asyaya, bir kısmı da - yukarıda görüldüğü vechile - Avrupaya dolmuş, burada Orinyasien denilen Medeniyeti temayüz ettiren alât ve edevatı yaratmışlardır.

Negroidlerin şimalî Afrikada ve şark havalisinde bulunuşları, son Paleolitik devirden Neolitik devre kadar sürmüş olduğunu gösteren izler vardır.

Yukarda söylediğimiz gibi son zamanlarda Mısırda Negroidlere ait bir eşya ve alât deposu bulunmuştur. Fakat Mezopotamyada Orinyasien alât ve edevatından şimdiye kadar henüz birşey bulunamamıştır. Suriye ve Palestine gelince buralarda Orinyasien aletler nadir değildir. Fakat, Mısırda olduğu gibi Suriye ve Palestinde de Orinyasien alât ve edevat, bilhassa Afrikaî olan Kapsien medeniyetine ait alât ve edevat (Şekil : 21) ile karışmıştır [1].

[1] Kapsien ismi bütün Sark Akdeniz mıntakasında, son Paleolitik ile Neolitik devre arasındaki intikal zamanını ifade etmektedir. Kapsien medeniyetine ait eşya Mısırda da bulunmakla beraber en mebzul mevcut olduğu yer Tunus havalisidir. Kapsien medeniyeti Tunus havalisindeki merkezinden bir taraftan İberya şibihceziresine, Sicilyaya, cenubî İtalyaya, diğer taraftan da Libyaya, Mısıra, Suriye ve Palastine doğru yayılmıştır. Afrikada da Sahrayikebir, Sudan, merkezi ve cenubî Afrika kısmen Kapsien medeniyet tesiri altında kalmışlardır.



Şekil: 21 — Kapsiyen san'ate ait yontulmuş çakmaktaşları

Şayanı dikkattirki nerede insanların mağara yapabilecekleri yerler varsa orada Negroidler kısmı bir dekoratif san'at vücude getirmişlerdir. Bu mağaralarda kayaların üzerinde camusların vuruşmalarını, fillerle aslanların mücadelelerini gösterir birtakım çizgiler görülmektedir.

Cezairde cenubî Oranda, Atlas dağlarında, Avrupanın Mağdaleniyen devri eserlerile mukayese edilebilecek Antilop avını, buğa, devekuşu avını musavvir resimler vardır. Bu resimlerde avcı yay ile mücehhez görünmektedir.

Kapsien san'at, Sicilya, Sardunya, Akdeniz sahilleri yolile Palestin ve Suriyeye kadar gitmişter. Lübnan dağlarında, Berut civarındaki Antalias mağarasında, Galilede, Muraret-el-abed de, Kapsien san'atine ait izler bulunmuştur.

Paleolitikten Neolitiğe intikal safhası olan Mezolitik çağda suhunet mütemadiyen yükselmiş, erimekte devam eden glâsiyeler ortadan kalkmıştır. İklim bidayette nisbeten soğuk ve yağışlı olmakta devam etmişse de sonraları itidal kesbetmiştir. Kısa süren bu itidal devrini bugünkü iklimden daha sıcak ve kurak bir devir takip etmiştir. Uzun süren bu sıcak ve kurak devirden sonra hemen hemen bugünkü iklime benziyen bir intikal iklimi başlamış, bunu da normal bir muvazenet safhası takip etmiştir. Jeologlar, Mezolitik ile onu takipeden Neolitik devre *Holosen* adını verirler.

İklimde vukua gelen esaslı değişiklik nebatat ve hayvanat mecmualarında da mühim tebeddülleri mucip olmuştur. Eski Mağdaleniyen devrinin soğuk istepleri yerine meşe, kayınağacı, sarı çam, bataklık çamı gibi sanevberiye fasilesine mensup ağaçlardan mürekkep ormanlar, ratıp iklimleri seven çayırlar ve bilhassa necliye fasilesi nebatları kaim olmuştur.

Hayvanlar mecmuasının uğradıkları tahavvüller daha önemli olmuştur. Step hayvanları umumiyetle şimale doğru (Ren Geyiği kutup havalisine) çekilmişler, glâsiyelerin sonunda başlıyan şiddetli soğuklara mukavemet ederek bekalarını muhafaza etmiş olan kalın derili hayvanlar (Mamutlar, gergedanlar, suaygırları) daha mülâyim bir iklim, daha müsait şartlar altında münkariz olmuşlardır. Diğer taraftan bison ve zigin gibi geviş getiren hayvanlar ise ormanlara iltica etmiş, geyik, karaca, yabani teke, yabani domuz, kurt gibi neviler ise bugün bulundukları mıntakalarda yaşamağa başlamış lar, iklim ile beraber bütün nebatlar ve hayvanlar da bugünkü şekillerini ve bugünkü hayatlarını almışlardır.

ŞARKIN KURUMASI

Postpleistosen ve Pleistosen devirlerde Avrupanın buz tabakasile her örtülüşü şarkta bir yağmur devrine tekabül ettiğini, glâsiyeler arası her devrede de şarkın kurumağa başladığını görmüştük. Şarkta çok sıcak geçen orta Pleistosen (Şelleen) devri takip eden son Pleistosen (Musteriyen) çağı nisbeten soğuk ve ratıp geçmiştir. Fakat bundan sonra gelen Neopleistosen çağdan itibaren Orta Asyada sürekli bir kuraklık devresi baş göstermiştir. Orta Asyanın orta Pleistosen devirlerden beri devam edip gelen kuraklığı dilüvi yağmurlarının kesilmesi, büyük nehirleri yaşatan cümudiyelerin ortadan kalkması, şarktan esen ve Orta Asya Atmosferindeki su buharlarını cenuba doğru süren sert rüzgârların temadisi gibi amillerle şiddetlenmiş, Aziliyen devirden itibaren de tedricen Ön Asyayı da istilâ etmeğe başlamıştır.

Bu halin asırlarca devamı neticesinde büyük nehirler yavaş yavaş birer küçük çay haline gelmiş, İç denizler tebahhurla verdiklerini artık alamaz olmuş, yavaş yavaş seviyeleri inmeğe başlamış, nihayet ötede beride sürü sürü gölcükler bırakmak üzere tedricen kaybolmuşlardır.

Hulâsa kuraklığın asırlarca devam etmesi yüzünden havada rütubet kalmamış, yağmur istisnaî bir şey olmuş, toprak her gün kurumakta devam etmiş, senevî düşen yağmur miktarı iki yüz milimetrenin altına inince eski asırların neclive fasilesi yetiştiren geniş meraları çölleşmiş istepler veya kayalık (Hammada) haline, deniz ve göl yatakları ise Kum yaylası (Erg) şekline inklâp etmiştir. İşte orta Asyanın ve yakın Şarkın, Arabistan, Suriye -Mezopotamya, Suriye-Arabistan, Tih sahrası, Sina şibihceziresi gibi kısımlarının hayvanların ve nebatların yaşamalarına daha az müsait bir hale gelmeleri yani çölleşmeleri bu suretle olmuştur.

Türkistanda Ano'da ilk defa ilmî taharrilerde bulunan, gerek burada, gerek şimalî Çinde, ve İranın Seistan (Sakıstan) eyaletinde meydana çıkardığı kıymetli eserlerle Asya ve binnetice Türk Tarihini tenvir eden meşhur Jeolog ve Arkeolog Profesör *Raphael Pumpelly,* glâsiyeler devrinden sonra Orta Asyada bir kuraklık devri başlamış olduğuna ne suretle istidlâlde bulunmuş olduğunu şu suretle anlatmaktadır:

"1863 de Çinin nazarî bir Jeolojik haritasını yaptığım zaman, münbit Çin ile kurak Mogolya arasındaki tezat dik-

katimi celp eylemişti. Bu ikincinin birinci üzerine aksitesiri büyük Turan kabilelerinin Mogol yaylasından Çine yaptıkları mükerrer akınlarla görülmüştür. Ayni zamanda Tarım havzasına ait bir Çin haritası üzerindeki not ta dikkat ve alâkamı çekmişti. Bu nota göre burada bir çok nehirler, Milâdın ilk asırlarında kumlar altında, gömülmüş kalmışlardı. Bundan başka eski Çin haritalarında Gobi veya Kamo çölü, *Han-Hay* yani Kuru Deniz adile gösteriliyordu Çinli müellifler burada vaktile bir İç deniz olduğunu söylüyorlardı.

Klaproth'un büyük haritasını tetkik ederken Aral denizi ile Sibirya stepleri arasındaki sahalarda serpilmiş bir hayli göller görmekle de hayret etmiştim. Kuraklık bir mıntakada bu kadar gölün bulunuşu izah olunamaz görünüyordu. Daha kendim Mogolyeden geçerken gördüğüm Otlakların fakirliği, burada tabiî şeraitin bariz bir tahavvüle uğradığına delil idi. Bu tahavvül bu sahaların mütevali insan dalgalarını harice döktüğü ve bunların iptida Çini tehdit edip sonra orasını fethettiği ve Avrasiya (Avrupa - Asya) kıt'asını istilâ ettiği zamanlardan başlamış olmalı idi.

1864 - 1865 Kışını Irkutsk de geçirdim. Burada Aral denizinin şimalinde bir sefer hey'eti halinde dolaşmış Rus zabitlerinden sayısız göllerin hala mevcut olduğunu fakat mütemadiyen ve tedricen çekilmekte bulunduklarını öğrendim. Sibirya hududunda bulunan bazıları on sekizinci asırda göl iken şimdi tamamen kurumuşlardı.

Bu görüşü aksine çevirdiğimiz taktirde maziye doğru bakan bir adam göllerin tedricen büyümekte olduğunu ve nihayet uzak bir mazide birleşerek büyük bir iç deniz meydana geldiğini görecektir. Tarım havzasında gömülmüş şehirler, Mogolye otlaklarının ve halkının azalması, Gobinin ortadan kaybolmuş Han - Hay yani kurumuş denizi, Aral - Hazerin susuz mıntakasında çekilmekte olan göller ve kabilelerin Çin ve Avrupaya doğru mütezait hareketleri bana hep biribirlerile alâka ve münasebet te göründü. Çekilip kaybolmakta bulunan bir büyük iç deniz evelce buralarda müsait şeraitin mevcudiyeti fikrini verir. Bu şerait şimdiki kuraklıklarla kıyas edilemez bir surette nebatları ve insanları yaratmak ve yaşatmak kudretine malikti.

Glâsiye devrini vücude getiren iklim tesirleri, Hazerle Aralı birleştirerek ve büyüterek bir büyük iç deniz meydana

getirmiştir. Cümudiyeler devrinin iklim şartları geçtiği zaman ise deniz zarurî olarak çekilmeğe başlamış, ve Orta Asyanın - yukarda çizilen - mütevali kuruması hâdisesi meydana gelmiştir [1].

Türkistanda başlıyan kuruma hâdisesi, hemen hemen ayni zamanda yakın şarktada başlamış, burada da zamanımıza kadar devam edip gelmiştir. Jeologların müttefikan beyan ettiklerine göre üçüncü devirde su yüzüne çıkmış olan yakın Şark Plâtosu bir Mimoza mer'ası manzarası arzediyordu. Küçük ağaçlar ve otlarla mestur olan bu mer'ada Ot ve Et yiyen hayvanlar dolaşıyor, ratıp ve sıcak bir iklim içinde çoğalıyorlardı.

Fakat, Dilüvi devrinden yani sürekli yağmurların kesilmesinden sonra, rütubet kalmamış, kuraklık başlamış, Şark Plâtosu, ekser yerlerinde tedricen evvelâ bir step sonrada bir kum çölü halini almıştır.

Kuraklık başladığı zamandan itibaren azalan ve bazı mıntakalara inhisar eden nebatlar, sert yapraklı küçük ağaçlardan mürekkepti. Dikenli çalılıklar arasında da bazı cins nebatlar bulunuyordu. Fakat, zamanın güzarişile kuraklık çoğalınca bu nebatlar da tedricen temamile ortadan kayboldular. Yerleri, Sina, Kızıl deniz ve Nil kıyıları ile Suriye-Arabistan çölünün cenup kısımlarında olduğu gibi bir taş ve çakıl iskeletle örtülü kayalık (Hammada) şeklini aldı veya Libya plâtosu ile Suriye-Arabistan parçasının şimal kısmı gibi Kum çölü (erg) haline girdi.

Yakın Şark çölü Nilin iki kolunu saran sahradan başlıyarak şarka doğru uzanmakta, Arabistanı kapladıktan sonra Suriyeyi Mezopotamyadan ayırmaktadır.

Pleistosen devri sonlarında yani son Paleolitik devrinin başladığı zamanlara doğru başlamış olan bu kuraklık, zamanımıza kadar devam etmiş, şarka bugün arzettiği tarihi manzarasını vermiştir. Bu manzara, tahtelarz suların toplanmasını temin eden eksibelerin ötesine berisine bir takım vahalar serpilmiş çölden başka bir şey değildlr. Vahalar, tahtelarz toplanan suların kaynağı veya kuyular açılmış yerlerdir.

Bu kumsal arazi hayvanları bazı memeli cinsler (Hint Yaban kedisi, Afrika tarla faresi, beyaz gazal) ile deve kuşu gibi bazı tuyure ve zahifelere inhisar etmiştir.

[1] R. Pumpelly, Explorations in Turkestan, Şikago. 1908, T - I , Mukaddimeden naklen T. T. Kongresi zaptı: S. 149 - 150

Tablo şeklindeki plâtonun çölleşmesi daha sonra yani Neolitik başlangıcında artmış ve bu devir sonlarında iyiden iyiye çölleşmiş, iklim gitgide kurak ve sıcak olmuş, bu hal tarihî devirdenberi de süratlenmiştir.

Yalnız Akdenize yakın olması itibarile ratıp kalan Lübnanın



Şekil : 22 — Asyanın kurumamış kısmile çölleşmiş kısımları

dağlık mıntakası ile hariçten gelen Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki Mezopotamya, çölleşmekten kurtulmuşlardır.

Arabistanda, Suriyede bugün tamamile nebatî ve hayvanî hayattan mahrum olan birçok mıntakalar, Milâttan üç bin beş yüz sene evveline doğru birer otlak, yaylâk ve avlak halinde bulunuyorlardı. Türkistan gibi Arabistan da sine-

sinde hâlâ eski sulak devrin izleri olan derin ve kuru mecraları muhafaza etmektedir.

Esbabı tabiîyeye inzımamen çölün muttasıl genişlemesi, insanların ormanları ve av hayvanlarını imha etmek hususundaki faaliyetlerini artırmıştır. Suriye dağları ormanlarının mahvolmasını bir taraftan da keçi sürüleri tacil etmiştir. Bu suretle insanlarda şarkın kuraklaşmasında iklimin icaplarını artırmış ve nihayet yakın şarkda hayat; ötede beride bugün gördüğümüz şekilde kalan; vahalarla vadilere inhisar etmiştir.

Ön Asyanın geri kalan parçasına yani Anadoluya gelince, uzun asırlar glâsiyelerle örtülü kalmak, Karadenizle Akdeniz arasında bulunmak sayesinde burada kuraklık çok sonraları başlamıştır. Kuraklık başladıktan sonra tedricen Orta Anadolu istepleşmeğe başlamış ise de, Ön Asyanın diğer kısımlarında olduğu gibi, bu istep kum çölü (erg) şeklini almamıştır. Son zamanlarda Orta Anadoluda başlıyan sulama ve ormanlaştırma faaliyeti ile çölleşme ihtimali bertaraf olunmuştur.

Görülüyor ki Orojenik (*Orogénique*) hareketlerle Türkistan, İran yaylâsı, Mezopotamya, Suriye - Palestin, Mısır ve Anadolu gibi muhtelif kompartımanlara ayrılan eski şark, iklimî tahavvüllerle tedricen bugünkü manzaralarını almışlardır :

Münhat ve çukur mıntakalar hariçten gelen ırmaklarla sulanmak sayesinde kabili iskân ve münbit kısımları teşkil etmişler, yüksekte kalan tablomsu platoda bazı kısımlarında az münbit istep, bazı sahalarında insan iskânına gayrımüsait, göçebe hayatını icap ettiren çölleşmiş istep, ekser aksamın da ise, kum veya taş yığını halini almıştır.

Eski şark plâtosunun gördüğümüz şu daimî istihalesi, mahallî hâdiselerle izah olunamaz. Bu istihalelerin sebebi, bütün eski şarkta müessir olan *Orojenik* kuvvetler ve iklimî tebeddüllerdir.

ŞARKTA NEOLİTİK DEVİR

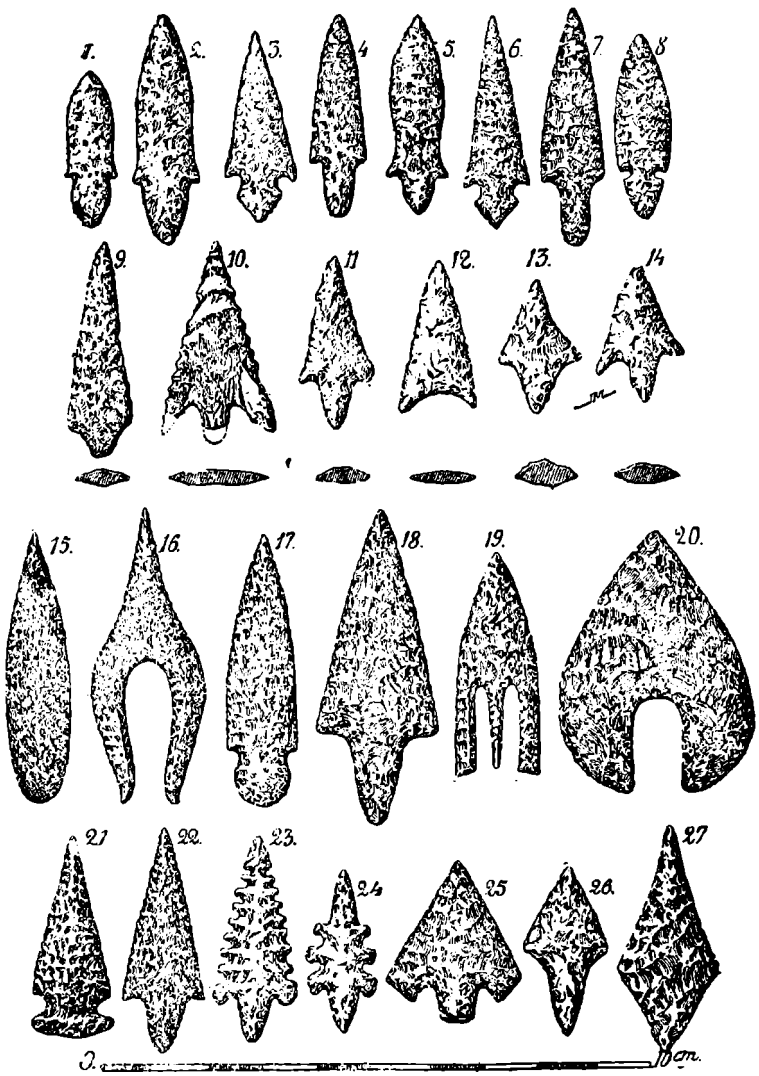
Paleolitik devir ile neolitik devir arasında geçit olan Aziliyen çağ, şimalî Afrikaya nisbetle Capsiyen namını almaktadır. Arz tarihinde Aziliyenden sonra neolitik denilen yeni taş devri başlamıştır. Bu devir birçok eski icatlarla temayüz eder. Avrupada glâsiyelerin çekilmesi, şarkta suların vadilere çekilmesi gibi hadiselrimüteakıp beşer hayatında pek müsait şeraitin vücut buluşu bu yeni icatlara yol açmıştır.

Şarklıların çöle dönen yurtlarından kaçmağa hazırlandıkları bu zamanlarda Avrupalılar da mağaralarından dışarı fırlamışlar, her iki taraftakiler de münbit ve mahsuldar topraklarla sıkı temasa gelmişlerdir. Bu topraklar, şimal mıntakasında sık ormanlarla cenup mıntakasında ise suda yaşıyan nebatlarla örtülü idi.

Tahmin edebiliriz ki toprağın işletilmesi bidayette bu insanlara meşakkatli ve müşkül bir iş görünmüştü. Fakat bilmecburiye buna başlamış, neticede işlerini kolaylaştırmak maksadile bir takım aletler icat etmişlerdir. Bu suretle beşer zekâsının yeni vaziyete intibakı demek olan yeni bir teknik devir başlamıştır: Paleolitik devirde munhasıran avcı veya balıkçı olan insan bizzarure hayvanlar arasında hayat sürüyor ve hayvanlarla geçiniyordu. Neolitik devirde karşısına kendi mesaisini bekliyen yeni bir saha, bir nebat âlemi açılmıştı. Toprağı ziraate elverişli bir hale getirmek, ağaçlardan silâhlar, yeni hayat için lâzım olan alât ve eşya, inşaat malzemesi yapmak için, ilk evvel kesmeğe ve biçmeğe mahsus aletlere lüzum hissedilmişti. Eski devrin taş aletleri bırakılmadı. Yeni hayat icabına göre istihaleye uğratıldı. Yumşak ve yontma taş aletler yerine sert ve mücellâ taştan aletler ikame edildi (Şekil: 21).

Bu suretle elde edilen baltalarla ağaçlar kesiliyor, dişli desterelerle işleniyordu. Bu icatlarla taş (litik) medeniyetinin son tekâmül merhalesi olan mücellâ taş devri başlamış oldu. (Şekil: 23, 24, 25)

Yine bu devirde saz ve emsali nebatlar örülerek ip, elbise, ev tezyinatı, sepet, vazo ve muhtelif ev eşyası imali yolu bulundu. Sepetçilik, örücülük san'atları başladı ve terakki etti. Bun-



Şekil : 23 — Neolitik san'at eserleri. 1-14 muhtelif mahallerde bulunmuş ok uçları. 15 Sus da bulunmuş ok ucu. 16-27 muhtelif yerlerde bulunmuş ok başlıkları.

ları tetviç eden diğer mühim bir icatta, mayiat için topraktan kap yapılması oldu. Ormanlarda kil tabakalarının suları

muhafaza etmesinin müşahedesi, bu hususta insanlara nümune olduğunu tahmin edebiliriz. Bu son keşif ile kadîm medeniyetlerin temeli olan keramik san'ati başlamış oldu. (Şekil:28)

Yine bu devirdedir ki, insanlar gıdaî nebatlardan, lifli nebatlardan istifade etmek yolunu keşfetmiş, ondan sonra da her iki cins nebatları yetiştirmeğe başlamıştır. Buğday, arpa gibi hububat insanların maişetlerini temine yaradığı gibi keten, kenevir gibi lifli nebatlar da elbiselerini vesair eşyalarını yapmağa hâdim olmuşlardır.

Hayvanlardan bir kısmının ehlileştirilmesi ve insanın emir ve iradesi altında insanın menfaati için çalıştırılması da neolitik devirde başlamıştır. Bu hayvanlardan bir kısmı insanın kendini müdafaa etmesi, bir kısmı da gıdasını temin eylemesi itibarile insana lâzımdı.

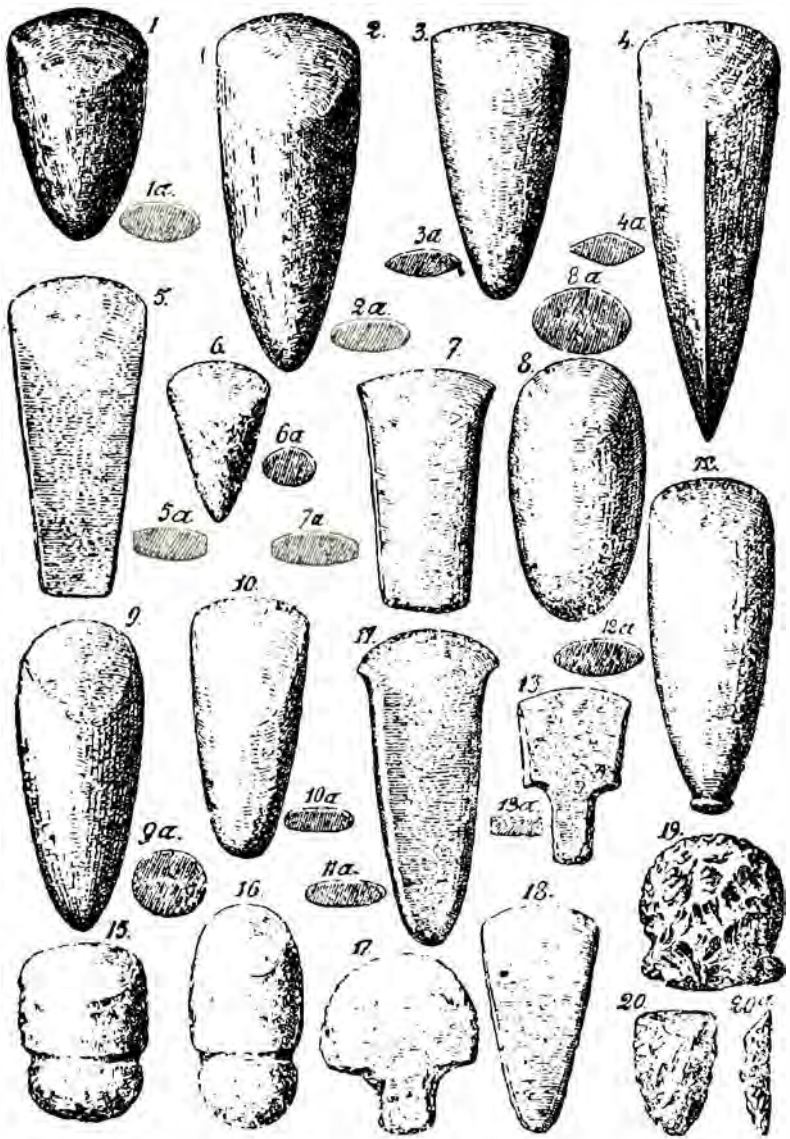
Neolitik devirde; memleketlere göre muhtelif tarihlerde; maden istimali de başlamıştır. Maden kullanılması bakır, altın ve gümüş ile başlamıştır. Maden istimali usulünün keşfi, beşer tarihinde en mühim bir hâdisedir. Çünkü bu zamandan sonra beşer tarihi pek ziyade genişlemiş ve pek cazip bir şekil almıştır. Madenlerin beşer hayatına karışması, pek azîm terakkilere sebep olmuştur. Bunun içindir ki kavimlerin terakkisi, madenlerin biribirini müteakıp kullanılması sırasına göre, bakır devri, tunç devri, demir devri gibi kısımlara ayrılmaktadır.

Neolitik devrin, maden (bakır veya altın) istimalinin, hiç olmazsa kısmen taş yerine kaim olmasile tahakkuk eden tekâmül devrine *Eneolitik* ve *Kalkolitik* namı verilmektedir. Eneolitik devir, *Protohistorik* devrin başlangıcıdır.

Neolitik devir şarkta iki safha arzeder. En uzun ve en az bilinen maden san'atine takaddüm eden devirdir. Bu safha, asıl Neolitik çağdır. İkinci safha, taşla madenin birlikte istimal edilmiş olduğu devirdir. Bu da *Eneolitik* veye *Kalkolitik* yani taş ve bakır devridir.

Takribî bir hesapla Türkistan (Ano) ve Kafkas mıntakasında maden istimalinin Milâttan 6000 sene evvelinde başladığını ve buradan 5500 tarihlerine doğru Elâme, 5000 tarihlerine doğru da Mısıra girdiği hesap edilebilir. Madenin başlangıcı neolitiğin müntehasıdır. Meb'deine gelince, bu husus hakkında tahminler pek muhteliftir.

Neolitiğin başlangıcı eğer çanak, çömlek kırıklarile takdir ve hesap edilmek istenilirse, *Schweifurth*'un Mısır deltasında Dimyat civarında 25 - 30 metre kil tabakası altında bulduğu



Şekil : 24 — Neolitik devre ait baltaların muhtelif şekilleri

keramikleri de nazarı itibara almak icap eder. Burada çanak çömlek kırıklarından başka tuğla parçaları ve hattâ bir insan kıhfı da bulunmuştur. Nilin getirdiği millerle arazinin senevî yükselmesine ait hesaplara ve ezcümle *Montelius*'un yaptığı hesaba göre bu toprak Milâttan 20,000 sene evveline, *Breasted*'in hesabına nazaran da 16,000 sene evveline ait olmak lâzım gelmektedir. Bu hesaplara göre neolitik devir, Mısırda madenin istimaline kadar asgarî 11 bin seneden 15 bin seneye kadar devam etmiş olmak lâzım geliyor.

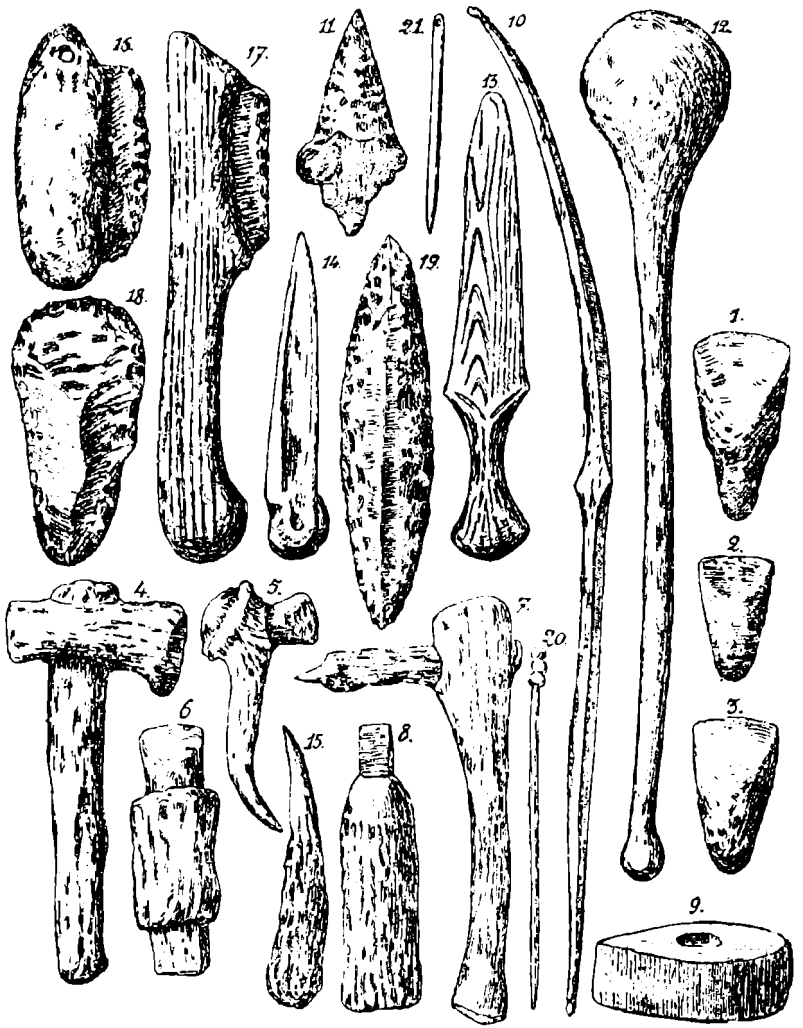
Garbî Avrupada neolitik meb'deinin tabiî bir hâdiseye göre hesaplanması yolu tecrübe edildikten sonra, biraz evvel söylediğimiz hesaplar az çok ölçüsüz görülmeğe başlamıştır. Bu yeni tecrübe *G. de Geer*'in şimal memleketlerin glâsiye devri için tesis ettiği yeni kronolojiye istinat etmektedir. *G. de Geer*'in yaptığı hesaba göre son glâisye devri Baltık mıntakasında Milâttan 10 bin sene evveline, Fransada (Musteriyen) 14,000 - 15,000 sene evveline. İsveçte glâsiyenin sonu ise 5000 sene evveline doğru olmaktadır. Avrupa neolitiğinin bu tarihte başlamış olduğu hakikate en yakın bir hesap addedilmektedir. Avrupa eneolitiği ise 2500 tarihine doğru başlamıştır.

İsveçli âlimin bu tetkik ve hesabı Dimyat hafriyatında bulunan eşyaya göre hesap edilen Mısır neolitiğinin kıdemi meselesi üzerine nazarları erkenden celbetti. İklim hasebile şarkın medeniyet tekâmülünde pek ileri olduğu umumiyetle kabul edilmekle beraber bu kıdemi *Montèlius*'un yaptığı gibi milâttan 11 bin sene evvele veya *Breasted*'ın hesapladığı gibi 15 bin sene evvele kadar götürmek mubalâğalı bir iddia görülmektedir. Hulâsa olarak diyebiliriz ki neolitik devrin şarkta başlangıcı çok eski bir devre aittir. Fakat bu devrin mebdei tarihini bulmak müşküldür. Müntehası ise Milâttan, Türkistanda 6000; Elâmda 5500 ve Mısırda5000 sene evvel bakırın istimali ile başlamıştır. Halbuki bu zamanlarda Avrupa mücellâ taş ve keramiki henüz yeni tanımağa başlamıştı.

ŞARK TARİHİNDE NEOLİTİK DEVRİN EHEMMİYETİ

Son paleolitik devirde *Magdalèniyen* medeniyetinin en ziyade garpta, Fransanın cenubu garbisi ile İspanyada inkişaf etmişti. Avrupanın garp mıntakasına nisbetle o devirde şark

dünyası pek geride bulunuyordu. Halbuki neolitik devirden itibaren şarkın terakki seyrinde birdenbire garbî merhalelerle atlıyarak ilerlemiş olduğu görülmektedir. Bu ilerleyiş



Şekil : 25 — Göl kenarlarındaki sitelerin Neolitik aletleri

1 - 3 Munhasıran kesmeğe yarıyan mücella taş baltalar. 4 saplı balta. 5 kulplu balta. 7 keser. 8 taşçı kalemi. 9 çelik balta. 10 kavis. 11 ok ucu. 12 porsük (if) ağacından mamûl topuz. 13 porsük ağacından hançer. 14 kemikten oyma kalemi. 15 geyik boynuzundan mamûl oyma kalemi. 16 - 17 ağaçtan testere. 18 silek kazığı. 19 çakmak taşından sivri uç. 20 kemikten toplu iğne. 21 kemik iğne

o zamana kadar görülen terakkiye nisbetle harikutâdedir. İnsan hayatının tekâmül münhanisinde gördüğümüz seyre nazaran burada gayri tabiî bir sıçrayış, çok geniş bir atlayış vardır.

Filhakika neolitik devirde Ön Asyada; bundan evvelki bahiste gördüğümüz; büyük terakki hamlelerinden başka, medeniyetin en mühim temeli olan yazının da icat edilmiş olduğuna şahit oluyoruz. Bütün bu terakki ve tekâmül hamleleri, gitgide taazzuv etmekte olan bir cemiyetin sinesinde vukua gelmişti.

Bu cemiyetin erkenden ilâhî ve insanî bir otoriteye karşı müşterek bir inkıyat kabul etmiş ve muayyen bir disiplin altına girmiş olduğu anlaşılıyor. Bu insanî otoritenin yani başbuğun müşterek hayat için lâzım olan mabet, mezarlık, kale, buğday ambarı, saray gibi müşterek abideler kurmak, cemiyete refahlı bir hayat sürdürmeğe çalışmak gibi faaliyetlere pek erkenden başlamış olduğu görülüyor.

Bu cemiyet de tasvirî bir mahiyette başlıyan yazının nihayetfonetik bir şekil alması, medeniyet faaliyetini kamçılıyacak diğer bir âmil olmuştur. Bu cemiyetin bu derece tekâmülünde müessir olan âmil acaba nedir? Acaba bu müessir, coğrafî ve iklimî bir âmil midir? Gerçi şarklılar Nil ve Mezopotamya vadileri gibi tabîaten münbit ve mahsuldar olan mıntakalarda oturuyorlardı. Bu itibarla Avrupadaki insanlara nisbetle bunlar daha müsait şeraite malik sayılabilirlerdi. Fakat bu şerait daha evvel meselâ son paleolitik devirde yok muydu?.. Halbuki o zamanlarda daima garbı şarka mütefevvik görmekteyiz.

Bundan başka şarkta görülen bu terakki evvelce buralarda mevcut olan medeniyetin bir tekâmülü mahiyetinde değildir. Neolitik medeniyet ile bu mıntakaların evvelki Capsiyen medeniyeti arasında iştirak rabıtası yoktur. Demek ki bu medeniyet, Ön Asyada doğmuş ve inkişaf etmiş bir medeniyet değil, kaynağı başka yerde olan bir medeniyettir. Diğer bir tabir ile bu medeniyeti kuranlar yakın şarkın son paleolitik devri insanlarının halefleri olmadıkları muhakkaktır. Bunlar Magdaleniyeni neolitik devirden ayıran uzun asırların güzarişi arasında - bazı gruplar müstesna olmak üzere - hem şarkta hem de Avrupada kaybolmuşlardır. Neolitik başlarında negroitlerden Sus havalisinde ve yukarı

Nil boylarında; *Cro-manyon* (Mongoloit) lerden de *Basklar* arasında belki hâlâ yaşıyanlar bulunuyordu. (Şekil: 26)



Şekil : 26 — Kromanyon (Cro-Magnon) bir kafa tasının profilden, yukarıdan ve cepheden görünüşü.

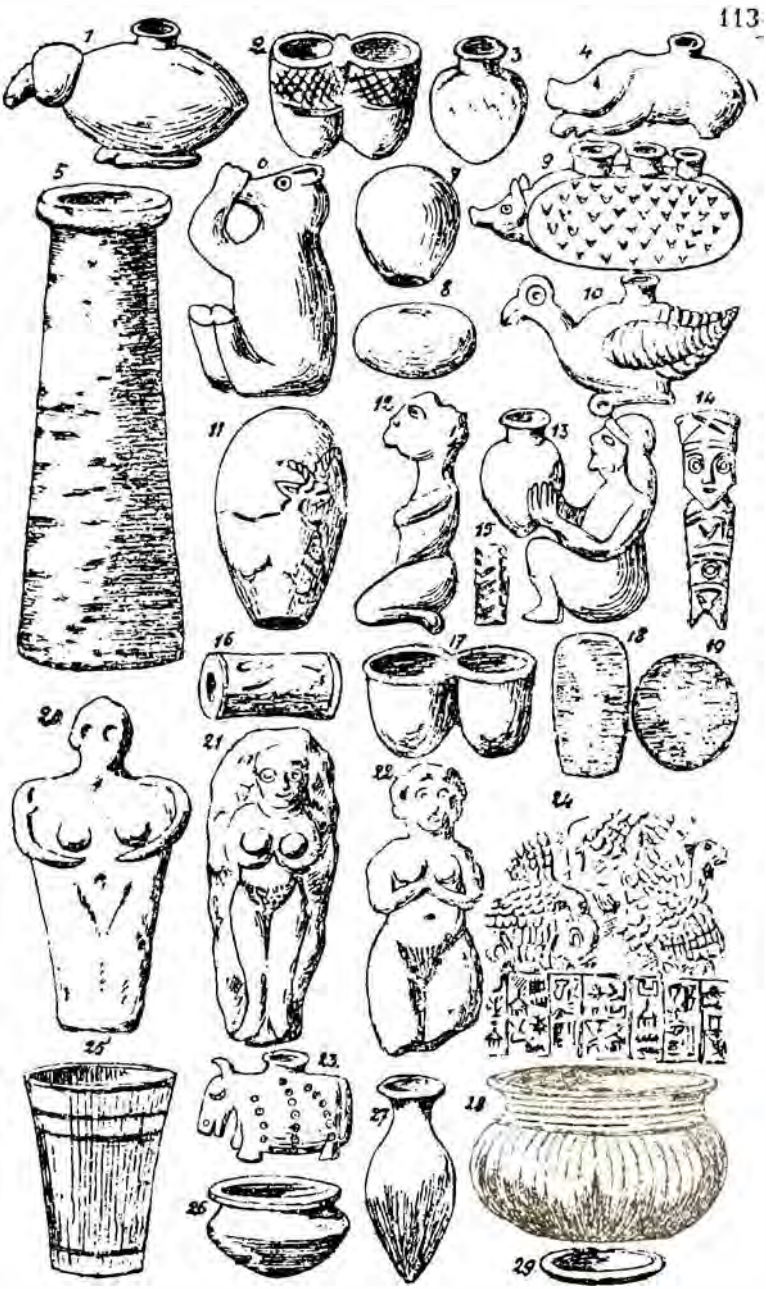
Son zamanlardaki taharriyat *Capsiyen* medeniyetinin Afrikada ve Libyada son neolitik devre kadar temadi ettiğini göstermektedir. Son Neolitik devri alet ve eşyalarile beraber

kaba saba toprak mamulâtı kırıkları, *Capsiyen* medeniyetle son Neolitik medeniyet arasındaki rabıtayı göstermektedir.



Şekil : 27 — Bir genç Negroidin kafatası : Profilden, cepheden ve yukardan görünüş

Afrikanın ve bu meyanda Mısırın en eski mezarlıklar *(Necropole)* ında küçük boylu, dolikosefal kafalı, burun delikleri geniş bir takım iskeletler bulunmuştur ki bunların negroit



Şekil : 28 — Elâm (Sus) ve Kalde (Sinear) da bulunan Arkaik eşyadan başlıcaları

oldukları muhakkaktır. Fakat bunlar hakikî zenci değil, negroitlerdir. Bunlara son paleolitik devri negroitlerinin halefleri nazarile bakabiliriz. Bu eski negroitlerin, *arinyasiyen* negroitlerinden daha az tekâmül etmiş olan bir enmuzeçte yani Mısır Sudanının ağaçlar üzerinde yatan *Negrille*'rinde, cenubî Afrikanın Boşiman *(Boschiman)* ve *Hottanto* larında enmuzeçleri hâlâ yaşamaktadırlar. Sus havalisinde de Neolitik başlarında negritoların mevcudiyetleri, buralarda da küçük negroit ırkının men'şeden tarihî devre kadar payidar olduğunu göstermektedir. (Şekil: 27)

Fakat bunlar, Neolitik devirde gördüğümüz terakki hamlesini yaratacak mahiyette değillerdi. Öyle bir kabiliyetleri olsaydı, bu eseri daha evvel vücude getirmiş olurlardı.

Mongoloitlere gelince: Bunlar esasen Akdeniz mıntakasında devamlı bir soy salamamışlardı. Ön Asyaya hariçten yeni bir ırk tarafından getirildiği tahakkuk etmiş olan bu medeniyetin-ki bugünkü medeniyetin kaynağıdır-ana yurdunu, son hafriyat ve tetkikler Türkistan olarak tayin etmektedir. Türkistan Brakisefal ırk gibi o ırkın yaratmış olduğu medeniyetin de ana yurdudur. Eneolitik medeniyeti evvelâ Ön Asyaya, Geri Asyaya, sonra da Avrupaya götürenler bu brakisefaller olmuştur. Akdeniz mıntakasında Neolitik ve Eneolitik kültürün tekâmülünü, sonra da bunun varisi olan dünkü ve bugünkü medeniyeti beşeriyet bu Türkistandan gelenlere medyundur.

Takribi bir hesaba göre Ön Asyada ve bilhassa Mezopotamya ve Mısırda Neolitik devrin başlangıcı Milâttan önce 20,000 sene evveline kadar çıkmaktadır. Orta Asyada ise bundan daha kadim olacağı şüphesizdir. Neolitik devrin Giritte 14,000 sene evvel, Libyada 9,000, İsviçrede 4,000 (Palafit devri) sene evvel başladığı kabul edilmektedir. Bu muhtelif mıntakalarda, muhtelif zamanlarda görülen Neolitik medeniyet, müşterek bir kaynağa mensup bulunuyorlar, aynı manzara altında görünüyorlardı. Yalnız zamanen bir değillerdi. Pek eski devirlerde Türkistan ikliminde şartlar daha müsait olduğundan, bu medeniyet burada doğmuş, buradan Asyanın muhtelif mıntakalarına, şimalî Afrikaya Akdeniz havalisine ve Avrupaya yayılmıştır. Neolitik ve Eneolitik medeniyetleri yaratan ve cihanın dört bucağına yayanlar ise, ana yurtları Orta Asya ve Türkistan olan brakisefallerdir.

BİBLİYOĞRAFYA

A. Moret	Histoire de l'Orient, t. 1
" "	Des clans aux empires Paris, 1923
Bosch - Gimpera	Histoiria de Oriente, II. ve III. bahisler.
Breasted, Jas - H.	The oriental institute 1933
E. Speiser	Mesopotamian origins, Londra, 1930
Geuthner	Les premières civilisations, 1900
G. Contenau	Manuel d'Archéologie orientale, Paris. 1927
" "	Hist. de l'Orient ancien (L'Asie occidentale ancienne) Paris 1936
J. de Morgan	L'Humanité préhistorique, 1921
" " "	La Préhistoire Orientale t. III. L'Asie Antérieure Paris, 1927
" " "	Les premières Civilisations, Paris, 1909
" " "	Mémoires de la délégation en Perse, 1 - 14
L. Cabitan,	La Préhistoire, Paris, 1931
Raphael Pumpelly	Explorations in Turkestan Washington, 1908
Renard, G.	Le travail dans la préhistoire.
V. Gorden Childe	L'Orient préhistorique, Camberidge, Ancient History
V. Gordon Childe	L'Orient préhistorique, Paris, 1935
Will Durant	Histoire de Civilisation, 1937

ESKİ ŞARKIN İLK SEKENESİ VE MEDENİYETİ
ORTA ASYA MEDENİYETİ

Orta Asyanın insanlarla meskûn oluşunun pek eski bulunduğunda şüphe yoktur. Orta Asyanın bu otokton halkı, brakisefal olmakla diğer ırklardan temayüz etmektedir.

Filhakika son zamanlarda cenubî Sibirya ve Türkistanda yapılan araştırmalar bu mıntakaların brakisefal ırkın beşiği olduğu kanaatini teyit etmiştir. Orta Asyanın bu otokton halkı, ilerde göreceğimiz veçhile; sonraları başka illere göç etmeğe başladıkları zaman, dağlık Altay mıntakasından gelmiş oldukları ve Avrupada Alplar mıntakasında, Asyada Kafkas havalisinde göründükleri cihetle kendilerine *Homo - Alpinus* veya *Tip Alpin* denilmiştir.

Marcellin Boules, Homo - Alpinus tipi hakkında şu kat'î hükmü vermektedir: Homo - Alpinus tipin menşei ancak Asya olabilir. Bu ırk Orta Asyanın brakisefal insanları tarafından temsil edilmektedir [1]. Her halde Glâsiyeler arası devirlerin şarktaki müsait şerait ve iklimi, Orta Asyada insanların üremesine, medeniyetin inkişaf etmesine yardım etmiştir.

Orta Asyanın, tarihin karanlıklarına gömülen devirlerde, beşer medeniyetinin kaynağı olduğu hakikati, daha onaltıncı asırdan itibaren sezilmeğe başlamıştı. Milâdî on altıncı asır sonlarına doğru, *Büyük Petro*nun sevkile Ruslar Siberyayı fethe gittikleri zaman, halî çöl ve glâsiye istepleri arasında ve bilhassa nehir kıyılarında taştan yapılmış bir takım tümülüslere yani kurganlara tesadüf etmişlerdi. Serpantin ve donuk akik taşlarından çadır ve mahrut şeklinde bina edilmiş olan tümülüsler, maziye gömülen karanlık devirlerin bırakmış oldukları birer hazine mahiyetinde şeylerdi. Mısırın ehramları gibi Orta Asya tümülüsleri de ekseriya kuruldukları devirlerin birçok medenî eserlerini ve bunlar arasında o zamanki insanların iskeletlerini ihtiva ediyorlardı. Ekserisi orta cesa-

[1] Marcellin Boule, Les Hommes fossiles, p - 333

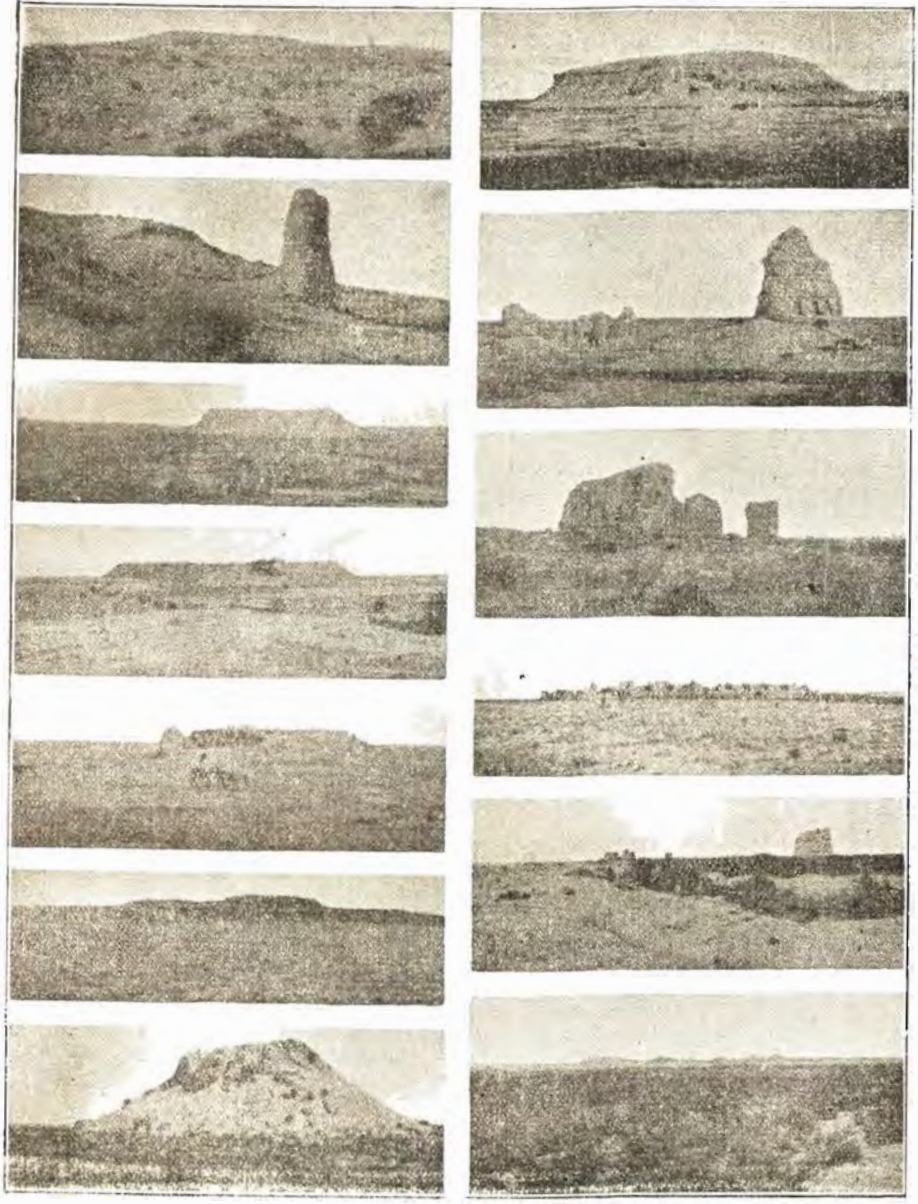
mette olan bu tümülüsler arasında tepelerinden kaidelerine kadar 150 metre uzunlukta olanlar da bulunuyordu. Tümülüslerin etrafında ve bir takım istihkâm ve toprak tabiye bakiyeleri de nazarı dikkati celbediyordu. (Şekil: 29)Bundan başka yine burada, bugün de Ruslar tarafından istifade edilmekte olan ve eski devirlerde işletilmiş bulunduğu anlaşılan bir çok zengin, altın, gümüş ve bakır madenleri de bulunmuştu.

Tümülüslerle maden kuyularının bulundukları arazi, şimalde 55 ten, cenupta 40 arz derecesi arasına yayılmakta, garpta *Ural*'dan başlıyarak şarkta *Amur* nehrine kadar müntehi olmaktadır.

Cenubî Sibirya ve Türkistan sekenesi, ötedenberi altın, gümüş ve bakırdan mamul bir takım müzeyyenat elde etmek veya silâhlar bulmak maksadile bu gibi Tümülüs mezarları açıp karıştırmağı itiyat etmiş bulunuyorlardı. İçlerinde mebzul miktarda altın bulunduğu için, bu abidelerin en mükemmelleri, maatteessüf Kırgızlar veya Kazaklar tarafından, muhtelif zamanlarda, temellerinden yıkılmışlardı.

Büyük *Petro*, Tümülüslerin mevcudiyet ve mahiyetlerini öğrenince, bunların halk ve askerler tarafından açılmasını yasak etmiş, buralarda hükûmetce hafriyat yapılmasını ve elde edilecek eserlerin Petresburga nakledilmesini emretmiştir. Bu suretle Petresburgtaki Asarı Atika Müzesinin temeli kurulmuştur. Buralarda bulunan alet ve eşyalarla müzeyyenat ve silâhlar bu mıntakaların tarihin karanlıklarına karışan ve hattâ tarihten evvelki devirlere gömülen zamanlarda ilerlemiş bir medeniyet merkezi olduğunu ve beşeriyetin ilk neolitik ve eneolitik medeniyetlerinin buralarda kurulmuş bulunduğunu göstermiştir.

Cenubî Sibirya ile Türkistanda daha sonraları yapılan keşif seferleri esnasında bu mezar Tümülüsler ve istihkâmlarla maden ocakları harabelerinden binlercesine tesadüf edilmiştir. Hattâ Altaylarda bir takım site harabeleri bile bulunmuştur. Bütün bunlar, prehistorik devirlerde bugün geniş bir çöl halinde bulunan bu mıntakaların esrarengiz bir takım izler bırakmış olan, medenî ve bırakisefal bir insanlığa beşik olduğunu ispat etmektedir. Her halde Cenubî Sibirya ile garbî ve şarkî Türkistanın beşer tarih ve medeniyetine menşe olan bir çok eser ve hatıraları sinelerinde taşıdıkları muhakkaktır. Buralarda yeniden yeniye yapılacak haf-



Şekil : 29 — Türkistanda iklim ve hava tebeddüllerinin tesirlerini gösteren Kurganlar 1-2 Şarkî Kişman tepe ile tuğlaları yanmış olan tuğla kulesine ait iki manzara. 3 Garbî Kişman tepenin şarktan görünüşü. 4 Geçekıran tepenin cenuptan görünüşü. Cenubî kale ve ön sahada ufak bir harabe yığını görünüyor. 5 Kurtlu tepenin cenuptan görünüşü. 6 Kurtlu tepenin şimal garbinden görünüşü. 7_Çürük tepenin cenuptan görünüşü. 8 Top tepenin cenuptan görünüşü.

SON İSLÂM DEVRİNE AİT HARABELER

9 Kurtlu tepeye yakın çamur kale ve camii. 10 Kışman tepenin şarkında bulunan Eski cami. 11 Kırık tepe yakınında bir kale harabesi olan Çilburg kale. 12 Eski Bayram Ali büyük kanalı kenarındaki şehir ve sur harabeleri. 13 Kırık tepenin cenubi garbiden İç Kaleye doğru görünüşü

riyatın hayretbahş neticeler vereceği muhakkaktır. İrtiş üzerinde *Semipalatinsk*'de, yenisei (Yeniçay) boylarında, Obi üzerinde *Tarbagatay* ve *Şainda*'da, eski Arkaik sitelerin bakiyeleri olan azametli harabeler hayretle seyredilebilmektedir.

Tümülüslerde bulunan iskeletlerle beraber daima, at başları, eğerler, gem ve dizginler, üzengiler, Roza markalı sikkeler, bakır aynalar gibi şeyler de çıkmaktadır. Orta Asya Tümülüslerinde bulunan bu eşyaya ve bilhassa bakır aynalara şarkta Çin, garpte de İtalyadaki *Etrüsk Relik*'leri arasında da tesadüf edilmektedir. Zamanımızda da İç Asya Şamanları bu eski bakır aynaları sihirli işlerinde daima kullanmaktadırlar.

Tümülüslerden çıkarılan silâhlarla, koç, geyik, şimal geyiği ve *argalı* boynuzlarından veya bakır, gümüş ve altın gibi madenlerden mamul eşya ve mücevherat üzerindeki dekorlar, bilhassa dikkate şayan görülmektedir. Bu dekorlar, nazarı dikkati çekmek, ehemmiyet ve hususiyet vermek maksadile ekseriya *Sefinks*'ler etrafına yapılmışlardı. ayna saplarında görülen Sefinksler, kabartma veya hâk suretile taşlar üzerine yapılmış, etrafları da dekorlarla tezyin olunmuştur.

ANO HAFRİYATI VE ANO MEDENİYETİ

Geniş ve müterakki bir medeniyetin enkazı olan bütün bu şeyler, prehistorik devirlerde Türkistan ve Cenubî Sibiryanın feyizli bir medeniyet sahası olduğu kanaatini vermekle beraber, taharriler ilmî bir şekilde olmadığı için, bu hususta kat'î hükümler verilemiyordu. 1904 tarihinde Amerikalı ilmî bir heyet riyasetinde meşhur arkeolog *Raphael Pumpelly* tarafından Türkistanın Aşkabat civarındaki *Ano* mevkiinde (Şekil: 30) ve Ano hafriyatında *Pumpelli*ye refakat etmiş olan *E. Huntigton*'un da Taklamakan çölünün şark ve cenup kısımlarında yaptıkları araştırmalar bu mıntakaların prehistorik devirlerde kuvvetli ve feyizli bir medeniyet sahası olduklarını kanaatbahş bir surette ispat etmiştir.

*Aurel - Şte*in'in Çin Türkistanında Lupnur çölünde Kargalık ile *Leulan* arasında keşfettiği neolitik medeniyete ait eserler ise, bu medeniyetin yayılış merkezlerinden diğer birini göstermektedir.

R. Pumpelly idaresindeki ilmî heyet Ano'da biri şimalde, diğeri cenupta olmak üzere iki Kurganda hafriyat yapmıştır.(Şekil:31)



Bunlardan daha eski olan şimal Kurganı hafriyatı Orta Asyanın prehistorik devirlerini tenvir etmek itibarile çok önemli neticeler vermiştir. (Şekil: 32) Bu Kurganda biribiri üzerine mevzu iki kültür devresine ait iki tabaka bulunmuştur. (Şekil: 37) *Pumpelly* bunları birinci kültür (Ano I.) ve



Şekil : 30 — Ano harabesi

ikinci kültür (Ano II.) tabakaları diye ayırmaktadır. Bunlardan alt katta bulunan kültür tabakası, elde edilen eserlere göre eneolitik devir medeniyetine ve milâttan önce en aşağı altı bin sene evveline ait bulunmaktadır. Bu tabakada kerpiçten yapılmış evler, el ile işlenmiş boyalı keramikler ile beraber, örme san'atinin vücudünü gösteren birçok eserler



Şekil : 31 — Ano'da şimal ve cenup Kurganların uzaktan görünüşü

bulunmuştur. Bu tabakadaki hafriyat ayni zamanda bu devirlerde Türkistanda arpa, buğday gibi hububat zeriyatının pek ziyade inkişaf etmiş olduğunu göstermiştir. [1]

[1] R. Pumpelly; Explorations in Turkestan, T-1, P-38-39.

Duerstin keşfine göre at, öküz, koyun, domuz gibi hayvanların ehlileştirilmesi de bu kültür devresinde olmuştur. Bu ilk devirde, pek nadir olmak üzere bakıra da tesadüf olunmuş ise de kurşun ve kalay asarı görülememiştir.

Şimal Kurgânında Ano I. kültürü üzerinde Ano II. kültürünü vücude getiren halkın Ano I. kültürü yaşatanlara merbut oldukları anlaşılmaktadır. Ano II. de bakır eserler ve eşyalar daha çoktur (Şekil:38). Fakat, bu kültür devresinde de (ano II. de) kalay mefkuttur. El ile işlenmiş keramik san'ati daha iyi inkişaf ettiği gibi nakışlar, Lapis Lacuri de bu tabakada pek mebzul bulunmuştur. Anol. devrinde mevcut olan hayvanlara bu devirde çoban köpeği de inzımam etmiştir. Ano II. kültür devresi kuraklık zamanında bitmiştir.



Şekil : 32 — Şimalî Kurgan ve hafriyat yapanların kampı

Ano'nun en eski kültürünü yaşatan Ano I. daha kadîm olan bir medeniyetin uzun devirlere ait tekâmülî eseridir. Ano I. ve ano II. den her ikisinin de şehir hayatını, buğday ve arpa ziraatini bilen daha eski bir medeniyetin mirası oldukları şüphesizdir.

Orta Asyanın bu ilk medeniyetin temelini atan insanlar glâsiyeler devrinde bu mıntakada kapalı bir halde kalarak medenî terakkilerinde ağır ağır ilerlemişlerdir. İran yaylâsının ve Kafkasya havalisinin buzlarla örtülü olması, Aral-Hazer denizinin kutup glâsiyelerinin cenup cephesini çevirdikleri bu devirlerde Türkistandaki halk haricî bir sademeye maruz kalmaksızın kendi kendilerine tekâmül seyirlerini geçirmişlerdir. Bu tekâmül devrinin birçok merhaleleri olduğu şüphesizdir. Bu merhalelerden biri insanın taş balta,

taş ok ucu kullandığı zamana kadar olan devir, diğeri de ev inşasından en eski *Ano* medeniyetine kadar olan devirdir. Mebdeden insanın taştan balta ve ok ucu kullandığı çağa kadar geçmiş olan zamanın ev inşasından en eski Ano kül-



Şekil : 33 — Ano harabesinde hafriyat

türü devrine kadar olan zamandan çok uzun olacağında şüphe yoktur. Fakat bu merhaleleri takdire yardım edecek elimizde hiçbir şey yoktur.

Glâsiye devrinin sonlarında Orta Asyada sıcak bir iklimin başlaması, Türkistan halkının medeniyet yolundaki seyrini kamçılamıştır. Aral-Hazer iç denizleri etrafı adeta bir



Şekil : 34 — R. Pumpelly'nin Ano'da şimal Kurganda hafriyata başlayışı

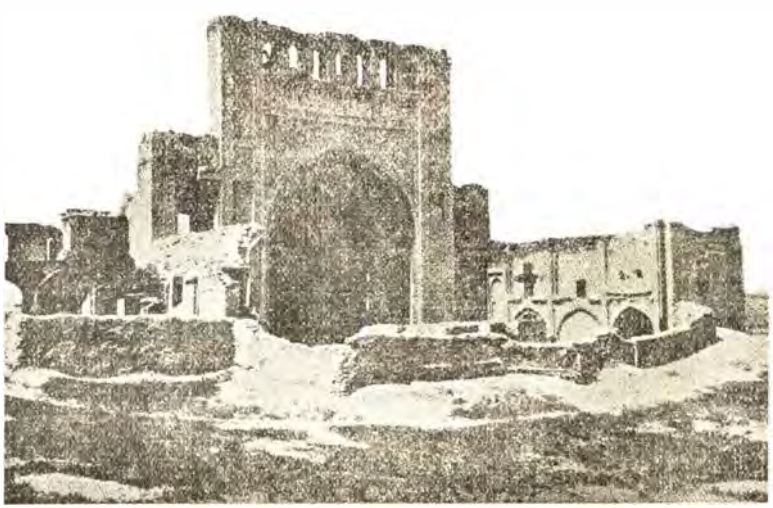
İç Asya Akdenizi kıyıları halini almış, bu şerait icabı olarak bu mıntakalar o zamanki dünyanın en feyizli şartlarını cami bir âlem olmuş, iklimin itidali, gıdanın bolluğu buralardaki insanların pek ziyade üreyip çoğalmalarını ve süratle terakki etmelerini temin etmiştir.

Fakat, *Neopleistosen* devrinin sonlarına doğru şiddetlenmiş olan kuruma hâdisesi bu mesut hayatı güçleştirmeğe başlamıştır. Tabiatın yavaş yavaş kısırlaşması, insanlara gıdalarını



Şekil : 35 — Ano'da cenubî Kurgan

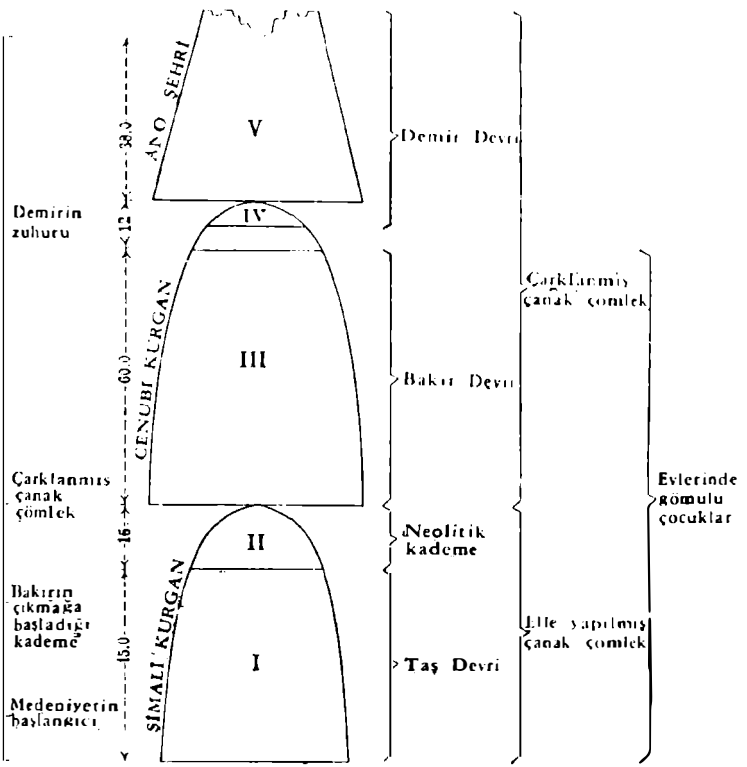
kendi zekâlarının yardımile sun'î olarak yetiştirmeğe ve çoğaltmağa icbar etmiştir. Orta Asya halkını erkenden zira-



Şekil : 36 — Ano'daki muahhar devirlere ait bir cami harabesi

ate va hayvanları ehlileştirmeğe sevkeden amil işte bu hal olmuştur. Ayni amil daha sonraları, bir takım tecrübeleri müteakıp sun'î sulama yollarını da bulduracaktı.

Orta Asyanın kuruması keyfiyetinin ilerlemesi, müruru zamanla bir çok yerlerin çoraklaşmasını, üzerinde yaşanılabilen bir çok ovaların çölleşmesini intaç etmiş, bu da bilâhare bu ilk medeniyetin daha geniş bir sahaya yayılmasına sebep olmuştur. Yani evvelce müsait mıntakalarda kesif bir halde yaşıyan bu ilk kültür mümessilleri, tedricî kuruma neticesinde iskân kabiliyetini kaybeden bu mıntakaları terkederek



Şekil : 37 — Ano'da biribiri üzerine kurulmuş sitelerin kültürlerini gösteren diyagram

yaşamağa daha elverişli vahalara dağılmışlardır. Bu suretle Orta Asyanın ana medeniyeti inkısama uğramış, içtimaî teşkilât ve kültür inkişafları, muhtelif vahalarda biribirlerinden farklı olmağa başlamıştır. Ana medeniyetin ilk devirlerine henüz nüfuz edilememiş olduğundan mahiyeti lâyıkile tenevvür etmiş değildir. Maamafih ayrı ayrı vahalara dağılan ve buralarda başlı başlarına inkişaf etmiş olan medeniyet-

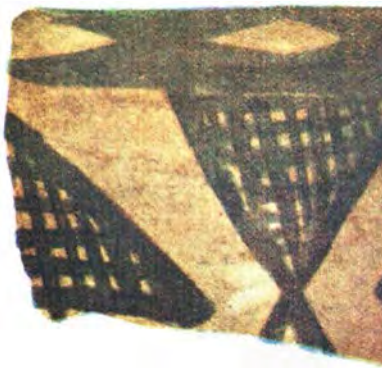


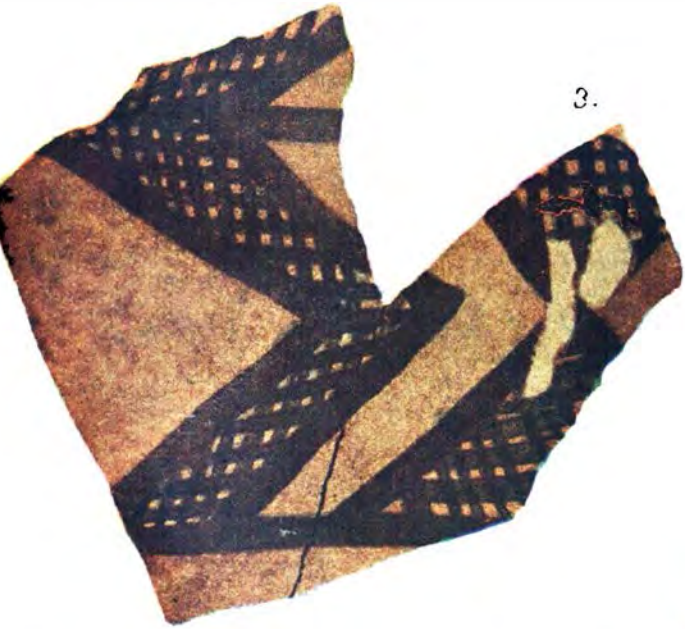
Şekil : 38 — Şimal Kurganın Ano I. ve Ano II. kültürlerine ait bakır eşya

1 Bakır ve kurşun borular, bakır burma, cenaze hediyesi, kültür I. 2 Bakır toplu iğne, kültür I. 3 Bakır toplu iğne, kültür I. veya II. 4 Bakır toplu iğne, kültür I. 5 Bakır toplu iğne, kültür II. 6 Çift bakır telden mamûl bükülmüş halat, kültür II. 7 Bakır zimba, kültür I 8 Bakır zımba, kültür II. 9 Bakır zımba, kültür II. 10 Bakır kılıç veya mızrak, kültür, II. (?) tahlil neticesi : Bakır, 88,27 ; kurşun 0,55 ; demir izi ; antimon 0,37; arsenik 0,68; kalay, kobalt ve nikel yoktur.



1.





3.



6.





lerin müşterek esasları. çiftçilik, hayvanların ehlileştirilmesi, bakır ve kurşun istimali örmecilik, çömlekçilik ve çömlek boyacılığı gibi hususlar olacağı tabiîdir.

Pumpelly bir taraftan Türkistanda yaptığı tetkiklere, diger taraftan da Ano hafriyatının verimlerine istinaden şu iki esası tesbit etmektedir :

1 — Orta Asyada buğday zeriyatına milâttan 8000 sene evvel (yani şimal Korganının kuruluşundan mukaddem) başlanılmış olmasına ve hayvanların, ehlileştirilmesinin 6800 - 8000 tarihleri arasında (yani şimal Korganının kuruluşundan evvel) ikmal edilmiş bulunmasına göre Orta Asyada ziraat ve çiftçilik hayatı erkenden başlamış, ilk aslî hayat olmuştur.

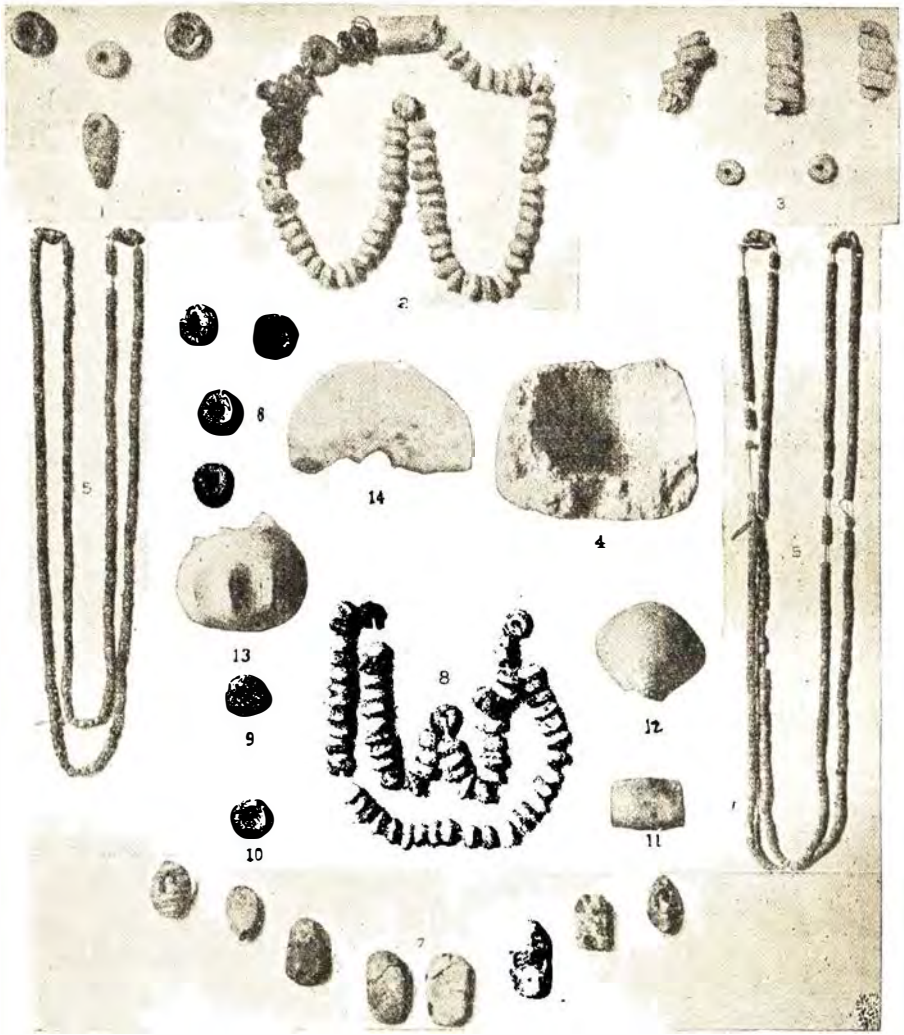
2 — Çok erkenden toprağa bağlanmış olan insanlar, kuraklığın artması neticesinde, hayvanların ehlileştirilmesinden evvel, biri vahalara sığınan çiftçi halk, diğeri ötede beride dolaşmağa başlıyan avcı halk olmak üzere iki zümreye ayrılmıştır.

Fakat asırların güzarişile beraber gitgide artan kuraklık neticesinde iklimin mütemadiyen fenalaşması, çiftçi ahaliyi de yeni baştan çölleşmeğe başlıyan vahalarını terk ederek başka yerlere göçmeğe icbar etmiş olduğu gibi göçebeleri de artık çölleşen isteplerden yarı kurak mıntakalara çekilmeğe ve buralarda yayılmağa sürüklemiştir. Maamafih bu göçebe halkın da milâttan önceki dördüncü binde vaha halkından hayvanat ve nebatat yetiştirmek usulünü almış oldukları tahmin edilmektedir.

İlerde göreceğimiz göçler devrinde göçebelerin muhaceretleri başlıca *Avrasiya* istepleri üzerinden ve Karadeniz şimalinden olmuştur. Vaha halkının muhaceretleri ise cenubu şarkide *Hoang-Ho*, cenupta *İndus*, garpte ise Fırat Dicle, Nil ve Kızılırmak boylarına doğru vukua gelmiştir.

Ano'nun temsil ettiği neolitik kültürün bu kadar eski olması ve bu kültürün daha eski bir kültürün tekâmülü bulunması, Orta Asya neolitik kültürünün pek eski bir zamanda ve her halde milâttan önce 20,000 den çok evvel başlamış olmasını icap ettirmektedir.

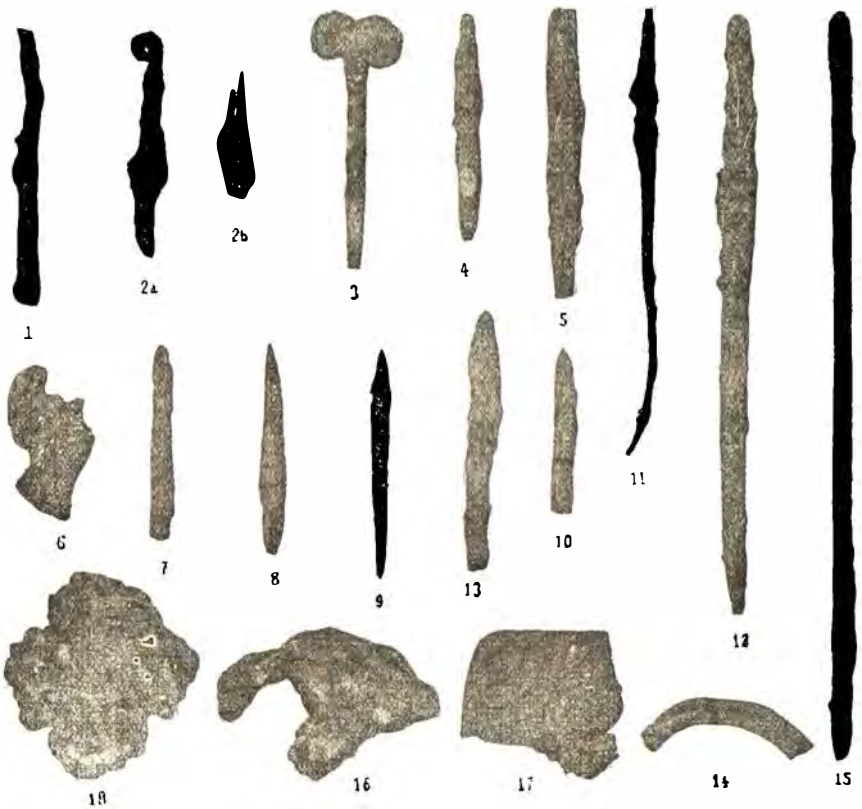
Ano hafriyatını yapmış olan *Pumpelly*, burada bulduğn ilk devir medeniyetinin kıdemini tasvir ederken şu satırları yazıyor: "Başlangıcı arzın derinliklerine gömülmüş olan ve



Şekil : 39 — Şimali Kurganda Ano I. ve Ano II. kültürlerine ait tesbihler ve tezyinat eşyası

1 İki karneliyan, bir uzun ve bir lapis - lazuli tesbih tanesi, kültür II. 2 Sarımtırak beyaz taştan tesbih, bir büyük 58 ufak, II. kan kırmızı taştan mamul, kültür I. 3 Kurşun üstüvanî burmalar. İkisi beyaz taştan, kültür I. 4 Jipsumdan mamul top, kültür I. 5 1066 Ufak taneli tesbih, kültür II. 6 lapis - lazuliden dört tesbih tanesi, kültür II. 7 Türküazdan (Peruze) altı tesbih tanesi ve iki adet delinmiş hayvan kabuğu, kültür I. 8 Beyaz taştan 67 tesbih tanesi, kültür I. 9 Kil tesbih tanesi. 10 lapis - lazuli tesbih tanesi, kültür I. 11 Beyaz taştan tesbih tanesi, kültür I. 12 Kil topu, kültür I. 13 Kil topu, kültür I. 14 Jipsumdan tezyinat plakası, kültür (?)

tepesinde iskeletler bulunan Türkistanın Ano medeniyetine bu uzun mazi kültürüne baktığımız zaman Mezopotamya ve Mısırın uzak bir devire ait malûm kültürlerinden daha eski bir çağda 2000 yıl devam etmiş olan bir medeniyetin hayalile karşılaşmış oluyoruz: Daha başlangıçta evli barklı bir köy hayatı görünüyor. Kadınlar iplik büküyor, dokuma ya-



Şekil : 40 — Cenubî Kurganın Ano III. kültürüne ait bakır eşya
1 Bakır biz (?). 2 (a ve b) bakır cımbızlar. 3 Bakır toplu iğne. 4 Bakır eğe. 5 Bakır eğe parçası. 6 Tezyinata ait pilâka parçası. 7 Bakır halat. 8 Küçük bakır halat. 9 Bakır eğe. 10 Bakır halat. 11 Bakır toplu iğne. 12 Bakır halat. 13 Bakır halat. 14 Yüzük parçası. 15 Bakır baston (?). 16 Tezyinat Plakast. 17 Mühür (?). 18 Tezyinat dökmesi.

pıyor, ekip biçiyor, zahireyi değirmen taşında öğütmeği, fırınlarda ekmek pişirmeği biliyorlardı. Çömlekçilik san'atkârları kaplara şekiller veriyor, ıslak killerden kapların etrafına yer yer halkalar yapıyor, uzak zamanlardan miras kalan bo-



Şekil : 41 — Cenubi Kurganda kültür III. devrine ait çömlekler

1 Lüleli vazo irtifa 11,2 santimetre. 2 Lüleli vazo irtifa 12,5 santimetre. 3 Lüleli vazo irtifa 13,6 santimetre. 4 Bir vazonun alt kısmı, irtifa 12,3 santimetre. 5 Bir vazonun alt kısmı, 13,2 santimetre. 6 Bir vazunun alt kısmı 8,4. santimetre. 7 Bir vazo ayağı 13,7 santimetre.

yalarla üzerlerine şekiller çiziyorlardı. (Şekil: 44, 45 ve 46) Tarlalarda erkekler toprağı sürüyor, vahşi hayvan sürülerini ateşte sertleştirilmiş oklarla avlıyor, dağlarda koyunları kovalıyorlardı. Bu manzara beşeriyetin barbarlıktan medeniyete bilfiil intikalidir. Ehlî hayvanlarımızın ve kadîm dünyada inkılâp yapmak üzere atın insan kontrolu altına alınmasının başlangıcını burada görüyorum. [1]

Pumpelly'nin tertip ettiği kronolojiye göre Türkistanda hayvanların ve ağlebi ihtimal atın ehlileştirilmesi milâttan evvel 6800 - 8000 arasına, bakır yani maden devrinin başlangıcı ise milâttan 6000 sene evveline aittir.

Ano'nun cenup Korganında bulunan tabakalar, şimal Korganındaki tabakalardan daha sonraki devirlere ait olduklarından bunlar üçüncü kültür (Ano III.), dördüncü kültür (Ano IV.), diye ayrılmaktadır. (Şekil: 37)

(Ano III.) tabakasında bakır eşya bol olduğundan bu kültüre ayni zamanda bakır devri adı da verilmektedir. (Ano III.) kültürü, müsait bir iklim şartları içinde cenubî Korganın kuruluşu ile başlamıştır. Bu devir Orta Asya kültürünün tam bir inkişaf devresidir. Bu devirde bakır aletler pek ziyade çoğalmış, (Şekil:40) el ile yapılan çömlekçilik yerine çarklı çömlekçilik kaim olmuştur. (Ano III.) kültürü bilhassa çarklı fakat, nadiren boyalı keramik medeniyetile temayüz etmektedir. (Şekil: 41) Bu tabakada kalay ve kurşuna da nadiren tesadüf edilmiştir. Kalayı az miktarda karıştırılmış olarak bakır eşyada; kurşun ise hususî halitalarda görülmüştür. Gittikçe inkişaf eden (kültür III.), kuraklığın son safhasına yakın zamana kadar devam etmiş ve takriben milâttan evvel 2200 tarihlerine doğru nihayet bulmuştur.

Bu zamandan sonra cenup Korganında uzun bir zaman halk bulunmamış olduğu anlaşılmaktadır [2]. Dördüncü kültür (Ano IV.) devrinin başlangıcına kadar devam eden bu devrenin pek uzun sürmüş olduğu kabul ediliyor. Anlaşıldığına göre, herhangi bir sebeple hitama ermiş olan (Ano III.) kültüründen sonra uzun bir fasıla devresi geçmiş ve sonra, vaktile başka bir vahaya çekilerek burada ana medeniyeti inkişaf ettirmiş olan bir halk kütlesi, Ano'ya gelerek cenup Korganında yurt tutmuş ve Ano IV kültürünü yaşatmışlardır.

[1] R. Pumpelly, Explorations in Turkestan, t. 1, p - 49

[2] Raphael Pumpelly, Explorations in Turkestan.

Kültür IV. (Cenubî Korgan-Demir devri) — Ano'nun dördüncü kültür devri, üzerlerinde sap delikleri bulunan oraklar, üç uçlu bakır ok uçlarile temayüz eder. (Şekil: 42) Bu kültürün kurak iklimin reaksiyonu devrinde kurulduğu anlaşılıyor. Bu zamanda sun'î sulama usullerinin tatbikına da başlanılmıştır.[1]

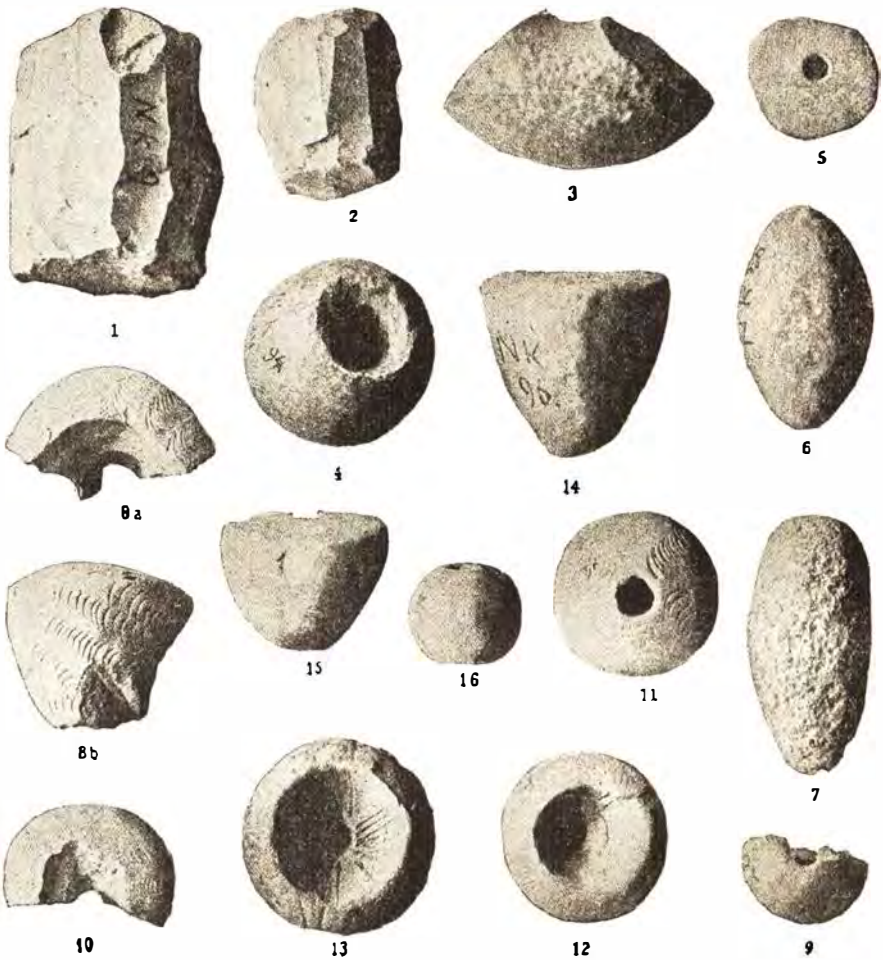


Şekil : 42 — Cenubî Kurganın Ano III. ve Ano IV. kültürlerine ait madenî eşya

1 Bakır veya bronz (?) dan bıçak, kültür III. (?). 2 Ustura şeklinde bakır bıçak, kültür III. 3 Bakır orak, kültür III. 4 Demir orak, kültür IV. 5 Demir orak parçası, kültür IV. 6 Demir çubuk parçası, kültür IV. 7 Üç köşeli bakır mızrak ucu, kültür IV

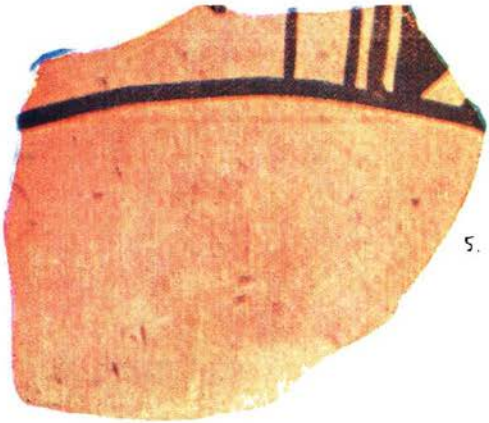
[1] R. Pumpelly, Explorations in Turkestan, t. 1, p 49 - 50

Ano'da iki Korganda biribiri üzerine kurulmuş dört kültür tabakası görülmesi ana medeniyet inkısama uğradıktan sonra bu medeniyeti yaşatanların küçük gruplar halinde muhtelif vahalara çekilerek buralarda menşede bir, fakat inkişaflarında farklı müstakil kültür tekâmülleri geçirmiş ve muhtelif zamanlarda bunlardan bazılarının uzun fasılalarla Ano'yu istilâ etmiş olmalarının bir neticesidir.

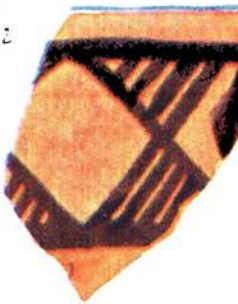


Şekil : 43 — Şimalî Kurganda bulunan taş eşya ile cenubî Kurgandan çıkan ik başları

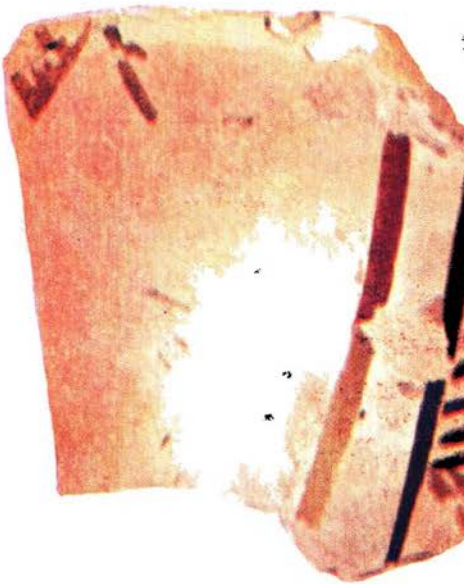
1 Çakmak taşından bir şey, kültür I. veya II. 2 Çakmak taşından bir şey' kültür I. 3 Ortası delik taş sopa başı, kültür I. 4 Taş sopa başı, kültür II. 5 Ardunaz taşından delikli pilâka, kültür I. 6 kilden sapan taşı, kültür II. 7 Taş sapan taşı kültür (?). 8 (a ve b) kilden ik başı üzerinde hilâl şeklinde çizgiler var, kültür III. 9 Yarı cilâlı ve delikli mermer top, kültür I. 10 Hilâl şeklinde çizgilerle tezyin edilmiş kilden ik başı, kültür III. 11 - 13 Muhtelif şekilde ve muntazam tezyinatlı ik başları kültür III. 14 - 16 İk başları, kültür I. ve II.



5.



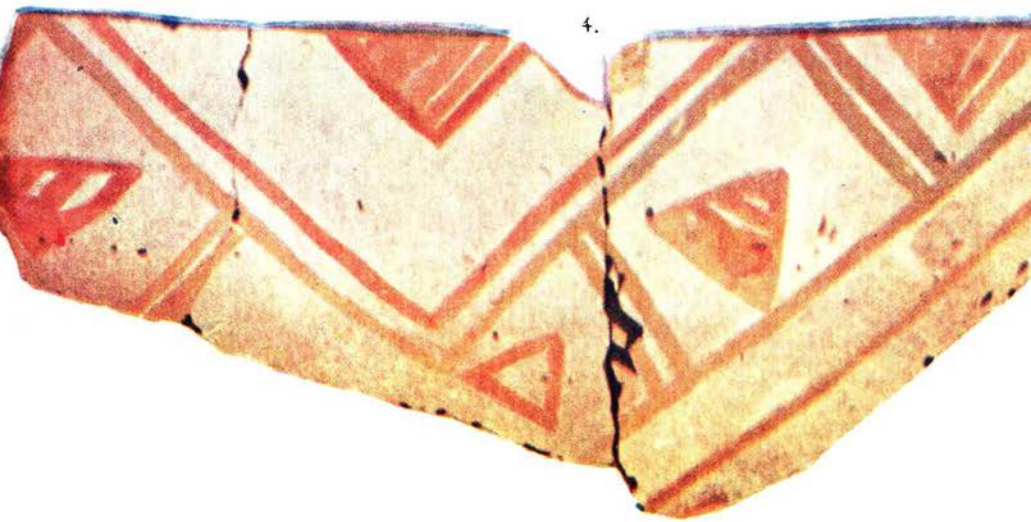
2.



3.



1.



4.

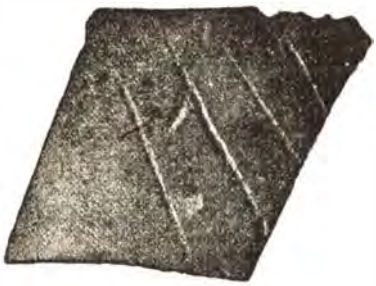


Ano'da şimalî Kurgan'ın üst sahasında bulunan boyalı çömlek parçaları
(ikinci kültür tabakası)



Şekil: 44 — Ano'da şimalî ve cenubî Kurganlardan çıkarılan elle yapılmış zarif vazolar

1	İrtifaı	44,7	santimetre,	üst kutru	40	santimetre,	amudî cetvel çizgilerle süslü
2	»	36,	»	» »	32,5	»	üç sıra müsellesle süslenmiş
3	»	43,6	»	» »	45	»	
4	»	44,5	»	» »	47,5	»	sarı kilden mamul
5	»	42,3	»	» »	40	»	üç sıra geniş müsellesle süslü
6	»	38,5	»	» »	30,5	»	koyu kilden mamul, bazı yerlerde siyah ve yanık
7	»	31,5	»	» »	20,5	»	kırmızı renkte, bazı yerleri siyah ve yanık
8	»	33,3	»				kaba el işi, açık, sarı - pembe renkli



2



6



5



4



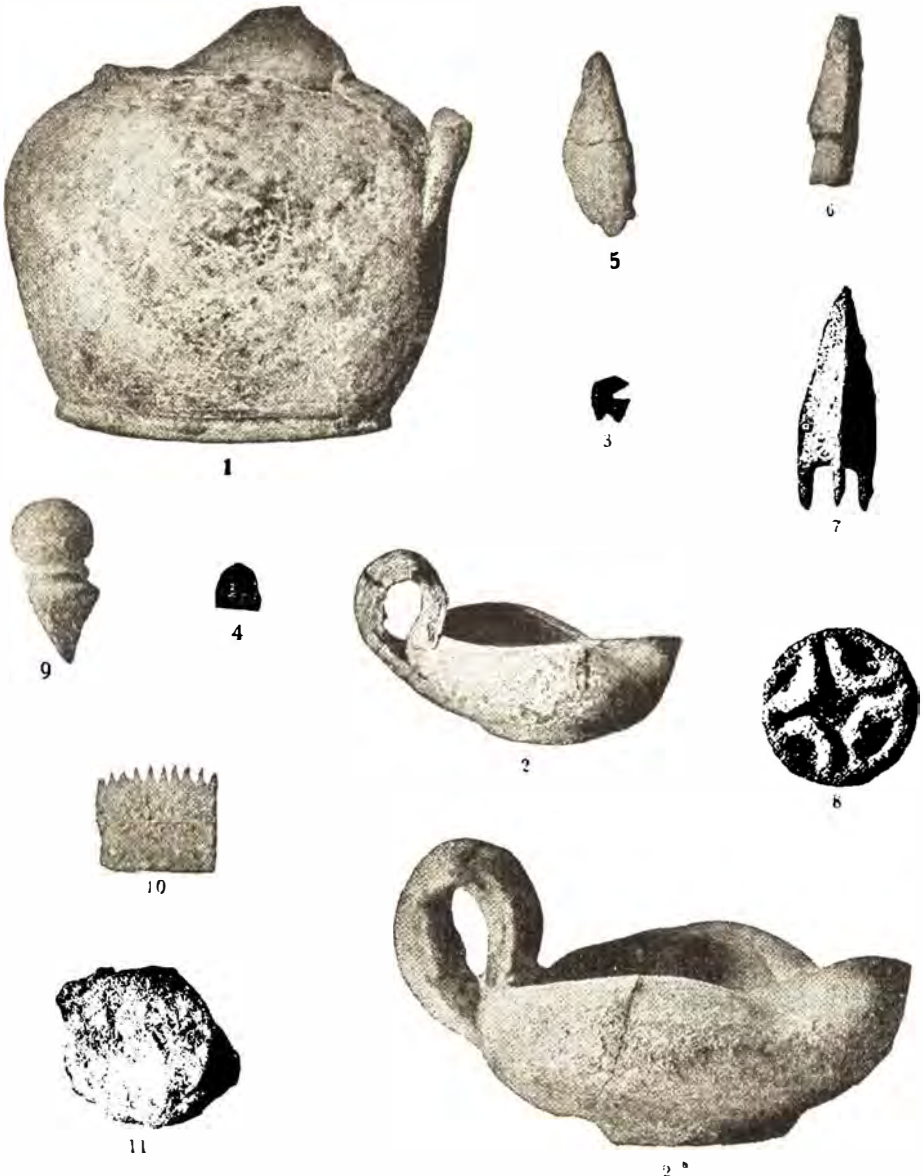
1



3

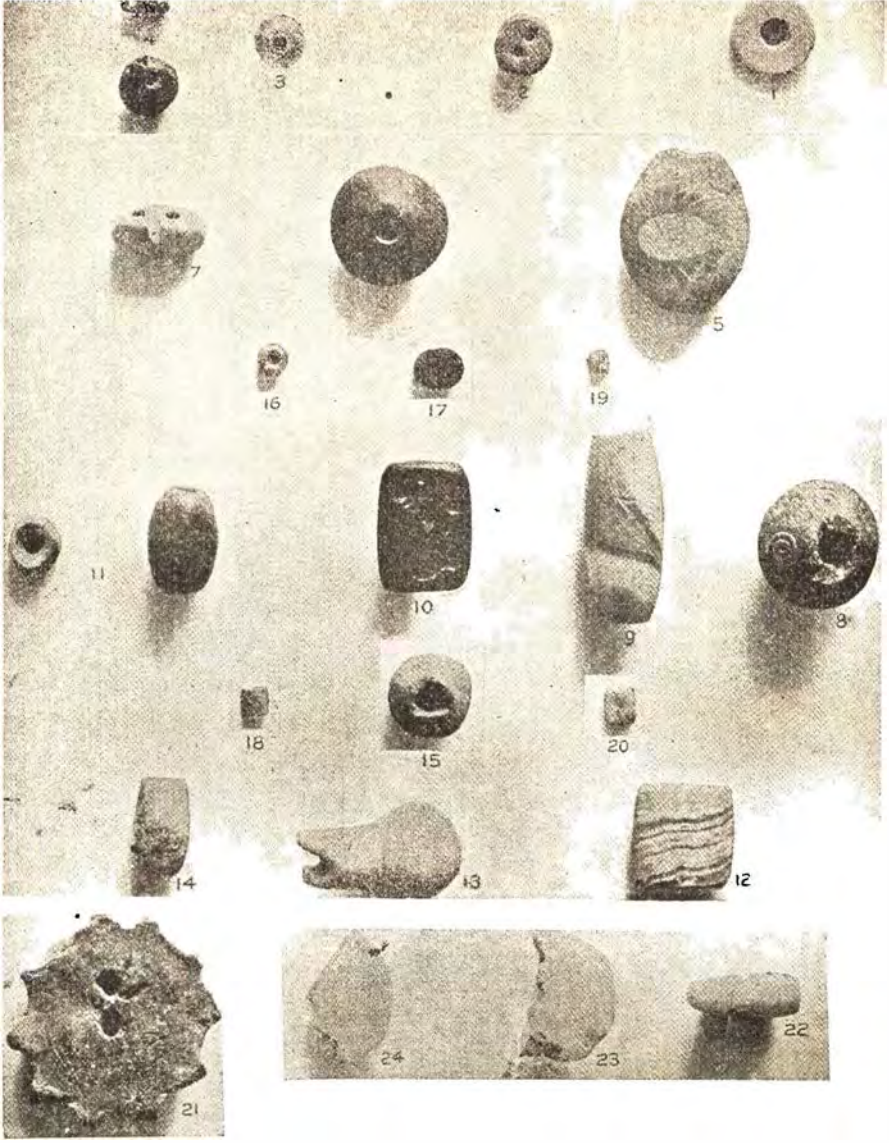
Şekil : 45 — Ano'da şimalî ve cenubî Kurganlarda bulunan çömlekler, Ano I. II. IV. kültürleri

1 Yemek kabı 2 ve 3 çizgili tezyinatı muhtevi keramik parçaları, II kültürii. 4 küçük vazo. I. ve II karışık kültürlerine ait. 5 kil renkli küçük bir kap, kültür IV. (Demir kültürü). 6. Kilden mamul ve hafif boyalı bir güyüm, kültür IV. (5 ve 6 nomaralı eşya IV. üncü kültüre yabancı görünüyorlar).



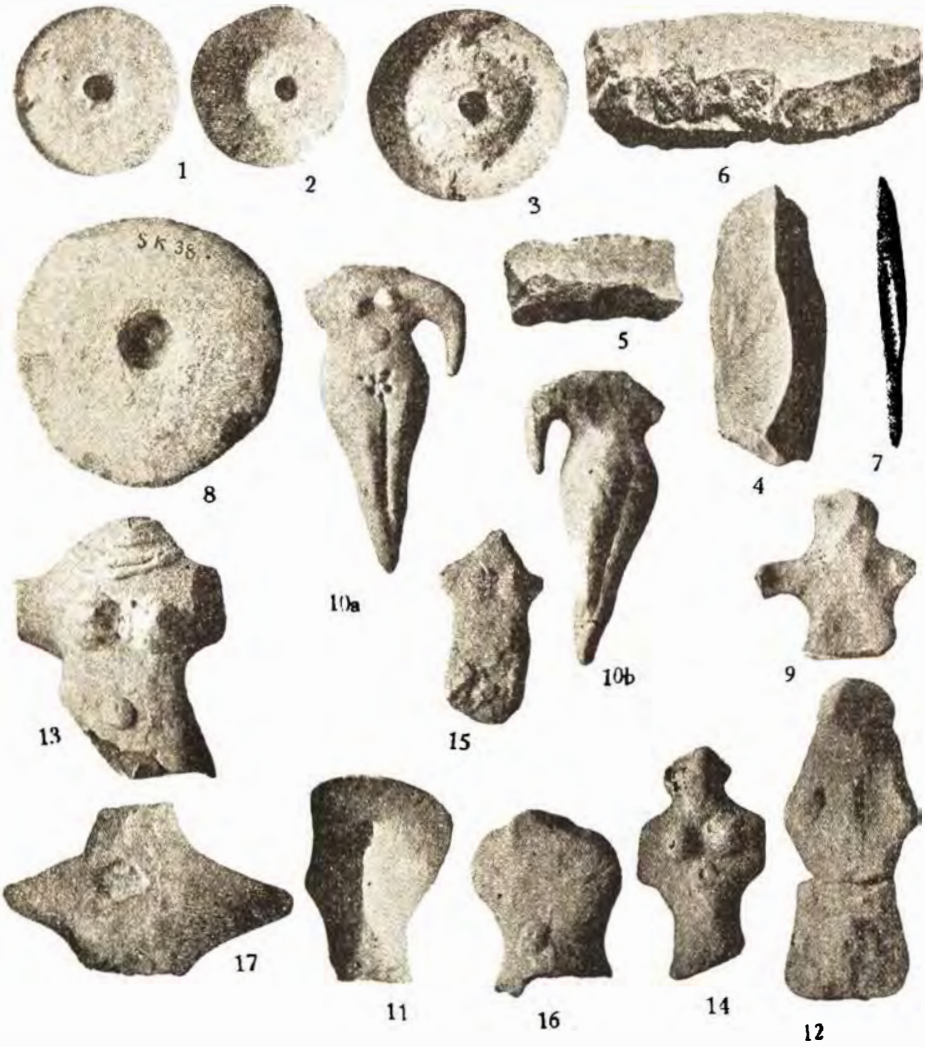
Şekil : 46 — Ano mıntakasında : Gâvur Kalede bulunan çömlekler ve madenî eşya

1 Üzeri zinetli bir su testisi. 2 ve 2 a Cilâlı topraktan büyük kulplu iki kandil 3 Altın broş. 4 Bir kılıç kınının ucunu tezyin eden bir altın parçası. 5 Yaprak şeklinde bakır veya bronzdan mızrak başı. 6 Bronzdan (?) üç köşeli mızrak başı. 7 Bronzdan (?) üç köşeli mızrak başı. 8 Bronzdan (?) mühür. 9 Bronzdan bir şey. 10 Bronzdan bir şey. 11 Demirden mühür - yüzük, üzerinde biri oturmuş, diğeri ayakta iki tasvir vardır.



Şekil : 47 — Cenubi Kurgandan çıkarılan tesbih ve sair eşya

1 Mermerden tesbih tanesi, kültür III. 2 Lapis - lazuli dökme, kültür IV 3 Açık mavi cam tesbih tanesi, kültür (?). 4 Biri karneliyan, digeri lapis - lazuliden uzun iki tesbih tanesi, kültür III. 5 Üzeri fosil kabuklu kireç taşından tesbih tanesi, kültür III. 6 İki tarafı mahrutî tesbih tanesi, kültür III. 7 Üç köşeli yeşile mail beyaz cam çiniye benzer bir maddeden mamul bir şey. 8 dairevî çizgilerle tezyin edilmiş taş tesbih tanesi, kültür III. 9 Akikten mamul tesbih tanesi, kültür III. 10 Arslan, insan başlı Arslan ve insan tasvirlerile müzeyyen üç köşeli mühür, kültür III. 11 Biri boz, digeri koyu damarlarla boz - yeşil iki tesbih tanesi, kültür III. 12 Beyaz alçı taşından tesbih tanesi, kültür III. 14 Mavi camdan tesbih tanesi, kültür IV 15 Kilden mamul tesbih tanesi, kültür III. 16 Üstüvane şeklinde beyaz tesbih tanesi, kültür III. 17 Üstüvane şeklinde beyaz tesbih tanesi, kültür IV 18 Taş tesbih tanesi, kültür (?). 19 Turkuvaz tesbih tanesi, kültür IV (?). 20 Turkuvaz tesbih tanesi, kültür, (?). 21 Kilden tezyinat pilâkası, kültür III. 22 Çakmak taşından bir şey, kültür III. 23 Hayvan kabuğundan tesbih tanesi, kültür IV 24 İki tarafı muhaddep tesbih tanesi, kültür IV.



Şekil : 48 — Cenubi Kurganın üst tabakasından (demir kültürü devri) çıkan ik başları, çakmaktaş aletler, sopa başları ve kemik aletler

1 Mahrutî ik başı. 2 İki tarafı mahrutî ik başı. 3 Tepesi ezilmiş ik başı. 4 Çakmak taşından mamul bıçak (?). 5 İki ağızlı testere (?). 6 Bir ağızlı testere. 7 Kemikten biz şeklinde bir alet. 8 İki tarafı mukaar ve menekşe - kil renginde taştan mamul sopa başı. 9 Bir erkek insan tasviri olması muhtemel, kadın tasvirleri umumiyetle kilden ve kabaca yapılmışlardır. 10 - 17 Muhtelif insan tasvirleri.

ORTA ASYA BRAKİSEFALLERİNİN GÖÇLERİ

Dünyanın başka taraflarındaki insanlar henüz ön veya son paleolitik devirleri yaşarken Türkistanın tip alpen brakisefalleri neolitik medeniyet devresine çıkmış olduklarını görmüştük[1]. Glâsiyeler devrinde Orta Asyadan Avrupaya ve mümbit Dicle ve Fırat vadilerine doğru giden yolu kapatan tabiî bir hail bulunduğu, İran yaylâsının ve Kafkasyanın buzlarla örtülmüş olduğu, Aral-Hazer kapalı denizlerinin kutup cumudiyeleri cephesini cenuptan çevirdiği müddetçe bu medeniyet ağır ağır ve hiçbir sarsıntıya maruz kalmaksızın kendi kendine tekâmül seyrini geçirmekte devam etmişti.

Fakat, glâsiyeler devri nihayet bulduktan sonra OrtaAsyada başlıyan tedricî kuruma neticesi olarak iklim ve tabiati arziye yavaş yavaş değişmeğe başladı. Büyük iç deniz yerinde bataklıklar, küçük göller vücude geldi. Evvelce eriyen glâsiye suları ve mebzul dilüvî yağmurlarile sulanan yeşil ovalar, çorak çöller halini aldı. Şimali şarkiden esen şiddetli rüzgârların getirdikleri kumlar, mümbit topraklar üzerinde yığın yığın tepler vücude getirdi. Milyonlarla insan barındıran illerde hayat şartları güçleşti. Evvelki bolluk devirlerini sürekli kıtlık çağları takip etmeğe başladı.

Bu tabiî amillerin tevlit ettiği iktısadî mecburiyetlerle insanlar kıtlığa karşı sun'î olarak hububat yetiştirmek çarelerini, etraflarında bulunan birtakım hayvanlardan istifade

---

[1] İnsanlar kafataslarile burunlarının karinelerine yani alâmetlerine göre aşağıdaki veçhile birtakım zümrelere ayrılmışlardır. Kafa tası karineleri :

75 ten aşağı olanlara Dolikosefal yani uzun başlı
75 - 80 olanlara Mezokisefal yani orta başlı
80 ve ondan yukarı olanlara Brakisefal yani geniş başlı
Denildiği gibi burun karinesi
70 ten aşağı olanlara ince burunlu
70-85 olanlara orta burunlu
85 ten yukarı olanlara yassı ve yayık burunlu denilmektedir.

etmek yollarını aramak mecburiyetinde kaldılar. Neticede ziraat san'ati inkişaf ettiği gibi bazı hayvanlarda ehlileştirildi. Ehlileştirilen hayvanlar, bu mıntakalarda otokton idiler. Bunların ehlileştirilmesinde tabiat ve iklim şartlarının değişikliğinin büyük tesirleri olmuştur. Çünkü kurak mıntakalarda kalan hayvanlar, açlık saikasile insanlara yaklaşmışlardır.

Tabiatin bu tazyiki neticesi olarak Orta Asya binlerce yıl zarfında Çine, Hinde, Ön Asyaya, şimali Afrikaya ve Avrupaya vakit vakit insan dalgaları gönderen tükenmez bir deniz halini aldı. Yük taşıyan hayvanların ve bilhassa menşei Orta Asya olduğu muhakkak bulunan atı ehlîleştirmenin bilinmesi, bu insan dalgalarının göç edebilmelerini kolaylaştırdı. Bu suretle dünyaya dağılan Orta Asyalılar, kendilerile beraber medeniyetlerini, menşei anayurt (Orta Asya) olan buğday, arpa ve çavdar gibi hububatı, koyun, keçi, at, deve gibi ehlî hayvanları da beraber götürerek bütün dünyaya yayıldılar.

Orta Asya ve Cenubî Sibiryaya mahsus keramiklerin bir taraftan Anoda, İran platosunda Pasargad, Musyantepe ve Susda bulunmaları, diğer taraftan da şimalî Çinde ve şimalî Hintde keşfedilmiş olmaları cumudiye devrinin hitamından sonra Orta Asyadan muhtelif istikametlerde birtakım göçler vukubulmuş olduğunun delilleridir.

Prehistorik devirlerlerde başlıyan göçler, yedi asır evveline kadar zaman zaman, şiddetli ve sürekli dalgalar halinde devam etti durdu. Tip alpin brakisefalleri devir devir büyük kütleler halinde göç etmeğe icbar eden sebep, yalnız kuraklığın doğurduğu sürekli kıtlıklar değildi. Muahhar devirlerde görüldüğü gibi; muhtelif zümre ve boyların biribirleri üzerine yaptıkları akınlar ve tazyikler, bilhassa şarktaki Tonguz ve Moğol ırklarına mensup yığınların Türkistana doğru vukubulan istilâ teşebbüslerinin de bu muhaceretlere sebep oldukları şüphesizdir.

Orta Asyalıları zaman zaman muntazam dalgalar halinde hicrete sevk eden sebep her ne olursa olsun, muhakkak olan birşey varsa o da bunların tarihin karanlık devirlerinde başlıyan göçlerinde gelişi güzel bir istikamet takip etmiyerek daima muayyen yollardan yürümüş olmalarıdır. Daha iyi iklimler, daha emniyetli ve feyizli ülkeler aramağa çıkan Orta Asyalılar, ayrıldıkları sahalara nazaran daha elverişli

gördükleri yakın yolları tutarak, medeniyetlerinin tohumları ile dört bucağa yayılmış, çiftçiliğe yarıyacak güzel, münbit sahalar araştırmışlardır.

Bu göçleri yaparken karşılaştıkları iptidaî yerlilerle çarpışarak onları başka ülkelere sürmüşler, yahut içlerine girerek medenîleştirmişlerdir. Yerlilere nisbetle zekâları daha yüksek, kabiliyetleri daha fazla, silâhları daha mükemmel olduğundan onları itaat altına almakta, yahut yerlerinden sürüp çıkarmakta güçlük çekmemişlerdir. Boş buldukları ve beğendikleri sahalarda ise hemen yerleşerek oraların otokton halkını teşkil etmişlerdir.

Orta Asyalılar, göçler devrinde başlıca dört istikamet takip etmişlerdir. Bu istikametleri tayin eden de Orta Asya büyük stepinin istitaleleri olmuştur. Çünkü büyük istep bu istitalelerle diğer isteplerle birleşmek suretile muhaceret istikametini tayin etmektedir:

İstitalelerden biri şarka müteveccihtir: Haileli bir sayvan halinde olan bu istitale Tanrı Dağları mıntakasındaki Orta Asyalıların şark ve şarkı cenubîye yani şimalî Çin ile Moğolistana doğru yaptıkları devamlı akınlara güzergâh olmuştur. Orta Asyanın şark tarafındaki brakisefaller tarihin karanlıklarına gömülen devirlerden itibaren bu güzergâhtan kendilerine en yakın olan Çine inmişlerdir. Çölleşen sahanın ve onu çeviren dağların ötesinde, sarı ırmağın (Hoang-Hu) suladığı zengin vadi ile başlıyan Çin'in garbe ve şimale olan geçitleri mahdut ve muayyendir. Türkler ilk defa Çine şimaligarbî istikametile girmiş, sırasile Kan-su, Şen-si, Şan-si, Honan havalisini istilâ etmişlerdir. Çin an'aneleri ilk istilâ göçlerinin *Hoang-Ti* yani Sarı İmparator idaresinde gelen Yüz oba halkından mürekkep bulunduğunu kaydederler.

İlk ve müteakıp göçler tarafından şimalî Çinin istilâsından ve buralarda kuvvetli hükûmetler kuruluşundan sonra gelen yeni göç kafileleri, Çin hudutlarında kuvvetli müdafaa hatlarile karşılaşmış, bilmecburiye Gobi çölü şimaline doğru yayılmışlardır. Muahhar devirlerde Hiyong-Nu imparatorluğunu kuracak olan Türk boyları bu suretle ve bilhassa milâttan önceki birinci bin ortalarına doğru Tagnu-Ola Dağları mıntakasından Mogolistandaki Orhon nehri boylarına kadar uzıyan sahalara dağılmış, buraların otokton sekenesi olan

Tong-Huları şarka sürmüş, bunlardan yerlerinde kalan oymakları da hakimiyetleri altına almışlardır.

Sir Aurel Stein'ın Çin Türkistanında Lop-nor gölü havalisinde Kargalık ile Leulan arasında keşfettiği neolitik medeniyetine ait eserler, Orta Asya neolitik medeniyetinin ilk göçlerle Çine doğru gidiş istikametini göstermektedir.

Arkeolog *S. G. Anderson*'un 1921-1922 de şimalî Çinde Ho-nan eyaleti dahilinde *Yang-Şao-tsiyen*'de ve 1923-1924 de Kan-su eyaleti dahilinde *Tsi-kiya-pin*ᵍ de yaptığı hafriyatlar ise ilk göçlerin yerleştikleri sahalarda bıraktıkları kültür merkezlerini meydana çıkarmıştır.

Arkeolog *Anderson* buralarda neolitik devir sonlarına ve eneolitik devre ait olarak bulduğu çömlek, nakışlı keramik, bıçak ve balta gibi şeylerin mukayesesile bunları yaratan medeniyetin anayurdunun İç Asya ve aglebi ihtimal Türkistan olması lâzımgeldiği neticesine varmaktadır [1].

***

Merkezî istepin ikinci ve en büyük istitalesi garp cihetinedir. Bu büyük istep bu cihetten hemen hemen kendisine müsavi diğer bir isteple birleşir. Orta Asyalıların en büyük ve en devamlı muhaceretleri bu cihete olmuş ve başlıca iki yoldan vukua gelmiştir. Bu yollardan biri Çinlilerin Nan-Lu dedikleri cenup yoludur ki Tien-Şan (Tanrı) dağlarının cenubundan ve Kâşgar havalisinden başlıyarak Ferganaya ve Sugda girer. Buradan biri cenuba, diğeri garba müteveccih olmak üzere iki istikamet alır. Cenuba inen yol Kapisa ve Kâbil vadisi veya bunun garbında olan Bamyan bogazı ve Gurbend deresi üzerinden Sind (İndus) nehrinin suladığı vadi istikametinde Hindistana iner. Orta Asya brakisefallerinin tarihin karanlıklarına gömülen devirlerde Hindistana yaptıkları istilâ hareketleri bu tarikle olmuştur. Tarihî devirlerde de Sakalar, Yue-Çiler, Akhünler (Eftalitler), Gazneliler, Goriler, Kalaçlar, Timuriler ... Gibi muhtelif adlar taşıyan Türk fatihlerinin Hindistanı istilâ hareketleri de yine bu yoldan vukua gelmiştir.

Sir Aurel Stein ve *Hagreaves* taraflarından 1916 de Blucistan ve Seistanda yapılan hafriyatta elde edilen keramikler

[1] René Grousset, Hist. de l'extrême orient, T. I, p. 176-178.

ve diğer eserler, Orta Asya neolitik ve eneolitik medeniyetinin ilk göçlerle cenuba doğru bu yayılış yollarını tayin etmektedir.

Hint arkeoloji müessesesi müdürü *Sir John Marshall*'in riyaseti altındaki ilmî heyetin 1920 - 1926 tarihleri arasında Pencabta *Harappa* ve İndus mıntakasında *Mohanjo - Daro* da yaptığı hafriyatta elde edilen eserler ve keramikler ise, ilk göçlerin Hinde götördürdükleri medeniyetin merkezlerini tesbit etmektedir.

Ano hafriyatını idare etmiş olan *Raphael Pumpelly* Hindistanda yapılan bu hafriyattan evvel, şu satırları yazmıştı: Milâttan evel 6000 tarihlerinde bir göç dalgası vasıtasile Ano medeniyetinin Hindistana geçmiş olması muhtemel görünüyor. Hindistanla beraber başka mıntakalarlada münasebet başlamış olduğu bazı madenlerin ithali ve bazı hayvanların intişarı ile anlaşılmaktadır [1].

Sir John Marshall'in Harappada biribiri üzerine kurulmuş olan ve biri milâttan 3300, diğeri 3000, üçüncüsü de 2700 yıl evveline ait oldukları anlaşılan şehir harabelerinde bulmuş olduğu eşyalar, bu medeniyetin yerli bir medeniyet olmayıp hariçten gelmiş olduğunu gösterdiği gibi bunların Mezopotamya ve Anoda bulunanlara tamamile mümasil bulunması da nereden gelmiş bulunduğunu tayin etmek suretile *Pumpelly*'nin ihtimal olarak ileri sürdüğü noktai nazarı kat'ileştirmiştir. Bilhassa Mohancodaro da bulunan ve tamamile ilerde göreceğimiz Sumer heykellerinin ayni olan alçı dan mamul, çekik gözlü ve sakallı brakisefal insan heykeli, şimalî Hint medeniyetini kuranların ırklarını tayin etmektedir [2].

Elamda; Susda; Sicistanda; Hindistanda Mohancodaroda; Türkistanda Anoda; elde edilen keramikler arasındaki mümaseletler, bütün bunların Ano yolile Türkistana ana kaynağa dayandıklarını isbat etmektedir]3]. Bütün bu muhtelif mıntakalarda yapılan hafriyat verimlerile Çinin neolitik ve eneolitik medeniyetlerine ait hafriyat verimlerini mukayese eden *T. I. Arne*, ilk Çin medeniyetinin Orta Asya vasıtasile Ön Asya ve hattâ Harappa ve Mohancodaro medeniyetlerine bağlı

[1] Ra. Pumpelly, Explorations İn Turkestan, T. I., p. 438.
[2] Réné Grousset, Hist. de l'extrème orient, T. I, p. 4
[3] Will Durant, Histoire de la civilisation, p. 145-146

olduğunu tasrih etmek suretile Orta Asyadan muhtelif istikamette göçler olduğunu teyit etmektedir [1].

Arne'e göre Çinde yapılan hafriyatta ele geçen eserler, buralara Türkistandan gelen temeddinciler tarafından getirilmiş oldukları gibi Susda, Akdeniz mıntakasında keşfedilen ve ayni mahiyette bulunan eserler de yine Orta Asyadan göçen kafileler tarafından götürülmüşlerdir.

***

Türkistandan cenup yolu ile Maveraünnehre, *Sugd*'a girmiş olan yoldan garba gideni, Horasanın *Merv* havalisinden İran plâtosuna, Medye'ye buradan da Kafkasya'ya, Küçük Asya üzerinden Bosfor'a, Ege Denizi havzasına uzanır.

Orta Asyanın Neolitik ve Eneolitik medeniyetini bu yoldan Ön Asyaya götüren göçler, İran ovasından evvelâ Zağros dağlarının cenubu garbiye uzıyan yüksek eteklerine, *Kerkha* ve *Karun* boylarına, sonra da Mezopotamya'nın münhat vadilerine, Dicle ve Fırat nehirleri arasına inmişlerdir. Bu yoldan yukarda Kafkaslar cenubundan, aşağıda *Erbil* üzerinden garbe gidenler ise Anadolıda Kızılırmak boylarına; eski Neharina mıntakasından Kilikya'ya, Seyhan ve Ceyhan boylarına yayılmışlardır.

Bugün Türkistan'da, İran'da, Elâm'da, Mezopotamya'da, Suriye'de, Anadolu'da görülen enkaz tepecikleri-ki bunlara Türkistan'da *Kurgan*, İran'da *Tepe*, Mezopotamya ve Suriye'de *Tel*, Anadolu'da ise *Höyük* denilmektedir -Bu ilk kolonizasyon devirlerinden kalmış medharlerdir. Buralarda yekdigerini takip eden medeniyetler, biribirleri üzerine yığılmış, bu tepecikleri vücude getirmişlerdir. Bunlar arasında bulunan her devire ait eserler, mütehassıslar tarafından mümeyyiz vasıflarına göre ayırt edilmektedir.

Şark medeniyetinin Asya içinden başlıyan yürüyüşünde Elâm ve Mezopotamya; Basra Körfezi kumsallarından Ege Denizi kıyılarına kadar; ilk şua merkezi olmuşlardır. Buralardan *Tedmür* üzerinden garbe, *Oront*, yani Asînehir boylarından Suriye ve Palestin'e, buradan da Mısır'a, Nil boylarına göçenler ise Mısır'da İkinci Neolitik medeniyetini yaşatmışlardır.

[1] Réné Grousset, Hist. de l'extreme orient, T. I, p· 176-178.

Orta Asya Kültürünü, Ön Asya'ya getiren ilk göçler, buralara geldikleri zaman, Elâm'ın yüksek mıntakalarında, Palestin'de ve Mısır'da Dolikosefal negroidler henüz Paleolitik devir aletlerini kullanıyor, *Capsiyen* devrini yaşatıyorlardı. Bunların üzerlerine gelen Orta Asya Brakisefalleri, yalnız Neolitik devir değil, Eneolitik devir medeniyetini de garbe getirmiş, hububat zer'ini, maden kullanılmasını, Ön Asya'ya sokmuşlardır.

Filhakika, Ön Asyanın muhtelif mıntakalarındaki, eski medharlerde yapılan hafriyat, kadim Şarkta bakır ve tuncu keşfeden, hayvanları ehlileştiren, hububatı ekip biçmek yolunu bulan bu Brakisefaller olduklarını, atı, arpayı, buğdayı yakın şarka bunların getirmiş bulunduklarını meydana koymuştur.

Bakır ve altın *Ano* da milâttan (6000), Elâm ve Mezopotamya'da 5500, Mısırda 5000, Giritte 3000, Garbî Avrupada 2500 tarihlerine doğru görünmektedir. Takribî olan bu tarihler, Brakisefallerin Yakın Şarka girmeleri zamanına tevafuk etmektedir. Bakır ve altının Anadoluda mevcudiyeti ise, hafriyat verimlerine göre; her halde milâttan önceki 4000 den sonra değildir. Bunların Anadoluya da ilk göçlerle sokulmuş oldukları şüphesizdir.

Tarihin aydınlanmağa başladığı zamanlarda Anadolunun muhtelif mıntakalarında oturdukları görülen ve müteakip devirlerde bu ilk yurdlarını sık sık değiştiren ehemmiyetli boyların ilk göçlerle gelmiş olduklarını tahmin edebiliriz. Gümüşane - Bayburt havalisinin *Hazasa* veya *Azzi*'leri, *Munzur* dağı mıntakasının *Isuva*'ları, Malatya ve Maraş havalisinin *Tegaramma*'ları, Punt havalisinin *Kızvatna*'ları, Kapadokya'nın *Hatti*'leri, Paflagonya'nın *Gasgas*'ları, küçük Kapadokya'nın *Sapliti*'leri, Kilikya'nın *Luvi*'leri, İzorya'nın *Arzava*'ları, Likonya'nın *Lugga*'ları, Karya'nın *Ahhizava*'ları, Lidye'nin *Asuva*'ları, hep bu ilk göçlere mensup sayılabilirler.

***

Orta Asya büyük istebinden garbe giden ikinci yol, Çinli'lerin *Pe-lu* dedikleri şimal yoludur ki *Tiyen-Şan* (Tanrı) Dağlarının şimalinden ve bugünkü Çungarye'den geçerek İli nehri vadisine girer. Oradan Seyhun nehrinin sağ sahilini takiben Aral gölünün şimalinden geçer. *Orenburg* üzerin-


1.
2.
5.
6.





2.



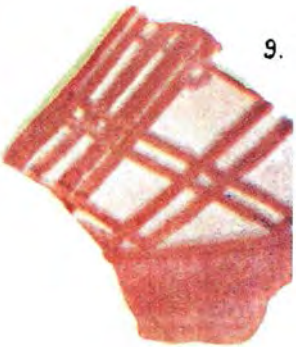
5.



3.



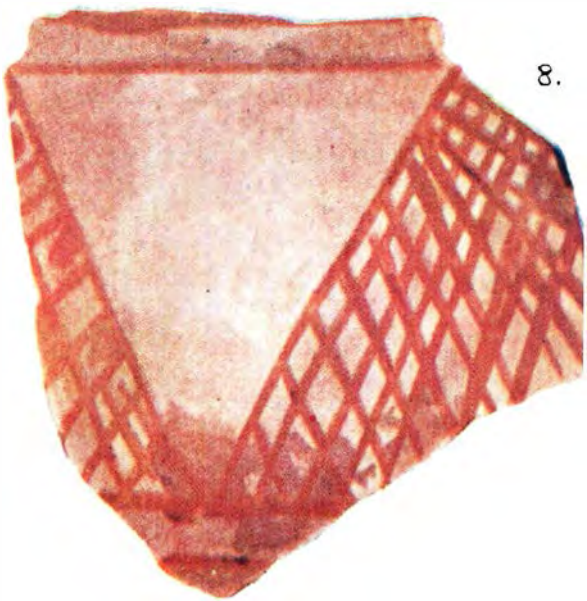
6.



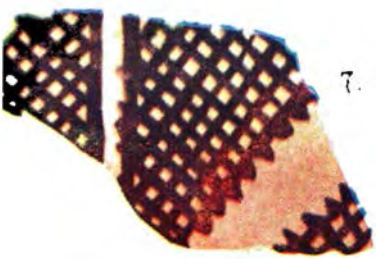
9.



4.



8.



7.

gidildikçe taazzuv sahaları gittikçe genişliyor ve menşede Asya'da pek geniş bir saha kaplıyor [1].

Brakisefaller Orta Asya kapılarının açılmasını müteakip nisbeten mütecanis olan Paleolitik Ayrupa'sına yeni bilgi ve görgüler götürmüşlerdir. Bunların Ön Asya'ya ve Avrupa memleketlerine geldikleri zaman oralarda buldukları hal ve vaziyeti kâh bozarak, kâh bazı şeyler yaratarak değiştirmişlerdir [2].

Avrupa'ya ilk Neolitik Medeniyetini sokan Hindu-Alpinus ve Arya adlarile de anılan Orta Asya'nın bu Brakisefaller'i İsviçre'deki (*Palafitte*) leri yani göl evlerini, kuran, insanlardır. Palafit kültürü, garpte kronoloji itibarile bütün Neolitik (bakır, tunç hattâ demir) devirleri müddetince devam etmiştir. Palafitlerin kuruldukları göller dibinden bazı iskeletler çıkarılmış, bunların umumiyetle Brakisefal oldukları görülmüştür. Bu da Avrupa'da Palafit medeniyetini kurmuş olanların Orta Asya'dan gelmiş olduklarını göstermektedir [3].

Asya'dan gelen Brakisefaller yolları üzerinde her vakit göller bulamıyorlardı. Bu sebepten bunların ekseriya kuru arazi üzerine göl meskenleri kurmak mecburiyetinde kaldıkları görülmüştür [4].

Orta Asya'lı Brakisefaller Avrupa'ya geldikleri zaman buranın Dolikosefal halkı, henüz Paleolitik ve Mezolitik devri yaşıyorlardı. Bunlardan çok zaman sonra yine Cenubî Rusya, Tuna tarikile garbe geçmiş olan *Ligür*'ler, Avrupa'ya tunç

[1] Marcellin Paule, Les hommes fossiles, p - 353.

[2] Avrupa'ya Neolitik Medeniyetini sokan Brakisefallere Arya'lar adı verilmektedir. Bakteryan'daki Belhe verilen Arie adı da bununla alâkadardır. Taylor Neolitik devirde garbî Avrupa'da İberler, Keltler. Skandinavlar. Ligürler, olmak üzere başlıca dört tip insan bulunduğunu ve bunlardan yalnız Keltler'in Aryalı olduklarını tasrih etmektedir. [Taylor, The l'orıgin of the Aryan]

[3] Avrupa'da en çok Palafit bulunan memleket İsviçre'dir. Cenubî Almanya'da, Avusturya'da, İtalya'da da vardır. Avrupa'nın şarkında ve cenubu şarkîsinde de bunlara tesadüf edilmektedir. Makedonya'da Parasias gölü üzerinde de vaktile göl evleri kurulmuş olduğunu tarih göstermektedir,

Palafitlerin şarkî ve Orta Avrupa'dan garbe doğru yayılışları da menşein şark olduğunu teyit etmektedir. Bu sebepten, Palafitleri kuranlara Neolitik Medeniyetin temeli olan adet ve teamülleri Avrupa'ya getirenler nazarile bakılmaktadır.

[4] Le Capitan, La préhistoire p - 165 - 167

san'atini yaymışlardır. Bakırla kalayın halitası olan tuncun ilk defa Türkistan'da icat edilmiş olduğu muhakkaktır. Her yerde pek mebzul olan bakır, Orta Asya'da milâttan altı bin sene evvel malûm idi. Halbuki, kalay eski dünyada ancak Türkistan - Horasan mıntakasında, garpte İberik yarımadasile Britanya adalarında mevcut idi. Tuncun şarktan garbe gelmiş olmasına nazaran, ilk evvel Horasan'daki kalay madenlerinden istifade edilmek suretile, tuncun yapılmış olduğu muhakkaktır [1].

Ligür'lerden daha sonra yani demir devrinde yine bu yoldan şarktan garbe gele *Keltler* ise demiri getirmiş, yavaş, yavaş bütün Avrupa'ya yaymışlardır.

***

Orta Asyadan göçen kafileler, her zaman talihli olmamışlardır. Nisbeten muahhar ve her halde tarihî devirlerde arkadan vukubulan şiddetli bir tazyik ile arzuları hilâfına şimale doğru sürülmek talisizliğine uğrıyanlar, yeni yurtlarında ilk medeniyetlerini bile yaşatamamak bedbahtlığına uğramışlardır.

Orta Asya istepinin şimalde *Sayyan* eteklerinden Sibirya içlerine doğru uzıyan üçüncü istitalesinin tayin ettiği bu yolu takibe mecbur olan göçler, şimalin *tundra*'larına düşmüş ziraî medeniyetlerini kaybetmeğe mahkûm olmuş, eski maişet tarzlarını değiştirerek bu mıntakaların icaplarına uygun bir hayat sürmeğe mecbur kalmışlardır. Bugün *Lena* nehri boylarında yaşıyan ve kendi aralarında kendilerini hâlâ Türkistanda bulundukları zamanlarda taşıdıkları *Saka* (*Sağ*) adile anan Yakutlar, şimale göçen bu Türklerdendirler.

Yakutları, şimale, *tundra*lar içine doğru muhacirete devam etmeğe icbar eden sebebin arkadan gelen bir tazyik olduğunda şüphe yoktur. Arkalarından tazyika maruz kalan Yakutlar, arzularına rağmen ileri atılmağa, önlerindeki *Tonguz*lar üzerine yüklenmeğe mecbur olmuş, onları daha şimale sürmüşlerdir. Nasıl ki *Tonguz*lar da *Çokçiler* üzerine yüklenerek onları daha ileriye sürmüşlerdir. Art arda dalgalar halinde vukubulan bu tazyikler, Yakutlarla Tongozların azçok karışıp tesalüp etmelerini intaç eylemiştir. Türk Yakut-

[1] Le Capitan, La préhistoire, p-177-178

ların simalarındaki *Tonguz* benzerliği lisanlarına girmiş olan Tonguzca kelimeler bu ihtilât ve tesâlübün tabiî bir neticesidir,

Orta Asyada *Prehistorik* devirlerde başlıyan ve saydığımız istikametlerde vukubulan istilâ hareketleri, tarihî devirlerde de devam edip gelmiştir. Türkler tarihî devirlerde şarkta defatle Çini istilâ etmiş, Hintte muazzam imparatorluklar kurmuş, İran ve Ön Asya ile şimalî Afrika ve şarkî Avrupayı ise son asırlara kadar hakimiyetleri altında bulundurmuşlardır.

ŞARKTA VE GARPTA TARİHÎ IRKLAR

Orta Asya brakisefallerinin garbe olan göçlerinden sonra tarihî devirlerde gerek Ön Asyada ve gerek Avrupada başlıca üç büyük ırk tebarüz etmiştir:

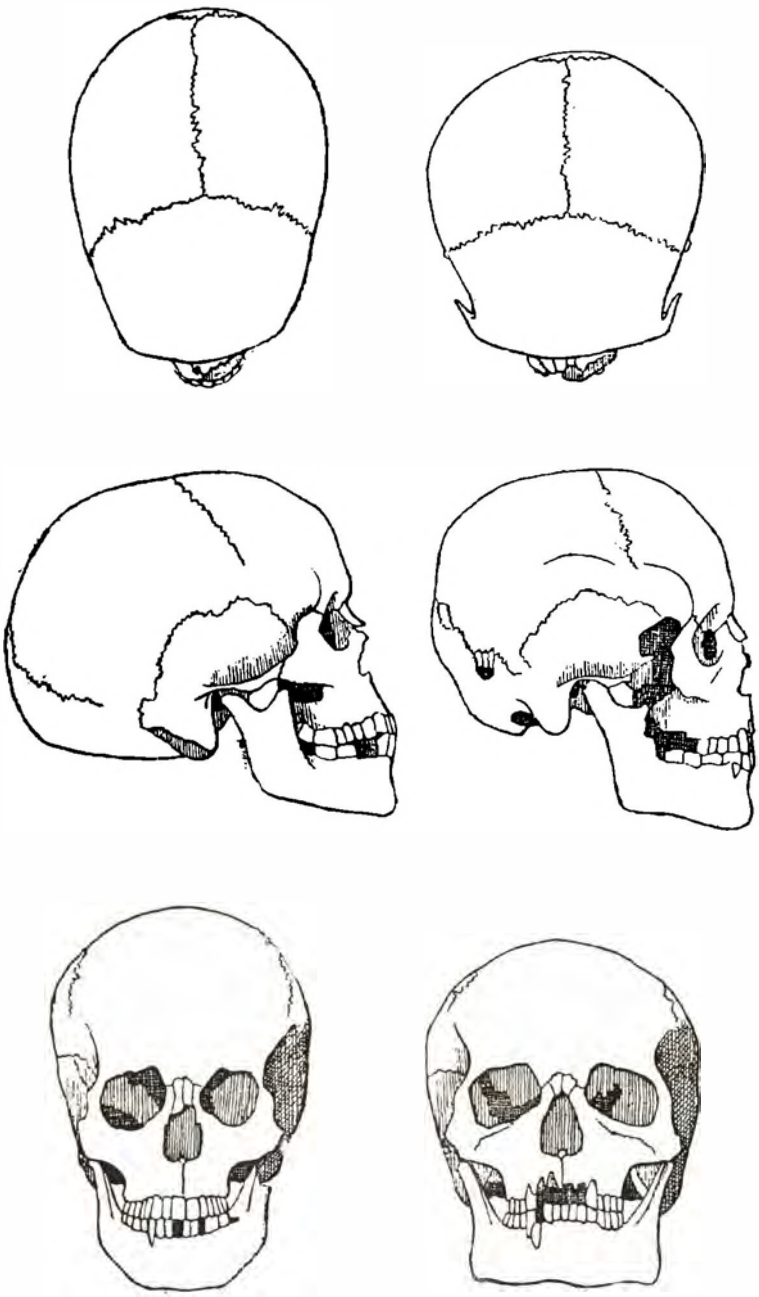
1. — Alpen tip brakisefaller veya dağlılar.
2. — Akdeniz tipi dolikosefaller
3. — Tip Nordik dolikosefaller.

ALPEN TİP BRAKİSEFALLER

Menşei Orta Asya olan Alpen tip brakisefal insanların başları çıkıntılı, burunları kemerli ve ekseriya kartal gagalı, burun delikleri kalın, enseleri düz bir halde boyunlarına bağlıdır. Bazı brakisefal tiplerde burunun bu hususiyeti yoktur. Onların yalnız başları yuvarlak yani brakisefal, burunları düz ve büyüktür. Sumerlerden bazılarile milâttan önce üç bin tarihlerine doğru Mısır deltası halkı bu tipte bulunuyorlardı.

Eski şarkta bakır ve tunç gibi madenlerin mucidi olan brakisefaller, atı ve arabayı da yakın şarka sokmakla temayüz etmişlerdir[1]. Bakır ve altın *Ano*da Milâttan evvel 6000, Elâm ve Mezopotamyada 5500, Mısırda 5000, Giritte 3000, Avrupada ise 2500 tarihlerine doğru görünmektedir. Takribî olan bu tarihler, brakisefallerin yakın şarka girmeleri zamanına tevafuk etmektedir.

Tarihî devir başlarında Ön Asyada gördüğümüz kavimlerden *Sumerler*, *Subariler*, *Hurriler*, *Elamlar*, *Gutiler*, *Kassitler*, *Mitanniler*, *Etiler*, Mısırın ikinci Neolitik medeniyetini kuranlar bu ırka (Alpen tip brakisefal) mensup oldukları gibi *Akatlar*, *Asurlular*, *Ekesüsler (Hiksüsler)*, *Aramiler* ve



Şekil : 48 — Dolikosefal ve brakisefal kafa tasları.
Yukardan, profilden, cepheden görünüş

İbranilerde brakisefallerin pek erkenden Samilerle ihtilâtlarından doğmuş kavimlerdir. Elyevm Ön Asyada yaşıyan kavimlerden Türkler ve Ermeniler brakisefal ırkın en mütekâmil enmuzecini teşkil ederler [1].

Avrupada ise, bu kıt'aya Neolitik medeniyetini götüren ve orada *Palafit* medeniyetini kuranlarla *Ligürler*, *Kelt* (*Celt*) ler, Alpen tip brakisefal ırka mensuptular. *Taylar*, Avrupaya Neolitik medeniyetini götürmüş olan bu brakisefallere umumî bir isim olarak *Aryalar* adını vermektedir [2].

AKDENİZ TİPİ İNSANLAR

Akdeniz tipi (*Mediterranéen*) denilen insan grupları, uzun yüzlü, esmer benizli, orta boylu dolikosefal insanları ihtiva ediyordu. Bu tip insanların menşeleri meçhuldür. Bunlar Suriyede, Palestinde, Mezopotamyada, Arabistanda (Samiler) Mısırda, Libyede, *Esiyabyada* (Kuşit-Hamitler), Berberistanda, İberyada, Korsikada, Sardunyada, Sicilyada, cenubî İtalyada ve Giritte bulunuyorlardı.

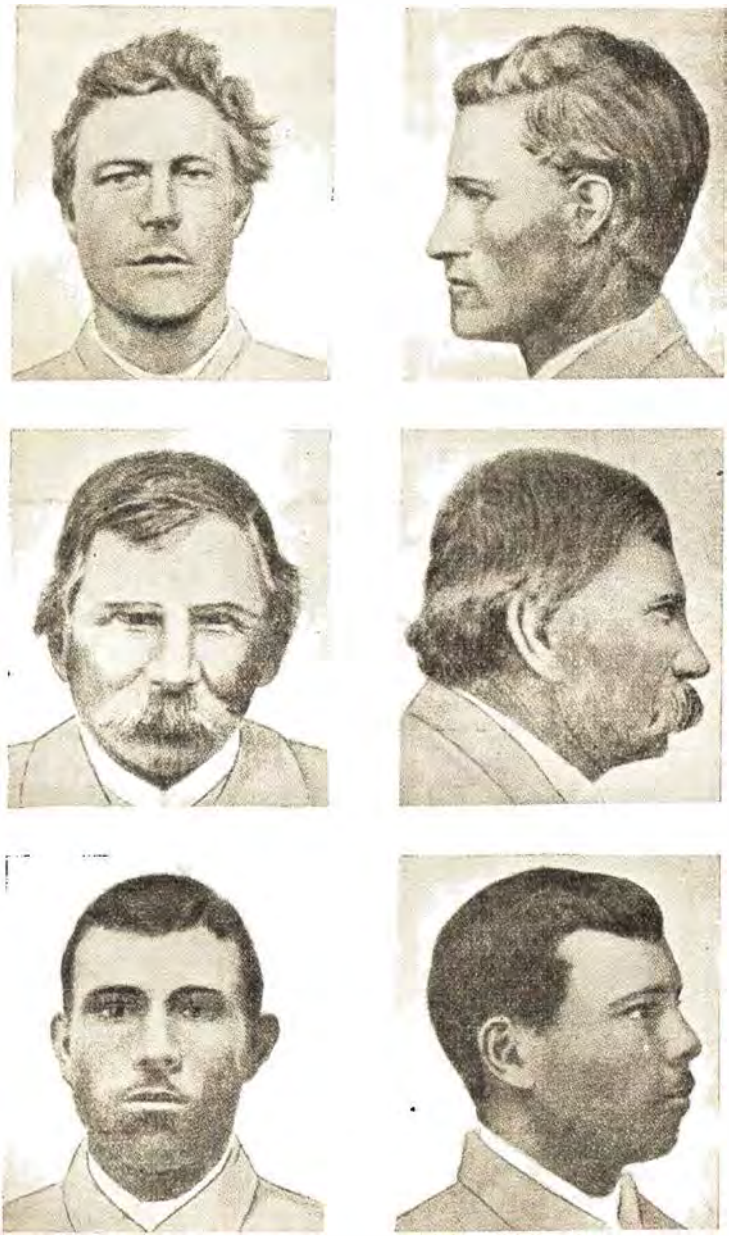
Dolikosefal Akdeniz tipinden *Kuşit - Hamit*, *Eritre* mıntakasını yani Habeşistanı, Nubyayı, yukarı ve Orta Mısır ile Nil ve Kızıldeniz arasındaki Arabistan platosunu işgal ediyorlardı.

Mısırın ilk mezarları zamanlarından beri bu mıntakaları işgal eden bu insanlar, cenupta ve bilhassa Mısırda narin ve uzun boylu, Akdeniz şimalinde ise daha kısa boylu, karga burunlu, ince simali, beyaz çehreli, siyah gözlü, kısa kısa kesilmiş siyah saçlı (yalnız şakak üzerine sarkan iki saç örgüsü müstesna), sivri bıyıklı, yalnız çenede olmak üzere sivri sakallı ve dolikosefal olarak diğer ırklardan ayrılıyorlardı. *Nubyalılar*, *Libyalılar*, Kuşlar (*Kus kavmi*), tarihî metinlerin mağara adamları (*Troglodit*) ile bugünkü Somalılar, *Gallalar*, *Bezalar*, Kuşit - Hamit dediğimiz bu ırkı temsil ediyorlardı.

Samiler de dolikosefal ve Akdeniz tipinden olmakla beraber, Kuşıt - Hamitlere nisbetle daha kısa boylu, bıyıkları traşlı insanlardı. Mısır metinlerinin *Amu* dedikleri bu halkın yurtları Arabistandı. Halihazırda Akdeniz ırkı şarkî Araplar, bir kısım Suriyeliler ve Yahudiler tarafından temsil edilmektedir. Hamiler gibi Samiler de cenup dolikosefallerine bağlıdırlar.

[1] A. Moret, Hist - de l'orient, T. I, p. 30

[2] Taylar, The Origine of the Aryans.



Şekil : 49 — Avrupayı istilâ eden üç büyük ırk
Nümuneleri : Cepheden ve profilden görünüş
Yukarda : Dolikosefal Nordik ırk
Ortada : Brakisefal Alpen ırk
Aşağıda : Dolikosefal Akdeniz ırkı

TİP NORDİKLER

Bugünkü Avrupanın şimalî tipini teşkil eden bu ırk mensupları, uzun çehreli, kumral benizli, büyük dolikosefal insanlardı, Teknik noktai nazarından bunlar *Indu - Oropeen* namı altında tasnif edilmektedirler. Bunların cenubî Rusyadan hareketle glâsiyelerin erimesini müteakip Baltık denizi boylarına gelmiş oldukları, bilâhare buradan Avrupaya yayıldıkları tahmin edilmektedir. Bu yayılış neticesinde Avrupaya girmiş olan brakisefalleri kesif dağlık mıntakalara tıkmışlardır. Nordik dolikosefaller, cenuba doğru yayılışları esnasında Akdeniz dolikosefallerini de şibihcezirenin cenubuna ve Ege kıyılarına ve adalarına sürmüşlerdi.

ÖN ASYANIN İLK MEDENÎ İSKÂNI

ÖN ASYA MEDENİYETİNİN KAYNAĞI ORTA ASYA KÜLTURÜDÜR

On dokuzuncu asır sonlarına kadar cihan medeniyetinin kaynağı *Sinear* yani Cenubî Mezopotamya olduğu ve ilk medeniyetin burada doğup inkişaf ettiği zannolunuyordu. Fakat 1897 tarihinde *J. de Morgan*'ın İranın cenubu garbisinde Elâm mıntakasındaki *Sus* harabesinde yaptığı hafriyat, temeddün itibarile Elâmın Sinear'e takaddüm ettiğini meydana koydu. Bu zamandan sonra cihan medeniyetinin ilk kaynağı Elâm olduğu kabul edildi. Halbuki son yirmi sene içinde vukubulan yeni kazma ve araştırmalar Sus'ün ilk medeniyetinin de bütün Ön Asyaya yayılmış olan daha eski bir kültürün tekâmül safhasından başka bir şey olmadığını meydana koyunca bu ilk kültürün mahiyet ve menşeini aramak temayülü umumileşti. Muhtelif tarihlerde İran'ın muhtelif mahallerinde ezcümle 1901 de şimalî *Alburz* da [1], 1902 de *Sus* civarında *Musiyan* tepede [2], 1911 de İranın şimali şarkisinde [3], 1913 de Basra Körfezinde *Bender Buşir*'de [4], 1928 de İran Asarı Atika Müdürü *A. Godard*'ın idaresinde Zağros dağları vadilerinde Lorıstan'da [5] araştırmalar yapıldı. Bu araştırma verimlerile Anadoluda, şimalî Suriyede, ve Umumî harpten şonra da İngliz ve Amerikan heyetleri tarafından Mezopotamyanın muhtelif mıntakalarında eski Sumer Siteleri harabeleri altında yapılan hafriyat verimleri mukayese edilerek Sus'tan teşaup etmiyen ve belki Sus'a nazaran daha eski olan bir kültürün bütün Ön Asyaya yayılmış olduğu neticesine varıldı.

[1] J. de Morgan, Mémoire de la délégation en Pers, VIII.
[2] Gauter et Lampre, Mémoire de la » » » VIII. et Gruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles.
[3] J. de Morgan et Tosanner, Bullétin de la délégat. en Pers, II.
[4] Mission à Bender Buşir, Publication de la mission archéo. en Pers XV.
[5] Mecquenem, Les derniers résultats des fouilles de Sus et A.Godard Les Bronzes du Lauristan.

Bu ilk kültürü temsil eden keramiklerin *Musiyan* tepede, Bender Büşir'de Sus I. keramiklerile beraber bulunması, bir kaç sene evvel Sinear'de eski *Lagaş* sitesi harabesinde yapılan hafriyatta ise yalnız olarak meydana çıkması, Anadolunun muhtelif yerlerinde de bunlara yine münferiden tesadüf edilmesi bu kültürün Sus I. e nisbetle daha eski ve daha umumî olduğunu göstermektedir. Fakat bütün bu araştırmalarda bu eski ve ilk kültüre ait eserler, ve ezcümle keramiklerle Sus I. kültürü keramiklerine biribirleri üzerinde ve bir yerde olarak tesadüf edilmemişti.

Fransa arkeologlarından *G. Contenau*'nun 1932 tarihinde İran'da Zağros mıntakasında *Nehavend*'de yaptığı hafriyat bu meseleyi tamamile tayin ve tesbit etmiş oldu. Bu hafriyatta 8 metre derinlikte ve ham toprak üzerinde en eski kültüre ait koyu dekorlu keramikler çıkmış, bu tabakanın üstüne doğru da bununla beraber Sus I. istilinde keramikler bulunmuştur. Bu tabakanın üzerinde ve 3 metre kalınlıkta olan tabakada ise Sus I. ve Sus II. istilinde keramikler elde edilmiştir.

Contenau' nun keşfini bu medeniyetlerin kronolojik teselsülünün I Bis, Sus I, Sus II. suretinde olduğunu meydana çıkarmıştır. Son zamanlarda Sinear'de *Lagaş* harabesi altında yapılan hafriyatla da teeyüt eden bu teselsül, Sus I. medeniyetinin kısmen kendisinden ve şarktan garba doğru bütün İran'a, Mezopotamya'ya, Anadoluya ve Şimalî Suriye'ye münteşir bir kültürden çıkmış olduğu anlatmaktadır.

Son zamanlarda Ön ve Orta Asyada ilmî ve arkeolofik tetkiklerde bulunan meşhur *Hezfeld*, Elâmdan başlıyarak *İstahr* (*Persepolis*), *Pasargad* mıntakalarında ve daha yukarda İran plâtosunda ve nihayet *Ano*'da ve Türkistanın diğer sahalarında elde ettiği keramiklerle çakmak taşından ve mücellâ taştan aletlerin temsil ettiği bakır devrinden evvele ait Ön Asya medeniyetine bağlı olan Sus I. medeniyetinin, Merkezî Asyadan gelen geniş bir Neolitik medeniyete merbut olduğunu, İran'da elde ettiği Sus I. istilinde fakat teknik ve dekor itibarile daha iptidaî keramiklerle Türkistanın, cenubî Sibiryanın eski keramikleri, hattâ bütün şimalî Çin keramikleri arasında ayniyet bulunduğunu tesbit etmiştir. *Hezfeld*'e göre Orta Asyanın bu ana medeniyeti İran yolu ile bir taraftan Anadoluya bir taraftan da Mezopotamya'ya yayılmıştır [1].

[1] Dr. Hezfeld, Congrès d'Oxford, Août, 1928.

Bütün bu tetkik ve taharriler, en eski sayılan Elâm medeniyetinin ona da esas olan en eski Ön Asya medeniyetine bağlı olduğunu ve bunun da Orta Asya kültürüne merbut bulunduğunu yani Ön Asya Neolitik kültürünün; yukarki bahislerde teşrih edilen sebepler ve yollarla; Türkistandan gelen göç dalgaları vasıtasile getirilmiş bulunduğunu ve *Ano* nun bu medeniyetinin kaynağı değilse bile her halde anaları müşterek büyük kardeşi olacağını göstermektedir.

Gerçi *Frankfort*, Sus I. kültürünün Ano I. den daha eski olduğu ve Türkistan keramiklerinin malzeme, teknik, yapılış ve dekor itibarile Elâm keramiklerile münasebattar bulunmadığı yolunda bir iddia dermyan etmişse de muahhar tetkikler ve buluşlar bu iddianın aksini isbat etmiştir.

Ano hafriyatını yapmış olan ve eski Ön Asya medeniyeti hakkında geniş bilgisi bulunan *Raphael Pumpelly*, biribirlerinden çok uzak olmalarına rağmen Ano ve Sus medeniyetlerinin menşe itibarile akraba olduklarını ve bunların vaktile müşterek olan bir kaynaktan çıkmış bulunduklarını tasrih etmektedir. Bu yakınlığı Sus merkez olmak üzere müşterek medeniyetin garpten şarka yani Sus'dan Türkistana doğru bir intişar suretile izah etmeğe imkân yoktur. Buğday, arpa gibi hububatın menşelerinin Orta Asya olması, *Ano* hafriyatından hububat zeriyatının milâttan itibaren 8000 senelik bir kıdeme malik bulunduğunun tahakkuk etmesi böyle bir ihtimale imkân bırakmamaktadır. Çünkü hububatın Elâm ve Sumerdeki kıdemi, milâttan önce 4000 seneyi geçememektedir. Bundan başka *Ano*'da 6000 sene evveline ait olarak bulunan uzun boynuzlu hayvanlara Elâm ve Sumerde ancak 4000 ile 3000 sene arasında tesadüf edilmektedir. Bütün bunlar Ano I. medeniyetinin Sus I. medeniyetinden daha eski olduğunu göstermektedir.

Esasen Ano'nun en aşağı tabakasındaki medeniyetin yaşadığı zamanlarda Mezopotamyanın cenup kısımları kâmilen *Umman* Denizinin suları altında bulunuyordu. Böyle bir vaziyete göre buraların Ano'dan evvel bir medeniyet merkezi olmasına maddeten imkân yoktur. Mezopotamyanın yukarı kısımlarile Sus mıntakası ise; profesör *Sayce* nin dediği gibi o zamanlarda buralardaki nehirlerin devamlı tuğyanları [1], neticesi olarak bataklık halinde bulunuyorlardı. Bu ırmak-

[1] Soyce, Archéology of the Cueniforme inscription,

ları ilk defa iradelerine ram ettiren halk, buraların otokton sakinleri değil Türkistandan gelen ve daha evvel bir medeniyet yaşamış ve epeyce münkeşif bir mühendislik öğrenmiş bulunan insanlar olmuşlardır.

Orta Asyada pek erkenden başlamış olan kuraklık, buralardaki halkı gıdalarını kendi ellerile yetiştirmek için ekip biçmeğe ve sun'î olarak sulama çarelerini bulmağa mecbur etmiş olduğundan bu mıntakadan Ön Asyaya gelmiş olanlar bu bilgilerini de beraber getirmişler ve bu sayede Elâm ve Mezopotamya medeniyetlerinin doğması imkânını temin etmişlerdir.

Edimbourg Üniversitesi Arkeoloji Prehistorik Profesörü *Gordon Childe* de ilk devirlere ait Ön Asya Neolitik ve Eneolitik medeniyetlerini tetkik ederken bütün bunların biribirlerile akraba ve Asyaî bir aile olduklarını tasrih ve bunların hepsinde aşağıdaki hususların müşterek olduklarını tesbit etmektedir [1] :

1 — Umumiyet itibarile boyalı, beyazımsı çömlekler.
2 — Armut biçiminde taş tokmaklar.
3 — Madenin tanınması.
4 — Tuğla inşaatı.
5 — Hububat ziraati.
6 — Koyunun ve inek, öküz gibi çatal tırnaklı hayvanların ehlileştirilmiş olması.

Ön Asyanın bu müşterek esaslara malik medeniyetlerini tetkik ve tahlil eden *Childe,* bunlar içinde kaynak ve ana medeniyet olabilecek iptidaî vasıfların ancak *Ano I.* medeniyetinde bulunduğu ve bütün Ön Asya medeniyetlerinin buradan çıkmış olduğunu tasrih etmektedir [2].

Demek ki kuraklığın gittikçe şiddetlenmesi üzerine, Orta Asyadan dört bucağa vukuu evvelki bahiste görülen göçlerden şimalî İran tarikile garbe gelenler, bu ana medeniyeti de birlikte getirmiş ve gittikleri yerlerde yaymışlardır. Bunlardan Elâma yerleşenler, müsait şerait altında bu ana medeniyeti diğer merkezlere nisbetle pek erken ve hayret bahş bir surette inkişaf ettirerek yüksek bir kültür vücude getirmişlerdir. Neticede ilk kültürün (*I. Bis*) iptidaî hayata uygun dekoru yerine süs I. in ahenktar stili kaim olmuştur.

[1] Gorden Childe, L'Orient préhistorique. p, 271

Son hafriyat ve keşiflerin bu verimlerine göre, eski telakkilere karşı bugün şu iki mühim netice tebarüz etmektedir:

1. — Beşer medeniyetinin kaynağı Ön Asya değil Orta Asyadır.

2. — Bu ana medeniyet Ön Asyaya yayılışında evvelâ yüksek mıntakalarda yurtlaşmış, vadilere indikten sonra da en mütekâmil safhasını Sumerlerle Dicle - Fırat, Etilerle de Kızılırmak boylarında yaşatmıştır.



Şekil : 50 - - Ön - Sumerler devrine ait çanak çömlekler

Filhakika, son keşifler Diclenin şark kısımlarına hâkim olan Elâm plâtosunun medenî insanlar tarafından işgali; Mısırda olduğu gibi; vadi kısmının işgalinden evvel olduğunu meydana çıkarmıştır. *R. de Mecquenem* tarafından Elâm havalisindeki *Sus* mevkiinde; *H. de Genouillac* tarafından da Sinearda eski *Lagaşın* Sumerlerden evvelki zamanlara ait aşağı taba-

kalarında yapılan hafriyat, Elâm plâtosunun Sinear vadisinden evvel medenî faaliyete sahne olduğunu meydana koymuştur [1].

Prehistorik devirlerde; Sumerlerden evvel; Asyaya ilk Neolitik medeniyeti getiren ve *I. Bis* kültürünü yaratan bu brakisefal Orta Asyalı halka; dolikosefal Sami ve Hindu-oropeen veya Hindu-Germen ırklardan ayırdetmek için; bazı müellifler tarafından umumî bir ad olarak azyanik (*Asianique*) denilmiştir. Son zamanlarda aynı mânada yani Hindu-öropeen veya Hindu-Germen ve Sami mukabili olarak: Tevratın (*Généalogie*) hatırasını ihyaen; bunlara *Yafesîler* (*Yafetite*) adı da verilmektedir. Bu mânaya olarak her iki adın da bunlara itlâkı doğdur. Çünkü bunlar (*Hurriler, Subariler, Elamlar, Etiler, Kasistler*.... gibi) dan kalmış olan coğrafî isimler hakkındaki ilmî tetkikler (*La toponymie*) ile bunlara ait şahsî adlar üzerinde yapılan ilmî incelemeler (*L'onomastique*), Ön Asyanın bu ilk temdinci halkının ne Sami ne de Hindu-öropeen veya Hindu Germen olmadığını kat'î surette meydana koymuştur.

Azyaniklerin bugüne kadar bulunan kafataslarının brakisefal, bünyesi malûm olan dillerinin iltisakî oluşu [2] dinlerinin Orta Asya ve Sumer gibi tabiat kuvvetlerini takdis esasına müstenit bulunması yani naturizm olması ve nihayet hepsinde mabut *Tesup* ile mabude *Hepa*'nın müşterek olması, menşelerinin Türkistan olduğunu ve bunlarla Sumerler arasında ırkî rabıta bulunduğunu teyit etmektedir.

Ön Asyanın bu ilk temdinci halkına ait olarak bulunan Abidelerin şehadetine göre, bunların iltisakı dilleri gibi cismanî tipleri de, ilerde göreceğimiz, Sumerlere pek yakın bulunuyordu. Biz tarihî Sumerlerle ırkî ve kültürel iştiraklerini göstermek üzere Azyanik denilen bütün bu kavimlere Ön Sumerler (*Présumeriens*) adını vermeği daha muvafık bulmaktayız.

Ön Sumerlerden medeniyet izleri en eski görünenler kadim tarihin *Anzan* mıntakasındaki Sus da yaşamış olan Elâmlılar olduğundan Ön Asya tarihine Elâm tarihile başlıyacağız.

---

[1] A. Moret, Hist. de l'orieni, T. I, p.

[2] Pezard et Pottier, Antiquitées de la Susiane, P. 25 N. I

BİBLİYOĞRAFYA

Alexandre Moret	Histoire de l'orient, t. 1
Amélia Hertz	Les Sources de la civilisation Sumérienne, (Revue Archeologique)
E. Cavaignac	Hist. de l'Antiquité, Paris, 1917
G. Contenau	Hist. de l'orient ancien (L'Asie occidentale ancienne)
„ „	Manuel d'Archeologie orientale, Paris, 3. vol. 1927-1931
Gordoa Childe	L'orient Préhistorique, Paris, 1935
J. de Morgan	Les Premièrs civilisations, Paris, 1909
„ „	L'Humanite préhistorique
„ „	La préhistoire orientale, t. III.
Marcellin Boule	Les hommes fossiles, Paris
Raphael Pumpelly	Exploration in Turkestan, t. 1 ve 2
Will Durant	Histoire de la civilisation, Paris, 1937

ELÂM MINTAKASI

Fırat ve Dicle vadisinden şarka doğru gidildiği zaman, Diclenin sol sahilinde evvelâ eskilerin *Aşnunak* dedikleri memleket gelir. Buradan Elâm ve Zağros dağlarının yamaçlarına tırmanıldığı takdirde ise Sumerlerin *Nin* veya *Nim*, akatların da münhat Fırat ve Dicle vadisine nisbetle (Yüksek Memleket) manasına olarak *Elâmtu* dedikleri mıntakaya çıkılır. İşte burası- bugünkü malûmatımıza göre Ön Asya tarihinin tan yeri olan ve İbraniler tarafından *Elâm* (Elâmtu'dan muhaffef) denilen memlekettir.

İbraniler eski Mezopotamya akadlarının Elâmtu ismini *Elâm* şekline sokmuş oldukları gibi eski Yunanlılar da ayni adı Elimaïs suretine koymuşlardır [1]. Halbuki Elâm mıntakasında bulunan yerli kitabelerde Elâm mıntakası *Hatamti* adı ile anılmıştır. Persler devrinde ise Uvadja denilmiştir. Bu son ad bugünkü *Ehvaz* isminde muhafaza edilmektedir.

Elâm ismi, bidayette İranın cenubu garbî mıntakasında Zağros dağlarının ilk çifiçilerinin teşkil ettikleri sahaya verilirken sonraları İran plâtosunun Dicle nehri, Zağros dağları ve *Diyab* ırmağının yukarı mecrası ile mahdut olan bütün cenubu garbî eteklerine teşmil edildiği anlaşılmaktadır.

Bu eteğin ortalarına doğru yani *Anzan* veya *Anşan* denilen sahada bir takım tepecikler yükselmektedir. Bu tepelerden birinin üzerinde eski Elâmın merkezi olan *Şüşün* veya *Şuşan* isimlerini taşımış olan *Sus* şehri bulunuyordu.

Ön Asyanın ekserî mıntakaları gibi Elâm havalisi de ön Paleolitik devrin *Musteriyen* çağında *Negroid*'ler tarafından

[1] Tevrat müellifleri, yaşadıkları asırlarda tanıdıkları kavimlere göre bütün beşeriyet için (Nuh) dan üretmek üzere bir Généalogie yani nesepname tertip ederken (Elâm) ı da (Sam) ' ın oğlu olarak göstermişlerdir. Bu suretle Elâmlılar ırkan Samilere ilhak edilmişlerdir. Tevrat müelliflerinin yaşadıkları devirlerde yani milâttan önceki ikinci binde Elam hıttası Samilerle karışmış bulunduğuna göre. Elamlıların (Sam)'ın oğlu gösterilmesi hakikate aykırı değildir. Fakat prehistorik ve protohistorik devirlerde Elam'da ancak Orta Asyalılar vardı.

işgal edilmiştir. Elâmın ilk sekenesi cenuptan gelmiş olan bu Negroidler idi. Bunlar, bu zamanlarda Şimalî Afrikadan Avrupaya da geçmiş bulunuyorlardı.

Neolitik devirde Orta Asyadan garbe gelen göç dalgaları İran plâtosunun muhtelif yerleri gibi cenubu garbî mıntakasında yani Zağrosun etek ve vadilerinde de yer tutmuş, Negroidlere hâkim olarak buraların ilk temdinci halkını teşkil eylemişlerdir.

Elâm, bilhassa dördüncü binden itibaren Ön Asya tarihinde çok ehemmiyetli bir mevki almıştır. Mezopotamyada Tello (*Lâgaş*) harabesinde bulunmuş olan çivi yazı tabletlerden anlaşıldığı veçhile Ön Sumer dalgaları buralara geldikleri zaman mensup oldukları boylara göre, muayyen mıntakalara dağılmış, buralarda müstakbel sitelerin temelini kurmuşlardır. Bu siteler arasında Anzan veya Anşan mıntakasının yüksek bir tepesi üzerine kurulmuş olan Sus beldesi, Elâm tarihinin bütün safhalarını yaşatmıştır. Elâmın prehistorik ve protohistorik devirleri hakkındaki malûmatımız, bilhassa Sus da yapılan hafriyata istinat etmektedir. Buna göre Elâm tarihinin ilk zamanları şu iki devre ayrılabilir :

1 — Prehistorik devir : En eski zamanlara ait olarak Sus da, Müsiyan tepede ve diğer yerlerde bulunmuş olan taş ve bakır medeniyetleri devri [Sus I.].

2 — Protohistorik devirle historik devir bidayetleri.—Milâttan önce takriben 3500-3000 arasındaki zamanı ihtiva eder. Sus II. medeniyeti bu devri temsil eder. Bu zamana ait Elâm kitabeleri pek azdır. Bu devir Akad Kralı *Sargon*'un Elâm kıt'asını istilâsı devrine kadar uzar.

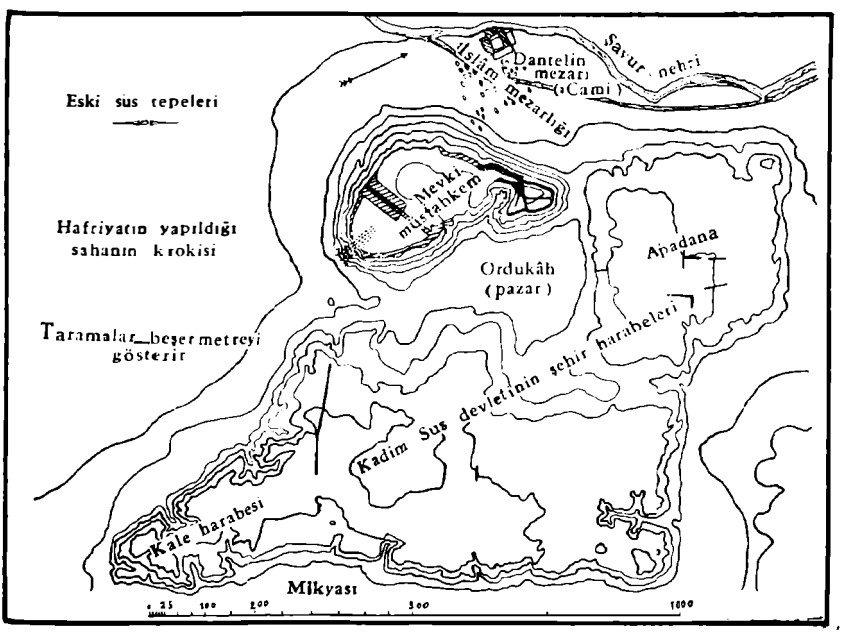
ELÂM KIT'ASININ PREHİSTORİK DEVİRLERİ
SUS HAFRİYATI

Türkistanın ilk Neolitik medeniyetini garbe götüren ön-Sumerler, İran yaylasını geçerken güzergâhlarında bir takım merkezler bırakarak ilerlemiş, Zağros dağları şimalindeki Nihavend üzerinden Kerkha-Karun nehirleri mıntakasına girmişlerdi. Bunlar Elâm denilen bu mıntakadaki Kerha nehrinin sol kıyısında bilâhare Sus adını alan mahalle yerleşmiş, burada bir şehir kurmuşlardır. Bugün harabesi zeminden 25 metre yükseklikte bir enkaz yığını arzeden bu mahal, yerlilerce Kale adı ile anılmaktadır.

Ön - Sumerler, Türkistandan getirdikleri ilk medeniyeti burada esaslı surette inkişaf ettirmiş, Sus şehrini Ön Asyanın feyizli bir medeniyet merkezi haline getirmişlerdi. Fakat ilerde göreceğimiz asıl Sumerlerin gelişlerinden sonra husufa uğrıyan bu ilk medeniyet, daha Milâttan önceki üçüncü bin başlarında üzerine kurulmuş olan iki kültür tabakası altında unutulmağa başlamış, nihayet asıl Sumer medeniyeti gibi bu Elâm medeniyeti de hâdiseler girdibadı arasında tamamile karanlıklara gömülmüştü.

Fakat, 1878 tarihinde Fransanın Basra Vis Konsolu *Sarzec* in bugün Tello denilen mevkide yaptığı hafriyat neticesinde Sumerlere ait Kadim Lâgaş şehrinin harabesini bulması, ve bundan daha mühim olarak çivi yazı tabletlerinin okunması anahtarının bulunması, Ön Asyanın bu ilk ve eski medeniyetlerini gizliyen perdelerin birer birer açılmasına yol açmış oldu. Bu zamandan itibaren ilim dünyasının gittikçe artan alâkasını celp eden bu mıntakalarda birçok alimler, esaslı tetkiklere başladılar. Bu meyanda Fransanın meşhur arkeoloğlarından *Jaque de Morgan* da 1887 - 1889 tarihleri arasında İranın garp mıntakalarında ve bilhassa Zağros dağları havalisinde arkeolojik, jeolojik, antropolojik ve coğrafî bakımlardan bir tetkik seyahatine girişerek buralarda

çok eski medeniyetler enkazının metfun bulunduğunu anlamıştı. *Morgan* 1897 de tetkiklerini Elâm mıntakasına naklederek Sus harabesini ziyaret etmiş, buranın zannolunduğu gibi yalnız Perslere ait bir şehir enkazı olmadığını, bilâkis burasının pek eski medeniyetler metharı bulunduğunu keşfetmişti. Bunun üzerine Fransa Hükûmeti, Sus'da hafriyat yapılması için İran Devletinden müsaade almış ve *J. de Morgan* 1897 tarihinden itibaren burada hafriyata başlamıştır. (Şekil: 51)

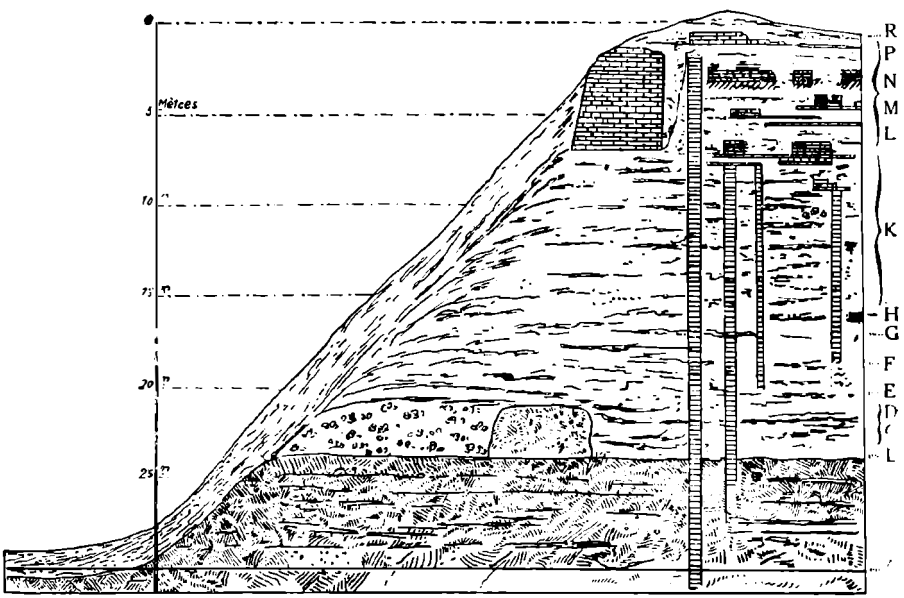


Şekil: 51 — Sus harabesi plânı

Bu suretle İranda ilk defa olarak ilmî ve metodik bir araştırma devri açılmıştır. Bu tarzda başlıyan hafriyat 1907 tarihine kadar devam etmiş, bulunan eşyalar Parise götürülmüştür. Burada Louvre Müzesine yerleştirilmiş olan bu mevat, ilmî heyetler tarafından tetkik edilerek mahiyetleri 1900 tarihindenberi neşrine başlanılan *Mémoire de la délégation en Perse* adlı mühim bir seri ile ilim âlemine tanıtılmıştır.

Sus hafriyatı, burada muhtelif devirlere ait beş medeniyet enkazını muhtevi tabakaların biribirleri üzerine yığılmış olduklarını göstermiştir. 20-25 metre derinlikte olan en aşağı tabaka, Sus I. adile diğerlerinden ayırt edilmektedir.

Bu tabaka üzerinde ham bir toprak tabakayı müteakıp ikinci bir medeniyet eserlerini muhtevi diğer bir tabaka gelmektedir. Bu tabaka evvelkinden Sus II. adile ayrılmaktadır. Bu ikinci medeniyet Akat kralı *Şarrukin* in torunu *Naram-Sin* devrine (Milâttan önce 2745 tarihlerine doğru); bunun üzerindeki üçüncü tabaka *Amuru* lardan *Hammurabi* zamanına (Milâttan önce 2003 ye doğru); dördüncü tabaka bu zamandan İran Ahamanişleri devrine (Milâttan önce 525 tarihlerine doğru); nihayet en üstteki beşinci tabaka ise Ahamanişler devrinden zamanımıza kadar devam edip gelmişlerdir. (Şekil: 52)

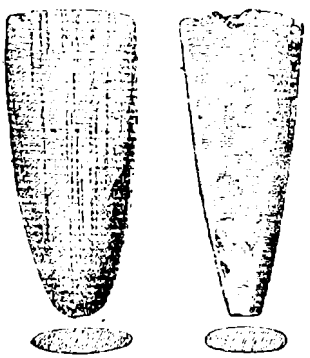


Şekil : 52 — Sus, akropolunun en yüksek kısmının maktaı

A. Yer altı suları seviyesi — B. tabiî toprak — C.D. ilk şehir, boyalı vazoların ilk devri
E. Boyalı vazoların ikinci devri — F. Naram - Sin çağı — H. C. Hammurabi çağı — K. Anzanitler çağı
L. Akamanişler çağı — M. Selefkusler çağı — N. Partlar devri — P. Sasanıler çağı
R. Araplar çağı

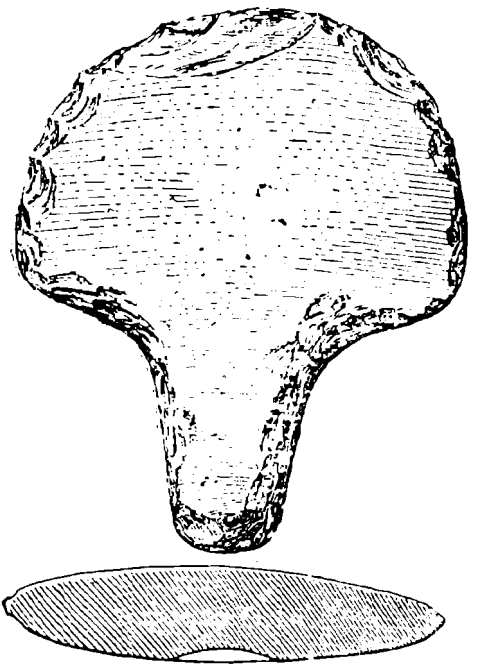
Sus I. — Prehistorik noktai nazarından en mühim tabaka en alttaki Sus I. tabakasıdır. Bu tabaka muhkem bir duvarla çevrimiş bir şehir ile mezarlığını muhtevidir. Şehirdeki mebaninin duvarları yıkılmış, yalnız yataklar arasında pek az bir şeyle tuğla kırıkları kalmıştır. Zemini kaplıyan kül tabakası ile tekellüs etmiş kemikler ve haşabî maddeler, Ön Asyanın bu ilk medeniyet merkezinin bir yangın neticesinde mahvolduğuna ihtimal verdirmektedir.

R.de Mecquenem tarafından Susda; *H.de Genouillac* tarafından da Sinear'da Lâgaş'ta yapılan hafriyat, Sus I. in Mezopotamyadan evvel medenî bir faaliyete sahne olduğunu kat'î surette meydana koymuştur. Sus I. denilen bu medeniyet, muahhar Sumer medeniyetinin bir parçası mahiyetinde olan Sus II. medeniyetinden - esaslarda müşterek olmakla beraber - bazı hususlarda farklı bir manzara arzetmektedir.

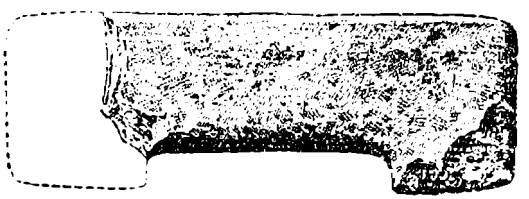


Şekil : 53 — Sus'da bulunmuş baltalar:
Solda sarı Petrosileks balta
Sağda kilsî balta

Sus I. deki (*Nécropole*)un yani mezarlığın tetkik edilen aksamı iki bin kadar mezarı ihtiva ediyordu. Mezarlar alelâde çukurlardan ibaretti. Bunlar yanyana kazılmışlar, bazan da karışmışlardı. Cesetler,



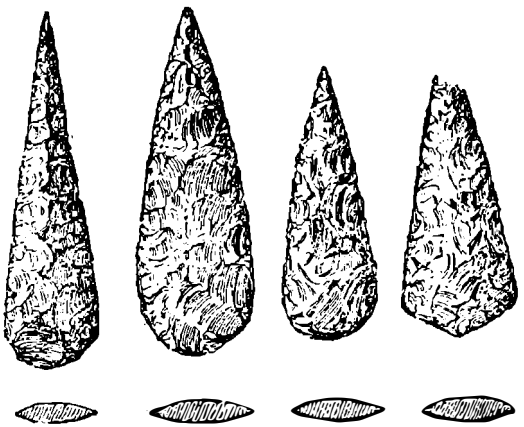
Şekil : 54 — Sus: Gri renkte silisli kireç taşından mamul balta - mala (ıspatul)



Şekil : 55 — Sus : Çakmak taşından çifte ağızlı balta

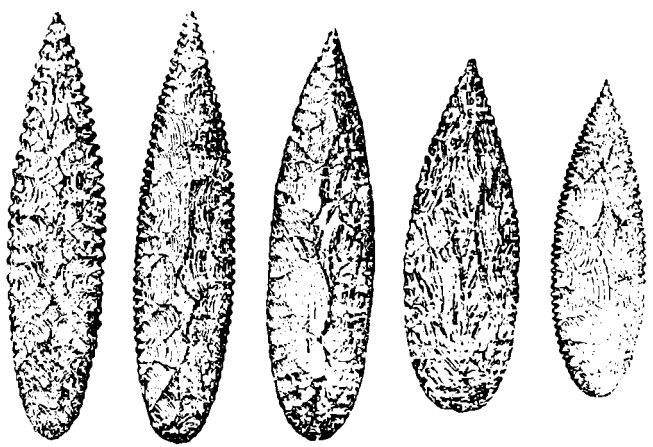
mezarlara muayyen ve muttarit bir vaziyette ve dinî bir an'aneye göre konulmamış, bilâkis gelişi güzel yerleştirilmiş

oldukları görülmüştür. Bazı cesetler upuzun yatırılmış, bazılarının ise ayakları bükülmüştür. Üzerlerindeki toprak aksamının tazyikile iskeletler umumiyetle dağılmış olarak bulunmuşlardır. Bir kısmı ise tamamile toz haline gelmişlerdir. Bu sebepten mezarların tetkikından büyük bir netice hasıl olmamıştır.



Şekil: 56 — Sus'da bulunan çakmak taşından ok başları

Maamafih kabirlerin araştırılması büsbütün faydasız olmamıştır. Buralarda Ön Sumerlerin medeniyet seviyelerini gösteren birçok eşya ve alât bulunmuştur. Mısırda olduğu gibi Sus I. de de naaşların başuçlarına veya elleri arasına vazolar, avadanlıklar, gerdanlık, bilezik, ve küpe gibi zinet eşyaları konulmuş olduğu görülmüştür. Anlaşıldığına göre bu eşyalar,

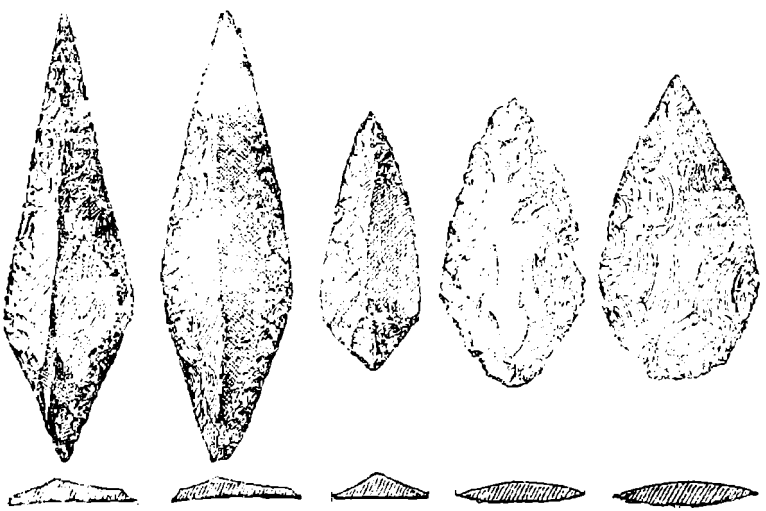


Şekil : 57 — Sus'da bulunmuş çakmak taşından ok başları

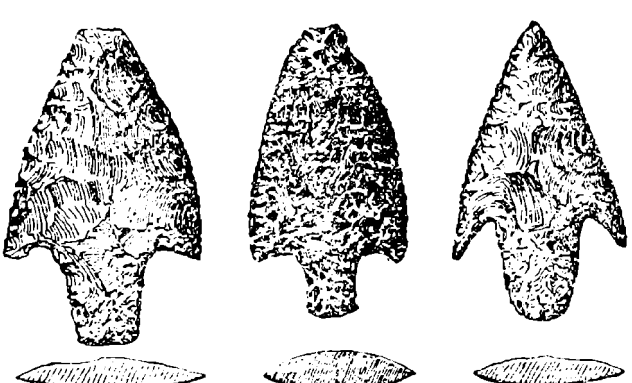
mütevaffanın onları öteki dünyada kullanması için konuluyorlardı. Bu gösteriyorki Ön Sumerler, öldükten sonra bir nevi hayat başladığına inanıyorlardı. Fakat, Susluların cenaze ayin-

lerinin Mısırda olduğu gibi karışık ve debdebeli olmadığı anlaşılmaktadır.

Sus I. de bulunan aletler, umumiyetle Neolitik devre ait şeylerdir. Bunlar arasında en ziyade nazarı dikkati celbeden âlet, çakmak taşından imamul bir desteredir. (Şekil: 55) Bu taş destereler, hem ağaç tırpanlar üzerine, hem de taneleri öğütmek için değirmen taşları altına diziliyorlardı. Bu değirmen taşları Sus I. halkının daha o zamanlar da ziraate vâkıf olduklarına delâlet etmektedir.

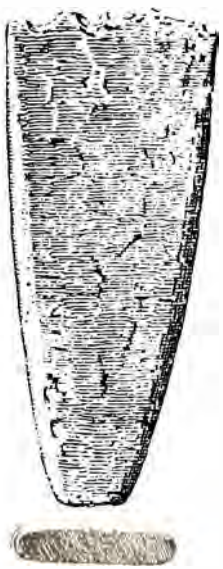


Şekil : 58 — Sus'da bulunan çakmak taşından yapılmış ok başları

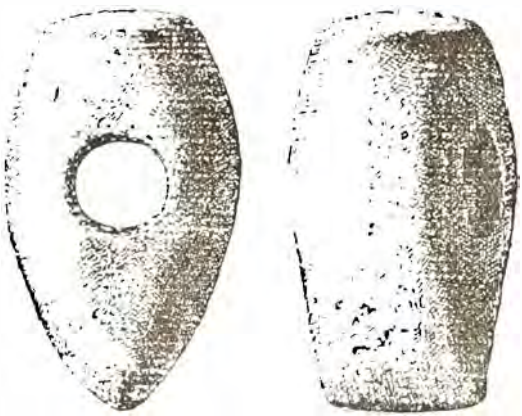


Şekil : 59 — Sus'da bulunan çakmak taşlarından ok başları

Sus I. de bulunan aletler arasında sivri ok ucu temrenlerile sivri mızrak uçlarının büyük bir itina ile defne yaprağı şeklinde yontulmuş oldukları görülmüştür (Şekil: 56). Gerek bunlar ve gerek yine çakmak taşından mamul çifte yeleli ve dişli diğer ok başları Sus I. de çakmaktaşı san'atinin son tekâmül devresine eriştiğini göstermektedir (Şekil: 57).



Şekil : 60 — Sus Silisli kireç taşından mamul mücellâ siyah balta



Sus : Diyorit taşından mamul balta - çekiç



Şekil : 61 — Sus'da bulunan sarı kireç taşından, mücellâ diyorit, sarımsı gre taşından mamul topuz ve balta - çekiç

Cilâlı taşlar, balta, çekiç, bıçak, makas, sileks oyma kalemi gibi şeylerdi. Bunlardan bazıları da Şarkî Anadolu dağlarından getirilen taşlardan yapılmışladır. Bütün bu aletler, onları kullanan kavmin evvelce bir avcılık devresi geçirmiş olduklarına delâlet etmektedir. Bu kavim, yay ve mızrak kullanmasını da biliyorlardı. Fakat bunlara ait vazolar üzerinde av hayvanlarına ait resimlerin nadir görülmesi, buna mukabil

ehli hayvan resimlerinin mebzulen bulunması, Sus I. halkının pek erkenden ziraate alışmış olduklarını teyit etmektedir.

Sus I. in en önemli orijinalitesi, keramiklerile bakır aletlerinde tecelli etmektedir. Gerçi burada maden âletlere na-



Şekil : 62 — Sus : Küçük baltalar. Soldaki somaki taşından, ortadaki diyorit taşından ve sagdakide yeşil taştan mamuldür



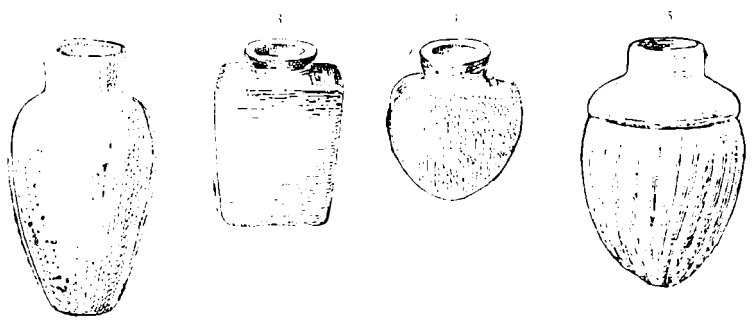
Şekil : 63 — Yukardakiler : Sus birinci keramik devrine ait ayaksız vazolar
Aşadakiler : Sus Nekropolu. Birinci keramik devrine ait kürevî ve kulplu vazolar

diren tesadüf olunmuştur. Fakat bulunanların halis bakırdan mamul oldukları görülmüştür. Kalayla bakır halitasına yani tunca ait Sus I. de hiçbir iz görülmemiştir. Madenî aletlerin şekilleri tamamile taş aletlerin aynıdır. Bakır alet ve eşyadan hiç biri üzerinde tezyinata dair bir şey görülmemiştir. Bakır aletlerin ratıp topraktan müteessir olmamaları için onları ince yün çuvallara sardıkları anlaşılmaktadır.

Sus I.de kadın mezarlarında bakır aynalar yanında bir takım da gre taşlarından küçük vazolar bulunmuştur. (Şekil:65) Kilden mamul mühür vesair eşya arasında en mühimi; kabaca olmakla beraber; bir kadın heykelidir: Yüksek başlıklı, uzun fistanlı eli göğsü üzerine götürülmüş bir kadını temsil eden bu heykelde tenasül ve tekâsür mabudesinin malûm olan eski tasviri görülmektedir. (Şekil: 78)

Sus I. Nekropolunda dört bin kadar vazo elde edilmiştir. Bunlardan 2500 ü renklidir. Bu vazolar sarımtırak,çok iyi temizlenmiş bir topraktan yapılmışlardır. Teknik itibarile engüzel Yunan vazolarile mukayese edilebilirler. Vazoların dış satıhları tahta bir törpü ile düzeltilmiş ve cilâlanmıştır. Basit ve güzel bir şekilde olan Sus I. vazoları başlıca üç tip arzetmektedir:

1. — Ayaksız, ince ve uzun vazolar (su içmek için)
2. — Kulpsuz geniş tabaklar (yemek için)
3. — Beyzî şekilde büyük testiler (Mayiatı muhafaza için)

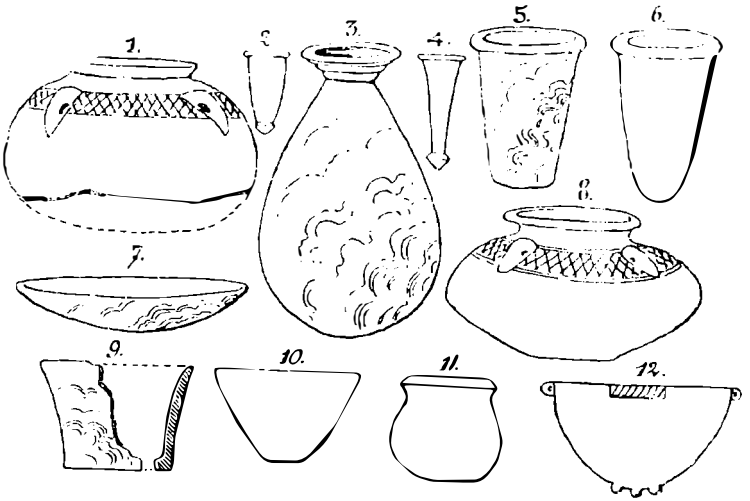


Şekil : 64 — Sus'da bulunan vazolar

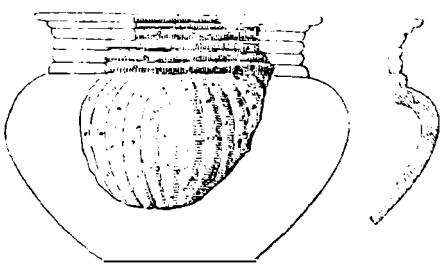
Bütün bu vazolar kulpsuzdur. Yalnız bazılarının kenarlarında ortaları delikli çıkıntılar görülmektedir. Bu delikten ip geçirilerek vazonun asıldığı anlaşılıyor (Şekil: 64 ve 65).

Sus I. vazolarının dışlarına siyah bir boya sürülmüştür. Bu boya, vazolar fırında pişirildikten sonra koyu sarı veya

kahve rengini almıştır. Vazolardaki motifler pek zengin ve tezyinat umumiyetle hendesîdir ve ekseriya düz çizgiler kullanılmıştır. Hendesî şekiller yanında insan ve hayvan şekilleri de görülmektedir. (Şekil: 62, 67, 68, 69)



Şekil: 65 — Sus'da bulunau taş vazolar



Şekil: 66 — Sus'da bulunan diyorit vazo

Sus I. vazoları, onları yapanların medeniyetçe çok ilerlemiş olduklarının payidar şahitleridir. Üzerlerinde av hayvanları tasvirlerinin nadiren bulunması, buna mukabil ehlî hayvan resimlerinin mebzul olması, Sus I. halkının avcılık devrinden çok evvel kurtulmuş ve ziraat hayatına girmiş olduklarını anlatmaktadır.



Şekil: 67 — Sus nekropolu: Birinci keramik devrine ait ayaksız vazolar

Hulâsa Sus I. de elde edilen vazo keramiklerin zarafetleri, renkleri, şekilleri, renklerinin ahenktarlığı, dekorlarının uygunluğu, üzerlerindeki resimlerin hususiyetleri, bunların çok uzun zamanların mahsulü tekâmülü olduklarını göstermektedir. Elâmda hususî bir inkişafa mazhar olmuş bulunan bu keramiklerin Persepolis, Nihavend ve Talıranda bulunmuş olmasından bu san'atin sonradan Sus'dan İrana yayılmış olduğu anlaşılmaktadır.

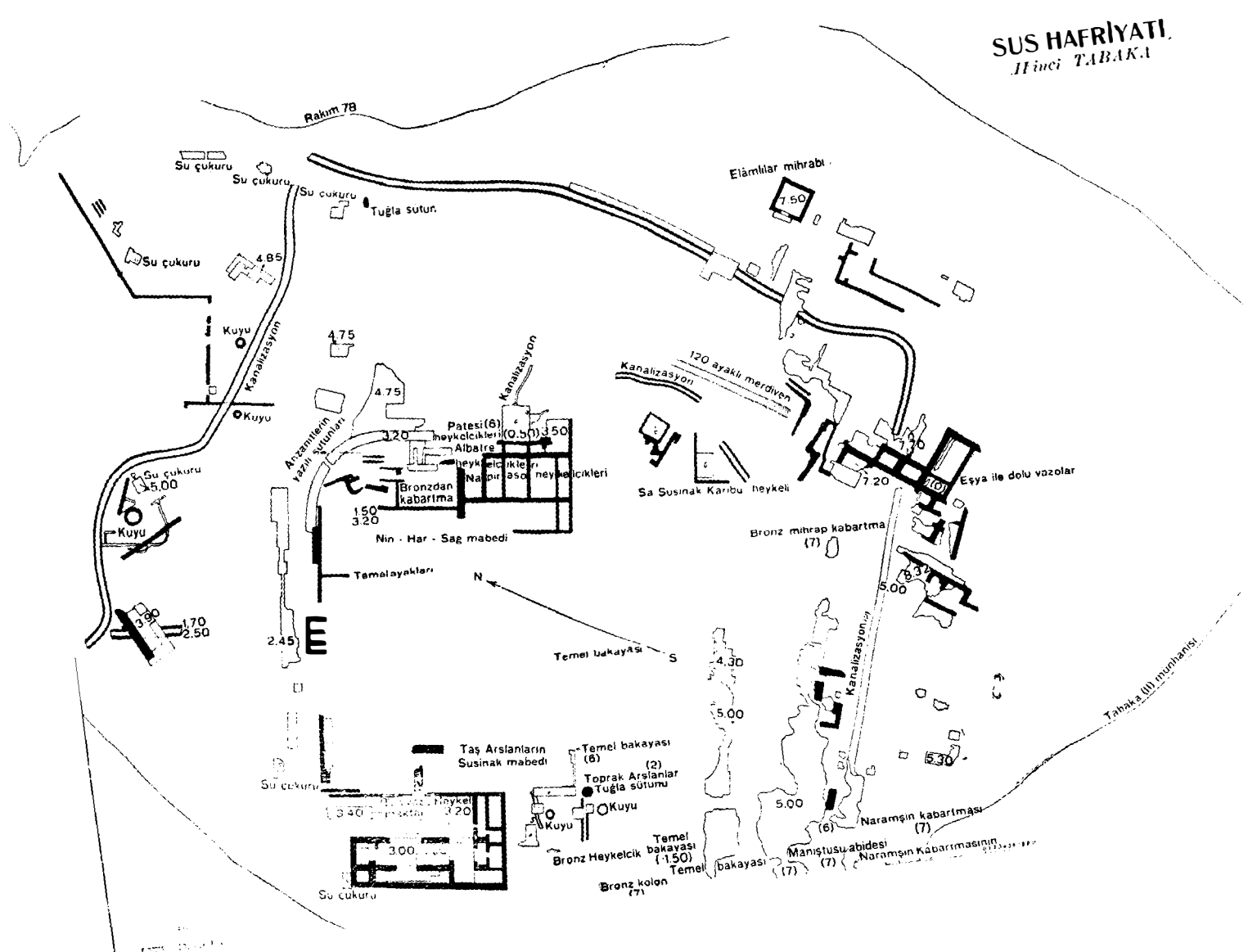


Şekil : 68 — Sus yer altı mezarlarında bulunan : Birinci keramik devrine ait ayaksız vazolar



Şekil : 69 — Sus'da yer altı mezarlarında bulunan : birinci keramik devrine (Sus I.) ait ayaksız kâse ve ibrikli vazo

Sus I. şehri ve kavmi için ancak Sus II. ye nisbetle bir tarih takdir edilebilir. Sus II. Ön Asyanın ilk tarihî kavmi olan Sumerlerle beraber yaşamış olmasına nazaran Sus I. için bir münteha tahmin edilebilir. Evveli için de, Ano I. e nisbetle çok takribî bir mebde takdiri mümkündür. Buna göre Sus I. medeniyetinin Milâttan önce 5500 ile 4000


Rakım 78
Su çukuru
Su çukuru
Su çukuru
Tuğla sütun
Su çukuru
4.85
Kuyu
Kanalizasyon
Kuyu
4.75
4.75
Kanalizasyon
Anzanitlerin yazılı sütunları
3.20
Patesi(6) heykelcikleri
(0.50) 3.50
Albatre heykelcikleri
Bronzdan kabartma
Nabonidus heykelcikleri
1.50
3.20
Nin - Har - Sag mabedi
Temel yakaları
N
E
2.45
Su çukuru
5.00
Kuyu
3.80
1.70
2.50
Temel bakayası
S
Taş Arslanların Susinak mabedi
Su çukuru
Temel bakayası (6) (2)
Toprak Arslanlar
Tuğla sütunu
Kuyu
Kuyu
Heykel
3.40
3.20
3.00
Su çukuru
Bronz Heykelcik
Temel bakayası (-1.50)
Temel bakayası
Bronz kolon (7)
Elâmlılar mihrabı
7.50
120 ayaklı merdiven
Kanalizasyon
Sa Susinak Karibu heykeli
7.20
Eşya ile dolu vazolar
Bronz mihrap kabartma (7)
4.30
5.00
Kanalizasyon
5.00
5.30
Tabaka (II) mezarları
(6)
Naramşin kabartması (7)
Maniştusu abidesi (7)
Naramşin Kabartmasının
(7)

arasında yaşamış olması şayanı kabul görülebilir. Demek ki Sus II. ye takaddüm eden Sus I. Ön Asyanın prehistorik devresini kaplamaktadır.

Sus II. — Sus II. kültürünü Sus I. kültürü tabakasından ayırt eden şey, kesif bir kül yığını olduğuna göre, Sus I. şehrinin büyük bir felâket veya müthiş bir istilâ harbi neticesinde yanıp mahvolduğu düşünülebilir. Sus I. de kül yığınları üzerinde 2 - 5 metre ham tabaka üstünde Sus II.ye ait eserler bulunmuştur.

Sus II. kültürüne ait keramik ve sair aletler Elâmın diğer mıntakalarında, Musiyan tepe, Aliabat tepe, Gulam tepe.... gibi yerlerde, Mezopotamyanın Sumer havalisinde, Asur taraflarında, şimalî Suriye ve Palestinde bulunmuştur. Bu medeniyet gittikçe tekâmül ve tekâsüf etmek üzere Akad kralı *Naram Sin* devrine kadar devam etmiştir. Bu gösteriyor ki prehistorik devir sonlarında başladığı tahmin edilen Sus II. medeniyeti protohistorik devir müddetince devam ederek historik devreye girmiştir.

Sus II. medeniyeti, Ön Asyada geniş bir sahaya yayılmıştır. Ön Asyada Elâm haricindeki mıntakalarda Sus II. medeniyetine ait birçok eserlere tesadüf edilmesi, bu yayılışa şahadet etmektedir. Sus'un 150 kilometre şimali garbisinde Musiyan tepe denilen mevkide 1903 tarihinde Arkeoloğ *Gautier* tarafından yapılan hafriyatta Sus II. medeniyeti eserlerine mümasil bir takım eşya ve eserler bulunmuştur.

1913 tarihinde *Maurice Pézard*'ın Basra körfezindeki Benderbuşirde yaptığı hafriyat ta aynı neticeyi vermiştir. 1918 tarihinden itibaren İngiliz arkeologlarının Sinear'da yaptırdıkları araştırmalarda protohistorik ve historik Sumer şehirlerinin kurulmuş oldukları topraklar altında ve ezcümle Eridu, Ur, Adad, Fara ve Kiş beldeleri yerinde Sus II. medeniyetine ait bir takım aletler bulmuşlardır.

Arkeolojik taharrilerin genişlemesi ve bulunan eserlerin çoğalması ve kat'ileşmesi, Sus II. medeniyetinin Elâm ve Sumer havalisinden geniş nisbette yayılmış olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Filhakika son taharriler neticesinde yukarı Mezopotamyada, Samra'da, Asur'da, Toroslarda, Kapadokyada, yukarı Suriyede, Zincirlide, Palestinde, Gezer'de,

Teannak'ta, Tel-Hasi'de, İran plâtosunda, Ano'da, Türkistanda Sus II. medeniyetine ait birçok eserler bulunmuştur.

Bütün bu bulunanlar, Sumerlerden ve Samilerden evvel, Sus II. medeniyetine temel olan medeniyeti kurmuş bulunan



Şekil: 70 — Sus II. ye ait bir vazo

halkın, Türkistandan İrana, Mezopotamyaya, Suriye ve Palestine, Anadoluya yayılmış olduklarını göstermektedir. Sumer ve Samilerden daha eski ve ilk Elâmlılarla (*Sus I. halkı*) ile muasır ve akraba olan bu halka Ön Sumerler Presumeriyen

(Présumeriens) veya Asiyanik (*Asianiques*) adı verilmekte olduğunu biliyoruz.

SUS II. MEDENİYETİ SUS I. İN MÜTEKÂMİL ŞEKLİ MİDİR?

Sus I. tabakasının bir kül yığını ile örtülü olduğunu ve Sus II. ile aralarında ham bir tabaka bulunduğunu görmüştük. Bu tabakanın kalınlığı bazı yerlerde 3 - 5 metre olduğu halde bazı yerlerde 7 - 8 metreye çıkmıştır.

Arkeoloğ *Frankfort*, Sus I. in bir kül yığınile örtülü olmasına ve Sus II. nin daha mütenevvi bir medeniyet devresine tekabül etmiş bulunmasına bakarak Sus II. yi kuranların Sus I. i yaşatmış olanlardan ayrı bir kavme mensup bulunduklarını iddia etmektedir. *Frankforta* göre Sus II. yi kuranlar, Sus I. i tahrip ederek yerine daha kaba fakat daha mütenevvi bir medeniyet kurmuşlardır.

Fakat, Fransız arkeoloğlarından *E. Pottier* ile *Pézard*, Musiyan tepe hafriyatında Sus I. medeniyeti ile Sus II. medeniyeti arasında tekâmülü gösteren mutavassıt bir tabakanın bulunmamasına ve Sus I. in yanmış olmasının Sus II. yi kuranların behemehal başka bir ırka mensup bulunmalarını istilzam etmiyeceğine istinaden Sus II. medeniyetini Sus I. medeniyetinin bir teselsülü ve tekâmülü saymaktadırlar.

Elâm mıntakasında arazi insan iskeletini muhafaza edememiş olduğu için bu iki muhtelif noktai nazarı antropolojik esaslara göre halletmek yani hangisinin hakikate uygun olduğunu tesbit edebilmek imkânı yoktur. Fakat diğer noktalardan bakıldığı takdirde *Pottier* ve taraftarlarının kanaatleri daha muvafık görülmektedir.

Frankfort, Sus I. ile Sus II. arasını ayıran ham toprak tabakasının 7 - 8 metre kalınlıkta olmasına bakarak Sus II. yi kurmuş olanların Sus I. in bir yangın neticesinde mahvolmasından çok zaman sonra buraya gelerek ayrı mahiyette bir medeniyet yarattıklarını iddia etmektedir. Halbuki yukarda söylediğimiz gibi mutavassıt tabakanın kalınlığının bazı yerlerde azaldığı hattâ 3 metreye kadar indiği, bazı yerlerde ise daha ziyade inceldiği görülmüştür. Buna göre Sus I. ve Sus II. medeniyetleri arasında büyük bir fasıla yok demektir.

1



2





3



4

Sus nekropol'unda bulunan boyalı vazolar
(birinci devir)



2



1



3



4



5



7

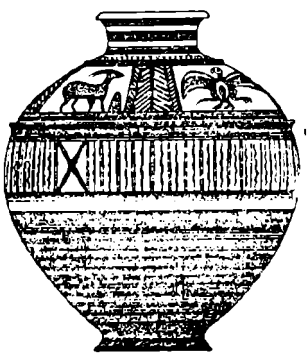


6

Şekil: 71 — Sus II. ye ait siyah asfalttan kabartmalı vazolar Nekropol üstünde bulunmuştur.

Bundan başka Sus I. medeniyetini yaşatan halk ile aynı ırktan fakat diğer mıntakada yaşıyan bir grupun Sus I. şehrine hücum ederek orayı yıkıp yakması da müstebat değildir. Bundan dolayıdır ki arkeoloğ *Pézard* [1] ve *Pottier* [2] gerek Sus I. ve gerek Sus II. medeniyetlerinin aynı bir kavme mensup gruplar tarafından vücude getirilmiş olduklarında müttefik bulunmaktadırlar.

Frankfort un en ziyade istinat ettiği nokta, Sus II. keramiklerinin daha mütekâmil olmaları icap ederken daha aşağı bulunmaları ve Sus I. vazolarile Sus II. vazoları arasında bir takım değişikliklerin mevcut olması gibi hususlardır. Halbuki Sus I. ve Sus II. vazoları yakından tetkik edilecek olursa değişikliklerin pek az olduğu, kullanılan toprak ve boyanın her iki tabakada da hemen hemen aynı bulunduğu



Şekil: 72 — İranda Aliabad tepe nekropolunda bulunan hamuru sarımsı ve üzerinde siyah ve hırmızı dekorlar ve hayvan resimleri bulunan vazo



Şekil: 73 — İranda Aliabad tepe nekropolunda bulunan hamuru sarımsı ve üzerinde siyah dekorlar ve hendesî çizgiler görülen vazo

görülmektedir. Sus II. vazolarının kırmızı kilden mamul olmaları da bir ayrılık teşkil etmemektedir. Çünkü kırmızı renge Sus I. vazolarında da tesadüf edilmektedir.

Sus II. tezyinatında görülen bazı değişikliklerin bu devirde heykeltıraşlığın ileriliyerek buna mukabil çömlekçiliğin gerilemesinden neş'et etmiş olması pek muhtemeldir. Binaenaleyh her iki tabaka medeniyetinin de Ön Sumerlere veya

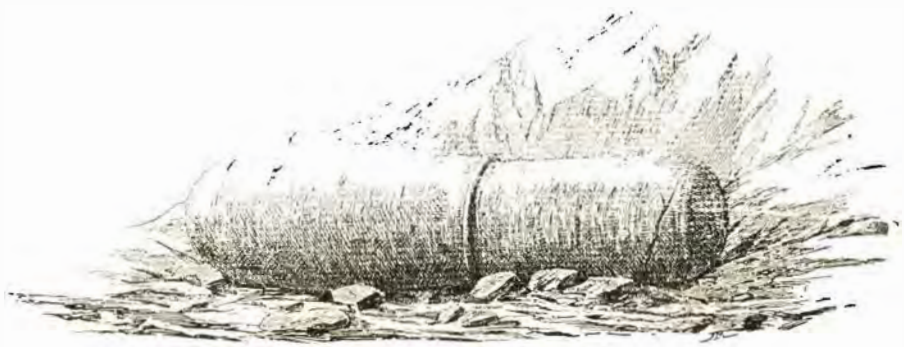
[1] *Pézard*, Mémoire de la délégation en Perse, XII, 8 IV. P. 123
[2] *Pottier* » » » » » » XIII, 101

onlarla ayni menşe'den inmiş insanlara ait oldukları şüphesiz görülmektedir.

Mezarlar *(nekropol)*. — Sus II. devrine ait en iyi mahfuz kalmış mezarlar, Musiyan tepe ile Aliabat tepede bulunmuşlardır. Susl. de olduğu gibi Sus II. de de cesetler ve iskeletler üzerlerine yığılan enkaz altında ezilmiş ve dağılmışlardır.

Sus II. mezarları, Sus I. mezarları gibi kum içinde açılmış birer çukur değildir. Bilâkis Sus II. mezarları, ham tuğla ile inşa edilmiş ve bazılarının üzerleri de bir kümbet ile örtülmüştür.

Cesetler bu mezarlarda bazan upuzun sağ taraf üzerine yatırılmış, bazıları ise kıvrılmış bir halde konulmuşlardır. bazı naışlar da amorf şeklinde küp tabutlar içine konulmuşlardır. (Şekil: 74) Mezarlarda mücellâ taşlardan, çakmak taşın-



Şekil: 74 — Elâmlılara ait Sus'da bulunmuş toprak tabut.
Bunlar topraktan mamul üstüvanelerdir. Uçları biribirlerinin girecek şekilde yapılır ve bitümle sıvanırdı.

dan mamûl âletlerden başka Sus II. medeniyetini temayüz ettiren bir çok ta madenî eşya ve alât bulunmuştur. Mebzul olan madenî eşya arasında halis bakırdan mamûl balta, çekiç, mızrak başlığı ve hançer gibi eşyadan başka ilk defa olarak halka ve inci şeklinde altına da tesadüf edilmiştir. Bütün bu alât ve eşyanın heyeti mecmuası, kronoloji itibarile bu devri tayın ve tesbit ettiren mütecanis bir bloktur.

Sus II. keramikleri, Sus I. keramiklerine nisbetle kaba saba ve şekilleri de başkacadır. Burada bardak şeklinde uzun vazolar ve düz tabaklar hemen yok gibidir. Bunlara mukabil

büyük ve uzun testiler görülmektedir. Bunların yapıldıkları toprak, Sus I. dekiler gibi iyi temizlenmiş değillerdir. Boyanın rengi de güzel değildir. İtinasız bir surette sürülmüştür. Siyah ve kahve renklerinin yanında kırmızı renge de tesadüf olunuyor. Tezyinat esas itibarile hendesîdir. Üzerlerindeki insan, kus, balık tasvirleri daha tabiîdir. Sus II. vazolarında bilhassa nebatî tezyinat çoktur.

Sus II. de Sus. I. e nisbetle diğer hususlarda terakki ve tekâmül görüldüğü halde keramik san'atinde bilâkis bir gerilik vardır. Bu devir keramikleri bütün Ön Asyada iki seri arzetmektedir (Şekil: 70, 72, 73, 75).



Şekil : 75 — Sus: Boyalı keramiklerin ikinci devresi

1 — Kaba ve kırmızı keramikler : Bu rengin pişirilmek suretile bazan boz renge ve hattâ siyaha tahavvül ettiği de vardır. Bunlar umumiyetle elde yapılmışlardır. Üç şekilde olan bu cins çanak çömlekler, Elâm, Mezopotamya, Asur ve Palestinde münteşirdir.

2 — Muhtelif renkli artistik keramikler : Bu kısım keramikler Sus I.in boyalı keramiklerine tekabül eder ve Sus II. medeniyetini gerek Elâm'da ve gerek mücavir yerlerde temayüz ettirir.

Sus II. vazolarile üzerlerinde arkaik Elâm yazıları bulunan mühürler, Sumerlerin çivi yazısı ile yazılmış tabletler, su kirecinden ve asfalttan yapılmış vazolar, heykelcikler ve kabartmalar da bulunmuştur. Bu eserler tetkik edildiği zaman, evvelki devire nisbetle çömlekçilik gerilemiş ve buna mukabil heykeltraşlık, oymacılık kabartmacılık gibi san'atlerin ilerlemiş olduğu anlaşılmaktadır. (Şekil: 71)

Sus II. nin muhtelif renkli keramiklerine Ön Asyanın her tarafında tesadüf edilmektedir. Prehistorik devirlere ait en eski Sumer sitelerinde Sus II. keramikleri bulunmuştur. Ezcümle *Thomson* ve *Hall* ın Eridu harabelerinde; şöhretli arkeoloğ *Woolley* ile *Hall*'in Ur ve Tel-el-ubeyid de; *Langdon*'un Kiş de yaptıkları hafriyatta Sus II. keramiklerinin bazan birinçi seridekilerine bazan da ikinci serideki muhtelif renkli aksamına ayrı ayrı veya beraber olarak tesadüf edilmiştir. Asur da yalnız birinci seri keramikleri bulunmuş, şimalî Suriyede ise ayni stilden bir çok renkli keramiklere rast gelinmiştir.

Petrie nin Tel-el-Hasıda; *Bliss* ve *Macalister*'in Geger'de; *Sellin*'in Taannak'ta yaptıkları hafriyatta Sus II. keramiklerine mümasil eserler meydana çıkmıştır. Fakat şurasını hatırlatmak icap eder ki bu eserlerin bu mıntakalara yayılışları zamanı, her halde ayni eserlerin Mezopotamya ve Elâm'da yapıldıkları zamanlara nisbetle çok muahhardır.

Mühür ve üstüvaneler — Susyane'de, Sus I. den itibaren ve Musiyan tepede üzerlerine şekiller mahkûk bir takım mühürler bulunmuştur. Sus II. bu hususu san'atin yani oymacılığın örnekleri itibarile pek zengindir. Oymacılık bu devirlerde Ön Asyada fevkalâde bir inkişaf arzetmektedir. Mühürler, umumiyetle kilden, kireç taşından veya sert taştan ve üç şekilde yapılmışlardır. (Şekil: 76)

1 — Murabba veya düz kaim zaviyeli mühürler : Bunlarda asılmak için birer de delik vardır.

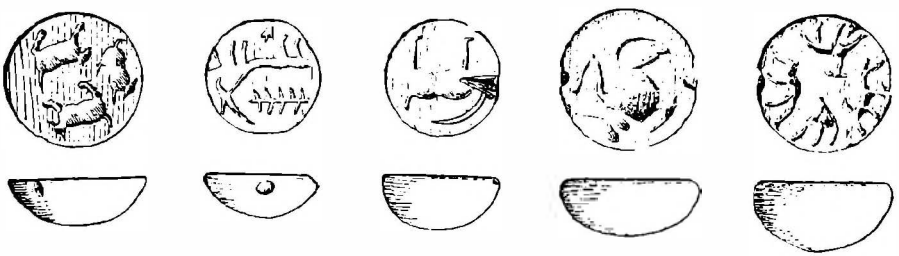
2 — Düz kaideli, nısıf kürevî veya beyzî mühürler : Bunlarda da delik vardır.

3 — Muhaddep düğme mühürler.

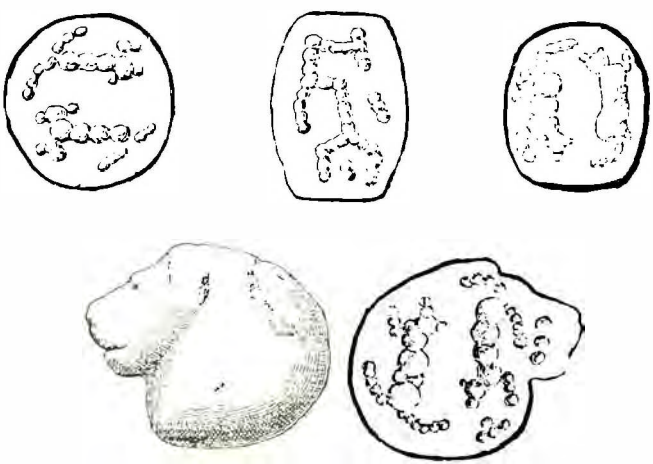
Uzun zamanlar düz mühürlerin Elâm ve Mezopotamyaya mahsus oldukları zannedilmişti. Fakat, son zamanlarda *Hogarth* bu mühürlerin bilâkis Anadolu ve şimalî Suriyeye mahsus oldukları iddiasını ileri sürmeğe başlamıştır. *Frankfort*

da bu iddiaya taraftar görünmektedir. Her halde bu mühürlerin bütün Ön Asyaya ve Mısıra yayılması tarihî devirlerde olmuştur.

Sus II. de, taştan ve yapışkan topraktan mamûl silindirler de görülmektedir. Bu silindirlerin de asılacak delikleri vardır. Bu silindirler, yumşak maddeler üzerine şekiller,



Şekil : 76 — Sus I. de bulunmuş, müdevver kilsî mühürler, üzerlerinde bir takım hayvanlara ait tasvirler vardır

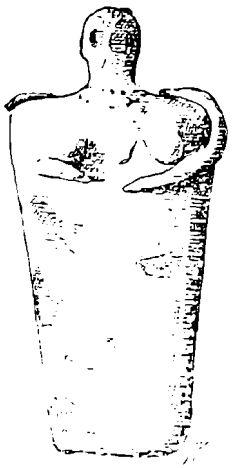


Şekil : 77 — Sus : Kireç taşından ve kaymak taşından mamul mühürler

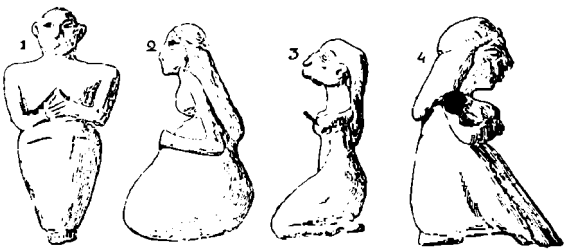
işaretler, yazılar basmak için kullanıyorlardı. Yazı işaretleri ancak tarihî devirlerde başlamıştır.

Hulâsa, Sus II. medeniyetini yaratanlar, madenî aletleri, silindirleri, mühürleri ve bilhassa kırmızı kilden mamûl ve muhtelif renkli dekorlarla süslü, natüralist stilde kaba keramiklerile tanılmaktadırlar.

Türkistandan Hızılırmak boylarına, Erden kıyılarına kadar uzıyan sahalarda yapılan hafriyat düne kadar bütün beşeriyet için meçhul kalmış olan bir hakikatı tebarüz ettirmiştir. Bugün artık kat'î surette bilinen bu hakikat şudur: Prehis-



Şekil: 78 — Sus'da bulunan kil heykelcik



Şekil: 79 — Sus'da bulunan Kaymak taşından mamul heykelcikler

torik devir nihayetinde yani yuvarlak bir hesapla Milâttan 3500 yıl evvelinde umumî bir medeniyet - ki ana kaynağı Türkistan, Ön Asyadaki en eski merkezi de Sus idi— Bütün Ön Asyada parıldamakta bulunuyordu.

Bu zamana ait Elâm kitabeleri, nisbeten azdır ve bu devirlerin tarihini tenvir etmeğe kâfi değildir. Yalnız bu kitabeler, Elâm dilinin Sumer diline olan karabetini göstermek itibarile pek önemlidir. Bu kitabelerdeki lehçeye göre, Elâmlıların dili de o zamanlarda bütün Ön Asyayı kaplıyan Orta Asyanın iltisakî (*Aglutinante*) dil grupuna mensup bulunuyordu. Diğer bir ifade ile Elâmlılarda, Anadolunun ve Ön Asyanın diğer mıntakalarının ilk istilâcıları olan (*Khurriler*) yani Ön Sumerler ve sonra gelen Sumerler gibi Oral - Altay grupuna bağlı bulunuyorlardı. [1]

[1] *Pézard* - Pottier, Antiquités de Susiane, p. 23, - Not, 1

ŞARKTA PROTOHİSTORİK DEVİR

Şarkta Protohistorik devir tabirile Prehistorik devir medeniyeti ile tarihî devir yani Hiyeroğlif veya çivi yazısının zuhûru zamanı arasındaki intikal çağı kastedilmektedir. Buna nazaran Ön Asyaya göre Protohistorik devir, Sus I. ve Sus II. medeniyetlerile Sinear'da Sumer kırallarına ait ilk sitelerin belirdiği devir arasındaki zaman yani takriben 5300-3200 arasındaki üç asırlık kadar bir müddet Protohistorik çağı teşkil etmektedir.



Şekil: 80 — Musian Tepede bulunmuş pişmiş sarı topraktan bir insanı gösteren kabartma

Mısıra nazaran Protohistorik medeniyet *Negadah* ve *Abu-Sir-Elmelik* devri medeniyeti ile birinci ve ikinci *Tinit* medeniyetleri arasındaki intikal devresi medeniyetine tekabül eder. Protohistorik devri temayüz ettiren vasıf, klan veya aile gibi küçük grupmanlardan müteşekkil iptidaî sosyal bir halden sitelerle kırallıkların teşekkülü gibi bir organizasyonla beliren mütekâmil sosyal bir hale geçit olmasıdır.

Prehistorik devir ile tarihî devir arasında mutavassıt olan Protohistorik devir, Mısırda vazıh bir surette seçilebilmektedir. Halbuki Mezopotamyada kat'î bir emniyetle Protohistorik devre ait sayılabilecek eserler pek o kadar çok olmadığından burade mutavassıt devir Mısıra nisbetle o kadar kolay ve kat'î olarak tesbit ve tahdit edilememektedir. Maamafih, Mezopotamyada da Mısırda görünen medeniyete muvazi olarak bizi Eneolitik merhaleden tarihî merhaleye götüren bir medeniyet mevcuttur. Bu medeniyet tarihî merhalede tekemmül etmiş materiyel ve fikrin inkişafını isbat eden bir yazı icadile temayüz etmektedir.

Protohistorik devirde münkeşif bir halde bulunan Elâmdaki Sus II. den başka Mezopotamyada da başlıca medeniyet merkezleri teşekkül etmiştir. 1918 tarihinden itibaren İngiliz ve Amerikan ilim heyetlerinin tarihî devirlerde inkişaf etmiş olan Sumer şehirleri harabeleri altındaki derin tabakalarda yaptıkları hafriyat neticesinde Sus II. den daha eski bir takım eser ve abideler meydana çıkarılmıştır.

İngiliz ve Amerikan heyetlerinin başladıkları hafriyat faaliyeti cenubî Kalde de Eridu (Tel-Abu-Şahreyin) ve Ur ile civarında Tel-El- Ubeyid, merkezî mıntakada Uruk, Şürüppak (Tel - Farah), Adab, (Tel - Bismaya) ve nihayet şimalî Kalde de Kiş şehirleri harabelerine de teşmil edilmiş ve hattâ daha şimalde yukarı Mezopotamyada Samara'da ve Asur'da ayrıca hafriyat yapılmış, bütün buralarda Sus II. den daha eski bir medeniyet enkazı bulunmuştur.

Protohistorik devirden evvel Eneolitik medeniyet Elâmda ve Mısırda iki safha geçirmek üzere inkişaf etmiştir. Bu safhalar Elâm için Sus I. ve Sus II. Mısır için de *Negadah* ve (*Abu - Sir - Elmelek*) medeniyetleri ile Ön Asya ve Anadolunun bunlarla muvazi olan Bis I. medeniyetleridir.

Eneolitik devir başlarında yani Milâttan önce takriben 5500 - 5000 tarihleri arasında Elâm medeniyeti Ön Asya ve Mısırın medeniyetlerine faikti. Sus I. keramiklerinin ve maden aletlerinin isbat ettiği bu tefevvuk Sus II. ile azalmaktadır.

Mısırın ikinci medeniyetini teşkil eden (*Abu - Sir- Elmelek*) devrine ait açık zeminli keramikin hendesî ve natürel kırmızı dekoru, Sus II. keramiklerine müşabehet arzetmektedir, Diğer abide serilerinde de dikkate şayan mümaselet bulunmaktadır[1]. Bütün bunlar, Sus II. ve Sumer medeniyetlerini kuran-

[1] *Frankfort* Mısırda bulunan zeytin yağı fıçılarile uzunca iki kulpu olan bir nevi testilere istinaden Eneolitik devirlerde Palestin ile Mısır arasında ticaret münasebatının teessüs etmiş olduğu neticesini çıkarmaktadır. Bu neticeyi eski devirlerde Mısırda zeytin yağının mevcut olmamasına istinat ettirmekte ve bulunan zeytin yağı fıçılarının Palestin'den Mısıra zeytin yağı götürülmüş olduğuna delâlet ettiğine hükmetmektedir. Eski zamanlarda Mısır Pazarlarını dolduran lâcivert taşları, topuz başlı silâhlarda ötedenberi Mısırla yakın şark arasında devamlı bir ticaret hareketi olduğunu teyit etmektedir. Bütün bunlar, Mısırda ikinci medeniyeti kuranlarla Sus ve Sinear medeniyetini kuranlar arasında bir menşe birliği bulunduğunu teyit etmektedir.

larla Mısırın (*Abu Sir Elmelek*) ve (*Tinit*) medeniyetlerini yaratanların ayni menşeden indiklerini göstermektedir.

Ön Asyada Sus II. denberi mevcut olan muhtelif şekillerde taş veya kil vazoların Mısırda ancak ikinci medeniyetle başlamış olması da bu noktai nazardan ehemmiyete şayandır.

Hulâsa, Eneolitik devirde bütün Ön Asya ve şarkî Akdeniz mıntakasında iştirâk hatları pek çok olan umumî bir kültür yaşıyor, bu ana kültürde müşterek olan Mısır ile Palestin, Suriye ve Elâm arasında da, san'at ve ticaret mübadelesi teessüs etmiş bulunuyordu.

PROTOHİSTORİK DEVİR İLE TARİHÎ DEVİR BAŞLARINDA ELÂM

Cnubî Mezopotamyada Lâgaş harabelerinde bulunan Sumer kitabeleri, Milâttan önceki üçüncü binde yani Sus II. medeniyeti devrinde Elâmlıların bir takım küçük prensliklere bölünmüş olduğunu göstermektedir.

Bundan anlaşılıyor ki Ön Sumer dalgaları, buralara geldikleri zaman, mensup oldukları boylara göre muayyen mıntakalara yerleşmiş, buralarda küçük küçük prenslikler vücuda getirmişlerdir. Bu prenslikler arasında bilhassa Anzan veya Anşan mıntakasının yüksek bir tepesi üzerine kurulmuş olan Sus beldesi, mühim roller oynamağa başlamış ve nihayet civardaki bütün küçük prenslikleri birleştirerek Feodal krallığa merkez olmuştur.

Elâmda teşekkül etmiş olan küçük prensliklerden en önemlisi olan Anzan prensliğinden başka *(Habardip)* ve *(Khossi)* (*Hozistan*) prenslikleri de meşhurdu. Tarihî devir başlarında bu prensliklerden her birinin başında, ayni zamanda hem prens, hem de baş rahip ve kâhin olarak bir hükümdar bulunuyordu. Bunlar, azçok müstakillen hareket ediyorlardı. Bilâhare içlerinden Anzan prensliği daha ziyade nüfuz ve kuvvet kazanarak diğerlerini kendi hükmü altına almış, kudretli bir federasyon vücude getirmiştir. Bu prensliğin merkezi olan *(Şuşun)* veya *(Şuşan)* yani Sus şehri de federal devletin merkezi olmuştur.

Dağlık mıntakalardaki diğer boylar gibi Elâmlıların da erkenden ihtiras nazarlarını cenubî Mezopotamyanın münbit ve zengin mıntakalarına dikmiş oldukları anlaşılıyor. Lâgaş'ta bulunan kitabelerde Milâttan önceki üçüncü binin ilk yarısında muharip Elâmlıların Sinear'a akınlar yaptıkları, fakat Lâgaş hükümdarı *Eannatum*'un bu akınları püskürtmeğe muvaffak olduğu kaydedilmektedir. *Eannatum*'un oğlu ve halefi *Antemena* devrinde altı yüz kadar Elâmlının tekrar Sinear'a girdiklerini, hattâ Lâgaş havalisini yağma ettiklerini yine bir tabletten öğreniyoruz. Fakat, Elâmlı akıncılar bu defa da *Nimmar* adlı bir rahip tarafından mağlûp ve tardedilmişlerdir.

Elâmlıların bu akınlarına karşı Mezopotamya hükümdarları da vakit vakit Elâm havalisini istilâ teşebbüsünde bulunmuşlardır. Fakat, bu mütekabil akın ve hücumlara nisbetle iki memleketin sulh ve asayiş içinde yaşadıkları zaman daha çok olmuştur. Bu sayede Sus II. medeniyeti daha ziyade inkişaf edebilmiştir.

Sus'un bu devirdeki dinî telâkkileri ve medenî eserlerile cenubî Mezopotamya halkının medeniyet ve dinî telâkkileri arasında sıkı bir rabıta görülmektedir. Bu müşabehet meskenlerin tarzı inşasından başlıyarak; mahalî hususiyetler müstesna olmak üzere; hemen her sahada görülmektedir.

Sus II. Elâmlıları, yazıyı ve yazı tableti için kullandıkları kili ve sair levazımı da Sumerlerden almışlardır. Grafik işaretler, Elâmda da Hiyeroğlifik tasvirlere kadar çıkmaktadır. Fakat, müteakip devirlerde ve bilhassa üçüncü binin ikinci yarısından itibaren Elâmın bu yerli yazısı kaybolarak yerine Sinear'ın çivi yazısı (*Küneiform yazı*) kaim olmuştur.

Elâmın küçük prensliklere bölünmüş olan siyasî varlığı Milâttan önceki 2725 tarihlerine yani Akad kralı *Şarrukın* (*Sargon I.*) devrine kadar bu suretle devam etmiş, Sumerlerin üçüncü Uruk (*Uruk III.*) sülâlesinin şöhretli hükümdarı *Lugalzaggisi* (2750-2725) ye karşı kazandığı büyük zafer neticesinde bütün Mezopotamyaya hâkim olan *Şarrukın* Elâm mıntakasını da zapteylemiştir. Elâmın Akadlar tarafından zaptı ile de Elâm tarihinin üçüncü devri başlamıştır.

ELÂM — AKAD DEVRİ

Elâm tarihinin bu üçüncü devri, Akad kıralı birinci *Şarrukın* in (2725-2670) Elâm kıt'asını istilâsından birinci

Bâbil hükümdarı *Hammurabi* (2003 - 1961) nin zamanına kadar geçen müddeti ihtiva eder.

Birinci *Sargon*'un amansız kılıcına baş eğmiş olan Elâmlıların, bu kükümdarın ihtiyarlığı devrinde her tarafta isyanlar baş gösterince, bu vaziyetten istifade etmekte ihmal göstermedikleri anlaşılıyor. *Şarrukin*'in oğlu *Urumuş* veya (*Rimiş*) (2670-2660) e ait bir kitabede kardeşinin Anzan ve Kurikum (*Kurukum*!) kıralarını mağlûb ettiği kaydedilmektedir [1]. Birinci *Sargon*'un bu oğlu tarafından Nippur mabedine vakfedilmiş olan müteaddit vazolar üzerlerindeki kitabelerde Elâma karşı vukubulmuş olan ehemmiyetli bir seferden bahsolunmaktadır. Akad kıralı bu seferinde Sus civarında Barahsu kıralı *Abalgamaş*'ı mağlûb ederek Elâm kralı olmuş tur. [2]

Bu prensin haleflerinden yani Akad kıral larından *Maniştusu* (2660-2645) ve *Naram - Sin* (2645-2607) devirlerinde Elâm kıt'ası şiddetli muharebeler neticesinde tamamile ve kat'î surette inkıyat altına alınmıştır. Bu zamanlarda Sinear sitelerinde olduğu gibi Sus da ve Elâmın diğer sitelerinde de Akad kıralları tarafından tayin edilmiş prensler hüküm sürüyorlardı.

Sus'da bulunan ve *Naram-Sin* e ait olan bir kitabeden bu hükümdarın Elâm dilini, Sinear çivi yazısı ile yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabede bir sürü Elâm mabudu ismi münderiçtir. Öyle anlaşılıyor ki Akadlar devrinde Elâm havalisine de bir çok Samî gruplar sokulmuş ve yerleşmişlerdir. Bu zamanlarda Sus un Akad kırallığına karşı vaziyeti gerek politika ve gerek medeniyet itibarile tamamile Sinear sitelerinin vaziyetlerinin ayni olmuş, Samî Lehçe, Sinear'da olduğu gibi Elâmda da hâkim olmağa başlamıştır. Bu hale karşı aksülâmel ancak ikinci bin ortalarında olabilmiş, yerli dil, tekrar hakimiyeti kazanmıştır.

Guti'lerin Mezopotamyayı istilâları (2500) hengâmında ve Lâgaş hükümdarı *Gudea* zamanında Sumerlerle Elâmlar arasında bir takım çarpışmalar olduğu *Gudea*'nın bir kitabesinden öğreniyoruz. Bu gösteriyor ki Akadların son zamanlarına doğru istiklâllerini kazanmağa başlıyan Elâmlılar,

[1] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, T. III. p - 202
[2] » » » » » p - 202

bu hanedanın son hükümdarı *Şargalişari* den sonra (2583) büsbütün müstakil olmuş ve hattâ Sinear'a tecavüze bile başlamışlardır. Bunun neticesi olarak hayatını imar ve temdin işlerine hasreden Lâgaş prensi Gudea yegâne seferi olarak (*Nim*) yani Elâm üzerine yürümüş, Anşan'ı istilâ etmiş, buralardan Lâgaştaki Ningirsu mabedine bir çok ganimetler getirmiştir.

Akad'a 2583 tarihinden itibaren başlıyan anarşik devirde Elâm mıntakasına *Başa-Şuşinak* isminde birinin hâkim olduğu anlaşılıyor. Elâm valisi ve Sus Patesisi ünvanını taşıyan *Başa - Şuşinak*'a ait iki dikili taş üzerinde bu prens (*Zavan*) kıralı ünvanile anılmıştır. Bunun Sus mabudu *Şuşinak* adı ile Başa lâfzından terekküp eden ismi, şayanı nazardır. *Başa - Şuşinak*'a ait kitabelerden bir kısmı yerli Elâm Lehçesile, bir kısmı da Akad dili ile yazılmışlardır. Kitabeler, bu zamanlarda Sus'da arkaik Elâm yazısının ancak Anzan dilindeki kitabelerde, Sumerlerin çivi yazısının ise Sami dildeki kitabelerde kullanılmakta olduğunu göstermektedirler.

Tabletlerinden anlaşıldığına göre *Başa - Şuşinak* bilâhare Zaven hudutlarını genişletmiş ve bu muvaffakıyetten sonra (Dört İklim Hükümdarı) unvanını almıştır. Bu maceraların Akadlardan sonraki anarşik devirde başlamış ve dördüncü Uruk sülâlesi zamanında (2543 - 2517) devam etmiş olması muhtemeldir. Buna göre Guti lerin Mezopotamyayı istilâları (2500) hâdisesi, Elâmlıların bu istiklâllerini muhafaza etmelerine yardım etmiştir. Fakat, *Başa - Şuşinaktan* sonraki devirde, Elâm prenslerinin (*Dört İklim Hükümdarı*) unvanını muhafaza edememiş oldukları anlaşılıyor. Ele geçen tabletlerde bunlardan bazılarının kendilerini sadece Patesi unvanile yadetmiş olmaları bunu göstermektedir.

ELÂMDA HUTRANTEPTİ SÜLÂLESİ

Başa - Şuşinaktan sonra Sus'da bir Hanedan tebeddülü olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu tebeddülün ne suretle vukua geldiğine dair hiç bir malûmatımız yoktur. Ele geçen tabletlerden anlaşılan şey, *Başa - Şuşinak* devrinden sonraki

zamanlarda *Hutrantepti* isminde birinin Sus'da Patesilik makamına geçtiği ve müteakiben bunun neslinden birtakım Patesilerin geldiği hususudur. Bunlardan *İddu I.* adlı Patesi tarafından mahallî mabuda takdim edilmiş kilsî bir lenger bulunmuştur. Bunun üzerindeki kitabeden bu prensin Susun etrafını yeni bir surla çevirdiğini ve şehri güzelleştirmiş olduğunu öğreniyoruz. Oğlu *Danruhuratir*, Sinear ile Elâm arasındaki Tupliyaş (*Aşnunach*) Patesisinin kızile evlenmiştir.



Şekil: 81 — Aşnunak (*Tupliyas*) Patesisinin kilsî taştan mamul oturmuş halde bir heykeli (Sus'da bulunmuştur)

Danruhuratir in oğlu *Kindadu* (*İddu II.*) Sus şehri Surlarını yeniden inşa ettirmiştir. Fakat bu prensten sonra *Hutrantepti* sülâlesinin de münkariz olduğu anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ UR III. SÜLÂLESİ HAKİMİYETİ ALTINDA ELÂM

Hutrantepti Sülâlesinin, Sinearın Üçüncü Ur hanedanı zamanında munkariz olduğu anlaşılmaktadır. 2350 tarihinde kurulmuş olan (*E. Meyer* bu hanedanın 2469 da kurulduğunu kabul eder) Üçüncü Ur hanedanının ikinci hükümdarı *Şulgi* (*Meyer* bu prensin adını *Dungi* olarak kayit eder), Sinear-dan sonra zafer silâhını Elâma tevcih ile Anzan minta-

kasını ve Sus şehrini zaptederek *Hutrantepti* ailesine nihayet vermiştir.

Şulgi (2332 - 2274) nin bu zaferi üzerine Elâm kıt'ası; Akadlar devrinde olduğu gibi; yeniden Sinear kırallığının bir parçası halini almıştır. Ele geçen Tabletlerde *Şulgi* nin hakimiyeti altına girmiş olan Patesiler arasında Anzan Patesisi de zikredilmektedir. Anlaşıldığına göre *Şulgi*, Elâmı küçük prensliklere ayırmış, bunların başına kendi tarafında müntahap bir Patesi geçirmiştir. Lâgaş da keşfedilen tabletlerde Sus, Anşan ve Adamdum Patesileri gibi birtakım prensler görülmesi bunu teyit etmektedir. Bu tabletteki Adamdum un bu havalinin yerli ismi olan *Hatamti* olması muhtemeldir.

Şulgi ve halefinin Sus'da birtakım mabetler inşa ettirmiş olduklarını biliyoruz. Bazı vesikalardan *Şulgi* yi müteakıp Üçüncü Ur sülâlesinin satvetini kaybetmeğe başlaması üzerine Elâm Patesilerinin tedricen istiklâle doğru yol aldıkları anlaşılıyor. Bu hareketin *Şulgi* nin Halefi *Bur - Sin* zamanında (2274-2265) de başlamış olması muhtemeldir. Bu hareket neticesinde nihayet Elâmda yeni ve müstakil bir hanedan kurulmuştur.

EBARTİ — SILHAHA SÜLÂLESİ İDARESİNDE ELÂM

Elâmda başlıyan ve yeniden istiklâlin kazanılmasile neticelenen hareket, Sus'da yeni bir sülâle doğurmuştur. Bu sülâlenin müessisleri *Ebarti* ile oğlu *Sılhaha* dır. Üçüncü Ur sülâlesinin son hükümdarı *İbi-Sin* (2258 - 2237) in Elâmlar tarafından esir edilmiş olduğuna dair ele geçen bir tablet de bu hususu teyit etmektedir. *İbi-Sin* in esaretinin *Sılhaha* nın oğlu ve halefi *Sirukduh* zamanında vukua geldiği zannedilmektedir. *İbi-sin* nin esaretile vuku bulan tebeddül neticesinde Sinear hegemonyası, Ur dan *Isin* e geçmiştir.

Sırukduh un haleflerine ait tafsilâta malik değiliz. Yalnız İkinci halefi olan *Temtiagun*'un bu prensin hemşire zadesi olduğunu ve Sus Şukkalı yani veziri unvanını taşıdığını biliyoruz. *Temtiagun* a ait bir kitabe bunun zamanında Elâm hegemonyasının *Emutbal*'e geçmiş olduğunu göstermektedir.

ELÂMDA EMUTBAL HEGEMONYASI VE KUDUR - NAKHUNDİ

Elâmın Dicle ile Zağros etekleri arasında bulunan ve bugünkü garbî Loristanı da ihtiva eden şimali garbî kısımları eski devirlerde Emutbal veya İmutbal ismile anılmaktadır. Burası, dağlık şimal mıntakalarına yakın olduğundan buralara yerleşmiş olan Ön Sumerlerden (*Hurrilerden*) daima yeni unsurlar alıyor, bu sayede her zaman kuvvetli bulunuyordu.

Asur kıralların dan meşhur *Asur - bani - apal* in Kuyuncukta elde edilen bir kitabesinde [1] Milâttan takriben, 2200 sene evvel, Elâm kralı *Kudur Nahundi* isminde bir hükümdarın Sinear'ı istilâ ettiği yolundaki kaydinin şahadeti vecihle *Emütbal* Patesisi olan *Kudirnahundi* evvelâ bütün Elâmı hakimiyeti altına almış, sonra da nazarlarını Frat - Diclenin münbit vadisine dikmiş, nihayet burayı da zapta muvaffak olmuştur. Bir Tablette Şukkali yani vezir unvanını taşıdığı görülen *Temtiyagun* un *Kudir Nahundi* nin veziri olacağı şüphesizdir [2] Sus hafriyatında *Temtiyagun* un, burada *Kudir Nahundi* namına bir mabet yaptırmış oldunğunu meydana çıkarmıştır. Bu mabede ait bir tuğla üzerindeki kitabede bu husus tasrih edilmiştir. Buna göre *Kudir Nahundinin* Sinear'ı istilâsi, Isin hanedanının dördüncü hükümdarı *İşme dagan* zamanına (takriben 2200) musadif olmak icap eder. Bu zamanlarda bu hanedan (*Isin ve Lârsa hanedanı*) unvanını taşıyordu. İhtimalki Sinearın Elâmlar tarafından istilâsı esnasında Nipur mabedi de yağma edilmiştir.

Elâm mıntakasındaki bütün prensliklerle beraber Sinear'ı da hakimiyeti altına almış olduğu anlaşılan *Kudir Nahundi* nin bu muvaffakiyetinde Dağlı ırkdaşların rolü yarı Samileşmiş beldeler halkına nisbetle daha fazla ve daha müessir olmuştur.

Kudir Nahundi, Susu zaptetmekle beraber eski hanedanı iskat etmemiş, bu hanedanın iktidar mevkiindeki prens

[1] *Asur bani pal* e ait olan bu kitabede büyük Asur hükümdarı, Milattan evvel 645 tarihinde Sus şehrini zaptettiği zaman, 1555 sene evvel Sinear'ı istilâ etmiş olan *Kudir Nahundi* nin o zaman buradan Susa götürmüş olduğu Uruk mabudu *Nanaia* nın heykelini yerine iade etmiş olduğunu haber vermektedir.

[2] Tamamile bir Elâm adı olan *Kudir-Nahundi* ismi, mabut *Nahundi* adı ile adi Kutir veya Kutur lâfzından mürekkeptir. Eski Türklerde ve ezcümle Karahanlılar zamanında *Kudur* lâfzının hükümdar unvanı olarak geçtiğini biliyoruz. Bu lâfzın kudretli manasına bir Türk kelimesi olduğu da malûmdur.


1


2


3


4


5


6


7

Sus nekropol'u üzerinde bulunan boyalı vazolarla keramik parçaları
(ikinci devir)

Temtiyagun'u Şukkal yani vezir unvanile yerinde bırakmıştır. Bundan sonra, ayni unvanla Sus Patesisinde bu hanedandan birkaç prens tanıyoruz. Bunlardan birincisi *Kuk - Kirmaş* tır. *Kuk Kirmaş*, kitabelerde *Nimma* (*Elâm*) nın büyük veziri unvanile yadedildiği gibi ayni sülâlenin diğer prensleri de bu unvanla beraber bir de *Silhahâ* Bacı oğulları(Halefleri)lâkabı ile yadedilmişlerdir. *Kuk Kirmaş* ve haleflerinin veziri oldukları hanedanın *Kudir Nahundi*'nin halefleri olacağı tabiidir.

Kuk Kirmaş'tan sonra Sus prenslerinin artık vezir unvanını taşımadıklarını görüyoruz. Bunlar, eski unvan yerine (Sus orduları Başbuğu) unvanını taşımağa başlıyorlar. Bu hal, Elâmın siyasî vaziyetinde bir tebeddül olduğuna delâlet etmektedir. Ele geçen bir kitabede böyle bir tebeddül vukuunu tesbit eden şöyle bir ibare görülmektedir: (Elâm ülkesi hududu üzerinde bulunan büyük (*Der*) şehri hükümdarı Elâm, Anşan ve Şimaş ordularını mağlûp ederek bütün buraları zaptetti.) Bu kayıt bize Der şehri prensinin *Kudir Nahundi*'in halefini ve onu metbu tanıyan Sus Patesisini mağlûp ettiğini tasrih etmektedir.

Sinearda Amuruların birinci Babil Devletini kurmağa başladıkları zamanlarda (2105) Elâm mıntakasında *Addapakşu* isminde bir prens görülmektedir. Vesikalardan bu prensin Sinearı metbu tanıdığı anlaşılıyor. Bundan sonra da *Temtihalki* ve *Kuknaşur* adlı prensler görülmektedir. Bunlar biribirlerini takip eden prensler değil, isimleri bilinen Patesilerdir. Bunlardan *Kuknaşur*, birinci babil hanedanı hükümdarlarından *Ammisaduka*'nın (1857 - 1837) muasırı ve tabibi olduğunu biliyoruz.

Bugüne kadar keşfedilmiş olan vesikalara göre Sus ile diğer Elâm hanedanları arasındaki rabıta ve münasebetleri kat'î surette tesbit imkânı bulunamamış olduğu gibi tanıdığımız hükümdar adları da pek mahduttur. Dağlı kabilelerin yardımlarile vakit vakit hekemonyayı elde etmek istiyen mıntakalara rağmen Anzan yani Sus varlığını muhafazada devam etmiştir. Dağlıların hücumlarına karşı Sinear prenslerinin himayelerine sığındığı zamanlarda olmamış değildir.

ELÂMIN SATVETLİ DEVRİ

ATA KUDUR MABUG

Cenubî Mezopotamya 2100 tarihlerinde şimalden Amuru Samîlerinin istilâ tehdidi karşısında bulunurken şarktan da, yeniden kuvvetlenmiş olan Emutbal Elâmlarının ihtiras nazarları önünde bulunuyordu. Sus mıntakası Elâmları daha sonraları da olacağı gibi bu zamanlarda da yine *Silhaha* Bacı neslinden inen prensler idaresinde bazan Sinear krallarının, bazan Emutbal Elâmlarının himaye ve tabiiyetleri altında tamamile sulh ve sükûn içinde yaşıyordu.

Emutbal'de beliren bu defaki Elâm hareketinin başında *Kudur Nahundi* neslinden prensler bulunuyordu. Bu prenslerden ismini bildiğimiz en eskisi 2050 tarihlerine doğru yaşadığı tahmin edilen *Şimtişilhak*'tır. *Kudur Nahundi* gibi *Şimtişilhak*'ın da Sinear'ın bir kısmına hâkim bulunmuş olması muhtemeldir. Fakat bunun oğlu ve halefi *Kudur Mabug*'un Sinear'ın mühim merkezlerinden biri olan Larsa'yı zaptetmiş olduğu; ele geçen bir kitabeye göre; kat'îdir.

Anlaşıldığına nazaran *Kudur Mabug*, Larsa kralı *Sumuilum*'un ölümünden sonra bu memlekette baş gösteren kargaşalıklardan istifade ederek Larsayı ve onunlaberaber aşağı Mezopotamyayı zaptetmiştir. (*Kazallu*) ve (*Emutbal Adda*)sı yani Atası unvanını taşıyan *Kudur Mabug*'un Sus Patesileri tarafından da metbu tanılmış olduğunda şüphe yoktur [1]. Elâm kıralı, Larsaya evvelâ oğlu *Arad - Sin*'i sonra da diğer çocuğu olan *Rim - Sim*'i vali tayin etmiştir.

---

[1] *Kudur Mabug*'un kitabelerde görülen Ata = Adda unvanının ne mana ifade ettiğinin bilinmediğini itiraf eden E. Meyere karşı Fransa Enstitü azasından A. Moret bu Adda kelimesinin baba manasına geldiğini tasrih etmektedir. Fakat Moret de bu kelimenin Samî bir lâfız olduğunu söylemekle büyük bir hataya düşmüştür. Samî dillerde Atta = Adda lâfzının baba manasına geldiğini gösteren bir kayit yoktur. Kelime Türkçedir. Baba, muhterem başbuğ manasına gelmektedir. Dilimizde Atalığ = Atalık Gazi, Ata bey gibi kelimelerde unvan olarak kullanılmıştır.

Bir kitabede *Kudur Mabug*, Amuru şeyhlerinin yurtlarını ellerinden alarak yerlerine kaim olduğunu iftiharla kayit ve kendisini Martu ülkesi (yani Amurular memleketi) Addası yani Atası ilân etmektedir. O zamanlarda Martu tabirile Lübnanın şark havalisi kastedilmekte olduğuna göre *Kudur Mabug*'un Suriyeyi de istilâ ederek Akdenize dayanmış olduğunu kabul etmemiz icap etmektedir. Elâmların fütuhatlarını Suriye ve Palestine kadar genişletmiş oldukları Tevratın Tekvin kitabının bir babile de teeyyüt etmektedir [1].

Kudur Mabug'un kitabelerinde kendisini daima millî adile anmış, aldığı unvanlarda Elâm lehçesine ait bulunmuş olmasına rağmen oğullarına *Arad-Sin* (*Warad-Sin*) ve *Rim-Sin* gibi Samî adlar vermiş olması da kendisinin Amorular ülkesini zaptederek Samîlere hâkim olduğunu teyit etmektedir. Nasıl ki tarihî devirlerde Çine, Hinde, İrana, Iraka ve Suriyeye hâkim olan Türk prensleri de böyle hareket etmişlerdir.

Kudur Mabug'un oğlu *Rim-Sin*, Larsa'dan maada, Lâgaş, Ur gibi Sinearın mühim sitelerini zapt ve buraları kalelerle tahkim etmiştir. Gerek *Arad-Sin*'e ve gerek *Rim-Sin*'e ait bir takım kitabeler bulunmuştur. Bunlardan anlaşıldığına göre, *Ata-Kudur* oğulları Sinearı güzelleştirmek ve refaha mazhar etmek için bütün kuvvetlerile çalışmışlardır.

Elâmlıların bu faaliyetleri hengâmında Amorular da Babile yerleşmiş, Sinear'ı istilâ hırsına tutulmuşlardı. Fakat, muharip Elâmlılara karşı bidayette hiçbir şeye muvaffak olamamışlardı. Lâkin, Babil tahtı *Sinmuballit* ve *Hammurabi* gibi kuvvetli şahsiyetlere geçince, vaziyet değişmiş oldu. Maamafih,

[1] Tevrat'ın Tekvin kitabının on dördüncü babında eski bir destanın bazı parçaları olduğunu zannettiğimiz bir menkıbe vardır. Tarzı üslûbundan bu menkıbenin Babil esareti esnasında veya ondan sonra yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Menkıbede Elâm kralı *Kedor La'omer*'in kendisine tabi prenslerden *Şangar* (Sinear) kralı *Emraphel* ve Alasa (Larsa) kralı *Ariok* ile beraber 12 sene Palestin kabilelerine hâkim olduğu söylenildikten sonra Abramın bunlara karşı isyan ettiği ve bir çok kahramanlıklar gösterdiği tafsil edilmektedir.

Menkıbede Elâm hükümdarı olduğu zikredilen *Kedor La'omer*'in adı tamamile bir Elâm ismidir. *Kudur Mabogu*'n Amurular memleketine sahip olduğunu haber veren çivi yazılı tablet muhteviyatile Tevratın bu menkıbesi karşılaştırıldığı takdirde, *Kedor La'omer*'in *Kudur Mabug* olması ihtimali kuvvetlenmektedir. Buna göre Tevrat menkıbesinin, Elâm kralı *Kudur Mubugu*'n Amurular memleketini ve Suriyeyi istilâsı macerasının halk arasında yaşıyan hatırası olması icap eder.

Arad - Sin'e halef olan kardeşi *Rim - Sin*'de az kudretli bir şahsiyet değildi. Sumer diyarına eski mesut günlerini yaşattırmak için elinden geldiği kadar çalışmış, Fırat - Dicle mecralarını denize kadar açtırmış, bataklıkları kurutmuştu. Kitabelerinde kendisini Nippur'un şanlı prensi, Ur'un, Uruk'un, Lagaş'ın dindar muhafızı, Larsa'nın, Sumer ve Akadın Lugali unvanlarile yadediyordu.

Rim - Sin otuz sene kadar Babil Amurularına karşı kudretli ordularile Sumer diyarını müdafaa edebildi. Fakat tarihi kadimin büyük şahsiyetlerinden olan *Hammurabı* iktidar mevkiine geçince (2003), vaziyet Amurular lehine inkişafa başladı. *Hammurabi* tedricen Sinearın mühim stelerini birer birer zaptetti. Nihayet 1996 tarihinde Lârsa'yı da alarak *Rim - Sin*'i Elâma kadar takip etti. Maamafih Kahraman *Rim - Sin* bu mağlûbiyetten sonra da kendisini mukadderata terketmedi. Fırsat buldukça silâha sarılarak *Hammurabi*'nin huzurunu altüst etti. Hattâ; bir vesikadan anlaşıldığına göre; tekrar Sineara girerek bazı yerleri istirdat etti. *Hammurabi*'ye ait bir vesikada Babil hükümdarının 1975 de *Rim - Sin* üzerine yürüyerek Ur, Lârsa şehirlerini yeniden istirdat ettiği, bir daha Elâma çekilen *Rim - Sin*'in hazinelerini Babile götürdüğü haber verilmektedir.

Hammurabi, daima Sinear'ı istilâ etmek tehdidinde bulunan *Rim - Sin*'den kurtulmak için 1972 de *Emutbal* üzerine yürüyerek buraları zaptetti. Fakat Elâm kahramanı *Rim - Sin* ancak 1972 de esir edilebildi. Bu zamandan itibaren *Emutbal* kat'î surette, Elâmın diğer mıntakaları ise kısmen Babilin hükmü altına girdi. *Rim - Sin*'i metbu tanıyan Sus'daki *Silhaha* Bacı nesline mensup *Patesi*'nin metbuu da *Hammurabi* olmuştu.

Hammurabi Elâm mıntakasını, *Sindinam* adlı bir valinin idaresine tevdi etti. Bu zamandan itibaren Elâm tarihinin dördüncü devri başlamış oldu.

AMURULAR HAKİMİYETİ ALTINDA ELÂM

Kitabelerinde kendisini (Dört İklim Hükümdarı) gibi muhteşem bir unvanla yadeden *Hammurabi*'nin Sinear gibi Elâm mıntakasını da hakimiyeti altına aldığı şüphesizdir. Bir kitabesinde ülkesinin şark hududunu teşkil eden *Emutbal*'i hakimiyeti altına almış olduğundan gururla bahsetmektedir. Bu

kadar kat'î olmamakla beraber, Sus havalisi de kendisini metbu tanıyordu.

Hammurabi'nin dördüncü halefi *Ammisaduka* (1857 - 1837) zamanında Sus'da hükûmet naibi olarak *Silhaha* Bacı soyundan *Kuknaşur* isminde bir Patesi tanımaktayız. Bu prensin *Ammisadukan*'ın cülûsu senesine (1857) ait bir kitabesi bulunmuştur.

Bu tarihten birinci Babil Devletinin sukutuna kadar geçen zaman zarfında Elâm mıntakası hakkında esaslı bir malûmat yoktur. Bu hal, bütün bu müddet zarfında, Elâm havalisi Patesilerinin Babil kralları metbu tanımakta devam ettiklerine delâlet etmektedir.

Anlaşıldığına göre, Birinci Babil Devletinin sukutunu intaç eden Etiler istilâsının (1806) Kasitlerin gelişine kadar Mezopotamyada açtığı anarşi devrinde (1806 - 1750) Elâmlarda tekrar istiklâllerini kazanmak azmine düşmüşlerdir.

KASİTLER DEVRİNDE ELÂM HAVALİSİ

Kasitlerin Sinearı istilâları (1750) bidayette Elâm üzerinde hiçbir tesir yapmamıştır. Anarşı devrinde istiklâllerini kazanan Elâm Patesileri, Kasitlerin ilk devirlerinde istiklâllerini muhafaza etmekte devam etmişlerdir.

Bazı kayitlerden anlaşıldığına göre Elâm prensleri, Kasitlerle Elâmlar arasındaki menşe karabetini nazarı itibara alarak, Sinearı istilâ eden Kasitlere karşı dostane bir vaziyet almış, onlar tarafından da aynı mukabeleyi görmüşlerdir. Bu sayede Elâm prenslerile Kasit hükümdarları arasında pek samimî bir münasebet teessüs etmiş, hattâ Asurların Kasitler aleyhine vukubulan hareketlerine karşı, Elâmlılar Kasitler tarafını tutmuşlardır.

Bulunan bir kitabede ilk Kasit hükümdarı olan *Gandaşın* oğlu ve halefi birinci *Agüm* zamanında (1744 - 1723) Sinearın cenup mıntakasında Basra körfezi havalisine yani o zamanlar deniz memleketi denilen mıntakaya hâkim olan ikinci sülâlenin son prensi olan *Eagamil*'in Elâmlar üzerine yürüdüğü fakat, vukubulan mukatelede maktul düştüğü kaydedilmiştir. Bu kayit de bize, bu zamanlarda Elâmların istiklâllerini muhafaza edecek kadar kuvvetli olduklarını göstermektedir.

Kasitler devrine ait bol kitabe ve abideler bulunmaması bunlarla Elâmlar arasındaki siyasî münasebatin inkişafı

hakkında geniş malûmat edinmemize imkân bırakmamaktadır. Yalnız Milâttan önce 1500 tarihlerine doğru yaşamış olan Sus prensi *Untaşgala* ait bir kitabede bir asırdan fazla bir zaman evvel cereyan etmiş olan vakıaları tenvir edecek malûmat görülmektedir. *Untaşgal* bu kitabesinde Kasit kralı Birinci *Kaştiliyaşa* (1722 - 1701) melce olmuş olan Immiriya (ihtimalki *Adad*) mabudunu iğtinam ederek mabede götürmüş olduğunu, öğünerek haber vermektedir. Burada bahsedilen Kasit kralı *Kaştiliaş*, Kasitlerin üçüncü hükümdarı olan ve *Eagamil*'in ölümünden sonra kardeşile beraber deniz memleketini istilâ ve Kasitler ülkesine ilhak etmiş olan prenstir.

Untaşgal bir asırlık bir fasıladan sonra birinci defa olarak kitabesi elimize geçmiş olan bir Elâm hükümdarıdır. Babasının da *Hünbanümmena* isminde olduğunu biliyoruz. *Untaşgalın* Elâmda birçok binalar kurmuş, müteaddit mabetler tamir ettirmiş olduğunu kitabelerinden öğreniyoruz. Bu hükümdara ait birçok kitabelerden başka heykeltraşlık eseri olan bazı abideler de bulunmuştur. Kendisinin ve zevcesinin büstleri bu meyanda zikrolunabilir. *Untaşgal* kitabelerinde kendisini *Anşan* ve Sus kralı unvanile anmaktadır (Şekil: 82).

Gerek kral *Untaşgal*'e ve gerek ondan sonra gelen prenslere ait kitabeler, Kasitler devrinde Elâm ve havalisinin tamamile müstakil bir hayat sürmüş olduğunu göstermektedir. Bu kitabelerden bazıları Samî lehçe ile yazılmışlarsa da, mabetlere konulmuş olan tuğla kitabeler umumiyetle Elâm dilile yazılmışlardır. Kitabelerin Elâm dili ile yazılması hususî *Naram - Sin* ve *Başa - Şuşinak* devirlerinden sonra ilk defa olarak görülmektedir. Yani *Untaşgal* kitabeleri de *Naram-Sin* kitabesinde olduğu gibi Elâm lehçesi, Küeniform (Çivi yazı) harflerle yazılmışlardır. Daha sonra gelen haleflerine ait kitabelerde ise munhasıran Elâm dili kullanılmıştır.

Bu kitabelerde Elâm prensleri kendilerini kral unvanile yadetmiş, hükümetlerine de *Anzan - Şuşinak* yani Anzan - Sus krallığı adını vermişlerdir [1]. Yerli halk ise bu krallığı millî ad olarak (*Hatamti*) ismile yadediyorlardı.

[1] Anzan, Anşan (An - du - an - ki = İdeogr.) ismi eski vesikalarda bazan şehir ve ekseriya memleket manasına kullanılmıştır. Sumerlerden Gudea kitabesinde bu isim *Nin - ki* de yani Elâmda (An - şa - an) suretinde yazılmıştır. Sumer - Akad kralları zamanında Sus Patesileri

Elâmda yabancı dillere karşı baş gösteren aleyhtarlık, bu zamanlarda Dağlı bir boyun ve bu boy başbuğlarının Sus üzerinde hakimiyet kurmuş olmalarile izah olunabilir. Elâmlıların bu zamanlarda Sinear'a vukuunu bildiğimiz akınlarının da asıl Suslulardan ziyade Sus'a ve Elâma yeni gelmiş olan Dağlılar tarafından yapılmış olması muhtemeldir.



Şekil: 82 — Kral *Untaş-Gal* sitelinden bir parça

Milâttan önceki 1500den sonra hüküm sürdüğü anlaşılan *Untaşgal*'dan sonra bazı prens adlarını daha biliyoruz. Fakat, buna mukabil abide ve kitabe olarak hiçbir şey bulunamamıştır.

Untaşgal devrinden sonra yani Milâttan önce on dördüncü asır (XIV) ortalarına doğru Kasitlerin Babil hükümdarı *Kurikalzu* uçüncü (1344-23) bir aralık Susu istilâ etmiş ve evvelce Elâmlılar tarafından Babilden götürülmüş olan ganaimi ve bu meyanda mabut heykellerini tekrar Babile nakletmiştir. Fakat, *Kurikalzun*'un halefleri Elâmlılar karşısında daha az talihli olmuşlardır.

Babilin bu zamandaki kudretsizliği Milâttan önceki (XIII.) asır başlarında Eti hükümdarı *Khatüsil*'in bir kitabesinde görülen ve Babil tahtına arzusuna göre bir hükümdar geçirtmiş ve onunla ittifak akdetmiş olduğundan bâhis bulunan mağrurane ifade bunu teyit etmektedir.

*Kurikalzu*nun haleflerinden *Kadaşman-Ellil* (1280-51) in Babilden garbe giden Kasit kervanının o zamanlar Etilere ait olan Amurru memleketinde yani şimalî Suriyede uğradığı

Anzan Patesilerinden ayrı idiler. Sonraları Anzan veya Anşan lâfzı Arkaik isim olarak unutulmuş, Ahamanişler devrinde tekrar kullanılmıştır. Kurus (*Cyrus=Keyhusrev*) da kendisini ve Atalarını Anzan kralı unvanile yadetmektedir.

tecavüze karşı bir şey yapamamış olması da bu zamanlarda Kasitlerin son derece zayıf ve kudretsiz olduklarını göstermektedir.

Kasitlerin zâfa düştükleri, Asurların istilâcı bir kuvvet olarak Ön Asya tarihine karıştıkları, Sinearla beraber Elâmı da tehdit ettikleri bu zamanlarda Elâmlar aralarında menşe birliği kabul ettikleri Kasitlerle müttehiden hareket etmişlerdir.

1245 tarihlerine doğru, Asur İmparatoru birinci *Tukultininurta* (1260-32) Babili istila ve Kasit kralı üçüncü *Kaştiliyaş*'ı (1251-44) esir ederek Asura götürdüğü zaman, Elâmlar Kasitler lehine olarak sahneye atılmışlardır:

Elâm prensi *Kidinkuturudaş* Asurların Babile tayin etmiş oldukları valiyi buradan sürüp çıkarmıştır. Gerçi *Tukultininurta* kuvvetli bir ordu ile tekrar Babili fethetmiştir (1238). Fakat, Elâmlılar da bu defa galip hükümdarın oğlu ile anlaşmış, onu babası aleyhine isyana sevketmişlerdir. Nihayet asi prens babasını öldürmüştür. Elâmlılar, hazırladıkları bu kargaşalıklardan istifade ederek Kasit prenslerinden *Adadşumnasır* (1234-1205)ı Babil tahtına oturtmuşlardır.



Şekil: 83 — Sus da bulunan *Üntaş-Gal*'ın zevcesi Kraliçe *Napir-Asu*'nun bir heykeli (Sağdan görünüşü)

1200 tarihlerine doğru, eski hanedanı yıkarak Asurda

yeni bir sülâle kuran *Ninurtapalekur*un eski Asur kralları gibi tekrar Kasitler üzerine yürümesi, Elâmlıların da Babile akın etmelerine sebep olmuştur. Bu zamanlarda Elâmlıların başında bulunan prens, *Untaşgal* dan sonra gelen Elâm kralarının en şöhretlilerinden olan *Şütrük Nahunde*'dir.

Şütrük nahunde, Babil kralı birinci *Marduk - Apal - Iddin* zamanında (1201-1189), Sineara girerek büyük şehirleri talân etmiş, mabetlerde bulduğu abide ve heykelleri iğtinam ederek Susa götürmüştür. *j.de Morgan*ın Susda yaptığı hafriyat esnasında meydana çıkan bu kıymetli eserler arasında Birinci *Sargun (Şarrukin)* ve *Naram - Sin* sitellerile kral *Maniştusu* Ehramı, *Hammurabi* Kanunî siteli gibi çok mühim eserler bulunuyordu.

İkinci şöhretli Elâm kralı ikinci *Kudur Nahunte*'dir. Bu hükümdar, Asur kralı birinci *Asurdan* (1190-1160)ın Dicle şarkına hücum etmesi üzerine 1175 tarihlerine doğru Sinearı istilâ etmiştir. *Kudur Nahunte* tarihî kitabelerinde bu seferden tafsilen bahsetmektedir.

İkinci *Kudur Nahunte*'nin halefleri sulh ve sükûn içinde imar işlerile uğraşmış, mabet ve sarayları tamir ettirmişlerdir. Bunlar kudretli şahsiyetler olmadıkları için 1130 tarihlerine doğru Babil hükümdarı *Nabü-Hodo-Nosor* (1148 - 23) Elâmı ve bilhassa Sus havalisini istilâ etmiştir. Fakat damarlarında eski kanı taşıyan Elâm prenslerinden ikinci *Sütrük Nahunte*, memleketini Babillilerin elinden pek çabuk kurtarmış ır.

Onuncu asırda Asurlular bütün Ön asya için büyük bir tehlike olmağa başladıkları zaman, Elâm da tehlikeye düşmüştür. Elâmlılar bu daha büyük tehlike karşısında eski düşmanları olan Kaldelilerle ittifak etmeğe mecbur olmuşlardır. Babil hükümdarı *Marduk-Apal-Iddin*'in müttefiği olan Elâm kralı, *Kumbanigas*, Asur imparatoru İkinci *Sargun* (722-705) tarafından mağlûp edilmiştir. Sargunun ölümünden sonra Elâm prensliğine *Kalluşuş* adında biri yerleşmiş ve istiklâlini ilân etmiştir. Kalluşuş ilk zamanlarda bazı mühim muvaffakıyetler elde etmiş hattâ 694 tarihlerine doğru Babili işgale muvaffak olmuştur. Fakat Sargunun haleflerinden *Sennacherib* (*Zin - Ehi - Irbo*, 705 - 681) ve *Asarhaddon* (680 - 669) Elâmı yeni baştan fetheylemişlerdir.

Maamafih, bu tarihten sonra da Susda birtakım isyanlar ve ihtilâller başgöstermiş ise de nihayet meşhur Asur impa-

ratoru *Assurbanipal* (668 - 26) Elâmı istilâ ve Sus şehrini taş taş üstüne kalmamak üzere tahrip etmiştir. Susun tahribi sıralarında şehirde olan halkın da bir kısmı kılınçtan geçirilmiş, diğer kısmı ise esir edilerek Asura götürülmüştür. Bu müthiş darbeden sonra Elâm bir daha kendini toplıyamamış, muhteşem mazisile tarihin sinesine gömülüp kalmıştır [1].

ELÂM MEDENİYETİ

Elâm kıt'asının ön mıntakası yani *Anzen* havalisi Milâttan önceki beşinci bin ortalarındanberi Ön asya medeniyetinin ilk inkişaf sahası olmuştur. Bu medeniyetin merkezi *Sus* sitesi idi. Elâm medeniyeti, ilerde göreceğimiz Sumer medeniyetine, hakikî bir surette bağlıdır. Bu bağlılık, yakınlık münasebetile izah edilemiyecek kadar esaslı görünmektedir. Elâm Sumer medeniyetleri arasındaki yakın benzerlik ancak bunların müşterek bir kaynağa mensup olmalarile izah olunabilir. Maamafih, bu sıkı müşabehete rağmen Elâm medeniyetini ayıran birtakım hususiyetler de vardır. Elâmlılar arasında yerleşmiş olan fakat, buna mukabil Samîler için tamamile meçhul kalan bazı telâkkiler meselâ kadın hakkının erkek fevkinde tutulması gibi an'aneler, Elâm medeniyetinin hususiyetini teşkil etmektedirler. Elâmlar, bundan başka, Sine arlılardan farklı olarak Ay (Kamer) takvimi yerine *(Zühre)* nin hareketine göre yeni bir takvim icat etmişlerdir. Elâmın en mühim hususiyeti, saltanat tevarüsü gibi hallerde gürülmektedir.

[1] Elâm kırallarına ait listelerde evvelki cetvelde görülen *Kuknaşur* dan sonra ancak aşağıdaki isimler vardır. Bu listelerde görülen *Uşak=Şak* lâfzı oğul demektir. Meselâ *Ruhuşak* ruh oğlu yani halefi manasını ifade etmektedir.

Listelerde görülen isimler:

Pahirişşan - *Igihalki* nın oğlu ve halefi
Attarkittah = *Igihalki* » »
Untaşgal = *Hambanummena* nın »
Unpahaşgal = *Pahir işşan uşak* yani *Pahir işşan* oğlu ve halefi
Kidin Hutran = » » » » » » » » »
Şütrük Nahunte
Kudur = *Nahunte II.*
Şutruk = *Nahunte II.*
Untaş = *Humban*
Silhak = *in-Şuşinak*
Kumbanigaş
Kalluşuş

ELÂMDA DEVLET TEŞKİLÂTI VE VERASET USULÜ

Gerek Elâmda ve gerek Sinearda keşfedilen kitabelerden, ilk devirlerde Elâmın birtakım küçük küçük prensliklere bölünmüş olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraları, cenubî Mezopotamyada görüldüğü gibi, bu küçük prenslikler, ekseriya bir şehir ile onun civarındaki araziye inhisar ediyordu. Sonraları, bu prensliklerin en önemlisi olan Sus sitesi prensi, civar prenslikleri nüfuzu altına almış, bu suretle Sus diğerlerinden mümtaz bir mevki kazanmıştır. Sus prensi, kral unvanını aldığı zamanlarda, kendisini metbu tanıyan diğer site prensliklerine de (*Şukkal*) veya (*Şukkalmaş*) yani nazır unvanı veriliyordu.

Krallık başka bir siteye geçtiği ve Sus prensliği tâbi bir vaziyete düştüğu zamanlarda ise Sus prensine de Şukkal deniliyordu: Yukarda gördüğümüz vecihle *Kudur Nahundi* devrinde (*Emütbal*) prensliği büyük krallık olmuş ve o zaman Sus prensleri Şukkal yani nazır unvanile anılmışlardır. Sonraları; ihtimal ki Sinearın tesiri altında olarak; bazı Elâm prenslerinin, Sinear hükümdarları gibi Patesi unvanını taşıdıkları, bazı hükümdarların ise ayni zamanda Anzan ve Sus kralı unvanile anıldıkları görülmektedir.

Elâmda prensler, ister kral, Patesi, isterse Şukkal unvanını taşısınlar, her zaman hem dinî hem de dünyevî reisi mevkiinde bulunuyorlardı. Anlaşıldığına göre Sinearda olduğu gibi Elâmda da riyaset evvelâ mabudun hadimi sıfatile dinî bir surette başlamış ve sonra mabudun vekili mahiyetinde olarak dünyevî bir şekil almış, fakat dinî mahiyette yine paydar kalmıştır.

Elâmlar, fazla muhafazakâr oldukları için idarî teşkilâtlarını en eski devirlerden itibaren aynen muhafaza etmişlerdir. En eski Elâm prensliği teşkilâtile Milâttan önceki birinci binde yani Asurlular zamanındaki Elâm prensliği teşkilâtı arasında büyük bir fark yoktur. Lisan hususunda da ayni muhafazakârlığa şahit oluyoruz. En eski devirlerdeki hükümdar isimleri, asırlarca sonraki devirlerde aynen görülmektedir.

Elâmda askerî ve mülkî idare biribirlerinden ayrı idi. Fakat, hükümdar her iki idarenin de âmiri bulunuyordu. Hükümdarın yanında (Dörtler Meclisi) denilen bir istişare meclisi vardı. Bu meclis (*Paşişu* (*Başkişi?*)· *Rabu-Paşişu*) denilen başpapasile muavininden bir de askerî kumandan ve adlî

işlere bakan hâkimden mürekkepti. Mühim işler, hükümdarın başkanlığı altında (Dörtler Meclisi) huzuruda rü'yet edilirdi.

Veraset kanunu — Elâmlılarda tahta varis olabilmek için, baba gibi ananın da asil olması, yani hükümdar sulbünden gelmiş bulunması şarttı, Bu sebepten tahta çıkacak prensler biribirlerile evlenmiş iki kardeşin çocukları oluyorlardı. Kral ailesine mensup bir prensesin en büyük erkek kardeşile evlenmesinden dünyaya gelen çocuğa kanunî varis nazarile bakılırdı. Son zamanlara kadar sıkı sıkıya muhafaza edilmiş olan bu kanuna göre kral öldüğü zaman tahta erkek kardeşi geçer ve dul kalan hemşiresile evlenir, karısının büyük kardeşinden olan çocuklarını evlât edinirdi. Bu kral da öldüğü zaman tahta en büyük evlât geçerdi. Hükümdar hanedanını gittikçe bünyevî zâf ve hüzale mahkûm eden bu kanun ayni zamanda memlekette daima isyan ve kargaşalıklar tevlit ederdi. Haris küçük kadeşler, büyük kardeşi düşürerek yerine geçmek için mütemadi entrikalar çevirir, kargaşalıklar çıkarırdı.

Elâmlıların veraset kanununda ana hakkı birinci derecede gözetilmiştir. Yani ananın ölünciye kadar saltanatta iştiraki temin edilmiştir. Elâmlılar gibi Sumerler ve Etrüsklerde de kadın hakkı erkekten daha üstün tutulmuştur.

Veraset kanununa, bütün fenalıklarına rağmen asırlarca sıkı bir surette riayet edilmesi, ilâhî sayılan kral kanının tamamile saf bir halde muhafazasını temin gibi dinî bir gaye güdülmüş olmasından ileri gelmiştir.

ELÂMLILARIN DİNİ VE MABUTLARI

Elâmlıların dini, tekâmülî inkişafına göre başlıba üç merhale geçirmiştir. Elâm dinî menşede; ilerde göreceğimiz Sumerler dini gibi; natürist bir mahiyet arzetmektedir. Öyle görünüyor ki ilk zamanlarda Elâmda ağaçlar, nebatlar, hayvanlar takdis ve bu meyanda gökteki yıldızlara da ilâhî mahiyet atfediliyor, bunlara da mukaddes nazarile bakılıyordu.

Din fikrinin ilk inkişaf devresine tekabül eden bu zamanlara ait olarak Sus'da bulunan abidelerde yıldızlara, nebatlara, kuşlara, hayvanlara ve alelhusus (*Kaprides*)e ait bir çok ilâhî tasvirler görülmektedir. Anlaşıldığına göre Elâmda Kaprides'e Neşvünema Mabudu olarak; Mezopotamya ovasında bugaya atfolunan role mümasil, bir rol isnat edilmekte idi. Bu devir-

feyiz ve bereket mabudu nazarile de bakılıyordu. *İn-Şuşinak* ın da bu iki mütezat vasfı cami olması tabiîdir.

Elâm panteonunu dolduran mabutlar arasında *Kirişna* denilen mabudenin mevkii de pek mühimdi. Baş mabude olan *Kirişna*, Babilin büyük mabudu *Marduk* ile bir tutulan mabut *Khumban*'ın zevcesi idi.



Şekil : 90 — Sus'da bulunmuş olan bir Elâm mabudu Palmiyeyi koruyor

Elâm panteonundaki mabutlar arasında bir de *Lagamal* mabudu vardır. Buna Sinear mabutlarından *Ea*'nın oğlu nazarile bakılmaktadır. Babillilerin Şamaş mabuduna mukabil olan Elâmlıların güneş mabudu *Nan-Hunte* ise hem zıya, hem de adalet mabududur.

Bütün Ön asya'da takdis



Şekil : 91 — Sus'da bulunan pişmiş topraktan mamul bir sitatü (Bir mabude olması muhtemel)

edilen *Teşüp*, Elâmda fırtına mabudu idi. Bunlardan başka Sus Patesisinin yani (*İşakku*) sunun takdim ettiği nezirlerle tanıdığımız mabut *Naruti* ile menşei (*Van*) mıntakası sayılan mabut *Arkhu* da Elâm panteonunu işgal ediyorlardı.

Elâm kıt'ası evvelâ Akad Kralları, sonra da Ur, Lagaş prensleri tarafından istilâ edildikten sonra bu mıntakanın



mahallî mabutlarına Sumer ve Akad mabutları da inzımam etmişlerdir. Bilmukabele Elâmlılar da hakimiyetlerini Sumer Akad İllerine teşmil ettikleri zamanlarda, Elâm ve Sumer dinleri biribirlerile tamamile karışmış, gerek itikat ve gerek âyin ve ibadet itibarile biribirlerinin hemen hemen ayni olmuşlardır.

ELÂM SAN'ATİ

Sus'da yapılan hafriyat gerek mimarî ve gerek heykeltıraşlık noktai nazarından Elâmda san'atin hayli ilerlemiş olduğunu göstermiştir. Son zamanlarda Elâm mıntakasının diğer sahalarında yapılan araştırmalarda bu hususu teyit edecek neticeler vermiştir.

Sus hafriyatında meydana çıkarılan (*İn-Şuşinak*) mabedile (*Nin-Hurşak*) mabedi harabeleri, Elâm mimarlığının feyizli inkişaf devresini göstermektedirler. Bunlardan Şuşinak mabedinin 40 metre uzunluğunda ve 20 metre genişliğinde bir set üzerine kurulmuş, seddin etrafında ise 3 metre derinliğinde bir hendek açılmış olduğu görülmektedir. Nin-Huşak mabedi de evvelkisi gibi yine bir set üzerine kurulmuştur. Yalnız bu seddin etrafindaki hendeğin derinliği daha az, plânının şekli ise murabbadır.

Bu iki mabedin ne zaman yapılmış olduklarının tayinine imkân yoktur. Her iki mabedin temellerinden çıkarılan tuğlaların da Sinearın üçüncu Ur Krallarından *Gimil-Sin* (2265-2258) in ismini taşıyan kitabeler bulunması, mabetlerin üçüncü binde mevcut olduklarını göstermektedir.

Tuğlaların bazılarında daha muahhar devirlerde yaşıyan Elâm prenslerine ait kitabeler bulunması ise mabetlerin muhtelif zamanlarda tamir görmüş olduklarına delâlet etmektedir. Bu kitabeler Milâttan önceki ikinci binin son yarısında yaşamış olan Elâm prenslerinden *Untaş-Humban* ile *Silhak İn-Şuşinak* (1165-1140) a aittir.

Elâmda bulunan heykellere gelince bunların bir kısmı Elâmda yapılmış heykeller, bir kısmı da muhtelif suretlerle Sineardan buralara götürülmüş olan heykellerdir. Elâm san'atine ait olan en eski heykeller, Sus II. devrine ait siyah asfalt heykelciklerle Milâttan önceki üçüncü asır ortalarına yani *Puzur-Şuşinak* devrine (2500) aittir. Kireç ta-



Şekil: 92 — Sus II. ye ait siyah asfalttan mamul heykelcikler, Nekropol üzerinde bulunmuştur

şından mamul ve oturmuş bir ilâheyi tasvir eden bu heykel de Sumerlerin Lâgaş Patesisi *Gudea* devrindeki Sumer san'atinin tesirleri pek mahsüstür. İlâhenin arkasında uzun tüylü bir hayvan postu vardır. Heykelin alt kısmında Arkaik bir Elâm kitabesi, yanında da Akadca diğer bir kitabe vardır [1].

Arabada bir Elâmlıyı gösteren bronz heykel (Şekil: 93) yanında Milâttan önce 1500 tarihlerine doğru yaşamış olan Elâm prenslerinden *Untaşgal*'ın zevcesi *Napir-Asu*'nun tunç heykeli şayanı hayrettir (Şekil: 95). Güzel endamlı kıraliçeyi ayak-



Şekil: 93 — Arabada bir Elâmlı (Bronzdan mamul)



Şekil : 94 — Bir Elâmlı kadın heykeli (Luvr Müzesinde)

ta tasvir eden bu heykel, Elâm heykeltraşlığının şaheseri sayılmaktadır. Kıraliçenin arkasında evvelki devirlerde emsali görülmiyen bir modada kısa kollu bir bulûz ile fevkalâde süslü bir eteklik, heykelin alt kısmında ise bir kitabe vardır [2].

[1] Scheil. Mémoire de de la délégation en Perse XIV, antiquité de la Susiane Nr. 52.

[2] Lampre, Mémoire de la délégation en Perse, XIII, antiquité de la Susiane, Nr. 230.

Başı ve bir kolu kırılmış olmasına rağmen heykelin ağırlığı 1800 kilogram tutmaktadır.

Elâmda bulunan eserler arasında tunç kabartmalar da görülmektedir. Bunlarda da Sinear tesiri mahsüstür. Halbuki daha muahhar devirlere ait Elâm kabartmalarında Sumerden ziyade Asur tesiri görülmektedir. Küçük bir iskemle üzerine oturarak yün büken bir kadını tasvir eden kabartmada Asur tesiri vazıhan görülmektedir.



Şekil : 95 — Sus'da bulunan kraliçe *Napir - Asu*'nun tunç heykeli (cepheden)

Sus'da bulunan ve buraları istilâ etmiş olan Sumer - Akad kıralları tarafından rekzedilmiş bulunan heykeller, san'at itibarile tamamile Sineara bağlıdırlar. Bu nevi heykeller arasında Akad kıralı *Maniştusu*'n heykeli şayanı zikirdir.

Bunlardan başka Elâmda Sineardan nakledilmiş bir takım heykel ve siteller (*dikili taşlar*) daha bulunmuştur. Bunlar, Sinearı istilâ etmiş olan Elâm prenslerinin zafer nişanesi olarak memleketlerine götürmüş oldukları kıymettar san'at eserleridir. Bunlar arasında *Naram - Sin*'in meşhur dikili taşı ile birinci Babil sülâlesinin şöhretli hükümdarı *Hammurabi*'nin kanun siteli en kıymetli san'at eserlerini teşkil ederler.

Bunlardan başka Elâmda Kasitler devrinden kalma bir takım dikili taşlar *(Siteller)* daha bulunmuştur. Bir nevi arazi tasarrufuna ait ferman ve senetler mesabesinde olan bu



Şekil : 96 — Sus'da bulunmuş Arkaik bir kabartma



Şekil : 97 — Sus'da bulunan Arkaik bir kabartma

sitellere (*Kuduru*) ismi verilmektedir. Günden güne yapılan hafriyat verimlerile gittikçe zenginleşen Elâm medeniyeti, doğrudan doğruya evvelâ (*Med*), sonra da *(Pers)* medeniyetlerine esas olmuştur.

Bazı müelliflerin İran san'at ve medeniyetinin Akhamamişler tarafından yaratılmış olduğu yolundaki iddialarının mahiyetini anlamak için en doğru yol, Elâm ve Pers san'at eserlerini yanyana getirerek mukayese etmektir. Böyle bir mukayese, kadim Pers san'atinin tamamile Elâm san'atinden doğmuş ve onun bir kopyesi olduğunu göstermekte ve bu iddianın hiç bir esasa istinat etmediğini meydana koymaktadır.

ELÂM MEDENİYETİ NÜMUNELERİNDEN



Şekil : 98 — Sus da bulunan bir sitel



Şekil : 99 — Sus'da bulunan bir sitel

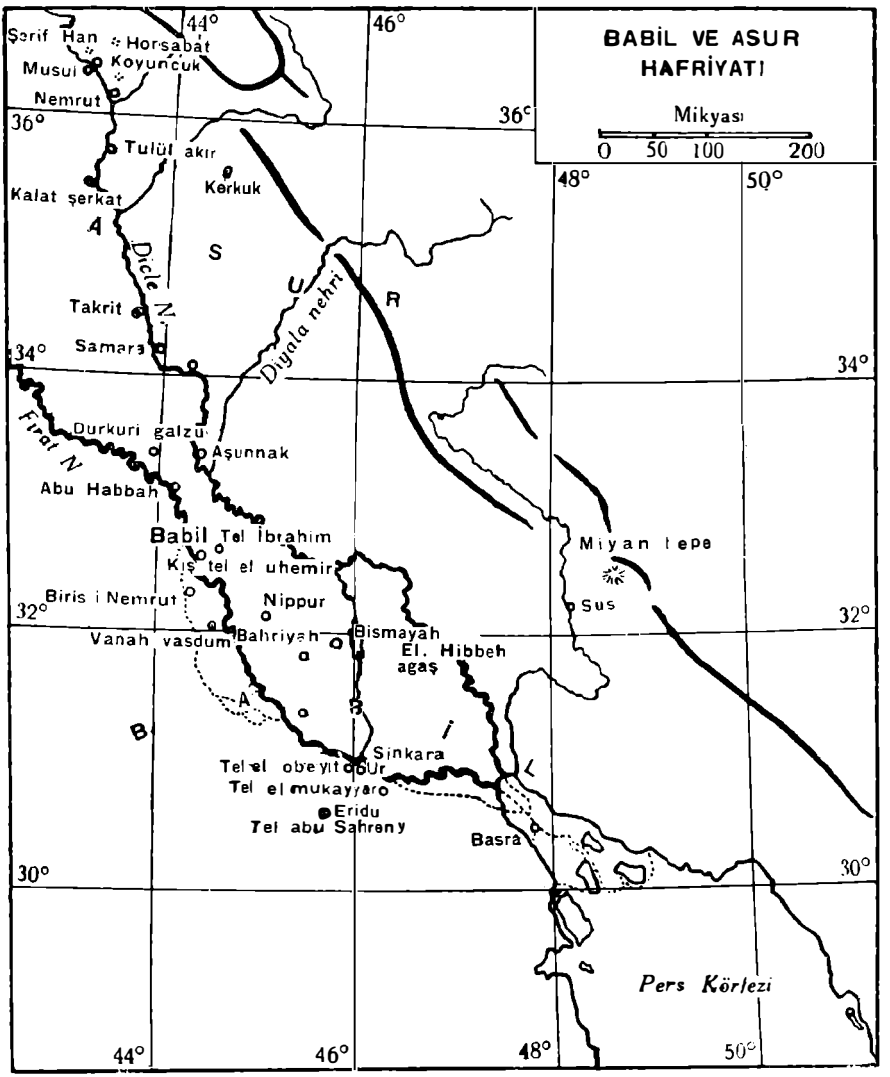


Şekil : 100 — Sus da bulunan bir sitel

Bu Elâm kabartmaları İran'da Akhamamişler devrine ait olarak gürülen kabartmalara esas olmuşlardır.

BİBLİYOĞRAFYA

Amélia Hertz	Les Sources de la civilisation Sumérienne.
Alexandre Moret	Histoire de l'Orient t-1 Paris.
,, ,,	Des clans aux empires, Paris 1923
Dhorme	L'aurore de l'histoire Babylonnienne.
E. Cavaignac	Histoire de l'antiguité.
E. Meyer	Hist. de l'Antiquité, t. III.
Felix Guirand	Mythologie générale.
G. Maspero	Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris, 3 Vol. 1895-1908.
G. Contenau	Manuel d'Archélogie Orientale. Vol. 3,
G. Fougère, P. Jouguet, G. Contenau, R. Crousset	Les premières civilisations, t-1 de Peuples et civilisations 1935
George G. Cameron,	Histoire de l'Iran antique, 1937
J. de Morgan	Mémoire de la délégation en Perse, 18 Vol. Paris
J. de Morgan	La Préhistoire Orientale, t. III. Paris 1927
» » »	L'Asie antérieure
» » »	Les premières civilisations
René Crausset.	Les civilisations de l'orient t-3
Scheil, Mecquenem, Pottier, Jequittier, Gautier, J. Lannpre, G. Jésard, Bondaux, Soutzo.	Memoire de la délégation en perse.
Will Durant	Histoire de la civilisation,


BABİL VE ASUR
HAFRİYATI
Mikyası
0 50 100 200
Şerif Han
Horsabat
Musul
Koyuncuk
Nemrut
Tulül akır
Kerkuk
Kalat şerkat
Dicle N.
Takrit
Samara
Diyala nehri
Durkuri galzu
Aşunnak
Fırat N.
Abu Habbah
Babil
Tel İbrahim
Kiş tel el uhemir
Biris i Nemrut
Nippur
Vanah vasdum
Bahriyah
Bismayah
El. Hibbeh
agaş
Sinkara
Tel el obeyit
Ur
Tel el mukayyaro
Eridu
Tel abu Sahreny
Basra
Miyan tepe
Sus
Pers Körlezi
44°
46°
48°
50°
36°
34°
32°
30°

MEZOPOTAMYA

MEZOPOTAMYA

COĞRAFÎ VAZİYET. TOPRAK, İKLİM, EN ESKİ SİTELER.

Mezepotamya, Orta Asyadan cihana yayılan Neolitik medeniyetin Ön Asyada ilk inkişaf merhalesi olmak itibarile en eski çağlar tarihinde pek mühim bir mevki işgal eder. Fırat ve Dicle nehirlerile sulandığı için (*Irmaklar arası*) adı verilen bu memleket, (*Dun*) tarafından tabiî hudutlarla ayrılmıştır yani şarkta İran dağlarının garp etekleri, şimalde şarkî Anadolu dağlarının cenup maileleri, cenupta Basra körfezi, cenubu garbîde Arabistan badiyesi, garpte ise Suriye çülü ile çevrilmiştir.

Mezopotamya, şimalden cenuba doğru hafif bir meyil ile uzanır. Sathî mesahası takriben 14,000 kilometre murabbaı tutmaktadır. Tarihî devir başlarında bu memleketin cenup kısmına Ken-gi ve Şan'ar, şimal kısmına da Subartu adı veriliyordu. Bu iki kısım, biribirlerinden Fırat üzerindeki Hit'den Diclenin Adhem kolu ile birleştiği mevkiin biraz cenubuna doğru çekilen bir hat ile ayrılmaktadır.

Tarihin aydınlanmağa başladığı zamanlarda, Avrupalıların Sinear şekline soktukları Şan'ar'da Sumer'ler, Subartu'da da Subari'ler, Lulubi'ler oturuyorlardı. Milâttan önceki dördüncü bin sonlarına doğru, Arap yarımadasında taşan Samîler de buralara sokulmağa başlamışlardır. Samîler, Sinearın yukarı kısmına yerleştikten sonra buraları Akatili adını almış, aşağı kısım ise yine Sumerili ismile yadedilmiştir. Bu zamanlarda Subartu memleketine yani Mezopotamyanın bugünkü Musul havalisini ihtiva eden şimal kısmına da Asurili ismi verilmiştir. Birinci Babil İmparatorluğunun teşekkülünden sonra Sinear Babilistan adını almış, daha sonraları da bu kısma Kalde denilmiştir.

Münhat ve dolma araziden olan Sinear, arz tarihinin dördüncü devrinde ve Glâsiyelerden sonra Fırat ve Dicle

nehirlerinin şarkî Anadolu dağlarından yalayarak getirdikleri mıllerden teşekkül etmiş olduğundan taşsız yumşak ve düzdür. Bu arazi tarihî devir başlarında bugünkü Sed-dül Hay kanalının bulunduğu mahalden çok aşağı inmiyordu. Kanalın bulunduğu saha tarihî devir başlarında Sumerlerin Lagaş sitesi prensliğini teşkil ediyordu. Prensliğin merkezi olan Lagaş sitesinin harabesini teşkil eden Tello, Sed-dül Hay kanalının bir saat bir çeyrek mesafe şarkında ve Basra körfezinden 200 kilometre içeridedir. Tarihî devir başlarında Lagaş şehrinin denize pek yakın olduğuna göre, bu 200 kilometrelik arazinin bu zamandan sonra, nehirlerin getirdikleri topraklardan teşekkül etmiş olduğu şüphesizdir.

Mezopotamya, meşhur olan inbat kuvvetini, Dicle ve Fırat nehirlerine medyundur Dicle Ergani madeninin Fırat da Erzurumun şimalindeki dağlardan çıkarlar. Her ikiside dağlık arazide dolaşıklı birer mecra takip ettikten sonra Hit'den itibaren münhat ve taşsız sahaya girerler. Biribirlerinden bazen uzaklaşmak, bazen de biribirlerine yaklaşmak suretile cenuba doğru inerler. Basraya varmazdan evvel Kurna'da biribirlerile birleşirler. Buradan sonra Şattülarap adını alır İrandan gelen Karun nehrini aldıktan sonra Basra körfezine dökülürler.

Musuldan sonra şarktan büyük ve küçük Zab ırmaklarını, Bağdadın cenubunda Diyale, Kurnadan evvel ve Basradan sonra da Kerha ırmaklarını alan Diclenin suyu çok, yatağı derin, kenarları dik ve sarp, sürati fazladır. Feyezanı mart iptidalarında başlar. Mayısın ilk günlerinde azamî hadde çıkar, haziran ortalarına doğru nihayet bulur.

Fıratın suyu Dicleden iki defa azdır. Feyezanı da Dicleden on beş gün sonra başlar. Eylûlden evvel nihayet bulmaz. Yatağı pek derin değildir. Kenarları az yüksek ve mukavemetsiz olduğundan suları kolayca ovalara yayılır. Her tarafa feyiz ve bereket saçar. Fakat feyezanların faideli olması için bir takım tedbirler almağa lüzum vardır. Aksi takdirde memleketin hem sıhhati hem de ziraati tehlikeye düşer. Buna mani olmak için Sumerler Sineara yerleştikleri günden itibaren, setler, bentler ve kanallar yapmağa pek çok itina göstermişlerdir. Bu tedbirleri yaptıktan sonra da şehir ve kasabalarının çoğunu Fırat kıyılarında kurmuşlardır.

Fakat, Fıratın bugünkü yatağı, Sumer siteleri harabeleri nin yanında değildir. Bundan Fıratın sonraları yatağını değiştirmiş olduğu anlaşılıyor. Sumer sitelerinden bir çoğunun harabeleri, nehrin bugünkü mecrasının şarkında ve uzakta kalmışlardır. Yalnız eski Babil (*Hille*) ile Ur (*Mukayyir*) harabeleri bugünkü mecra civarındadır.

Fıratın sonradan yatağını değiştirmiş olduğu eski vesikalardan anlaşılmaktadır. Bu nehri ifade eden işaretin (*İdeogramme*), Sippar ırmağı manasında olmasına göre, yatağının vaktile Sippar şehri (*bugünkü Abu Habba*) kenarında olması icap etmektedir. Birinci Babil sülâlesi hükûmdarlarından *Samsuiluna*'ya ait bir vesikada da Kiş (*bugünkü El-Oheymir*) kalesinin tamirinden bahsedilirken bu şehrin Fırat kıyısında olduğu kaydedilmiştir. Halbu ki bugün Kiş harabesini Fırat kıyısında değil, Seddünnil denilen kanal üzerindedir. Bu kanal Sumerlerin eski Nippur sitesi yerindeki Nifler'den de geçmektedir. Sumerlerin *Gılgamış* destanına göre, Şuruppak (*bugünkü Fara*) sitesi de Fırat kıyısında bulunuyordu. Bugün bu site harabesi de Fırat kenarında değildir. Birinci Babil sülâlesi hükûmdarlarından *Hammurabi*'nin Larsa (*bugünkü Senkereh*) sitesi valiliğinde bulunan *Sin-İdinnam* ile olan muhaberelerini muhtevi tabletlerde Larsa'da Fırat kıyısında gösterilmiştir. Bu şehir harabesi de bugün Fırat mecrasından uzakta kalmıştır.

Sumerler devrinde Sinearda Fırattan müteaddit kollar ayrılmıştı. Meşhur Umma sitesi Lagaş'dan da pek uzak olmıyan bu kollardan biri üzerinde bulunuyordu. Bu devirlerde Fırat Dicleye bugünkünden daha ziyade yakın idi. Umma ile Lagaş'ın biribirlerine rakip oldukları bu zamanlarda Lagaş Patesilerinden *Entemena*, Fıratla Dicleyi birleştiren bir kanal bile açmıştı.

Dicle de muahharen yatağını şarka doğru değiştirmiş, bugünkü mecrasını bulmuştur. Dicle ve Fıratın suladıkları saha düzdür. Tarihî devrin başlarında bu düz sahanın aşağı tarafları saz ve kamışlarla muhat bir bataklık teşkil ediyordu. Fakat diğer kısımlarında Akasya, ılgın ve hurma ağaçları yetişebiliyordu. Bu sahanın şarka ve şimale doğru uzıyan kısımları ise yüksek İran ve Anadolu dağlarına kadar dalgalıdır.

Sinearın cenubi garbisinde başlıyan Arap yarımadasının şimal ve orta kısımları da çöldür. Fakat cenup havalisi ile Basra körfezi sahilinin eski zamanlarda bugünküne nisbetle daha müsait bir iklime malik oldukları coğrafyacılar tarafından isbat edilmektedir. Çölden çıkan Samî kabilelerden bu istikamette gelenler, cenubî garbîden Sinear hudutlarını zorlamış oldukları gibi, Amuri'lerin ve Kassit'lerin Sinearı istilâları hengâmlarında bir çok Sumer kütleleri de bu çöl yolundan cenubî Arabistana kadar inmiş, Yemen de Main ve Seba' medeniyetlerini kurmuşlardır.

Şimdiye kadar keşfedilen kitabe ve tabletlere nazaran Milâttan önceki dördüncü bin de ve memleketin münhasıran Sumerlerle meskûn olduğu zamanlarda, Sineardaki sitelerin en mühimleri cenuptan şimale doğru, şunlardı:

Eridu. — Bu site en cenupta Fırat mecrası kenarında ve Arabistan çölüne en yakın bir mevkide yani bugün Ebu-Şehreyn denilen yerde bulunuyordu. Burası, akıl ve hikmet, kara ve deniz suları mabudu olan *En-ki*'nin makarrı idi.

Ur. — Eridu'nun üstünde ve yine Fırat mecrası kenarında bugün El-Mukayyir denilen mevkide bulunuyordu. Ur sitesi, Arkaik devirde bugünküne nisbetle pek içeri de bulunan deniz, Eridudan sonra en yakın bir şehirdi. Sumerlerin Ay mabudu *En-zu* (*Nannar*)ın makarrı da burası idi.

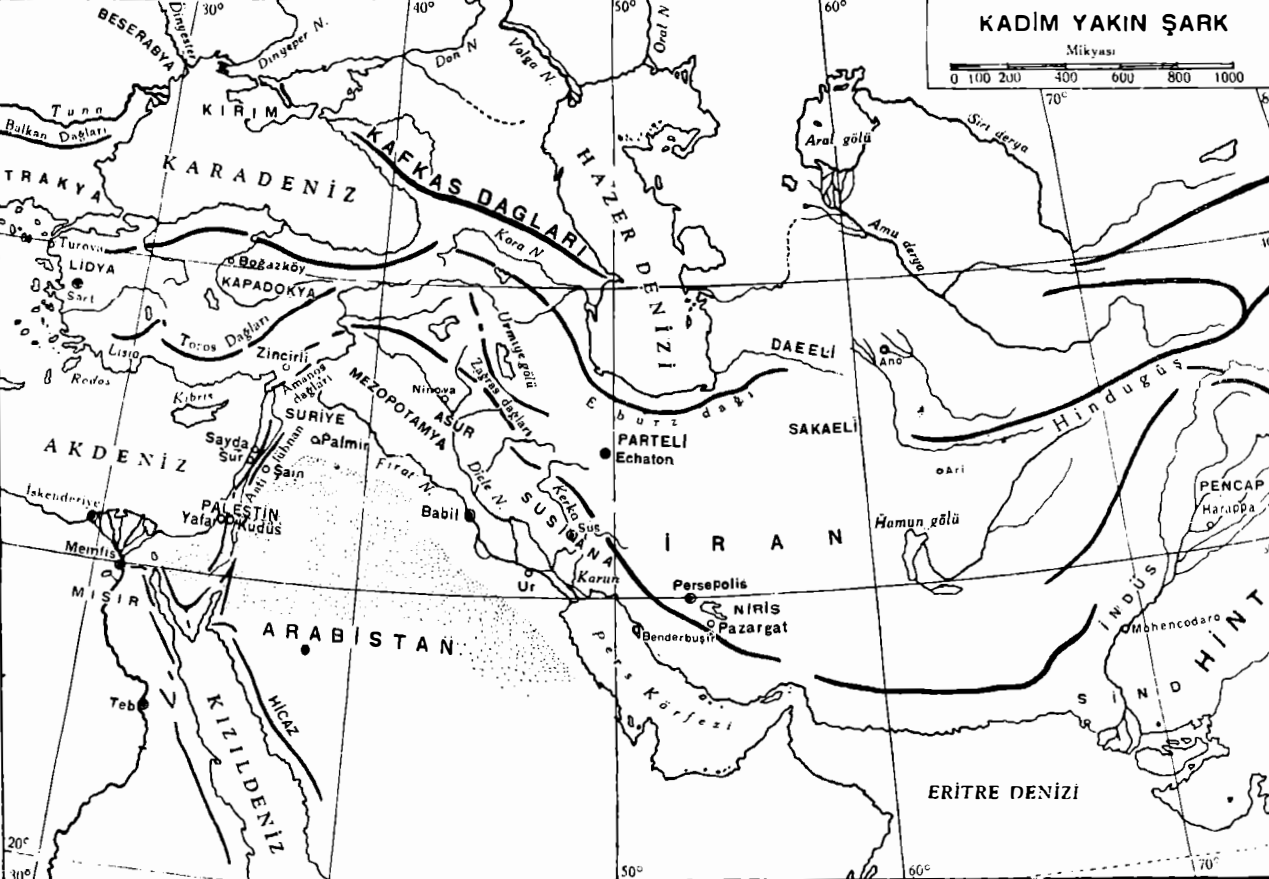
Larsa. — Ur'un şimalinde bugün Senkere denilen mahalde kurulmuştu. Larsa, Sumerlerin adalet İlâhî olan Güneş mabudu Ütü (*Samilerce Şamaş*)ın makarrı idi.

Uruk. — Ur ve Larsanın şimalinde ve bunlar gibi Fırat ırmağı kenarında bulunuyordu. Uruk'un mabudu, Sumerlerce cinsî hayat ve tenasül mabudesi sayılan *Nane* (*Nanea* = *İnnana* ve Samilerce *İstar* = *Astarte*) idi.

Lagaş. — Uruk'un şimali garbisinde Kutalla'nın üstünde Diclenin Fırata doğru uzattığı bir kol üzerinde, bugün Tello denilen mevkide bulunuyordu. Tabletlerde bu site Sumerce Sir-pur-la diyerek mukayyettir.

Umma (*Giş-hu*), Larsanın şimalinde ve yine Diclenin kolu üzerinde bugün Tel-Coha denilen mevkide bulunuyordu.

Adab (*Ud-nün*) Ummanın yukarısında bugün Bismaza denilen mevkide kurulmuştu.


KADİM YAKIN ŞARK
Mikyası
0 100 200 400 600 800 1000
BESERABYA
Dinyester
Dinyeper N.
Don N.
Volga N.
Ural N.
KIRIM
KARADENİZ
KAFKAS DAĞLARI
HAZER DENİZİ
Aral gölü
Sir derya
Amu derya
Tuna
Balkan Dağları
TRAKYA
Kura N.
Troya
LIDYA
Sart
Boğazköy
KAPADOKYA
Toros Dağları
Zincirli
Lisia
Rodos
Kıbrıs
Amanos dağları
SURİYE
Sayda
Sur
Palmir
Şain
Anti Libanon
AKDENİZ
İskenderiye
PALESTİN
Yafa
Kudüs
Memfis
MISIR
Urmiye gölü
Zagros dağları
Nineva
ASUR
MEZOPOTAMYA
Fırat N.
Dicle N.
Babil
PARTELİ
Echaton
DAEELİ
SAKAELİ
Ebuzdağı
Ana
Ari
Hindugüs
Kerho
SUSİANA
Sus
Ur
Karun
İRAN
Hamun gölü
PENCAP
Harappa
İNDÜS
Mohencodaro
HİNT
SİND
Persepolis
NİRİS
Pazargat
Benderbuşir
Pers Körfezi
ARABİSTAN
Teb
HİCAZ
KIZILDENİZ
ERİTRE DENİZİ
30°
40°
50°
60°
70°
20°
50°
60°
70°

Şuruppak. — Uruk'un üstünde Fıratın kenarında zamanımızda Fara denilen mahalde idi.

Kisura. — Fıratın kenarında, Şuruppanın şimalinde bugün (*Ebuhatap*) adile anılmaktadır.

Sinearın cenup mıntakasında adları metinlerde zikredilen fakat mevkileri henüz tayin edilemiyen daha bir çok şehirler vardı. Dicle ile Fırat arasında ve delta mıntakası üstündeki sahada yapılacak hafriyat neticesinde bu şehirlere ait harabelerin de bulunacağı şüphesizdir.

Nippur. — Sinearın merkezinde, Fıratın eski yatağı üzerinde Seddilnil denilen mahalde bulunuyordu. Niyor sitesi, Sumerlerin en büyük İlâhî *Enlil* (*Ellil*) in makarrı idi.

İsin. — Niyorun altında ve yine Fıratın eski yatağı üzerinde bulunuyordu.

Marad. — Garbında bulunuyor, mabut *Lirgal Naradda*'nın makarrı olarak tanılıyordu.

Nergal. — Bugün Tel İbrahim denilen mevkide bulunuyordu.

Barsippa (*Barsip*) Fıratın en garbî kolu üzerinde, mabut *Nabu*'nun merkezi idi. Bunun yakınında bilâhare Babil şehri kurulmuştur.

Kiş. — Sinearın sonradan Akatili adını alan şimal mıntakasında Babilin şarkında ve Fıratın bir kolu üzerinde bulunuyordu.

Kuta. — Kişin üstünde ve Fıratın aynı kolu üzerinde idi. Aslan şeklindeki mabudun makarrı olmakla tanınmıştır.

Sippar. — Babilin şimalinde Fırat mecrası üzerinde bulunuyordu.

Keşu = Keş — Sonradan Opis adını alan Kes, şimale Dicle üzerinde bulunuyordu.

Akşhak. — Opis'in üstünde ve Dicle üzerinde idi.

Akad = Agade. — Sonradan kurulan Babilin şimalinde ve Fırat üzerinde idi.

Bunlardan başka Sipparın şimalinde ve Frat mecrası üzerinde aşağıdan yukarıya doğru Rapiku, İt, Sabirtü, Anat ve Mari siteleri bulunuyordu. Bu kadar dar bir sahada birbiri arkasında payitaht olabilecek şartları haiz, idarî, malî ve askerî müesseseleri muhtevi şehirler bulunması, daha Milâttan önceki dördüncü bin de Sumerlerin medeniyet ve

servet itibarile ne kadar ilerlemiş olduklarını takdir için bir mikyas olabilir.

Bu devirlerde Sinearın gerek şimal ve gerek cenup mıntakası, yani sonradan Akad ve Sumer illeri diye ayrılan her iki saha, münhasıran Sumerlerle meskûn bulunuyordu. İlerde görüleceği veçhile Samîlerin Akad mıntakasında görülmeleri, bu sitelerin kuruldukları zamanlara nisbetle muahhar devirlere aittir.

Sinearın şimal mıntakasında en eski merkezlerden olan Keş (*Opis* = *Keşü*) ve Kiş siteleri, Sumerlerin daha şark dağlarından Sineara indikleri zamanlarda kurulmuştu. Anlaşıldığına göre Sineara inen Sumerler, cenupta ilk site olarak Eriduyu kurdukları gibi şimalde de kendilerile beraber gelerek yukarı Mezopotamyada ve şarkî Anadolunun dağlık mıntakalarında kalmış olan boyların nagihanî akınlarına karşı müstahkem birer ileri karakol olarak bu iki şehri tesis etmişlerdi. Bu ilk karakolların kuruldukları müstahkem mevkiler, sonraları tevessü etmiş, birer site halini almışlardır. Tarihî devirde bunlardan, muahharen kurulan Babil'in şarkında ve Fıratın bir kolu üzerindeki Kiş sitesini, Sinearın müttehit kırallığının merkezi olarak görüyoruz.

MEZOPOTAMYA MEDENİYETİNİ KURANLAR

ÖN SUMERLER VE SUMERLER

MEZOPOTAMYADA PROTOHİSTORIK ÇAĞ

Ön Sumerler - Sumerler — Prehistorik devir ile Historik devir arasında mutavassıt olan çağa Protohistorik devir denildiğini söylemiştik. Mezopotamya'da bu mutavassıt devire atfedilebilecek eserler nisbeten az bulunduğu için, burada Protohistorik çağ emniyet ve kat'iyetle tayin edilememektedir. Maamafih. Mezopotamya'da da Neolitik merhaleden tarihî merhaleye yani san'at ve sair hususlardaki tekâmülü gösteren eserlerin görülmeğe başlamasından fikrî inkişafın timsali olan yazının zuhûruna kadar geçen zamanın Protohistorik çağ sayılacak bir tekâmül devresi olması tabiîdir.

Fransızların Tello (*Lagaş*) da yaptıkları hafriyattan beri Elâm'dan başka Mezopotamya'da da Protohistorik çağında bazı siteler belirmeğe başlamış olduğu anlaşılmıştı. Umumî Harpten sonra İngiliz ve Amerika heyetlerinin Mezopotamyadaki tarihî devirlere ait Sumer sitelerinden cenupta Eridu (*Tel-abu-Sarein*) Ur, ve civarındaki (*Tel-El-Ubeyid*) de, merkezde Uruk, Şurupak (*Tel-Farah*) ve Adap (*Tel-Bismaye*) de, şimalde Kiş de, Şimalî Mezopotamya'da Samara'da, hattâ Asur'da, eski harabeler altındaki tabakalarda yaptıkları hafriyatta Sus II. ye kadar ve hattâ bazı yerlerde daha eski devirlere ait bir takım abide ve eserler bulmuşlardır. Hâlâ devam etmekte olan bu taharriler (*Tel-El-Ubeyid*) kültürünü kuranlardan sonra Sus II. Elâmlılarile temasta olarak yeni bir halkın Mezopotamya şehirlerini işgal etmiş olduklarını göstermektedir. Bu yeni halk ta ayni cismanî tipi, daha iptidaî olmak üzere; ayni medeniyeti temsil eden tarihî devrin Sumer'lilerini buluyoruz,

Gerçi *Frankfort*, Mezopotamya'nın ilk kültürü olan Tel-El-Ubeyid medeniyetini kuranların, Milâttan önceki dördüncü bin medeniyetini yaratanlar, yani Sumer'ler olduklarını iddia etmektedir. Fakat, buna mukabil *Jordan*, Sumer'lerin Mezopotamya'da zuhûrları tarihini daha geri bir devire yani

Uruk devrinin başlangıcına, *Mackay* ve *Christian* ise daha sonraki çağlara, Birinci Ur sülâlesi devrine kadar irca etmektedirler.

Yukarlarda da görüldüğü gibi Ön Asya'nın muhtelif mıntakalarında yapılan hafriyat, eski Bis I. Sus I. ve Tel-El-Ubeyid kültürlerinin Sumerlerin gelmesinden evvelki devirlere ait olduklarını meydana çıkarmış olduğuna göre *Frankfort*'un iddiası eski kıymetini kaybetmiştir.

Maamafih Tel-El-Ubeyid medeniyetinin Ön Sumer'lere ait olması ile asıl Sumer'lerin eseri bulunması arasında hiç bir fark yoktur. Çünkü evvelki bahislerde izah edilmiş olduğu veçhile, gerek Ön Sumerler ve gerek Sumer'ler ayni ırka ve ayni kültür kaynağına mensup insanlardı. Yalnız Ön Sumer'ler Orta Asyadan daha evvel gelmişler ve binaenaleyh daha iptidaî bir kültürü temsil ediyorlardı. Dördüncü binde Sinear medeniyetini yükselten Sumer'ler ise ayni ırkın daha ziyade tekâmül etmiş kütlelerini teşkil ediyorlardı.

Bunlara verilen Sumer'ler adı, eski Ön Asya'lıların Şan'ar dedikleri Fratla Diclenin aşağı kısımları arasındaki münhat sahanın cenup kısmına Akadlar tarafından verilen Şumer adından alınmıştır [1]. Akadların Şumer dedikleri sahaya, Sumer'lerin kendileri *Kengi* diyorlardı.

Şarklılar arasında temayüz etmiş olan Sumer'ler, orta boylu, tıknaz bedenli, geniş alınlı, dolgun çehreli, büyük burunlu, büyük ve çekik gözlü, kısa ve geniş boyunlu Brakisefal insanlardı.

Brakisefal kafaları, çıkıntılı olup düz bir ense ile boyuna merbut bulunuyordu. İri burunları ise çıkıntılı ve gagaburun olmaktan ziyade az seçilen çehreyi uzatıyordu.

Sumer'lerde en eski devirlerde saçlar uzun olup boynu ve omuzları örtüyordu. Bazan da başta bir topuz yapılıyor, arkaya sarkan saç örgüleri ise başı kuşatan bir kordelâ ile tesbit ediliyordu. Uzun sakallar, göğüs üzerine sarkıyor, bıyıklar traş ediliyordu.

Fakat üçüncü bine doğru, Sumer'ler de başı ve sakalı da traş etmek modası galebe etmiş, bu zamandan itibaren traşlı çehre Sumer'leri ayırt eden bir hususiyet olmuştur.

[1] Buna göre, bu kavme oturdukları yere nisbetle Sumerliler demek icabeder. Fakat ötedenberi kitaplarımızda Sumer'liler yerine Sumer'ler denildiği ve bugün muhtelif müesseseler de bu şekilde adlandırılmış olduğu için, hatalı olmasına rağmen biz de Sumer'liler yerine Sumer'ler diyoruz.

Sumer'lerin kıyafetleri, kendi dillerinde adına *(Gu-en-na)* denilen ve Grekler tarafından Konakes şekline sokulan bir kostüm idi. Bu kostüm, kalın dokumalı, uzun peşli bol kumaştan mamûl bulunuyordu. Üzerinde 3 den 10 sıraya kadar biribiri üzerine dikilmiş şeritlerden pililer bulunuyordu. Bu kostüm, uzun bir gümlek şeklinde sağ kol ve sağ omuz açık kalmak üzere sırta alınıyordu. Başlarına daima serpuş giymiyorlardı. Giydikleri zaman serpuşlar, külâh, kavuk, tulga (*miğfer*) sekillerinde olurdu. Reislerin ve mabutların serpuşları, muhtelif renk ve şekilde, kuş tüylerile, boynuzlarla müzeyyen olurdu.

SUMER'LERİN MENŞEİ

Bugün kat'î surette tayin edilemiyen bir zamanda Mezopotamya'ya giren, burada cihan medeniyetine kaynak olan Ön Asya kültürünü kuran Sumer'lerin menşei hakkında son zamanlara kadar muhtelif nazariyeler serdediliyordu. Fakat, son senelerde Asya'nın muhtelif mıntakalarında yapılan hafriyat verimlerinin mukayesesi, Sumer'ler hakkındaki yeni tetkiklerin verimleri, bunların menşeinin Orta Asya'ya dayandığını kat'îleştirmiştir.

Heykellerinde de görüldüğü gibi Sumer'lerin yünden mamûl (*Konakes*) denilen ağır elbiselerinin Mezopotamya'nın sıcak ikliminin icap ettirdiği bir elbise olmadığı meydandadır. Bu elbise, bilâkis soğuk iklimlere mahsus bir libastır. Bu kostüm; Sumer'lerin ana yurtlarının soğuk, yabis ve yaylalık bir mıntaka olduğunu göstermektedir. Sumer mabetlerinin kat kat kuleli olması, mebanide, inşaat taşlarını takliden yapılmış oldukları görülen (*Plan-Convex*) tuğlalar kullanılmış bulunması da bu halkın dağlık ve yüksek bir mıntakadan gelmiş olduklarına delâlet etmektedir. Sumer'lerle Ön Asya'da ilk defa olarak görülen madencilik tekniğinin pek ilerlemerniş bulunması da bunların madenleri bol bir sahadan gelmiş olduklarının nişanesidir. Çünkü Mezopotamya gibi madensiz bir ülkede madencilik san'atinin zuhûr ve inkişaf etmesi âdeten muhaldir. Bütün bunlar, Sumer'lerin evvelce madenleri bol, soğuk, yabis ve yüksek bir mıntakadan neş'et etmiş olduklarını göstermektedir.

Sumer'lerin bu ana yurtlarının Asya'da olduğu şüphesizdir. Fakat, acaba bu yurt, Asya'nın neresinde idi?!.. Sumer'ler, ana yurtlarının neresi olduğunu bize kat'î surette bildiren bir şahit bırakmışlardır. Bu şahit, Sumer'lerin bırakmış oldukları Kalde Zodyaki denilen mıntakatülburuçtur.

Güneşin üzerinde hareket eder gibi göründüğü mevhum dairenin yani güneş medarının etrafını muhit olan ve birer hayvan veya eşyaya benzetilen yıldız kümeleri bir çok

medenî icatlar gibi ilk defa Sumer'ler tarafından tesbit ve tasvir olunmuştur. Gökün muayyen parçasının muayyen mıntakadan görünüşüne göre tasavvur ve tersim edilmiş olan mıntakatülburuç, bunu yapan kavmin hangi mıntakada yaşamış ve tekemmül etmiş olduğunu tayin etmek için kafi bir vesikadır.

Sumer mıntakatülburucunun tetkiki, bunu ilk defa tasavvur etmiş olan insanların nısıf kürei şimalide 40 ve 46 arz dereceleri arasında ve Hazer Denizinin şarkındaki mıntakada



Şekil: 101 — Sumerlere ait büyük Astrolojik tablet, burada burçlar da görülmektedir.

yaşamış olmaları icap ettiğini göstermektedir. Çünkü bu mıntakatülburuçtaki yıldız kümelerinin şekilleri, ancak bu mıntakaya tesadüf eden gök parçasına tevafuk etmektedir.

Arzın şimal nısıf küresinde tul itibarile Hazer Denizinin şarkındaki, arz dereceleri itibarile de 40 ve 46 dereceleri ara-sındaki mıntaka ise Orta Asya yani Türkistandır.

Yıldız kümelerine verilmiş olan adlar, bu hayretbahş rasıtları yetiştiren halkın tavşan, arslan kurt... gibi hayvanları ok ve yayla avlamağı bildiklerini, at, öküz, köpek, keçi, do-

muz gibi hayvanları ilk olarak ehlileştirmiş bulunduklarını, buğday, arpa gibi hububatı ekip biçtilkerini göstermektedir. Çünkü bu eski astronomide bütün bu hayvanlar bulunmaktadır.

SUMER KÜLTÜRÜ İLE SUS II. KÜLTÜRÜ ARASINDAKİ MÜNASEBET

Sus II. medeniyetinin zuhûru ile bir zamanda görülen bu yeni halk dalgası, eski Bis I. ve Sus I. kültürünü yaşatan halk üzerine gelmişlerdi. Bunları, madenî eşyaları, silindirleri, mühürleri ve bilhassa kırmızı kilden muhtelif renkte dekorlu, natüralist sitilde kaba keramiklerile seçiyoruz. Bu zamanda İranla Mezopotamya arasında bir teknik ve dekor mübadelesi inkişaf ediyor, bundan da üçüncü bir sitil yani eski Sus II. doğuyor : Yeni doğan Sus II. Sus I. deki bu sitile nisbetle san'at noktai nazarından bir gerilik arzetmektedir. Bunun yeni gelen halkın tagallübünden ileri gelmiş olacağı şüphesizdir. İran ve Elâm'da bu iki kültür karışık bir halde görülmektedir. (Mezopotamya ve Anadolu'da ise Sus II. galiptir.)

Sus I. keramikleri Elâm'da mücellâ taş ve maden aletler ise Mezopotamya'da çoktur. Sus II. de inkişaf eden Mili. ve natüralist dekor, Mezopotamya'lılar tarafından kabili temsil bir hale getirilmiş olan yeni telâkkilerden doğmuştur. Bu yeni gelenler, Mezopotamya'da Eneolitik medeniyetini temsil eden Sumerler idi.

Sumer'ler ile Subariler veya Hurriler denilen Ön Sumer'ler menşei Türkistan olan Brakisefal Tip Alpen ırka mensup bulunuyorlardı. Biribirlerinden farkları, Ön Sumer'lerin Ön Asya'ya daha evvel, Sumer'lerin ise daha sonra Eneolitik devirde gelmiş olmalarıdır. Sumer'ler gibi Ön Sumer'lerin de kıhıflarının Brakisefal, dillerinin iltisakî, dinlerinin tabiat kuvvetlerini te'liye esasına dayanan *Naturizm* olması, cismanî bünyelerinin de biribirlerine benzediği abidelerin şahadetile sabit bulunması, hulâsa her hususta aralarında esaslı ve sıkı rabıtalar mevcut olması, her iki grupun ayni kaynağa mensup ve ayni mıntakadan çıkmış bulunduklarını isbat etmektedir.

Ön Sumer'lerin garbe göçmelerinden sonra; (*Ano*) hafriyatının da gösterdiği gibi ; Türkistanda müsait şerait altında

ana medeniyeti tekâmül ettirerek Eneolitik devre yetişen Sumer'ler, ihtimal ki arkadan vukubulan bir tazyikle yerlerinden oynamış, İran üzerinden Mezopotamya'ya gelerek orada kültürlerini tekemmül ettirmişlerdir.

Maamafih, Eski Kalde müverrihi *Bérose*'un naklettiği efsaneye kıymet veren müellifler arasında Sumerlerin Sinear'a şimalî Hindistandan yani Pencap ve İndüs mıntakasından Kara ve deniz yolile gelmiş olduklarını iddia edenler vardır[1]. Son zamanlarda *Sir John Mareşal* tarafından Pencapta Harappa'da, Sint boylarında Mohencodaro'da yapılan hafriyat neticesinde bulunan eski mühürler üzerine çizilmiş şekiller ile elde edilen diğer eserlerin Sumer eserlerile ve bilhassa mühürlerile mukayeselerini yapanlar, Sumerlerin Mezopotamyaya bu tarikle gelmiş olmaları ihtimaline kıymet vermeğe başlamışlardır. Bunlar noktai nazarlarını teyit için Sumerlerle Sind medeniyetini kuranlar arasında ırkî ve Arkeolojik münasebetler bulunması, Mezopotamyada Hint tipinde ehlî hayvanlar mevcut olması ve karakteristik olmak üzere de her iki mıntakada da deniz kavk'alarından mezar taşları bulunması gibi hususları da ileri sürmektedirler.

Bu ikinci ihtimale nazaran, Sumerlerin Orta Asyadan garbe akan göç dalgalarından Sugt ve Bakteryan üzerinden Kapisa yolile cenuba inerek Pencap, İndüs mıntakalarında Harappa ve Mohencodaro medeniyetlerini kurmuş olan boylara mensup olmaları icap eder. Buna göre şimalî Hindistanda bir medeniyet kurmuş olan boylardan bazıları, Büyük İskender'in binlerce sene sonra Hindistandan Mezopotamyaya dönüşünde takip ettiği deniz ve kara yollarını takiben karadan Elâm mıntakasına, Basra körfezinden de Mezopotamyaya girmiş olacaklardır.

Sumerler Mezopotamyaya hangi tarikle gelmiş olurlarsa olsunlar, şurası muhakkaktır ki bunların ataları ilk muhaceretlerinden evvel, bugünkü Türkistan havalisinde oturuyorlardı. Bir taraftan cenubî Sibirya ve Türkistanla şimalî Çinin, şimalî Hindin yani Pencabın diğer taraftan da Sumerlerle

[1] Eski Kalde müverrihi *Bérose*, Sumerlerin bir Mitolojisini zaptetmiştir. Bu Mitolojide *Oanès* isminde yarı balık yarı insan bir mabuttan bahsedilmiştir. Gûya *Oanès* Basra körfezinden çıkarak Fırat - Dicle deltasının ilk sekesine medeniyet öğretmiş imiş. Bu rivayet Sumer medeniyetine bahrî bir menşe vermektedir.

Sus II. Elâmlarının yaratmış oldukları eserlerin mukayesesi bütün bunların tek bir kaynaktan üremiş olduklarını göstermektedir. Filhakika bütün bu uzak mıntakalardaki eski kavimlerin vücude getirmiş oldukları tuğlaların tarzı imalinde, keramiklerin tezyinatlarında, mühürlerin şekillerinde, ve nihayet en kuvvetli bir karabet nişanesi olmak üzere piktografik sitilde esaslı müşabehetler vazıhan seçilebilmektedir. Demek ki eski zamanlarda cihanın dört bucağında ilk Neoloitik ve Eneolotik medeniyetleri kurmuş ve yaşatmış olanlar, Türklerin ataları yani Orta Asyanın *Homo-Alpinus* deninlen Brakisefal Aryalarıdır.

SUMER TARİHİNİN MİTİK DEVRİ

TUFANDAN EVVEL, TUFANDAN SONRA

Sumer an'anesi, hilkatten başlattığı Mezopotamya tarihinin Mitik devirlerini biri tufandan evvel, diğeri tufandan sonra olmak üzere iki devreye ayırmaktadır. An'aneye göre hilkati takip eden ve 259-200 sene devam ettiği haber verilen anarşi devrinden sonra On Krallar zamanı başlamıştır. Sumerlerle Babillilerin dinî an'anelerini muhtevi tabletlerin kopyelerini ahlâfa nakleden Kalde Rahiplerinden *Bérose*, ilk Mitik devirde Sinear'da sitelerle başlıyan bir organizasyon bulunduğunu fakat sitelerin başında henüz reis olmadığını haber vermektedir [1]. *Bérose*'ın bu ifadesi, Sumerlerin millî varlıklarının medenî bir heyeti içtimaiye halinde başlamış olduğu kanaatinde bulunduklarını göstermektedir. (*Bérose*)e göre, bidayette krallık yokken bilâhare sitelerden birinin lehine olarak (krallık gökten yere) inmiştir. O zaman, krallığa mazhar olan site, diğer siteler üzerinde bir tefevvuk ve hekemonyalık kazandı.

Sinear an'anesinde memleketin bu suretle sitelere taksimi, tamamile Mısırın bu yoldaki ilk teşkilâtına mumaselet arzetmektedir. Her iki ülkede de eski içtimaî teşkilâtta bir birlik göze çarpmaktadır. Krallığın gökten inmiş olduğu kanaati de

[1] Milâttan önce dördüncü asır sonlarile üçüncü asır bidayetlerinde yaşamış olan *Bérose* Babilistanda *Bèlus* mabedinin rahiplerinden idi. Babilistan mabetlerindeki Arşivlere istinaden (Babilistan ve Kalde tarihi) unvanlı bir eser yazarak Milâttan önce 280 tarihinde Selefkos hükümdarı (*Antiochos Soter*)e takdim etmiştir. *Bérose*'un bu kitabı Mısır müverrihi *Manethon*'un eserlerile muasırdır. *Bérose*'un bu kıymettar eseri zayi olmuş ise de vaktile bazı kısımları Milâttan sonra birinci asır Yahudi müverrihi *Josèphe* ve Kayseri Piskopos *Eusèbe* taraflarından kendi eserlerine nakledilmiş ve bu suretle ahlâfa gelebilmiştir. Kalde müverrihinin bu parçaları *M. Muller* tarafından *Historien grecsde Didat* koleksiyonunda neşredilmiştir. *Bérose*'un heyet de de bir nevi Kadran «Soler» icat etmiş olduğu meşhurdur.

her iki memleket de müşterektir. Yalnız Mezopotamyada oldukça mütekâmil bir halde karşımıza çıkan sitelere takaddüm eden devirlerdeki içtimaî hayat ve teşkilât hakkında malûmatımız yoktur. Habluki Mısırda bu zamanları tenvir edecek vesikalar mevcuttur.

Son zamanlarda Mezopotamyanın muhtelif mıntakalarında bulunan ve Sinear'ın eski hükümdarlarına ait listeleri ihtiva eden tabletler, *Bérose*'un vermiş olduğ malûmatı teyit etmektedir [1]. Bu listelerde de Sinear'ın Mitik devri Tufandan evvel ve sonra olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

TUFANDAN EVVEL MİTİK KIRALLIK SİTELERİ

Sinear'ın eski hükümdarlarının isimlerini ihtiva eden ve *Weld - Blundell* menşuru diye şöhret alan tablet'te, tufandan evvelki Mitik devir 456,000 sene olarak tespit edilmektedir.

[1] Sinear'da hüküm sürmüş olan hanedanlarla bunlara mensup hükümdarların isimlerini mutevi, vaktile yazılmış bir takım tabletler bulunmuştur. Bu tabletler muhtelif zamanlarda ve parça parça bulunmuşlardır: 1906 tarihinde *Hilprecht* tarafından *Nippur*'da bulunan bir tablette Birinci Babil sülâlesine takaddüm eden Üçüncü *Ur* ve *Isin* sülâlelerine ait birtakım kral adları görülmüştür. 1911 de *P. Seheil Maimon*, koleksiyonunda 6 hanedan krallarının isimlerini muhtevi diğer bir tablet neşretmiştir. Bu hanedanlar *Akşak*, Kiş IV, *Oruk* III. *Ağada*, *Oruk*, ve *Cutium* sülâleleriydi. Bu tablette *Gutiyum* sülâlesile *Ur* III. sülâlesi arasında bir boşluk vardı. 1919 da *Thureau Dangin* yeni bir tablet neşretti. Bu tablet *Seheil* tarafından neşredilen listedeki boşluğu dolduruyordu ve *Uruk V.* sülâlesine ait bulunuyordu. 1914 de *Poebel*, Nippurda yeni tabletler buldu. Bu tabletlerden birinde *Isin* sülâlesi kâtiplerinden biri eski krallardan 134 zatın adını yazmıştı. Diğer bir tablet parçasında da Tufandan *Hammurabi*'ye kadar geçen devrede ancak 139 kral geldiği kaydediliyordu. Bunlar on bir krallık şehirleri - ki onlardan *Ur* III. *Kiş* VI. *Uruk* V. ve diğerleri birer sülâleye makar olmuşlardır - arasında taksim edilince 11 sitede üç isim noksan kalıyordu. Nihayet *Lagrain* 1920 de eski *Nippur* harabesinde başka bir tablet keşfetti. Bu taplette noksan olan bu üç kral ismi de mezkûrdu. Bu sonuncu tabletle on bir sitedeki sülâleleri tamamlanmış oldu. 1924 de *Langdon*, Larsada bulunmuş olan *Weld-Blundell* kolleksiyonunun bir menşurunu neşretti. Bu menşurda hilkatten sonra Mezopotamyada krallığın başlangıcından menşurun tanzim edilmiş olduğu zaman yani *Isin* sülâlesinin sonuna (Birinci Babil imparatorluğunun teşekkülünden evvel) kadar gelip geçmiş olan kralların isimlerini ihtiva ediyordu. Bu kolleksiyonun diğer parçasında da Tufandan evvelki kralların isimleri bulunuyordu. *Langdon* Menşurunun neşri Kalde Rahibi *Bérose*'un mevsukiyetini kat'î surette meydana koymuştur.

Anarşi devrinden sonra başlıyan bu zaman diğer tabletlerde 432,000 şene gösterilmiştir. Çivi yazılı tabletlerde bu devirde hükûmet merkezi olan sitelerle hükümdarların adetleri, tahalüf etmektedir. Sitelerin adedi, 3, 5, 8 arasında değiştiği gibi hükümdarların adedi de 8 ile 10 arasında tahalüf etmektedir. Hükümdar adedi 8 olarak gösterilen tabletlerde bunlara ait zamanda 241,200 olarak tayin olunmaktadır. Her halde bütün an'aneler, en eski Sumer sitesinin Sinear'ın cenubunda, o zamanlar Basra körfezi kıyısında eski bir Türk şehri olan *Eridu* sitesi olduğunda müttefiktirler.

İLK MİTİK KRALLIK
VE
MERKEZİ

Gerek tabletlere ve gerek *Bèrose* an'anelerine göre, Sinear'da ilk evvel krallık merkezi olan site o zamanlar Basra körfezi kenarında bulunan Eridu (bugünkü Abuşa'reyin) beldesidir. Krallık, gökten yeryüzüne ilk defa bu şehrin prensleri için inmiştir. "Bu krallardan biri *Alolim*„ diğeri *Alalgar* adlarını taşıyorlardı. Bu an'ane, Sumerlerin *Eridu* sitesini; Büyük Hilkat destanında görüldğü vecihle; kâinatın Âdemden vücude çıkmağa başladığı mahal olarak göstermektedir [1]. *Bèrose*, ilk medeniyetin Eridu'da belirdiği kanaatini ifade eden eski bir menkıbe kaydetmiştir. Bu menkibeye göre, Mezopotamyaya ilk medeniyeti getiren, Babilistanın müntehi olduğu Kızıldenizden yani eski zamanlarda Eridu şehrine kadar uzayan Basra görfezinden çıkan insan - balık *Oannes* olmuştur. *Oannes*, eski Mezopotamyalıların (ilk sular) dan çıkmış olduğunu hatırlatmak için balık kuyruklu dağ keçisi gibi tasvir ettikleri Eridu mabudu ve kralı *Ea* (*Enki*) nin istihalesinden başka birşey değildir.

Badtibira-ki sitesi — Sumer an'anelerine göre Eridudan sonra krallık merkezî *Badtibira ki* (Madenci Duvarı) şehri ol-

[1] *Thomson*, *Hall* ve *Taylor* taraflarından 1920 tarihindenberi yapılan hafriyatta Eridu sitesi harabesi yerinde bir Ziggurat bulunmuştur. Katlı kuleleri ihtiva ettiği anlaşılan bu mabet tuğladan yapılmış bir avlu içinde bulunmaktadır. Bu hafriyatta Ziggurattan başka bir takım da Nekropol bulunmuştur. Nekropollerden biri Prehistorik devirlere kadar çıkmaktadır. Burada çakmak taşından Neolitik âletler, eski *Ibis* sitilinde kırmızı keramikler ile Sumerlerin ve Subarilerin en eski medeniyetlerile müşterek eşyalar bulunmuştur. Şimdiye kadar bulunan yazılı ve tarihli abideler arasında (*Ur III*) hanedanı hükümdarlarından *Bursin* (Milâttan önce 2250 tarihlerine doğru) zamanından evvele ait bir şey bulunamamıştır.

muştur. Bu şehir bugünkü Tel-el-Sifr (*Bakır Tepe*) denilen mahalde idi. Eski ve yeni adlarından her ikisinin de ifade ettiği veçhile burası bakır madenini muhtevi bir yerdir. *Laftus* buralarda yaptığı hafriyatta bir çok bakır âletler bulmuştur. (*Badtibira - ki*) ismi, Sumerlerin karakteristik san'ati olan madenciliğin ehemmiyetini göstermektedir.

Madenci duvarı sitesinin an'anenin haber verdiği üç kralından sonuncusu Çoban Tanrı *Dumuzi* (*Tammuz*) dur. Mezopotamyalılar nazarında *Dumuzi* Mısırda *Oziris*'in, Kenanilinde *Adonis*'in oynamakta oldukları rolü haizdi. Yani insanlar arasında yaşıyan bu neşvünema ruhu, yeni mahsul(buğday) ile dirilmek üzere hasatla ölüyordu. Bu besleyici mabut, bir aşka duçar oluyor, insanlara, kendi misalile bir ilâhın ölüme nasıl galebe ettiğini gösteriyor. Nasıl ki *Oziris*; *Busiris*'de, *Adonis*'de *Byblos*'da böyle idiler. *Dumuzi*, yeryüzünde yaşamak itibarile (*Badtibira - ki*) şehrinin kralıdır.

Larak sitesi. — An'aneye nazaran krallık sonra Dicle üzerindeki Larak'a geçmiştir. Mevkii henüz bulunamıyan bu sitenin tek bir kralını biliyoruz.

Bundan sonra hekemonya şimal mıntakasında Güneş Mabudu şehri Sıppare (*Abu Habba*) sitesine geçiyor. Bu Mabut, Sippar kralına âyin ve ibadet ilmini, sırlara nüfuz bilgisini öğretiyor. Tufan'dan evvel son krallık sitesi Şuruppak (*Fara*) dır. Fratın eski mecrası üzerinde olan bu şehir; mabutlar burada tufan yapmak istedikleri zaman da; eski bir belde sayılıyordu. Buranın haber verilen yegâne kralı *Urbaradudu*'dur. Tufan destanına göre bu kral, (Şurppak adamı) denilen *Ziyudsudu* (*Bérose*'un *Xisuthros*'u)nun babasıdır. *Ziyudsudu*'ya Akatlılar *Utanapiştim* adını veriyorlar. *Ziyudsudu* namı diğerle *Utanapiştim* Mezopotamyalıların (Nuh) udur. Bununla Tufandan evvelki devir bitmektedir.

SUMERLERİN TUFAN MENKIBESİ

Prehistorik devirlerde *dilüvi* yağmurlarının sebep olduğu feyezanlarla Mezopotamyada bir tufan vuku bulduğu ve bu felâkete ait korkunç hatıranın asırlarca Sumerler arasında yaşamış olduğu bugün kat'î surette bilinen bir hakikattir. Sumerler arasında yaşıyan bu hatıra sonra Akadlar, daha sonraları da İbraniler arasında birer destan mevzuu olmuştur.

Son zamanlarda ele geçen Sumer dilile yazılmış destan metinlerinin tetkiki, Sumerlerin tufan macerasına tarihî bir vak'a nazarile baktıkları anlaşılmaktadır. Aşağı Mezopotamya'da vuku bulan ve pek çok insan ve hayvan ziyanına sebep olan bu facianın büyük ve emsalsiz bir tuğyanla alâkadar olduğu şüphesiz görülebilir.

İlk zamanlarda Aşağı Mezopotamyadaki Sumer sitelerinin denize şimdikinden daha ziyade yakın oldukları yani Basra körfezinin ucu bugüküne nisbetle daha yukarlara kadar çıktığı nazarı itibara alınır ve feyezanların denizin kabararak münhat sahayı kapladığı bir zamanda vuku bulmuş olabileceği düşünülürse, Sumerlerin tufan menkıbesine tarihî bir vak'a nazarile bakmış olmaları hakikate yakın sayılabilirdi. Halbuki 1929 senesindenberi Sinear'da yapılmakta olan hafriyat, tufan felâketinin hakikî olduğu ve Sumer şehirlerini mahvetmiş bulunduğu hakikatini meydana koyarak, bu meseleye kat'î bir hal şekli vermiştir. Filhakika, 1929 tarihindenberi Sinear'da devam eden hafriyat, Kiş ve Ur'da Prehistorik devirlerde böyle bir tufan devri vukubulmuş olduğunu göstern kum tabaksına rasgelinmiştir. İçinde insan izlerine ait hiç bir şey görülmiyen bu tabaka birdenbire Arkeolojik izleri muhtevi zemini ayırmaktadır. Ur'da üç metre kalınlığı olan bu ham kum tabakası Keramiklere göre *Ibis* devrine yani Ön Sumerler zamanına tekabül etmektedir.

Kalde Müverrihi *Bèrose*, daha Makedonyalı Büyük İskender zamanında Sumerlerin bu tufan menkıbesini gayet güzel bir surette icmal etmiştir.

Bu icmale göre insanlar bir zamanlar mabutlara karşı asi olmuşlar, ibadet etmeği, mabutlara kurban vermeği unutmuşlar. İlâhlar da yeryüzünden ibadetin ve kurbanın kalktığını gürerek kâfiri nimet insanları imha etmeğe karar vermişler.

Memleketinin eski edebiyatına hakkile vakıf olan âlim Rahip *Bèrose* bu eski efsaneyi mahirane bir surette icmal etmiş, *Aleksandre Polyhistor* ve *Eusèbe* ile diğer müellifler de bunu iktibas ederek ahlâfa nakletmişlerdir. *Bèrose*, Mezopotamyanın onuncu hükümdarı saydığı *Ksisutrus*'un (*Xisuthros*) [1] zamanında tuğyanın nasıl vuku bulduğu aşağıdaki şekilde naklet-mektedir.

[1] Bu isim Sumer an'anelerine göre tufandan evvel hüküm süren son kralın adıdır ki Yunan dilinde *Ziudra* denilmektedir.

Ardates'in vefatından sonra oğlu *Ksisutros* on sekiz Sar hüküm sürdü. Bunun zamanında büyük bir tufan vuku buldu ki bunun tarihi şöyle naklolunmuştur: *Gronus* ilâhı bir gece rüyada kendine göründü. Ve Daesiyus ayinin on beşinci gününde bir tuğyan vuku bulacağını ve bununla insanlığın mahvolacağını haber verdi. Bundan dolayı ona her şeyin başlangıç, inkişaf ve akibet tarihini yazmasını ve onu Güneş şehri olan (*Sippar*'da) gömmesini, bir gemi inşa etmesini, arkadaş ve akrabasını beraber oraya almasını, hayatın muhafazası için zarurî bütün, şeylerin, kuş ve dört ayaklı hayvanların beraber alınmasını ve kendisini korkusuzca derin varlığa (sulara) terketmesini emretti. *Ksisutros* ilâhe gemisile hangi cihete sefer edeceğini sorunca şu cevabı aldı: İlâhlara doğru! Bunun üzerine *Ksisutros* insaniyetin iyiliği için bir dua etti. Sonra ilâhın nasihatine uyarak 5 Stadiya uzunluğunda 2 stadiya genişliğinde bir gemi inşa etti. Bütün hazırladığı şeyleri onun içine koydu. Ve en sonra karısını, çocuklarını ve arkadaşlarını gemiye nakletti. Tufan başladı. Her tarafı sular kapladı. Gemi su üzerinde yükseldi ve günlerce kaldı. Nihayet Tuğyan kesildi. Sular azaldı. Vaziyeti anlamak üzere *Ksisutros* gemiden kuşlar salıverdi. Bu kuşlar, ne bir yem ne de ayak basacak yer bulamıyarak geri geldiler. Birkaç gün geçtikten sonra onları ikinci defa olarak tekrar salıverdi. Kuşlar bu sefer çamurlu ayaklarla geri döndüler. *Ksisutros* bu kuşlarla üçüncü bir tecrübe daha yaptı. Fakat salıverilen kuşlar artık geri gelmediler. O zaman *Ksisutros*, suların çekildiğine toprağın görünmeğe başladığına hükm etti. Binaenaleyh gemide bir pencere açtı dışarıya baktığı zaman geminin bir dağın tepesine oturmuş olduğunu görüp bunun üzerine karısı kızı ve dümencisi ile hemen dışarıya çıktı, o zaman *Ksisutros* toprağa ibadet etti ve bir kurban yeri yaptı. Mabutlara kurban sundu. Kendisi de onlarla beraber gözden kayboldu. Geminin içinde kalanlar, arkadaşlarının dönmediğini görünce feryat ve figanla dışarı fırladılar. Bunlar mütemadiyen *Ksisutros*'un ismini çağırıyorlardı. Onu artık kat'iyyen görmediler. Fakat havada onun sesini farkedebiliyor, ve dine dikkat etmelerini tenbih ettiğini işitiyorlardı. *Ksisutros*, dindarlığı sayesinde bundan sonra ilâhlarla beraber yaşıyacağını, karısının, kızının ve dümencisinin de ayni şerefe nail olduklarını bildirdi. Gemide bulunanlara Babile dönmelerini, Sippar'daki kitabe-

leri bularak ondan beşeriyeti haberdar etmelerini ilâve etti. Kalanlar bu sözleri işittikten sonra ilâhlara kurban takdim ettiler ve Babile doğru yola çıktılar [1].„

***

Eski Babil an'anelerine istinaden *Bèrose* tarafından icmalen nakledilen bu menkıbe, Koyuncukta keşfedilen Asur lâvhalarında daha mufassal olarak bulunduğu görülmüştür. Bu lâvhalardan, aşağıda nakledilecek olan *Gılgamış* destanına ait 12 lâvhanın 11 incisi bu tufan menkıbesini ihtiva etmektedir. Meşhur *(Assyriologue) George Smith* bu on birinci lâvhanın ihtiva ettiği Asurca metni tercüme ve 1873 tarihinde (Tufanın Babil Efsanesi) namı altında neşretmiştir. *Smith* kitabesine esas olan Asurca metnin daha eski bir Babil metninden kopye olduğunu kaydetmektedir. O zamanlar *Smith*, ilk metnin Akad'ca olduğunu zannetmişti. Halbuki son keşifler, destanın Sumerlere ait ve ilk yazılışının da Sumer dili ve Sumer yazısile olduğunu kat'î surette meydana koymuştur.

İhtimal ki zamanındaki Ön Asya kültürünü hakkile temsil ettiği ve kitap meraklısı âlim bir zat olduğu anlaşılan Asur kralı *Asurba--ni-bal* (M. E. 669 - 626), eski Sumer ve Akad metinlerini Asurcaya çevirterek bunlarla kütüpanesini doldurttuğu zamanlarda bu işe memur edilmiş olan bir kâtip 12 lâvhayı tamamlamak için tufan menkıbesini de *Gılgamış* destanına ilhak eylemiştir. Eski sinear kültürünün şaheseri olan bu menkıbenin metinlere nazaran hülâsası şöyledir: "İnsanlar, mabutlara asi oluyorlar. İlâhlar yeryüzünden ibadet ve kurbanın kalktığını görünce büyük mabut *Enlil*'in riyaseti altında aktettikleri bir içtimada günâhkâr ve kâfiri nimet insanları mahva karar veriyorlar. Fakat Eridu Sitesi mabudu *Ea* (*Enkı*) insanları sevdiği için bu sırrı Şuruppak Sitesi prensi olan *Ubar-Tudun*'un [2] oğlunun kulağına gitmesi için, onun içinde yatmakta olduğu kamış çite fısıldıyor. Yaklaşmakta olan felâketi haber veriyor. Bu haileden kurtulmak için, bir gemi yaparak, ailesini, akrabasını, dümencisini, her neviden hayat

[1] *Cory, Ancient Eragmenti, S. 26* ve mabadi *Londra*, 1832

[2] Bu isimdeki "Tudun„ lâfzı "dudu„ ve "tutun„ gibi şekillerde yazılmaktadır. Bu lâfzın eski türkçede prenslik unvanı olan Tudun ile münasebettar olduğunu tahmin ediyoruz.

tohumlarını, ehli olan ve olmıyan hayvanlardan seçilecek birer çift mahlûku, içine doldurup vukuata intizar etmesini tavsiye ediyor. *Uta-Napiştim* (*Ziyudsudu*) [1] bu emri yerine getiriyor: Büyük bir gemi yapıyor. Ailesini, akrabasını ve her cinsten hayat tohumlarını içine yerleştiriyor, kendisi de dümencisile beraber gemiye girerek vukuata intizar ediyor.

Nihayet mukadder olan zaman geliyor, tufan başlıyor. Utanapişim (*Ziyudsudu*) ebedî hayat sırrını öğrenmek için gelmiş olan *Gılgamşe* haileyi şöyle anlatıyor :

Tan yeri ağarırken göklerin derinliklerinden bir kara bulut belirdi. Kasırga ilâhı *Adad* ortalığı inletmeğe başladı. Mabutlar kahramanı *Nabu* ve ilâhlar başkanı *Sarru* (*Marduk*) ülkeler, dağlar atlıyarak gidiyorlardı. Cehennem mabudu *Nergal* (*Irragal*), serenleri söküp koparıyordu. Harp ilâhı *İnurta* (*En-urta*) , hücumu idare ediyordu. Bunlar, cehennem zebanilerinin (*Annünaki*) taşıdıkları meşalelerin aydınlığı ile bütün ülkeleri kuşatmışlardı. Kasırga ilâhı *Adad*'ın borası gökleri süpürüyor, parıldıyan her şey korkunç bir zulmete bürünüyordu. Artık kardeş kardeşi görmüyor, göklerde bile bir şey görünmüyordu. Tufanın dehşetinden korkan ilâhlar kaçışıyor, *Anu*'nun göklerine çıkıyor, köpekler gibi duvarların dibine çöküyorlardı.

Bu suretle başlıyan tufan, altı gün altı gece devam etti. Kasırga bütün ülkeleri kapladı. Yedinci gün bora dindi. Sular sükûnet buldu. Korkunç rüzgârlar kesildi. Nihayet tufan bitti. Sulara baktım. Sesler kesilmiş, bütün beşeriyet çamurlara münkalip olmuştu. Sular henüz geminin çatısına kadar yüksek bulunuyordu. Pencereyi açtım. Güneş yüzüme çarptı. Yerime yığıldım, ağlıyordum. Göz yaşlarım yanaklarımdan akıyordu. Dünyaya, denizin ufkuna baktım, uzakta sular içinde bir adacık yüzüyordu. Gemi buraya, Nisir dağına doğru ilerliyordu. [2] Nihayet dağın tepesine oturdu. Suların çekilip çekilmediğini anlamak için bir güvercin koyuverdim. Güvercin konacak yer bulamadığı için geri geldi. Ertesi gün bir kırlangıç salıverdim. O da konacak toprak bulamadığından geriye döndü. Üçüncü gün salıverdiğim karga, sular

[1] Tufan kahramanı olan *Şuruppak* sitesi prensinin Sumerce adı *Ziyudsudu*, Akadca ise *Uta-Napiştim*'dir. Bu prensin Sumerce adı *Bêrose* tarafından *Ksisutrus* şekline sokulmuştur.

[2] Nisir Dağı Dicle ile Küçük Zap Suyu arasındadır.

çekilmiş, topraklar meydana çıkmış olduğundan kendisine yiyecek yem bularak geri dönmedi. Bundan suların çekilmiş olduğunu anladım. Gemiden çıktım, dağın tepesinde ilâhlara kurbanlar takdim ettim.

Menkıbeye göre bütün ilâhlar, *Utanapiştim* tarafından verilen kurban ve adakların kokusunu duyarak oraya koşuyorlar. Mabude *Istar*, insanlığı mahvetmek instiyen *Enlil* müstesna olmak üzere bütün mabutların kurban ve adakları yiyebileceklerini söylüyor. Fakat, bu aralık *Enlil* de geliyor. *Utanapiştim* ile yanındakilerin tufandan kurtulmuş olduklarını görünce öfkeleniyor, ateşler püskürüyor. Fakat, harp ilâhı *Inurta*'nın müessir hitabesi üzerine öfkesi geçiyor, yumşuyor. *Otanapiştim* ile karısını ve dümencisini mabutlar sırasına çıkarmağa karar veriyor. Onlara diz çöktürtüyor ve dümenci ile beraber onları göklere kaldırıyor. Nehirlerin döküldükleri yerde bir adaya yerleştiriyor. Bunlar orada ebediyet kazanarak ilâhlar gibi oluyorlar...

SUMER TARİHİNİN TUFANDAN SONRAKİ MİTİKO — HİSTORİK DEVRİ

Sumer'lerin mitik devirlere ait üsturelerini ihtiva eden destanlara göre tufandan sonra kırallık ikinci defa olarak tekrar gökten inmiştir. Gemiden çıkan insanlar yeni baştan ülkeleri istilâ etmiş, buralarda yurt tutmuşlardır. Hakikî tarih devrini açan hükûmdar listeleri birinci Babil imparatorluğundan evvel (2105) onbir kırallık şehrini ihtiva etmekte bu suretle tedricen tarihî devre girilmektedir.

KİŞ SİTESİNİN BİRİNCİ SÜLÂLESİ

Sumer an'anelerine göre tufandan sonra *Kengi*'de yani Sinear'da ilk kırallık sitesi şimal mıntakasında, sonraları Akad adını alan memleketin ortasında vaktile Fırat kıyısında bulunan Kiş şehridir.

Menşur üzerine mahkûk hanedan listesine göre Kiş'in birinci sülâlesi 24510 sene devam etmiş ve bu müddet zarfında ancak 32 hükûmdar gelmiştir. Fakat bu hükûmdarlardan her birinin adı muasır abidelerle teeyyüt etmemiştir. Kiş kırallarından bir çoğunun ismi, *Köpek, Kuzu, Akrep, Kartal* gibi hayvan isimleridir. On üçüncü hükûmdar ise kartal tarafından göklere çıkarılan kahraman *Etana*'dır. Bu eski hükûmdarların bir takım hayvan isimleri taşımaları, Sumer'ler arasında hayvan adı ile anılan burçlardan her birinin *Etana* gibi göke kaldırılmış bir hükûmdar oldukları telâkkisine yol açmıştır.

Sumer an'anesinde hayvanî kırallar ve totemizm .— Sumer'lerin pek eski hükûmdarlarının hayvan adını taşımaları ve ekserisinin hayvanî şekillerde tahayyül ve tasvir edilmiş olmaları, totemizm devrinin hâlâ yaşıyan bir telâkkisi gibi izah olunabilir. Bu zamanlarda Mısırda da Firavunların *Akrep, Akbaba, Tazı, Köpek, Çakal, Boğa,Arı*... gibi hayvanî adlarla anıldıkları görülmektedir. [1]

[1] A. Moret, Hist. de l'Orient, t, 1, p - 323

Prehistorik ve Protohistorik devirlerde; Mezopotamyada da totemizm menşeini teyit edecek karineler pek çoktur. *G. Contenau*'nun Sus ve Sumer arkeolojisi hakkında yaptığı itinalı tetkikler, Elâm ve Sinear'ın ilk panteonlarında, arslan, boğa, bizon, yılan, akrep, kartal... gibi hayvanî ilâhların pek çok olduğunu meydana koymuştur.

Sumer'ler, insana mazarratlı veya faideli saydıkları tabiat kuvvetlerine Allahlık isnat etmiş veya yüce Tanrıları temsil ederken onlara hayvanî bir kılık vermişlerdir. Meselâ Sumer'lerin büyük mabutlarından *Ea*, *Eridu*'nun Koç-balığı; *Engi*, gökle yerin vahşi boğasıdır. *Enlil* güçlü kuvvetli öküzdür.[1] Marduk yeraltı âleminin Karaboğası; *Tammuz* ise cehennemî yılandır. Bütün bunlar, ilk devirlerde mabutların hakikî hayvan gibi tasavvur edilmiş olduklarının pek zinde hâtıralarıdır.

Mezopotamya'lılar sonraları yani Sus II. den itibaren dördüncü bin nihayetlerine doğru —eski an'aneleri de unutmamak üzere— mabutlarına insanî kılık vermeğe başlamışlardır.

Pek eski bir Elâm mühründe bir (*İlah-Boğa*) ya insanî bir tavır verilmiş olduğu görülmektedir. Sumer mühürlerinde ise başı ve büstü insan, bedeni yılan bir mabut tasviri vardır. Ur'da bulunan *Gılgamış* boğasının başı insan başıdır.(*Akrep ilâh*)ın başı, kolları ve ayakları insanîdir. Bu hususta eski Mezopotamya ve Elâm ile eski Mısır, tam bir mümaselet arzetmektedir. Maamafih, Mezopotamya'da bazı mabutlar, hayvanî manzaralarını pek erkenden kaybetmiş, üçüncü binden sonra tercihan ikinci derecedeki mabutlar hayvan veya yarı insan yarı hayvan olarak tasvir edilmişlerdir.

Prizm üzerindeki listede, hayvanî kırallardan sonra *Etana* adında bir hükûmdar kaydedilmektedir.

Kıral *Etana* Efsanesi. — *Etana* Kiş sitesinin bu Allahlaşmış kahramanı, tufandan sonra göklere çıkan iki insan (öteki de Eridu'lu *Adapad'ır*) dan biridir. Efsaneye göre *Etana* hâmile olan zevcesinin kolayca doğurabilmesi için,

[1] Boğa ve öküzün Ön Sumer'lerde, Elâm'larda ve Sumer'lerde mabut telâkkisi tetkika şayandır. Bilhassa Sumer'lerin büyük ve faal ilâhi olan Enlil'ın (Kudretli Öküz) telâkkisi ile Türk'lerin mukaddes Ceyhon nehrine verdikleri Öküz=Oğuz ve mitolojik Büyük Türk Hânının adı olan Oğuz arasında yapılacak bir mukayese faydasız olmasa gerek.

doğmağı kolaylaştıran (*Hayat Otu*) nu ararken *Şamaş*'ın kartalına rast geliyor. Ona Hayat Otunu bulmak üzere göklere çıkmak istediğini söylüyor. Kartal da kendisini göklere çıkarmağa muvafakat ediyor. Çobanların ve köpeklerin hayret ve telâşları arasında *Etana*'yı kaparak havalanıyor. [1] Onu mabut *Anu*'nun bulunduğu göke kadar çıkarıyor. Fakat, burada durmuyor. *Anu*'nun kızı mabude *İnnina* yani *İstar* ın tahtına kadar yükselmek istiyor. Lâkin *Etana*'nın başı dönerek sersemliyor ve yuvarlanıyor. Kartalı da beraber sürüklüyor. *Etana*'nın *Edimmu*'su bütün faniler gibi yeraltı âlemindeki ölüler arasına gidiyor. [2]

Kişin birinci sülâlesinin sonuncu hükûmdarından evvelkisi, bir an'aneye göre bir ordu ile Elâm memleketini hükmü altına almıştır. Bu an'ane, tarihî devirlerde İranın Mezopotamya'ya müteveccih yüksek garp eteklerinde oturanlarla, münhat Sinear'da yerleşenler arasındaki rekabetin nekadar eski olduğunu göstermektedir.

URUK'UN BİRİNCİ SÜLÂLESİ

Sumer an'anesine göre Kiş'ten sonra krallık merkezi bugün (*Warek*) denilen ve Sumerler zamanında (*Erek*) ismile anılan (*Uruk*) sitesine geçmiştir. An'ane hekemonyanın Kişten Uruka intikalini "Kiş silâhla tenkil edildi. Krallık *Eanna* (Uruk Mabedi) ya geçti„ yolunda tipik bir formülle ifade etmektedir. Uruk (*Erek*), eski Sumer sitelerinin en şöhretlisidir. Beş defa hakimiyeti elde etmek suretile beş sülâle ile uzun zamanlar Sinear hekemonyasını muhafaza etmiştir. Harabesi bugün geniş bir sahayı işgal etmektedir. Fakat bu harabede henüz sistematik hafriyat yapılamamıştır. Vaktile *Laftus*'un son zamanlarda da bir Alman heyetinin başında olarak doktor *Jordan*'ın yapmış oldukları sondajlar, bu sitenin tahmin edilen ehemmiyetile mütenasip zengin neticeler vermemiştir. Gerçi *Jordan* hafriyatı bir devir teşkil eden bir medeniyet eserlerini meydana koymuş ve Urukun meşhur İstar mabedi yanındaki Ziggurrat'ı meydana çıkarmıştır. Fakat henüz

[1] Paul Dhorme, Choix de textes religieux, Assyro-Babiloniens p, 148 et 162

[2] Louis Delaporte et Thureau Dangin, Catalogue des Cylindre orientaux du Musée de Louvre, t - 97 1920-1922 et Paul Dhorme, choix de textes religieux Assy-Bab, p - 215

bu eski sitenin sakladığı bütün hazineler meydana çıkarılamamıştır. Bu sebepten abide mahiyetinde olarak Uruk'a ait elimizde pek az şey vardır. Fakat buna mukabil Uruk'un dinî, sihrî, mitik hayatını tasvir eden metinlerde pek eski olarak tanıttırılan Eanna mabedine büyük roller isnat edilmektedir. Bu üstureler bu devirlerde Uruku'n Sinear üzerinde dinî nufuzunun pek büyük olduğunu göstermektedir.

Urukun mahallî ve hususî ilâhi güneş, *Şamaş*'ın hemşiresi olan *Istar*'dır. Tenasül ve harp mabudesi olmak itibarile hem aşk hem de ölüm ilâhesi olan *Istar* Uruk'un birinci sülâlesi hükümdarlarından *Dumuzi*'nin de aşıkıdır.

Sinear'ın kral listelerinde birinci Uruk sülâlesinden 12 hükümdar olduğu ve bunların 2310 sene hüküm sürdükleri mukayyettir. Bu hükümdarlardan üçü (*Ilu*) yani ilâhe olarak tavsif edilmekte yani kendilerine ilâhlık isnat olunmaktadır. Bu üç ilâhe - kral Sumerlerin ilk devirlerdeki hayatlarının (*Pittoresque*) tasvirlerini ihtiva eden mitik efsanelerin kahramanlarıdır.

Birinci Uruk sülâlesinin ilâhı üç kralından birincisi *Lugal Banda*'dır. Bir efsaneye göre, *Lugal Banda*, mabutlar tarafından kuş - fırtına mabudu *Zu*'ya karşı açılmış olan harbe iştirak etmiştir. Çünkü *Zu* bir aralık mukadderat tabletlerini Nippur'daki Bel'den aşırmış, bütün bilgilerin sahibi olmuştu. Yüce Tanrılardan hayat ve ölümün ve bütün bilgilerin sırlarını koparmak için beyhude yere yapılan teşebbüslerden birini gösteren bu harp menkıbesinin Sumerlerde emsali çoktur.

Kral *Dumuzi* — Listelere göre, *Lugal Banda*'dan sonra Urk'ta üç ilâhe kraldan ikincisi olan *Balıkçı Dumuzi* hüküm sürmüştür. Tufandan evvel hüküm süren *Dumuzi*, bundan (*Çoban Dumuzi*) vasfile ayırt edilmektedir. Bu her iki *Dumuzi*, Kenanilerin *Tammuz*'u ile karşılaştırılmakta, kendilerine *Byblos*'un *Adonis*'ine, Mısırın *Osiris*'in mümasile bir rol atfedilmektedir.

[1] Sumer mitolojisine göre *Istar* ile *(Çoban)* veya *(Balıkçı)*, *Dumuzi*nin aşk macerasından arzın bütün semeresi doğmaktadır. Efsaneye göre *Dumuzi* kartlaşınca, istirahat etmek üzere ekinler içine uzanır Fakat bir hınzır orada kendisini öldüresiye parçalar. *Dumuzi*, yer altına *Nergal* ile *Allat*'ın hükümran oldukları karanlıklar ülkesine çekilir. *Istar*, aşıkını aramak üzere bu âlemlere kadar gider. Fakat o da ölüm acısını tadar.

Efsanede *Istar*'ın ölümü öteki dünyaya giderken o âlemin yedi kapısından her birinde ziynet takımlarile peştemallarından birini bırakmakla temsil edilmiştir. *Istar*, yer altında kaldıkça yeryüzünde aşk

Dumuzi, bazan omuzlarından başaklar, dallar doğan insan şeklinde, bazan de hayvan suretinde tasvir olunmuştur. Sonuncu hale göre Mısır'da *Amon* ve *Osiris* bazan koç oldukları gibi *Dumuzi*'de bir Kapridesdir.

İlâhi vasfı itibarile genç tenasül mabudu olan *Dumuzi*, *Istar* ile beraber Uruk'ta hüküm sürmuştür. Listelere göre *Dumuzi*'ye (*Uruk Çobanı*) denilen ve ilâhlaşmış kralların üçüncüsü olan *Gılgamış* halef olmuştur.

GILGAMIŞ DESTANI

Gılgamış Urukun pederşah hükümdarı, 12 lâvhanın ihtiva ettiği, büyük Sumer destanının kahramanıdır. Ninova civarında Koyuncukta keşfedilen *Asur Banibal* kütüphanesinde Asurca metni bulunan bu destanın sonraları Milâttan 2000 sene evveline ait Sumerce aslı da bulunmuştur. Gılgamış Epopesi pek erkenden bütün Ön Asyaya yayılmış olduğundan, ahiren Anadoluda Boğazköy de Akadca metinlerile bunların Eticeye tercüme edilmiş nushaları da ele geçmiştir[1].

---

ve tenasül de münkatidir, Ne izdivaç, ne hamil, ne de doğum vardır. Tabiî mabutlara da artık kurban ve adak takdim edilmemektedir.

Menkıbeye göre, bu elim vaziyete nihayet vermek için insanların hayat ve mukadderatlarile çok alâkadar olan mabudte *Ea* öteki âleme bir memur gönderir. Bu memur *Allat*'ı, ölüm ülkesinde bulunan bir hayat membaının kapısını kırmağa icbar eder, hayat suyunu *Istar*'ın üzerine akıtır ve onu güneşe çıkarır. *Istar* yeryüzüne çıkarken kapılarda, girerken bırakmış olduğu takımlarını ve peştemallarını alır. Bu suretle yeryüzüne ve hayata çıkmak çaresini öğrenen *Istar* aşıkı *Dumuzi*'yi de yeniden dünyaya çıkarır. Ve artık yeryüzünde aşk ve tenasül tekrar başlar. Bu hal her sene tekerrür eder. Hasat mevsimde *Dumuzi* ölur. İlk baharda yeninden hayata döner.

[1] *Gılgamış* destanını muhtevi ilk tabletler, Koyuncuk hafriyatı esnasında bulunmuşlardır. *Layard* ile Asistanı *Rassam* tarafından burada keşfedilen Nebo mabedi ve *Asur Banibal* kütüphaneleri muhteviyatı Londrada Britiş Müzeüme nakledildikten sonra bunların tetkiki meşhur *Rawlinson* ile *George Smith*'e havale edilmişti. Kudretli bir *Asiriyolog* olan *Georges Smith*, bu tabletleri tetkik ederken, Sumerler tarihini tenvir edecek 12 lâvhadan mürekkep kıymetli bir seri bulmuştur Bu seri başlıca şu mevzuları ihtiva ediyordu,

1 — Uruk şehrinin eski bir kralı olan *Gılgamış*,ın maceraları.
2 — *Gılgamış* destanının 11 inci lâvhasına merbut bir tufan menkıbesi.
3 — Mufassal bir hilkat destanı.
4 — İlâhe *Istar*'ın âşıkı *Dumuzi*'yi aramak üzere *Hades* yani Tamu'ya inişi.

George Smith, devamlı çalışma neticesinde 1872 de bunlardan *Gılgamış*



Şekil : 102 — Kadim Uruk şehri kıralı kahraman *Gılgamış*
Bunun savaşları Tevrat'ın *Samson*'una, Yunanlıların Héraklèslerine benzer. Meşhur avcı burada bir arslanı yakalamış olarak görülüyor. Khorsabada bulunan bu kabartma Milâttan önceki VIII inci asra aitdir.

Bu destanın ilk defa Asurca metnini tetkik ve terceme etmiş olan *George Smith* bunun daha eski bir Akadca metinden kopya edilmiş olduğunu anlamış, ve aslı metinin Akadca olduğuna zahip olmuştu. Fakat son taharrilerde destanın pek eski Sumerce metinleri bulunmuş, ana nushanın Sumer dili ve Sumer yazısile olduğu tahakkuk etmiştir.

Ahiren Milâttan 3000-2500 sene evveline ait Lagaş ta ve Uruk'ta *Gılgamış*'ın tasvirlerini muhtevi silindirler bulunmuştur. *Gılgamış* çıplak tasvirlerinde geniş omuzlu, ince belli, kolları ve bacakları pehlivanlar gibi sıkı ve sert adeleli bir kahraman olarak gösterilmiştir. Başının etrafı, saç bukleleri, çenesi taranmış uzun bir sakal ile müzeyyendir. Tatlı bir tebessüm halesile süslenen çehresine nafiz gözleri, şiddetli bir tesir kudreti vermektedir.

Gılgamış'ı bütün düşmanların, vahşi hayvanların hücumlarına karşı tebaasını koruyan bir Ata, sıyanet eden bir çoban gibi tasvir eden bu destana göre, o, herşeyi görmüş, herşeyi öğrenmiş, anlamış, zekânın gizli sırlarını keşfetmiş,

macerasile tufan efsanesine ait parçaları terceme ve neşretti. Fakat bu tabletler tam elde edilmiş değillerdi. Bunun üzerine *Daily Telgraph* gazetesinin yardımile *Smith* 1873 de tekrar Ninovaya giderek Koyunculkta yeni taharriler yaptı. Bu taharri neticesinde noksan olan iki lâvha da bulundu. Bulunan lâvhalardan biri tufan efsanesinin birinci sütununun 17 satırını muhtevi bulunuyor, diğeri de *Gılgamış* destanını ikmal ediyordu.

tufandan evvelki bütün vak'aların tarihini öğrenmiş bir şahsiyetti. İlerde aynen nakledeceğimiz bu efsanede, *Gılgamış* yarı ilâh, yarı insan bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Bu kahramanın vücudü, ilâhlar etinden yapılmıştır. Varlığının üçte ikisi ilâh, üçte biride insandır. Uruk'un çobanı (*Hükümdarı*) olarak ahaliyi çok fazla çalıştırmış, şehrin surlarını yaptırmış, mukaddes (*Eanna*) mabedini kurdurmuşmtur. *Gılgamış* evvelce rakibi iken sonradan candan arkadaş olduğu *Engidu* ile bir çok kahramanlık maceraları geçirmiş, onun ölümünden sonra, ebedî hayat çaresini bulmak arzusuna düşmüş, ilâhileşerek ölümden kurtulmuş olan tufan kahramanı *Utanapiştim*'i bularak ondan ebedî hayat sırrını öğrenmek üzere tehlikeli bir seyyahate atılmıştır. Denizlerde, karalarda binbir macera geçirdikten sonra nihayet mabutlaşmış olan *Utanapiştim*'i bulabilmiş, ondan ebedî Hayat Otunun yerini öğrenmiş, fakat, elde ettiği bu iksiri Oruka dönerken yolda yılana yedirmiştir. İnsanlık için ölümden kurtuluş çaresi olmadığını gösteren bu hazin macera, bu suretle yesaver bir lâvha ile nihayetlenmektedir.

Mezopotamya'nın Mitik Kiş ve Uruk sülâleleri hükûmdarları, eski Mısırlıların *Menes*'den evvelki firavunları gibi insanlar fevkinde bir kahraman telâkki edilmişlerdir. Bu telâkkinin sonraları Samîlere de intikal etmiş olduğu Tevrattan anlaşılmaktadır. Tevrat'ın Tekvin kitabında tufandan evvelki devirlerden bahsedilirken, bu zamanlarda yer yüzünde dev cüsseli kahramanlar olduğu ve bunların Allahın oğullarile yerin kızlarının münasebetlerinden doğmuş bulundukları tasrih edilmektedir [1]. Bundan anlaşılıyor ki Tevrat ta eski Sumer an'anesine tevfikan ilk devirleri insanlar fevkinde kahramanlar devri telâkki etmektedir.

[1] Tevratın Tekvin kitabının altıncı ayeti şöyledir: «Ol günlerde yer yüzünde dev gibi insanlar var idi. Sonra Allah oğulları Âdem kızlarına takarrüp ettiklerinde onlardan evlâtları oldu ki bunlar kadim günlerde kuvvet ve şöhret sahibi idiler.»

SON KEŞİFLERE GÖRE SUMER'LERİN TARİHÎ DEVRİ

BİRİNCİ UR SÜLÂLESİ

Mezopotamya'da hâkim olan sülâleleri gösteren listelerde birinci Ur sülâlesine dört hükûmdar ve 171 senede devam müddeti verilmiştir. Dört hükûmdara göre devam müddetini gösteren kısım biraz yüksek görünmekle beraber, son



Şekil : 103 Ur şehri harabesinin tayyareden görünüşü

keşiflerle birinci Ur sülâlesi tarihî bir sima almaktadır. Birinci Ur sülâlesi hükûmdarları artık Allahlaşmış kahramanlar değillerdir. Bunlardan ikisinin adı Ur'dan altı kilometre mesafede bulunan El - Ubeyid mevkiinde yapılan hafriyatta

meydana çıkan Arkaik bir mabedin temel tuğlası üzerindeki kitabede görülmüştür. Kitabede binayı inşa ettiren zatın *Meşanipadda*'nın oğlu Ur kıralı *Annipadda* olduğu mukayyettir. Bu isimler, Birinci Ur sülâlesinin resmî listelerde görülen ilk iki hükûmdarına aittir. Ve listelerdeki isimlere de uygundur.



Şekil : 104 — Ur'da kırallar mezarında bulunan vazolardan

Bu kitabe ve kitabedeki kıral isimleri sayesinde *Hal* ve *Voolley* taraflarından Ur'da keşfedilen ve El-Ubeyid mabedile aynı sitilde bulunan Ur mabedinin kuruluş zamanını da takriben tahmin edebiliriz. Her halde bu abide, Ur sitesinin 3000i takiben Sinear'da fiilî ve hakikî tefevvuku kazanmış olduğunun ebedî bir şahididir.



Şekil : 105 — Mühür - üstüvane (lâpis - lazüliden) Birinci Ur hanedanının müessisi olan *Meşannipadda*'nın zevcesi *Nindümüni*'ye ait

Son iki sene evvel *L. Voolley* tarafından Ur'da yapılan hafriyat neticesinde, birinci hanedandan evvel burada alelâde bir köy bulunduğu, köyün kamış armatorlu kulübelerinin temellerinin kilden yapılmış oldukları anlaşılmıştır. Bu evlerin yanında bir takım da beyzî ve dar mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlar, içlerine cesetler, ancak kıvrılarak sokulabilecek kadar küçüktü. Bu köy evlerinde bulunan taş aletler,

[1] Ur, Eridu sitesinin üstünde, Fırat mecrası kenarında bugün El-Mugayyir denilen mevkide bulunuyordu. Peygamber *İbrahim*'in yurdu sayılan Ur sitesi, Arkaik devirde bugünküne nisbetle pek içeride bulunan denize Eridu'dan sonra en yakın bir şehirdi. Sumerlerin Ay mabudu *En-Zü*'nun yani *Nannar*'ın makarri de burası idi.

Bis I. sitilindeki kaba keramikler, sileks fosiller, işlenilmiş kemikler bir Neolitik devir hayatına ve medeniyetine tekabül etmektedir. Müteakip devirlerde mezarlar büyümüş, köşeli



Şekil: 106 — Ur'da kıral lâhit odasında bulunmuş gümüşten bir kayık



Şekil: 107 — Üstüvane - mühür (lâpis - lâzüli) kıraliçe *Şubad*'a ait

bir şekil almıştır. Bu sınıf mezarlarda cesetler hasır üzerine konulmuş, etrafları bir takım alet ve silâhlar, ev eşyaları, zinet eşyaları ve mücevherat ile doldurulmuştur. Üstüvaneler üzerinde Sus II. sitilinde fakat Sumer ruhunun hususiyetini taşıyan hayvanat motifleri görülmektedir. Bu mahiyette bir Nekropol da Kiş'te bulunmuştur.

Milâttan önceki 3000 tarihlerine doğru, Ur büyümüş, iki taraflarında küçük dükkânlar veya büyükçe meskenler



Şekil: 108 — Ur'da, kıraliar mezarında bulunan vazolar

ve mabetler bulunan kareli sokaklarla bölünmüş, büyük bir kasaba olmuştur. Bu büyük site harabesinde bir takım istatüler, yazılı tabletler, aileler için cenaze mahzenleri ve manastırlar keşfolunmuştur. Bütün bunlar birinci Ur sülâlesi zamanından üçüncü Ur sülâlesi devrine kadar olan (3000 - 2237) zaman zarfındaki inkişaf ve terakkiyi göstermektedir.



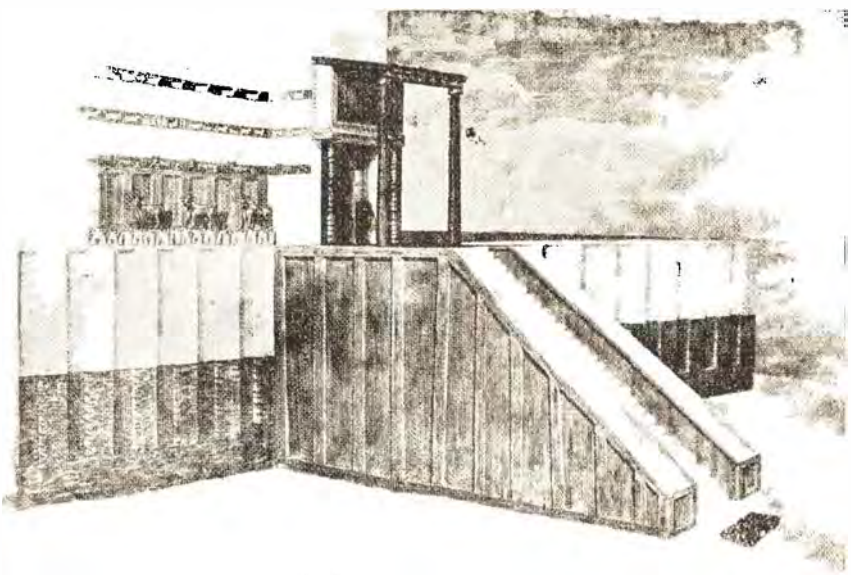
Şekil : 109 — Ur'da kırallar mezarında bulunan vazolardan

Müterakki devirlere ait Nekropollarda görülen mezarlar içtimaî vaziyetine göre tehalüf etmektedir: fakirler, mustatil bir kovukta tabutsuz olarak yatırılmışlardır. Yanlarında ka-



Şekil : 110 — Milâttan evvel dördüncü bine ait tuğladan yapılmış bir kubbe ve kemer
Ur kıralının mezarının bulunduğu oda

ba keramikler vardır. Burjuva sınıfına ait cenazeler ise, pişmiş topraktan mamûl beyzî bir kap içine konulmuşlardır. Yanlarında bir çok eşya ve müzeyyenat vardır. Bu meyanda iki kulplu uzunca testi ile bir vazo da bulunmuştur. Zenginlerin mezarlarına gelince, bunlar tuğlalarla örülmüş, kümbetli müstatil birer mahzen şeklindedir. Bu mahzenlerde toprak vazolar, çanak ve çömlekler, eşya ve aletler, renkli



Şekil: 111 — El-Ubeyid mabedinin restore edilmiş cephesi. Burada firizlerin yerleri ile mozaik ve bakır sütunlu revak, bakır arslanlar ve kabartmalar görülmektedir.



Şekil: 112 — El-Ubeyid mabedi firizleri; kilsi ve bitum mozaik. mabedin ahırı. Hademeler inekleri sağıyor, sütler, süzülerek bir kapta toplanıyor, sonra yayıklarla yağ çıkarılıyor. Tahminen Milâttan 3100 sene evveline ait. [Bagdad Müzesinde]

taşlardan, altın ve gümüşten mücevherler, ziynet eşyaları, üzerleri mahkûk üstuvaneler bulunmuştur.

El-Ubeyid Arkaik mabedi. — Son senelerde Ur civarında El-Ubeyid mevkiinde yapılan hafriyatla Arkaik bir mabet bulunmuştur. Meydana çıkan bir kitabeden mabedin *Anni-padda* adındaki Ur kıralı tarafından yapıldığı anlaşılmıştır.

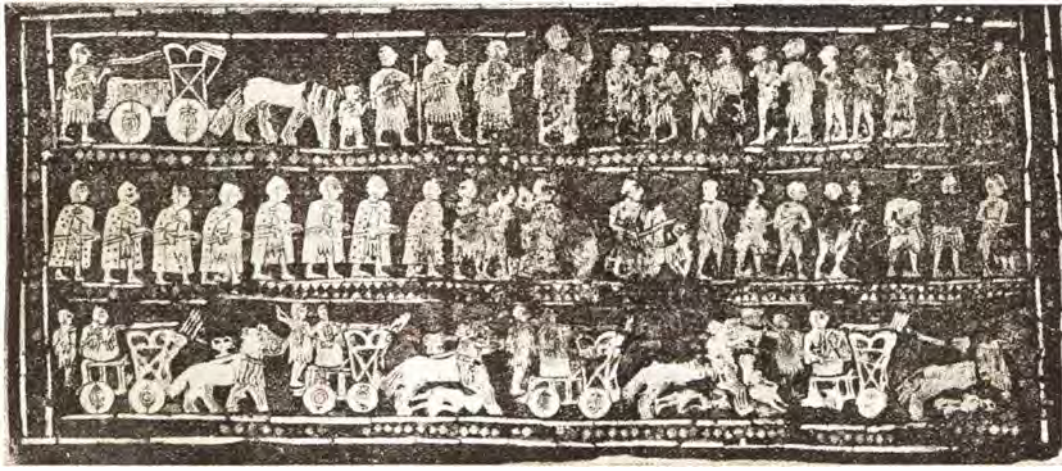


Şekil : 113 — El-Ubeyid mabedine ait firizler; kilsî ve bitum mozaik. Mabedin inekleri

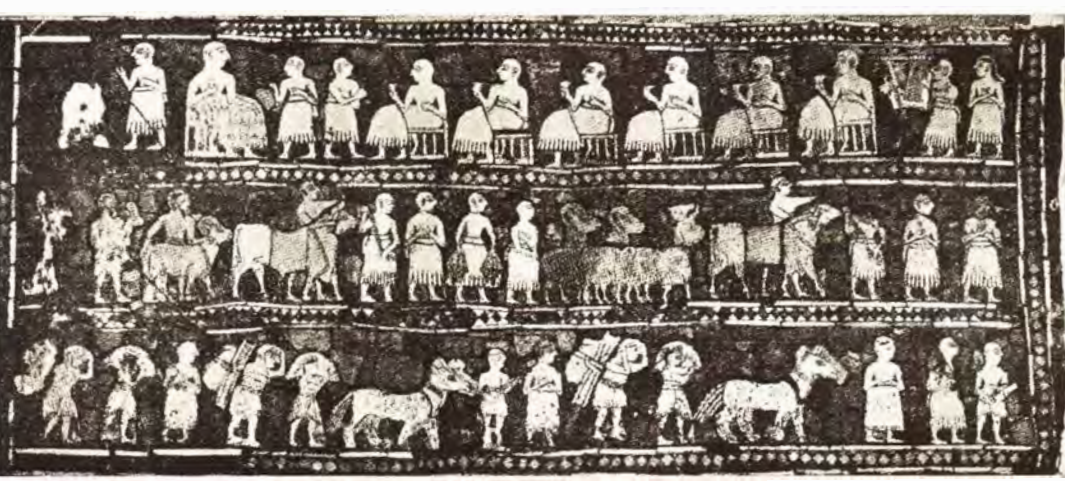
Mabedin kaidesi 32 metre tulünde ve 25 metre arzında bir mustatil şeklindedir. Mabet, kilsî taştan bir temel üzerine kurulmuştur. Duvarlar, ham ve pişmiş tuğladan yapılmış, cephe, çıkıntılar ve dekorlarla güzelleştirilmiştir. Mabedin kapısında iki sütun bulunmakta, zeminden buraya merdivenle çıkılmaktadır. Duvarlar üzerinde insanî veya hayvanî mevzulara ait firizler görünmektedir. Bu meyanda köy hayatını musavvir, çok cazip bir tablo da bulunmaktadır. Bu tablo, bir ahırda ineklerin sağılışını ve sütlerin yayıkta yayılışını tasvir etmektedir. Tablodaki insanların başları umumiyetle tıraşlı, belden yukarıları çıplak, belden aşağılarında ise yünden mamûl peşli bir eteklik bulunmaktadır. Bundan başka, burada dökme veya döğme bakırdan ayakta veya yatmış boğa sitatüleri de meydana çıkmıştır.

UR'DA BULUNAN KIRAL MEZARLARI

Umumî harpten sonra Mezopotamya'da başlıyan hafriyatın en önemli verimlisi Ur'da bulunan kıral mezarları olmuştur. *L. Woolley*, 1926 dan 1930 tarihine kadar burada yaptığı hafriyatla Sumerlerin ilk medeniyet devri hakkında tarihi tenvir etmiştir. Bulunan hükûmdar mezarları, gerek ziynet eşyası ve gerek diğer alât ve eşya itibarile çok zengin ve çok müterakki bir devri temsil etmektedir.



Şekil : 114 — Ur'da ; sancağın savaş tasvir eden yüzü



Şekil: 115 — Ur'da; sancağın ikinci yüzü: Zaferden sonra şenlik yapılıyor.

Hafriyata daha yeni başlarken ele geçen altın hançer, altın tuvalet eşyaları, sedef plâklar, fantastik hayvanlarla çekilen iki tekerlekli arabayı musavvir kabartmalar, buranın çok zengin bir medhar olduğunu göstermişti. Hafriyatın devamı bu tahmini tahakkuk ettirmiş oldu. O zamana kadar Sinear'ın hiç bir yerinde bulunulamamış olan hükûmdar mezarlarını muhtevi bir Nekropol meydana çıktı.

Bu mezarlıkta, bulunduğu mevki seviyesine göre en eski sayılan ve biribirlerinden ayırmak için konulan numaralara göre 779 numarayı taşıyan mezar, muvazi üç odadan mürekkepti. Bu odalarda dört iskelet ve bir çok eşya bulunmuştur. Bunlardan birinin başı incilerle müzeyyendi. Bu mezar odalarında mahirane yapılmış, tarihî kıymetleri yüksek biri harbi diğeri zaferi musavvir iki sahne görülmüştür. 755 numaralı mezarda ahşap bir tabut içinde arka üstü yatırılmış bir ceset bulunmuştur. Bu cesedin başının yanında peroke şeklinde som altından bir miğfer bulunmuştur.

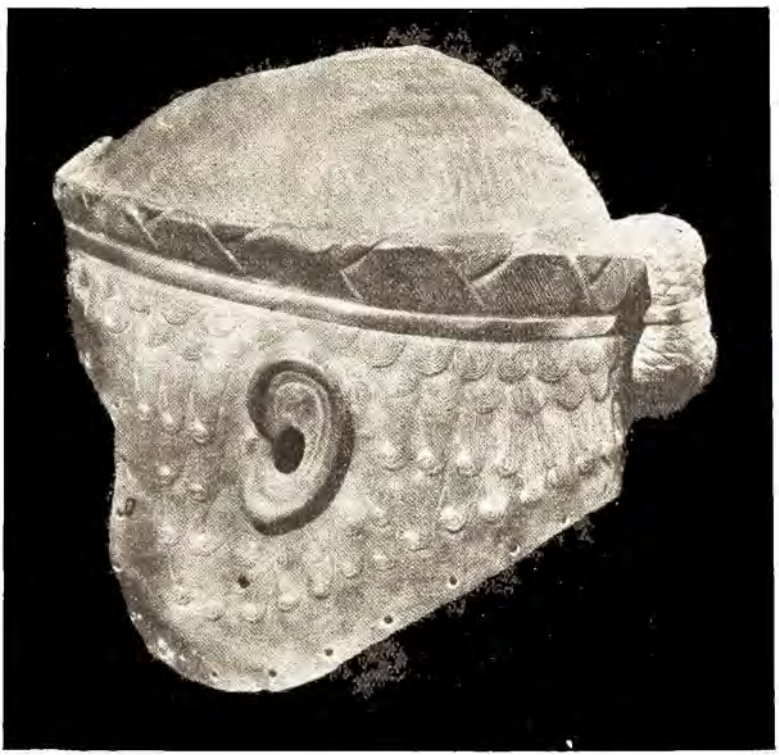


Şekil : 116 — Sancağın küçük tarafı

Şimdiye kadar bulunan Sumer eserleri arasında en ziyade şayanı dikkat olan bu miğfer çok büyük bir kıymeti haizdir. Ceset kadavrasının beli hizasında bir altın hançer bulunuyordu. Başının iki yanında vazolu bir kandil üzerine de *Meskalamdug* ismi yazılmıştı. Bu ismin yanında hiç bir unvan bulunmadığından, ceset sahibinin bir kıral mı yoksa kıral ailesine mensup bir prens mi olduğu tayin edilememiştir. Tabutun etrafında ise bir takım toprak, altın ve gümüş vazolar ve çok miktarda küçük mücevherler bulunmuştur.

789 ve 800 numaralarını taşıyan iki mezardan birincisinin bir kırala, ikincisinin de *Şub-ad* Hatuna ait olduğu anlaşılmaktadır. Bir kraliçe olduğu tahmin edilen *Şub-ad*'ın mezarında bulunan bir üstüvane üzerine hakedilmiş olan *Abargi* isminin *Şub-ad* Hatunun zevci olan kıralın ismi olduğuna ihtimal verilmektedir.

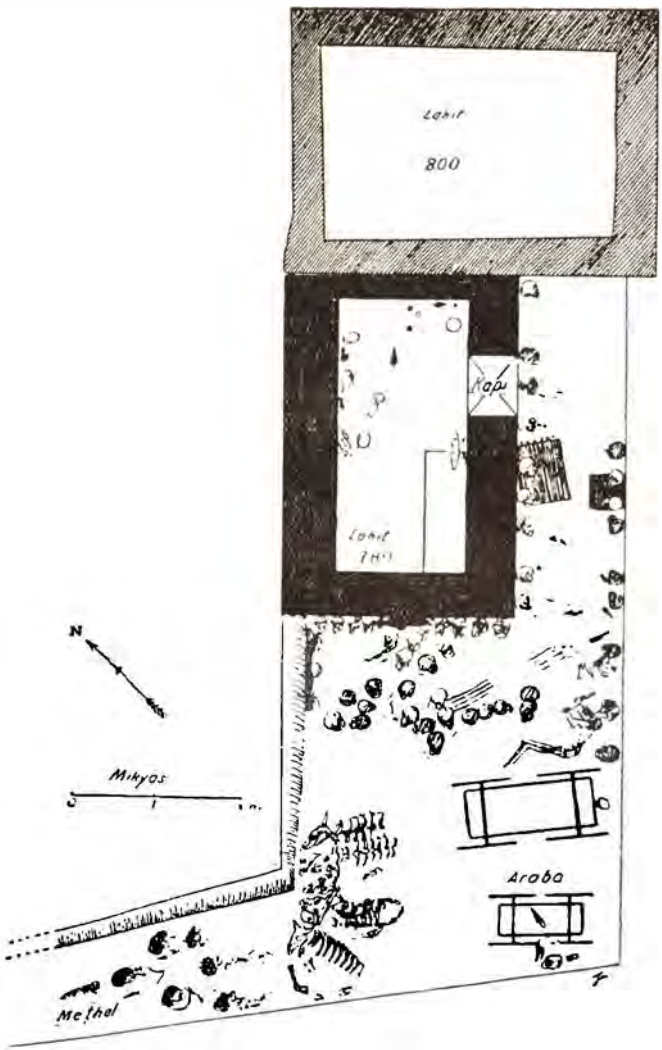
Şub-ad'ın mezarında çok kıymetli mücevherler, kadın zinet eşyaları ve bir çok kıymetli vazolardan maada bir de gümüşten mamûl ve tabiî vaziyete çok uygun bir inek başı bulunmuştur.



Şekil : 117 — Ur'da bulunan ve Sumer kuyumculuğunun şaheseri olan altın Meskalamdug miğferi

L. Woolley, 1929 de diğer bir mezarlar yeri daha bulmuştur. Burada biribiri üzerine yığılmış bir halde 79 kadavra bulunuyordu. Bunların saray erkân ve ümerasına mahsus oldukları tahmin olunabilir. Pek çok kıymettar taşları, mücevherleri, eşyaları ihtiva eden bu mezar yerinde hiç bir yazıya tesadüf edilememiştir. Burada diğer mezarlardaki eşyalardan fazla olarak bir takım musiki aletleri de bulunmuştur. Bulunan *Harp*'lerden birinin üzerinde bir altın boğa başı bulunuyordu. (Şekil: 119 ve 121)

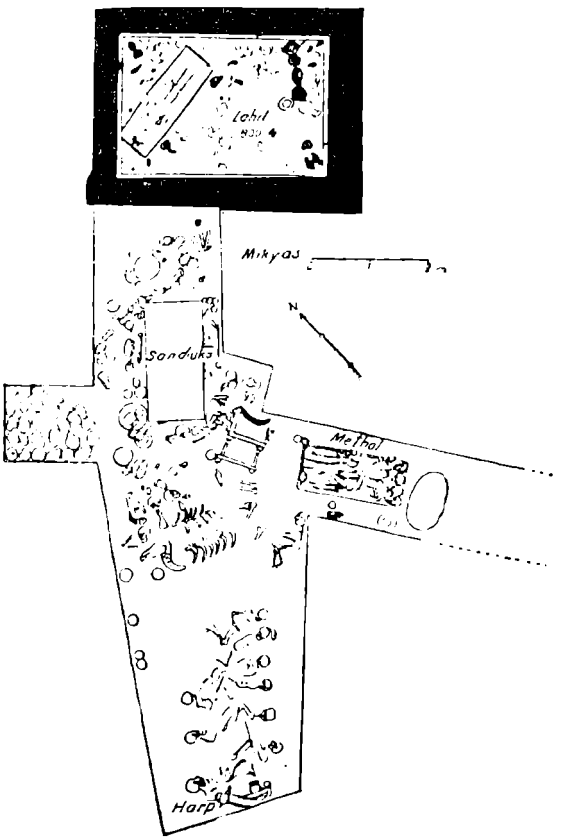
Ur'da kıral mezarlarından çıkarılmış olan bu kıymetli eşyalardan bir kısmı Bağdad Müzesinde bulunmaktadır.



Şekil : 118 — Ur'da ; Kıral mezarı plânı : İçeride bulunan eşyalar da gösterilmiştir.

789 ve 800 numaralı mezarları muhtevi mahzen yanında bir sürü insan ve hayvan iskeletlerini muhtevi bir mahal bulunmuştur. Buranın methalinde başlarında bakır miğferleri,

llerinde silâhları henüz durmakta olan altı asker iskeleti bulunuyordu. (Şekil:117) Müteakiben burunlarına gümüş halkalar, göğüslerine gümüş plâklarla kaplı enli gerdanlıklar takılı öküzler tarafından çekilen dört tekerlekli iki araba duruyordu.



Şekil : 119 — Ur'da ; kıraliçe mezarının plânı

Arabacının iskeleti de hayvanların iskeletleri yanında yatıyordu. Duvarın önünde dokuz kadın iskeleti bulunuyordu. Bunların çemberle süslenmiş başlarında çiçekli taçlar, yüksek altın ve gümüş taraklar, (*Lapisler*) bulunuyordu. Kadavraların heyeti mecmuaları altmış kadar insan na'şını ihtiva ediyordu. *Herodot*'un İskitlerde ölen kıralların cariyeleri, köleleri, hizmetçileri, atları ve müzeyyen arabalarile beraber gömüldükleri yolunda verdiği malûmatla Tukyu Hanlarının köleleri, cariyeleri ve atları ile beraber defnedildiklerine dair

Çin vekayinamelerinin tafsilâtı göz önüne getirilirse Ur'da keşfedilen kıral ve kıralıça türbesinin yanında bu kadar çok insan kadavrası, hayvan ve araba bulunması sebebi anlaşılabilir.



Şekil : 120 — Ur : Kıraliçe *Şub-ad*'ın restore edilmiş harpı

Ur'da keşfedilen ve Mezopotamya için yegâne olan bu kırallar mezarlarının şimdiye kadar hiç el dokunulmadan mahfuz kalmış ve ilk hükümdarlara ait bulunmuş olmaları kıymetlerini bir kat daha artırmaktadır. Ur hafriyatının verimleri; bazı hususlarda iptidaî olmakla beraber; ve ezcümle mimaride, maden işçiliğinde, dekorasyonda, ziynet eşyaları imalinde ve bütün lüks san'atlerde fevkalâde ileri gitmiş bir medeniyet devresine tekabül etmektedir. Her halde *(Mycéne)*de bulunan hazinelere mümasil olan Ur keşifleri son zamanlara kadar meçhul kalmış olan bir medeniyet devrini meydana koymuştur. Mezarlarda bulunan eş-



Şekil : 121 — Ur'da kıraliçe *Şub'ad*'ın mezarında bulunan bir gümüş inek başı



Şekil : 122 — Ur'da kıral mezarında bulunan altın ve lâpis-lazüli bir boga başı. Harp tezyinatı



Şekil : 123 — Ur'da kıral mezarlığında bulunan arabaları çeken öküzlerden birinin iskeleti

yalar, Ur prenslerinin muasır bulundukları memleketler halkına nisbetle çok müterakki vesaite malik bulunduklarını göstermektedir. Bu sayededir ki Ur sitesi 3000 tarihin-



Şekil: 124 — Kıraliçe *Şub-ad*'ın serpuşu.
Bu serpuş Ur I. devrine ait bir kafa tasına ve *Şub-ad*'ın mezarında bulunan eşyalar ile mücevherlere göre *Katherine Wolley* tarafından yapılmıştır.

den sonra Mezopotamya'da hekemonya'yı elde edebilmiştir. Ur'un bu tefevvuku iki asırdan daha az devam etmiş ve ancak üçüncü Ur sülâlesile (*2350 senelerine doğru*) yeniden inkişafa başlamıştır.

UR I. DEN URUK III. e KADAR SİNEAR

Birinci Ur hanedanından sonra ve 2750 tarihlerine doğru listeler kırallık merkezi olmak üzere 10 site saymaktadırlar. Fakat, şimdiye kadar vukubulan hafriyat neticesinde ele geçen abidelerden hiç birinde bu sitelerin mukadderatına, buralarda hüküm süren prenslere ait bir vesika görülememiştir. Fakat Ur keşfiyatının verimleri, diğer yerlerde yapılacak hafriyatın listenin bu kısımlarını da teyit edeceği ümidini vermektedir.



Şekil : 125 — Ur'da kıraliçe mezarında bulunmuş bir gümüş pasgit üzerine oturtulmuş elekrom (3 kısım altın bir kısım gümüş halita) dan yapılmış bir eşek.



Şekil : 126 — Ur kıralının mezarında bulunan sedeften mitolojik bir sahneyi musavvir pilâka. Harp tezyinatı

Listelere göre, Ur I. sülâlesinin 171 sene süren hekemonyası, Elâmlı'ların Sinear'ı istilâlarile nihayet bulmuş, bu defa hekemonya Elâm'ın Avan sitesine geçmiştir. Mitik listelere göre Avan sülâlesinin hakimiyeti 356 sene devam etmiş, sonra Kiş sitesi Elâma galebe çalarak hakimiyeti Avan dan almıştır. Gerçi Elâm tekrar silâha sarılmış, fakat Kiş III. hanedanı tarafından yeniden mağlûp edilmiştir. An'aneye göre 3792 sene devam eden bu ikinci Kiş sülâlesinden sonra Elâmlar tekrar Sinear'ı istilâ etmişlerdir. Bu defa hekemonya'yı alan Elâm sitesi *Hamazı* şehri hânedanıdır. Bunlardan sonra tefevvuk Kiş III. *e*, sonra da Ur II. ye geçmiştir. Bunlar hakkında hiç bir şey bilinmiyor. Müteakiben hekemonya Adab'a geçmiştir. Adab sülâlesinden *Lugala-Nimundu* isminde bir kıral gelmiş olduğu son zamanlarda keşfedilen buna ait bir metinden anlaşılmaktadır. Metinlerden Adab'ın diğer bir kıralı olduğu anlaşılan *Lugal Dalu*'nun ismi listelerde yoktur. (Şekil: 130)



Şekil: 127 — *Lugal - Dalu* heykeli Adab (Bismya) da bulunmuştur. (İstanbul Müzesinde)

Zafer silâhı, kırallığı Adab' dan sonra Orta Fırat mıntakasında Khabur civarındaki Mari sitesine vermiştir. Bu devirlerde Orta Fırat mıntakası ile Sumer'ler arasında münasebet bulunduğu *Thureau-Dangin* tarafından ahiren bu havalide yapılan araştırmalarla teeyyüt etmiştir. Bu araştırmalarda bu mıntakalarda cenubî Sinear'ın Ur I. sitilinde keramikler, mü-

cevherler, bakır eşya ve aletler bulunmuştur. Anlaşıldığına göre, Sumer kültürünün Yukarı Mezopotamya mıntakasına kadar yayılışı, buralardaki dağlı Subari'lerin hırsını tahrik ve onları Sinear'ı istilâya sevk etmiştir.

Fakat, Mezopotamya hekemonyası Orta Fırat mıntakasında devam edememiş, evvelâ İkinci Uruk sülâlesine, sonra Akşak sitesi sülâlesine ve nihayet Dördüncü Kiş sülâlesine intikal etmiştir.

İlerde göreceğimiz Lâgaş kıralı *Eannatum*'un Akşak'ta hüküm süren *Zugu*'yu mağlûp ettiğine dair bir kitabe ele geçmiş olmasaydı, Elâm ile Lâgaş sitesi arasında bir şehir olduğu anlaşılan Akşak hakkındaki malûmatımız kırallar listesinde görülen isme inhisar edecekti. Akşak hakkındaki bilgi buna inhisar etmekle beraber Kiş III. ve Kiş IV. hakkında hakikî ve mevsuk malûmatımız vardır.

Mitolojik tablet listelerine ve bilhassa 1924 tarihinde *Langdon* tarafından Larsa [1] da bulunan *Weld-Blundell* koleksiyonunun bir menşuru üzerinde mahkûk listeye göre Sinear tarihinin esatiri sayılan kronolojisi şu suretle hulâsa olunabilir:

[1] Larsa, Ur sitesinin şimalinde bugün Senkere denilen mevkide bir Sumer şehri idi.

MEZOPOTAMYA'NIN PREHİSTORİK, PROTOHISTORİK DEVİRLERİLE TARİHÎ DEVİR BİDAYETLRİNE AİT HANEDAN LİSTESİ

Mitik Kronoloji : *Langdon* **Menşuru**

	Sene
Hılkat :	
Anarşi Devri :	*259,200*
Tufandan evvelki On Kırallar devri:	*456,000*
Tufan Devri :	

TUFANDAN SONRA KIRALLIK MERKEZİ OLAN SİTELER

1 — Kiş *(Birinci Sülâle)* *Akad'da...* **Etana**

2 — Uruk *(Birinci Sülâle)* *Sumer'de...* **Dumuzi, Gılgamış**

3100 tarihlerine doğru

Mitik veya tevsik edilememiş Kronoloji

3 — Ur	*(I-inci Sülâle)*	*Sumer'de*
4 — Awan	*(I-inci Sülâle)*	*Elâm'da*
5 — Kiş	*(II-inci Sülâle)*	*Akad'da*
6 — Hamazi	*(I-inci Sülâle)*	*Elâm'da*
7 — Kiş	*(III-üncü Sülâle)*	*Akad'da*
8 — Ur	*(II-inci Sülâle)*	*Sumer'de*
9 — Adab	*(I-inci Sülâle)*	*„*
10 — Mari	*(I-inci Sülâle)*	*Orta Fırat'da*
11 — Uruk	*(II-inci Sülâle)*	*Sumer'de*
12 — Akşak	*(I-inci Sülâle)*	*Akad'da*
13 — Kiş	*(IV-üncü Sülâle)*	*„*

Bu listeye göre mitik devirde Sinear hegemonyası ceman beş defa cenup mıntaksında yani sonraları Sumerili denilen sahada, beş defa da şimal mıntakasında yani sonraları Akad namını alan sahada bulunmuş, üç defa da Sinear haricine geçmiştir. Yani bu uzun zamanlarda Sinear üç defa haricî istilâya uğramıştır. Cenubî Sinear'da Nippur ve Larsa'da bulunan ve kıral listelerini ihtiva eden tabletler ile *Bérose*'un haber verdiği sülâlelere ait yazılar karşılaştırılarak Milâttan önceki üçüncü bin başlangıcına kadar Sinear'da hüküm sürmüş olan hanedanların ve bunların devamları müddetinin bir kadrosunu çizmek, bazı kıralların isimlerini tesbit etmek imkânı vardır. Fakat bu listeler tarihî devirlerde, hattâ bazıları Asurlar zamanında ve daha sonraları, Sinear'lılar arasındaki destan ve efsanelere göre tanzim edilmiş olduklarından; bugünkü vaziyete göre böyle bir listeye Sumer'lerin Sinear'daki kıdemlerini göstermekten başka tarihî bir kıymet atfına imkân yoktur. Fakat, son zamanlarda Ur'da yapılan hafriyat gibi tarihi tenvir edecek eşya ve bilhassa yazılı kitabe ve tablet bulunur ve bunların muhteviyatı, kıral listelerini teyit edecek mahiyette olursa, tabiatile, listeler de o zaman tarihî bir vüsuk iktisap etmiş olurlar.

ARKAİK METİNLERE GÖRE SUMER'LERİN MİLÂTTAN EVEL 2750 TARİHİNE KADAR OLAN İLK DEVİRLERİ

Gerek Kalde müverrihi *Bérose*'un ve gerek son zamanlarda Nippur'da, Larasa'da bulunan listelerin saydıkları hanedanlardan 3000 den evvele ait olanların ; yeni keşiflerle teeyyüt edinciye kadar ; umumiyet itibarile Mitik mahiyette kalmaları tabiîdir.

Fakat eski sitelerden bazıları (*Ur, Uruk, Kiş, Keş ve Lâgaş*... bunlardandır). Şimdiye kadar bulunan birtakım abide ve kitabelerle; tamamen değilse de; kısmen Arkaik bir mahiyet almışlardır. Bu gibi sitelerde keşfedilen abide, metin vesair eserler, Milâttan önceki dördüncü bin içinde Sinear'ın birçok küçük prensliklere bölünmüş olduğunu göstermektedir. Mısırın ilk devirlerindeki vaziyetini andıran bu zamanlarda Sinear'ı dolduran Beyliklerden herbiri, bir site ile etrafındaki araziye hükmeden küçük bir devlet halinde bulunuyordu.

Bidayettenberi Sinear'daki küçük siteler arasında niza eksik değildi. Mücadele ekseriya hudut kavgalarından, bazan da kudretli bir Patesinin civarındaki zayıf prensliklere hâkim olmak hırsından çıkıyordu. Kudretli Patesi açtığı mücadelede muvaffak olunca, zaptettiği memleketede hakimiyetini kabul ettiriyor o zaman kıral manasına olarak *(Lugal)* unvanını alıyordu.

Muhtelif sitelerin tek bir idare altında toplanmaları bazan da haricî bir istilâ tehdidi karşısında oluyor, o zaman müstakil Patesiler kendi rızalarile aralarındaki en kudretli patesiye biat ediyorlardı. Sumerlerin itikadınca memleketin asıl sahibi ve hakikî Kodatı büyük mabut *Enlil* olduğundan memleket Lugali'nin tayini için *Ekur*'un yani Sumer Olimpi olan Nippur mabedinin rolü pek mühimdi. Nippur ilâhı, böyle zamanlarda *Ekur*'a muracaatla bir kıral tayinini rica edenlere kendisine vekâleten memleket kıralı olacak zatın

ismini baş papas lisanile teblig ederdi. Sinear'ın bütün Patesi ve Lugal'leri bu tebligi müteakip, ismi söylenilen zatı metbu tanırlardı.

Enlil'in vekili olan metbu kıral, Sinear halkının birliğini temin ile mükellefti. Bu vazifesine telmihen kendisine *(Lugal kalma)* yani memleket kıralı unvanı verilirdi. Nippur kırallık merkezi olamadığından, Lugal kalma evvelce hangi sitenin Lugali veya Patesisi ise, kırallık ta o sitenin adını alırdı. Bu suretletle bütün Sinear'a hâkim bir kırallığa merkez olan site prensleri bir sülâle addolunurlardı.



Şekil : 128 — Kıral *Lugalkisalsi*'nin büstü Luvr Müzesinde

Ur I. devrindeki Lugal kalma ancak *Meşannipadda* ve halefleri idi. Ur I. sitilini andıran abideler, Uruk'da da, muasır olarak, *Lugalkisalsi* bulunduğunu göstermektedir. Fransada Louvre Müzesinde *Lugalkisalsi*'nin ve torununun güzel birer, statüleri bulunmaktadır - Arkaik vesikalara nazaran Adab'da da *Lugaldalu* hüküm sürüyordu. Nippur'un mahallî Patesisi ise *Urenlil* idi. Bunlardan evvelkisini bir istatü, ikincisini de bir sitel ile tanımaktayız. (Şekil: 130 ve 131) Öyle anlaşılıyor ki kırallık merkezi olamıyan Nippur, buradaki rahipler, san'atkârlar, ve tacirlerle beraber *Enlil* tarafından kırallığı ilân edilen prensin himayesi altında bitaraf ve bir nevi muhtariyeti haiz bulunuyordu. Nippur mabudu *Enlil*'in gerek sulh ve gerek harp zamanlarında, bilhassa memleket kıralının intihabında

rolü pek mühim olduğu için, bütün Patesiler teveccühünü kazanmak yani Ekur mabedi rahiplerine yaranmak için yarış ediyorlardı. Ehram şeklindeki büyük Ekur mabedi de eski müesseselerin enkazı üzerine bu gayretle kurulmuştur.



Şekil: 129 — *Lugalkisalsi*'nin torunu. (Arkasına mahkûk bir kitabede ismi yazılıdır.)

KİŞ SİTESİ

Listelerin ilk hanedan merkezi olarak tanıttıkları Kiş sitesi, tufanla tarihî devir arasındaki mitik zamanlarda dört defa hükûmet merkezi olarak gösterilmiştir. Sinear'ın şimal mıntakasında bulunan ve an'anelerde en eski krallık merkezi olarak tanılan Kiş ile ona yakın bir site olan Keş'in Sumer'lerin şark dağlarından Sinear'a indikleri devirde kurulmuş olmaları muhtemeldir. Anlaşıldığına göre Sinear'a inen Sumerler, cenupta ilk site olarak Eridu'yu kurdukları gibi şimalde de kendilerile beraber gelerek yukarı Mezopotamyada ve Şarkî Anadolunun dağlık mıntakalarında kalmış olan Subari'lerin nagihanî akınlarına karşı müstahkem birer ileri karakol olarak *(Kiş)* ve *(Keş'i)* tesis etmişlerdi. Bu



Şekil : 130 — Nippur Patesisi *Ur-Enlil* siteli. Bu kabartma İstanbul Müzesindedir.

ilk karakolların kuruldukları müstahkem mevkiler, sonraları tevessü etmiş, birer mamur site halini almışlardır.

Dördüncü bin sonlarında veya üçüncü bin başlarında hüküm sürdükleri tahmin edilen ikinci Kiş sülâlesi prenslerinden olması lâzımgelen *Mesilim*'in adı listelerde bulunmuyorsa da elde edilen metinler bunun Kiş'ten başka birtakım siteler üzerinde de nafiz olduğu anlaşılmaktadır. *Mesilim*'den evvel Kiş prenslerinden ismi metinlerle malûm olan *Patesi Ütüg*'dür. Bunun *Mesilim*'in babası olması muhtemeldir. Muhtelif hesaplara göre Milâttan evvel 3100 veya 2900 tarihlerine doğru yaşamış olması icap eden *Mesilim*, Sinear'daki Patesilerden bazıları tarafından metbu tanılıyordu. *Mesilim*'den iki veya bir asır sonra yaşıyan Lâgaş Patesisi *Entemena* yazdırdığı bir tablette, Kiş kralı *Mesilim* devrinde Lâgaş ve Umma (*Sungişu*) siteleri arasında baş gösteren hudut münazaasını, *Mesilim*'in halletmiş olduğunu kaydetmektedir [1].



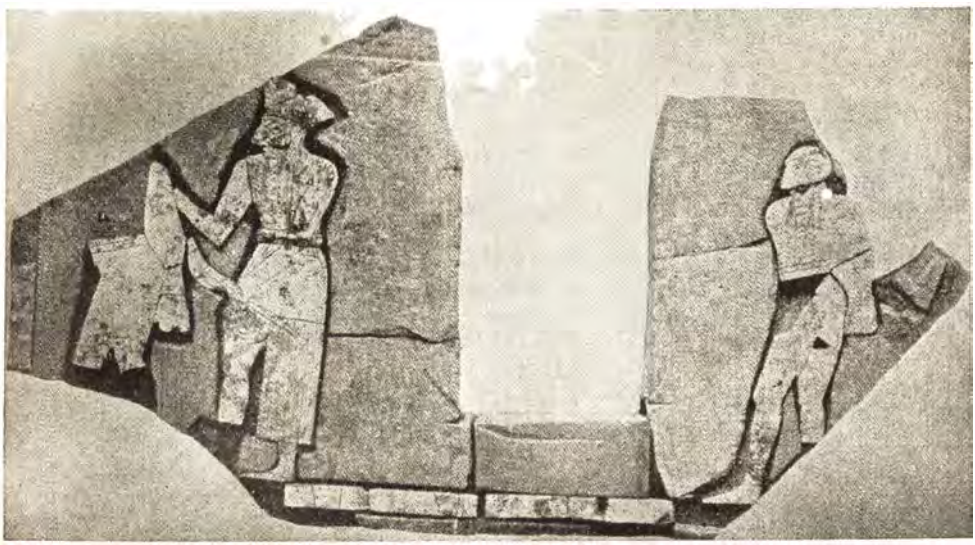
Şekil : 131 — *Lugalkisalsi*'nin Berlin Müzesindeki diger bir sitatüsü

Tabletteki kitabeye nazaran Kiş mabudesi *Kadi*'nin emrile *Mesilim*'in müdahalesi neticesinde Lâgaş mabudu *Ningirsu* ve *Umma* mabudu *Şara*'nın muvafakatleri, büyük mabut *Enlil*'in de tensibi ile

[1] *Mesilim*'in Milâttan önce 3100 tarihlerine doğru yaşadığını kabul eden *E. Meyer*'e göre 2900 tarihlerine doğru yaşıyan Lâgaş prensi ile

bir müsaleha aktedilmiş, iki site arasındaki hududu tayin etmek ve aktolunan muahedenin hatırası olmak üzere *Mesilim* tarafından hudut üzerine bir sütun dikilmiştir. [1]

Bu kitabenin tarzı beyanından o zamanlarda insanlar arasında aktedilen müsalehaların mabutlar tarafından veri-



Şekil : 132 — Kiş sarayının sedef kakmaları.
San'at Sumer'lere aittir. Fakat şahıslar Akad'lı gibi görünüyorlar

len kararların sadece bir ifadesi telâkki edildiğini, yani asıl âkitlerin mabutlar olduğu, Kiş Kırallığının Sinear üzerindeki hakimiyetinin de hakikatte memleket Kodatı olan büyük mabut *Enlil*'e ait bulunduğu, *Enlil*'in oğulları sayılan mahallî mabutların onun emir ve kararına mutaveat eyledikleri kanaatinin beslendiği anlaşılmaktadır. Bu metinler gösteriyor ki Kiş prens'i, Kiş sitesi mabudu *Kadı*'nın vekili sıfatile Kiş sitesinin Patesisi olduğu gibi makarrı Nippur olan memleket Kodatı *(Hudası)* büyük mabut *Enlil*'in vekili sıfatile bütün Sinear'ın kralı olduğu için; hukuku hükümranisine istina-

aralarında iki asır vardır. Halbuki *A. Moret*'ye nazaran *Mesilim*, 2900 tarihlerinde, *Antemena* ise bundan bir asır sonra yaşamışlardır.

[1] *Thureau - Dangin, Antemena*, Cône, n - S K I, p • 36.

den; münazaaya müdahale ve hakikî hükümdar *Enlil*'in tensibi ile ihtilâfı halletmiştir.

Mesilim muahedenin akti münasebetile Lâgaş mabudu *Ningirsu*'ya üzerlerinde arslan ve hayvan resimleri bulunan taştan gürzler ithaf etmiştir. Bu gürzler üzerinde bulunan kabartma arslan ve kartalın gözleri kıymetli taşlardandı. Gürz üzerinde çivi yazı ile şu kitabe bulunmaktadır: Kiş Lugali ve Ningirsu mabedinin banisi olan *Mesilim, Lugal Şag Engur,* Şirpurla [1] yani Lâgaş Patesisi iken bunu *Ningirsu*'ya vakfetti.



Şekil : 133 — Mabut *Ningirsu*'nun amblemi olan kartal Milâttan 3000 sene evvel yaşamış olan kıral *Mesilim*'in gürzü üzerine mahkûktur.

Bu kitabe bize *Mesilim*'in *Lugal kalma* olduğunu ve bunun zamanında Lâgaş Patesiliğinde *Lugal-Şag-Engur* bulunduğunu anlatmaktadır.

Lâgaş (*Tello*) hafriyatında (*Kiş*)in diğer bir hükümdarına ait tunçtan mamul büyük bir mızrak başı bulunmuştur. Başlık üzerindeki kitabede bu kıralın adının yalnız *Lugal* kısmı okunabilmiştir. İsmin diğer kısmı silinmiş olduğundan tabiatile okunamamıştır.

Nippur'da bulunan eşya üzerindeki yazılardan Kiş'te hüküm süren kırallardan daha ikisinin isimlerini biliyoruz. Bunlardan biri Nippur mabedine bir taş vazo vakfetmiş olan *Ur Zag* diğeri de Anu ve Nane (*Ninni*) mabutlarına bir tablet vakfetmiş olan *Lugal-Tarsi*'dir. Elde vazıh vesika bulunmamakla beraber bu kıralların kendilerine tâbi Patesiler ve civar kabilelerle ve bilhassa Elâmlar'la mücadelede bulunmuş oldukları tahmin edilmektedir [2].

Her halde Milâttan önceki üçüncü bin başlarından itibaren Kiş kırallarının Sinear'ın diğer prenslerine karşı Keş (*yani*

[1] Şirpurla veya, Şirburla, Lâgaş sitesinin Sumerce adıdır.
[2] King, Hist. of Summer and Akkad, face. p. 218.

Opis) kırallarile müttefikan hareket ettikleri muhakkaktır. Bu ittifak onların Sinear Patesilerile ve mücavir kavimlerle mücadele mecburiyetinde kalmış olduklarını teyit etmektedir.

Kiş sitesinin, söylediklerimizden başka *Alzu* adlı bir kıralını daha biliyoruz. Keş (*Opis*) kıralı *Züga* ile muasır ve müttefik olan bu hükümdar, müttefikile beraber 2950 tarihlerine doğru Lâgaş Patesisi *Eannatum* ile yaptıkları bir muharebede mağlûp olmuşlardır. *Eannatum* müttefiklere karşı kazandığı parlak zaferi müteakip Kiş sitesini zaptetmiştir [1].

Kiş ve Keş (*Opis*) kırallarının bıraktıkları kitabelerde okunan adları, Lâgaş'ta keşfedilen ve elyevm Luvr Müzesinde mahfuz olan (*Akbabalar Dikili Taşı*) denilen abide üzerinde bulunan *Alzü* ile askerlerinin tasvirleri, bu devirlerde Sinear'ın şimal kısmının yani bilâhare Akadili adını alan sahanın da munhasıran Sumer'lerle meskûn bulunduğunu göstermektedir [2]. Herhalde Samî'lerin, bu mıntakalarda bir varlık olabilmeleri ancak Milâttan önceki 2800 tarihlerine doğru vukubulmuş olduğu muhakkaktır [3].

Bir kitabede Kiş III. sülâlesinin *Kugbau* adlı bir meyhaneci tarafından kurulmuş olduğu söylenilmektedir. İhtimal ki bu prens *Akşak* sülâlesile muasırdı.

Sinear'ın hanedan listesini muhtevi menşurda Kiş IV. e isnat edilen 7 kıral hakkında bir eser veya kitabe yoktur. Fakat yeni hafriyatla bu kıralların sarayları meydana çıkarılmıştır. (*Şarsag kalma*) denilen bu saray en eski Ziggurat ile yani katlı kuleli mabedile beraber meydana çıkarılmıştır. Bunların yanında da *La..şii*) adını taşıyan bir kıralın küçük

[1] *Thureau Dangin*, S K I, *Eannatum*, Galet, p. 25 et 160.

[2] *E. Meyer*, Hist. de l'Antiquité, III. p. 158

[3] Yukardanberi verilen tafsilâta nazaran vesikalarda isimleri görülen Kiş kıralları şunlardır:

Ütüg	Patesi
Mesilim	Kıral (M. E. 2900) ihtimal *Ütüg*'ün oğlu
⁂	
Lugal	
Lugaltarsi	
Ur-Zag	
⁂	
Alzü	(Keş kıralı *Züzü* ve *Lâgaş* prensi *Eannatum* ile muasırdır.

bir heykeli ile *Lugalud* adlı diğer bir kırala ait bir inci bulunmuştur. Bazı listelerde Lâgaş kıralı *Eannatum*'u metbu tanıyan *Jimilsin* ve *Urilbaba* buraya konulmaktadır.

ŞİRPURLA YANİ LÂGAŞ SİTESİ

Sumer'lere ait Arkaik tarihi en iyi bilinen site Lagaş'tır[1] Sumerce ismi, Sumer yazısile Şir-pur-la yazılan ve Akadlar tarafından Lâgaş adile anılan bu site Sumer memleketinin ortasında Diclenin Fratla birleştiği Şat-t-el-Hay mıntakasında bugün Tello denilen mahalde bulunuyordu. *L. de Sarzec* tarafından 1882 de başlanılan ve *H. de Genouillac*,ile *Cros*'un sebatkârane mesailerile yirmi sene süren hafriyat, Sumerlerin bu eski sitesini tarihe tanıttırmıştır [2].

Esaslı bir vukufla yapılan bu devamlı hafriyatta keşfedilen saray ve mabet binaları, heykeller, abideler, tabletler, kitabeler, sitatüler, dikili taşlar, Nekropoller, kabartmalar, yüzlerce topraktan ve tunçtan mamul vazolar vesair eşya, Sumer medeniyetinin devamlı bir inkişaf ve terakki devresinin kıymetli bir tablosunu teşkil etmektedirler.

Contenau, Pattier, Cros, Heuzey gibi âlimlerin arkeolojik teşrih ve izahları, *Thureau Dangin*'in bulunan kitabeleri vâkıfane ve itinalı tercümesi; kadim tarihe büyük bir hamle veren son seneler hafriyatından evvel; Sumer medeniyeti hakkında dün ve bugün malik olduğumuz doğru ve esaslı malûmatı temin etmişlerdir.

1920 denberi, Nippur, Kiş, Uruk ve Ur da yapılan hafriyat verimleri de Lâgaş'ın verdiği malûmatı teyit etmişlerdir. Gerçi Ur ve Lagaş hafriyat verimleri mukayese edildiği za-

[1] Lagaş Uruk'un şimaligarbîsinde Kutalla'nın üstünde Diclenin Fırata doğru uzattığı bir kol üzerinde bugün Tello denilen mevkide bulunuyordu. Tabletlerde bu sitenin Sumer'ce adı Şir-pur-la şeklinde mukayyettir.

[2] Hafriyat verimlerini ihtiva eden ve 1883 tarihinde *L. Heuzey* ve *Sarzec* taraflarından müştereken neşredilen Kalde'de keşifler *(Decouvertes en Chaldée)* unvanlı eser, Sumer tarihinin Arkaik devri için ana mehazdır. *Sarzec*'in ölümünden sonra 1903 tarihinden itibaren hafriyat işi *Cros* tarafından takip edilmiştir. *Cros* hafriyatının verimleri kısmen (Revue Assyriolagie) mecmuasında neşredilmiştir. *Cros* bilâhare *L.Heuzey* ve *Thureau Dangin* ile birlikte bütün hafriyat verimlerini ihtiva etmek üzere *(Nouvelle fouilles de Tello)* adlı bir eser neşretmişlerdir.

man Ur şehrinde daha büyük bir haşmet görülmektedir. Fakat, bu haşmeti sitenin kırallık merkezi olduğuna atfetmek kabildir. Maamafih, Ur'un inhitata meyletmesi zamanlardan Uruk'un belirmeğe başladığı devre kadar geçen müddet için en kıymetli vesikalar Lâgaş hafriyatının verimleridir. Sumerlerin bu devir tarihi, ancak Lâgaş'ta bulunan vesikalara göre izah ve teşrih edilebilmektedir.

Bu vesikalardan anlaşıldığına göre Lâgaş sitesi müteaddit mahallelerden mürekkepti. Bunların en eskisi ve sitenin



Şekil: 134 — Lâgaş *(Tello)* harabesi. Lâgaş şehri müteaddit mahallelerden mürekkepti. Harabesinde her mahalle yerinde bir tepecik teşekkül etmiştir. Şekil H. tepesinde keşfedilen bir mezar bölmesi göstermektedir.

ilk nüvesi olan mahalleye Girsu deniliyordu. İlâhların mabet ve mihrapları burada bulunuyordu. Lâgaş sitesinin mahallî mabudu olan *Ningirsu* (*Jirson'un Hudaven'di, Kodat'ı*) nın makarri de bu mahallede idi.

O zamanlarda diclenin kollarından biri Lâgaş şehrini baştanbaşa katediyor, sonra fıratın bir kolile birleşiyordu. Fı-

ratla diclenin ayrı ayrı döküldükleri Basra körfezide bugünkü yerinde değildi. Nehirlerin getirdikleri teressüplerle henüz dolmamış olan sahada deniz daha içerilere kadar sokuluyor, Lâgaş şehrinin pek yakınlarına kadar girmiş bulunuyordu.

Anlaşıldığına göre Lâgaş, daha ilk devirlerde bile Sinear'ın en ehemmiyetli sitelerinden biri idi. Hâkim olduğu arazi sahası da oldukça genişti. Müteakıp asırlarda ve bilhassa ilerde göreceğimiz meşhur *Gudea* devrinde (takriben 2450) Lagaşın hem satveti, hem de umran ve medeniyeti pek ziyade artmıştır.

Lâgaş Zamanından kalan kitabelerle tanıdığımız ilk Lâgaş prensi *Anhergal*'dir. Bunun müstakil bir hükümdar olması muhtemeldir. *Anhergal*'in, Kiş kıralı *Mesilim*'den yani 2900 tarihinden evvel olduğu anlaşılmaktadır. Bir tabletten *Mesilim*'i metbu tanıdığını öğrendiğimiz *Lugalşengur*'dan sonraki Patesiler hakkında şümullü malûmatımız yoktur. Yalnız bu prensten sonra Lâgaş Patesiliğini sırasile *Gursor* [1] *Gunida* ve *Urnina* adlı prenslerin Lâgaş tahtını işgal etmiş olduklarını biliyoruz. Bunlardan bıraktığı eser ve kitabelerle tanıdığımız Milâttan önce 2820 tarihlerine doğru yaşamış olan *Urnina*dır.

URNİNA DEVRİ

Urnina kitabelerinde babasının *Gunida*, dedesinin de *Gursar* olduğunu kaydetmişsede bunların unvanlarına dair hiçbir şey söylememiştir. Mühim şahsiyetler oldukları anlaşılan bu iki zatın *Urnina*'dan evvel Lâgaş Patesiliğinde bulunmuş olmaları tabiî görülmektedir[2].

Fakat *Gursar*'ın *Lugalşengur*'dan nekadar sonra geldiği yani aralarında başka Patesiler bulunup bulunmadığı meçhuldür.

Urnina kitabelerinde kendisini *Lugal* yani kıral unvanile yadetmiştir. Bu zatın Patesi unvanını taşıdığını gösteren hiçbir kayit görülmemiştir. Bunun yaşadığı zamanlarda Kiş'te de bir kırallık bulunduğu anlaşılıyorsa da *Urnina* hükûmetile bu kırallık arasındaki münasebeti tayine imkân yoktur.

Urnina, bıraktığı abide ve tablet üzerindeki kitabelerinde kendisi muharebeden çekinen, sulh ve sükûn içinde imar işlerile uğraşmaktan zevk alan bir hükümdar olarak tasvir

[1] Şaru ve Sar, En yani Han mukabili olduğuna göre *Gursar*'ın Gürhan mukabili olacağı şüphesizdir.

[2] E. Meyer, Hist-de l'antiquté,t. III. p-191-193.

etmektedir. Kitabelerinde muharebelerden değil daima inşaatından, imara müteallik mesaisinden bahsetmiş olması da bunu müeyyettir. Bütün vesikalar *Urnina*'nın hayatı kalakurmak veya tamir ettirmek, mabetler veya umumî mahiyette diğer binalar yaptırmak, veya mevcutları tamir ettirmek, mabutlar namına heykeller dıktirmek, kanallar açmak, su hazineleri, zahire ambarları yaptırmak gibi memleketin umranına, halkın refahına ait işlerle geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. [1] Tello hafriyatında meydana çıkarılan dikili taşlar veya tabletler üzerindeki kitabelerde ancak Lâgaş'ın *Nina* ve *Ningirsu* mabutlarile diğer ilâhlar için yaptırdığı mabatlerden, bu mabetlere koydurduğu heykellerden, vakfettiği kıymetli eşyalardan, kanal ve su hazineleri gibi umumî inşaattan bahsedilmiştir.

Urnina'nın açttığı büyük kanallardan birini Sumer'lerin büyük mabudu *Enlil* namına yaptırmış olduğu bir kitabede tasrih edilmektedir. Tello hafriyatında *Urnina*'nın yaptırmış olduğunu haber verdiği mabetlerden birinin tuğladan yapılmış duvar temeli ile Girsu mahallesinde inşa ettirmiş olduğu büyük zahire ambarının temelleri, molozlar altından meydana çıkarılmıştır.

Urnina kitabeleri o zamanlarda, inşaatın ne suretle yapıldığını, ne gibi malzeme kullanıldığını anlatacak önemli malûmatı ihtiva etmektedir. Bir kitabede *Urnina*'nın eski mabetlerden birinin yıkılan duvarını pişmiş ve bitum ile sıvanmış tuğlalarla yeniden yaptırılmış olduğu izah edilmektedir. Bu kitabeye *Urnina*'nın ismi de hakkedilmiştir.

Lâgaş hafriyatında *Urnina* tarafından mabutlara ithaf edilmiş çok kıymetli üç kilsî plâk bulunmuştur. Bu plâklarda *Urnina* ile vezirinin, çocuklarının ve maiyeti halkının tasvirleri hakkedilmiş, aralarına da Sumer yazısı ile kitabeler yazılmıştır. Ortası delik bir taş üzerindeki bu kabartmalardan birinde yukarda *Urnina*, belden yukarı çıplak olmak üzere Konakes denilen bir eteklik giymiş, başında mabedin inşasınkullanılmak üzere tuğlalarla dolu bir sepet taşımakta, önünde çocukları durmaktadır. Aşağıda da *Urnina* çocukları arasında oturtmuş elinde mabuda takdim edeceği şarabı havi bir kadeh bulunmaktadır. Bu kabartmalarda gerek

[1] *Delaporte*, La Mesopotamie, p - 22, 23.

Urnina'nın ve gerek yanındakilerin başları, sakal ve bıyıkları umumiyetle traşlıdır. (Şekil 135 ve 136)

İkinci sitel üzerindeki kabartma da *Urnina*'nın çocuklarını göstermektedir. Yukarda soldan baştaki şahsiyetin omuzunda ucunda bir ağ bulunan bir değnek görünmektedir. Tello'da bunlardan başka ortası delik, üzerinde *Urnina*'nın ismi yazılı ve aslanlar üzerinde oturan aslan başlı bir kartal resmini taşıyan bir taş levha daha bulunmuştur. Bu aslan başlı kartalın Lâgaşı'n totemi olması muhtemeldir. Tello'-



Şekil: 135 — Tello'da bulunmuş orta yeri delik üzerinde kabartma şekil bulunan *Urnina* siteli. Milâttan 2800 sene evveline ait olan bu sitel'de yukarda *Urnina* belden yukarsı çıplak belden aşağı da konakeş giymiş *Urnina* bir mabedin ilk temelini atmak üzere başında bir sepet üzerinde taş taşımaktadır. önündekiler *Urnina*'nın çocuklarıdır. Aşağıda ikinci kısımda *Urnina* oturmakta ve altta ayaksız bir kadeh tutmakta, etrafında da çocukları bulunmaktadır.

da bunlardan başka *Urnina*'nın küçük bir heykeli ile kendisine takdim edilen hediyelerin bir cetveli de bulunmuştur.

Urnina, tabletlerden birinde görülen bir kitabesinde uzak memleketlerdeki ormanlardan ağaçlar keserek nehir vasıtasile Lâgaş'a getirdiğini, bunları mabetlerde ve diğer umumî in-

şaatta kullandığını haber vermektedir. Bu devre ait olarak bulunan bütün kitabe, abide ve eserler *Urnina* zamanının Lâgaş'ın en mes'ut ve müreffeh bir devri olduğunu göster-



Şekil: 136 — Tello'da bulunmuş *Urnina*'nın çocuklarını gösteren kabartma: Yukarda sağda birinci şahsiyet omuzunda, ucunda bir ağ bulunan bir değnek tutmaktadır.

mektedir. Kitabelerin yazı ve şekilleri ise, Ur I. den bu zamana kadar Sinear'da mühim bir terakki merhalesi atlatılmış olduğunu göstermektedir.

Urnina'ya oğlu *Akurgal* halef olmuştur. Bunun zamanında Lâgaş birtakım felâketlere uğramıştır. Şöyle ki: Lâgaş sitesinin komşusu ve rakibi olan Umma sitesinin[1] Patasiliğinde bulunan *Uş*, Umma mabudu *Şara*'nın emrile vaktile bu iki site mabudile Sumerlerin büyük ilâhi *Enlil*'in huzurunda aktedilmiş olan muahedeyi bozmuş, Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun mukaddes topraklarından (*Guedini*) havalisini zaptetmiş, Kiş kıralı *Mesilim*'in vaktile iki site arasındaki hududu tayin için diktirmiş olduğu sütunu kaldırtmıştır.

Lâgaşlıların hezimeti, ve iki site arasında ötedenberi münazaaya sebep olan arazinin Ummalılara intikali, *Akurgal*'in nüfuzunu sarsmış, Lâgaşı sönük bir hale indirmiştir. *Akurgal*'e ait üzerinde bir kitabeyi muhtevi küçük bir aslan heykeli bulunmuştur. Fakat, kitabede *Akürgal*'in unvanı silinmiş olduğundan okunamamıştır [2].

EANNATUM VE AKBABALAR DİKİLİTAŞI

Akurgal'e oğlu *Eannatum* halef olmuştur. Bir kitabeye göre (*Ningirsu* tararfından seçilen, ismi *Enlil*'in takdisine mazhar olan, kendisi *Dumuzi* tarafından tebcil edilen ve *Ninharsag*'ın mukaddes sütile beslenen *Eannatum*'da babası gibi *Lugal* yani kral unvanını taşıyordu. Iktidar mevkine geçtiği zaman, Lâgaş sitesi, zengin Sinear'a girmek için fırsat gözeten Elâmlılarla komşu sitelerin hırslarını kabartacak kadar zayıf ve düşkün bulunuyordu. Evvelâ Elâmlıların akınlarına uğradı. Ummalılarla da harp hali devam ediyordu. Urnina'nın sulh ve sükûn devrine nisbetle Lâgaş, kanlı bir mücadele devresi yaşamağa mecbur oldu.

Eannatum'un bıraktığı müteaddit abideler, tabletler, plâklar bu muharebelerin canlı birer tablosunu ihtiva etmektedir. Bu metinlerden anlaşıldığına göre, *Eannatum*, evvelâ Elâmlıların kuvvetli akınlarına karşı koymağa mecbur olmuş, onları mağlûben dağlara doğru attıktan sonra (*Urura*) sitesine galebe etmiş, bu sitenin esir ettiği Patesisini Lâgaşa götürerek şehrin kapısında teşhir ettirmiş, halkın istihzasına maruz

[1] Sumer dilinde *Gişhu* adını taşıyan Umma sitesi Larsa'nın şimalinde, Lâgaş'la hem hudut olarak yine Diclenin kolu üzerinde bugün *Tel Coha* denilen mahalde bulunuyordu.

[2] Decouvertes en Chaldèe, p. 351

bırakmıştır. Kitabelerde bahsedilen Urura sitesinin mevkii henüz tayin edilememiştir.

Eannatum bundan sonra vekili olduğu Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun mukaddes Guedini arazisini zaptetmiş olan Umma'lılara karşı bir intikam harbine hazırlanmıştır. *Ningirsu* mabedine girerek yerlere kapanmış, Allahtan muzafferiyet niyaz etmiştir. Gece rüyasına giren *Ningirsu* ona zafer vadinde bulunmuştur. Bu tepşir üzerine *Eannatum* Lâgaş sitesine ait köyleri yağma ve tahrip, ele geçirdikleri sürüleri gasbetmiş olan Umma'lılar üzerine yürümüştür.

Vaziyetten haberdar olan Umma'lılar harbi Lâgaş arazisine naklederek tarlalarını tahripten kurtarmak için sür'atle hareket etmiş, Lâgaş'lıları yolda karşılamışlardır. Müthiş bir savaş başlamış, Umma'lılardan 3600 maktul düşmüş, harp sahası cesetlerle dolmuştur. Sumer'lerin büyük mabudu *Enlil* vaktile kendi namına aktedilmiş olan muahedeyi bozan Umma'lılara karşı Lâgaş'lılar tarafını iltizam ettiğinden neticede *Eannatum* parlak bir zafer kazanmış, Umma'lılar harp sahasını terkederek sitelerine kaçmağa macbur kalmışlardır. *Eannatum* firarileri takip ve Umma şehrini muhasara etmiş kale duvarlarını aşan Lâgaş'lılar nihayet şehre girmişlerdir. Ummanın yeni Patesisi *Anakalli* sulh teklifinde bulunmak mecburiyetinde kalmıştır.

Eannatum, bu müracaata karşı âlicenabane hareket ediyor. Umma'lıların zaptetmiş oldukları Lâgaş arazisinin istirdadile iktifa ediyor. Umma'lıların kendi topraklarından bir şey almıyor. Eski sınır boyunca derin bir hendek açtırıyor. *Mesilim*'in hududu tespit için evvelce rekzettirmiş olduğu sütunu tekrar diktiriyor. Umma'lılara bu hududa riayet edeceklerine dair yemin ettiriyor.

Eannatum, bu muahedeyi tasvir eden kitabesinin sonunda şu satırları yazıyor: "Umma'lılar şayet yeminlerini bozar ve tayin edilen sınırları aşarlarsa büyük mabut *Enlil* ile Keş (*Opis*) in dağ mabudu *Ninharsag*, Eridu'nun adalet mabudu *En-ki* (*Ea*), Ur'un ay mabudu *Enzu* (*Sin*), Larsa'nın güneş mabudu *Babbar*, mabut *En-ki*(*Ea*) nın zevcesi mabude *Ninki* ve emsali ilâhların ağları, okları parçalasın....). Bu son satırlar, o zamanların telakkisine göre muahedenin mabutların tasdik ve himayesine arzedilmesi demekti.

Bu muahedeye nazaran, Ummanın yeni Patesisi *Anakalli* her sene Lâgaş mabudu *Ningirsu*'ya vergi olarak muayyen miktarda buğday vermeği taahhut ediyordu.

Eannatum, Ummaya karşı kazanılan zaferle onlarla aktedilen muahedenin hatırası olarak hudut üzerindeki *Mesilim*



Şekil: 137 — Akbabalar sitelinin yüzü (2950 tarihlerine ait)
Mabut *Ningirsu* bir elinde amblemi olan arslanbaşlı kartal, diğer elinde de gürz tutmaktadır. Amblemin altında ağ içinde mahbus insanlar görünmektedir. Aşağıda bir arabanın parçaları, yukarda solda da *Ningirsu*'nun amblemi ve bir şahsın serpuşu görünüyor.
(Milâttan önce üçüncü bin başlarında Arkaik Sumer san'ati)

sütunu yanına, kendi namına yeni bir abide diktirdi. Kendisine muzafferiyet temin eden mabudu *Ningirsu* için de ayrıca bir manastır inşa ettirdi. Zafer abidesi olarak da akbabalar siteli adile meşhur abideyi kurdurdu.

Akbabalar siteli, uzunluğu 2, genişliği de 1,5 metre olmak üzere Sumer'lerin bu mahiyette malûm olan en büyük abideleridir. Bu abide kilsî taştan mamul olup üzerinde kabartma olarak *Eannatum*'un muharebeleri gösterilmiş bir dikili taştır. Taşın bir tarafında, bir elinde Lâgaş şehrinin totemi (*Aslan başlı kartal*) olan mabudu *Ningirsu* görünmektedir. Lâgaş mabudunun diğer elinde ise bir gürz bulunmaktadır. *Ningirsu* bu vaziyette ağını düşmanlar üzerine fırlatmıştır. *Ningirsu*'nun sağında ve solunda müsellâh askerler bulunmaktadır. Önündeki ağ ise mağlûp düşmanların çıplak cesetlerile dolu görünmektedir. Mabudun arkasında da ilâhî maiyeti mevki almışlardır (Şekil: 138).

Taşın mukabil tarafında ise akbabalar harp sahasındaki düşman cesetlerini didikliyorlar. Taşın üst kısmında Lâgaş'ın kalkan ve ok yaylarla mücehhez miğferli ağır piyade kıt'aları kıral *Eannatum*'u takip ediyorlar. Alt kısımda Lâgaş Kralı bir araba içinde ayakta duruyor, arkasında da hafif piyade kıt'aları görünüyor. Lâgaş kıralı öldürmek üzere okunu Kiş kıralı *A...Zu* üzerine tevcih etmiş bulunuyor (Şekil: 139).

Taş levhanın bütün boş kısımlarını dolduran kitabede Sumer siteleri arasındaki dinî rabıtalara ait tafsilât verilmiş, buna *Eannatum*'un muharebelerinin hulâsası ilâve edilmiştir.

Metinlerden *Eannatum*'un bu zaferini müteakıp Sinearın cenup kısmına karşı dördüncü bir harp açmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu seferde Ur,Uruk, Kibabbar (*Larsa olması muhtemel*) sitelerini zaptetmiş, biraz sonra Sinear'ın bütün cenup kısmı hakimiyeti altına girmiştir. *Eannatum* müteakıben Sinear hududunu aşarak Uruaz (*Az*), Mişime ve Arua (*Arna*) yı istilâ etmiştir. Bunlardan Uruaz (*Az*) Patesisi harp meydanında maktul düşmüş, Arua (*Arna*) sitesi de tahrip edilmiştir.

Eannatum'un Sinearın cenup mıntakasındaki bu faaliyeti ve buna inzımam eden muvaffakıyeti, öyle anlaşılıyor ki; Kiş Kıralını kıskandırmış, bu yüzden araları açılmıştır. Bunun üzerine Kiş kıralı, Keş (*Opis*) hükümdarı *Züzü*'yü Lâgaş üzerine yürümeğe sevketmiştir. Fakat, Keş prensinin bu hareketi *Eannatum*'un şiddetli bir mukabil taarruzu ile karşı-

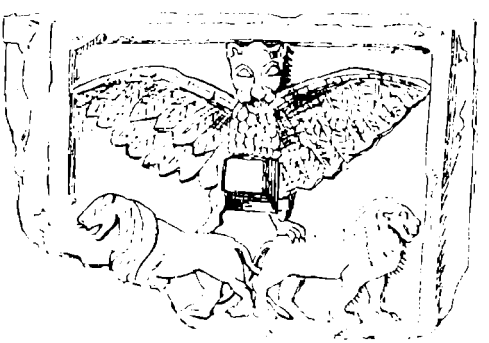
landı. Lâgaşlılar düşmanlarını payitahtlarının Surları önüne kadar sürdüler. Burada vukubulan kanlı muharebede Keşliler mağlûp oldu. Kıralları *Züzü* de katledildi.



Şekil: 138 — Akbabalar sitelinin arka tarafı: Yukarda sağda harp sahasında yırtıcı kuşlar *(Akbabaları)* naaşları didikliyorlar. Solda *Eannatum* piyade kıt'alarından mürekkep ordusunun başında görünmektedir. Aşağıda ise cenaze alayı ve bir kurbanın takdimi tasvir ediliyor.

Eannatum'un zafer abidesi olan akbabalar sitelinde, Lâgaş'ın muzaffer hükümdarının *Eannatum*'un şimal kıralının yani Kiş kıralı *A.. Zu*'nun suratına vurduğu görülmektedir.

Bu muvaffakıyetler üzerine daha şimalde bulunan Ma'er *(Mari?)* sitesi kendiliğinden Lâgaş kıralına inkıyat etti. *Ningirsu*'nun muzaffer vekili, bu suretle bütün sitelere hâkim olmuş oldu. Mabude *Nanea* (*İnnina*), Lâgaş Patesisine Kiş kıralı unvanını verdi. Büyük mabut *Enlil* (*Ellil*) de bunu teyit etti. Fakat abidelerden anlaşıldığına göre, *Eannatum* filen bütün Sinear'a hâkim olmakla beraber, kitabelerinde kendisini yalnız bir defa kıral (*Lugal*) unvanile yadetmiştir[1]. Diğer yerlerde daima Patesi unvanını tercih etmiş olduğu anlaşılmaktadır [2]. *Eannatum*, Sinear'ın şimal kısmının zaptını müteakıp başlıyan sulh ve sükûn devrinde imar işlerile uğraştı. Mühim bir kanal açtırdı. Bir de büyük su hazinesi yaptırdı. Mabetleri tamir ettirdi. Halkın refahı son dereceyi bulmuştu. Memleket mes'ut bir hava içinde inkişaf etmeğe başladı. Fakat, bu parlak vaziyet, uzun müddet devam edemedi. *Eannatum*, hayatının sonlarına doğru, Elâmlarla kanlı bir mücadele yapmağa mecbur oldu. Neticede evvelâ *(Kiş kıralı)*



Şekil: 139 — Tello'da bulunan ortası delik bir taş lâvha üzerine hakkedilmiş Lâgaş mabudu *Ningirsu* amblemi. Resim arslanbaşlı açık kanatlar iki arslan üzerine oturturulmuş bir kartal göstermektedir. Lâvha üzerindeki kitabede *Urnina* isminin bulunması bu Patesi zamanında hakkedilmiş olduğunu göstermektedir.

[1] *Eannatum*, akbabalar sitelinde kendisini yalnız bir defa kıral unvanile yadetmiştir. Diğer yerlerde daima Patesi unvanını tercih eylemiştir. Kitabelerinde babası *Akurgal* ile dedesi *Urnina*'yı da daima tercihan Patesi unvanile yadetmektedir. Bu tercihin dinî bir sebebe müstenit olduğu tahmin edilebilir. Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun Hudavendiazam tanınmasına göre hükümdar için onun vekili unvanını taşımanın daha ziyade bir hususiyet göstereceği cihetle. terciha şayan görülmesi tabiî sayılabilir. Haleflerinden *Antemena*'da kitabelerinde atalarından yalnız *Urnina*'yı kıral unvanile anmış, *Eannatum*'da dahil olmak üzere diğerlerini *Patesi* unvanile yadetmiştir.

Thureau - Dangin, Inscriptions d'*Eannatum*, S K I, p - 10 ve Nouvelle fouilles de *Tello*.

[2] *L. Heuzey* et *Thureau-Dangin*, Restitution Materielle de la Stéle des Vautours. 1909.

sonra da *(Lâgaş kıralı)* unvanlarını kaybederek sadece *Patesi* unvanile kalmağa mecbur oldu.

Eannatum'un şimalde Keş ve Kiş siteleri hükûmdarlarını mağlûp etmesi, bu mıntaka Sumer'lerini zayıf düşürdüğünden Samî'lerin bu havalide gitgide çoğalmalarına ve nihayet şimal tarafının Samî'ler hakimiyeti altına girmesine yol açtı.

Elâm'ların darbesi, şimal mıntakasının Samî'leşmesi neticesinde Lâgaş'ın satvet ve nüfuzu pek ziyade sarsıldı. Yanlış siyasetinin kötü akıbetinden kendisinin de salim kalamamış olduğu bir kitabesinden anlaşılmaktadır. Filhakika *Eannatum* mabude *Ninea*'ya vakfettiği bir taş havan üzerine yazdırdığı kitabede, bu vakfının Kiş Kıralı tarafından zapt ve müsadere edilmesinden endişenâk olduğunu izhar etmektedir.

Bütün bunlar, *Eannatum*'un son günlerini evvelki devirlerde olduğu gibi satvetle ve bahtiyarane geçirmemiş olduğunu ve Kiş kıralından çekinmekte bulunduğunu göstermektedir. Bu maceranın Kiş'in ikinci sülâlesinin (*Kiş II.*) sonlarında veya üçüncü sülâlesinin (*Kiş III.*) bidayetlerinde geçmiş olması muhtemeldir.

Enannatum evlât bırakmadan öldü. Yerine kardeşi Birinci *Enannatum* geçti. Bunun zamanının pek sönük geçtiği görülüyor. *Enannatum*, kardeşine halef olduğu zamanlarda *Lâgaş* cenuptan Umma, şimalden de Kiş prenslerinin intikam hırsları karşısında bulunuyordu. Bidayette Umma prensi *Anakalli* ile hudut işini tanzim etti ise de bunun ölümünden sonra vaziyet değişti. *Anakalli*'nin oğlu *Urlumma* Lâgaş'a karşı bir intikam harbi açtı. Lâgaş ve Umma siteleri arasında münazaalı olan ve *Mesilim* devrindenberi Lâgaş'lılara aidiyeti kabul edilmiş olan araziyi tekrar zaptetti[1]. Hududu tayin için *Mesilim* ve *Enannatum* taraflarından dikilmiş olan sütunları yıktırdı. Birinci *Enanatum*'un bu tecavüzü defedemediği anlaşılmaktadır. Birinci *Enannatum*'un zâfından istifade eden rühban sınıfının gittikçe nüfuz kazandıkları ve Patesiliğin hakimiyetine iştirake yeltendikleri anlaşılmaktadır.

Antemena devri. — Umma ve Lâgaş siteleri arasında bu suretle başlıyan harp Birinci *Enannatum*'un oğlu ve halefi *Antemena*

[1] *Urlumama* kitabelerinde hem babası *Anakalli*'yi hem de kendisini Lugal yani kıral unvanile yadetmektedir. Halbuki Lâgaş kitabelerinde bilâkis gerek *Urumma* ve gerek babası *Anakalli* daima Patesi diye anılmışlardır.

devrinde de bütün şiddetile devam etti. Fakat sonunda *Antemena*, Umma'lılara galebe etti. Umma hükûmdarı *Urlumma* mağlûben harp sahasından kaçmağa mecbur oldu. Fakat kendisini Umma kalesi duvarları dibine kadar takip eden *Antemena*, burada yaptığı son harpte de kat'î bir galebe kazandı. *Urlumma* da maktul düştü.

Antemena, *Umma* Patesiliğini *İli* adlı Lâgaş'lı bir rahibe verdi. Yeni Umma Patesisi tazminat mukabilinde, Lâgaş ambarlarına bir çok zahire göndermeği taahhüt etti. *Antemena*, Umma ve Lâgaş siteleri arasında hudut olmak üzere Dicleden büyük nehre kadar bir hendek kazdırdı. Kazandığı muzafferiyetin şükranesi olarak büyük mabut *Enlil*'in makarrı olan Nippur'da yeniden bir su mecrası açtırdı, (*Lâgaş*)'ın mahallî mabuduna birtakım mabetler inşa ettirdi. (*Ur*) ve (*Eridu*) mabutlarını da ihmal etmedi. Onlar için de mabetler kurdurdu. *Antemena*, pek dindar bir hükûmdardı. Büyük kanallar açmak, muazzam su hazineleri yaptırmak gibi umumun menafiine taallûk eden faaliyetlerini bile mabutlara izafe etmeği dinî bir vazife biliyordu. *Antemena* tarafından büyük mabut *Enlil*'e vakfedilmiş olan bir taş vazo bu hükûmdarın mabutlara olan samimî merbutiyetini göstermektedir.

Antemena mabut *Ningirsu*'ya da gümüş bir vazo ithaf etmiştir. Çekiçle yepılmış olan bu vazo, *Ur I.* hafriyatından evvel, Sumer maden işçiliğinin şah eseri sayılıyordu.

Antemena kitabelerinin hiçbirinde kendisini *Lugal* yani kıral unvanile anmamıştır. Bu gümüş vazo üzerindeki kitabede de kendisinden *(Tanrısı Ningirsu'nun büyük Patesisi)* ibaresile bahsetmektedir. Lâgaş hükûmdarının vakfiyesi, *Ningirsu* mabedinin baş rahibi *Dudu* imzasile de teyit ve tasdik edilmiştir. Bu tasdik keyfiyeti Sumer diyarında o zamanlar ruhban sınıfının nüfuzlarının fevkalâde artmış olduğunu göstermektedir. *Dudu*'nun nekadar nüfuzlu bir şahsiyet olduğu kendi namına kabartmalar bulunmasından da anlaşılmaktadır.

Sumer prenslerinin kıymettar her şeylerini mabutlara vakfetmeleri, mabutlar müvacehesinde kendilerini nasıl telâkki etmekte olduklarını göstermek itibarile pek mühimdir. Her şey gösteriyor ki Sumer prensleri nazarında din ve ayin birinci vazife ve mevkii işgal ediyordu. Sumer medeniyetinin bariz vasıflarından biri bu dinî renktir. Sumerlerin telâkkisi-

negöre, prensler mabutlar tarafından intihap ve terbiye edilen insanlardı. Bu itibarla mabutların yer yüzündeki mandaterleri, arzu ve iradelerinin icra memurları idiler. Sumer prensleri bu noktai nazardan Allahlaşan Mısır firavunlarından ayrılıyorlardı. *Antemena* ve oğlu Lâgaş Patesisi unvanile beraber *Ningirsu*'nun büyük Patesisi yani vekili unvanını da taşıyorlardı.



Şekil: 140 — Ortası delik bitüm lâvha. Bu lâvha Lâgaş hükümdarı *Antemena* zamanında başpapaz olan *Dudu* namına yapılmıştır. Yukarda mabut *Ningirsu*'nun bunun altında ve deliğin solunda yarı yatmış bir düğe. Sağda belden yukarısı çıplak âbit mabuda ittihaf ayini yapıyorlar. Lâvhanın altında da örgü tezyinatı görünmektedir. *(Lâgaş'ta bulunmuş, şimdi Luvr Müzesindedir)*

Ruhban güruhunun tegallübü. — Sumer kıralları umumiyetle her teşebbüs için kâhinlerin yani mabutların hizme-

tinde bulunan rahiplerin hatifî haberlerine müracaat ediyor, mabutlar namına biribiri arkasından mabetler inşa ettirmeği birinci vazife biliyorlardı. Bu hal, mabutların hizmetinde bulunanlara yani ruhban güruhuna hudutsuz bir nüfuz veriyordu. Rahipler Birinci *Enannatum* devrindenberi nüfuzlarını gittikçe artırmış, arttırdıkça da suiistimal yollarına dökülmüşlerdi. Bunlardan *Ur-Habub* isminde bir rahip, kendi adını hükûmdarın adının yanında hak ettirecek kadar nüfuz kazanmıştı. *Ningirsu*'nun baş rahibi *Dudu* ise, kendini hükûmdarında fevkinde görüyordu. Ahzı asker muamelesi bile ruhban sınıfının elinde bulunuyordu. Bir aralık Lâgaş arazisine akın yapan 600 kadar Elâm'lıyı geri püskürten Nimmar rahibi *Lüenna*, bu hâdiseden *Antemena*'yı haberdar etmeğe bile lüzum görmemiş, keyfiyeti yalnız *Ningirsu*'nun baş papası *Enetarzi*'ye bildirmekle iktifa etmişti. Ruhban güruhunun haiz oldukları imtiyazı ve kazandıkları bu nüfuzu nasıl memleket aleyhine kullandıkları ilerde görülecektir.



Şekil : 141 — Lâgaş *Antemena*'nın diyorit taşından mamul başsız bir heykeli. *(Milâttan 2800 sene evveline ait Sumer san'ati nümunesi)*

Kırallığın zâfını gösteren bu ruhban tegallübüne rağmen *Antemena* Sumer hükûmdarları arasında büyük bir şahsiyet olarak yükselmektedir. Bütün memleket üzerinde hakimiyetini tesise muvaffak olduğu keşfedilen vesikalarla teeyyüt etmektedir.

Antemena devrinde Sumer san'atinde mühim bir terakki görülmektedir [1]. Bu devre ait olarak bulunan kabartmalarda ve heykellerde bu inkişaf pek vazıhtır.. *Antemena*'nın Ur'da bir mabet te bulunan Diyorit taşından yapılmış heykeli bu terakkinin güzel bir nümunesidir. Diyorit gibi (*Magan*) memleketine mahsus ve işlenilmesi müşkül sert bir taşın oradan Lâgaş'a kadar getirilmesi ve burada işlenilmesi, hem *Antemena*'nın nüfuz ve kudretinin vüs'atini hem de Lâgaş san'atinin yüksek terakkisini göstermektedir. Lâgaş'taki san'at tekâmülü, burada bulunan bir

[1] *Thureau - Dangin.* SKI, p - 28 ve 150

kadın büstünde de pek aşikârdır. Kadının üzerinde ilk defa olarak fistan tarzında bir Konakeş görülmektedir.

Lâgaş'ta *Antemena*'ya ait çok kıymetli bir de gümüş vazo bulunmuştur. (Şekil: 142) Vazonun üzerinde Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun, aslan başlı ve iki geyik üzerine mevzu kartal amblemi bulunmaktadır. (Şekil: 143) Bütün bu eserler, bu devirde Lâgaş'ta tekniğin kuvvetlenmiş, san'atin insanîleşmiş olduğuna şehadet etmektedirler.

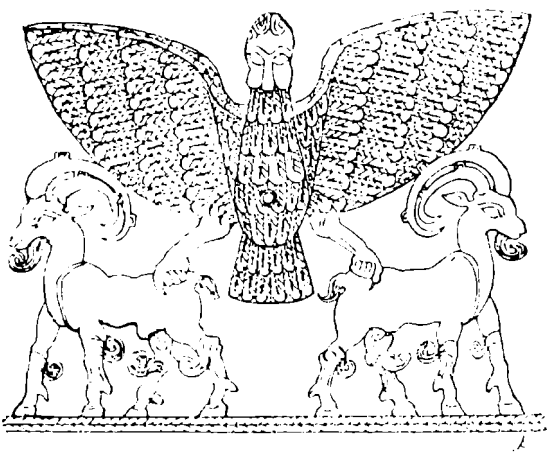


Şekil: 142 — Kıral *Antemena*'nın gümüş vazosu
(Tello'da bulunmuş olup bugün Luvr Müzesinde mahfuzdur)

Ruhbanlar idaresinde Lâgaş. — *Antemena*'ya oğlu *İkinci Enannatum* halef olmuştur. Fakat, *Enannatum*'un ölümünden sonra hudutsuz bir nüfuz kazanmış olan ruhban güruhu, *İkinci Enannatum* zamanında hükûmet işlerini tamamile ellerine almışlardır. Ruhban güruhunun bu tegallübü Ningirsu mabedinin baş rahibi olan *Enetarzi*'nin hükûmeti zapt ve kendisini Lâgaş kıralı ilân etmesile neticelenmiştir. Bu suretle (*Urnina*) sülâlesi de *İkinci Enannatum* ile munkariz olmuştur. *Mesilim* devrindenberi kendisini Mezopotamya hâkimi sayan Kiş sitesi kıralının Lâgaş'ta vukubulan ve *Urnina* sülâlesinin inkırazile neticelenen bu siyasî tebeddül üzerinde müessir olup olma-

dıklarına dair malûmatımız yoktur. Fakat *Enannatum* devrinde Lâgaş'ın Keş ve Kiş sitelerine karşı kazanmış olduğu zafer göz önüne getirilirse Kiş kıraallarının intikam hırsile *Urnina* sülâlesi aleyhine olarak Lâgaş maceralarına karışmış olmaları ihtimal dahilinde görülebilir. Her halde papasların Lâgaş'taki hareketlerine karşı Kiş kıralı lâkayit kalmamış olmalıdır.

Enetarzi'den sonra ismini bildiğimiz papas Patesi *Enlitarzi* dir. Bu ikisi arasında başka papaz Patesiler bulunması ihtimali varsa da adlarını bildiğimiz yalnız bunlardan ikincisinin oğludur. *Lugalanda* ismini taşıyan *Enlitarzi*'nin oğlu babasına halef olmuştur. *Lugalanda*'nın Patesilikte bulunduğu zaman selefi olan babasının berhayat olduğunu biliyoruz. Bu, ya babasının hayatında Patesiliği oğluna bırakarak çekildiği veya Patesiliğin muvakkat bir zaman için intihapla vukua geldiği ihtimallerinden birile izah olunabilir. Her halde, ileride görülecek veçhile papasların tegallübüne karşı halka istinat eden *Urukagina*, ihtilâl bayrağını açtığı zaman bu baba oğul rahip Patesilerden her ikisi de berhayat bulunuyorlardı. Az fasılalarla biribirlerini takip eden bu papas Patesilerden hiçbiri ne bir abide ne de bir eser bırakmamışlardır. Bunların adları Tello (*Lâgaş*) harabelerinde bulunan halka ait birtakım hesap tabletlerinden öğrenilmiştir. Bunlardan iki evvelkisinin (*Enlitarzi* ve *Enetarzi*), *Antemena* devrinde Ningirsu mabedi papaslarından oldukları anlaşılıyor.



Şekil: 143 — *Antemena* vazosu üzerindeki ambilem

Saltanat gasıbı papaslar, zahiren dine uygun bir şekle sokmak, hakikatte ise ruhban güruhunun şahsî menfaatlerini temin eylemek maksadile âdet ve kanunlarda birçok değişiklikler yaptılar. Papaz güruhunu alabildiğine şımarttılar. Bütün devlet kuvvet ve nüfuzunu ellerine alan papaslar,

bu nüfuzu lehlerine istismar etmek için hiçbir şeyden çekinmediler. Hattâ mabut *Ningirsu* ile zevcesi mabude *Bau*'ya ait mebaniyi, araziyi, hayvanları kendi hesaplarına işletmeğe başladılar. Mahsulâtı, mabetlerin hademelerine değil, kendi uşaklarına tevzi ettiler. Nihayet Patesiliği de, papazlar tarafından, yine papazlar arasından muvakkat bir zaman için müntehap bir memurluk haline koydular. Bir kitabede papazların büyük memurlarla birleşerek memleketin san'atkârlarını, çiftçilerini, sürü sahiplerini, hulâsa bütün halkını ne suretle soydukları acıklı ve edebî bir lisanla tasvir edilmektedir. Bundan anlıyoruz ki papazlar ve büyük memurlar, halkın meyva bahçelerini, dalyan yerlerini *(Balıklı gölleri)* münbit tarlalarını cebren ellerinden alıyor, pazarlarda esnaftan aldıkları eşyaların bedellerini para olarak tediye etmiyor, ölenlerin eşyalarile beraber defnedilmelerine müsaade vermiyorlardı. Mabetlere ve Patesiliğe ait varidat ve hazineleri sefihane israf ediyor, hukukî ve dinî hükümlerde ve bilhassa talâka ait kararlarda zorbaca ve ahlâksızca hareket ediyorlardı.

Lâgaş'ta papaz idaresine karşı ihtilâl. Ruhban güruhunun alabildiklerine şımarmaları nihayet halkın sabır ve tahammülünü tüketti. *Lugalanda* devrinde Lâgaş'ta umumî bir isyan koptu. İhtilâlin başında *Urukagina* adlı bir millî kahraman bulunuyordu.

Urukagina, mabutların ve insanların haklarını gaspeden sefih bir Oligarşi'nin keyfî ve hodgâmane tahakkümüne karşı mabutların ve insanların hakkını müdafaa, adaleti, hürriyeti ve müsavatı tesis için ortaya atılmıştı.

Din namına yapılan fenalıkların doğurduğu bu isyan nihayet *Lugalanda* ile beraber ruhban güruhunun iskatile neticeledni. İhtilâl, Sumer tarihinin büyük simalarından olan ruhban güruhuna karşı uyanan nefret ve intikam hırsının mümessili bulunan *Urukagina*'yı Lâgaş tahtına çıkardı.

ISLÂHATÇI VE KANUNCU BÜYÜK SUMER HÜKÜMDARI URUKAGİNA

İhtilâl kahramanı idaresinde Lâgaş. — Ruhban güruhunun ve papaz Patesilerin yüksek ve zengin sınıflarla birleşerek yaptıkları hudutsuz mezalime karşı halk tabakasının isyan ve ihtilâli neticesinde Lâgaş hükümdarlığına çıkan *Urukagina*, malûm olan Sumer kıralları arasında halkçılığı, teşkilâtçılığı, kanun kuruculuğu ve sarsılmaz azimkârlığı ile, temayüz etmektedir. Papaz idare ve tahakkümüne karşı kopan ihtilâlin başında bulunduğunu gördüğümüz *Urukagina*'nın bu ihtilâli bizzat tahrik ve ihzar etmiş olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir.

Bıraktığı kitabelerden demokrat ve hürriyetperver bir zat olduğu anlaşılan *Urukagina*, ruhban idaresini devirdikten sonra, onlar zamanında çığırından çıkmış olan idare makinesini tanzim etti. Dinî bir mahiyeti olan Patesi unvanını bırakarak kıral unvanını aldı.

Papaz idaresi altında Lâgaş sitesinin ne acıklı bir dereceye indiğini, kendisinin halkı kurtarmak ve yükseltmek için ne gibi ıslahat yaptığını, nasıl kanunlar kurduğunu bize haber veren bizzat *Urukagina*'dır. Fakat, bu ihtilâl kahramanının muhtelif kitabelerinde kendisinden evvel memlekette hüküm süren mezalime, yolsuzluklara ve kendisinin yaptığı ıslahat ve yeniliklere dair verdiği malûmatın sıhhati, Tello'da keşfedilen hesabata ait, halk tabletlerinin muhteviyatile teeyyüt etmektedir. Bu kitabelerin üçüncü bin başlarında Sumer sitelerinden birinin idarî, askerî, adlî, içtimaî ve dinî bakımdan hakikî hayatını göstermeleri itibarile ölçülmez kıymetleri vardır [1].

Urukagina, iktidar mevkiine geçtikten sonra papazların ve memurların hareket ve icraatlarını sıkı bir teftiş altına aldı. İhmal edilen türe ve kanunları, adalet hükümlerini iade ve

[1] *Henri de Genouillac*, Tablettes Sumeriennes archaiques, 1909

tatbik etti. Suiistimallere, yolsuzluklara, zulüm ve tazyiklere nihayet verdi. Fakirleri, dulları, yetimleri inleten zorbalıkları kaldırdı. Papazların hakimiyetleri devrinde taammüm eden ve meşru görülen çirkin bir usulü, bir kadının ayni zamanda bir kaç erkeğin zevcesi olması müsaadesini kaldırdı. Papazların, zenginlerin, memurların şımarıklıklarının önüne geçti. Halkı ezmelerine meydan vermedi.

Halk hukukunun siyaneti, adaletin tatbiki için, bir zamandanberi ihmal edilen türeleri, yasaları yeniden tesis ve bunlara yeni yeni hükümler ilâve etti. Bu suretle kendisinden asırlarca sonra Babil hükümdarlığında bulunan ve haksız olarak tarihte (*ilk kanun vazı*) olarak tanılan *Hammurabi*'ye mehaz olan ilk teşriî esasları kurmuş oldu. *Urukagina* kitabesinde yaptığı ıslahatı, kurduğu esasları, vazettiği kanunları anlattıktan sonra; pek haklı bir gururla; (*kölelik devrine nihayet verdiğini ve hürriyeti tesis ettiğini*) söylemektedir [1].

Birçok boşluklara rağmen mevcut metinlerden bu zamanlarda Sumer elinde ve merkez lehine istismarın Mısırda olduğu gibi ifrata vardırılmamış olduğu anlaşılıyor. *Urukagina*, kitabelerinden istidlâl edildiğine göre, Sumer diyarında kıralın otoritesi altında olarak, köylü, esnaf, tüccar ve san'atkâr gibi sınıflardan mürekkep olan halk, hükûmet için değil, kendi hesaplarına çalışıyorlardı. Yani hükûmete muayyen vergilerini verdikten sonra mesailerinin bütün semeresi kendilerinin oluyordu.

Urukagina bütün bu faaliyeti arasında imar işlerini de ihmal etmemiştir. Diğer Sumer prensleri gibi bu da, birçok mabetler yaptırmış veya eskilerini tamir ettirmiştir. Bu meyanda mabut *Ningirsu*'nun mukaddes makamı olan Eninnu'yuda yeni baştan yaptırmıştır. Papazlara karşı kopan ihtilâlin iktidar mevkiine getirdiği *Urukagina*'nın mabet kurmak hususundaki faaliyetinde bütün Sumer prenslerinin mütemadiyen dinî müesseseler inşa ettirmek, mabutlar namına bol bol atiyeler, sadakalar, nezirler vermek, vakıflar yapmak yolundaki mesailerinin bir örneğini görüyoruz. Bu bize, Sumer zühdünün nekadar köklü olduğunu göstermektedir. Fakat bu züht tekâsüf ede ede nihayet halkın hareket ve hamle kudretini felce uğratmış, sonra da Sumerlerin siyasî sukutlarını intaç eylemiştir.

[1] *Thuraau - Dangin*, Les inscriptions de Sumer et d'Akad, p. 74 et suiv. Paris, 1905.

Efal ve icraatının heyeti umumiyesinden anlaşıldığına göre *Urukagina*'nın ihtilâl hamlesinin saiki dinsizlik değildi. Bilâkis o ıslahat teşebbüsile mabutların bozulmuş bir ruhban sınıfı tarafından değiştirilmiş olan hakikî rıza ve iradelerini yerine getirdiği kanaatinde bulunuyordu.

Urukagina, seleflerinin mabutlarla olan rabıtalarını hatırlattıran iğfalkâr unvanlarından nefret etmekle beraber, kendisinin de kırallığa *Ningirsu* tarafından getirildiği kanaatini besliyordu. Kitabelerinde görülen (*Mabut Ningirsu, Lagâş ve havalisinin hakimiyet ve idaresini Urukagina'ya tevcih edince...*) fıkrası bu kanaatin açık bir ifadesidir. Demek ki papazlar idaresine isyan eden *Urukagina*'da selefleri gibi *Ningirsu*'nun vekili olarak hükûmet sürdüğü kanaatinde bulunuyordu. Bu sebepten o da selefleri gibi *Ningirsu* namına kanallar açmış, su hazineleri yaptırmıştır.

Urukagina'nın kıral unvanını Patesi unvanına tercih etmesinde bütün Sinear'a hakimiyet iddiasında olan ve bu zamanlarda nüfuzu pek ziyade azalmış bulunan Kiş Kırallığına karşı bir isyan nişanesi de görülebilir. Hiç şüphe yok ki Kiş Kırallığının Sinear üzerindeki nüfuzunu kaybetmiş olması, *Urukagina*'nın ıslahat teşebbüslerini kolaylaştırmıştır. *Urnina* sülâlesinin inkırazına müessir olduğu zannedilen Kiş kıralının teşriki mesaide bulunduğu papazların iktidar mevkiinden uzaklaşmalarını hoş görmiyeceği tabiîdir. Binaenaleyh, Kiş kıralının, papazları ihtilâl kahramanı aleyhine harekete cesaretlendirmesi müsteb'at değildir. Esasen hâdiseler de bu mahiyette inkişaf etmiştir:

Papazların *Urukagina* aleyhine tahrikleri. — Kaçırdıkları mevkileri bir türlü unutamıyan ruhban güruhu, ilk devrin şaşkınlığı zail olduktan sonra yeni baştan tahrikâta koyulmuşlardır. Bu tahrikler, Lâgaş'lıları ikiye ayırarak zayıf bırakmıştı. Halbuki bu esnada Lâgaş'ın ezelî hasmı olan Umma Patesiliğinde *Ükuş*'ün oğlu *Lugalzaggisi* bulunuyordu. Çok kudretli ve kahraman bir adam olan *Lugalzaggisi*, Ummanın intikamını almak, Lâgaş'ı yıkmak hırsını besliyordu. *Urukagina*'nın icraat ve ıslâhatından memnun olmıyan papazların, zenginlerin ve eski yüksek memurların — belki Kiş kıralının da gizli teşviki ile — kırala muhalif bir vaziyet alarak Lâgaş vahdetini sarsmalarından istifade etmek fırsatını kaçırmadı. Mühim bir kuvvetle Lâgaş üzerine yürüdü. Bü-

yük bir kumandan olan *Lugalzaggisi*, papazların telkinlerile ikiye bölnünen ve zayıf düşen Lâgaş'lıları mağlûp etmekte müşkülât çekmedi. Senelerin yığdığı bir kinle Lâgaş'a giren Ummalılar, şehri yağma ettikten sonra tahrip ettiler.Bu şirin sitede herşey ateşe, kana boğuldu. Umma'lılar, önlerine geleni yaktılar, yıktılar. karşılarına çıkanları kestiler, biçtiler. Mabut heykellerini parçaladılar, mabetleri soydular.

O zaman Lâgaş'lı bir kâtibin bu feci macerayı tasvir eden destanını muhtevi tabletler zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu haileyi bütün fecaatile yaşatan bu destan Sumer edebiyatının en güzel parçalarından sayılmaktadır. Mamur vatanının perişan harabesi üzerinde yersiz, yurtsuz kalarak kanlı yaşlar döken bedbaht Lagaş'lı, bu hail:ye sebebiyet vermek itibarile *Urukagina*'ya hiçbir mes'uliyet ayırmamakta, bütün fenalıkları *Lugalzaggisi*'ye atfederek, tahripçi hükümdarın hamisi ve Umma mabudu olan *Nisaba*'nın başına belâlar yağmasını niyaz etmektedir.

Lugalzaggisi, Lagaş'ın zaptından sonra, bu siteye ait köyleri ve nahiyeleri de istilâ etti. Bu suretle Sinear'ın en eski ve mamur bir siteye hâkim olan Lagaş Kırallığı ortadan kalkmış oldu (M. E. 2750).

ÜÇÜNCÜ URUK HANEDANI: SUMER'LERİN FATİH KIRALI LUGALZAGGİSİ DEVRİ M. E. 2750-2725

Umma Patesisi *Lugalzaggisi* Lâgaş Kırallığını ortadan kaldırdıktan sonra fütuhatını Sinear'ın diğer sitelerine tevcih etmiş, buraları da birer birer almıştır. Bu parlak zaferlerden sonra payitahtı Ummadan yeni zaptettiği Uruk şehrine, mabude *Nanea* (*İnnana*) ile kahraman *Gılgamış*'ın yurduna nakleyledi. Bu suretle Üçüncü Uruk hanedanı başlamış oldu (2750).

Bu maceradan evvel yani Lâgaş'ta *Urnina* sülâlesi Kiş de de dördüncü hanedan hâkim oldukları zamanlarda Uruk'un vaziyeti kat'i surette malûm değildir. Fakat bazı vesikalardan Milâttan önceki üçüncü bin başlarından itibaren şimalî Sinear'a, Kiş mıntakasına sokulmağa başlıyan Samî'lere karşı Sumer'ler tarafından açılan mücadelede bu kadim sitenin birinci mevkii işgal ettiği anlaşılmaktadır.

Sinear'ın resmî an'anesi Lâgaş sitesinin son zamanlarına doğru Mezopotamya hegemonyasının Kiş hanedanına ait gi-

bi göstermektedir. Fakat Lâgaşta vukubulan hafriyat, resmî an'anenin bu hususta vakıaya uygun olmadığını, Lâgaş prenslerinin Kiş kırallarını tanımadıklarını meydana koymuştur.

Nippur'da bulunan ve *Enşagkuşanna* adında bir prens tarafından mabut *Enlil*'e ithaf edilmiş olan bir kitabede ise Kiş aleyhine vukubulan umumî bir hareketten bahsedilmektedir. Samî'lerin şimalî Sinear'a, Kiş mıntakasına yerleşmelerine karşı Sumer'ler arasında vukua gelen bu hareketi idare eden *Enşagkuşanna*, kitabede kendisini *En* yani Sumer'ler Hanı ve *Lugal kalma* yanı memleket kıralı unvanlarile yadetmektedir.

Milâttan önce 2800 veya biraz sonra Kiş IV. ün ilk Samî hükümdarı gibi görünen *Enbi-Istar* ile çarpıştığını bu vesikadan öğrendiğimiz Sumer'ler Hanı *Enşagkuşanna*'nın Uruk prensi olması icap etmektedir.

Yine Nippur'da bulunan ve mabut *Enlil*'e takdim edilmiş olarak diğer bir vazo üzerindeki kitabe bu kanaati vermektedir. Gerçi bu ikinci vazo üzerindeki kitabede *Lugal kalma* (*Memleket Kıralı*) unvanı yanındaki isim dökülmüş, okunmaz bir hale gelmiştir. Fakat, kitabede ismi okunamıyan hükûmdarın Kiş Kıralı *Enbi-Istar*'ı mağlûp, Kiş ve Akşak sitelerini yağma ettiği ve buralardan aldığı ganaimi, statüleri, kıymettar madenleri, nadir taşları Nippur mabuduna ithaf eylediği kaydedilmektedir. Evvelki vazoda *Enli-Istar*'ı mağlûp eden *Lugal kalman*'ın *Enşagkuşanna* olduğu tasrih edilmiş olmasına nazaran ikinci vazonun da bu hükûmdara ait olması iktıza etmektedir. Demek ki ayni bir zate yani *Enşagkuşanna*'ya aitolan bu vazolarda bulunan kitabelerde sarahate göre *Kiş IV.*'ü yıkan bu prens yani *Anşagkuşanna*'dır. Halbuki resmî listelerde *Kiş IV.*'e *Uruk III.*'ün halefi olduğu gösterilmekte olduğuna nazaran, *Enşagkuşanna*'nın Uruk prensi olması icap etmektedir.

Enşagkuşanna'dan sonra Samî'lere karşı devamlı bir mücadele açan *Lugalkigubnidudu*'nun da Uruk kıralı unvanını taşıdığını biliyoruz. Büyük mabut *Enlil* tarafından kırallığı tasdik edilmiş olan *Lugalkigubnidudu*'nun oğlu *Lugalkisalsi* de babasından sonra bu mücadeleye devam etmiştir. Ur ve Uruk kıralı unvanını taşıyan *Lugalkisalsi*'nin büyük mabut *Enlil* namına Nippur mabedine vakfettiği taştan mamûl müteaddit vazolar bulunmuştur. Bu hükûmdarın Nippur mabedine vakfetmiş olduğu eşyadan bir çoğunu muahharen yani

Akad'lar devrinde, Akad kırallarından *Şargalişarri* ve *Pürsin* taraflarından zaptedilmiştir. *Lugalkigubnidudu* ile oğlu *Lugalkisilsi*'nin Lâgaş kıralı *Urukagina* gibi yalnız bir siteye mi yoksa bütün Sinear'e mı hâkim oldukları kat'î surette malûm değildir. Fakat ele geçen metinlerde görülen unvanlara nazaran bütün Sinear'a hâkim olmaları ihtimali kuvvetli görünmektedir. Bu takdirde bunların şimaldeki Kiş Kırallığı ile mücadele ettiklerini ve şimaldeki Samî'leri de inkiyat altına alındıklarını kabul etmek zarurîdir. Bu cihetleri tavzih edecek yeni vesikalar bulununcıya kadar bu prenslerin *Lugalzaggisi*'den evvel *Uruk* da hüküm sürmüş olduklarını ve Kiş prenslerinin de bunları metbu tanımış olduklarını kabul edebiliriz.

Gerek *Lugalkigubnidudu* ve gerek oğlu *Lugalkisalsi* kitabelerinde *En* yani han ve Uruk, Ur Lugal'i yani kıralı unvanlarile yadedilmişlerdir. *Lugalkisalsi*'nin Berlin Müzesinde küçük bir sitatüsü bulunduğu gibi Louvre Müzesinde de bir büstü vardır. *Lugalkisalsi*'nin torununa ait te kıymetli bir heykel ele geçmiştir. Bütün bunlarda oldukça müterakki bir san'at göze çarpmaktadır.

Eski vesikalara istinaden *Scheil* tarafından tertip edilen listeye göre Kiş Kırallığını kat'î surette yıkarak Samî'lerin hakimiyetine nihayet veren Sumer hükûmdarı, *Gişu* yani Umma Patesisi *Lugalzaggisi* olmuştur. Bu muvaffakiyetten sonra büyük mabut *Enlil* tarafından kendisine *Lugalkalma* unvanı ve bütün Sinear hâkimliği tevcih olundu. Bu zamandan itibaren Umma Patesisi unvanını bırakarak bu haşmetli unvanı kullanmağa başladı. Şükrane olarak Nippur'daki *Enlil* mabedine taştan mamûl müteaddit vazolarla bir sitatü vakfetti. Bu vazolar üzerine mahkûk kitabelerde *Lugalzaggisi* kendisini Sumer kudretinin mümessili olarak tasvir etmektedir. Hakikat halde de *Lugalzaggisi* devri, Sumer'lerin fütuhat devridir. Kendisi de Arkaik devirde Sumer'lerin yetiştirdiği en azimli bir fatihtir. Fütuhatını cenupta Basra Körfezi kenarına, şimalde Fıratın yukarı taraflarına, garpte Akdeniz kıyılarına kadar genişletmeğe muvaffak olmuştur.

Kitabeterinden birinde denildiği gibi (*Enlil* iklimleri onun kudretine inkıyat ettirmiş, onu şarktan garba kadar olan ülkeleri fethe muvaffak eylemiştir) Bu fatih hükûmdar metinlerde kendisini yalnız Uruk hükûmdarı veya

memleket kıralı gibi unvanlarla yad etmekle iktifa etmemekte onun mabutlara olan nisbet ve rabıtasını gösteren birtakım unvanlarda kullanmaktadır[1]. Bu unvanlara göre Uruk Kıralı *Lugalzaggisi*, gök mabudu kahraman *Anu*'nun baş rahibi, Umma mabudu *Nisaba*'nin vekili, büyük mabut *Enlil*'in de büyük Patesisi, *Lugal kalma*'sidir. Sumer ili mabedlerinde *(Kiengi)* yani memleketler *(Kurkur)* yani Pattesis Lugal kalmasıdır. Uruk ta baş papas olarak tebcil edilmektedir.

Metinlere göre *Lugalzaggisi* bu sıfatlarla yeni mabetler yaptırmış, eski mabetleri tamir ettirmiş; Uruk'u, Ur'u, Umma'yı, Nippur'u neşe ve refahla dolduruyor, ayni zamanda umumî menafie ait işleri de ihmal etmiyordu. Larsa arazisini sulamak için açtırdığı kanallar, bu sahadaki mesaisinin eserlerinden birini teşkil ediyordu.

Kuvvet ve satvete meclûp olan Uruk Kıralı kitabelerinde kendisinin mes'ut taliini, tebaasının da huzur ve refahını korumak üzere mabutlardan kendisine yerdeki otlar kadar asker ihsan etmelerini niyaz etmektedir.

Fakat daima hâkim ve satvetli yaşamak arzusunu besliyen *Lugalzaggisi* bu bahtiyarlığa mazhar olamadı. Hayatının son senelerine doğru şimalde Samî'lerin kesif bir halde bulundukları Agade (*Akkad*) mıntakasında kendisine yeni ve müthiş bir rakip çıktı. Çocukluğu bir efsane halesile süslenen bu rakip Agade'li *Şarrükin* (*Sargon*) idi.

Şarrükin, Samî'leri kudretli idaresi altında toplıyarak Uruk'un üzerine anî bir baskın yaptı. Uruk'un istihkâmlarını yıktı. Karşı çıkan Uruk ordusunu mağlûp etti. İkinci bir muharebede *Lugalzaggisi*, Sumer'lerin bu kahraman hükûmdarı da esir düştü.

Sinear tarihinde *Üçüncü Uruk* sülâlesi namile tek başına bir sülâle sayılan *Lugalzaggisi*, 25 sene hükûmet sürmüş, Sumer satvet ve hakimiyetini yalnız Sinear'lılara değil, Suriye'de, Fıratın yukarı mıntakalarında sakin olan kavimlere de tanıttırmış, Sumer medeniyetini yaymağa muvaffak olmuştu. Fakat istilâ ettiği sahada hakimiyetini idame için ordusunu dağıtmak mecburiyetinde kalması felâketini intaç etti. Vaziyetten istifade eden *Şarrükin*'in mühim bir kuvvetle yaptığı anî baskına, Uruk'taki bir avuç askerle mukavemet edemedi, ordusu perişan, kendisi de esir oldu. Akad'lıların

[1] *Thureau-Dangin*, l'Inscription de *Lugalzaggisi*, SKI, p-152 ve mabadı

mağrur başbuğu *Şarrükin*, Sumer aslanını zincire vurarak Nippur'a götürdü. Galip gelen her kudrete ram olarak bol bol atiye almaktan başka bir gayeleri olmıyan büyük mabut *Enlil*'in rahipleri, bu defa da Akad'ın muzaffer başbuğunu takdisten çekinmediler. Başpapas *Enlil*'in iradesine tercüman olarak memleket kırallığını *(Lugal kalma) Şarrükin'e* tevcih etti. Zincirler, bukağılar altında kükriyen *Lugalzaggisi* papaz gürühunun bu alçaklığını da tüyleri ürpererek nefretle seyretmek acısını da duydu. Bütün Sinear, artık Samî'lerin hakimiyeti altına düşmüş, Sumer'lerin esaretini, büyük mabutları *Enlil* de tasdik etmişti. (2725).

*
* *

Sinear'ın ilk devirlerine yani munhasıran Ön Sumer'ler ve Sumer'lerle meskûn olduğu zamanlara ait tarihi henüz tamamile inkişaf etmiş değildir. On dokuzuncu asrın ortalarına kadar bütün beşeriyet için meçhul olan veya pek az bilinen bu devir, ancak 19 ncu asrın ikinci yarısından itibaren yapılan hafriyat neticesinde tenevvür etmeğe başlamıştır. Umumî harbe kadar Sumer'lerin Arkaik devir tarihleri denilebilir ki munhasıran Lâgaş (*Tello*), Nippur ve Umma'da yapılan hafriyatta bulunan vesikalara inhisar etmekte idi [1]. Fakat, Umumî Harpten sonra İngiliz ve Amerika ilim heyetlerinin Mezopotamya'nın muhtelif mıntakalarında ve bilhassa Ur'da yaptıkları hafriyat Protohistorik devir ile Historik devir başlarını biraz daha tenvir etmiştir. Fakat, Ön Asya medeniyetinin bu ilk devirlerinin tamamile inkişafı daha pek çok mesaiye muhtaçtır. Mezopotamya'yı dolduran o bir sürü tepecikler *(Tel)* içinde topraklar ve kumlar altında Urnina, akbabalar siteli gibi binlerce abideler, sitatüler, tabletler ve kitabeler medfun olduğu şüphesizdir. Fakat bu kadar vâsi bir sahada milyonlar sarfını icap ettiren hafriyat ve hafriyatın az zaman zarfında yapılabilmesi filen imkânsızdır. Bahusus ki bir çok masraf ihtiyarile bazı yerlerde yapılan sondajların ve kazmaların ümit edilen neticeleri vermemesi cesaretleri kırmaktadır. Meselâ Sed-el-kar üzerinde *(Fara)* denilen mahalde eski *(Şuruppak)* sitesi harabesinde yapılan

[1] Vaktile *Sarzec* —*Heuzey* ve *Cros*— *Heuzey* taraflarından neşreredilmiş olan eserlere ilâve olarak son hafriyat verimleri de *Woolley* ve *Hall* taraflarından neşredilmektedir.

hafriyat ümit edildiği kadar zengin mahsul vermemiştir. Burada pek çok şey bulunacağı tahmin edilirken ancak eski binalara ait temellerle bir takım mezarlar, su kanalları, kuyular, su hazineleri ve cenaze eşyaları gibi şeylerle üzerlerinde kaba saba oyma resimleri ihtiva eden nahtler ve üstüvaneler bulunmuştur. Kitabeyi ve metni muhtevi hiçbir tablet ve abide bulunamamıştır. Buna mukabil ümit edilmiyen yerlerdeki hafriyatın daha verimli olduğu da vakidir. Fara dan takriben iki fersah şimali şarkide ve Fıratın eski bir kolu üzerinde bulunan Adab (*Üdnum*) da yapılan hafriyat bu meyanda sayılabilir. Buradaki hafriyatta kadim bir mabet temellerile üzerlerinde bir takım kitabeler bulunan bir çok levha ve vazo parçaları, sitatü kırıkları bulunmuştur. Bunlar arasında Adab kırallarından olduğu üzerinde yazılan *Esar* adlı bir prensin heykeli de ele geçmiştir. Bu prensin Milâttan önce 2800 tarihlerine doğru yaşamış müstakil bir hükûmdar olduğu zan olunuyor.

Akad kıralı *Şarrükin* devrinden evvelki zamana ait olarak Sinear'da bugüne kadar yapılmış olan Arkaik keşifler verimleri başlıca dört gurupa ayrılabilir.

1 — Arkaik abideler.

2 — *Urnina*'dan ikinci *Enannatum* devri nihayetine kadar takriben 150 senelik bir zamana ait yazılı vesikalar.

3 — Müteakip hükûmdarlara ait metinler ve abideler. Bu hükûmdarların *Urukagina* ve *Lugalzaggisi* devirlerine kadar olan listeleri tam değildir.

4 — Umumî harpten sonra yapılan araştırmalar ve kazmalar mahsulü olan ve Ön Sumerler devrile Sumerlerin ilk zamanlarına ait bulunan eserler.

Ur'da keşfedilen eserler bu siteye ait olduğu gibi Tello da keşfedilen abide ve kitabeler de en ziyade Lâgaş sitesine ait vukuatla alâkadardırlar. Bunlar arasında Sinear'ın diğer sitelerine taallûk eden eserler nisbeten pek az veya hiç yoktur. Bütün sinear tarihine taallûk eden eserler, Amerika heyeti tarafından Nippur'da yapılan hafriyatta bulunmuşlardır. Bu hafriyat verimlerinin Tello hafriyatı neticelerine uygun olması, Tello abide ve metinlerine göre çizilen Sinear tarihinin sıhhatini teyit etmektedir. Bu tarih gerçi pek mahduttur. Fakat, Arkaik devirlerde Sumer sitelerinden bir kaçının

umumî hayatını doğru olarak yaşatmakta, diğer mıntakaları da alaca karanlık denilebilecek kadar aydınlatmaktadır.

İlim dünyasının yüksek bir alâka ile devam eden mesaisinin Orta Asyaya bağlı olan bütün Ön Asya tarihinin Arkaık devrini tenvir edeceği ve o zaman Sumer mucizesinin azametinin, Sumer ve Ön Sumer kültürlerile Türkistanın ana kültürü arasındaki bağların mahiyet ve şumulünün derecesi daha ziyade tebarüz edeceği şüphesizdir.

WELD-BLÜDELL MENŞURUNA GÖRE TUFANDAN SONRA SİNEAR'DA KIRALLIK MERKEZİ OLAN ŞEHİRLER (2950 — 2725)

Kiş	*Uruk*	*Ur*	*Lâgaş*
1. Kiş	*2. Uruk*		
	Mitik		
		3. Ur I. (2950 ye doğru) *6 kıral* (*2 Annipadda*)	**Enhergal**
4. Awan *3 kıral*			
5. Kiş II. *8 kıral Utug,* *Pateri* *Mesilim, Lugal* (2900 ?)			**Lugal sagengur Mesilim idaresinde Patesi**
6. Hanazi *1 kıral*			**Gursar**
			Günida
9. Adalı *1 kıral* *Lugalannimundu*	*7. Uruk II.* *3 kıral*	*8. Ur II.* *4 kıral*	**Urnina** **Akurgal** **Eannatum** **Enannatum I.** **Antemena** **EnannatumII.**
10. Mari *6 kıral*	*11. Kiş* *1 kıral*		**Enetarzi** **Enlitarzi** **Lugalanda** (Papas patesiler)
12. Akşak	*Meyhaneci Kugbau*		
	13. Kiş IV. *7 kıral* (*2 Urzamama*)		**Urukağına** **2750 den evel**
	14. Uruk III. (2750 ye doğru) *1 kıral* *Lugalzaggisi* (2750-2725)		
	15. Agade (2725)		

Biribirlerini takip eden veya muasır olan sülâleler

Bütün tarihler takribîdir

BİBLİYOĞRAFYA

Umumî mahiyette tarihler:

Alexandre Moret, Histoire de l'orient, t. I, Paris, 1937
» » Des Clans aux empires, Paris, 1923
Amélia Hertz, Les sources de la civilisation Sumérienne (Revue Archéologique) 1928
Dhorme, L'aurore de l'histoire Babylonienne, 1924 - 1926
E. Meyer, Histoire de l'Antiquitée t. III.
» » Sumerier und Semiten in Babylonien, Berlin, 1906
E. de Sarzec et Léon Heuzey, Découvertes en Chaldée, Paris, 1884 - 1912
Eugène Cavaignac Le Monde Méditerranéene, (Histoire du Monde t. II. Paris, 1929
G. Maspero, Hist. de l'orient t - 1 Paris
Gustave Fougères, G. Contenau, R. Grousset.. Les Premières civilisations, Paris, 1929
G. Gros, Heuzey, F. Thureau Dangin, Nouvelles fouilles de Tello, Paris, 1910 - 1914
G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale, t. I - III.
» » L'art de l'Asie occidentale ancienne, Paris, 1928
H. de Genouillac, (Kiş hafriyatı) Premières recherches à Kich Paris, 1924 - 1925
» » Tablettes Sumériennes archaïques, Paris, 1909
» » » Une cité du bas Euphrate au quatrième millénaire (La Revue Historique, t. Cl. (1909), p. 241 - 271
Hall, Excavation at Ur, Eridu and El'Obeid (Proceedings of the Society of Antiquaries, 1919, p. 22-24)
» La Sculpture Babylonienne et Assyrienne au British Museum, Paris, 1928
Hilprecht, Die Ausgrahungen in Bel-temple zu Nippur, Leipzig, 1930. Pensylvania Üniversitesi tarafından gönderilen heyetin tetkikleri, binlerce tablet muhteviyatı.
Jordan, Uruk - Wark, 1928
Jean Cappart et G. Contenau, His. de l'Orien ancien, Paris, 1936
J. de Morgan, Les premières civilisations, Paris 1909
Koldewey, Das viederestehende Babylon, 4^e^. éd. Leipzig, 1923
L. W. King History of Babylonia and Assyria, t. I. Summer and Akkad, Londres, 1919 ikinci tabı

Langdon, Ausgrabungen in Babylonien seit 1918 (Alte Orien) Leipzig, 1928
L. Delaporte, La mesopotamie, Paris, 1923
Le Père Scheil, (Sippar hafriyatı) Mémoire, de l'I. F. A. O. 1902
Le. Wolley, Les Sumériens
L. Delaporte, Catalogue des cylindres orientaux, du Louvre
R. Pumpelly, Exeplorations in Turkestan, Washington, 1904
Thureau-Dangin, Les inscriptions de Sumer et d'Akkad Paris, 1905

SAMÎ'LER

Samî'ler, dolikosefal Akdeniz tip insan guruplarına dahil olan kavimlerdendir. Bu kavimlere Samî adı verilmesi, Tevratın tufandan sonra insanları Nuhun oğullarından üreten an'anesile alâkadardır. Bunlar, vaktile şimalî Afrikayı işgal eden Hamî ırkın yakın akrabasını teşkil ederler. Samî ve Hamî dillerin kökleri arasındaki mümaselet ve bağlılık bu yakınlığın ana izleridir.

Samî'ler pek çok dağılmış ve muhtelif Etnik guruplarla karışmış olduklarından bunlar arasında halis Samî tipi bulabilmek pek müşküldür. Samî ırkın halis antropolojik tipini Arap müverrihlerinden *İbni Haldun*'un (*Arabı aribe*) ve (*Arabı arba'*) dediği eski Araplarda aramak icap eder. Enmuzeci bugün ancak iç Arabistanda görülebilen Samî tip, iri yapılı, uzun yüzlü, siyah gözlü ve siyah saçlı, gaga burunlu dolikosefal bedevidir. Bu tip tarihte ilk defa Sumer'lerin Mezopotamya'da tarihî medeniyetlerini kurdukları zamanlarda Fıratın garbinde, Suriye - Irak badiyelerinde göçebe bir halde görünmüşlerdir.

Bu tip hakkındaki malûmatımızın en eski vesikası Milâttan evvel 3313 tarihlerine doğru *Menes* tarafından Mısırda Thenis'de kurulmuş olan ilk sülâlenin meşhur firavunlardan *Den*'e (*3175 tarihlerine doğru*) ait bir palet üzerindeki tasvirdir. Uzun saçlı, düz veya hafifçe gaga burunlu, dolikosefal diz çökmüş bir insanı gösteren bu tasvir, bir iabti yani şarklıdır. Aynı insan tibi yine Thinit firavunlarından *Smerhat* (*Milâttan önce 3135 tarihlerine doğru*) 'ın Sina yarımadasındaki fütuhatını tasvir eden bir kabartma da görülmektedir. Her iki tasvirin de Arap yarımadasından ilk defa Sina mıntakasına doğru çıkmış olan Samî kabillelere ait oldukları kabul edilmektedir [1].

Mısır vesikaları, Milâttan önceki dördüncü binin nihayetlerine doğru Samî dediğimiz bu tip kabilelerin Sina yarım adası mıntakasında göründüklerini bildirdikleri gibi Su-

(1) *A. Moret*, Des clans aux empires, p - 222 - 23 - Paris, 1923.

mer'lere ait tabletler de bu tip insanların yine aynı tarihlerde Fırat nehrinin garp kıyılarında, Irak ve Suriye arasındaki çölde dolaşmağa başladıklarını göstermektedirler.

SAMÎ'LERÎN ANA YURDU

Samî'lerin menşei ve ilk beşiği neresi olduğuna dair bugüne kadar birçok nazariyeler ileri sürülmüştür. Bunlardan hakikati hale uygun olmadıkları son keşif ve tetkiklerle anlaşılan nazariyeleri müdafaa edenleri şaşırtan, eskidenberi fikirlere hâkim olan Tevrat an'anesi olmuştur. Bu an'anenin tarihî bir hakikatin ifadesi olduğu zannedildiği zamanlarda Samî olmıyan birçok kavimler Samî kadrosu içine sokulmuş, bu telâkki bir hakikat gibi tarih kitaplarının başına geçirilmiştir.

İnsanlığın ilk beşiğini Mezopotamyada kuran Tevrat efsanesine dayanan *P. Lagrange,* Samî'lerin menşeini Kalde havalisinde aradığı gibi, İtalya müsteşriklerinden *Goidi*'de, başka bir esastan yürüyerek aynı fikre iştirak etmiştir. Bu zat, Samî kavimlerin müşterek lûgatlerini mukayese ederek bunların biribirlerinden ayrılmadan evvel yüksek bir hars derecesine çıkmış olduklarını iddia etmekte, bu iddiaya istinaden de bu derece yüksek bir harsın tevellüt ve inkişafına müsait iklimin ancak Fırat ve Diclenin aşağı havzası olabileceği neticesini çıkarmaktadır.

Fakat, bugün Tevrat an'anesine istinaden tarihî büyük hükümler çıkarmak, ilmin müsbet sahasından uzaklaşmak olacağı umumiyetle kabul edilmektedir. Bu itibarla *P.Langrange* iddiasına bir kıymet vermemek pek tabiîdir. *Goidi*'yi şaşırtan keyfiyet ise Arabistanın bugünkü coğrafî vaziyeti ile ötedenberi Samî sayılan ve Samî lehçe konuşan birtakım kavimlerin ırkanda halis Samî oldukları, bunların yaşattıkları yüksek hars ve medeniyeti kendilerinin yaratmış bulundukları zannı olmuştur.

Halbuki, son zamanlarda coğrafya alimleri cümudiyeler devrinde Arabistanın iklim ve coğrafî vaziyet itibarile bugünkünden pek farklı yani insanların yaşamasına ve çoğalmasına daha müsait bulunduğunu isbat etmişlerdir. *Goidi*, Arabistanın Milâttan dört bin sene evvelki iklim şartlarını bu günkünün aynı addetmekle yanıldığı gibi Mezopotamya ve Suriyedeki

Samî kavimlerde görülen hars ve medeniyeti kendilerinin yaratmış olduklarını zannetmekle de hakikatten uzaklaşmıştır. Bugün tarihî keşifler ve tetkikler, ayrı ayrı adlarla anılan Samî kavimlerin muhtelif zamanlarda ve umumiyetle bedevî bir halde Arap yarımadasından gelerek Mezopotamya ve Suriyede yüksek bir medeniyet yaşatan kavimlerle karşılaştıktan ve karıştıktan sonra medeniyet ve hars sahibi olduklarını meydana çıkarmıştır. Başta Akadça ve Arapça olmak üzere eski ve yeni Samî dillerdeki Orta Asya lehçelerine ait fakat Samî'leştirilmiş sayısız kelimelerin bu dillere girişi kısmen bu karışma devrinde vukubulmuş, kısmen de; ilerde görüleceği veçhile; Sumer diyarından Arabistan içerilerine göç etmeğe mecbur kalan ve buralarda yurt tutarak Samî'leşen Orta Asyalı boyların ana dillerinden kalmıştır.

Samî kavimlerin lisanları arasındaki mukayese bunların menşede yüksek bir hars derecesinde bulunduklarını değil, pek iptidaî bir bedevîlik harsında müşterek olduklarını göstermektedir. Yüksek harsa delâlet eden mefhumlar, Samî'lerin Mezopotamya ve Suriyenin medenî unsurlarile karışıp kaynaştıkları devirlere aittir.

E. Meyer'in dediği gibi halis Samî kavimlerin dinî, siyasî ve aklî medeniyetleri, bunların menşede bir çöl halkı olduklarını göstermektedir. Herhalde Samî'lerin beşiğini Mezopotamyada arıyan nazariyeler, bugünkü hafriyat karşısında kıymetlerini külliyen kaybetmişlerdir.

Clay tarafından müdafaa edilen diğer bir nazariyede de Samî'lerin menşei Palestin-Suriye mıntakasında aranılmaktadır. Fakat kuvvetli bir esasa istinat etmiyen bu nazariye müverrihler arasında taraftar bulamamıştır. *Clay*'da bu iddianın çürüklüğünü anladığı için Suriyedeki eski Amuru'lar memleketinin Samî'lerin ilk beşiği değilse ilk muhaceret merhalesi olacağı kaydını ilâve etmek lüzumunu duymuştur. Fakat ilerde görüleceği veçhile Amuruların Suriye mıntakasında görülmeleri, Sumerler'in cenubî Mezopotamya'da yerleşmiş oldukları zamanlardan pek çok sonra olmuştur. Akad'ların lehçesile Amuruların lehçeleri arasındaki esaslı farklar, bunların aynı zamanda ve birlikte gelmemiş olduklarını göstermektedir. Binaenaleyh *Clay*'ın ikinci ihtimal olarak ileri sürdüğü iddia da tarihin cereyanına uygun değildir.

Samî'lerin menşei hakkındaki nazariyelerin en kuvvetlisi ve son zamanlarda umumiyetle kabul edilmiş olanı, Samî

beşiğini Arap yarımadasında arıyan nazariyedir. Başta *L. W, King, De Morgan, Sprenger, Winckler, Scherider, Robertson Smith, Katano*... olmak üzere en meşhur alimler bu nazariyeyi müdafaa etmektedir.

Daha on dokuzuncu asırda bu hakikati sezmiş an *Er.*ol *Renan*, " Milâttan iki bin sene evveline doğru Samî merkezinırkı Arabistan olduğu anlaşılıyor. Babilonyayı Samî bir memleket yapan fütuhatın Arabistandan yürüdüğü görülür„ demiştir.

Bugün zamanımızın en salâhiyettar alimleri, *Ernest Renan*'ın vaktile ileri sürdüğü bu nazariyeyi müdafaa etmektedirler.

Jeoloji mütehassıslarının cümudiyeler devrinde Arabistanın bugünkü kum çölleri ve kurak vadileri yerinde büyük ormanlar, geniş ırmaklar bulunduğu, iklim şartlarının insanların üreyip çoğalmasına pek müsait olduğu, fakat cümudiyeler devrinden sonra Orta Asya ve Sahrayikebirde olduğu gibi Arabistanda da tedricî bir kuraklık devresi başladığı yolundaki iddiaları da bu nazariyeyi teyit etmektedir.

Cümudiyeler devrinde yaşayıp çoğalmağa müsait bir iklim olan Arap yarımadasında gittikçe çoğalan Samî'ler, kuraklık devresi başladıktan ve hayat şartları zorlaştıktan sonra bu muhitten harice fırlamak mecburiyetinde kalmışlardır. Samî'lerin cenubugarbîden Afrikaya, şimalden Mezopotamya ve Suriyeye akmaları tabiatin bu icbarının zarurî bir neticesidir.

SAMÎ'LERİN ARAP YARIMADASINDAN ETRAFA YAYILIŞI

Arap yarımadasında kuraklık devresi başladıktan sonra tedricen ırmaklar kurumuş, iklimdeğişmiş, toprak inbat kuvvetini kaybetmtş olduğundan hayat şartları tedricen daralmıştır. Yavaş yavaş çölleşen Arabistan artık eski devirlerde alabildiğine çoğalmış olan insan yığınlarını besliyebilmek kabiliyetini kaybetmiştir. Kuraklık ve onun neticesi olan kıtlık icbarile Milâttan evvelki dördüncü binin sonlarından itibaren Arap yarımadasının merkezinden muhitine doğru birtakım göç dalgaları yürümeğe başladı. Bunlardan cenubugarbîye akanlar Babülmendep üzerinden Afrikaya geçmiş, Kızıldenizin garp sahilindeki habeşlileri doğurmuştur. En kuvvetli ve en devamlı göçler ise şimale doğru yürümüşlerdir. Bunların büyük mikyasta olanları, takriben biner sene fasıla ile vukua gelmiş, Ön Asyada derin kaynaşmaları ve nihayet bu mıntakaların Samî'leşmesini intaç eylemiştir.

SAMÎ'LERDEN EVVEL ÖN ASYANIN SEKENESİ

Ceçen bahislerde tafsilen görüldüğü üzere Ön Asya Samî'ler gelmeden çok zaman evvel Orta Asyadan gelen büyük göç dalgalarile istilâ edilmiş bulunuyordu. Bu dalgalardan ilk gelenlerin Ön-Sumerler olduklarını görmüştük. Zagos dağlarından Anadolu içlerine, Lübnan havalisine, Palestin mıntakalarına kadar yayılan Ön Sumer'lerden sonra Sumerler gelmiş, bunlarda aşağı Mezopotamyada yurt tutmuşlardı. Bu göçlerden Huzistan'da yurt tutanlar Elâmlar adını taşıyorlardı. Elâmlar şimalindeki dağlık mıntakalarda yerleşenlere ise Lülübi'ler ve Gotiler deniliyordu. Şimalî Mezopotamyada Hurriler, Subariler, Zagros dağları mıntakasında Kassitler, Urfa, Halep ve Antakya taraflarında Mitanniler, Anadoluda ise Etiler (*Hititler*) bulunuyordu.

Suriye ve Palestine gelince, buralarda Ön Sumerlerle gelen ve Ön Asyadan Mısıra kadar taşan dalgaların bıraktıkları kümeler, Akdenizden geçen Egeliler (*Fenikeliler, Kenanî'ler*) ile çarpışıp duruyorlardı. Tevrat, Mısırı ilk istilâ eden Orta Asyalıların Palestin mıntakasında bıraktıkları bu guruplardan Hebron havalisile Lut gölünü ihata eden dağlık sahada sakin olanları *Anakim*'ler, [1] Moab memleketinde oturanları *Emim*'ler, Ammonitler yurdunda yerleşenleri de *Zamzummim*'ler adlarile anmaktadır. Bunlar Maverayi Erdün'ün yüksek yaylâsile Şeria nehrinin (*Erdün*) garbindeki dağlarda pek çok tesadüf edilen Dolmen'lerle, büyük kayalar içinde oyulmuş veya cesim taşlarla yapılmış muazzam mabetleri kurmuş, sonraları Akdenizden gelen Kenanî'lerle kanlı ve devamlı bir mücadele açmışlardı. Suriye ve Palestin sahillerinde ise Kenanî'lerden bir gurup olan ve sonraları Fenikeliler adını alan Egeliler yerleşmişlerdi.

Şimalî Suriyede Etî'lerle aynı ırka mensup olan ve sonraları Ön Asya tarihinde mühim roller oynıyan Mitannilerle yakın akraba olan Boy'lar oturuyorlardı. Bunlar Antakyaya kadar uzıyan sahadaki mevkilere kendi dillerinde adlar vermişlerdi.

Görülüyor ki Samî'ler henuz Arap Yarımadasında bulundukları zamanlarda bütün Ön Asya, menşeleri orta Asyaya

[1] Anakim'lerin bu mıntakalarda oturdukları Mısırın onbirinci firavun sülâlesine ait olarak son zamanlarda keşfedilen kitabelerden anlaşılmaktadır. Milâttan üç bin sene evveline ait vesikalarda Mısırlıların bunlara *Setti* yani Asyalı dedikleri görülüyor.

dayanan ve muhtelif adlarla ayrılan medenî birtakım kavimler tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. *Hommel*'in dediği gibi Samî'ler Mezopotamya havalisine geldikleri zaman buralarda oturan Sumer'ler, binlerce senelik kıdemi olan bir medeniyetin varisi bulunuyorlardı.

SAMÎ'LERİN ARABİSTAN HUDUTLARINDAN TAŞMASI

Samî'lerin Arap Yarımadasından şimale doğru vukubulan ilk muhaceret hareketleri tarihte derin izler bırakacak kadar kesif ve sürekli olmuştur. Şimalişarkiye doğru göç eden ilk bedevî Samî kafileler, Milâttan önceki dördüncü binin sonlarına doğru Fırat kıyılarında görünmeğe başlamışlardır.

Bunlar Mezopotamya sınırlarına geldikleri zaman, kendilerinden asırlarca evvel bu havaliye yerleşmiş ve muntazam siteler kurmuş olan Ön Sumer ve Sumer'lerle karşılaştılar. Askerî ve siyasî ittihattan mahrum olan bedevî kabileler, Sumer'lerin müttehit ve muntazam kuvvetleri karşısında tabiatile hudutları geçemediler. Fırat boylarında göçüp konmağa mecbur oldular. Sumer sitelerine ancak işçi ve ücretli asker olarak girebildiler. Fakat bu suretle Fırat ve Dicle arasına sokulan Samî'ler asırlar geçtikçe çoğaldılar. Sumer'lerin medeniyetlerini, harp usullerini öğrendiler. Nihayet, medeniyetin alâyişi içinde eski kahramanlıklarını kaybeden efendilerine karşı koyacak kadar kuvvetlendiler, isyan ettiler. Arkalarındaki bedevî âlemden muttasıl kuvvet alan bu eski tebaa, nihayet aşağı Mezopotamya'nın yukarı kısmını yani sonradan Akad adını alan sahayı Sumer'lerin elinden aldılar.

Samî'lerin Protohistorik devirde başlıyan ilk muhaceretleri, bu suretle üçüncü binin ikinci yarısında (takriben 2725) şimalî Sinear'a hakimiyetlerile neticelendi. Bu zamandan itibaren Akad mıntakası çölden akan Samî dalgalarile dolmağa başladı. Fakat, Milâttan evvel 2050 tarihlerine doğru Elâmların Kalde'yi istilâ etmeleri, bu mıntakaya dolan Samî kabilelerden bir kısmının şimale doğru çekilmelerini intaç etti. Bunlar o zamanlar Subartu denilen Yukarı Mezopotamya'ya yayıldılar. Buralarda, Orta Asya'lı Subari boylarile karşılaştılar. Subari'lere ait Asur, Ninova gibi sitelere yerleşmeğe başladılar. Samî kabilelerle Orta Asyalı Subari boylarının ihtilâtından tarihte Asur'lular denilen kavimden evvelki Asur'lular doğdu. Ön-Asurlular denilen bu melez kavim

2000 tarihlerine doğru Yukarı Dicle ve Zap nehri havalisine kadar uzanmış bulunuyorlardı.

Samî'lerin Arabistan'dan ikinci büyük muhaceretleri Milâttan önceki 25 inci asırdan evvel Arap yarımadasının şimaligarbisine yani Suriye ile Palestin hudutlarına doğru vukubulmuştur. Bu defaki muhacirler tarihte (*Amuru*)ler adı ile anılırlar. Amuru kabileleri Suriye ve Palestin vahalarında Şarktan ve Ege mıntakasından gelmiş olan Orta Asya'lılar arasında yerleşmeğe başladılar. Milâttan önceki üçüncü binin birinci yarısında Sinear kıralları tarafından itaat altına alındılar. Fakat sonraları istiklâllerini kazandılar. Akad ilini istilâ ederek 2105 tarihinde burada bir kırallık kurdular. Suriye ve Palestin'de kalan Amurü'ler ise buralardaki Kenanî'ler ve diğer Orta Asyalılarla karışıp kaynaştılar.

Samî'lerin Milâttan evvel 1500 tarihlerine doğru Arap Yarımadasından vukubulan üçüncü büyük muhaceretleri şimalî Mezopotamya'dan inen Habirü'lerle karışarak Aramî'leri doğuran kabilelerin çölden Suriye vahalarına girmelerile neticelenmiştir.

Görülüyor ki kuraklık icbarile Arabistan içlerinden Ön Asya'ya doğru muhacerete mecbur kalmış olan Samî'ler çöl kenarına geldikleri vakit, kendilerinden çok zaman evvel ayni tabiî amiller icbarile Orta Asyadan göç etmiş olan kütlelerle karşılaşmışlardır. Bunlar, Samî'lerin yerleşmeğe çalıştıkları mıntakaların içinde veya etrafında yurt tutmuşlardı.

Şimalde Toros halkı yani (*Etiler ve Mitanniler*) şimalişarkide Zagros'un yüksek vadi ve eteklerinde Güti'ler, Diyale boylarında Lülübi'ler, bunların arkasında ise Kasit'ler *(Cassū)* oturuyorlardı. Şarkıcenubide yani Fırat ve Dicle'nin aşağı kısımlarında Sumer'ler, bunların şarkında İran eteklerinde Elâmlar, daha ötelerde ise Saka'lar bulunuyorlardı.

Palestin ve Suriye mıntakasına gelince, buralarda da Orta Asyalı kadîm Hurri'lerden inen kabilelerle Ege mıntakasından gelmiş olan Kenanî'ler, Fenike'liler ve Eti'lerle ayni ırktan birtakım boylar yurt tutmuşlardı.

Samî'lerin çok zamanlar sonra Arap Yarımadasından dördüncü büyük muhaceretleri vukua gelmiştir. Evvelki muhaceretlerin hepsinden daha ehemmiyetli olan bu dördüncü muhaceret, Milâttan sonraki yedinci asra tesadüf eder. İslâm dininin verdiği heyecanla Arap Yarımadası çöllerinden

taşan Samî'ler, Mezopotamya'yı, Kafkas eteklerine kadar şarkî Anadoluyu, İranı, Maveraünnehri, Toharistanı, Suriye ve Kilikya'yı, Palestin, Mısır ve şimalî Afrika ile İspanya'yı istilâ etmişlerdir,

SAMÎ KAVİMLER — SAMÎ'LEŞMİŞ KAVİMLER

Son zamanlarda inkişaf eden arkeolojik keşif ve tetkiklerden evvel, tarihî telâkkilere hâkim olan Tevrat an'anesine göre, İran eteklerinden Palestin ve Sina mıntakasına, Suriye şimaline kadar uzıyan saha ile Arap Yarımadasında ve Habeşistandaki kavimler umumiyetle Samî sayılıyorlardı. Alelıtlak kabul edilen bu esasa göre kadîm tarihin Akad'ları, Amuru'ları, Kalde'lileri (*Geldaniler*), Asur'luları, Aramî'leri, Finike'lileri, Kenanî'leri, İbranî'leri, Nıpti'leri ile Arabistan kabileleri. Habeşistan halkı, hulâsa İran eteklerinden Palestin, Sina ve Suriye mıntakalarına yayılmış ve muhtelif devirlerde ayrı ayrı adlarla tarihte rol almış olan bütün kavimler, Samî grupuna ithal ediliyorlardı.

Halbuki halis Samî tipin cismanî vasıfları göz önüne alınınca eski kavimlerden yalnız Sinear'da Birinci Babil Devletini kurmuş olan Amuru'ların tipi; ekseriyet itibarile; halis Samî tipe uygun görünmektedir. Çünkü, bunların da geniş omuzlu, gaga burunlu, siyah gözlü ve siyah saçlı, iri yarı dolikosefal insanlar oldukları anlaşılmaktadır. Fakat eski kavimlerden başta Akad'lar ve Asur'lular olmak üzere Fenike'liler, Kenanî'ler, Aramî'ler, İbranî'ler bilâkis halis Samî tipten büsbütün farklı cismanî vasıflar arzetmektedirler.

Meselâ ilerde görüleceği üzere ötedenberi Samî sayılan Fenike'lilere ait mezarlarda bulunan kafa taslarının brakisefal oldukları görülmüştür, Suriyede yaşıyan ve yine eskidenberi Samî sayılan Aramî'lerin de Samî tipin enmuzeci olan Arap bedevisi tipinde olmadıkları meydana çıkmıştır. Aramî'ler, geniş brakisefal kafaları, burnun kemerliğini iyice gösterecek şekilde basık ve arkaya mütemayil alınları ile Samî tiplerden ayrılıyorlardı. Muahhar devirlere ait Mısır abidelerile Asurî'lerden kalan ve Aramî'leri tasvir eden kabartmalarda *(Salmanasar dikili taşı gibi)* bu çehre pek güzel seçilmektedir.

İbranî'lere ait kıhıflarda da brakisefal kafalara daha çok tesadüf edilmektedir. Yine Samî gruplara ithal edilen Asur'luların da menşe itibarile Samî'lerden evvel Asur iline hâkim

olan ve Asur şehrini kuran Orta Asyalı Subari'lerle Samî'lerin ihtilâtından doğmuş melez bir kavim oldukları son keşiflerle tahakkuk etmiştir.

Bu keşifler Samî'lerden evvel Arabistan haricindeki Ön Asyanın Orta Asyadan gelmiş birtakım boylarla meskûn olduklarını göstermektedir. Bu zamanlarda Irakta, Suriye ve Palestinde, Anadoluda görülen boylardan hiçbiri Samî ırka mensup bulunmuyorlardı. Üçüncü bin başlarında ise Samî'ler buralarda, daha evvel veya daha sonra gelmiş olan diğer Etnik gruplarla beraber bulunmuşlardır.

Menşeleri Ana Türk yurduna, Orta Asyaya dayanan bu Etnik gruplar, bidayette kültürlerinin yüksekliği, ırkî seciye ve kabiliyetlerinin icabı neticesi olarak, bu insan yığınının müteşebbis unsurunu teşkil ediyorlardı. Fakat bu müteşebbis ve çalışkan unsurlar, Arap Yarımadasından mütemadiyen akan muhaceret seylâbeleri içinde yavaş yavaş bir taraftan kalabalığı teşkil eden Samî'lerin dilini almış, diğer taraftan da kendi dillerine ait kelimeleri Samî lehçeye göre telâffuza başlamış, nihayet tesalüp neticesinde ekseriyet içinde kaynıyan varlıklarile ana dilleri de kaybolmuştur. Bundan dolayıdır ki eski kavimlerden cismanî vasıflar itibarile halis Samî tipe uymıyanlar, Samî'leşmiş kavimler adile ayrılmaktadırlar.

Tarihin belirmeğe başladığı zamanlarda vukua gelen bu kaynaşma ve Samî'leşme keyfiyeti, ayni mıntakalarda binlerce sene sonra ve tarihin cereyanı içinde aynen tekerrür etmiştir: Abbasî'lerin halifeliği devrinde fert veya yığın halinde Bağdada ve Ön Asyaya gelen Türklerin bidayette İslâm İmparatorluğunun müteşebbis ve hâkim unsurunu teşkil ettikleri, fakat zamanla ekseriyet içinde kaynayıp gittikleri tarihen malûm bir hakikattir. Samra'daki Türk kıt'alarının, Bağdadtaki Emirül'ümeraların ve beraberlerindeki Türk Ordularının, daha sonraları da Selçuk prenslerile Atabeylerinin, Mezopotamya, Suriye ve Palestinde hâkim oldukları ekseriyet içinde zamanla öz dillerini kaybederek Araplaşmış olduklarını biliyoruz.

SAMÎ'LERİN SİNEAR'I İSTİLÂSI

Arabistan çöllerinden taşan Samî dalgalarını Fırat kıyılarına dayandıkları üçüncü bin başlarında Sumer'ler Sinear'da yüksek bir kültürün bütün güzelliklerini yaşatıyorlardı. Bu

sayede memleket, feyizli ziraati, güzel meyva ve hurma bahçeleri, sürülerle dolu otlak ve yaylakları, zengin san'at eserleri, mabetlerinde toplanan hazineleri, çeşit çeşit emtaa dolu dükkân ve mağazaları ile; Arap Yarımadasının kum çöllerile İranın yalçın kayalıkları arasında; civardaki barbarların ihtiraslarını çeken zengin bir saha teşkil ediyordu. Ziraat ve ticarette pek ileri giden Sumer'ler, nebatatın nevilerini tasnif ve zer etmeği, hayvanları ehlîleştirmeği, bakır ve altın gibi madenleri işletmeği biliyor, tuğladan evler, mabetler, saraylar yapıyorlardı. Türkler gibi iltisakî bir dil konuşuyor, bilâhare çivi yazısı *(Cuneiforme)* şekline soktukları piktografik bir yazı icat etmiş bulunuyorlardı. Fakat bu medeniyetin inkişafına çalışmakta biribirlerine rakip olan Sumer siteleri arasındaki husumet Sinear'a girmek için fırsat bekliyenlere ümit veriyordu. Rakip Patesilerden her biri hasmına galebe için Fırat boylarına dolmuş olan bedevî Samî'lerden aylıklı asker alıyorlardı.

Samî'ler, bu suretle Sinear'a sokulmağa yol bulunca, orada yerleşmek ve çoğalmak için her fırsattan istifade etmeğe başladılar. Tarlalarda, bağ ve bahçelerde veya sınaî müesseselerde çalışmak üzere işçi olarak ta Sinear şehirlerine girdiler. Zaman geçtikçe çoğaldılar. Nihayet Milâttan evvelki dördüncü bin sonlarına doğru, Sinear'ın şimal kısmındaki Samî'ler bu havalide kuvvetli bir varlık gösterecek kadar çoğalmışlardı. Merkezleri, Fıratın münhat mıntakaya girdiği ve Dicleye doğru ilk büyük kollarını gönderdiği saha idi. Bugün *Ebu-Habba* denilen (*Sippar*) bu mıntakada bulunuyordu.

Cenubî Sumer sitelerinden Lâgaş Patesisi *Eannatum*'un 2900 tarihlerine doğru şimaldeki Kiş kıralı *Al-Zu* ile Keş *(Opis)* kıralı *Zuga*'yı mağlûp etmesi. Samî'lerin en çok bulundukları sahadaki Sumer kuvvetlerinin mahvı demekti. *Eannatum*'un halefleri de Lâgaş'ın satvetini idame ettirecek bir kudrette çıkmadılar. Bundan istifade eden Samî'ler, Kiş ve Keş sitelerinde hakimiyeti ellerine aldılar.

Üçüncü bin başlarına doğru Sinear'ın şimal mıntakasında millî bir varlık teşkil eden Samî'ler, bu suretle siyasî bir kudret te kazanmış oluyorlardı. Artık Sinear'da lisanları ve tipleri itibarile biribirlerinden büsbütün farklı ve biri diğerile mücadelede bulunan iki gurup teşekkül etmişti. Bunlardan ikincisini teşkil eden Samî'ler, içine girdikleri Sumer mede-

niyetini, Sumer yazısını, Sumer san'atlerini öğrenmiş, eski efendileri derecesinde temeddün etmişlerdi.

Eannatum'un haleflerinden *Urukagina*, Lâgaş'ın sarsılan kudretini yükseltmek için pek çok çalıştı. Din mümessillerinin ve memurların halka karşı yaptıkları mezalimin önüne geçmek, bozuk idareyi düzeltmek yolunda mühim tedbirler aldı. Fakat millî mabut *Enlil*'e karşı *Ningirsu*'yu memleket mabudu tanıtmağa kalkışması, hem kendisinin, hem de Lâgaş'ın sukutunu intaç etti: *Ukuş*'un oğlu ve *Umma* Patesisi *Lugalzaggisi* bu hürmetsizliğinin cezasını vermekte geç kalmadı. Bu hizmetine mükâfat olarak, mabut *Enlil*'in hatifî tensibile Uruk kıralı oldu (2750).

Lugalzaggisi'nin yirmi beş sene süren saltanatı devri, Sumer hakimiyetinin en parlak zamanıydi. Bu hükümdar *Eannatum*'dan sonra Sinear'ın şimal mıntakasında büyük bir ekseriyet ve nüfuz kazanan Samî'leri tenkil etmiş onların Kiş'de kurdukları prensliği ortadan kaldırmış, payitahtını Umma'dan Uruk'a nakletmişti.

Bu hükümdar tarafınan ülke mabudu *Enlil*'e takdim edilmiş olup son devirde Nippur'da keşfedilen büyük vazolar üzerindeki kitabelerden anlaşıldığına göre bu devirde Sinear'da Samî'ler elinde hiçbir şehir kalmamış, hepsi yine Sumer'lerin hakimiyeti altına alınmıştı.

Lugalzaggisi, bu hakimiyeti Sinear hudutlarının ötesine kadar götürdü. Şarkta Elâm'ları, garpta Samî'leri, Yukarı Fırat mıntakasında Orta Asyalı boyları hakimiyeti altında topladı. Nüfuzunu Akdeniz kıyılarına kadar genişletti. Uruk Kıralliğını, hemen bütün Ön Asyaya hâkim bir imparatorluk haline getirdi.

Fakat, adeden az olan Sumer kıt'alarının bu kadar geniş sahalara dağılması, imparatorluğun zâfını intaç edecek bir sebepti. Mağlûp edilen kavimlerin bu vaziyetten istifade etmek istemeleri pek tabiî idi. Bunların başında Sinar'ın yukarı kısmına yerleşmiş ve medenileşmiş Samî'ler bulunuyordu. Fıratın garbinden Lübnan eteklerine, Arabistan çöllerine kadar uzıyan sahalara yayılmış olan Samî'lerin umumî isyanları, nihayet *Lugalzaggisi* ile beraber Sumer hakimiyetinin de yıkılmasını ve Sumer ilinin Samî'ler tarafından istilâ edilmesini intaç eyledi [Milâttan önce 2725].

AKAD İMPARATORLUĞU

MİLÂTTAN ÖNCE TAKRİBEN (2725-2543)

Ötedenberi Samî'lere isnat edilen Akad İmparatorluğu, hakikat te halis Samî unsura ait değildir. Bu imparatorluk Sinear'ın ilk sekenesi olan Ön Sumer ve Sumer'lerle sonraları buralara gelmiş olduklarını gördüğümüz Samî'lerin karışmasından doğmuş melez bir mahiyeti haizdir. Bu imparatorluğa merkez olan ve devlete adını veren (*Agade*) şehri adının da (*Ak-ada*) muharrefi olması da bunu göstermektedir. Şehre Akada adının verilmesi, Fıratla ondan ayrılmış olan bir kanal arasındaki ada üzerinde kurulmuş olmasından ileri gelmiş olacağını tahmin edebiliriz. Bu isim bilâhare Akad şeklini almış ve Sinear'ın Akad Babil şehirlerini ihtiva eden yukarı kısma ıtlak edilmiştir.

Akad havalisi halkının dili bidayette Sumer'ce idi. Buralara Samî'ler girmeğe başladıktan sonra dilde Sumer ve Samî lehçelerin bir halitası şeklini almış, müteakıp asırlarda, Çolden mütemadiyen buralara akan Samî'lerin ekseriyet teşkil etmeleri neticesinde Sumer kelimeleri de; Samî dillerin tasrifî mahiyeti icabı olarak; Samî dillere uygun kalıplara sokulmuş, melez dil manzara itibarile tamamile Samî bir şekil almıştır. Tasrifî kalıplardan soyulan Arap ve Akad kelimelerinden bir çoğunun maddei asliyelerinin gerek mana ve gerek lafız itibarile türkçe olduklarının görülmesi keyfiyetini bu tarihî kaynaşma vakıası pek güzel izah etmektedir.

Akad İmparatorluğunu kuran, kadîm tarihin büyük simalarından olan *Şarrükin*'dir. Tarihte birinci *Sargon* adile tanılan bu, *Şarrükin*, sonraları kurulan Babil şehrinin şimalinde Fırat nehri ile ondan ayrılan bir kanal arasında ve Fırat kıyısındaki Agade şehrinde doğmuştur. *Şarrükin*'in menşei mensup olduğu (*Agade*) şehrinin ilk devirleri gibi karanlıklar içindedir. Toprak altından çıkarılan tabletlerden birinde *Şarrükin*'in çocukluğu hakkında sonraları İbranî'lerin Musaya mal ettik-

leri maceraya menşe olan bir menkıbe görülmüştür [Şekil: 144]. Bu menkıbeye göre *Şarrūkin*'in babası meçhul, anası da fakir bir kadındı. Kendisi, sonraları *İştar* adını alacak olan mabude *Annunit* [1] in makarri olan Agade şehrinde doğmuş, muhtaç ve bikes olan anası kendisini bir sepet içine koyarak Fırata atmağa mecbur olmuştur. Fakat Agade'li bir bahçıvan



Şekil: 144 — Birinci *Şarrūkin* sitelinden bir parça

tesadüfen nehirde yüzmekte olan bu sepeti görerek, sudan çıkarmış, ölümden kurtardığı çocuğu kendine evlât edinerek besleyip büyütmüştür.

Şarrūkin bahçıvanın yanında cesaretli, atılgan, gözü hiçbir şeyden yılmaz, azimli, gürbüz bir genç olarak yetişince, Agade mabudesi *Annunit* kendisine âşık olmuş, teveccüh ve himayesile onu Karabaşlar yani Samî'ler hükümdarlığına çıkarmıştır [2].

Mezopotamya'ya hâkim olan sülâlelerin listelerini ihtiva eden menşurda ise *Şarrūkin, Urzamama* isminde birinin sakîsinin

[1] Agade mabudesi olan *Annunit* sonraları *Astarte, Athtar, İştar* adlarını almıştır.

[2] Samî'ler, saçlarını ve sakallarını uzattıkları için Sumer'ler bunlara Karabaşlar adını veriyorlardı.

bahçıvanı olarak gösterilmektedir ki bu da evvelki menkıbeye uygundur. *Dhorme*, *Urzamama*'nın dördüncü Kiş hanedanının ikinci kıralı olduğunu kabul etmektedir. Buna göre *Şarrükin* Kiş kıralının yakın adamlarından birinin evinde yetişmiş oluyor. Bu kayit, bize *Şarrükin*'in Kiş Kırallığını ihya etmek üzere ortaya atılmış ve bu sayede birçok taraftar bulabilmiş olduğunu anlattığı gibi bu kırallığı yıkan Sumer hükümdarı *Lugalzaggisi*'ye olan sönmez husumetinin menşeini de göstermektedir.

Şarrükin'in yetiştiği senelerde bütün Sinear *Üçüncü Uruk* hanedanının kudretli hükümdarı *Lugalzaggisi*'nin idaresi altında bulunuyordu. Bu hükümdar, başta tarihî Kiş Kırallığı olmak üzere şimal ve cenuptaki bütün müstakil prenslikleri ortadan kaldırmış Sinear vahdetini temine muvaffak olmuştu. Anlaşılıyor ki başta Agade sitesi olmak üzere, hayli zamandanberi Samî'lerle dolmağa başlamış olan şimal mıntakası, Sumer'lerin bu mutlak hakimiyetlerine rıza göstermemiş, şimal kısmının istiklâlini kurtarmağı gaye edinmişlerdir. Eski Kiş hanedanına intisabı olduğunu gördüğümüz kudretli, azimli ve atılgan *Şarrükin*, şimal halkının bu hissiyatına tercüman olarak ortaya atılmıştır. *Şarrükin* silâha sarıldığı zaman Sinear'ın şimal kısmının yani Akad mıntakasının cenup kısmına yani Sumer'iline karşı beslediği husumeti ifade etmiş oluyordu. Muvaffakıyetten sonra Akad'larca millî kahraman tanılmasının sebebi budur.

Öyle anlaşılıyor ki Agade İmparatorluğu, 2750 tarihine kadar Lâgaş hükümdarı *Urukagına*'nın, bu tarihten itibaren de *Üçüncü Uruk (Lugal kalma*'sı*) Lugalzaggisi*'nin Sinear'daki siteleri kaldırarak bir vahdet vücude getirmek yolunda açmış oldukları mücadelenin eski siteler halkında uyandırmış olduğu husumetten doğmuş bulunuyordu. Çünkü bu mücadele, bir taraftan şimaldeki Sumer sitelerini bitap düşürmüş, diğer taraftan da esnaf, gündelikçi olarak sitelere, aylıklı asker olarak da orduya girmiş ve müruru zamanla burarlarda çoğalmış olan Samî'lerde hem kin, hem de ümit uyandırmıştı. Kudretli bir şahsiyet olan *Şarrükin*, *Üçüncü Uruk* hükümdarı *Lugalzaggisi*'nin fütuhat siyaseti neticesi olarak Sumer kuvvetlerini İran eteklerinden Akdeniz kıyılarına kadar dağıtmasından istifade ederek Agade'de bir isyan çıkarmış, Fırat boylarına yığılan Samî'lerin yardımile ve anî bir baskın suretile Sumer

ordusunu bozmuştur, *Lugalzaggisi*'yi esir ederek zincire vurmuş, Nippur'a götürmüş, orada büyük mabut *Enlil*'in mabedinde *Lugalzaggisi*'nin önünde kendisini bütün Sinear (*Lugal kalması*) ve Kiş Sarru'su ilân ettirmiştir (*Milâttan evvel 2725*) [1]. Bu tarihten itibaren Sinear'ın yukarı kısmı Agade'ye nisbetle Akad İli ve buradaki halkta Akkadu yani Akad'lar adını almışlardır.

Şarrükin'in Agade'de kurduğu imparatorluğun teessüs tarihi, Ön Asya tarihinin dönüm noktasıdır. Akad İmparatorluğunun kuruluşu ile Sumer'lerin Arkaik devri nihayet bulmuş, Sumer'lerle Samî'lerin müşterek eseri olan Akad medeniyetinin klâsik devri başlamıştır.

Şarrükin'in zaferleri — *Sargon* devrinin tarihî vak'aları (*Omina*)ların yani tefe'ül mecmualarının efsanelerile karıştırılmış olduğundan yarı Mitik, yarı tarihî bir mahiyet arzetmektedir. Fakat. Asur'lular devrinde eski kitabelerden kopya ve *Asurbanipal* kütüphanesinde muhafaza edilmiş olan vesikalar, Mitik mahiyet arzeden menkıbelerin de tarihî şekillerini tayin edebilmemize yardım etmektedir.

Bir *Omina*'ya göre *Birinci Sargon* Uruk'u aldıktan sonra cenuptaki diğer Sumer siteleri üzerine yürümüş, Ur'un surlarını yıkmış ve şehri yağma ettirmiş, ayni akıbete uğrıyan Lâgaş'da vaktile *Urnina* tarafında mabut *Ninmarki* namına yaptırılmış olan mabet yıktırılmıştır. Lâgaş'ın rakibi ve düşmanı olan *Umma* da bu akibetten kurtulamamıştır. Müteakiben *Sargon* Basra körfezi kıyılarına kadar inmiş, zafer silâhını deniz suyu ile yıkamıştır.

Diğer bir Omina'ya nazaran *Sargon* Elâm havalisini de istilâ etmiş, "Elâm ve Barahsi'nin başını kırdıktan„ sonra "Mari ve Elâm adamı„ denilen Başbuğ *Uga*'yı esir ederek Nippur'a götürmüştür [2]. Müteakiben daha cenuba inmiş *Tilmun* yani Bahreyn adalarını da zaptetmiştir. Bu son sefer, *Şarrükin*'in oldukça mükemmel bir donanma hazırlıyabilmiş olduğunu göstermektedir: [Şekil: 145]

Sargon, ister babası meçhul bir adam olsun, ister Kiş sülâlesi prenslerinden bulunsun, herhalde çok kudretli bir şahsiyetti. Akad'lılar, pek haklı olarak, kendisini millî kahra-

[1] Akad'lar Sumer'lerin Lugal unvanına mukabil Sarru unvanını kullanıyorlardı.

[2] Omina'da "Elâm ve Mari adamı„ denilen *Uga*'nın adile dilimizdeki *Aga* arasında bir alâka olduğu şüphesizdir.

man tanımış, ismi etrafında zengin efsanelerle parlak zafer haleleri örmüşlerdir. Nippur'da kopya edilmiş bir meşkte *Şarrükin*'in 34 muharebe kazandığı, zamanda Agade şehri



Şekil: 145 — Birinci *Şarrükin* sitelinden diğer bir parça Sus'da bulunmuştur.

önünde Meluka, Magan ve Tilmun gemilerinin demirlenmiş oldukları haber verilmektedir [1].

Şarrūkin Akad Kırallığını kurduğu zamanlarda Sinearile etrafındaki memleketlerde umumî vaziyet şöyle idi: Sumer'ler, kesif bir halde Sinear'ın cenup mıntakasına, kendi adlarile anılan sahaya toplanmışlardı. Sinear'ın şimal mıntakasında ise Samî'ler daha kalabalık bulunuyorlardı.

Arkaik devirlerdenberi Sumer'lerin şarkında İranın bugünkü Hozistan havalisinde yaşıyan Elâm'lar, her vakitki gibi Sinear'ın münbit sahalarını elde etmek için fırsat gözetiyorlardı. Son zamanlarda meydana çıkarılan kitabelerden kendilerine Hatamti adını verdikleri anlaşılan Elâm'lar, gürbüz. savaşçı bir kavimdi. Hükûmet merkezleri olan Sus (*Suşan*), Reha ve Karun ırmaklarının biribirlerine yaklaştıkları Anşan (*Anzan*) mıntakasında bulunuyor, Sumer sitelerine muadil bir medeniyet yaşatıyordu. Hatamti (*Elâm*)ların şimalindeki dağ silsilelerinde ve Zagros'un yüksek vadilerinde ve eteklerinde menşeleri Orta Asyaya dayanan bir çok kavimler bulunuyordu.

Bu kavimlerden şimalde Gütiler, Diyale boylarında Lülübi'ler yaşıyorlardı. Bunların arkasında ve Elâm'ların yukarılarında ise Kassit'ler *(Kassü)* bulunuyordu.

Sinear'ın şimalinde, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki susuz ve taşlı sahradan Amanosa kadar uzıyan mıntakada ise Asyanın yüksek yaylalarına mensup ve Eti'lerle ayni ırktan inen birçok boylar yurt tutmuşlardı. Bunların en ehemmiyetlisi, sonraları bu mıntaka tarihinde mevki alan Hurri'ler

[1] *Sargon* devrine nisbetle çok muahhar zamanlara ait metinlerde *(yani Asur metinlerinde)* Meluka ismile bazan Esyopya, Magan ile de Mısır kastedilmektedir. Fakat, birinci *Sargon* devrinde Mezopotamyalıların bu isimlerin Sinear'a daha yakın memleketlere ait oldukları şüphesiz görünmektedir. Çünkü eski zamanlardaki kitabelere göre Meluka, Abanos ağacı, altın, porfir ve hurmanın mebzulen bulunduğu yerdir. Magan ise dağlık bir memlekettir. Agade ve Lâgaş hükümdarları, sitatülerde kullandıkları sert ve siyah taşları bilhassa diyorit taşını buradan getirtmişlerdir. Buna göre bu iki ismin Arabistanın Basra körfezi sahillerine ait olmaları icap etmektedir. Esasen Tilmun adının Bahreyne ait olduğunu biliyoruz. Bu devirderde Mısır, böyle bir ihtirasa hedef olamıyacak kadar kuvvetli bulunuyordu. Anlaşılıyor ki bidayette Arabistanın şark mıntakasına ait olan bu adlarınşümul sahaları tedricen garbe doğru genişletilmiş, nihayet Meluka ile Habeşistan, Magan ile de Mısır kastedilmiştir.

ve Mittani'lerdir. Muahhar devirlerde Babil'iler, bütün bu boyların hepsine birden Subari ve onlarla meskûn olan havaliye de Subartu adını vermişlerdir. Subari bir takım mahallî Beyler idaresinde bulunuyorlardı. Bu devirlerde Ma'er şehrinin de bunlara ait olduğu zannedilmektedir [1].

Sinear'ın garp ve cenup mıtakaları ise bedevî Samî'lerin dolaştıkları bir saha idi. Suriyenin Akdeniz sahillerile Palestin içerilerinde Akdenizden gelmiş olan Kenanî'ler yurt tutmuşlardı. Lübnan eteklerinden Suriye içerilerine doğru da Amurular oturuyorlardı.

Gerek Suriyede ve gerek Palestinde Egeli Kenanî'lerle Samî Amuru'lar arasında Anadoludan inmiş Eti'lerle ayni ırka mensup boylar yurt tutmuşlardı. Sumer medeniyetinin azçok tesiri altında kalmış olan bütün bu kavimler, zengin ve mamur Sinear'a sahip olmak için can atıyorlardı.

AKAD'LARIN FÜTUHATI VE SUMER MEDENİYETİNİN İNTİŞAR SAHASI

Şarrükin'in kurduğu devlet yalnız Sumer - Akad illerine hâkim değildi. Bu kudretli hükümdar, Mezopotamya'nın Fıratın yukarı taraflarındaki kısımlarını ve bu meyanda Mear memleketini, şimalî Suriyeyi İarmuti (*İarmuti memleketi*), Seder ormanları ve gümüş madenlerile *(Toros madenleri)* dolu İba (*Amanus*) memleketini de zaptetmişti. Hattâ kitabelerdeki bazı kayitlerden *Sargo'nun* muvakkat bir zaman için Suriye ve Palestini de hakimiyeti altında bulundurduğu anlaşılmaktadır.

Sargon devrinde Sinear'da ülke mabudu yine *Enlil* idi. *Sargon*'a bu memleketleri o vermişti. Fakat, Akad'lar bundan başka Sippar'daki Şamas (*Güneş*) ile Sin (*Ay*) mabutlarına da tapınıyorlardı. Devlet merkezi olan Agade ise Annunit (*Istar*) mabudesinin makarri idi. Bunlardan Sin munhasıran bir Akad mabudu idi. Ur Sumer'lerinin Ay mabudu bundan başka idi.

Samî'lerin ezici hakimiyeti başta Sumer'ler olmak üzere menşeleri Orta Asyaya dayanan ve hâkim yaşamağa alışkın

[1] Babil devrine ait kitabelerde Subartu kırallarının Babil, Elâm ve Amuru kırallarile muadil tutulmalarına nazaran Subari boylarının sonraları tek bir hükümdar etrafında birleşerek kuvvetli bir devlet kurmuş olmalarına hükmedilmektedir.

bulunan kavimlere pek ağır geliyordu. Bunlar zengin Sinear'ı Samî hakimiyetinden kurtarmaktan başka birşey düşünmüyorlardı. Nihayet, Sumer'ler *Sargo*'nun son zamanlarında umumî bir isyan çıkardılar. Fakat ihtiyar *Sargon* bu isyanı kan ve ateşle boğdu. Haleflerine kuvvetli bir hükûmet bıraktı. [Şekil :146]

İsyanın mabut *Marduk*'un makarrı olan Babil'de çıktığı sonra dört tarafa yayılarak Sumer ve Elâm memleketlerini kapladığı anlaşılmaktadır. Cenupta bir Sumer şehri olan Kazalla, isyanın başında bulunuyordu. Nihayet asiler Agade'yi muhasara ettiler. İhtiyar *Şarrükin* asileri mağlûp ederek Subaru memleketine kadar takip etti. *Şarrükin*'in zaferlerile alâkadar olmak üzere Sus'da Ak Babalar isteline mümasil bir sitel bulunmuştur. Burada *Şarrükin* oturmuş olarak görünüyor. Üzerine Arkaik bir Konoks giymiştir. Arkasında bir takım kemerli askerler vardır. Sitelin diğer bir yüzünde zırhsız, miğfersiz hafif silâhlı askerler görünmektedir. Esirleri sevkeden bu askerlerin traşlı ve çıplak olmalarına bakılırsa bunların *Şarrükin*'e muti Sumer'ler oldukları kabul edilebilir. Sitelde bunlardan başka maktul mağlûpları gösteren bir kısım daha vardır. Bunların naaşları Akbabalar tarafından didiklenmektedir. *Şarrükin* tasvirinin önünde (*Şarrükin*



Şekil : 146 — İsmi malûm olmıyan zafer abidesinden bir parça Tello'da bulunmuştur.

Sarru) yani *Şarrükin* kıral ibaresi yazılıdır. Bu sitel *Şarrükin* devrine ait olarak şimdiye kadar bulunmuş olan yegâne abidedir.

MANİŞTUSU VE URUMUŞ DEVİRLERİ
2670 — 2645

Şarrükin'e oğlu *Urumuş* halef olmuştur (2670). *Urumuş* babasının ihtiyarlığı hengâmında imparatorlukta baş gösteren isyanları bastırmak hususunda büyük hizmetlerde bulunmuştu. *Ninova*'da istinsah edilmiş bir vesika da *Urumuş* (2670-2660) in isyan hareketine elebaşılık eden Elâm'lı Anzan kıralını mağlup ve esir ederek güneş mabuduna takdim edilmek üzere Sıppar'a gönderilmiş olduğu haber verilmektedir.

Kiş kıralı unvanını taşıyan *Urumuş*, bu zaferin şükranesi olarak büyük mabut *Enlil* namına Nippur mabedine birçok vazolar ihda eylemiştir. *Urumuş* Nippur mabudu mihrabına kendisinin kurşundan bir heykelini de koydurmuş olduğu anlaşılıyor. Zamanımıza kadar intikal eden bu heykel üzerinde iki lisanla yani Sumer-Akad dillerile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe müşterek Sumer-Akad idaresinin malum olan en eski vesikasıdır. *Urumuş*'un Agade sarayında gizlice tertip edilmiş bir suikasta kurban olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine kardeşi *Maništusu* halef olmuştur [Şekil: 147].

J. de Morgan tarafından Elâm kıt'asının merkezi olan Sus'da keşfedilen abide ve kitabelerle çok iyi tanıdığımız *Maništusu* (2660 - 2645) müteaddit abideler bırakmıştır. Sumer mabetlerinden birine kendisi tarafından konulmuş olan su mermerinden yapılmış küçük heykeli, Elâm havalisinin bunun zamanında kat'î surette Akad hakimiyetine girmiş olduğunu göstermektedir. Sus hafriyatında *Maništusu*'ya ait daha birtakım heykeller bulunmuştur. Fakat, bunlar buraya bizzat Akad kıralı tarafından konulmuş değillerdir. Bunlar, Elâm'lar bahsinde görüldüğü üzere, sonraları yani Elâm kıralı *Şütrük Nahunde*'nin Sinear'ı istilâ ettiği zamanlarda Sumer-Akad sitelerinden itinam edilerek Sus'a götürülmüş olan şeylerdir. Sus hafriyatında elegeçen *Maništusu* heykeli bu suretle Elâm'a götürülmüştür. Akad kıralını oturmuş olarak gösteren bu heykelin iki kaidesinden biri diyoritten diğeri de mermerden mamuldür. Sus'da bu suretle getirilmiş ehram şeklinde diğer



Şekil : 147 — Kıral *Manistusu* büstü cepheden görünüş Sus'da bulunmuştur



Kıral *Maniştusu* büstü arkadan görünüş Sus'da bulunmuştur

bir diyorit dikili taş bulunmuştur. Bu taş levha 1,40 metre irtifaında olup her tarafı yazılarla kaplıdır. Bu kadar sert bir taş üzerine bu yazıların kazılabilmiş olması hayrete şayandır. Kitabe, *Maniştusu* tarafından zapt edilmiş olan arazinin idaresine müteallik şeraiti ihtiva etmektedir. Sippar'dan-Sus'a nakledilmiş olan bir kaya üzerinde de "Kiş kıralı *Maniştusu*'nun deniz ortasındaki memleketlerin 42 kıralını mağlûp ettiği„ yazılmaktadır. Nippur'da da kıral *Maniştusu* tarafından mabude *Nina* ile mabut *Bel*'e ihda ve vakfedilmiş bir takım vazolar bulunmuştur [Şekil: 148].



Şekil : 148 — Kıral *Maniştusu* heykelinin alt kısmı

DÖRT İKLİM HÜKÜMDARI NARAM - SİN

2645 — 2607

Birinci *Şarrükin*'in hakikî peyrevitorunu *Naram - Sin* dir, *Naram-Sin*, büyük *Şarrükin*'in fütuhat plânını muvaffakiyetle tatbik edebilmiştir.

Tabletler üzerinde görülen kayitlerle (*Omina*) mecmualarından *Naram-Sin*'in Mezopotamyanın bütün sınırlarında mücadeleye giriştiği anlaşılmaktadır. Vaktile *Asurbanipal* tarafından istinsah ettirilmiş olan bir kitabede *Naram-Sin*'in bizzat verdiği malûmata göre, iktidar mevkiine geçtikten sonra Elâm'lıların isyanile karşılaşmış, bunları şiddetle tenkil ederek itaat altına almıştır. Subaru'yu yani Orta Mezopotamyayı, Zagros dağları boğazlarından inen Guti'ler ile İran dağlarının garp eteklerini işgal eden Lülübi'lere, ve nihayet müstakbel Med'lerin ataları olan şimali şarkî Manda'larına karşı müdafaa mecburiyetinde kalmış, bütün bunları muvaffakıyetle başar-

mıştır. Deniz memleketleri yani Basra körfezi mıntakasındaki Tilmun, Magan, Meluka da Akadlara karşı isyan eden 17 kıral ittihadına girmiş bulunuyorlardı. *Naram-Sin* bu müttefiklerle de çarpışmış, ihtilâlleri bastırmış, asileri itaat ettirmiştir. Sus'da bulunan bir sitatü üzezerindeki kitabede bir senede 9 kıralın mağlûbiyetinden bahsedilmektedir [Şekil: 149].

Naram-Sin'in garp taraflarında Amuru ve Kenan memleketlerini de istilâ ettiği anlaşılmaktadır. Fakat, bazı müelliflerin, *Naram-Sin*'in Mısırı da zaptetmiş olduğu yolundaki iddiaları hakikate uygun değildir. Akad'ların nufuzlarını Suriyeye hattâ Palestine kadar genişlettikleri bu devirlerde, sonraları Finike adını alacak olan sahil limanlarda ve bilhassa Sidon, *(Sayda)* Tir *(Sur)* ve (Biblos) *(Byblos)* limanlarında ehemmiyetli ticaret faaliyeti bulunduğu muhakkaktır. Kıbrısda üzerinde *Naram-Sin*'in bir memuruna ait kitabeyi muhtevi bir vazo ile Amuru'larla Kenanî'ler tarafında müştereken takdis edilen bir mabudenin çıplak küçük bir heykelinin bulunması, Akadlar devrinde Akdeniz mıntakalarile Suriye arasında ticarî münasebatın ilerilemiş olduğunu göstermektedir. *Naram-Sin*'e ait bir kitabenin Asur'ca kopyasında Akad hükümdarının Tibar dağında Aram kıralı *Harşamatki*'yi mağlûp ettiği haber verilmektedir. Aram adının ilk defa görülmesi itibarile bu kayit şayanı dikkattir.

Diyarbekir civarında *Naram-Sin*'in tasvirini muhtevi bazalt bir sitel bulunmuştur. Akad kıralı burada uzun sivri sakalı ile temayüz etmektedir. Ganimet malı olarak vaktile Sippar'dan Sus'a götürülmüş *Naram-Sin*'e ait kıymetli bir sitel daha bulunmuştur. *Naram-Sin*'in bu siteli, Zagros dağları mıntakasındaki Lülübi'ler üzerine yaptığı askerî hareketleri musavvirdir (Şekil: 150). Kısa bir peştemala bürünmüş, başında iki boynuzu muhtevi sivri uclu bir miğfer bulunan *Naram-Sin* Lülübi'leri takiben dağa tırmanmaktadır. Silâh olarak elinde oklarla bir yay bulunmaktadır. Balta veya mızrakla mücehhez kısa gömlekli askerleri ise dağınık bir vaziyette yürümektedirler. Bu vaziyet Sumer'lerin sık hareketlerinden ayrılmaktadır.

Naram-Sin kitabelerinde kendisini selefleri gibi Kiş veya Agade kıralı unvanile yad etmemiştir. Akad'ların muzaffer başbuğu bu mütevazi unvanlarla iktifa edememiş, bir nevi imparatorluk ifade eden (*Şar kibratim arabim* = Devranı iklim hükümdarı) gibi mutantan bir lâkap almıştır. Bu un-



Şekil : 149 — Akad Kıralı *Naram - Sin* siteli Milâttan önce iki bin sekiz yüz sene evveline ait (İstanbul Müzesinde)

vandan da istidlâl olunacağı veçhile *Naram-Sin* mütevazı Sumer kıralları gibi mabudun Patesisi yani vekili değildir. O, bizzat mabuttur. Tebaasından bir mabut gibi perestiş bekliyen İlu Agade yani Akad Allahı *Nemrut*'tur. Hükümdarlara Allahlık isnadı Mezopotamya'da ancak Akad'larla başlamıştır. Akad'lar devrindedir ki *Sargon* Allahımdır, *Urumuş* allahımdır gibi tabirler görülmeğe başlamıştır. *Naram-Sin*'e torunu *Şargalışarri* (2607—2583) halef olmuştur. Bu prense ait kitabelerde dedesinin muhteşem unvanı görülmez. O Akad Şari yani Akad kıralı gibi mütevazı bir unvanla iktifa etmektedir. Bu hal, *Naram-Sin*'den sonra, İmparatorluğun uzak mıntakalarının istiklâllerini istirdat ettikleri kanaatini vermektedir.



Şekil 150 — *Naram-Sin* siteli. *Naram-Sin* Akad ordusunun başında olarak dağlık mıntakalarda sakin olan Lulubi'leri dağlarda takip ediyor. En yukarda büyük adam *Naram-Sin*'dir.

SUMER KÜLTÜRÜNÜN AKAD'LAR DEVRİNDEKİ YAYILIŞ SAHASI

Akad'ların *Birinci Sargon*'dan sonra en büyük hükümdarları olan *Naram - Sin* (2755 — 2752) ve *Sarganişar* (2711—2688) zamanlarında Amuru'lar ve Kenanî'ler illerinin işgali, bu kavimleri Sumer İmparatoru *Lugalzaggisi* zamanından beri tanıdıkları Sumer kültürüne daha ziyade yaklaştırmış oldu. Bu sayede Sumer medeniyeti Akdeniz kıyılarına kadar yayıldı.

Pek eski zamanlardanberi Suriye ve Palestin limanlarile ve bilhassa Biblos (Trablusşam ile Beyrut arasında idi) limanile ticarî münasebette bulunan Mısır'lıların da bu medeniyetten müteessir olmamaları mümkün değildir. Son zamanlarda Mısır'ın muhtelif mıntakalarında yapılan hafriyatta Sumer damgasını taşıyan birçok eşya bulunması, Sinear medeniyetinin intişar sahasını göstermek itibarile pek ehemmiyetlidir.

Ön Asya kavimlerinden Akad'lar Elâm'lar, Amuru'lar Asur'lular Guti'ler, Kasit'ler Subarî'ler, Lülübi'ler, Sumer kültürünü almış oldukları gibi Suriye'liler, Kenanî'ler, Mitannî'ler ve Eti'ler de bu kültürden derin bir surette müteessir olmuşlardır. Sumer yazısı ve Sine'arda olduğu gibi yazı yazmak ve muhabere etmek için alçı tabletler kullanmak usulü, bütün Suriye ve Palestin'de münteşirdi. Hattâ Kıbrıs Adasında, Harram havalisindeki Mitannî'ler arasında ve Anadolu Eti'lerinde bile bu alçı tabletler kullanılıyordu. Bütün bu mıntakalarda istimal olunan ölçüler, muhtelif madenlere verilen kıymetler ticarî ve iktısadî sahada takip edilen esaslar, hep Sumer'lerden alınmışlardı. O zamanlar, garp memleketlerinde Sinear'a Kâbei Âlem nazarile bakılıyordu. Bu sebeptendir ki sonraları Fenike'liler ve İbranî'ler kendilerini yükseltmek için, atalarının bu nurlu mıntakalardan gelmiş olduklarını iddia etmekte bir hissei tefahur bulmuşlardı.

AKAD İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZI

Akad İmparaturluğu *Şarrükin* ve *Naram - Sin* gibi kudretli hükümdarların kazandıkları zaferlerle kurulmuş, muhtelif unsurları cami bir devletti. İmparatorluk, tabiatile tek bir milletten müteşekkil devletlerdeki metanetli bünyeden

mahrumdu. Her büyük fatih imparatorluk gibi bu da orduya istinat ediyordu. Halbuki mütevali isyanları, bastırmak, hariçten gelen akınlara karşı koymak vazifesile mükellef olan ordu gittikçe yıpranıyordu. Bu hal, Agade'nin eyaletler üzerindeki nüfuzunun gittikçe kırılmasını intaç etti. Şekil: 151-152]

Şarrükin'in beşinci halefi İkinci *Şarganişarri* (2607–2583) den sonra, ordu artık tamamile kudretten düşmüştü. Bu hükümdarın ölümünü müteakip (2583) tabiatile her tarafta isyanlar, ihtilâller, baş gösterdi. Memleket anarşi içinde kaldı. Eyaletlerden bir çoğu istiklâllerini kurtardılar. Her eyalette bir hükümdar türedi. Anarşi içinde geçen bir senede dört kıral görüldü. Asıl hükümdarın kim olduğu bilinmiyordu.



Şekil: 151 — Kıral *Naram-Sin* vazosu Tello'da bulunmuştur.

Samî hakimiyetine karşı her fırsatta silâha sarılan Sumer'lerden başka Elâm'lar da isyan ettiler. Uruk'ta bir Sumer sülâlesi belirmeğe başladı. Bu hâdiseyi diğer sitelerin imparatorluktan ayrılmaları takip etti. Mermerden bir vazosu keşf olunan *Dudu*'nun oğlu On ikinci Akad İmparatoru *Şukarkib* (*Gimil-Dur-Kib*) Sumer'lerin son bir isyanı karşısında mağlûp oldu. Nihayet Dördüncü Uruk sülâlesi yani yeni Uruk şehri Patesisi *Ur-Nig* Akad Hanedanını kaldırarak anarşiye nihayet verdi (2543).

Samî Akad'lar, Sumer medeniyet ve müesseselerini yaşatmağa muvaffak olmuş. Fakat buna mühim birşey ilâve edememişlerdir. Bunların en mühim hizmeti, Sumer medeniyetinin neşir ve tamimi hususunda *Lugalzaggisi* tarafından açılan yolu tevsi etmek, bu medeniyeti Suriye'ye Anadolu'ya doğru yaymak, bilhassa muhtelif Samî kabîleler arasında tamim etmekle hulâsa olunabilir Agade de büyük abideler bulunmamış ise de, Akad'lar devrini yaşattıracak, üzerleri mahkûk birkaç üstüvane elde edilmiştir. Bunlardan anlaşıl-

dığına göre, Akad'lar devrinde eski zamanlarda revaçta olan Kona ve Flor dekorlar terkedilmiş, bunların yerine *Gılgamış* devrini yaşattıracak tasvir konulmuştur. Bazı tasvirlerde ise yaşatılan hayat teyit edilmiştir. Bu eserler arasında şaheser addolunanı *Sargalişarri*'ye ithaf edilmiş olan bir üstüvanedir. Bu üstüvane üzerindeki tasvir *Gılgamış*'ın, hayat suyu kaynıyan bir vazo ile mukaddes mandayı suladığını göstermektedir.



Şekil : 152 — Akad Kıralı *Naram - Sin* vazoları (İstanbul Müzesinde)

SAMÎ'LER VE SİNEAR MEDENİYETİ

İnsanlığın mütekâmil ilk medeniyeti olarak tanıdığımız Sinear medeniyetinin menşei meselesi son keşiflerle kat'î surette taayyün etmekle beraber, hâlâ Samî'lik gayretini güden bazı müellifler, bu mıntakanın ilk önce Samî'ler tarafından işgal edilmiş olduğunu iddia etmektedirler. Bunlara göre Sumer'ler Sinear mıntakasına geldikleri zaman, daha önce buralara yerleşmiş olan Samî'ler, Sinear medeniyetinin teme-

lini kurmuş ve inkişaf ettirmiş bulunuyorlarmış. Sumer'ler Samî'leri mağlûp ederek yurtlarını almış beşeriyetin bu ilk medeniyetine varis olmuşlarmış.

Dünkü malûmata göre bu iddiayı ileri sürenler, Sumer mabudunun Samî'lere mahsus bir kıyafette tasvir edilmiş olmalarına dayanarak şu mütaleayı yürütüyorlar: Sumer'ler sakalsız, kısa saçlı, bez elbiseli oldukları halde pek eski devirlerden itibaren mabutlarını sakallı, uzun saçlı, alaca yün entarili olarak tasvir etmişlerdir. Halbuki bu kıyafet Samî mabutlara mahsustur. Samî mabutlara mahsus bir kıyafetin Sumer mabutlarında bulunması, bu kıyafetin Samî'lerden alınmış olduğunu göstermektedir. Demek ki Sumer'ler, Sinear'a geldikleri zaman Samî'leri burada bulmuş, onların yarattıkları ilk medeniyete varis olmuş, mabutlarının kıyafetlerini bile almışlardır.

Bu kadar çürük bir esasa istinaden ortaya atılan büyük davanın ruhu, Sumer'lerin kendileri sakalsız oldukları halde mabutlarının sakallı olarak tasvir edilmiş olması keyfiyetidir. Halbuki son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde elde edilen abideler arasında sakallı Sumer'leri gösteren tasvirler bulunduğu görülmüştür. Tello'da keşfedilen Sumer'lere ait bir yuvarlak kabartma ile, Nippur'da diğer bir kabartmada ve Belo abidelerinde sakallı Sumer'ler görülmektedir. O zamanlardan kalan bu kabartmalar Sumer'ler arasında da sakallı insanlar bulunduğunu ispat etmektedir. Sakallı adamların sakalsızlara nispetle az olması ise sakal bırakmanın bir imtiyaz olduğunu gösteriyor. Bu hal, Sumer mabutlarının bidayettenberi sakallı olduklarının kuvvetli bir delilidir.

Sakal bırakmanın yüksek bir imtiyaz sayılması, sakallılığın mabutlara mahsus bulunmasından ileri geldiği şüphesizdir. Sumer'lerde herkesin alelitlak mabuda benzer bir kıyafete giremediğini, mabut kıyafetinin bir imtiyazı mahsus olduğunu teyit eden diğer bir keyfiyette Sumer mabutlarına ait eski tasvirlerin Sumer'lerin en eski saç modasından farklı bulunmasıdır. Bu da gösteriyor ki Sumer'lerde mabutlar kıyafetçe halktan ayrı olarak tasvir ediliyorlardı. Mabutlara benziyen bir kıyafete girmek ancak mahdut şahsiyetlere ve ihtimal ki mabutların vekili olan ruhanilere mahsus bir imtiyazdı. Son zamanlardaki kazma ve araştırmaların neticeleri gözönüne alınınca Sumer mabutlarının Samî mabutlarına

benzetilmiş olduğuna değil, Sumer'lerden asırlarca sonra bu havaliye gelmiş olan bedevî Samî'lerin birçok şeyler gibi mabutlarının kıyafetlerini de Sumer'lerden almış olduklarına hükmetmekten başka yol görünmemektedir.

Sinear'da bugüne kadar yapılan hafriyat ve taharriyat, tarihin karanlıkları içinde ilk seçilen siteler, Ur, Uruk ve Nippur beldeleri olduğunu göstermektedir. Sinear'ın en eski şehirlerinin Sumer'lere ait olması, bunların Samî'lerden çok zaman evvel, bu mıntakalarda yerleşmiş olduklarının yıkılmaz bir delilidir. *Clay*'ın pek esaslı tetkiklere istinaden iddia ettiği veçihle Nippur mabuduna hiçbir zaman *Bel* adı verilmemiştir. Bu mabut her zaman yalnız sumer'ce adı olan *Enlil* (*Ana İl*?) ismile anılmıştır, Sumer'ler Sinear'a sonradan gelmiş ve mabutlarının kıyafetlerini Samî mabutlara benzetmiş olsalardı büyük mabut *Enlil*'i de büyük Samî mabudu *Bel*'in adile anmış olmaları icap ederdi. Halbuki şimdiye kadar bulunan vesikalarda böyle bir şey görülmemiştir. Bilâkis, bütün keşifler ve tetkikler, Bedevî Samî'lerin Fırat kıyılarında göründükleri zamanlarda Sinear'da asırlarca bir kıdeme malik yüksek bir Sumer medeniyeti bulunduğunu göstermektedir.

Sinear'ın cenup mıntakasında o zamanlar bir kavisin veteri istikametinde dizilmiş olan şehirlerin kumlar altında kalan harabelerinde yapılan araştırmalarda Samî'lere ait hiç bir ize tesadüf edilememiştir. Kumlar altından çıkarılan eserler, Sinear medeniyetinin munhasıran Sumer'ler tarafından kurulmuş olduğunu göstermektedir. Sumer'lerden çok sonra Fırat boylarında görülen Samî kalanlar, bidayette hiçbir iz bırakmıyacak derecede barbar ve iptidaî idiler. Samî'ler, Sumer'lerle uzun zamanlar zarfında karışıp kaynaştıktan sonra onların medeniyetlerini alabilmişlerdir. Sinear'ın şimal kısmında, Akad sahasındaki hafriyatta görülen Samî izlerin bu uzun temas mahsulü olduklarında şüphe yoktur.

Nippur'da keşfedilen tabletler, Sumer'lerin kendilerini en eski bir kavim tanıdıklarını gösterdiği gibi Sumer'lerle başlıyan Sinear tarihinin başlangıcını da pek eski devirlere çıkarmaktadır. Sumer'lerin Samî'lerden çok evvel Sinear'da bulunduklarının payidar şahidi olan bu tabletler ortada iken Samî'lerin Sumer'lerden evvel Sinear'da bulunduklarından bahsetmeğe imkân yoktur. Bu tabletler yalnız Sumer'lerin

kıdemine şehadet etmekle kalmıyorlar, ayni zamanda Samî'lerin Sumer kültüründen nekadar derin bir surette müteessir olduklarının da kuvvetli delilini ihtiva ediyorlar. Tevrat'ta takip edilen usulün, Tekvin kitabının hilkat ve tufan menkıbelerinin menşei bu tabletlerde pek güzel seçilmektedir. Bu tesir Tevrat yolile Kur'anda bile mahsüstür.

Mısırın Turin papirüsleri gibi Nippur tabletleri de beşer tarihine takaddüm eden ilâhî bir destanla başlamaktadır. Bu destanın mevzuu, kâinatın yaradılışı ve tufan menkıbeleridir. Tufandan sonra ilâhî destandan beşer tarihine girilmiştir. Bu kısmın hükümdar sülâlelerine ve bunların devamları müddetine ait parçaları Sumer'lerin [Şekil: 153] Sinear'da kıdemini göstermek itibarile pek ehemmiyetlidir. Bu parçalara istinaden Milâttan evvelki beşinci bin başlangıcına kadar Sinear'da hüküm sürmüş olan sülâlelerin ve bunların devamları müddetinin bir kadrosunu çizmek, bellibaşlı hükümdarların adlarını tesbit etmek imkânı bile vardır. Hattâ Milâttan önceki 3630 tarihinden (*Üçüncü Kiş sülâlesi hükümdarlarından Mesilim devrinden*) itibaren azalmağa başlıyan abideler vasıtasile tablet listelerinin sıhhati tahkik edilebilmektedir.



Şekil : 153 — Şarklılar vari bağdaş kurmuş bir Sumer'li



Şekil : 154 — Milâttan önce üçüncü bin ortalarına ait diyoritten mamul bir Sumer'li başı (Brakisefal)

Fransanın Luvr Müzesi Şark âsarıatika kısmı muhafızlarından *G. Contenau*'nun esaslı tetkiklerine istinat eden aşağıki satırları ilk Sinear medeniyetinin Samî'lere ait olduğunu iddia edenlere iyi bir cevap teşkil etmektedir.. *G. Contenau* diyor ki: "Samî olmıyan Sumer'ler [Şekil: 154], Milâttan önceki üçüncü binden çok zaman evvel, Fırat ve Diclenin aşağı mecraları arasına yerleşmiş, Basra körfezi kıyılarında birçok şehirler kurmuşlardı. Bugün bu eski şehirlerden bir çoğu hâlâ kumlar altında

gizlidir. Buralarda yapılan hafriyat, en eski devirlerde en eski medeniyetin munhasıran Sumer medeniyeti olduğu kanaatini vermektedir. Halbuki Akad mıntakasındaki Samî'lerin kadîm merkezi sayılan Kiş'te yapılan hafriyat, ancak tarihî devrin başlangıcında Samî'lerle Sumer'lerin karışmış olduklarını göstermektedir [1].

Evvelâ Asya medeniyetinin aslı Sumer medeniyeti olduğu bugün en salâhiyettar âlimler tarafından kabul edildiğine göre, Sinear medeniyetinin kuruluşunu Samî'lere isnat etmekte ısrar eden bir iki müellifin esaslı hiçbir delile dayanmıyan kuru iddialarına bir kıymet verilememesi pek tabiidir.

[1] *G. Contenau*, La civilisation Phénicienne, p. 354, Paris, 1929

AKAD İMPARATORLUĞUNUN YIKILMASINDAN SONRA SİNEAR

Dördüncü Uruk Sülâlesi
2543 - 2517

Sumer medeniyeti üzerinde iki asra yakın (2725 - 2543) bir müddet, şaşaalı bir devir yaşıyan Samî Akad'lar, nihayet on ikinci hükümdarları *Şukarkib (Gimil - Dur - Kib)* zamanında Sumer'lerin ihtilâli neticesinde tarihe gömüldükten sonra Sinear'da dördüncü (*tarihi ikinci*) Uruk Sülâlesi teessüs etti [1].

Uruk Hanedanı, Akad'lara karşı Sumer'ler ihtilâlini muvaffakıyetle idare eden *Urnigin* tarafından kurulmuştu. Akad İmparatorluğunun yıkılması üzerine orduyu teşkil eden bedevî Samî'lerden bir kısmı şimale, yukarı Mezopotamya içlerine doğru çekilmiş, bir kısmı da badiyelerine dönmüşlerdir. Temeddün eden Samî'ler ise Akad ilinde kalarak, Uruk'ta kurulan Sumer devletinin hakimiyetini kabul etmişlerdir.

Sumer'lerin tekrar Sinear'a hâkim olmaları Sumer medeniyet ve kültürünün yeni baştan feyizli bir inkişaf göstermesine yol açmıştı. Fakat *Urnigin*'in istiklâli kazandıktan sonra ancak üç sene kadar yaşıyabilmiş olması, kendisini takip eden dört hükümdarın dördü de dahil olmak üzere hanedanının ancak 26 sene gibi pekaz bir müddet iktidar mevkiinde kalması, bu inkişafın ilerlemesine müsait olamamıştır [2].

---

[1] Muhtelif müelliflerin Sinear kronolojisi hakkındaki cetvelleri arasında ehemmiyetli farklar vardır. *E. Meyer*'in tercih ettiği kronolojide Akad İmparatorluğunun 2775 te kurularak 197 sene yaşadıktan sonra 2576 da münkariz olduğunu, bunlara halef olan Uruk Sülâlesinin de 2575 den 2550 tarihine kadar payidar olduğu görülmektedir. Halbuki *Delaporte* ve *Gustave Fougéres* ve *A. Moret* de ayrı ayrı kronolojiler takip edilmiştir. Burada *A. Moret*'nin kronolojisi tercih edilmiştir.

[2] Mitolojik devirdeki sülâlelere göre dördüncü, tarihi devre nazaran da ikinci addedilen bu Uruk Sülâlesinden gelen hükümdarların adlarile saltanatları müddeti aşağıda gösterilmiştir.

	Müddeti saltanatı			Müddeti saltanatı
1. — *Urnigin*	3 sene		4. — *Başaili*	5 sene
2. — *Urginar*	6 »	Evvelkinin oğlu	5. — *Urütü*	6 »
3. — *Küdda*	6 »			

Dördüncü Uruk Sülâlesinin son hükümdarı olan *Urütü* zamanında, Akad imparatorlarından *Şarganişari* tarafından vaktile tenkil edilmiş olan Gutiyum kabilelerinin yani Guti'lerin Zagros dağlarından ovalara inerek Sumer - Akad illerini istilâ etmeleri, inkişafa yüz tutan Sumer medeniyetini yeniden boğmuş oldu. Guti'lerin Sinear'ı istilâsı Milâttan önce 2500 tarihinden sonra vukubulmuş ve 132 sene kadar sürerek Sumer'lerin istiklâlden mahrum ve acıklı bir hayata mahkûm olmalarını intaç etmiştir.

GUTİ'LERİN SİNEAR'I İSTİLÂSI

MİLÂTTAN ÖNCE 2500 DEN İTİBAREN

Guti'ler, başlangıcı malum olmıyan zamanlardanberi Zagros dağlarının yüksek mıntakalarında yaşıyorlardı. Bunların ırkî hüviyetleri meselesini münakaşa mevzuu yapan müellifler vardır, fakat, bunların da Sumer'ler ve Eti'ler gibi menşeleri Orta Asyaya dayanan büyük kütleye bilhassa Ön Sumer'lere mensup Boylardan oldukları ihtimali pek kuvvetli görülmektedir. Orta Asyadan garbe akan büyük göç dalgalarına mensup olan Guti'ler, Mezopotamyaya veya Anadoluya gidecekleri yer de Zagros dağlarının yüksek mıntakalarında kalmış bu havalide dağlılara mahsus bir hayat sürmüşlerdir. Bunlara verilen Guti adile Kuteti arasındaki yakınlık tetkika şayandır.

Guti'ler, dağlık ve medeniyetin inkişafına az müsait bir mıntakada kaldıkları için, Sumer'ler veya Eti'ler gibi anayurttan getirmiş oldukları Neolitik medeniyeti inkişaf ettirememişlerdi. Fakat, Orta Asyalı ırkın manevî ve cismanî bütün seciyelerine malik bulunuyorlardı. Bu iradeli, azimli çevik, mert ve yılmaz insanlar, anayurt medeniyetini pek çok terakki ettirememekle beraber, Gutiyum denilen bir şehir kurabilmişlerdi.

Samî Akad'lar Sinear'a hâkim oldukları zaman en korkulu rakip olarak karşılarında Guti'leri bulmuşlardı. Akad'ların *Naram-Sin* ve *Şargalişari* gibi büyük ve kudretli hükümdarları Sinear'ı istilâ tehdidinden kurtarmak için Guti'lerle pek çok uğraşmış, hattâ *Şargalişari* bir aralık bunların *Şarlak* adlı başbuğlarını esir etmiş, fakat onları kat'î surette inkiyat altına

alamamışlardı. Bu maceralardan sonra bir asra yakın bir müddet sükûnetlerini muhafaza eden Guti'lerin Milâttan önceki 2500 tarihlerine doğru Sinear'ı istilâ etmiş olduklarını görüyoruz[1]. Bu istilâ neticesinde Sumer'lerin ikinci Uruk Kırallığile Lâgaş Prensliği munkariz olmuş, Sinear'da Guti'ler hakimiyeti başlamıştır.

Guti dalgalarının yüksek mıntakalardan münhat Sinear'a doğru akmaları, bu tarihlerde Mezopotamya'nın şimali şarkîsinin Asya içerilerinden gelen yeni bir muhaceret seylâbesile sarsıldığını, bu seylâbenin önüne gelen boyları yaylâlardan vadilere sürüklediğini göstermektedir. Maniaları yıkıp deviren bu seylâbenin kuvvetli tesiri Samî Amuru'ları bile sarstı. Akad imparatorluğu devrinde, evvelce bulundukları şimalî Suriye'den bazı Boylar Fırat boylarına doğru sarkmış, bu zamana kadar tarihte adı görülmiyen bir şehre, bilâhare bütün Sinear'a adını verecek olan Babile sevkulceyş bir köprübaşı kıymet ve ehemmiyetini kazandırmışlardı.

Orta Asyalılarla Samî'lerin bir daha karşılaşmalarından Fırat boylarında hasıl olan heyecan, Biblos'tan Mısır sahillerine, Amuru'dan Kenan illerine (*Palestin taraflarına*) kadar yayıldı. Mısırdaki altıncı sülâle Firavun'larından Birinci *Pepi*, 2500 tarihlerinde bu heyecanın doğurduğu dalgalar neticesi olarak şarktan Mısırı tehdit eden bir istilâya karşı koymak için askerini silâh altına almağa mecbur oldu.

Guti'ler istilâsı, o zamana kadar Sinear Hegemonyalığı için Sumer'lerle Akad'lar arasında devam eden mücadeleye benzememişti. Bu istilâ şimalî (*Akad*)ları da, cenubî (*Sumer*)leri de sindirmiş, bütün ağırlığile memleketi kasıp kavurmuştu.

Guti'lerin Sinear'a indikleri zaman başlarında bir kıral bulunmadığı söylenilmektedir. Fakat, herhalde bunların ötedenberi birtakım Boybeyleri idaresinde bulundukları muhakkaktır. Guti'ler, Akad-Sumer'ler illerini istilâ ettikten sonra tabiatile bu Boybeylerinden sivrilen kudretli biri kıral unvanını almış, yeni bir hanedan kurmuştur. Bu hanedan 2500 den sonra 132 sene kadar devam etmiştir.

[1] *E. Meyer* Guti'lerin Sinear'ı 2550 tarihinde istilâ etmiş olduklarını kabul eder. *Louis Halphen* idaresinde neşredilen Peuple et civilisations adlı umumî tarihin birinci cildinde *(Les premi. civilis. p.93)* Guti'lerin Sinearı istilâsı 2622 tarihinde vukubulduğu ve Samî Akad devletinin bunlar tarafından yıkıldığı iddia edilmektedir.

Guti'ler Sinear'ı istilâ ettikten sonra payitahtlarını şimalde Subartu (*Asuriye*) mıntakasındaki Arrafa (*Bugünkü Kerkük şehri yerinde*)kurmuşlardı. Guti hükümdarlarının malum olan adları, Mitannî'lerin adlarına pek ziyade müşabihtir. [1] Bu da Guti'lerin Eti'lerle ayni ırktan inmiş olduklarını teyit etmektedir. Mitannî Boyları Guti'lerin Sinear'ı istilâlarından daha evvel, yani Akad'lar zamanında Asuriye havalisine yerleşmiş bulunuyorlardı.

Guti'ler, Sinear'a büyük bir savletle girmiş, şehirleri yağma, mabetleri talan etmiş, buralarda buldukları sitatüleri, hükûmet merkezi yaptıkları Arrafa şehrine götürmüşlerdir. Guti kırallarından *Lasirab*'a ait bir kitabe bulunmuştur. Kitabede bir Akad masalı yazılmıştır. Masalda Sumer mabutlarından *İnnina* ile (*Sin*) *Nannar* mabutları Guti'lerin millî mabutlarile beraber tebcil edilmektedir.

Dağlık mıntakalardan inen Guti'ler, sert ve haşin adamlardı Sinear'ın medeniyetle incelmiş zarif halkına bunların hâkimiyetleri pek ağır gelmişti. Cenupta Sumer'lerin millî büyük mabutları *Enlil*'in makarrı olan Nippur, son Sumer hanedanına payitaht olan Uruk, mamur Lâgaş şimalde Akad İmparatorluğuna payitaht olan Agade ile Samî'lerin büyük mabudu *Şamas*'ın makarrı bulunan Sıppar gibi büyük ve mamur şehirler halkı tabiatile bu sert idare altında ezilmişlerdi.

Gerçi Guti'ler, Sinear'ın şimal ve cenubundaki sitelerin başında bulunan Patesileri vali sıfatile yine mevkilerinde bırakmışlardı. Fakat, tarhettikleri ağır vergiler, idarelerindeki sertlik halkı bizar bırakıyordu. Bu vaziyete tahammül edemiyen Sumer'ler, medenî muhitin tesiri altında rehavete düşen müstevlilere karşı 2374 tarihlerine doğru Uruk'ta isyan bayrağı açtılar. Sumer'lerin başında bilâhare Uruk kıralı ilân edilen ve tek başına beşinci Uruk sülâlesini teşkil edecek olan *Utu hegal* bulunuyordu.

Sumer isyanının millî bir ihtilâl mahiyetinde olduğu kitabelerde Sumer'lerin ulu mabudu *Enlil* ile Uruk mabudesi *İnnina*'dan başka millî kahraman *Gılgamış*'ta himaye ve mu-

[1] Guti hükümdarlarından ancak beşinin ismi malûmdur. Fakat bunların da ne zaman ve ne kadar hükûmet sürdükleri meçhuldür. Malûm isimler şunlardır:

1. Lasirab, 2. Basium, 3. Enridupizir, 4. Saratigubisin, 5. *Tirigan,*

zaheretinden bahsedilmiş olmasından anlaşılıyor. Uruk ve Kullab kuvvetlerinin başına geçen *Utu hegal* nihayet Guti'ler



Şekil: 155 — *Gudea* heykeli

hükümdarı mağrur *Tirigan(Tirikan)*'ı mağlûp etmeğe muvaffak oldu. *Tirigan*, harp sahasından kaçarak Dubrum kalesinde

tahassun etti. Fakat nihayet zevcesi ve çocuklarile beraber *Utu hegal* tarafından esir edilerek Guti'ler saltanatına nihayet verildi. (2374).

Sumer'lerin Guti'ler idaresi altında pek ziyade ezilmiş oldukları, bunların saltanatını yıkarak kendilerine hürriyet ve istiklâl kazandırmış olan *Utu hegal*'ı Uruk'un destanî kahramanı *Gılgamış* gibi millî bir halâskâr olarak tebcil etmiş olmalarından anlaşılmaktadır. İstihlâs mücadelesinde Samî Akad'ların Sinear'da bir varlık olarak görülmemeleri şayanı dikkattir.

Guti'lerin henüz epeyce takarrür etmemiş olan hakimiyetleri devrinin son zamanlarında Lâgaş sitesinde, Patesi olan *Gudea*'nın Sumer medeniyetine Rönesans devrini açmış olduğunu biliyoruz. [Şekil: 155-156]

GUTİ'LERİN DEVRİNDE LÂGAŞ SİTESİ VE SUMER MEDENİYETİNİN RÖNESANSI

TAKRİBEN 2550 — 2400

Lâgaş sitesinin ötedenberi Sumer medeniyetinin başlıca merkezlerinden biri olduğunu görmüştük. Milâttan önceki 2750 tarihlerine doğru Lâgaş Patesiliğinde bulunan *Urukagina* devrinde Umma Patesi, meşhur *Lugalzaggisi*, Sinear'ın diğer siteleri gibi Lâgaş'ı da hakimiyeti altına almış, Lâgaş Patesisiliğini ortadan kaldırmıştı.

Fakat, Akad'lar İmparatorluğunu kuran *Şarrükin*, 2725 tarihlerine doğru *Lugalzaggisi*'nin kurduğu Sumer İmparatorluğuna varis olduğu zaman, Lâgaş da Samî Akad'lar hâkimiyeti altına girmişti.

Akad'ların üçüncü hükümdarı *Maniştisu* devrinde Lâgaş, *Engilsa* tarafından yarı müstakil bir Patesilik kurulmuş olduğunu görüyoruz. Buna halef olan *Lugalüşumgal*, Akad'lardan *Birinci Şargalişarri* ile muasır bulunuyordu. Akad'ların büyük hükümdarı *Naram-Sin* devrinde ise Lâgaş Patesiliğinde *Urbabbar* ve *Lugalbür* adlı Patesilerin yekdiğerine halef oldukları anlaşılıyor. Gerek Akad'lar ve gerek onlara halef olan dördüncü Ur Hanedanı devirlerinde Lâgaş'ta *Başamama*, *Ugme*, *Urmama*, *Kaazag*, *Galuban*, *Galugulu*, *Urninsu* namlarında bunları metbu tanıyan fakat dahilen müstakil bulunan Patesiler, Lâgaş'ın tarihî medeniyetini yaşatıyorlardı.

Guti'ler Sinear'a hâkim oldukları zaman, kendilerini metbu tanımak ve muayyen vergi vermek şartile Lâgaş Patesiliğini ipka etmişlerdi. Lâgaş'taki kadîm (*Eninnu*) mabedini yeniden kurmakla şöhret alan *Urbau*'nun Patesiliği bu devre aittir. *Urbau*'nun bize kadar küçük bir heykeli gelebilmiştir. Diyorit taşından mamul olan bu heykel le (*Louvre*) deki heykeller arasında Urbau'nun önünde bir resim tahtası ve üzerinde plân bulunan bir mimar heykeli de vardır. Sumer'lerin yün

peşli Konakeş'leri yerine uçları göğüs üzerine gelmek üzere bir peştamal almış olduğu görülüyor. *Urbau*[Şekil:157] birçok imar işlerile uğraşmış bu meyanda başta Bao ve Ninagal mabetleri olmak üzere on mabedi yeni baştan yaptırmıştır. Kendisine *Urgar* ve *Nammahni* adlarındaki damatları halef olmuşlardır. Bunlar bıraktıkları tabletler ve zev-



Şekil : 156 — *Gudea* heykeli



Şekil : 157 — Diyoritten mamul Lâgaş *Panesis Ur - Bau* heykeli

celeri tarafından namlarına yaptırılan heykeller ile tanınmışlardır. Bunlardan sonra vaziyeti iyice anlaşılamıyan *Urninsum* adlı birinin Lâgaş'a Patesi olduğu zannolunu-

yor. *Urbau*'nun diğer bir damadı olan ve Sumer rönesansının kahramanı sayılan *Gudea* bundan sonra iktidar mevkiine geçmiştir [1].

Gudea bütün gayretile Sumer medeniyetini inkişaf ettirmeğe çalışmış, bu suretle Sumer kültürünün rönesans devrini yaratmıştır.

Gudea, küçük Lâgaş sitesinde, bugün bile hayretle temaşa edilen Sumer medeniyet ve sanatinin kıymetli abidelerini yaratmakla uğraşıyordu. Fırat ve Diclenin getirdiği balçıktan teşekkül eden Sinear'ın arzî vaziyeti, iklimin burada, bina yapmağa müsait ormanlar yetişmesine müsait olmaması yüzünden, Sumer mimarîsi inşaat için kerpiç ile hurma ağaç ve elyafından başka birşey bilmiyordu.

Sumer'ler o zamana kadar kil ile karışık balçığı güneşte kurutarak kerpiç veya fırında pişirerek tuğla yapıyor, bunları Mezopotamya'da mebzul olan bitum veya sulu alçı ile sıvadıktan sonra inşaatta kullanıyorlardı. Arazi münhat ve tuğyan zamanlarında nehir suları tarafından basıldığı için binalar yüksekçe tepeler üzerinde kuruluyordu. Münasip tabiî tepeler bulunamadığı yerlerde ise evvelâ sun'î olarak yüksekçe bir taraça hazırlanıyordu.

Mukavemetli olmaları için duvarlar gayetle kalın yapılıyor, hararetin şiddetinden naşi, pencereler de pek küçük bırakılıyordu. Ayni sebebe mebni kapılar da dar ve alçak yapılıyordu. Evlerin bu vaziyeti hem ani baskınlara karşı onlara bir nevi kale mahiyeti veriyor, hem de içindekilerini, Sinear'ın yakıcı güneşine karşı muhafaza ediyordu. Damlar, ekseriyetle düz ve toprakla örtülü olarak yapılıyordu. Maamafih, küçük binaların damlarını çıkıntılı kümbetler şeklinde yapmağı da biliyorlardı. Memlekette başka cinsten ağaçlar mevcut olmadığından direkler ve tavana atılan potreller hurma ağacı kütüklerinden yapılıyor, mertek yerine de Sinear'da mebzul olan sazlar kullanılıyordu. Sumer'ler binaların haricî tezyinatına o kadar ehemmiyet vermiyorlardı.

[1] *E.Meyer*, *Gudea* devrini 2600—2500 tarihleri arasında göstermekte ise de diğer müellifler ve ezcümle *Delaporte*, *Gustave Faugères*, *Gudea*'nın müstakillen harekete başladığı tarihi 2500 olarak tesbit etmişlerdir. *A. Moret* ise bu zamanı daha sonraya atmaktadır.

Kerpiç duvarlar, gerek havanın tesirile ve gerek başka sebeplerle kolayca yıkıldığı için, Sumer Patesisi ve kırallarının sıksık mabetleri tamir etmek veya yeniden yaptır-



Şekil: 158 — Lâgaş Patesisi *Gudea* Milâttan önce üçüncü bin ortalarına ait



Şekil: 159 — Diyoritten yapılmış başı kopmuş diğer bir *Gudea* heykeli Bilhassa omuzlarının genişliği göze çarpmaktadır.

mak mecburiyetinde kalmış olduklarını görüyoruz.

Gudea zamanında, Sumer'lerin bu an'anevî mimarî tarzı terkedilmiş, inşaat için lâzım olan ve Sinear'da bulunmıyan malzeme, civar memleketlerden getirilmeğe başlanmıştır. *Gudea* bir kitabesinde, Lâgaş'ın hamî mabudu *Ningirsu*'nun rüyasına girerek namına bir mabet inşasını emrettiğini söyledikten sonra kendisinin yaptıracağı bu mabedin seleflerinin

inşa ettirdiklerinden daha mukavemetli ve daha güzel olmasını temin için münasebette bulunduğu memleketlerden mukavemetli ve kıymetli keresteler, nadir taşlar ve altın getirtmiş olduğunu haber vermektedir.



Şekil : 160 — *Gudea* heykeli

Gudea'nın son zamanlarda keşfedilen ve Sumer san'atinin şaheserlerinden sayılan bir heykeli üzerindeki bu kitabede Lâgaş Patesisi inşaat ve tesisatını sayıp dökerken lâzım

olan keresteleri *İba* (*Amanus*) memleketinin sedir ormanlarından, mermerleri Amuru'lar memleketindeki Tidanu dağından, bakırlar Ki - Maşk (*Demşk*) memleketi civarından getirttiğini kaydetmektedir. Basra körfezi etrafındaki *Magan* memleketinde bulunan dağlar(*Khaku ve Melukka*) da kendisine lâzım olan taşlarla altın ve keresteyi veriyorlardı.

Lâgaş'da *Gudea*'dan evvel de Sumer san'at ve medeniyeti inkişafa başlamıştı. Bu sitenin *Gudea*'dan evvelki Patesilerinden *Urbau*'nun inşa ettirmiş olduğu müteaddit mabetler, o devirdeki Sumer medeniyetinin yüksekliği ile mütenasip abidelerdi. Bu mabetlerden birinin harabesinde *Urbau*'nun mabut *Ningirsu*'ya ithaf edilmiş, tabiî cesametin yarısında bir heykeli bulunmuştur.

Gudea'nın uzun süren saltanat devri, san'at, ticaret, servet ve refah itibarile, Lâgaş'ın en şanlı zamanıdır. Kitabelerden *Gudea*'nın, şarkta Elâm'lar ve garpte Suriyelilerle ticarî münasebatta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Gudea, tamir ettirdiği veya yeniden yaptırdığı her mabette, mabudun heykeli karşısında kendisinin de mütevazi ve hürmetkâr vaziyette bir sitatüsünü koyduruyordu. Bu mabetlerin harabelerinde, bugün bile hayret ve takdirle temaşa edilen bu heykellerden bazıları keşfedilmiştir. *Gudea*, (*Eninnu*) mabedinin avlusunda yedi dikili taş rekzettirmişti. Kitabe ve kabartmaları ihtiva eden bu taşlardan ikisinin parçaları enkaz arasında bulunmuştur. Lâgaş (*Tello*) hafriyatında bunlardan başka Toros mermerlerinden mamul ve altın kaplamalı aslan başlarile müzeyyen bir takım silâhlarla dragonla mücehhez bir vazo da keşfedilmiştir.



Şekil : 161 — *Gudea*'nın başı
Başında bir turban vardır.

Tello hafriyatında bulunan eserlerden Fransanın Louvre Müzesinde *Gudea*'ya ait on bir büyük ve iki küçük heykel, iki dikili taş parçası, Lâgaş.ın büyük mabedinin tekrar inşası hatırası olan pişmiş topraktan mamul iki silindir ile birçok



Şekil: 162 — *Gudea*

tuğlalar, tabletler, vazolar, silâhlar ve mühürler bulunmaktadır. Bunlar arasında bir de aslan heykeli vardır.

Gudea, (*Eninnu*) mabedini pek müzeyyen ve muhteşem olarak yaptırmıştı. O zamana ait üstüvanelerde bu mabedin inşası için yapılan hazırlıklar uzun uzadıya anlatılmış, binanın küşat merasimine dair pek çok tafsilât verilmiştir.

Gudea, tamir ettirdiği mabetlere eski vakıflarını temin etmeğe ehemmiyet verdiği gibi yeni iratlarla bu vakıfları zenginletmeği de ihmal etmemiştir.

Hayatını medenî faaliyet ve inşaat ile geçiren *Gudea*'nın kitabelerinde harbe ait tek bir vak'a vardır. Bu da Anşanlar aleyhine yapılan küçük bir seferden ibarettir.

Lâgaş'ın refah ve saadeti *Gudea*'nın oğlu ve halefi *Ur-Ningirsu* zamanında da devam etti. Bu prensin, zarafeti ve mükemmeliyeti ile takdirlerle karşılaşan kaymak taşından mamul heykelleri bulunmuştur. Biri Louvre diğeri Berlin müzelerinde olan her iki heykel de o devir san'atinin şaheserlerinden sayılmaktadır. Bu zamana ait birtakım kabartmalar, gürzler



Şekil: 163 — Lâgaş Patesisi *Gudea*'nın sitatüsü



Şekil : 164 — *Ur - Ningirsu* heykeli

vazolar, bakır ve tunç heykelcikler ve diğer kıymetli eserler arasında, Sumer san'atinin vâsıl olduğu tekâmül devresini

temsil eden ve bu klâsik san'atin şaheseri sayılan bir kadın heykeli hayret ve takdirlerle temaşa edilmektedir. Şayanı hayrettir ki bu eserlerin ibda edildiği Lâgaş şehri, ne kırallık payitahtı, ne de müstakil bir prenslik merkezi değildi.

Gudea'nın Guti kıralları karşısındaki vaziyeti hakkında bilgimiz müphemdir. Fakat oğlu *Ur-Ningirsu*'ya ait bazı kitabelerden Lâgaş Patesisinin Guti kıralına, kıraliçeye, kıralın oğluna, saray erkânına vergi mahiyetinde takdimelerde bulunduğu aşikârdır. Lâgaş'ın bu mesut devresinin Guti'ler hakimiyetinin devamı müddetince payidar olamadığı anlaşılıyor. Diğer taraftan son hü kümdar *Tirikan*'ı mağlûp ve esir ederek Guti'ler saltanatına nihayet veren beşinci Uruk sülâlesinin yegâne hükümdarı *Utuhegal*'de zaferinin semeresini lâyıkile iktitaf edemedi. Keşfedilen bir vesikaya göre yirmi dört sene sonra (2374 - 2350) kendisile beraber beşinci Uruk hanedanı da sahneden çekildi. Sinear hegemonyası üçüncü Ur hanedanına geçti (2350).



Şekil : 165 — *Gudea* devrinde eşarp serpuşlu bir kadın başı

SİNEAR'DA SUMERLERİN ÜÇÜNCÜ UR SÜLÂLESİ SUMER - AKAD KIRALLIĞI

(2350-2237)

Guti'lere karşı isyan ve Uruk'ta istiklâlini ilân eden *Utu hegal*'in hakimiyetini bütün Sinear'a teşmil edebildiği ve bir halefi olup olmadığı malûm değildir. *Utuhegal*'in yirmi dört sene kadar hüküm sürdükten sonra Sinear hegemonyasının Milâttan önce 2350 tarihine doğru Uruk'tan Ur'a geçtiği anlaşılıyor. *E. Meyer* bu vak'anın 2469 tarihine doğru vukubulmuş olduğunu kabul etmektedir.

Ur'da üçüncü Ur hanedanını kuran *Ur-Nammu*'dur. Bu prens *Ur-Angur* adile anılır. *Ur-Nammu*'nun hegemonyayı nasıl elde ettiğine dair malûmatımız yoktur. Herhalde Ur'un Sinear hegemonyasını kazanmasını *Gudea* ile yeniden parıldıyan Lâgaş'ın birdenbire husufa uğrayışından sonra olduğu muhakkak tır. *Ur-Nammu* sahneye çıktığı zaman, Ur şehrinin harap bir halde bulunduğunu biliyoruz. Bu prens, bir kita besinde harap olan şehri imar, yanmış bulunan sarayı ye niden inşa ettiğini, harap bir halde olan kale duvarlarile mabut *Nannar*'ın mabedini yeniden yaptırdığını anlatmaktadır.

Ur-Nammu, payitahtını yeni baştan kurduktan sonra Uruk'u zaptederek oğlunu bu sitedeki İnanna mabedi baş rahipliğine tayin etti. Sonrada Lâgaş, sitesi üzerine yürüdü. Lâgaş Patesisliğinde bulunan *Ur - Ningirsu*'yu iskat etti. Yerine *Ur - Abba*'yı Patesisliğe geçirdi. Lâgaş'ın eski prensi *Ur-Ningirsu*'ya da bu sitedeki mabetlerden birinin rahipliğini verdi.

Ur - Nammu'nun Sumer mıntakasındaki siteleri hakimiyeti altına topladıktan sonra fütuhatını Akad havalisine kadar teşmil ettiği anlaşılıyor *Ur - Nammu*'yu metbu tanıdığını kaydeden *İşkonsin* Patesisi *Haşhame*'re ait bir üstüvanede - mühürde-ki bu devir hakkâklığının en güzel örneğidir. *Ur - Nammu*'nun Akad mıntakasına hâkim olduğu kaydedilmiştir. Bu zamandan sonra Sumer'lerle Aka'dlar tek bir bayrak altında

birleşmiş. *Ur-Nammu*'da Kıt'alar Sultanı *Enlil*'den (*Lugal-Ki-Yenzi Kiyurig*) yani Sumer-Akad kıralı unvanını aldı. Fakat kıralılıkta hâkim unsur Sumer'lerdi. Samî Akad'ların devlet üzerinde hiçbir tesirleri yoktu. Akad ilindeki eski payitaht, ikinci derecedeki şehirler arasında bulunuyordu. Resmî dil Sumer'ce idi. Yalnız ahalisi kâmilen Samî olan bazı nahiyelere gönderilen fermanlarda Akad dili kullanılıyordu [1].



Şekil : 166 — Büyük *Gudea* heykeli

Ur - Nammu, bir devlet kurmak için icap eden vasıfları haizdi. Cidden iyi kurulmuş bir brokrası sayesinde hâkim olduğu memleketin her tarafını sımsıkı bir surette merkeze bağlamak kudretini göstermiştir. En bariz vasfı merkeziyetçiliktir. O zamana kadar ayrı ayrı Patesiler idaresinde tam veya yarı müstakil bir hayat geçirmeğe alışmış olan Sinear sitelerini bir merkeze bağlamak hususunda hayrete şayan bir muvaffakiyet göstermiştir. Bir kitabesinde de devri

[1] *L. Legirain, Le Temps des rie d' Ur 1919*

saltanatı senelerinden birini (*Aşağı memleketten Yukarı memlekete*) yaptığı sefer senesi adını vermektedir. Burada bahsedilen yukarı memleketin Akad havalisi olduğu malûmdur. Bundan anlaşılıyor ki *Ur-Nammu*, zamanında bütün Sinear'ı, üçüncü Ur



Şekil : 167 — *Ur - Ningirsu* büstü

sitesinin hakimiyeti altında toplamış, halkına büyük bir imparatorluğa temel olabilecek resanette bir devlet bırakmıştır.

BÜYÜK SUMER İMPARATORLUĞU

Ur-Nammu'dan sonra Ur, büyük Sumer İmparatorluğunun merkezi olmuştur. İmparatorluğu kuran *Ur-Nammu*'nun oğlu *Şulgi*'dir. Tarihte *Dungi* adile de anılan bu prens zamanında (2332 - 2274), Sumer satveti gerek fetihler ve gerek idarî ve medenî yükseklik itibarile son haddine erişmiş, Ur sitesi o zamana kadar hiçbir Sumer sitesinin mazhar olamadığı kudreti kazanmış, *Şulgi*'de *Yedi İklim Hükümdar* unvanını almıştır.

Şulgi Sinear'ın imarı millî san'atlerin terakkisi yolunda babası tarafından başlanılan faaliyeti, hayrete şayan bir surette inkişaf ettirmiştir. Bu sayede her tarafta yeniden kanallar açılmış, mabetler kurulmuş, büyük ve devamlı bir imar ve inşaat devri başlamıştır. Keşfedilen kitabelerden bu devirde Uruk'da mabut *Nanai*; Oppis'de mabut *Ninharsag*; Lâgaş'da mabut *Ningirsu* ve mabude *Nina*; Kutha'da mabut *Nergal* Nippur'da mabut *Enlil* ve *Ninlil*; Larsa'da mabut *Şamas (Babbar)* namlarına mabetler kurulmuş olduğu görülüyor[1].

Şulgi babasının merkeziyet siyasetini takip etmiş, imparatorluk birliğinin ve topraklarının muhafazası için lâzım gelen tedbirleri almıştır. İmparatorluk hudutlarındaki cesur ve barbar kavimlerin tecavüzlerine karşı koymak, ticaret yollarının ticaret kervanlarının emniyetlerini temin etmek üzere sınırlarda bir takım uç Beylikleri kurmuştur. *Şulgi*nin 58 sene süren uzun saltanatı zamanı, iki devre ayrılabilir. Birinci devrede Sumer imparatoru munhasıran sulh ve sükûn içinde imar ve temdin işlerile meşgul olmuştur. *Şulgi* bu devirde birçok mabetler kurmuş veya eski mabetleri yeni baştan yaptırmış, mabetlere eşya ve levazım almış, umumî müesseseleri arttırmış, kanallar, yollar açmış, birçok abideler vücude getirmiştir.

Şulgi beşeriyet tarihinde ilk kanun vazilerinden biridir. Sumer'lerin bu şöhretli imparatoru, eski türe ve yasaları toplamış, bunları yeni ihtiyaçlara göre ıslah ve tadil etmiş veya büsbütün yeni birtakım, esaslar kurmuş, kendi tabirile adaleti yeniden hükümran etmiştir. *Şulgi* bu faaliyeti esna-

[1] G. *Janneau*, Une dynastie chaldéenne,, Les rois d'Our, Préface de V. Scheil, Paris, 1911

sında hegemonyasını tevsi için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Bir taraftan adlî ve hukukî teşkilât yapan *Şulgi* diğer taraftan da askerî tensikat faaliyetine ehemmiyet vermiş, ordusunda birçok yenilikler yapmıştır. Sumer'lerin seyrü hareket kabiliyeti pek az olan ağır zırhlı piyade kıt'aları yerine hafif ve seyrüsefere kabiliyetli alaylar ikame etmiştir. Sumer imparatoru bu suretle ordusunu yenileştirdikten sonra fütuhata atılmıştır. Bu suretle cülûsunun 33 üncü senesinden itibaren saltanatının ikinci devri başlamıştır. *Şulgi* bu devrede muharebe ve fütuhat ile uğraşmış, Sinar'a karşı tehditkâr bir vaziyet alan şimal ve şark havalisindeki savaşçı kavimlerle çarpışmıştır. Ordusunu dağlık ve sarp mıntakalarda harekete kabiliyetli bir hale getirmesi sayesinde; bir kitabesinden anlaşıldığına göre; Zagros dağlarının garp versanlarında oturan Simuru, Ganhar, Lülübi, Harşi, Kimaş, Urbillum kabîleleri üzerine dokuz defa asker sevketmiştir. Bu dağlı kabîlelerle senelerce süren mücadele neticesinde, Diclenin şarkındaki Kazallu ile Kimaş arazisi imparatorluğa ilhak edilmiş, Simuru ve Lülübi Boyları inkıyat altına alınmıştır. *Dungi* imparatorluğa ilhak ettiği mahallerde birer uç Beyliği kurmuş, buralara birer Patesi tayin etmiş, bu suretle ani baskınlara karşı birer set vücude getirmiştir.

Bu devirde Elâm havalisi de yeniden Sinear'ın nüfuzu altına girmiş *Şulgi*'nin kızı ile evlenen *Anşan* Patasisi Ur imparatorunu metbu tanımıştır. Sus hafriyatında, bu devirde Ur'dan Elâm'a gönderilmiş asker ve memurların yol masraflarını ihtiva eden birtakım hesap tabletleri ile *Şulgi*'nin buralarda birçok mabetler inşa ettiğini bildiren kitabeler, Elâm havalisinin Ur hegemonyası altına girmiş olduğunu göstermektedir. *Şulgi* fütuhat devrinde Subartu'yu yani şimalî Mezopotamya'yı istilâ ederek buralardaki Magda ve Arrapkha (*Kerkük*) sitelerine hakimeyetini tanıttırmıştır. Amuru'da ve Oront üzerindeki Kâtna'da bulunan abideler *Şulgi*'nin Antilübnan eteklerine hattâ Akdeniz kıyılarına kadar olan sahaları da zaptetmiş olduğunu teyit etmektedir. Kapadokyada Kayseri civarında Kültepe o zamanlar Sumer kolonisi merkezlerinden biri idi. Burada Ur kırallarının ve bilhassa *İbi-sin*'in isimlerini muhtevi birtakım tabletler ve mühürler bulunmuştur. Sumer'lerin fatih imparatorunun dört ülke [Sinear, Elâm, Subartu, Amuru ülkeleri] hükümdarı unvanı-

nı taşıdığını gösteren tabletler bu fütuhatı teyit etmektedir[1]. Bu suretle Sumer hakimiyeti Mezopotamya havzasının en mühim kısımlarını, bilhassa Akad'lar zamanında Samî'leşmeğe başlamış olan mıntakaları, yeniden kaplamış oldu. Bu mıntakaların başında Susiyan yani Sus havalisi bulunuyordu. Elâm'larla meskûn olan bu mıntakada Akad'ların hakimiyetleri zamanındanberi, resmen Samî dili konuşulmağa başlamıştı. *Şulgi*'nin Elâm'lar diyarını büyük bir mukavemet görmeksizin zaptetmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat, o zamanlar Mitanî'lerle meskûn olan Subartu'ya yani Asur mıntakasına nüfuzunu birçok akınlardan sonra tanıttırabilmişti.

Sinar'dan başka Elâm ülkesini, Subartu denilen şimalî Mezopotamya'yı şimalî Suriyeyi ihtiva eden bu büyük imparatorlukta idare makinesinin gayet iyi bir surette teçhiz edilmiş olduğu Niffer'de, Mugheir'de Tello'da keşfedilen kitabelerden anlaşılmaktadır. Tello tabletleri, *Şulgi*'nin ve hükûmetinin uzak vilâyetlerin en küçük işlerile bile alâkadar olduklarını gösteriyor. Bu tabletlerden anlaşıldığına göre, *Şulgi* uzak vilâyetlerin ahvalinden vakitü zamanile haberdar olabilmek için, muntazam posta yolları ve posta seferleri yaptırmış, posta tatarları için yollarda inecek ve dinlenecek menziller kurdurmuştu. Bu sayede emirleri süratle imparatorluğun en uzak yerlerine kadar gidiyor, buralarda bu emirlerin icra olunup olunmadığı kontrol edilebiliyordu. *Şulgi* hakimiyeti altında bulunan sitelerin, kendisini metbu tanıyan prenslerin, ayni zamanda dinî bir vazife olan vergilerini muntazaman vermelerine ve bu vergilerin tahsis edildikleri hizmetlere sarf edilmelerine pek ziyade itina ediyordu. Vergilerin tahsili, sarfı muntazam usullere tâbi bulunuyordu.

Şulgi cülûsunun 48 inci senesinde Sumer'lerin büyük mabudu *Enlil*'e takdim edilecek kurbanlar ve adaklar için, Nippur'a yarım saat mesafede mükemmel bir park yaptırmıştır. Üçüncü Ur hanedanının inkırazına kadar muhafaza edilen bu park, halkın mabutlara yaptıkları adaklar, sitelerin, valilerin, tâbi prenslerin mabutlara takdime mecbur oldukları kurbanlar ile dolup boşalıyordu.

Mabetlerin ve hükümdar sarayının masrafları, siteler ara-

[1] Scheil, Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archeologie. Egyptiennes et Assyriennes, T. XVIII, p. 67.

sında taksim edilmişti. Ur, Umma, Babil, Marad, Adab, Şuruppak, Kazallu gibi bazı siteler, senede bir aylık masrafı temin etmekle mükellef bulunuyorlardı.

Eski Sumer hükümdarlarından *Lugalanda* ve *Urukagina* zamanlarında inkişaf etmiş olan bürokrasi, *Şulgi* devrinde muntazam bir şekil almıştı, devletin umumî varidat ve masarifi muntazam tabletlere kaydediliyor, bütün hesaplar itina ile tutuluyordu. Hesapları ihtiva eden tabletler, hazinei evrak memurları tarafından hıfzediliyordu. Hafriyat neticesinde bunlardan bir çoğu ele geçmiştir. Varidatın tahsiline, masrafların yapılmasına nezaret eden bir takım memurlar bulunduğu gibi defterlerin ve hesapların muntazaman yapılıp yapılmadıklarını tetkik için de müfettişler vardı.

Varidat ve masrafları ihtiva eden tabletlerde görülen isimler ve memuriyetler, *Şulgi* zamanında devlet teşkilâtının pek muntazam olduğunu, başta vezir olmak üzere umumî hizmetler için ayrı ayrı memurlar bulunduğunu göstermektedir.

Şulgi devrinde Patesiler, unvanlarını muhafaza etmekle beraber, istiklâllerini tamamile elden çıkarmışlardı. Bunlar Patesi namı altında *Şulgi* tarafından mansup memurlardan başka birşey değillerdi.

Sumer imparatoru, nüfuz ve satvetini arttıracak hiçbir fırsatı kaçırmamış, kan dökmeğe meydan bırakmadan birçok yerlerde kendisini metbu tanıttırmıştır. Cülusunun 25 inci senesinde kızı *Niyal İmmidaşu*'nun dağlık mıntakadaki *Maharşi* Hatunu (kıraliçesi) olduğunu görüyoruz. Bu sayede, bu havali de hakimiyeti altına girmiştir. 39 uncu senesinde de Anşan Patesisinin *Dunji* ailesinden bir perensesle evlendiğini biliyoruz. Fakat, sıhriyet münasebetile Elâm'larla Sumer'ler arasında teessüs eden hüsnü münasebet çok devam edememiş, dört sene sonra *Şulgi* Elâm ülkesini istilâ etmiştir.

Şulgi'nin son zamanlarına doğru, tıpkı Akad'lar kıralı *Naram-Sin* gibi mabut mahiyetinde takdis edilmeğe başlanmış olduğunu görüyoruz. O zamana kadar Sumer prenslerinden hiçbirine Allahlık isnat edilmediğine göre *Şulgi*'ye yapılan perestişte, Samî'lerin tesirini görmemek mümkün değildir. Esasen Samî'lerle Sumer'leri ayırt eden şeylerden biri, hükümdarları ulûhiyet derecesine çıkarıp çıkarmamaktır. Samî'ler, bunu yaptıkları halde *Şulgi*'ye gelinciye kadar;

Sumer'ler de böyle bir telâkki görülmemektedir. Fakat, Samî'lerin tesir ve telkini ile *Şulgi* namına mabetler kurulmuş, kamerî aybaşlarında ve ortalarında heykeline, adaklar yapılmıştır. Hattâ senenin bir ayına *Şulgi* bayramı adı verilmiş, namına ilâhiler, münacatlar tanzim edilmiştir. Bu münacatlarda Ur kıralı *Şulgi* kıral - mabut diye yadedilmiştir. Hattâ Bazı tabletlerde Samî lehçe ile *Şulgi* - İli *(Şulgi Allahımdır)*, *Dunji* - bani *(Dunji Haliktir)* ve *Dunji* - abi *(Dunji babamdır)* gibi tabirler görülmektedir.

Adalet ve icraatile Sami'lerce mabutlar derecesine çıkarılan *Şulgi* devri, Sinear'ın en müreffeh zamanlarından biridir. Bu hükümdarın satveti, memleketi haricî tecavüzlerden koruduğu gibi, dahilde de asayiş ve emniyeti temin etmişti. *Şulgi*'nin ıslah veya yeniden vazettiği kanunlar, imparatorlukta adaleti hâkim kılmış, medenî faaliyeti ise memleketi mamureye çevirmişti. Hükûmet halkın işlediği, kervanların gelip gittiği yolları, hububat ve meyva taşıyan kayıkların işlediği kanalları tamir ve muhafazayı umumî hizmetlerin başında tutuyordu. Bu kanalların güzergâhında vergi olarak aynen alınan hububatın konulmasına mahsus ambarlar bulunuyordu. Devlet varidatını, memleketin servet ve mahsulâtını tadat eden tabletler, bu devirde Sinear'ın pek zengin ve müreffeh olduğu kanaatini vermektedir. Şehir ve kasabaların etrafı meyva bahçeleri, hububat tarlaları ve hurmalıklarla, içleri de muhtelif san'atlerde çalışan işçi ve san'atkârlarla dolu idi. Bunlar arasında saz ve kamışlardan hasırlar, sepetler, sandalyeler, çitler yapan sepetçilerle demircilerin kuyumcuların dokumacıların ve kumaş boyacılarının adları tabletlerde sık sık geçmektedir.

Son zamanlarda Ur'da yapılan hafriyat neticesinde *Ur-Nammu* ve *Şulgi* devirlerinde bu eski sitenin umranı, abidelerinin ihtişamı itibarile emsalsiz bir belde olduğunu meydana koymuştur. Ur yakın şarkta sarayları, müteaddit mabetleri ile muazzam bir payitaht olarak tanıdığımız en eski beldedir. Şehirde Hamî mabudu olan *Nannar* namına yapılmış olan ve mabet - dağ denilen Ziggurat, uzunluğu 65, genişliği 43 metre olan bir kaide üzerine kurulmuş 20 metre irtifaında dört kattan mürekkepti. Ziggurat'ın önünde, sağında ve solunda da bir takım mabetler, ve manastırlar bulunuyordu. *Ortammo* ve *Şulgi* zamanlarında kurulan ve gittikçe geniş-

liyen bu müesseselere *Bursin* de birtakım ilâvelerde bulunmuştur.

Şulgi'nin son senelerine doğru onun Ön Asya kavimleri arasında yeniden başlıyan bir kaynaşma, tesirlerini Sinear hudutlarında da hissettirmeğe başlamış olduğu görülüyor. Bu kaynaşmanın şimali şarkîden gelen yeni bir muhaceret seylâbesi tesirile mi, yoksa zengin ve mamur Sinear etrafındaki ihtiras dalgalarının kabarmasından mı ileri geldiği kat'iyetle tayin olunamamaktadır. Bu sebep her ne olursa olsun, bu dalgalar *Şulgi*'nin ölümünden sonra, Sumer İmparatorluğunu tehdide başlamıştır.

Şulgi'ye oğlu *Bur-Sin* (2274 - 2265) halef olmuştur. Dokuz sene kadar az bir müddet hüküm süren bu prens *Şulgi*'den sonra gelen hükümdarlar arasında idareciliği ve imarcılığı ile temayüz etmektedir. Fakat iktidar mevkiine geçer geçmez babasının son zamanlarında Zagros mıntakasında başgösteren kaynaşma artmış, hudutlarda memleketi tehdit eden barbar sesleri yükselmeğe başlamıştı. *Bur - Sin* iktidar mevkiine oturunca hemen Diclenin öte tarafına asker sevkile, kabaran hırsları bastırmağa çalıştı.

Keşfedilen vesikalarda *Bur - Sin* (*veya Pur - Sin*) nin Eridu mabedini tamir, Ur'da bir abide rekzettirdiğini, ay mabudünün mabedine yeniden birçok kısımlar ilâve, mabut *Enlil*'e takdim edilecek adaklar (*Bal, tereyağı ve şarap*) için bir bina tesis etmiş olduğu kaydedilmektedir. *Şulgi*'nin uzun süren hükümdarlığı devrinde memlekette bir zadegân sınıfı türemeğe başladığı anlaşılıyor. Bunlar hükümdarın yanında diğer bir otorite olarak yükselmeğe başlıyorlar. *Bur - Sin* devrinde bunlardan birinin altı şehir Patesiliğini elinde tuttuğunu, diğer beş sitenin idaresine de hâkim olduğu anlaşılıyor. Bu (*yüce nazırlık*) vazifesinin *Bur - Sin*'e halef olan *Gimil - Sin* devrinde *Aradnannar* tarafından yapıldığını gösteren tabletler vardır. Ayni tabletlerden *Aradnannar*'ın babasının ve büyük babasının da bu vazifeleri hâmil oldukları anlaşılmaktadır. *Aradnannar* hanedanile tarihte hükümdarın nüfuz ve saltanatını tahdit yani ona iştirak eden ilk defa irsî bir vezaret makamı görüyoruz. Maamafih *Bur - Sin* yine (*Yedi İklim Sultanı*) unvanını muhafazada devam etmiştir.

İlk defa olarak, *Bur-Sin* devrinde Asur'luların tarih sahnesine çıkmış olduklarını görüyoruz. *Bur-Sin*, tarihin tanıdığı ilk

Asur prensi olan *Zariku*'yu 2390 tarihine doğru inkıyat altına almıştır. Bu devre ait bir kitabede «*Asur Şakkanak'ı Zariku, metbuu mufahhamı, Ur'un kudretli hükümdarı, Dört ülkenin sahibi, Lugal kalma Bur-Sin*'e...„ ibaresi okunmaktadır.

Bur-Sin'e oğlu *Gimil-Sin* (2265-2258) halef olmuştur. Yedi sene kadar hüküm süren babasının eserine uyarak Sus'da Ur'da birtakım müesseseler kurmuş civar memleketlerden gelen hücumlara karşı müdafaa tertibatı almağa mecbur olmuştur.

Şarkta Simmanum'u istilâ etmiş, garpta da gündengüne tehditkâr bir vaziyet alan Amuru'lara karşı memleketini muhafaza için Sippar havalisinde Fırat ve Dicle nehirleri arasında (*Garp duvarı*) denilen bir set yaptırmağa mecbur olmuştur.

Bu sedde Muri Tidnim yani Tidnu *(Anti Lūbnan)* memletini ayıran duvar namı verilmiştir. *Gimil - Sin* de ataları gibi birçok mabetler kurmuştur.

ÜÇÜNCÜ UR İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZI

Şulgi zamanında her şey, Sumer'lerin bu defaki üçüncü Uruk devletinin devam etmek için icap eden bütün şartları haiz olduğu kanaatini veriyordu. Hudutlardaki barbar kavimler tenkil edilmiş, dahilde asayiş kurulmuş, merkeziyet yolundaki mesai, her türlü iftirak yollarını kapamıştı. Hiçbir şey, devletin parlak istikbalinden şüphe ettirmiyordu. Fakat bu haricî görünüşe rağmen, Ur hanedanının sukutu pek yakındı.

Çünkü Sumer'lerin Mezopotamya'da ve civar mıntakalardaki hakimiyetleri, kuvvete ve muvaffakiyetlerinin kazandırdığı perestişe istinat ediyordu. Halbuki Akad'lar devrindenberi Mezopotamya'ya hattâ Sinear'a birçok (*Etnik*) unsurlar dolmağa başlamıştı. Bu yabancı unsurlar, bilhassa bunların ekseriyetini teşkil eden Samî'ler, Sumer hakimiyetinin bekasile alâkadar değillerdi. Bilâkis bu hakimiyeti devirmek gayesini güdüyorlardı. Halbuki memleketin zenginliği, ticaretin inkişafı, mütemadiyen, devletin mukadderatile alâkadar olmıyan bu yabancı unsurları Sinear'a celbediyordu. Bunlar, daha Ur hanedanının, ilk hükümdarları zamanında Sumer şehirlerini doldurmağa başlamışlardı. Bu suretle Sinear'a yerleşen halk arasında yukarı Suriyeyi işgal eden Amuru'larla yukarı Mezopotamya'da oturan Subartu'lar gittikçe ço-

KIRALLIK ŞEHİRLERİ

15. Agade (2725-2543)
Sargon (2725-2670)
Urumouş (2670-2660)
Manistusu (2660-2645)
Nâramsin (2645-2607)
Şargalisari (2607-2583)
Anarşi. ve 2543 tarihine doğru inkıraz

17. Gutiyum
(132 sene)
(2500) den itibaren

16. Uruk IV (2543-2517)
(5 Kiral, 26 sene)

18. Uruk V.
Utuhegal (2374-2350)

19. Ur III (2350-2237)
Urnammu (2350-2332)
Şulgi (2332-2274)
Bursin (I) (2274-2265)
Gimilsin (2265-2258)
Ibisin (2258-2237)

20. Isin (2237 tarihine doğru)

LAGAŞ

Urbau
Gudea
Urningirsu

MISIR

IV üncü hanedan (2840-2680)

V inci hanedan (2680-2540)

VI ıncı hanedan (2540-2390)

Pepi I (2500) tarihlerine doğru
Pepi II (2485-2390)

VII inci ve VIII inci hanedan (2390-2360)

IX ve X uncu hanedan (2360-2160)

Bütün tarihler takribidir.

ğalmışlardı. Öyle anlaşılıyor ki üçüncü Ur sülâlesinin son zamanlarına doğru Fırat'ın garbindeki Samî'ler, Sinear'a yalnız muslihane yollarla girmekle kalmıyor, bedevî dalgaları, biribiri arkasından Sumer mamurelerine çarpıp duruyorlardı. Samî'ler Sinear'da o kadar çoğalmışlardı ki: Sumer aileleri bile, bugün tayin edemiyeceğimiz sebeplerle çocuklarına Samî adlar vermeğe başlamışlardı. Samî ad almak adeta moda olmuştu. *Şulgi*'den sonraki Ur sülâlesi prenslerinden bir iki sile İsin hanedanına mensup prenslerden bazılarının Samî adlar taşımaları bunu göstermektedir [1].

Samî'lerin Sinear'da gittikçe çoğalmalarının Sumer'lerin millî dinleri üzerinde bile tesirsiz kalmamış olduğu görülüyor. Bunun neticesi olarak Sumer dini millî şeklini kaybetmeğe başlamıştı. Bu devirlere ait resmî vesikalarda Sumer mabutlarının adları yanında Samî mabutların da isimlerine tesadüf edilmesi bu kanaati vermektedir. Hattâ Dungi

[1] *E. Meyer*, İsin kıral'larından bir ikisinin adı Samî olduğunu zannederek bu sülâlenin de aslan Samî Amuru'lardan olması ihtimalini ileri sürmektedir. Bir iki kıral adını Samî'ye benzeterek İsin Kıralığını Samî bir hükümet addetmek biraz fazla gayretkeşlik gibi görünmektedir. Esasen bizzat *E. Meyer* İsin kıral'larına ait abide ve kitabelerin kâmilen Sumerce yazılmış olduklarını ve bunların Sumer âdet ve an'anelerini aynen yaşattıklarını sarahaten kaydetmektedir. Bu meşhur müellifin Samî zannettiği kıral adları *Isme Dagan* ve *İdi - Dagan*'dır.

E. Meyer, bu hükmü Dagan lâfzının Samî'lere mahsus bir mabut olduğu iddiasına istinat ettirmektedir. Halbuki bu isimleri terkip eden cüzlerden yalnız Dagan lâfzı değil, İsme ve İdi lâfızları da Samî dillerden ziyade Orta Asya halkı dillerine irca edilebilen kelimelerdir. Dagan, lâfzı Dag ve An lâfızlarından mürekkeptir. An Sumer dilinde *Kodat (Huda)* manasına olduğuna göre Dag - An = Dagan, Dag Koda'tı yani Dag mabudu demektir. Sumer'lerin en büyük mabudu olan *Anu*'nun makarrı bidayette yüksek dağlar olduğunu bu sebepten münhat Nippurdaki mabedin de sun'î bir dağ üzerinde kurulduğunu biliyoruz. İsme = İzme çok söyliyen *(Lûgat Çagatay, S, 51)*, İdi ise eski Uygur Türklerinin İdi Kutun'da olduğu gibi sahip ve malik manasını ifade eden Türk cezrine mensup lâfızlardır.Binaenaleyh bu isimleri Samî addederek bunlardan tarihî büyük hükümler çıkarmak doğru değildir. Bu isimler hakikaten Samî olsalardı, bunları taşıyan İsin kıral'larının evvelce kölelikle veya aylıklı asker olarak orduya alınmış olan Samî'lerden kumandanlığa kadar çıkmış ve Elâm'ların Sinear'ı istilâları esnasındaki hercümerçten istifade ederek hükümdarlık makamını yakalamış generaller olmaları ihtimali, bu hanedanın Samî olması ihtimalinden daha kuvvetli görülebilirdi. Maamafih bu ihtimale göre de, bunlar zamanında Sumer dil ve kanunlarının an'anelerinin yaşaması, hakimiyetin her halde Sumer'lerde olduğunu ispat etmektedir.

soyundan inen son hükümdarlar zamanında Sumer'lerin ay mabudu *Nannar*'ın yerine Samî'lerin yine ay mabudu olan *Sin*'in geçmiş olduğunu görüyoruz.

Bundan anlaşılıyor ki Samî'lerin gittikçe çoğalması ve ekseriyet teşkil etmesi, Sumer'lere bu an'anevî mabudu unuttturmuş, onun yerine Samî'lerin *Sin* mabudunun geçmesine sebep olmuştur. Bu şerait dahilinde Sumer'lerin üçüncü Ur sülâlesi imparatorluğunun, hariçten gelecek bir istilâya karşı dahilde memleketi canla, başla müdafaa edecek unsurlar bulamaması yüzünden kat'î bir darbe ile yıkılması pek tabiî idi.

Dunji'nin son senelerine doğru Ön Asyanın şarkındaki kavimler arasında yeniden başlıyan bir kaynaşma, bu prensin halefleri zamanında tesirlerini Sinear hudutlarında göstermeğe başlamış olduğundan, bunlara karşı koyabilmek için Fıratın garbindeki Samî Amuru'lardan aylıklı asker almak mecburiyeti hâsıl olmuştu. Bu kaynaşmanın şimali şarkîden gelen yeni bir göç seylâbesi tesirile mi yoksa zengin ve mamur Sinear etrafındaki kavimlerin ihtiraslarının kabarmasile mi husule geldiği tayin edilememektedir. Fakat bu sebeplerden herhangisi olursa olsun, kaynaşmanın tesiri üçüncü Ur sülâlesinin inkırazını tesri etmiştir. Çünkü bunlara karşı koymak mecburiyetinde kalan Ur prensleri, Fıratın garbindeki Samî'lerden ücretli asker almak suretile, millî ordularını sarsmışlardır. Bu ücretli askerler, Elâmlar'a veya Subartu'lara karşı zoraki Sinear'ı müdafaa etseler bile bir Samî istilâsı önünde hiçbir fedakârlıkta bulunmıyacakları, hattâ istilâcılara muzahir olacakları şüphesizdi.

İşte bu sebepten naşidir ki daha *Şulgi*'nın ilk halefi zamanında inhitat başlamış ve birdenbire süratlenmiş, şarktan ve şimalden vukubulan akınlara müşkülâtla mukabele edilmişti. *Gimil-Sin*'in halefi ve üçüncü Ur sülâlesinin son hükümdarı olan *İbi-Sin* (2258 — 2237) zamanında inkıraz alâmetleri belirmiştir. Bu prens hakkında malûmatımız pek az ve ancak ilk devrelerine aittir. *İbi-Sin*'in bize kadar gelebilen kitabeleri, devri saltanatının ancak ikinci ve üçüncü senelerine ait olması, bu zamandan sonra felâketli devrenin başlamış olduğunu göstermektedir. Esasen *İbi-Sin*'in cülûsu zamanlarında herkesin feci akibeti görmeğe başlamış olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır. Bu kitabelerde mabutlara ilân edilen resmî

niyazlarda meş'um akibetin yaklaştığı yanayakıla anlatılmaktadır. Talihsiz *İbi-Sin* bir taraftan Amuru'ların diğer taraftan Elâm'ların hücum ve akınlarına karşı koymak için Simuru ve Anzan üzerine askrî seferler yaptı ise de bu hareketler hiçbir fayda temin edemedi.

O zamana kadar Ur imparatorlarına tâbi olan Sus Patesisi *Başa - Şuşinak* [1] isyan ederek istiklâlini kazandı. Biraz sonra Elâm'lardan Anzan kıralı (*Kudur Nahunt*) [2] Sinear üzerine yürüyerek *İbi-Sin*'i mağlûp ve esir ederek Sumer'lerin üçüncü Ur imparatorluğuna nihayet verdi[2237] [3] *Kudur Nahunte*, Ur sülâlesinin bu talihsiz hükümdarını Anzana götürdü. Sumer'lerin bu son büyük imparatorluğu da asırlarca parıldıyan Sumer şaşaasile beraber bu suretle tarihe gömülmüş oldu (2237). Bu zamandan sonra Sumer'lerin Sinear hegemonyası ve büyük imparatorluğu tekrar elde etmek için, yapacakları teşebbüsler, süreksiz çırpınmalar mahiyetini geçemiyecektir.

Sinear'ı istilâ ve Sumer şehirlerini altüst eden Elâm kıralı *Kudur Nahunt*'un hareketi Ön Asyanın bu havalisinde yeniden bir kaynaşmağa yol açtı. Bu vaziyetten istifade eden Samî'Amuru'larla yukarı Mezepotamya kabileleri de biribiri arkasından Sinear'a akınlar yapmağa başlamışlardır. Nippur mabedinin yağma edilmesi, eski kıralların bu mabede vakfetmiş oldukları heykel ve sairenin tahribi ihtimal ki Sinear'ın iki taraftan tazyik edildiği bu devirde vukua gelmiştir. Umumî Harpten sonra Ur harabesinde yapılan hafriyat neticesinde *Ur - Nammu* ve *Şulgi* taraflarından yaptırılmış olan sarayların temelleri bulunmuştur. Bu saraylar civarında ve yer altında kubbeli ve kemerli bir takım odalarda bulunmuştur. Bunların birer türbe olduğu anlaşılmıştır. Bu yer altı türbelerde kullanılan tuğlaların *Ur - Nammu* ve *Şulgi* sarayları için kullanılan tuğlaların ayni olması bu mezarlarında *Ur - Nammu* ile *Şulgi*'ye ait olacakları ihtimalini kuvvetlendirmiştir [4]

[1] *Şuşinak* Elâmlar'ın payitahtı olan *Sus* şehri mabudunun adıdır.

[2] Bu Elâm hükümdarının adı kitabelerde *Kudur Nahunt*, *Kudur Nahunte* suretlerinde yazılmıştır.

[3] *Delaporte (La Mesopotamie, p. 38) Ibi-Sin*'in *2358* tarihinde Amuru'lar tarafından esir edilerek orta Fırat üzerindeki *Mari* şehrine götürülmüş olduğunu söylüyor. Burada son zamanlarda ele geçen bir vesikaya istinat eden ifadesi tercih edilmştir.

[4] Illustrated London News, 7 fèvrier, 1931 et en 1932

Agade		Lagaş	Mısır
2725 - 2543			IV. sülâle 2840 - 2680
Sargon	2725 - 2670		V. „ 2680 - 2540
Urumuş	2670 - 2660		
Namiştusu	2660 - 2645		
Naram - Sin	2645 - 2607	Urbau	VI. 2540 - 2390
Şargalişari	2607 - 2583	Gudea	Peti I. (2500 tarihine doğru)
Anarşi devri, inkıraz	2543	Urningirsu	Peti II. (2485-2390)
		Uruk IV. (2543 - 2517)	
		(5 Kıral 26 sene)	

Gutiyum
132 sene
(2500 den itibaren)

VII. ve VIII. sülâle (2390 - 2360)
Uruk V. IX. ve X. sülâle (2360 - 2160)
Utuhegal (2374 - 2350)

Ur III.	2350 - 2237
Ur-Nammu	2237 - 2332
Şulgi	2332 - 2274
Bur-Sin I.	2274 - 2265
Gimil-Sin	2265 - 2258
Ibi-Sin	2258 - 2237
İsin	2237 tarihlerine doğru

ÜÇÜNCÜ UR İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZINDAN SONRA SİNEAR

LARSA VE İSİN KIRALLIKLARI

2237 — 2004

Üçüncü Ur sülâlesinin son hükümdarı *İbi - Sin*'in esaretile (2237) Sumer'lerin büyük imparatorluğu yıkılmış oldu. Bu inhidamla Sumer birliği de parçalandı. Ur İmparatorluğunun enkazı üzerinde biribirlerine rakip iki hanedan zuhûr etti. Her ikisi de Sumer mıntakasında idi. Biri Babil'in cenubu şarkisinde ve Nippur'a yakın bir mahaldeki İsin şehrinde [1] diğeri de Ur'un şimali garbisinde ve Fırat kıyısında bugünkü Senkereh mevkiindeki Larsa sitesinde kurulmuştu. Bunlardan İsinde kurulan hanedana mensup prenslerden bazılarının Samî ad taşıdıklarına bakılarak bunların Ur sülâlesi zamanında Sumer'lerin askerî hizmetine giren Amuru'lardan Elâm'ların Sinear'ı istilâları hengâmesinde sivrilmiş bir kumandan neslinden indikleri yani ırkan Samî oldukları iddia edilmektedir Bu bir ihtimal olmakla beraber, üçüncü Ur sülâlesinin son zamanlarında Sumer'ler arasında Samî adların taamüm etmiş olduğu *Şulgi*'nin haleflerinden bazılarının bile Samî adlar taşıdıkları nazarı itibara alınırsa, bir iki isme istinaden *İsin* sülâlesini Samî addetmek kuvvetli bir istidlâl olamaz. *İsin* prensleri arasında Samî adlar taşıyanlar olduğu gibi Sumer adlarile yadolunanlar da vardır. *İsin* kırallarından *İsmedagan*'ın oğullarından birinin adı *Samî* olduğu halde diğerinin adı *Enannatum*

[1] *A. Moret - Peuples et civilisations, T. 1. P. 103*, Klanlardan imparatorluklara *Des clans aux empires* unvanlı eserine koyduğu bir haritada (P. 237), *Isin* sitesini şimalde Akad mıntakasında göstermişse de bu mevzuda daha çok salâhiyettar olan *E. Meyer*, henüz mevkii keşfedilmemiş olan bu şehrin cenupta Sumer mıntakasında olması lâzım geldiğini *(Hist. de l'antique III. p. 244)* tasrih etmektedir. Gariptir ki *L. Halphen* idaresinde *Peuples et civilisations* ismi altında neşredilen umumî tarihin birinci cildinde (Sayfa, 103) *Isin*'in Babil'in cenubunda olduğu tasrih edildiği halde bu cilde raptedilen bir numaralı haritada, *Isin* Babil'in şimalinde ve Akad mıntakasında gösterilmiştir.

dur. Yani Sumer adıdır. Her halde bu sulâle kırallığın Sumer'lilik vasıflarını değiştirmemiş, Akad'ların *Şarrükin* gibi ayrı bir milliyet müdafiliği rolünü oynamamışlardır. Bilâkis bu sülâle devrinde İsinde Sumer dili, Sumer yazısı, Sumer kanunları ve Sumer dini hâkim olmuştur. Keşfedilen vasikaların gösterdikleri şu vaziyete göre, *İsin* hükûmetini bir Sumer devleti saymak kadar tabiî bir şey olamaz.

Üçüncü Ur sülâlesinin yıkılmasile başlıyan devrin kronolojisi pek karanlıktır. Bazı müverrihler, Larsa ve İsin hanedanlarının ayni zamanda hüküm sürdüklerini kabul etmektedir. Bu noktai nazar hakikate uygun gibi görünüyor. Bu iki hanedan Sinear hegemonyalığı uğrunda sürekli bir mücadele devresi yaşatmışlardır. *İsin* devletinin müessisi olan *İşbi-Ura* ile iki halefi ceman 65 sene hüküm sürmüşlerdir. Fakat bu hükümdarlara ait malûmatımız pek azdır. Her halde *İşbi-Ura* (*veya İşbi - İrba*) (2237) nin kurduğu devletin ilk zamanlarda daha kuvvetli olduğu anlaşılıyor. Buna oğlu *Gimililisu* halef olmuştur. Bunun oğlu ve halefi *İdindagan*, Larsa sitesini de kendisini metbu tanıyan siteler arasında saymaktadır. İsin prensleri bu devirlerde kendilerini Sumer - Akad kıralı nuvanile yadettikleri kitabelerden anlaşılıyor.

Bu prenslerin haleflerine ait kitabe ve abideler de o kadar bol değildir. Üçüncü Ur sülâlesinin o kadar çok olan abide ve tabletlerine karşı İsin hanedanının pekaz birşey bırakmış olmaları, Sinear'da siyasî ve askerî sukutla beraber medenî bir inhitatın da başlamış olduğunu anlatmaktadır. Bu mahdut vesikalarda İsin kırallarının kendilerini Ur imparatorları gibi "Dört Ülke Hükümdarı„ değil sadece Sumer - Akad kıralı unvanile yadetmiş olduklarını görüyoruz.

Dikkate şayandır ki bazı müellifler tarafından Samî Amuru'lardan sayılan İsin hanedanı prensleri, keşfedilen kitabelerinde kendilerini Sumer'lerin mühim sitelerine ve bu sitelerdeki mabetlere sıkı bir surette bağlı göstermişlerdir. Unvanları arasında Ur, Eridu ve Uruk hamisi ve Kudatı, ve bilhassa "Nippur'un dindar çobanı„ vasıfları birinci dereceyi işgal etmektedir. Son unvan, İsin prenslerinin Sumer'lerin millî büyük mabudu *Enlil*'in takdisini kazanmış olduklarını gösteriyor. İsin sülâlesinin dördüncü hükümdarı *İşmedagan*, bu hanedanın en şöhretli prenslerindendir. Ele geçen vesikalardan *İsmedagan*'ın hakimiyetini Nippur, Ur, Eridu ve Uruk

Sitelerine de teşmile muvaffak olduğu anlaşılıyor. *İsmedagan*'nın Elâm'ları da hakimiyeti altına almak teşebbüsünde bulunup bulunmadığı malûm değildir. Fakat *Asur - bani - pal'ın* bir kitabesinden bu zamanlarda Elâm kıralı *Kudur Nahunte*'nin Sinear'a yeni bir akın yapmış olduğundan bahsedilmiştir. Elâm'lar, bu defa Sinear'ın diğer şehirleri arasında bilhassa Uruk'u yağma ve tahrip etmişlerdir. *Kudur Nahunte*, fütühatını Suriye ve Palestin'e kadar ilerletmiş, buralardaki Samî Amuru'ların da metbuluğu unvanını almıştır [1].

Bu esnada *İsmedagan*'ın Elâm'lara karşı ne vaziyet almış olduğu malûm değildir. Her halde *Kudur Nahunte* istilâsının bu prensin nüfuz ve kudretini hayli sarsmış olacağını tahmin edebiliriz. *İsmedagan*'a oğlu *Libit İştar* halef olmuuştur.

Elâm'ların Sinear'ı istilâları neticesinde İsin sülâlesinin nüfuz ve kuvvetinin sarsılmasından istifade eden Larsa'nın Beşinci Patesisi *Gungunum* istiklâlini ilân etmişti. Bu suretle 2150 tarihlerine doğru Larsa'da müstakil bir Sumer devleti kurulmuş oluyordu.

Larsa'nın istiklâlini ilânından sonra Sinear'da biribirlerine rakip müstakil iki Sumer devleti yaşamağa başladı. *Gungunum* İsin'lerin zararına olarak hudutlarını genişletti. Ur'u zapt ve kendisini Sumer - Akad kıralı ilân etti. *Gungunum*'un hegemonya'yı İsin'lerden almış olduğu *İsmedaga*'nın İkinci oğlu *Enannatum*'u Ur'un ay mabudu *Nannar* (Samî'ce Sin)in baş rahipliğine tayin etmiş olmasından anlaşılmaktadır. Keşfedilen bir vesikada *Enannatum*'un şükrane olarak "Kuvvetli kahraman, Ur kıralı *Gungunum* namına Larsa'nın Güneş mabudu *Babbar*'a (diğer adı *Ütü*) bir mabet yaptırmış olduğu görülüyor: bu kitabede *Eannatum*'un ve Ur Sitesi'nin *Gungunum*'un hakimiyeti altında bulundukları tasrih edilmektedir. *Gungunum* muzaffer unvanile yadeden kitabeler, bu prensin Sinear'daki Patesilerin birçoğuna ve bu meyanda İsin prenslerine kendisini metbu tanıttırmış olduğu kanaati vermektedir.

Gungunum, Larsa'nın kale duvarlarını, bu Sitenin mahallî mabudu olan *Babbar*'ın mabedini yeniden yaptırmıştır. Ur'un zaptı *Gungunum*'un devri saltanatının dokuzuncu senesinden evvel olduğu anlaşılıyor Çünkü bu sene *Gungunum* Nannar

[1] *A. Morel*, Des clans aux empires, P.249-250. *E.Meyer*, *Hist.* de l'antiquité, III, p - 245

mabedine amblem koydurmuş, ertesi senede bakırdan mamul bir sitatü hediye etmiş olduğu kitabelerden anlaşılıyor. Bu kitabede bahsedilen şeyler dinî ve içtimaî hâdiselere aittir. Askerî seferlere dair yalnız iki vak'adan bahsedilmiştir. Bunlardan biri *Gungunum*'un cülusunun ikinci senesinde Başime'ye ve dördüncü senesinde de Anşan'a yapılan akınlardır.

Gungunum Larsa Kırallığını genişletirken, o zamana kadar Sinear hegemonyalığında rakipsiz olan İsin'de de siyasî bir tahavvül olmuş, *Urninurta* (*Amel-Ninib*) tarafından 2150 tarihlerine doğru yeni bir sülâle kurulmuştur. *Ur-Ninurta*, büyük mabut *Enlil*'in Nippur'deki mabedini yeniden yaptırmış, oğlu *Pur-Sin* (*Bur-Sin*) de ayni yolu takip etmiştir. Bu iki hükümdara ait unvanlar, Sinear'ın büyük kısmının İsin Kırallığına ait olduğunu göstermektedir. Bu tarihte Larsa Kırallığı ise ancak Larsa sitesile etrafındaki araziye ve ihtimal ki bu meyanda Lâgaş şehrine hükmedebiliyordu. Larsa'nın garbindeki Uruk, İsin Kırallığının idaresi altında bulunuyordu. Ur Erpidu Sitelerinin ise bu iki kırallık arasında rekabet sahası olduğu anlaşılıyor. Pursite ait bir üstüvane mühür üzerindeki kitabede sonraları Birinci Babil İmparatorluğu devrinde görülen mütekâmil hak usulünün ilk örneği seçilmeketedir.

Eski Sumer-Akad Kırallığının merkezi olmak itibarile Ur Sitesi ve onun ay mabudu *Nannar-Sin* bu devirde yine büyük bir ehemmiyeti haiz bulunuyordu. Larsa'da tebcil edilen güneş mabudu *Babbar*, Ur'un ay mabudu *Nannar*'ın oğlu, *Nannar*'da Sumer'lerin baş mabudu *Enlil*'in oğlu sıfatile takdis ediliyorlardı.

Larsa'da *Gungunum*'a halef olan *Abişare*'nin (takriben 2120) Ur'daki ay mabudu *Nannar* (*Sin*) mabedine biri gümüşten, diğeri akik ve lâcivert taşlarından mamul iki sitatü hediye etmiş olması, *Nannar*'ın İsin'de olduğu gibi Larsa'da da tebcil edildiğini göstermektedir. *Abişare* Larsa ve havalisinde kanallar açmış, mabetleri tamir ve tezyin etmiş, cülusunun dokuzuncu senesinde de İsin kıralı *Pur-Sin* ile bir harp yapmıştır. *Pur-Sin*'in bir kitabesinde kendisini atalarının unvanlarile yadetmesi, Nippur, Ur, Eridu, Uruk ve İsin sitelerine hâkim olduğunu söylemesi, bu muharebenin arazi itibarile hiçbir değişiklik yapmamış olduğunu göstermektedir.

Fakat *Abişare*'nin halefi *Sumur İlum*'e ait bir kitabede

bu prensesin kendisini Ur kıralı unvanile yadetmiş olması, Lâgaş Site'sini de hakimiyeti altında göstermiş bulunması, Larsa'nın bir aralık Ur'u zaptetmiş olduğu kanaatini vermektedir. Lâgaş'ta *Sumu İlum* namına mabude *Nin-İsin*'e vakfedilmiş sabun taşından mamul bir köpek heykeli bulunmuştur.

Sumu İlum, saltanatının üçüncü ve yirmi birinci senelerinde Kazallu'ya, sekizinci senesinde Ka İda'ya onuncu senesinde ise Kiş'e akınlar yapmıştır. Bu prensin birçok kanallar açtığı, *Babbar* (*Şamas*) mabuduna bir gümüş sitatü hediye ettiği keşifler neticesinde meydana çıkmıştır.

Sinear'da İsin ve Larsa Kırallıkları arasındaki rekabet hâd bir şekil aldığı zamanlarda yani *Sumu İlum*'un cülusunun ilk senelerinde Akad mıntakası, bütün Ön Asya tarihini değiştirecek olan büyük bir hâdise vukua geldi: Samî Amuru'ların Başbuğu *Sumu Abum* 2105 tarihinde Babil'de yeni bir devlet kurdu. Bu suretle Sinear, biribirlerine hasım üç devletin rekabet sahası oldu. Bunlardan Babil'deki Samî devlet, Larsa İsin devletlerini ortadan kaldıracak, bütün Sinear'a yalnız başına hâkim olacaktı.

Amuru'lar. Akad mıntakasında büyük bir imparatorluğun temelini atarken Sumer mıntakasında da Larsa ve İsin kırallıkları arasında mücadele devam edip gidiyordu. İsin'ler, Sumer'lerin büyük mabudu *Enlil*'in sitesi olan Nippur'a hâkim bulunuyorlardı. Fakat, Sumer ilinin diğer mukaddes şehri olan Uruk'u elden kaçırmışlardı. Uruk, bir kere daha yeni bir Sumer kırallığına merkez olmuştu. Bu kırallığın biri *Singaşid*, diğeri *Singamil* adlarını taşıyan iki prensini tanıyoruz. Uruk kıralı unvanını taşıyan bu prensler, Uruk'ta bir saray yaptırmış ve mabetler kurmuşlardır [1].

Bu devirde İsin ve Larsa kırallıklarının her ikisinde de bir inhitat başlamıştı. İsin Kırallığında *Pur-Sin*'e halef olan büyük oğlu *İterpişa* ancak beş sene kadar hüküm sürmüş, kendisine küçük kardeşi *Urèmitti* halef olmuştur. Bu prensten sonra İsin Hanedanı esaslı bir surette sarsılmış, hükûmet *Zambiya* adlı sergerdenin eline geçmiştir. Bu hal İsin Kırallığını büsbütün sarsmıştır.

Zambiya, üç sene kadar iktidar mevkiinde kalabilmiş, kendisini takip eden ve ismi meçhul olan ikinci sergerde ise

[1] E. Meyer Hist'de l'antiqiuté III, P. 248

beş sene kadar hüküm sürebilmiştir. Adının yalnız ilk kısmı (*Ea*) kitabelerde kalabilmiş olan ve dört sene hüküm süren sergerdeye halef olan *Sinmagir*'den itibaren devlette istikrar mümkün olabilmiştir.

Bu devirlerde Larsa Kırallığının tarihi de ayni şekilde geçmiştir. Gerçi Larsa Kıralı *Nuradad* oğlu ve halefi *Sin İdinnam*, İsin Kırallığının On İkinci hükümdarı *Zambia*'da Sumer Akad kıralı unvanını almış, bir kitabesinde övündüğü gibi düşmanlarını tenkil ederek Larsa tahtını kuvvetlendirmiştir. Hattâ bu hükümdar Dicle'nin mecrasını tanzim etmiş, Larsa'da mabetler yaptırmış, babası gibi, memleket halkının huzur ve sükûnunu temin için Ur kalesini tahkim ettirmiştir. Fakat, Larsa Kırallığının bu nisbî parlak devri çok sürmemiştir. *Sin İdinnam*'ın haleflerinden *Sineribam, Sin İkişam* ve *Tsilliadad* tarihte ehemmiyetli bir iz bırakamamışlardır. *Tsilliadad* zamanında Dicle'nin şarkında yeni bir kaynaşma başlamış, ve Kazallu kıralı *Mutiabal* Larsa'yı zaptederek bu kırallığa nihayet vemiştir. *Mutiabal* müteakiben, *Emütbal* Adda (*Ata*) sı ve *Şilhak - Simti*'n oğlu *Kudur Mabug* üzerine de atılmış ise de ordusu mağlûp ve perişan olmuştur. *Kudur Mabug*, bu muvaffakıyetinden sonra Sinear'ın Larsa ve havalisini zaptederek evvelki unvanına Garp Emütbal'ı unvanını da ilâve etmiş, oğlu *Arad-Sin* veya (*Varad Sin*) i de Larsa Kırallığına tayin etmiştir. Bu suretle Sinear'ın Akad mıntakasındaki Babil şehrinde Samî Amuru'lar devleti kurulduğu gibi Sumer mıntakasındaki Larsa'da da bir Elâm devleti teşekkül etmiştir.

SİNEAR'DA ELÂM'LAR, SUMER'LER VE AMURU'LAR MÜCADELESİ

Sumer'lerin Larsa Kırallığına nihayet vererek orada yerleşen Elâm'lar, Silhaha Kızı unvanı verilen hanedanın idaresi altında yaşıyan Sus Elâmlar'ı değildi. Bunlar, Loristan'ın garp mıntakasını ihtiva etmek üzere o zamanlar Emutbal veya İamutbal adı verilen Dicle şarkındaki arazinin hudutlarında oturan Elâm'lardı.

Emutbal denilen bu memleketin, vaktile *Kudur - Nahunte*'nin hâkim olduğu saha olduğu anlaşılıyor. Larsayı zapteden *Kudur Mabug*'un Emutbal memleketinin eski hükümdarı ve Sinear'ın fatihi olan *Kudur - Nahunte* ahfadından olması kuvvetli bir

ihtimal dahilindedir. Zannedildiğine göre *Kudur Mabug*'un babası *Şimtişilhak*'ta bir aralık Sinear'a akınlar yapmıştı.

Kudur Mabug oğlu *Arad-Sin*'i, Larsa Kırallığına tayin ettikten sonra Sinear'da Sumer'ler, Elâm'lar ve Amuru'lar (*Samî'ler*) arasında yetmiş sene sürecek olan bir mücadele devresi başladı. *Kudur Mabug*'un Cenubî Sinear'ı istilâ ettiği tarihlerde Babil'de ve Amuru samî'lerinden *(Zabiyum)* Şabu (*2042-2055*), İsin Kırallığında da *Zambiya*'nın ismi meçhul olan halefi bulunuyordu. Bu esnada İsin'de sergerdeler mücadelesi şiddetli bir şekil almış olduğundan Elâm'ların istilâ hareketine karşı İsin Kırallığı tabiatile seyirci kalmıştı.

Fakat, gerek Larsa'daki Elâm'lar ve gerek Babil'deki samî Amuru'lar, zengin Sinear'a tamamile hâkim olmak hırsını beslediklerinden İsin Kırallığının bunlar arasında ezilmesi, sonra da bunların biribirlerile çarpışmaları muhakkaktı. İsin tahtında biribirini takip eden sergerdelerin mücadelesi yüzünden kudretsiz bir vaziyete düşen bu kırallık bu iki düşman karşısında Larsa'nın akıbetine namzet bulunuyordu. *Arad-Sin* zamanında son İsin kırallarından *Sinmagır*, sonra da halefi *Danikilişu* (*2004 tarihine kadar hüküm sürmüştür*), İsin kalesini tahkim ederek muvakkaten bu akıbeti tehire muvaffak oldular. Fakat Babil'de gittikçe kuvvetlenen Amuru'lar, Akad ilinde fütühat sahasını genişletip duruyorlardı. Larsa'daki Elâm'lar da Sumer mıntakasında muttasıl yayılıyorlardı. Elâmlar evvelâ Uruk'taki müstakil Sumer Prensliğine nihayet verdiler. *Arad-Sin*'e halef olan kardeşi *Rim-Sin*, Sinear'da Sumer hakimiyetinin son mümessili olan İsin kıralı *Damikilişu*'yu mağlûp ve esir ederek (*2004 te*) bütün Sumer mıntakasına hâkim oldu. Bu akıbet üzerine Milâttan önce 2004 tarihinden itibaren Sinear'ın Akad kısmı Samî Amuru'ların, Sumer kısmı da Elâm'ların hakimiyeti altına geçmiş, Sumer'ler ebediyen tarih sahnesinden çekilmiş oldular. Bu esnada Babil'deki samî Amuru'ların hükümdarlığında *Sinmuballit* (*2004 - 2023*), Larsa'daki Elâm'ların kırallığında ise *Rim-Sin* [1] bulunuyordu. *Rim-Sin* burada Elâm hakimiyetini 1972 ye kadar yaşatacaktı.

Bu iki haris rakibin çarpışmamaları imkânsızdı. Babil hükümdarı. *Apil-sin* (*2056-2091*) in oğlu ve halefi *Sinmuballit* (*2004*

[1] *Rim-sin*, bir sene sonra Emutbal'da esir edilmiştir. Fakat sonraları Emutbal da Bir adamın kendisine *Rim-sin* adını vererek Babil'e karşı isyan çıkarmış olduğunu göreceğiz

2023) nihayet 2007 tarihinde ve Sumer ilindeki Elâm'lar üzerine yürüdü. Ur ve Larsa ordularile çarpıştı. İsin kırallığını kaybetmekle beraber bu esnada bir Patesi idaresinde yine bir varlık teşkil ediyordu. İsin'e bu muvakkat yarı istiklâli, bu tarihlerde kuvvetleri biribirlerine müsavi iki rakip devlet (*Larsa Elâm'ları, Babil Amuru'ları*) arasında bulunmak temin ediyordu. Fakat üç sene sonra (*2004*), Babil Kıralı *Sinmuballit* bir kitabesinde İsin'e hâkim olduğunu müftehirane kaydetmiştir. Buna rağmen *Sinmuballit* zamanında Elâm'lar yine Sumer iline hâkim bulunuyorlardı.

Fakat Babil tahtına meşhur *Hammurabi* geçtikten sonra Sinear'ın mukadderatını tayin etmeğe başladı. Ve bu kudretli hükümdar, Sinear'ı tek bayrak altında toplıyabilmek kabiliyetini haizdi. Cülusundan beş sene sonra (*1998*) Uruk ve İsin Sitelerini kat'î surette memleketine ilhak eyledi. 1972 tarihinde de Larsadaki Elâm kıralı *Rim-sin* üzerine atıldı. *Rim-sin* mağlûp olarak sülâlenin müessisi olan *Kudur Mabug*'un vaktile gelmiş olduğu Emutbal memleketine kaçmağa mecbur oldu. Bu suretle Sumer ili de tamamile Amuru Samî'lerinin hakimiyetleri altına girmiş oldu (*1972*).

Sumer'ler, siyaseten tarih sahnesinden çekilmiş oldular. Fakat medeniyetleri ve kültürleri itibarile daha asırlarca bütün Ön Asya'ya mutlak surette hâkim kaldılar. Sumer dini, müstakbel Babil ve Asur imparatorluklarının dinî telâkkilerine menşe ve hâkim olmakta devam etti. Sumer kanunları, *Hammurabi* kanunlarına temel oldu. Denilebilir ki Sumer hukuku, Sumer yasa ve türesi olmamış olsaydı, *Hammurabi* kanunlarını izah kabil olamazdı. Mezopotamya san'ati de, asırlarca Sumer mimar ve heykeltraşlarının dehalarından doğan formüllerin tesirleri altında kalacaktı.

Unutmamak icap eder ki Babil İmparatorluğu devrinde Fırat ve Dicle vadileri, idarî bir organizasyon tanılıyorsa, onlar bunu herşeyden evvel Sumer'lere medyundurlar. 2750 tarihlerinde *Lugalzaggisi* tarafından başlanılan ve takriben 400 sene sonra *Gudea* ve 2350 tarihlerinden itibaren de Ur III. kıralları tarafından genişletilen bu teşkilâtı Babilli'ler aynen almış ve bu sayede Hammurabi devrini yaşatmışlardır. Bu itibarla medeniyet tarihinin ilk sahifelerinde Sumer'lere mümtaz bir mevki ayırmak insanlık borcudur.

İsin	Larsa	Babil	Asur	Mısır
İşbiira 2237 ye doğru	Nablanum 2237 ye doğ.	I inci sülâle		
Gimilşu	Emisum			XI sülâle 2160-2000
İdindagan	Samuum		Puzur Assur I Kıral	
İsmedagan	Zabaa			
Lipit iştar				
Urninurta	Gungunum 2150 ye doğru			
Bursin II	Abişare			
Iterpişa	Sumuilum	Sumuabum 2105-2092	İ Uşuma	
Uramitti	Nuradad			
Zambia	Sinidinnam	Sumulelum 2091-2056		
. . . .	Sineribam			
. . . .	Sinikişam			
. . . .	Tsilliadad			
Sinmagir (Elâm)	Varadsin	Zabium 2055-2042	Sarrukin II 2050 ye doğ. Puzur AsurII	
		Abisin 2041-2024		
		Sinmuballit 2023-2004		XII sülâle 2000-1788
Damikilişu 2004e kadar	Rim-sin 1972ye kadar	Hammurabi 2003-1961		
Deniz memleketi sülâleleri İlimelum 1952-1893		Sansuiluna 1960-1923		

BİBLİYOĞRAFYA

Adolphe Lods : Israël, Paris, 1930
A. Moret : Histoire de l'Orient, t. I. Paris 1927
» : Des Clans aux empires, Paris, 1923
A. Loisy : La religion d'İsraël
Berger : Histoire de l'écriture dans l'Antiquité, 1891
Corci Zeydan : El-Arab kabl-el-Islam. 1922
Clay : The empire of the Amorites, 1919.
» : Ellil the Cod of Nippur A J S L, XXIII. 1907.
Clay, Amurru : The home of the northern Semites, 1905.
Desvergers : Histoire de l'Arabie. 1847.
Dussaud : Les Arabes en Syrie avant l'Islam, 1907.
Dhorme : L'aurore de l'histoire babylonienne.
» : La religion assyro-babylonien.
Eugène Pittard : Les races et l'histoire. Paris, 1924.
E. Renan : Histoire des langues Sémitiques, 1855.
» : » du peuple d'Israël, 3 Vol. 1887.
E. Meyar : Histoire des antiquitées, tra. franc. t. 3.
: Geschichte des Altertums, 2e. Aufl, Berlin, 1909.
E. Montet : Histoire du peuples d'Israël, Paris. 1915.
E. Autran : Phéniciens, Éssai de contribution à l'histoire de la Méditerranée.
G. Conteneau : La civilisation Phénicienne.
G. Janneau : Un dynasti chaldéenne, les rois d'Our, Préface de Scheil 1911.
G. Conteneau : Trente tablettes, capadociennes 1919.
Hommel : Grundis der Geographie, U. Gesch-des Alten Orient.
Hilprecht : Explorations in Bible Lands,
Hall et la Cambridge : Ancient history. t. I.
H. de Genouillac : Kish, 1925.
H. Schoffer : The social legislation of the primitives Sémites 1915.
Journal Asiatique : Plusieurs volumes, 1822-1914.
King. : A History of Summer and Akkad, 1920.
» : Chronictes concerning early Babylonian kings, 1927.
Lenormant : Manuel de l'Histoire d'ancienne de l'Orient, 3 Vol. 1869.
Legrain : Le temps des rois d'Our, 1919.

Maspero : Histoire ancienne des peules de l'Orient, 3 Vol. 1899.
Perceval : Essai sur l'histoire des Arabes, 3. Vol. 1847.
P. Langrange : Études sur les religions sémitiques, 2e. édit.
P. Langrange : Études sur les religions sémitiques.
R. Blauchard. : Asie Occidentale.
Réné Grousset : Histoire de l'Asie, Paris, 1924.
» » : Les civilisations de l'Orient. t. I. 1929.
Scheil : Recueil de travaux relatifs à la Philologie et à l'archéologie Égyptiennes et Assyriennes.
» Une nouvelle dynastie Suméro-accadienne: Les rois (Guti) dans les comptes rendus de l'Académie des inscriptions et et belles - lettres, année 1911.
Scheil Le Code de Hammurabi.
Thureau Dangin Les inscriptions de Summer et d'Akkad, 1905.
» » : Rim-Sin et la fin de la dynastie de Larsa (Jour Asia-1909).
» » Inscription de Utuhegal, Rev. d'Assyr.
» » La fin de la dynastie Gutienne, (Revue d'Assyriologie, T. IX. 1912.

SUMER MEDENİYETİ

SUMER'LERDE İÇTİMAÎ VE SİYASÎ HAYAT
SİTELER

Sumer'ler Mezopotamya'ya geldikleri zaman Orta Asyadaki içtimaî ve siyasî teşkilâtlarını muhafaza ediyorlardı. Bu teşkilât tarihî devirlerde şahidi olduğumuz kabîle yani boy ve soy esasına istinat ediyordu. Bu esasa göre, Sumer içtimaî heyeti, hususî hayatiyeti haiz birtakım siyasî teşekküllerden yani boylardan mürekkep bulunuyordu. Bu mahiyette bir sürü gruplardan müteşekkil olan göç dalgaları, Mezopotamya'nın mümbit sahasına geldikleri zaman mürekkep bulundukları boylardan her biri beğendiği yerde yerleşmek üzere yurtlaşmışlardı. Bu suretle yurtlaşan boylardan her birinin yerleştikleri saha müstakbel sitelerin nüvesini teşkil etmiştir.

Bundan dolayıdır ki tarihin aydınlanmağa başladığı zamanlardan itibaren Sumer halkını birtakım sitelere bölünmüş olarak görüyoruz. Biribirlerini takiben kırallık merkezi olduklarını bildiğimiz *(Kırallık şehirleri)* bu sitelerin en mühimlerini teşkil ediyorlardı.

Sumer boyları, sinear'a yerleştikten sonra göçler devrinin zarurî icapları olan türeler tabiatile yeni hayat şartları lehine yavaş yavaş unutulmuş, yerlerine site hayatının icaplarına uygun an'aneler teşekkül etmiştir. Bu an'anelere göre, her site etrafında bulunan azçok geniş arazi ile beraber hususî hayata malik içtimaî bir hücre yani bir (*Şehir devleti*) teşkil ediyordu. Siteler, Sumer'lerin dinî, siyasî, içtimaî, iktısadî, müşterek ihtiyaç ve duygularının bir ifadesidir.

Siteler, umumiyetle bir mabet ile onun etrafında yapılmış küçük büyük hususî evlerden müteşekkil ve hariçten gelecek tecavüzlere karşı umumiyetle birer surla muhat bulunuyorlardı.

Anlaşıldığına göre ilk siteler, Sinear'ın cenubunda kurulmuş, şimalinde ise dağlık mıntakalardan gelecek akınlara karşı müdafaa istihkâmı olmak üzere *Keş* ve *Kiş* (*Opis*) gibi

kaleler yapılmıştır. Memlekette nüfus çoğaldıkça siteler de çoğalmağa,Fırat ve Dicle boylarını doldurmağa başlamışlardır. Sitelerin nüfusça da kalabalık oldukları ve içlerinde 15-20 bin nüfuslu şehirler bulunduğu tahmin edilmektedir.

Her site başlıca şu müesseseleri ihtiva ediyordu.

1 — Site ilâhına mahsus büyük mabet.

2 — İlâh vekili olan Patesi'ye veya kırala ait saray.

3 — Saray civarında Kıral veya Patesinin maiyetlerinin ikametlerine mahsus binalarla askerin oturduğu kışlalar.

4 — Mabet civarında ve bazan avlusu içindeki pazar yerleri. Pazar yerlerinin etrafında da mahzenler ve hububat ambarları.

5 — Halka ait hususî meskenler, dükkânlar, san'at ve ticaret müesseseleri.

Sitelerde bunlardan başka eski hatıraları ihya veya hükümdarların emrüfermanlarını ihtiva eden yazılar, dikili taşlar ve sütunlarda bulunuyordu. Feyezanlara mâni olmak veya nehir sularını muntazaman tevzi etmek üzere her site de bir takım setler ve kanallar da vardı. Nehir veya deniz kenarlarındaki sitelerde kayık ve gemilerin yanaşmaları için rıhtımlar, iskeleler de bulunuyordu.

Sitelerin kuruluşu dinî bir mahiyeti haizdi. Yani her site, bir mabut namına kurulmuş olan bir mabet etrafında teşekkül etmişti. Bu itibarla her şeyden evvel bir *Kült* merkezi idi.

Her sitenin adile o siteyi makar ittihaz etmek lûtfunda bulunmuş olan mabudun adı ekseriya ayni ideogram ile ifade edilmektedir.

Meselâ Sumer'lerin büyük ilâhı olan *Enlil* ile onun makarrı bulunan Nippur şehri ayni ideogramla gösterilmektedir.

Lâgaş sitesi mabudu olan *İnurta*'da daima mabedinin bulunduğu Girsu mahallesinin kudatı *(Hüdasî)* manasına olarak *(Ningirsu)* adile anılmaktadır.

DEVLET — HÜKÛMET

Mabut kırallar: — Sinear'da her site başlı başına bir devlet mahiyetini haizdi. Devletin başbuğu, sitenin hüdavendi, sitenin mabudu idi. Bu telâkkiye göre, site devletinin şekli, dinî vaziyeti gözönünde tutan, halkın iyiliğini istiyen teokratik bir mutlakıyetti.

Larsa menşurundaki kitabede görüldüğü veçhile Sinear'lıların akidesine göre yer yüzüne kırallık gökten inmişti. Binaenaleyh hakikî hükümranlık mabutlara ait idi: Hukukî, cezaî, ve idarî umur, hattâ ordunun sevk ve idaresi memleketin müdafaası tamamile mahallî mabudun elinde idi. Demek ki Sumer'lerin itikadına göre prenslik sitelerinden her birinin Hüdavendi ve hakikî hükümdarı o sitenin mabudu olan (*Nin*) veya (*Baal*), kıraliçesi de mabudesi bulunan *Nin* veya *Ballit* idi. Meselâ Lâgaş sitesindeki Girsu mabedinin ilâhı olan *Ningirsu*, Lâgaş sitesinin de hakikî hüdavendi, asıl hükümdarı bulunuyordu. Bunun gibi Ur sitesinde *Sin*, Nippur'da *Enlil*, Eridu'da *Ea*, Babil'de *Bel-Marduk* asıl hükümdar tanılıyorlardı. Sitenin hakikî hükümdarı, site mabudu olduğu telâkkisinin umumiliği keşfedilen abide ve tabletlerde teeyyüt etmektedir.



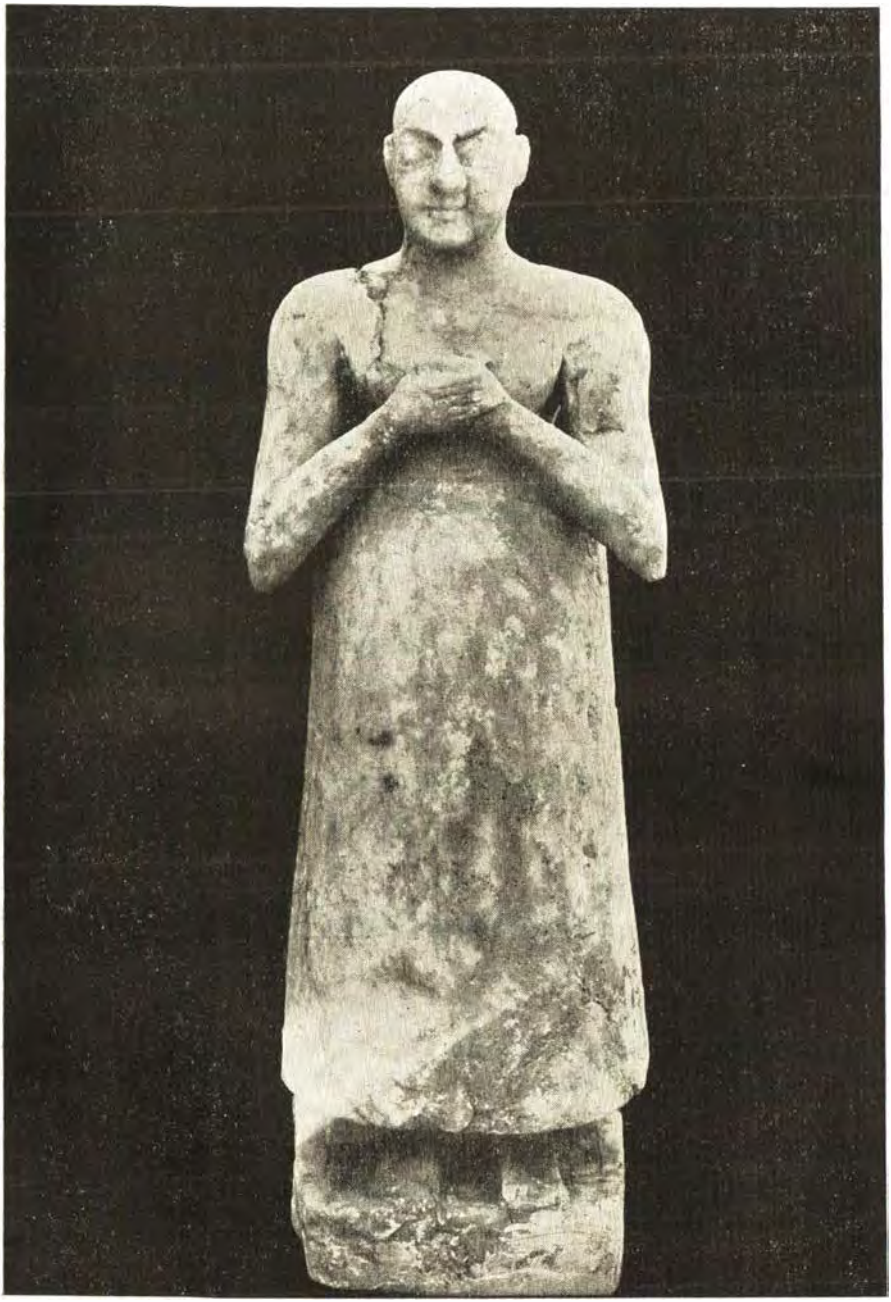
Şekil : 168 — Lagaş mabudu *Ningirsu* taht üzerinde *Gudea* sitelinin bir parçası

Lâgaş prensi *Eannatum*'un Akbabalar sütununda (Site mabudunun rüyada kendisine göründüğü) yolunda bir itiraf vardır. Bu prensin haleflerinden *Entemena* da bir kitabesinde (Kıral *Ningirsu*'nun kendisini sevdiğini) kaydetmiştir.

Yine Lâgaş prensi *Urnina* da mabut *Ningirsu*'ya (Kıralım ömrümü uzun etsin!) ibaresini taşıyan bir tepsi vakfetmiştir. *Gudea*'nın kitabelerinde de *Ningirsu*'nun hükümranlığına daima temas edilmektedir.

Bir mabet yaptırdıktan sonra üzerine koydurduğu kitabede mabuda bir takım takdimelerde bulunduğunu yazdıktan sonra şu yolda niyazda bulunuyor: (Ey kıralım *Ningirsu* mabedini inşa ettim. Seni sevinçle oraya ithal etmek istiyorum.) *Hammurabi* bile kanununun başında *Enlil* ile *Anu*'nun Babil kırallığını mabut *Marduk*'a tevcih ettiklerini kaydetmektedir.

Umumî telâkkiye göre her site mabudu, zevce, çocukları ve hizmetçilerile beraber sitenin bütün binalarından daha



Şekil : 169 — Bir sumer Lugali (Kıralı)
İstanbul Müzesinde

muhteşem ve daha süslü olan mabette ikamet ediyordu. Yani mabet, mabudun sarayı idi.

Lugal'ler Patesiler: — Larsa menşurunda görüldüğü vechile Sumer'lerin akidesince kırallık yere gökten inmişti. Şu halde hakikî hükümranlık sitenin veya memleketin mabuduna ait idi. Sitelere filen hâkim olan prens ancak o site mabudunun vekil ve naibi idi. Bu prenslere Sumer dilinde verilen Patesi ünvanı da bu telâkkiyi ifade ediyordu.



Şekil: 170 — Lagaş Patesisi *Gudea*. Başı turbanlı

Patesi, hakikî hükümdar olan mabudun naibi, onun sarayı bulunan mabedin hadimi idi. Bu mahiyet, Patesi unvanında mündemiçti. Sumer'cede hizmetkâr demek olan Patesi haddi zatinde hâkim olduğu sitedeki mabedin başrahibi, yani site mabudunun hizmetkârı idi. Bu sıfatla hem ruhanî, hem de cismanî reis oluyordu. Demek ki Patesi, hem siyasî hem de dinî reis sıfatile mabut ve halk arasında mütevassıtlık ediyordu.

Akad dilinde Patesiler, naip ve vekil demek olan İsakku unvanile anılıyorlardı. Bu ünvanda da asıl ve hakikî hükümdarın site mabudu olduğu telâkkisi vazıhan seçilmektedir. Bu telakki Mezopotamya'da umumileşmiş olduğu içindir ki Asur'un en eski hükümdarlarının Asur mabudunun (*vekili*) unvanını taşıdıklarını görüyoruz.

Bir site Patesisi hakimiyetini tevsi ve geniş bir sahaya hükmettiği zaman kendisine kıral manasına olarak Lugal veya Kudat (*Hüda*) ve (*Han*) manasını ifade eden *En* unvanı veriliyordu.

Anlaşıldığına göre arkaik devirlerde Lugal ve En tam bir istiklâl ve hükümranlık ifade ediyordu. Patesi'de ise yarım istiklâl yani kısmî bir tabiiyet manası mündemiçti. Maamafih ilk devirlerde Patesi unvanile yadolunan prensler arasında tamamile müstakil olanlar da görülmektedir. Patesi unvanının bilhassa Milâttan önceki üçüncü binin ilk yarısından itibaren bir Lugale tabi prenslere ıtlâkı kat'îleşmiştir. Bu zamanlarda Patesi tamamile Vassal mukabili oluyordu. Maamafih, Sumer sitelerinde Lugal unvanı taşıyacak kadar kudret ve satvet sahibi olan, nüfuz ve hakimiyetini geniş bir sahaya teşmil eden bazı prenslerin mahallî mabutlarına dinî alâkalarını göstermek üzere Patesi unvanını muhafaza etmiş oldukları görülmektedir.

Lugal kalma'lar — Lugal'lardan biri, hakimiyetini bütün Sinear'a teşmil edince, (*Lugal kalma*) unvanını alıyordu. Sinear'ın umumî mabudu *Enlil* olduğuna göre, hakimiyetini bütün memlekete teşmile muvaffak olan Lugal'de mahallî mabuttan başka *Enlil*'in de vekili sayılıyordu. Akad'lar, Sumer'lerin Lugal'i mukabilinde *Şarrü*, *En*'i mukabilinde de *Bel* unvanını kullanmışlardır.

Memleket mabudu olan *Enlil*'in makarrı Nippur olduğu halde bu Site hiç bir zaman kırallık merkezi olmamış, daima dinî merkez olarak kalmıştır. Pansilvanya Üniversitesi tarafından Nippur'da yapılan hafriyat neticesinde bu site'nin büyük mabedine ait Ziggurat meydana çıkarılmıştır. Ekur yani *(Ev - dağ)* adını taşıyan ve Sumer'lerin Olimpi olan bu mabet'te *Enlil* kendine vekil olacak memleket kıralını yani *(Lugal kalma'*yı*)* seçerdi.

Patesi ve Lugal'lerin ve hattâ Lugal kalma'ların en büyük vazifeleri, naibi oldukları ilâhın mabedinin ihtişamına çalışmak, nezirler ve vakıflarla onu zenginleştirmekti.

Urnia, mabuda olan hizmetlerinden bahsederken büyük masraflar ihtiyarile uzak ormanlardan keresteler getirttiğini ve bunlarla mihrabı tezyin ve tecdit ettiğini haber vermektedir. *Gudea* da Eninnu'nun tezyini için Elâm'dan sanatkârlar getirttiğini kaydetmektedir. *Eannatum*, mabudun mukaddes Guedin arazisini istirdat için *Umma* ile harbetmiştir.

Bütün bunlar gösteriyor ki Sumer'lerin telakkisine göre hakikî hükümdarlar mabutlardı. Filen hüküm süren Patesi'lerle Lugal'ler ise mabutların naibi idiler *Eannatum*, *Ningir-*

su'nun büyük vekili *(İsakkusu)*, bütün Sinear'a hâkim olan *Lugalzaggisi* ise mabut *Enlil*'in naibi idi.

Bu telâkki yalnız Patesi ve Lugal'lerin kitabelerinde değil efrada ait hesabat tabletlerinde de görülmektedir. Hükümdar, cismanî vazifesi yanında ruhanî riyasetini de ifa etmektedir. Yani site'nin veya memleket ilâhı mabedinin baş rahibidir. Bu husus *Lugalzaggisi* kitabelerinde vazıhan ifade edilmektedir.

Sumer site'lerinde hükûmet şeklinin istibdat esası üzerine müesses teokratik bir mutlakiyet olması, Pates'i ve Lugal'lerin hâkimi mutlak mabutların vekilleri olmaları yolundaki telâkkinin tabiî bir neticesidir.

Sumer'lerin Patesi ve Lugal hakkındaki bu telâkkileri hükümdarı mabut tanıyan eski Mısır'lıların telâkkilerinden ayrılmaktadır. Sumer'lerde hükümdar mabut değil, insandır.

Diğer fertlerden farkı mabudun naibi, vekili olmaktan ibarettir. Maamafih, Akad'lar devrinden sonra Sinear'da da hükümdarların Allahlaştırıldığı Mısır'daki firavunlara karşı Kalde'de Nemrutlar türediği anlaşılmaktadır. *Maniştuş*'u sitel'i üzerinde görülen ismihas, bunun en eski bir vesikasıdır. Yine kitabelerde görülen *Şarrükin - ili* cümlesi de *(Sargon Allahımdır)* manasını ifade etmektedir. Hayatta *Naram - Sin*'e (*Ağade mabudu*) denildiği de yine tabletlerden öğrenilmektedir. Akad'lardan sonra bu telâkkinin Sumer'lere de geçmiş olduğu anlaşılıyor. *Dunji*'nın ve haleflerinin kitabelerinde isimleri önünde ilâhî birer sıfat konulmuş olması bunu teyit etmektedir.

Patesi ve Lugal zevceleri — Akad'lardan evvelki devirlerde yani Sinear'a munhasıran Sumer'lerin hâkim oldukları zamanlarda Patesi veya Lugal zevceleri, bilâhare Semî'lerde görüldüğü gibi, sönük bir vaziyete atılmış değillerdi. Bilâkis Sumer kıraliçeleri devlette hükümranlık hakkını haiz bulunuyor, kocasından sonra birinci derecede bir mevki işgal ediyorlardı [Şekil: 171]. Sumer kıraliçelerinin de bir sarayı ve mühürleri bulunuyur, devlet işlerine karışabiliyorlardı. Akad'lardan evvelki devir sonlarına doğru Lâgaş Patesisi olan *Lugalanda*'nın zevcesi *Barnamtara*'nın vaziyeti böyle idi. *Kubau* isminde yarı üsturevî bir kadının Kiş sitesi'ne hükümdar olduğu ve burada bir sülâle kurduğu da tabletlerde tasrih edilmektedir.

Bütün bunlar ve bilhassa son zamanlarda Ur da yapılan hafriyatta meydana çıkarılan kıral mezarının yanındaki kıraliçe mezarının ihtişamlı vaziyeti Sumer'lerde kadınların da erkekler kadar hukuk ve şerefi haiz olduklarını göstermektedirler.

Veliahtlık — Sumer'lerde hükümdarlık babadan büyük evlâda



Şekil : 171 — Lâgaş Patesisi *Gudea*'nın zevcesi



Şekil : 172 — Sumer'ler devrinde bir vali
Milâttan önce üçüncü binde Mari sitesi valisi olan *Puzur İştar*

intikal ederdi. Fakat, hükümdarın evlâdı olmazsa, kendisine kardeşlerinin halef olması usuldendi, prenslerin de ayrı daireleri,

hizmetçileri, sakileri, ahçıları, dülgerleri, eşek çobanları, çalgıcıları, çiftçileri, berberleri, kadın dokuyucuları.... ve sair hizmetçileri bulunuyordu.

Nazırlar ve memurlar — Sumer site'lerinde Patesi'den sonra onun nazırı geliyor, bunu da valiler ve diğer memurlar takip ediyorlardı. En mühim memurlar saray mensuplarından oluyorlardı.

Bir Patesi nüfuz ve hakimiyetini müteaddit şehirlere teşmil ederek Lugal olduğu zaman, maiyeti ve memurları da o nisbette çoğalıyordu. Müteaddit site valisine (*İsakku*) deniliyordu. Bunlardan sonra da ikinci derecede nazırlar geliyordu bir nevi müfettiş mahiyetinde olan bu ikinci derece deki nazırlar, askerin ve postacıların yardımile memleketin dört bucağını dolaşıyor, hükümdarın yarlıklarını, fermanlarını her tarafa yayıyorlardı.

Sumer'lerde idare sistemi derebeylik şeklini andırmaktadır. Bu sistem de askerî ve mülkî memurluklar, tımar ve zeamet prensiplerine istinat etmektedir. Arazi, tarla, bahçe, hane, hayvanlar, tımar ve zeameti teşkil ediyorlardı. Memurların bunlardan hakkı intifaları ve feragatleri vardı. Memurların vekilleri de tımar ve zeametten istifade edebilirlerdi. Bazı ahvalde memurluk irsî bir mahiyet alıyordu. Varis henüz küçük ise anası çocuğunun iaşe ve terbiyesi için gelirin üçte birini alabiliyordu.

İÇTİMAÎ SINIFLAR

AMELU'LAR, MUŞKİNU'LAR, UARDU'LAR

Sumer ilinde halk biri Amelu'lar yani hür insanlar, diğeri de Uardu'lar yani esirler olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı

Esir olmıyan her vatandaş esas itibarile hürdü. Fakat hürriyet müsavatı müstelzim değildi. Amelu'lar velâdetlerine, içtimî rollerine, servetlerine göre birtakım sınıflara ayrılıyorlardı. Birinci Babil sülâlesi zamanında Amelu'larla, Uardu'lar arasında mutevassıt olmak üzere Mişkinu'lar denilen bir üçüncü sınıf daha türemiştir.



Şekil : 173 — Arkaik devre ait bir Sumer Amelusu

Amelu'lar, mülkiyet hakkı — Amelu, hür olmak hakkını doğuş itibarile haiz oluyordu. Bunların çocukları da hür bir adamın sulbünden gelmiş olmak itibarile hür oluyorlardı. Sumer'lerin Amelu'ları Roma'lıların Patrisi'lerine tekabül eder.

Hür olmak, mülkiyet hakkına müstahak bulunmak demekti. Sumer'lerde; iptidaî devirlerde diğer kavimlerde olduğu gibi; Amelu'nun ne arazisi, ne emvali menkulesi eski, ailevî rejime geçmesi yani mülkiyet hakının şahsı salise ferağ edilemiyerek yalnız verasetle aileye intikal etmesi esasına bağlı değildi. Amelu kendi toprağına, kendi san'at

ve ticaretine, kendisinin menkul emvaline serbestçe tasarruf edebilirdi. Yani istediği zaman bunları başka birisine ferağ etmek hak ve salâhiyetine malikti. Amelu küçük arazi sahibi ise çocuklarile beraber bu arazide çalışırdı. Zenginler, kudretliler ise arazilerini bizzat işletmezler, murabahacılara (*Latifündıya*) kiralarlardı. Bu husus Sumer'lerde icar ve isticar esaslarının inkişafına yardım etmiştir.

San'at ve ticaret — Amelu'lar için menkule malikiyet gibi gayri menkule malikiyet te serbestti. Her Amelu kendi hesabına bir san'at veya bir ticaret yapar ve yaptırabilirdi. Yani eski kavimlerden bazılarında görüldüğü gibi tek bir san'at takip etmeğe mecbur değildi. Bu serbestî Sinear'da erkenden sermayedarların türemesine ve binnetice umranın artmasına ve kolektif bazı teşebbüslere yol açmıştır. Birinci Babil imparatorluğu zamanında bunun pek ziyde inkişaf etmiş olduğu *Hammurabi* Kanununda bunlara ait birtakım hükümler bulunmasından anlaşılmaktadır.

Amelu'ların hukuk ve vezaifi — Her hür vatandaş (*Amelu*) kendi sitesindeki Şubitim'e yani Aksakallar Meclisine iştiarak etmek hak ve salâhiyetini haizdi. Şubitim'ler belediye başkanlarının reisliği altında toplanan bir nevi belediye meclisi mahiyetinde idi. Bu meclisler, sitelerin malî işlerini tanzim, inzıbatını temin, adaleti icra etmekle mükellefti. Vergileri tahsil etmek, site hududu dahilinde irtikâp edilen cürümlerden ceza almak veya cürümleri tatmin ettirmek te hükûmete ait vazifeler cümlesinden idi.

Hükûmet, Amelu'ya bir taraftan arazi temlik etmek, satmak, satın almak hakkını vermesine, diğer taraftan da onun istifade ettiği setleri, kanalları muhafaza etmesine mukabil ondan vergi almak icabında ona angarya tahmil etmek salâhiyetini kazanıyordu.

Uardu'lar — Esirlik Sumer'lerde pek eski devirlerden itibaren görülmektedir. Esirlik, köle olarak doğanlar yani babaları köle olanlar ile muharebelerde esir edilmiş bulunanlardan teşekkül ediyordu.

Esirlik vasfı müebbet değildi. Köle muayyen bir meblâğ mukabilinde kendi hürriyetini satın alabilirdi.

Hammurabi Kanunundan anlaşıldığına göre, Samî'ler devrinde esirlerin vaziyetleri hayli ağırlaşmıştır. Bu devirde

köle ve cariyeler eşya gibi satılır, rehin edilirdi. Kölenin sahibi, onun istihkakı olan her şeye tasarruf ediyordu. Kölesi başka biri tarafından yaralanan adam, köleye verilecek tazminatı bizzat alırdı. Esaretini inkâr eden kölenin, -köleliğini tahattur etmesi için- kulağı kesilirdi. Fakat köle sahibi kölesini katledemezdi.

Cariyeler ise her hususta sahiplerinin keyf ve arzularına tabidiler. Çocuk doğuran odalığın vaziyeti doğurmıyan odalıktan üstündü. Çocuk doğurmuş odalık, borç mukabilinde satılmış ise; borç tediye edilerek kadın kurtarılıdı. Çocuksuz bir hür kadın, çocuk doğurmuş olan odalığı para mukabilinde satamazdı.

Kıral kölelerile Maşenkak kölelerinin içtimaî vaziyetleri bir dereceye kadar yüksekdi. Yani hür kadınlarla evlenebi lirlerdi. Hür bir adamın odalıktan doğan çocukları gibi hür bir kızla evlenen bir köleden olan çocuklar da hür sayılırlardı. Baba bunları kendi çocuğu olarak tanırsa mirasına da girerlerdi.

Muşkinu'lar — Samî'lerin Sinear'a gelişinden sonra, bu mıntaka sekenesini teşkil eden Amelu'larla Uradu'lar arasında Muşkinu denilen mutavassıt bir sınıf teşekkül etmiştir. Birinci Babil devleti zamanında bu sınıfın, diğer iki sınıf halk arasında hakikî bir varlık teşkil ettiği görülüyor. Bunlara verilen Muşkinu adı Akad'cada miskin ve fakir mukabilidir.

Birinci Babil devletinden evvelki zamanlarda gerek muvaffakiyet esaret neticesinde fakirleşmek suretile Amelu sınıfından aşağı düşmüş ve gerek evvelce esir iken azat edilmiş sefil insanlardan bahsedilmektedir. *Urukagina*'nın içtimaî hayat itibarile varlıklı Amelu çocuğuna mukabil olan bu gibi yoksul insanları himayesi altına aldığına dair vesikalar vardır. Fakat bu devirlerde bu yoksullar ayrı bir sınıf teşkil edecek kadar çoğalmış değildi. Halbuki daha sonraları yani *Hammurabi* kanununda bu sınıf iyiden iyiye teşekküll etmiş olarak görünmektedir. *Hammurabi*, kanunu, idaresi altında yaşıyan halktan Amelu'lar ile Uardu'lar yanı variyetli hürlerle esirler arasındaki bu sınıf halktan Muşkinu namı altında bahsedilmektedir. Muşkinu'ların gayri menkule malikiyet hakkını haiz olmadıkları veya arazi temellük

etmek vaziyetinde bulunmadıkları anlaşılıyor. Fakat bunların menkul emvali ve esirleri olabiliyordu.

ORDU

Sumer'ler Sinear'a fatih olarak girmiş oldukları için ilk günden itibaren orduya ehemmiyet vermişlerdir. Yeni yurtlarında kendilerine mücavir olan kavimlerden Elâm'lar şarkından, Subari'ler şimalden, Guti'ler, Kasit'ler şimali şarkîden, Samî'ler ise garpbten ve cenubu garbîden memleketlerini tehdit ediyorlardı. Bu hal, bidayettenberi mevcut olan ordunun, müteakip asırlarda daima ehemmiyetli tutulmasına sebep olmuştur.

Akad'lılardan evvelki devirlere ait vesikalar, Sumer'lerdeki askerlik hayatı hakkında bir fikir edinmemize müsait olacak derecede boldur. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Sumer'lerde bütün erkekler askerî mükellefiyete tâbi bulunuyorlardı. Yalnız mabetlerin, Patesi ve Lugal'lerin hizmetlerinde bulunanlar ile toprağa merbut çiftlik sahipleri, askerî mükellefiyetinden müstesna tutuluyorlardı.

Son zamanlarda Ur'da bulunan ve (*Ur Sancağı*) adile anılan kıymetli bir vesikada askerî hayata ait iki önemli sahne görülmektedir. *Woolley* tarafından Ur'da kıral mezarında bulunan ve Ur sancağı adı verilen bu levha, üç köşeli, ahşap, bir köşesi kutumsu bir rahleden ibarettir. Bunun iki yüzü bitum ile yapıştırılmış Lapis Lazüli zemin üzerine, deniz kavkaalarından yapılmış, askerî bir heyeti seferiyeyi gösteren iki levhayı ihtiva etmektedir. Bu levhalardan biri harbe giden bir orduyu, diğeri de bu ordunun zaferden sonra şenlik yapışını göstermektedir.

Sumer ordusunun kısmen piyade kısmen de arabalı süvarilerden mürekkep olduğu anlaşılıyor. Ur devrinden daha sonraki zamanlara ait diğer bir abide de Lâgaş kıralı *Eannatum*'un Umma'lılara galebesinden sonra rekzedilmiş olup bugün *(Akbabalar sütunu)* denilen dikili taş üzerindeki kabartmalarda bu her iki kısım asker görülmektedir. Tello'da bulunup elyevm Fransanın Louvre Müzesinde mahfuz olan bu abide Sumer'lerin askerlikte nekadar mütrakki olduklarını bütün teferruatile göstermektedir.

Sumer piyade askerleri ya Akbabalar sütunu'nda görüldüğü gibi kısa bir Konakeş eteklik veya Ur sancağında olduğu

gibi bakırdan mamul gibi görünen ağır ve sert bir manto giyiyorlardı. Silâhları bir kargı veya iki ellerile kullandıkları mızraktan ibaretti. Bu suretle her kargılı, mızraklı askere kalkanlı diğer bir asker refakat ediyordu. Bunlar iki ellerile taşıdıkları kalkanlarla gerek piyade olarak ve gerek araba üzerinde hücum edecek düşman kıt'alara karşı bir müdafaa seddi vücude getiriyorlardı.



Şekil : 174 — Akbabalar siteli :
Yukarda : *Eannatum* piyade kıta'ları başında
Aşagıda : *Eannatum*'un arabası. Hükümdar arabası üzerinden askerlerinin hareketini idare ediyor

Askerin başlarında hemen umumiyetle birer miğfer bulunuyordu. Bunlar kulakları da örtecek surette yapılıyorlardı.

Sumer askerleri, boğaz boğaza harp etmek vaziyetinde kaldıkları zaman kullanmak üzere ayrıca saplı balta ve to-

puzlarla da mücehhez bulunuyorlardı. Tello'da, *Mesilim* tarafından *Ningirsu*'ya takdim edilmiş aslan tasvirlerile müzeyyen bu nevi topuz yani gürz bulunmuştur.

Arabalar — Sumer'lerin kullandıkları harp arabaları, dört tekerlek üzerine mevzu ve ekseriya yabani eşekler tarafından çekilen sandık gibi bir şeydi. Sandığın içinde iki kişilik yer vardı. Bu yerin biri arabacıya diğeri de muharibe mahsustu. Muharip elinde tuttuğu ince ve uzun mızrağı hasmı üzerine fırlatmak suretile harp ederdi. Sumer an'anesine göre ok ve yayın silâh olarak istimali daha muahhar devirlere aittir.

Muharebelerde kıral ordunun başında ve önde bulunurdu. Kıral ince bir kumaştan veya keçi derisinden mamul ve sol omuzu örten bir Konakeş giyerdi. Başında mahrutî bir miğfer ve üzerinde de ensesini örten küçük bir topuz bulunurdu. Bu topuzun uzun saçlar bırakıldığı devirlerde, harbedilirken saçların düşmanın görünmesine mâni olmamaları için ensede topuz yapıldığı zamanların bir hatırası olması muhtemeldir.

Hükümdar yaya veya araba ile harbettiğine göre bir mızrak veya bir bağla sıkıştırılmış çubuklardan müteşekkil bir nevi silâhla mücehhez bulunurdu. Akbaba'lar sütununda kıralın elindeki mızrak uzun ve gerisi kalınca ve tamamile Türkmen'lerin kullandıkları mızraklara müşabihtirler. Zaferden sonra kıral, muzafferiyetini bir öküz kurban etmek suretile tebcil ederdi.

Akad devri silâhları, dağlık bir mıntakada düşmanın takibini tasvir eden *Naram-Sin*'in zafer sitel'inde görülmektedir. Sus'ta bulunarak Fransa'nın Louvre Müzesine götürülmüş olan bu sitel'de hükümdarın bacakları arasında dizlerine kadar sarkan kısa bir atkı bulunmaktadır. Ayaklarında sandal, başında ise ensesini örten istitaleli bir miğfer vardır. Sol elinde bir yay bulunuyor, kolile de bir baltayı göğsüne sıkıştırıyor. Sağ elinde de uzun bir ok görülüyor.

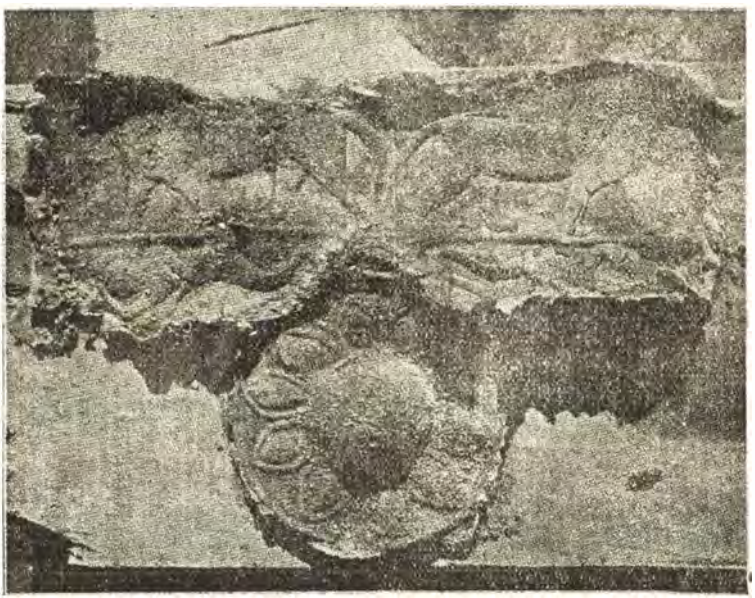
Asker, iki sıra üzerine dizili keşif kıt'aları şeklinde tasvir edilmiştir. Bu kıt'alardan biri mızrakla diğeri de yayla mücehhezdir. Her kıt'anın başında sakallı bir zabit görülüyor. Zabitlerin eteklikvari sarılmış olan atkıları askerinkinden daha kısadır. Başında da, asker gibi; bir miğfer bulunmak-



Şekil : 175 — *Naram - Sin*'in zafer abidesi
Naram - Sin, askerlerinin başında olduğu halde dağlarda asi Lülübileri takip ettigini göstermektedir.

tadır. Zabitlerden biri bir mızrak, bir de balta ile mücehhezdir. Diğerinin ise yalnız bir baltası vardır. Askerlere gelince bunlar da baltadan başka ya mızrak veya bir sancak taşımaktadırlar. Sumer'lerin müdafaa silâhı olarak kalkan kullandıkları da hafriyat eserlerinden anlaşılmaktadır.

Bu devre ait bir tabletten miğferlerin bakırdan ve tunçtan yapıldığı anlaşılmaktadır. Baltalar da bakırdan ve tunçtan imal ediliyor, bazan üzerlerinde gümüş tezyinat bulunuyordu. Mızrak uçlarındaki başlıklar da yine ya bakırdan veya tunçtan yapılıyorlardı.



Şekil: 176 — Ur'da kıral mezarında bulunmuş bakırdan bir kalkan parçası

Ur devrinde askere kumanda, amme hizmetlerine ait angaryalara nezaret eden zabitlere Numanda deniliyordu. Hizmeti askeriyede bulunmaları mecburî olan bir sınıf vardı. Bunlara ukuş'lar deniliyordu. Bunların hususî başbuğları vardı. Samî'ler ukuş mukabili olarak Redum (*Köleleri sevkedenler*) diyorlardı.

Hammurabi kanununda sefere çıkan hükümdarın maiyetinde bulunmak mecburiyet ve imtiyazını haiz iki sınıf vatandaştan bahsetmektedir. Bunlardan biri Redum'lar yani esir sevkedenler, diğeri ise Bayrum'lar yani balıkçılardır.

Bu tabirleri bugün o zamanki manasına göre tercüme etmek kabil görünmüyor. Çünkü o zamanlar bu tabirlerin ifade ettiği vazife ve memuriyetlerin emsali yoktur. Anlaşıldığına göre Ukuş ve Redum'ların vazifeleri ordu için asker toplamak, Bayrum'ların vazifeleri ise inzıbatı temin etmekti. Her iki kısım vatandaşlar da kıral tarafından hizmete davet edildikleri zaman behemehal bizzat ispatı vücut etmek mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Redum'larla Bayrum'lara pansiyon mahiyetinde olarak tahsis edilen tımara İlku akçesi denilmektedir. İlku bahçe, ev, tarla olabildiği gibi hayvanat ta olabilirdi. İlku ne haciz edilebilir, ne de satılabilirdi. Satın alan verdiği parayı kaybetmiş olurdu.

Bedum veya Bayrum'lardan biri vazife uğrunda telef olursa İlku'su evlâtlarına kalırdı. Çocukları küçük ise, İlku'nun üçte biri çocuklarını büyütmek üzere analarına veriliyordu.

Bir Redum veya bir Bayrum tımarını ihmal veya terkeder ve başka birisi tekâlifi umumiyesile beraber o tımarı deruhte ederse, üç sene geçtikten sonra ilk sahibin istirdat talebi hakkı, sakıt olurdu.

Esir düşen bir askerin fidye mukabilinde kurtarılması vazifesi, şahsî serveti yoksa, ailesinin mensup olduğu mabede ait idi. Mabedin de malî kudreti bulunmazsa, bu vazife devlete düşerdi.

Sumer'ler ordularına pek ziyade ehemmiyet verdiklerinden hem ordunun kuvvetinin muhafazası hem de askerlerin hukukunun temini için ağır hükümler koymuşlardı.

Bir kimseyi kanuna muhalif olarak kıralının hizmetinden uzaklaştıran adam, içtimaî mevkii ne olursa olsun, ölüm cezasına duçar olurdu. Bir askerin servetini cebren aşıran, ve ya soyan adam da ayni suretle mücazat görürdü.

SUMERLERDE AİLE

EVLENME

Cemiyetin nüvesi olan aile, Sumer'lerde çok sağlam bir temel üzerine kurulmuştu. Bu temel, tek bir kadınla evlenilebilmek, izdivacı bir mukavele ile sağlamlamak gibi esaslarla tarsin edilmişti. Elde edilen kitabelerden anlaşıldığına

göre pek eski zamanlardan itibaren Sumer cemiyetinde bir adam meşru olarak ancak bir kadın alabiliyordu. İzdivacın bir mukavele ile teyidi de mecburî idi. Mukavelesiz izdivaç muteber değildi. Binaenaleyh tahrirî bir mukaveleye bağlanmıyan bir izdivaçta kadın meşru bir zevce sayılmazdı. Her izdivaçta zevç, şahitler muvacehesinde bir taraflı ve mecburî bir mukavele ile zevcesinin hukukuna riayet, ona karşı olan vazifelerini ifa edeceğini, karısından ayrılmak mecburiyeti hâsıl olursa, taahhüt ettiği meblağı (*Nikâh bedelini*) vereceğini deruhte ederdi.

Bu mukavelenin imzasından evvel zevç ile zevcenin velileri arasında bu izdivacın vukuunun - tarafeynin rızasile - takarrür etmiş bulunması lâzımdı. Bunun için, erkeğin velisi kızın velisine müracaatla kızı ister, muvafakat cevabı alınca nişan hediyesi olarak muayyen bir meblâğ veya bir takım eşya gönderirdi. Bu nişan hediyesine(*Tirkhatu*) denilirdi.

(*Tirkhatu*) nişanlanma hediyesi idi. Bu hediye verildikten sonra nişan takarrür etmiş olurdu. Erkek ancak verdiği(*Tirkhatu*) yu almamak, kızın babası ise aldığı (*Tirkhatu*)yu iade etmek şartile nişandan dönebilirlerdi. Erkeğin dönüşü, ahbaplarındaı biri tarafından kıza isnat edilen bir iftira sebebile olursa, o adam, iftira ettiği bu kızla evlenemezdi. (*Tirkhatu*) bir nevi mihri muaccel mahiyetinde idi [1] verilmesi de behemehal mecburî değildi. (*Tirkhatu*) suz da izdivaç olduğu vakidir.

Nişan hediyesi olarak erkek tarafından verilen (*Tirkhatu*) ya mukabil kızın velisi (*yani babası ve babası olmadığı takdirde kardeşleri*) de damada (*Şeriktu*) denilen ve kıymetçe gelen hediyeden aşağı olmıyan bir hediye verilirdi. Kadın, kendisine verilen hediyeyi ölünciye kadar saklardı. Kadın kocasından sonraya kalırsa hediyelerin her ikisi de kendi malı olurdu.

(*Şeriktu*) bir nevi cihazdı. Babanın terekesinden isabet eden veya edecek olan irsî hisseye mukabildi. Cihaz senedinde babası sarahaten kendisine salâhiyet vermemiş olursa, kadın cihazını ahare ferağ edemezdi. Ona malikiyeti, sağ kaldıkça ondan istifade etmesi demekti. Eğer kadın dul kalırsa cihaz malını kardeşleri idare eder ve kârı hemşirelerine verirlerdi. Kardeşleri olmazsa kadın, cihazı olan toprakları işlemek için bir çiftçi tutardı.

[1] Sumer'lerin (*Tirkhatu*) lâfzile Yunanlıların Dırakhoma lâfızları arasındki karabet şayanı tetkiktir.

Kadın öldükten sonra gerek (*Tirkhatu*) ve gerek *Şeriktu* çocuklarına intikal ederdi. Çocukları olmadığı takdirde ise (*Tirkhatu*) kocasına iade edilir, (*Şeriktu*) ise kadının akrabasına verilirdi.

Nikâh esnasında zevç; cihaz karşılığı mukabilinde olmak üzere; karısına (*Nodunnu*) denilen bir hediye verirdi. (*Nodunnu*), kadın için dul kaldığı takdirde bir irat membaı, sebepsiz talâk takdirinde ise bir tazminat olurdu.

Nişanlanma ve mukavelenin aktile tahakkuk eden nikâhlanma merasiminden sonra kadın erkeğin evine giderdi ve bu andan itibaren de izdivaç takarrür etmiş olurdu.

Ninova'da *Asurbanibal* kütüphanesinde bulunan ve Sumer aile kanunu namile anılan yedi maddelik kanun, Sumer'lerin aile rabıtalarını sağlam tutmağa, yalnız karı koca arasında değil, ana baba ile evlât arasında da rabıta ve samimiyeti muhafaza etmeğe pek büyük ehemmiyet vermiş olduklarını göstermektedir.

Bu kanunun ruhuna göre, izdivaç mukavelesi esas itibarile nakabili fesih bir mukaveledir. Binaenaleyh, mukavele tarafeynden hangisinin hatası yüzünden rahneye uğrarsa, ona sebebiyet veren mes'ul ve mahkûmdur. Bu mahkûmiyet bazı ahvalde ölüm cezası da olurdu.

Sumer an'anesi, ana baba ile evlât arasındaki rabıta ve mecburiyetlerin muhafazasına da çok ehemmiyet vermektedir. Evlâdın ebeveyne hürmet ve itaati, ana babanın da evlâtlarına şefkat ve muhabbeti bu an'anenin temeli idi.

Hammurabi kanunundan evvel Sinear'da muteber olan Nisaba ve Hani kanunları adile anılan bu Sumer aile kanunu, bir genç kızı iğfal edeni onunla evlenmeğe mahkûm etmektedir. Binaenaleyh böyle bir hal vukuunda erkek kızın velisine müracaatla kızını istemeğe ve resmen onunla evlenmeğe mecburdu. Bir adam velisi tarafından kendisile evlenmesine rıza gösterilmiyen bir kızı iğfal ederse, idam edilirdi.

Hammurabi kanununda eski Sumer Sitelerine ait kanunların bazı maddeleri tadile uğramakla beraber bu kanunun 127 inci maddesinden 177 inci maddesine kadar olan ve aile hukukuna ait bulunan esaslara Sumer türelerinin ifadesi nazarile bakabiliriz.

Birden fazla kadınla evlenmek. — Sumer türesinde tek bir kadınla evlenmek esas olmakla beraber, istisnaî bazı

ahvalde; bu sahanın biraz genişletilmiş olduğu görülüyor. Meselâ daimî hastalığından dolayı kadın sıhhatten düşmüş olursa; neslin inkıtaına meydan vermemek için; erkeğin ikinci bir kadın almasına mesağ vardı. Fakat, bu vaziyette erkek evvelki zevcesini de iaşeye mecburdu. Ayni sebepten naşi karısı kısır çıkan bir erkek te ikinci bir kadın alabiliyordu. Fakat, kısır olan zevce, çocuk yetiştirmek için, kocasına bir odalık verir ve bu sonuncu bir çocuk doğurursa zevç ikinci bir kadın alamazdı. Odalıktan doğan çocuklar meşru izdivaç mahsulü tanılırlardı.

Cariyelerle evlenmek. — Zevcesinden çocuğu olmıyan adamın bir odalık alması caizdi. Fakat, odalık almak meşru izdivaç sayılmadığından hükümsüzdü. Yani odalık zevce yerini tutamazdı. Böyle bir izdivaçtan doğan çocuklar haddizatında hür olmadıklarından meşru evlât sayılamazlardı. Fakat, erkek isterse bunları meşru evlât tanır ve böyle tanıdığını ilân ederdi. Bu takdirde bu çocukların hukukî vaziyetleri meşru karısından doğan çocuklarının hukukî vaziyetleri gibi olurdu.

Çocuğu olmıyan kadın kocasına bir odalık hediye edebilirdi. Bu odalıktan doğan çocuklar, zevcenin sayılırlardı. Bu takdirde zevç artık odalık alamazdı. Maamafih çocuk doğuran odalık ta artık cariye olarak satılamazdı.

Kadın ağır ve devamlı bir hastalığa tutulursa, kocası bir odalık alabilirdi, lâkin zevcesini terkedemezdi. Zevce ölünciye kadar kocasının evinde kalmak hakkını haizdi.

Cihazın aidiyeti. — Kadının cihazı kendi malı idi. Kocası bundan intifa eder fakat, ona tasarruf edemezdi. Kadın öldüğü zaman cihazı çocuklarına, çocukları olmadığı takdirde ise, babasına düşerdi. Talâk sebebile izdivaç mukavelesi münfesih olursa, kadın cihazını beraber alırdı. Kocanın karıya verdiği hediyeler, kadının malı olurdu. Bunları istediği çocuğuna verebilirdi.

Talâk. — Sumer'lerde esas itibarile talâk hakkı kabul edilmişti. Fakat, bir takım mücbir sebeplere bağlanmıştı. Talâk ancak bu sebeplerin tahakkuku halinde olabilirdi. Bir adam kısır çıkan karısını boşayabilirdi. Fakat, bu takdirde kadının cihazını iade etmeğe ve ayrıca da ona tazminat vermeğe mecburdu.

Talâk vaki olduğu takdirde terkedilen kadının zevcinden çocuğu olup olmadığına göre hüküm değişirdi. Boşanılan

kadının zevcinden çocuğu varsa babasının evinden getirdiği cihazı (*Şeriktu*) yu alır; evlâdının terbiyesi uhdesinde olmak üzere; zevcinin gayri menkul mallarından istifade salâhiyetini haiz olurdu. Kocası öldüğü zaman da terekesinden bir oğul hissesi alır, dilediği kimse ile ikinci defa olarak evlenebilirdi (madde 137).

Kadının çocuğu yoksa zevcinden evlendikleri zaman babasını irza için verilen (*Tirkhatu*) ya müsavi bir meblâğ ile (*Nodunnu*) almış ise onu, almamış ise cihaz makamına kaim olmak üzere, kanunen tayin edilen bir (*Min*) alırdı. Kocası Muşkinu ise yalnız bir (*Min*)in üçte birini alabilirdi.

Fakat talâka sebebiyet veren kadın olursa koca hiçbir şey vermeğe mecbur olmaksızın karısını tatlik edebilirdi. Kadın getirmiş olduğu cihazı kocasına bırakmağa mecbur olurdu.

Kadın da kocasının kayıtsızlığı, müşterek hayata riayetsizliği gibi ahvalden dolayı talâk talep edebilirdi. Bu vaziyette kabahatin erkekte olduğu tahakkuk ederse kadın hem kocasından ayrılabilir, hem de cihazını alabilirdi. Sebepsiz yere karısını terk eden erkek tazminatla mahkûm edildiği gibi sebepsis yere kocasını bırakan kadın da suya atılmak suretile cezalandırılırdı.

Memleketine ihanetinden dolayı hudut haricine koğulmuş olan bir adamın karısı zaruretinden dolayı; evvelki kocasından resmen ayrılmamış olduğu halde; ikinci bir adamla evlenebilirdi. Evvelki kocası müruru zamanla avdet eder ve karısını isterse alamazdı.

Çocuklara ait hükümler ve miras meseleleri. — Sumer türesine göre ailede birinci derecede velâyet babanındı. Babadan sonra ana geliyordu. Babanın ölümünden sonra velâyet ananındı. Fakat bu velâyetin çocuğun kaç yaşına kadar devam ettiği malûm değildir. Ana veya babadan her ikisi de öldüğü takdirde velâyet büyük kardeşe intikal ederdi.

Sumer'lerde evlât edinmek usulünün carî olduğu anlaşılıyor. Bunlar hakkında bir takım hükümler bulunuyordu. Bu hükümlere göre, bir adam manevî evlâdını bilâkayit ve şart reddedebilirdi. Fakat, manevî evlât babasını reddederse zincire vurulur ve köle gibi satılırdı. Manevî evlât anasını reddederse sokaklarda teşhir edildikten sonra evden tardolunurdu. Evlât edinmek keyfiyeti, ailenin çocuksuz olmasile meşrut değildi. Çocukları olan ailelerde evlâtlık alabilirlerdi.

Veraset. — Ölen babanın terekesi oğulları arasında müsavi surette taksim olunurdu. Kızlar evlenirken hisselerini almış olduklarından mirasa giremezlerdi. Baba, çocuklarının hepsini evlendirmeden evvel ölürse, henüz evlenmemiş olan oğul, hissei irsiyesinden başka, (*Tirkhatu*) vermek ve evlenmek için de lâzımgelen meblâğı alırdı.

Bir adamın hem meşru zevcesinden hem de odalıktan çocukları kalırsa, hayatında cariyeden doğan çocuklarına "*Benim evlâdımsınız!*.„ demiş ise, bunlar terekeden müsavaten istifade ederlerdi. Yalnız meşru zevceden olanlar kendi hisselerini kendileri intihap etmek gibi bir imtiyaza malik bulunurlardı.

Baba, cariyeden olan çocukları benimsememiş ise bunlar mirastan mahrum kalırlardı. Yalnız hem kendileri hem de cariye olan anaları azat edilmiş sayılırlardı. Odalıktan olan kızları pederleri tezvice mecburdu. Baba evvel ölmüş olursa bu vazife kardeşlerine düşerdi. Cihazları verildikten sonra bunlar, babalarının mirasından artık hisse istiyemezlerdi.

Kocasının vefatında zevcesi, kendisine hibe edilmiş olan şeyi yani (*Nodunnu*) yu alırdı (*Nodunnu*) yoksa bir evlât hissesi alırdı. Evlâdı varsa, dul kaldıkça kocasının evinde oturmak hakkına malikti. Küçük yaşta çocukları olan dul kadınlar, çocuklarının emval ve emlâkini, emniyet altına almadıkça evlenemezlerdi. Evlenebilmek için, kendisi ve evlendiği erkek, bu mes'uliyeti tahriren deruhte etmeğe mecbur idiler.

Kadın, zevcinin bıraktığı gayri menkulden hayatı müddetince keyfemayeşa istifade edebilirlerdi. Fakat evlâdından birinin lehine olmadıkça onu satamazdı. Çünkü mülk aileden harice çıkamazdı.

Sumer'lerin Nisaba ve Hani Kanununa göre, müstakil bir ev kurmak istiyen evlât, kendi hissesini alarak babasından ayrılabilirdi. Bu takdirde babasının ölümünden sonra kalan mirasa iştirak edemezdi.

Ölüm takdirinde evvelâ küçük çocuklar için bir (*Tirkhatu*) ayrılır, sonra geri kalan mal, şu suretle taksim olunurdu: Müteveffanın zevcesi (*Nodunnu*) almamış ise bir hisse ona, birer hisse de oğullarına verilirdi. (*Şeriktu*) almamış olan kızlarından her birine de bir hissenin iradı verilirdi. İki defa evlenmiş olan bir babanın her iki kadından doğan çocukları veraset hususunda ayni hukuka malik bulunuyorlardı

TUFANDAN SONRA KIRALIK ŞEHİRLERI (2950-2725)

Dynasties successives ou parfois parallèles

KİŞ — URUK — UR — LAGAŞ

1. Kiş I — **2. Uruk I**

mitik

3. Ur I. (2950 tarihlerine doğru)
6 Kıral
(2 inci Aannipadda)

4. Avan
3 Kıral

5. Kiş II. ?
(8 Kıral.) Utug, Patesi.
|
Mésilim, lugal (2900?).

6. Hamazi
1 Kıral

7. Uruk II.
3 Kıral

8. Ur II.
4 Kıral

9. Adab
1 Kıral
Lugalannimundu.

10. Mâri
1 Kıral

11. Kiş III.
1 Kıral
Meyhaneci Kugbau

12. Akshak
6 Kıral

13. Kiş IV.
7 Kıral
(2 inci Urzamama)

Lugalşagengur, meselin idaresinde patési
:
:
Urnina.
Akurgal.
Eannatum.
Énannatum I.
Entemena.
Enannatum II.
Enetarzi
Enlitarzi
Lugalanda
Urukagina 2750 den evvel

14. Uruk III. (2750 tarihine doğru)
1 Kıral
Lugalzaggisi (2750-2725) ülkenin Kıralı

15. Agadé
(2725)

Bütün tarihler takribidirler.

SÜMER'LERDE HUKUK

İptidaî insanlar şahsî varlıklarını korumak için bidayette tıpkı hayvanlar gibi gırizî amillerin sevkına tâbi olmuşlardır. Bu devirlerde insanlar da hayvanlar gibi bir sevkı tabiî ile şahıslarını ve nesillerini idameden başka birşey düşünmediklerinden bu hususları temin edecek herşeyi kendileri için mubah ve meşru görmüşlerdir. Bunun neticesi olarak bu devirlerde hak ve binnetice adalet mefhumu insanlara tamamile yabancı kalmıştır.

Hak ve adalet fikrinin insanlarda doğuşu, en son olmuş ve pek yavaş bir surette inkişaf etmiştir. Bugünkü vahşiler adaletin ne olduğunu nasıl bilemiyorlarsa iptidaî devirlerdeki insanlar da bu hususta aynile bu vahşiler gibi idiler. Adaletin ne olduğunu bilemiyor, diğerlerinin hukuk ve hürriyetine hürmet etmeği hatırlarına bile getirmiyorlardı.

İnsanların büyük bir kısmı fikren bu seviyede bulundukları zamanlarda yani Milâttan 3500 sene evveline doğru Mezopotamya'nın cenup kısmını işgal eden Sumer'ler, ilk defa olarak hukuk fikrini inkişaf ettirmiş, hak ve adlin muhafazası maksadile birtakım kanunlar müesseseler vücude getirmiş bulunuyorlardı. Hukuk fikrinin insanlarda en sonra doğduğu ve pek batî bir surette inkişaf ettiği hakikati gözönüne getirilirse Milâttan önce 3500 sene evvel hukukî telâkki ve müesseseler itibarile bu kadar yükselmiş olan Sumer'lerin medeniyetçe nekadar eski oldukları takdir olunabilir. Herhalde bütün bunlar Sumer'lerin daha Ön Asya'ya gelmeden evvel kültür itibarile çok ilerlemiş olduklarını göstermektedir.

Sumer'lerin tanıdığımız en eski kanun vâzıı halk içinden yetişmiş ve sonra hükümdarlığa çıkarılmış olan *Urukagina*'dır. Milâttan evvel 2750 tarihlerine doğru yaşamış olduğu hesap edilen *Urukagina*, bir kitabesinde ihmal edilen kanunları, çiğnenen adaleti, halkı ezen zulüm ve haksızlıkları kaldırmak; fakirleri, dulları, yetimleri inleten zorbalıkları bertaraf etmek, papazların hakimiyetlerine nihayet vermek üzere

isyan bayrağına sarılmış olduğu haber verilmektedir. Lâgaş'ın büyük ıslahatçısı, suiistimalin kökünü kazıdığını, tebaasını hırsızlıktan, ölümden, haksız tecavüzlerden; zayıfları kavilerin teaddisinden kurtardığını iftiharla kaydederken bunların idamelerini temin için bir takım kanunlar, esaslar kurmuş olduğunu da haber vermektedir.

Sumer'lerin en eski kanun vâzıı olarak tanıdığımız *Urukagina*'nın eski türe ve kanunların papazlar tarafından ihlâl edilmesinden acı acı şikâyet etmesi, kendisinden evvel Sumer'ler arasında fertlerin hukuk ve menafiini koruyacak muta' kanunlar bulunduğunu anlatmaktadır. Bütün bunlar, Sumer'lerin daha Mezopotamya'ya girdikleri zamanlarda hukuk fikrine malik bulunduklarını teyit eden vesikalardır. *Urukagina*'dan sonra Sumer'lerin kanun vâzıı, adaletin yeniden müessisi olarak tanılan *Şulgi* (*Dungi*) dir.

Üçüncü Ur sülâlesinin ikinci hükümdarı olan *Şulgi*, uzun müddet saltanat sürmüş (*2275-2332*), beşer tarihinde ikinci vâzıı kanun olarak yükselmiştir. Sumer'lerin bu fatih, imparatoru eski türe ve yasaları toplıyarak onları yeni ihtiyaçlara göre ıslah ve tadil veya onlara yeni hükümler ilâvesile kendi tabirince adaleti yeni baştan hükümran etmiştir.

Adlarını bildiğimiz bu hükümdarlarla başlamış olan teşri faaliyeti devam edip gitmiştir. Bir kitabede "*Ur-Engur* adaleti hükümran kıldı...„ denildiğine nazaran bu prensin de teşriî faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler sayesinde daha Akad'lardan evvel Sumer'lerin hukukî ve teşriî esasları tebellür etmiş, kanun ve türeleri madde madde tanzim ve tertip edilmişti.

Akad'lardan evvelki devirlerde henüz isimlerini ve mensup oldukları siteleri bilemediğimiz birtakım şariler bulunduğu şüphesizdir. Fakat, şarilerini tanımamakla beraber onların eserleri olan Sumer kanunlarından bir kısmını muahhar iktitaflar sayesinde biliyoruz: Ana İttişu kolleksiyonunun ihtiva ettiği kanunî maddeler bunlardandır. *Hammurabi*'den evvelki zamanlara ait olarak bu kanun maddelerinin tatbikatını muhtevi konturatları, adlî hükümleri ihtiva eden tabletler bulunmuştur.

Bu maddelerden birinde «manevî bir evlât babasına, sen benim babam değilsin!.. derse baba bu söze ehemmiyet verecek, onu zincirevurarak satacak!» denilmektedir. Diğer bir

madde de ise [1] «bir kadın kocasına sen benim kocam değilsin dese, o kadın suya atılır» yolunda bir hüküm görülmektedir.

Sumer kanunlarından bazı parçalar keşif ve tercüme edildikten sonra bu kanunun heyeti umumiyesinin de birgün bulunabileceği ümidi uyanmıştır. Bulunan Sumer kanununa ait parçalardan bazıları Nippur'da, bazıları da başka yerlerde keşfedilmişlerdir. Bulunan parçalar (*Mabude Nisaba ile Mabut Hani kanunları*) unvanlı mecmuanın aksamındandırlar.

HÂKİMLER VE MAHKEMELER

Sumer'ler, içtimaî hayatın tanzimi, fertlere ait hukukun temini için, birtakım kanunlar kurmuş oldukları gibi bu kanunları tatbik için de hâkimler yetiştirmiş, mahkemeler tesis etmişlerdir. Akad'lardan evvelki zamanlara ait vesikalardan Sumer hâkimlerinden bazılarının isimlerini bilebiliyoruz. Lâgaş Hâkimi *Ur - Engin* bunlardan biridir. Sumer mahkemelerinin ekseriya üç veya dört hâkimden teşekkül ettikleri anlaşılıyor. Maamafih, Sumer'lerin münferit hâkim usulünü de tatbik ettikleri malûmdur.

Muhakeme, davacının bizzat veya diğer bir şahıs vasıtasile yaptığı şikâyetle başlardı. Heyeti hâkimece müddeinin iddiası ve delilleri tetkik edilir, müddeialeyhin müdafaası dinlenilir, ondan sonra hüküm verilirdi. Hâkim, kat'î hükmünü verebilmek için delilleri kâfi görmezse yemin verdirirdi. Yemin şekli ekseriya «*Ano*'nun, *Enlil*'in ve ikisinin lâneti olsun!..» suretinde olurdu.

SUMER KANUNLARI VE HAMMURABİ MECELLESİ

Mezopotamya'yı istilâ ve Babil merkez olmak üzere Sumer'ler ülkesinde bir saltanat kuran Amuru'ların şöhretli hükümdarı *Hammurabi*, Sumer'lerin eski türe ve kanunlarını toplamış, bunlardan bazılarını Samî an'anelere göre tadil veya onlara bazı yenilikler ilâve ederek bir mecelle vücude getirmiştir. *Hammurabi*, 250 kadar maddeden mürekkep olan bu mecelleyi saltanatının 40 - 43 üncü seneleri arasında (M. E. 2083 tarihlerine doğru). bir taş üzerine yazdırtmıştır. 43

[1] Babylonie texts, 1915 et. suivi. T. I, Not, 28.

sütunda 3600 satırı ihtiva eden bu kanun mecellesi, toplu bir şekilde ele geçen hukukî en eski bir vesikadır.

Vaktile Elâm kıralarından *Şütrük Nahunte* (*717 - 699*) Sinear'dan iğtinam edilerek Elâm'a götürülmüş ve Sus hafriyatında meydana çıkarılmış olan *Hammurabi* mecellesi, Babil hükümdarına bir aralık *(Beşeriyetin ilk kanun vâzıı)* unvanını verdirmişti (Şekil: 177). Fakat, sonraları muhtelif yerlerde yapılan hafriyat neticesinde *Hammurabi* kanununa esas olmuş olan Sumer kanunlarına ait birtakım tabletler bulunmuş olması bu unvanın verilmesinde istical edilmiş olduğu, bu şerefin daha ziyade Sumer hükümdarlarından *Urukagina*'ya ait olacağı anlaşılmıştır.

Hammurabi mecellesi, esas itibarile Sumer kanun ve türelerinden çıkarılmış olduğundan bunları tahlil suretile Sumer'lerdeki hukukî telâkkileri azçok anlıyabiliriz: Bu kanunun birinci ve ikinci maddeleri, biraz müphem olmakla beraber, muhakeme usulünü tesbit etmektedir. Bu hususta kabul edilen esas şudur: Birisini ittiham eden, ispata mecburdur. İspat edemezse ölüm cezasına uğrar [Madde: 1]. İttiham edilen için de şu hüküm vardır: "Bir cürümle ittiham edilen kimse, kendi-



Şekil: 177 — *Hammurabi* kanunu - bu sütun *Hammurabi* kanununun metnini ihtiva eder. Yukarda mabut *Şamas* bu kanunu *Hammurabi*'ye dikte ettirmektedir. Sitel Sus'ta bulunmuştur. Elâm'lar Babili istilâ ettikleri zaman bunu mali ganimet olarak Susa götürmüşlerdir. Louvre Müzesindedir.

sini suya dalma imtihanına tâbi tutmalıdır. Yani nehre atılmalıdır, nehir tarafından sürüklenirse mücrim sayılır. Serveti ittiham edenin olur. Sağ ve salim kalırsa kabahatsizliği sabit olur. Müttehim; haksız yere ittiham ettiği için; idam edilir; serveti ittiham ettiğine verilir.

Şu iki maddenin hükmü, tarafeynin hâkim huzurunda mürafaalarını tanzime matuftur. Sumer usulü muhakemesine göre hüküm, muhakeme meclisinde hâkim tarafından tefhim olunurdu. Hâkim, bir meseleye ait hüküm ve kararını tebliğ ettikten sonra, onu tebdil edemezdi.

SUMER'LERDE MÜLKİYET HAKKI VE HIRSIZLIK

Sumer hukuku, mülkiyet hakkının kutsiyetini kabul ettiği için buna tecavüzü şiddetle cezalandırıyordu. Bu esası aynen kabul eden *Hammurabi* Mecellesinde: "Bir mabette veya bir hükümdar sarayında mahfuz bir hazineden edilen sirkatin cezası idamdır. Yataklık eden de bu cezaya uğrar [Madde: 6], aharın (altın, gümüş, köle, hayvanat... gibi) kıymetli eşyasını onun oğlundan veya kölesinden satın almak veya rehin olarak almak (eğer şahitsiz ve senetsiz ise) sirkat veya yataklık sayılır [Madde: 7]„ denilmektedir. Sirkate, gasba, aldatmağa bukadar ağır cezalar verilmesi mülkiyet hakkının ne derece kutsî ve tabiî görüldüğünü göstermektedir.

Sirkat veya yataklık eden adam, aldığı mallar mabuda veya saraya ait ise kıymetinin 35 mislini, bir Muşkinu'ya ait ise 10 mislini tesviye ederek cezadan kurtulabilir [Madde: 8].

Bir hırsız duvar delerek bir eve girmiş ise idam olunarak açtığı deliğin önüne gömülür [Madde: 21]. Sirkat bir yangın söndürmek için gelen adamlar tarafından yangın esnasında yapılmış ise müttehem ateşe atılır: [Madde: 25]. Çocuk çalmak, köle kaçırmak, veya çalanlara yataklık etmek idam cezasını müstelzimdir [Madde: 14, 16]. Kaçak köle efendisine iade olunur. İade edene iki Sikl gümüş mükâfat verilir. Efendisi meçhul ise köle isticvap edilir [Made: 18], Köleyi tutan onu kendi evine götürür ve kendine mal etmek isterse hırsız muamelesi görür. Fakat, köle, bu evden savuşmuş olursa tutan adam, yeminle muaf tutulur [Madde: 19,20]

Müsellehan hırsızlık halinde eğer müttehem tutulamazsa müddei yeminle çalınan malın kıymetini tayin eder. Bütün kaza halkı bu bedeli vermeğe mecbur olur.

İstihkak davaları — Zayi olan ve çalınan mal, bir adamda bulunursa sahibi malını ondan istemek hakkını haizdir. Eğer mal elinde bulunan adam, o malı satın almış olduğunu söylerse, kimden aldığını ve şahitlerini göstermeğe mecburdur. Asıl mal sahibi olduğunu iddia eden de malını tanıyan şahitlerini getirir. Meselenin halli hâkime aittir. Hâkim mal sahibi olduğunu iddia edenin lehine hükmederse o malını alır. Mal elinde bulunan da onu kimden almış ise verdiği bedeli ondan geri alır. Malı satmış olan da hırsız olarak idam olunur [Madde: 9].

Şayet mal elinde tutulan adamı satın aldığı adamı gösteremez ve şahit götüremez veya malın kendisine ait olduğunu iddia eden adam şahit ikame edemezse birinci surette mal elinde tutulan adam hırsız sıfatile idam olunur.

İstihkak davasından evvel satan vefat etmiş olursa mal elinde bulunan malı yine sahibine vermeğe mecburdur. Kendisi de bunu almak için vermiş olduğu bedelin beş mislini müteveffa bayiin terekesinden istiyebilir. Şahitler uzakta bulunursa, hâkim onları celp için altı ay kadar davayı tehir edebilir: [Madde, 12 ve 13].

Sumer'lerde ve onların esaslarına göre tanzim edilen *Hammurabi* kanununda şahıslara karşı irtikâp edilen cürümlerin cezaları gayet ağırdı. Babasını döğen evlâdın iki eli kesilirdi. Hür insanlara karşı irtikâp edilen cürümlerin cezası kısas yani mukabelei bilmisil esasına müstenitti. Binaenaleyh hür bir adamın gözünü kör edenin gözü çıkarılır, uzvunu kıranın uzvu kırılırdı. Fakat mecruh Muşkinu veya köle ise naktî ceza esas tutulurdu. Köle ve Muşkinu'ların hürlere karşı irtikâp ettikleri cürümlerin cezaları daha şiddetli olurdu.

SUMER'LERDE MALÎ TEŞKİLÂT

VERGİLER — ARAZİ

Vergiler. — Sumer'lerde ekonomi teşkilâtının pek erkenden başlamış olduğu Nippur civarında keşfedilen büyük mabut *Enlil*'in mabedine merbut ve mabuda getirilen takdimeleri muhtevi bir antrepoya ait, yarı dinî, yarı lâik mahiyetteki vesikalardan anlaşılmaktadır. Bu vesikalar gösteriyor ki amme hizmetlerini yerine getirmek için vergi esaslarını kurmak yani fertlere ait mal ve kazançlardan bir kısmını ayırarak müşterek mal olarak mabede ve devlete tahsis ve bunun cibayeti yollarını tayin ve tesbit etmek usulü ilk defa Sumer'ler tarafından konulmuştur. Buna göre her sitede müşterek ihtiyaçları gidermek maksadile vatandaşların mallarına ve sâylerine müracaat esası tanzim etmek üzere de nizamlar kurulmuş, teşkilâtlar yapılmıştır.

Sumer'lerde vergi biri mabutlar, diğeri de Patesiler yani mabetler ve hükûmetler hesabına tahsis ediliyordu. Esas vergi mabet için yapılırdı. Kendi sitesinin vergisini muntazaman mabede tesviye eden Patesi haricinde olarak birçok vergi mükellefleri vardı. Bunlar Patesi hanedanı efradı, rahipler, rahibeler, yüksek payeli memurlar, müfettişler, sakiler, çobanlar, kültür başkanları... gibi insanlardı. Mabet hazinesine hiçbir şey getirmiyenlerin angariyeye mahkûm edildikleri anlaşılıyordu.

Patesiler, refah zamanlarında mabedin varidatını arttırmağa çalışır, tehlikeli zamanlarında da bu hazineden sarfiyatta bulunurlardı. Kıtlık devrinde hükümdarın hububat ambarları açılarak halka tevzi olunur, mabedin ambarları ise memleketin müdafaası uğrunda sarfolunurdu.

Mabetlerin irat ve masraflarını kayit ve zaptetmekle meşgul bir takım maliye memurları bulunuyordu. Bunlar her gün mabet hesabına giren ile çıkanı muntazaman deftere kaydederlerdi. Bu defterlerin tetkiki, kayitlerin bazı husus-

larda bugünkü banka muamelelerine benzetilebilecek kadar muntazam ve esaslı olduklarını göstermektedir.

Vergilerin bir kısmı hububat bir kısmı da hayvan olarak tahsis ediliyordu. Vergi hesaplarını muhtevi tabletlerde hayvanatın cinsi ve evsafı hakkında büyük bir itina gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu hayvanlar arasında öküz, inek, koç, koyun, kuzu, keçi, teke, oğlak, ceylân, ve ehlî kaprides ile ceylânın çiftleşmelerinden doğan bir hayvan bulunmaktadır. Listelerde bunlardan başka yaban keçisi, gazal ve henüz hüviyeti iyi anlaşılamıyan daha bazı hayvan isimleri de görülmektedir. Bu devrelerde Mezopotamya'da yabani boğanın nadir olduğu anlaşılıyor. Çünkü vahşi danayı çok kıymetli bir hediye olarak tavsif eden vesikalar bulunmuştur. Bunlardan sonra vergi olarak alınan hayvan eşektir. Bu isimle hem adi eşek, hem de yabani eşek kastedilmektedir. Bazı kayitlerden Sumer'lerin ehlî olarak domuz besledikleri ve yabani domuz avladıkları anlaşılmaktadır.

Kuşlar, vergi olarak mabetlere takdim edilen daha az kıymetli kurban hayvanları sayılıyorlardı. Tabletlerden Derhem parkında kaz ve ördek bulunduğu anlaşılıyorsa da tavuğa ait şimdiye kadar bir kayde tesadüf edilmemiştir.

Mabet kütüklerinde bu hayvanların yalnız cinsleri ve adetleri kaydedilmekle iktifa edilmemiş, her birinin renkleri, menşeleri ve sair hususiyetleri de ayrıca gösterilmiştir.

Mabetler hesabına cibayet edilen hububat, ölçü hesabile alınıyordu. Hububat ölçüsü olarak kullanılan Ka takriben 81 santilitre büyüklüğünde idi. Bunun büyük mikyası olan Gur ise adi 60 Ka, Karalîi 300 ka genişliğinde bulunuyordu. Bu muayyen mikyaslar haricinde olarak bir sepet veya bir bakraç dolusu gibi gayri muayyen mikyaslarda kullanıldığı oluyordu. Bazan arpa tanesi de mikyas olarak görülmektedir.

Keşfedilen tabletler arasında üçüncü Ur sülâlesine ait ve vergi membalarını muhtevi bir liste, devlet hazinesi varidatının nerelerden tedarik edildiğini göstermesi itibarile pek mühim görülmektedir. Bu listeden anlaşıldığına göre, her şehir muayyen bir zaman için hazinenin ihtiyacını temin ile mükellefti. Fakir şehirler bir ay, zengin şehirler ise daha ziyade bir zaman için bu taahhüdü ifa ediyorlardı. Meselâ üçüncü Ur İmparatorluğu devrinde Babil ve Umma siteleri

devlet hazinesinin bir aylık masrafını, Lâgaş Sitesi ise dört aylık masrafını temin ile mükellef bulunuyordu.

Arazi — Pek eski zamanlardan beri Sinear'da arazi, ya hususî fertlerin veya içtimaî grupların malı idi. Kadîm zamanlara ait bulunan satış mukaveleleri bu hususu teyit eden kıymetli vesikalardır. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, mabetlerin, Patesilerin, Patesi zevce ve çocuklarının hususî malikâneleri, tarlaları, bağları olduğu gibi eşhası hususiyenin de toprakları bulunuyordu. Patesiler ve kırallar, teveccühlerini kazananlara daimî surette temlik etmek veya yalnız menafiinden istifade eylemek üzere arazi ve emlâk teberru ediyorlardı.

Arazi üzerindeki hususî tasarruf hakkı tamamile inkişaf etmiş olduğundan, ev ve tarla da ticarî emtea gibi bazan tamamen ve bazan kısmen satılır ve mubadele edilirdi. Satılan arazinin geri alınması hakkı bir esas olarak kabul edilmişti. Bu hak mucibince, bir araziyi satan adam ve hattâ satanın akrabası, o araziyi, alınan bedeli iade etmek suretile; geri istiyebilirdi.

Arazi peşin para veya veresiye satılıp alınırdı. Satış muamelesi behemehal bir mukaveleye raptedilirdi. Peşin satışta mukavele bedelin hini tediyesinde arazi alıcıya teslim edileceği yolunda tanzim ve veresiye satışlarda ise mukavele hususî şartlarla takyit olunurdu. Bu gibi bir mukavelede bedel, nakten borç verilmiş bir meblâğ farzolunur, bunun hükmüne tâbi tutulurdu.

KABİLİ ZİRAAT ARAZİNİN İŞLETİLMESİ, İCAR VE İSTİCAR ŞARTLARI

Sumer'lerde toprağın ekilip biçilmesine, sulanmasına, hayvanların otlatılmasına, ağaç dikilmesine, bahçelerin muhafazasına ait hükümler, bir nevi ziraî ekonomi levhası teşkil etmektedir. Bu hükümlere göre, toprak ya sahibi tarafından yahut onun tayin ettiği bir kimse tarafından işletilirdi. Bundan başka arazi icara verilmek suretile de işletilebilirdi. Bu nevi icar bazan ortaklık suretile de oluyordu.

Bir arazinin, sahibi sıfatile veya onun tayin veyahut icar ettiği adam olarak idaresini üzerine alan kimse, bu arazinin

şayanı itimat bir müdürü sayılırdı. Vazifesini suiistimal ettiği yani araziyi ekip biçmediği takdirde cezayi naktiye mahkûm edilmek, eli kesilmek veya idam edilmek gibi cezalara uğrardı. Amele ücretleri, adam başına ve iş mevsimlerine göre değişirdi. Hayvanların ziraatte istihdamları da birtakım nizamlara tâbidi.

Arazi icar edildiği takdirde mukavele muhtelif müddetlerle aktedilirdi. İcar ve isticar hiçbir suretle temlik ve temellükü intaç edemezdi. Kabili ziraat arazi bir veya bir kaç sene için icar olunurdu. Kiralıyan sureti umumiyede hasılâtın yarısını veya üçte birini alırdı.

Müstecir, toprağı sürmeğe ve icar müddetinin nihayetinde onu işlenmiş, hazırlanmış, sürülmüş, ekilmiş bir halde iadeye mecburdu. Arazi müstecirin hata ve teseyyübü yüzünden hasılat vermemiş ise, müstecir komşu arazinin hasılatına göre takdir edilen bir tazminat vermeğe mahkûm olurdu.

Müstecir, mutasarrıfının hukukunu muhafaza şartile, araziyi başkalarına icar edebildiği gibi hasılatı karşılık göstererek istikraz da yapabilirdi. Hasılat zamanında evvelâ mal sahibi icar mukavelesi mucibince kendi hissesini alır, müteakiben müstecirin borçları tesviye edilir, geri kalanda kendisine yani müstecire kalırdı.

Müstecir, araziyi sulıyacak bentlerin muhafaza ve tamirinden mes'uldü. Eğer hata ve müsamaha yüzünden civardaki mezruat zarar görürse, tazmine mahkûm olurdu. İcabında bütün memaleki hattâ kendisi bu uğurda satılırdı.

SUMER'LERDE TİCARET

Sinear'da pek eski zamanlardan itibaren ticaret hayatının başlamış olduğu anlaşılıyor. Bu mıntakada Fırat mecrasında yerleşmiş olanlar hayatî ihtiyaçlarının en mühim kısımlarını hariçten tedarik etmek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Bu mecburiyet erkenden onları kendi memleketleri haricindeki ülkelerle ticarî münasebat tesisine sevketmişti. Bir taraftan Basra körfezi tarikile Hindistan ve Arabistan sahillerile münasebatta bulunan bu mıntaka, diğer taraftan İran, Anadolu, Suriye, Palestin, Akdeniz ve Mısır ile temasa girmiş bulunuyordu.

Akad'lardan evvelki devirlerden itibaren nehirler, kanallar, Sinar'ın muhtelif mıntakaları arasında iştirak vasıtalığını ifa ediyorlardı. Eski site'lerin en mühimleri Fırat ırmağı boylarında bulundukları cihetle bu nehir başlıca muvasala yolunu teşkil ediyordu.

Sumer'ler medenî ihtiyaçlarını temin için memleketlerinde mevcut olan herşeyden istifade etmek hususunda büyük bir kabiliyet göstermiş oldukları gibi Sinear'da bulunmıyan şeyleri de hariçten getirtmek yollarını aramışlardır. Meselâ sarayların, mabetlerin kapıları, mabutların ve hükümdarların heykelleri için lâzım olan mermer ve diyorit taşlarını, üzerlerine mühür kazdıkları kıymettar taşları, mabet mihraplarının tezyinatı için kullandıkları sedir ağacını, altın ve gümüş gibi kıymettar madenleri, birçok işlerde kullandıkları bakırı hariçten getirmişlerdir. Bu vaziyet Sumer'lerin erkenden mücavir memleketlerdeki etnik gruplarla münasebete girişmelerine yol açmıştır. Sinear'ın şarkında Zagros dağlarının cenuba doğru uzıyan kısımları üzerindeki yüksek yaylâya yerleşen Elâm'lar, Sumer'lerin erkenden münasebete giriştikleri kavimlerin başında gelirler. Kerkha ırmağının derin yatağını ihtiva etmekle beraber inbat kabiliyeti pekaz, iklimi pek soğuk olan Elâm memleketinde Sumer'lerin büyük inşaat için muhtaç oldukları taş ve ağaçtan başka madenler de bulunuyordu. Fakat Sumer'lerle Elâm'ların, ticarî münasebetlerinin ilk devirleri kara yolile olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü Sinear'da cenuba doğru bir bataklık mıntaka uzadığından Basra körfezinden seyriseferin o kadar sühuletli olması icap eder. Sumer'lerin Sinear'da kanallar açmak, setler yapmak suretile bataklıkları azalttıktan sonradır ki aşağılara kadar inmek imkânı hâsıl olmuştur.

Lâgaş'ın kadîm Patesilerinden *Umina* inşa ettirdiği bir mabet için lâzım olan keresteleri nehir yolile uzaklardan getirmiş olduğunu bir kitabesinde haber vermektedir. *Maniştusu*' da diyorit dikili taşını yine nehir tarikile getirtmişti. *Gudea*'nın da mabetlerin ve sarayların inşası için lâzım olan keresteleri, taşları ve madenleri yine nehir tarikile getirtmiş olduğunu tabletlerden öğreniyoruz. Arkaik silindirler üzerinde pek çok görülen kayık tasvirleri, bahrî faaliyetin inkişafını teyit etmektedir. Üçüncü Ur Hanedanı zamanında 90 Gur arpa alacak büyüklükte kayıklar yapıldığı ve bunların insan,

hayvan, hububat, zeytinyağı, odun, kereste, maden ve sair her nevi eşya nakliyatında kullanıldıkları malûmdur.

İki nehir arasında açılan kanallar da deniz nakliyatını pek çok teshil ediyordu. Kanallardan istifade edilmek suretile Lâgaş'tan Sus'a kadar bir seyahat iki ay kadar sürüyordu. Deniz nakliyeciliği muahhar devirlerde gittikçe inkişaf etmiş, hususî bir san'at halini almıştı [1].

Kayıklar sahipleri tarafından nakliyat için kullanıldıkları gibi başkalarına kiraya da verilebiliyordu.

Hammurabi kanunu 60 Gur hacminde bir geminin bir günlük icaresini bir Sikl'in altıda biri olarak tesbit etmektedir. Bu kanuna göre, erzak nakli için bir gemi navlunu yevmî 3 Se, eşhas nakli için de yevmi 2,5 Se dir.

Bir kayığı isticar eden adam, kayığı iyi kullanamıyarak batırırsa, kıymetini sahibine iadeye mecbur olduğu gibi zayi olan hamule kıymetini de tazmin ederdi. Bir kayıkçı diğerinin kayığını batırırda yerine başkasını vazederse, kıymetinin yarısını gümüş olarak tediye ederdi. Musademe ile batan geminin sahibi, zayi olan hamule kıymetini mabudun önünde yemin etmek suretile tayin ederdi. Batıran geminin sahibi de buna göre, hem batan gemiyi hem de hamulesini tazmin ederdi.

Sumer'ler devrindeki kara yolları hakkında esaslı malûmatımız yoktur. Bu devirlerde Mezopotamya ile Anadolu, Suriye, Palestin ve Mısır arasında ticarî münasebetlerin teessüs etmiş olduğunu gösteren vesikalara nazaran her halde kara ticaret yolları da taayyün etmiş bulunuyordu.

Biliyoruz ki tarihî devirlerde Sinear'dan kalkan ticaret kervanları evvelâ Fırat istikametince yukarı çıkılıyor, sonra garbe doğru dönerek Tedmer üzerinden Akdeniz kıyılarına yaklaşıyor, sahil boyunca cenuba iniyor, Palestin üzerinden Nil Deltasına yani Mısır'a kadar gidiyorlardı.

Bu yol üzerinde Sumer'ler için lüzumlu olan birçok şeyler bulunuyordu. Fırat mecrasınca yukarı çıkan yoldan ay-

[1] Kayıkların kalafatlanması, kiralanması hakkında kanunî hükümler konulmuş olması, deniz ticaretine verilen ehemmiyeti göstermektedir. *Hammurabi* kanununda bir Gur hacmi istiabisindeki bir kayığın kalafatlanma ücreti iki Sikl gümüştür. Eğer iş fena yapılmış olur ve kusur senesi içinde belli olursa kalafatçı kayığı tekrar tamire mecburdur.

rılan bir kol Habur'un Dicle'ye karıştığı noktanın ötesinde Sumer'ler için pek lüzumlu olan diyorit taşının mebzul olduğu dağlık mıntakaya müntehi oluyordu. Tedmer üzerinden garbe giden yol daha az ehemmiyetli değildi. Fıratın dirseği ötesindeki Toros dağlarındaki gümüş madenleri bulunuyordu. Amanos ve Lübnan dağları ise Sumer'ler için çok lüzumlu olan sedir ormanlarile örtülü idi. Her halde Sumer'lerin bu kara yolundan da istifade ettiklerinde şüphe yoktur. Bazı tabletlerden anlaşıldığına göre Sumer'ler mabetlerin inşaatında pek lüzumlu olan sedir ağaçlarile sallar yapıyor, bu sallaların üzerlerine kıymettar taşlar, madenler, inşaatta kullanılacak mermerler dolduruyor, Fırat nehri tarikile Sinear'a götürüyorlardı. Sumer ticaret kervanlarının açtığı bu iktısadî yol, sonraları, evvelâ Asur ve Babil, daha sonra da Ahamaniş imparatorları için zafer ve fütuhat şehrahı olmuştur.

Sumer ticareti, Amanos ve Toros üzerinden Anadolu'ya kadar girmiştir. Kapadokya kitabeleri bu ticaretin inkişafını gösteren vesikalardır.

Üçüncü Ur imparatorları devrinden itibaren hükümdarın emirlerini mülhakata götürmek üzere Elâm'a kadar posta teşkilâtı olduğunu biliyoruz.

Ticaret usulleri — Sumer'lerde ticaret hususunda bidayette mübadele usulünün cari olduğu anlaşılıyor. Birşeyin mülkiyet hakkını başka birşey mukabilinde ferağ etmek demek olan mübadele, iptidaî devirlerin yegâne ticaret yolu idi. İnsanlık ilerledikçe aynen mübadele yerine; muayyen bir vahidi kıyasiye göre; bildiğimiz alım satım usulü kaim olmuştur.

Satış bir şeyin mülkiyet hakkını bir mübadele vasıtası mukabilinde başkasına devretmek olduğundan Sumer'ler, bunu hususî mukavelelerle yapıyorlardı. Alım satım mukaveleleri başlıca üç unsuru ihtiva ediyordu: Satılan şey hakkında malûmat, satanla alanın isimleri, tediye edilecek bedel.

Bu mahiyette olarak ele geçen mukavelenamelerin bazıları pek eski devirlere kadar çıkmaktadır. Bunlardan biri Lâgaş Patesisi *Urnina* dan evvelki zamanlarda Şuruppak sitesinde tanzim olunmuştur.

Sumer'lerde mübadele vasıtası arpa idi. Arpa, o zamanlar hakikî para mahiyetinde idi. Maamafih uzlaşma mukavelelerinde kıymettar madenlerden de bahsedildiği görülmek-

tedir. Madenlere tane hesabile kıymet verilmekte ve 60 tane bir sikl sayılmaktadır. 60 Sikl [1] ise bir min itibar edilmektedir. Üçüncü Ur imparatorlarından *Şulgi* (*Dungie*) devrinde bir min takriben 500 gram sikletinde oluyordu. Bu hükümdar devrinde bir min gümüş ile iki min bakır alınabiliyordu.

Sumer'ler ticaret işlerinde mukavele aktine çok ehemmiyet vermiş olduklarından bu sayede onların ticarî faaliyet ve türeleri hakkında esaslı malûmat edinmek imkânı hâsıl olmuştur. Mukavelelerin muteber olması için hükûmetçe mühürlenmiş olması şarttı. Bu suretle fert mukaveleye riayet etmediği takdirde hükûmetin müdahalesine hak verilmiş oluyordu. Bu suretle tanzim olunan Şuruppak mukavelesinde satılan bir toprağa 2,5 sikl gümüş kıymet takdir edilmiş olduğu görülmektedir. Tarlaya muttasıl bir inşaat için de 5 veya 10 Sikl gümüş veya 10 Sikl bakır bir kıymet tayin edilmiştir.

Lâgaş kıralı *Enhergal* zamanında Ningirsu Mabedinin Baş kâhini *Lugalkigal*, 48 ile 900 arasında tehalüf eden müteaddit arazi satın alarak mukabilinde bakır, arpa, buğday ve diğer mahsulâtı arziye vermiş olduğunu bir vesikadan öğreniyoruz. Diğer bir vesikada yine Lâgaş Patesisi *Antemena* devrinde bir cariyenin 10 sikl gümüş ve 120 ka arpa, bir diğer esirin de oğluyla beraber 20 Sikl gümüş, bir Gur arpa, bir Urn şarap mukabilinde satıldıkları anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, arpadan başka gümüş ve bakır madenlerinin ve bazan da şarabın mübadele vasıtası olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Demek ki bu günkü iktısat faaliyetinin esası ve vahidi kıyasisi olan para da Sumer'lerin icadıdır.

Maamafih Sumer'ler devrinde tediyatta havale usulünün de cari olduğunu gösteren bazı vesikalar bulunmuştur. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre kendisine havale edilen şahıs, tediyeden imtina ederse tediye mes'uliyeti yine havale edene ait olurdu.

Sumer'ler arasında arazi alım ve satımı münasebetile hediyeler vermek usulü eskidenberi devam ediyordu. Bu usulün Akad kıralarından *Maniştusu* devrine kadar devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

[1] *(Sicle) Sikl* vezni az bir gümüş akçe olup kıymeti meçhuldür.

İCAR - İSTİCAR

Birşeyden istifade hakkını muayyen bir zaman için bir bedel mukabilinde başkasına vermek demek olan icar, Sumer'lerde eski zamanlardan itibaren muayyen usul ve nizamlara bağlanmıştı. Sumer'ler, arazi, ev, araba, ambar, kayık, hayvan, beden hizmeti.... gibi şeyleri icar ediyorlardı.

Arazi icar ve isticarı hakkındaki hüküm ve an'aneleri görmüştük. Burada diğerlerinin icarları da hususî hükümlere tâbi bulunuyordu. Bir sene müddetle icar edilen çift öküzünün icar bedeli 4 Gur buğday, yük öküzünün ise 3 Gur arpadır. İsticar edilen öküz, takayyüdün noksanından veya suimuameleden telef olursa müstecir mal sahibine bir öküz vermeğe mecburdur. Hayvanı başka suretle sakatlarsa tazminat verir. Öküz kazaen ölürse müstecir ölümün kazaen vukubulmuş olduğunu mabudun huzurunda yeminle tasdik ettiği takdirde mes'ul olmaz.

İKRAZ - FAİZ

Medeniyetçe ilerlemiş olan sosyetelerde âzadan biri bir ihtiyacının temini için diğerlerinden muayyen bir zaman sonra iade etmek üzere para veya ayniyat olarak borç alabilir. Ziraî memleketlerde bugün de olduğu gibi, Sumer'lerde de ekim zamanında borç almak meselesi ehemmiyetli birşeydi. Ziraat zamanında fakir çiftçiler ve köylüler, tarlalarını ekebilmek için borç almak mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Ziraat ve ticaretin inkişafı tabiatile faizciliğe yol açmış, borçlar meselesini erkenden meydana çıkarmıştır. Bundan dolayı Sumer şarileri pek eski zamanlarda borç alanlarla para verenlerin hukukunu korumak üzere birtakım esaslar, türeler kurmuşlardır. Bu türelere göre ikraz faizsiz olabildiği gibi Sibtu'lu yani faizli de olabilirdi [1]. Halkın siyaneti için azamî faiz miktarının erkenden tesbit edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu miktarın % 40 olduğunu bazı vesikalar göstermektedir. Bu miktar fevkında faiz alanlar cezalandırılıyordu.

[1] Sinear'lılar faize sibtu diyorlardı.

Üçüncü Ur hanedanı hükümdarlarından *Şulgi*, ikraz ve faiz için muayyen esaslar tesbit etmiş ve bu esaslar asırlarca umde olmuştu. Bu esaslara göre medyun borcunu hükûmetin resmî meskûkât tarifesine göre buğday, susam, olarak tediye edebilirdi. Borç için çift hayvanları haciz edilemezdi. Fakat, borçlu insan, borcunu veremezse, borç kölesi olarak satılabilirdi. Fakat, alacaklı, borç için köle olan adama karşı suimuamele yaparsa mes'ul olurdu.

SUMERLERDE ZİRAAT

Ön Asyada hububat ekip biçmesini ilk defa tatbik eden Sumer'ler olmuştur. Bunlar Orta Asya'dan garbe göçtükleri zaman Milâttan sekiz bin sene evvel Türkistan'da tatbik edilmekte olan ziraat bilgilerini de beraber getirmiş, Mezopotamyaya yerleştikten sonra - arazinin müsaitliği sayesinde - bu bilgilerini muvaffakıyetle tatbika başlamışlardır. Fırat ve Dicleden açtıkları kanallarla sulama ameliyesini tanzim ve bu sayede bol mahsul almak imkânını temin etmişlerdir.

Sumer'ler arpa, buğday gibi hububattan başka susam yetiştirmeğe ehemmiyet vermişlerdir. Susamdan yağ çıkardıkları gibi bir nevi meşrubat ta istihsal ediyorlardı. Şekerli zamktan istifade etmek üzere ılgın yetiştiriyor, bağcılığa da ehemmiyet veriyorlardı. Üzümden şarap imalini pek iyi biliyorlardı.

Akad'lar devrine ait bir kitabede incir ve nar ağaçlarından da bahsedilmiş olması, Sumer'lerin bu iki meyvayı da tanıdıklarını da göstermektedir. Lâgaş Prensi *Gudea*'ya ait bir tablette incir mabutlara takdim edilen kıymetli bir meyva olarak tasvir edilmiştir. Hurma ise; Sumer'ler devrinde de; memleketin başlıca servetlerinden biri idi. *Strabon*'un ifadesine göre hurma Sinear halkının hemen bütün ihtiyaçlarını temin ediyordu. Hurmadan şarap, sirke, bal istihsal ettikleri gibi ekmek ve çörek te yapıyorlardı.

Hurmanın çekirdekleri demirciler tarafından kömür yerine kullanılıyordu. Bundan başka, çekirdekler öğütülerek, semirtmek için ineklere ve koyunlara veriliyordu.

Sumer'ler sebze yetiştirmesini de biliyorlardı. Soğan ve hıyar en çok yetiştirilen sebzelerdendi. Milâttan önceki 28 inci asra ait bir tablette soğanın ne suretle ekileceğine dair hayli malûmat görülmektedir.

Kamışlıklarda yetişen ağaçlaşmış sazlar, çatıları örtmek için kullandıkları gibi, yakılarak küllerinden de çamaşır yıkamağa mahsus sodalı su yapılıyordu.

Sinear'ın yumşak topraklarında necliye fasilesi nebatlarının teşkil ettikleri çayırlıklar içinde kısa yeleli aslanlar, hipopotamlar, yaban domuzları, parslar, yaban keçileri, çatal tırnaklı hayvanlar dolaşıyorlardı. Çöl hudutlarında ise gazallar, deve kuşları geziyorlardı. Eski tabletlerde görülen isimlerle, kabartmalardaki resimlerden Sumer'lerin bugünkü ehlî hayvanların hepsinden istifade ettikleri anlaşılıyor. Binek hayvanları arasında eşekten başka diğer iki hayvan daha bulunuyordu. Bazı müelliflerin atı tanımadıkları yolundaki iddialarına rağmen bu hayvanların at ve katır olduklarına muhakkak nazarile bakılmaktadır [1]. Sumer'lerin Fıratın aşağı vadilerinde pek çok olan arılardan da istifade etmeği biliyorlardı.

SUMERLERDE DİL VE YAZI

Sumer'lerin dili, Ön Asya'nın eski halkının dili olan ve Avrupalı müellifler tarafından asiyanik, (*asianique*) denilen grupa mensuptur. Avrupalı lisan âlimleri bu şümullü tabir ile kadîm Ön Asya dillerinden Samî ve (*İndo Öropeen*) olmıyan dilleri kastediyorlar. Bir aralık; yanlış olarak; bu dilin merkezi intişarı Ararat mıntakası addedilmiş ve bütün asiyanik dillere Alarodiyen (*Alarodiennes*) diller denilmiştir.

Asiyanik diller iki grupa ayrılmaktadır. Birisi Cenubî Mezopotamya'nın Sumer dili, diğeri ise Mezopotamya'nın şark ve şimalindeki dağlık mıntakalara Küçük Asya ve Şimalî Suriyede vaktile konuşulan dillerdir. Bu diller, başta Elâm lehçesi olmak üzere Hurri (*Mitanni, Lülübi dilleri*), Guti, Kasit, Palavi, Ön Eti (*Proto - Hitit*) Kaneshit, Luvi Arzava (*Kilikya mıntakasında*) Palava ve Manda gibi lehçelerden mürekkep bulunuyordu. Bunlardan başka Akdeniz mıntakasında Ariya, Lidiya Lisiya dilleri de konuşuluyordu.

Bu ikinci tasnife giren diller müşterek noktalarla biribirile bağlanmaktadırlar: Müşterek kökler ve müşterek noktalar, bütün bu dillerin ana bir dilden inmiş olduklarını göstermektedir. Ön Sumer'lerin yakın şarka girdikleri zaman-

[1] Delaporte, La mesopotamié, p. 15

lardan itibaren tedricen biribirlerinden ayrılan ve nihayet birer müstakil lehçe (*İdiome*) halini alan bütün bu dillerin bidayette müşterek ana dilin birer diyalekt (*dialectes*)leri oldukları tahmin edilebilir.

Sumer'ce, asiyanik dillerden Fırat, Dicle mıntakasının Basra körfezine yakın havalisinde kullanılan bir lehçe idi. Bilâhare Samî'ler Mezopotamya'yı istilâ ederek Sumer medeniyetini aldıkları ve ekseriyet teşkil ettikleri zamanlarda da bu dili mukaddes dinî lehçe olarak yaşatmışlardır.

Sumer dilini muhtevi tabletlerin en kadîmi Milâttan önceki üçüncü bine çıkmaktadır. Birtakım Hiyeroglifik tabletler daha vardır ki bunlar ya hiç okunamamış veya pek az okunabilmişlerdir. Bunlar küneiform yani çiviyazı tabletlere nisbetle bir veya iki asır kadar daha kıdemlidirler.

Sumer'ce iki büyük lehçeye ayrılmakta idi. Bunlardan biri (*Emku*) yani halk lehçesi, diğeri de (*Emsal*) denilen lehçe idi. Bu ikinci lehçe *Kalu* denilen ruhban sınıfının hususî lehçelerini teşkil ediyordu. Fakat, her iki diyalekt grameri birdir. Aralarındaki fark, bazı kelimelerin şekillerine aittir. Meselâ (*Em-sal*)de ekseriya (*m*) yerine kaim olmaktadır.

Sumer'ce bünye itibarile iltisakî (*aglutinative*) ve basit bir dildi. Bu dili teşkil eden kelimeler, ekseriyet itibarile tek heceli ve ayni zamanda müteşabih (*Homonymique*) tirler.

Sumer dilinin en eski örneklerini site başbuğları yani Patesiler tarafından mabutlara ithaf edilen eşyalar üzerindeki vakfiyelerle tarihe ait kitabeler de görülmektedir. Bunlardan sonra da adlî vesikalar gelmektedir. Garip tir ki şimdiye kadar yapılan hafriyatta pek kadîm zamanlara ait orijinal dinî metinler bulunamamıştır. Bulunan dinî metinlerin en eskisi Milâttan önceki 2500 ü geçememektedir. Samî'lerin Sinear'a hakimiyetlerinden sonra Sumer dili mukaddes lehçe olarak mabetler de yaşamıştır.

Birtakım müellifler, Sumer dilini bazı lehçelere bağlamak için beyhude didinmişlerdir. Bu meyanda J. *Halevy* ile *E. Autron*'u zikredebiliriz. Bunlardan Yahudi *Halevy*, Sumer'ceyi Samî diller içinde kaynatmağa çalışmıştır. *Hineks* ile *Autron* ise Sumer'ceyi (*İndo Öropeen*) diller grupuna sokmak için didinmiş durmuşlardır. Bilhassa *Autron* son zamanlarda dinî lûgatler itibarile Sumer'ce ile (*İndo Öropeen*) diller arasında bir münasebet arayıp durmuştur. Bazı müellifler ise Sumer'ceyi Kafkas dilleri meyanına sokmağa gayret etmişlerdir.

Fakat bütün bu gayretler boşa çıkmıştır. Sumer'cenin iltisakî bir dil olmak itibarile ana Türk dilinin hususî bir lehçesi olduğunda şüphe yoktur. Sumer dili ile kadîm Mısır ve kadîm Çin dilleri arasında bugün ispat edilen karabet te bütün bunların müşterek bir köke yani Orta Asya brakisefallerinin ana dillerine mensup bulunduklarını teyit etmektedir.

Sumer'ler Milâttan önceki üçüncü bin yaşlarında, uzun bir maziye malik ve her sahada münkeşif bir medeniyet yaşatıyor, dilleri de mütakâmil bir kavmin çok işlenmiş bir dili halinde bulunuyordu. Halbuki bu kadîm ve mütekâmil dil ile mukayese edilmek istenilen (*İndu Öropeen*) dillere ait en eski örnekler, pek muahhar devirlere ait bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki *Autron*'un iddiasına bir kımyet verilememektedir. *Autron*'un iddiası eğer (*İndu Öropeen*) dillerle Sumer dilini müşterek Orta Asya ana diline merbut oldukları şekline sokulursa belki bir kıymet iktisap edebilir.

Mezopotamya'yı çeviren ülkelerde oturan kavimlerden Zagros dağlarından Sinear'a inen ve yüz seneden fazla burada hâkim olan Guti'ler bize kırallarından bazılarının isimlerinden başka birşey bırakmamışlardır. Maamafih *P. Scheil* bu isimleri tetkik ederek bunların Samî olmadıklarını meydana koymuştur. Bu hususta yapılan ilmî tetkikler, Guti dilinin ancak asiyanik denilen grupa girebileceğini kat'î surette meydana koymuştur.

İran'ın aşağı Mezopotamya'ya mücavir olan garbi cenubî eteklerinde konuşulan Elâm diline ait mühim kitabelere malik bulunuyorlar. Bunlardan başka Milâttan önceki 2500 tarihlerine ait kadîm Elâm'ın *Sus* Hanedanı hükümdarlarından *Puzur Şuşinak* devrine ait iki dilde yazılmış metinler bulunmuştur. Bu metinlerdeki Elâm dili; sumer'ce gibi; iltisakî ve asiyanik bir lehçedir [1].

Sumer'ler devrinde Zagros dağları halkının dili Kasit dili idi. Kasit'ler Milâttan önceki on sekizinci asırda Mezopotamya'yı fetih ile burada asırlarca hüküm sürmüş olmalarına rağmen bunların dilleri hakkındaki bilgimiz pek azdır.

[1] Elâm'da bu zamanlardan sonraya ve Elâm havalisinin Samî'leşmiş olduğu zamanlara ait te birtakım kitabeler bulunmuştur. Bunlar arasında Milâttan önceki 16 ıncı ve 8 inci asırlara ait kitabeleri zikredebiliriz. Bunlardaki yazı birinci kısımdaki metinlerin yazılarından ayrı bir grup teşkil etmektedir. Bunlardan sonra da Ahamaniş'ler devrininin Elâm yazısı gelmektedir.

Bütün malûmat Kasit mabutlarile kırallarından bazılarının isimlerine inhisar etmektedir. Maamafih, bazı (*İndu Öropeen*) gayretkeşlerinin bu isimlere istinaden Kasit'leri ve onların ayni olan Mitanî'leri ırk itibarile (*İndu Öropeen*) zümresine sokmağa yeltenmiş olduklarını görüyoruz. Fakat, yapılan hafriyatta Kasit diline ait birtakım kelimelerin meydana çıkarılması, bu dilin de asiyanik ve iltisakî bir dil olduğu hakikatini teyit etmiştir.

Şarkta Babilistanın şimaline, garpte ise Suriye şimaline doğru yayılan sahayı dolduran Mitanî'lerin dili de iltisakî ve asiyanik dillerdendi. Tel-ül Amerna'da keşfedilen mektuplardan bazılarının Mitanî dili ve çivi yazısı ile kaleme alınmış olduklarını biliyoruz. Bu dil de Türk, Macar ve bazı Kafkas dilleri gibi hecelerin biribirlerine inzımamı ile kelimeler teşekkül etmekte ve fonetik itibarile de ayni sisteme bağlı bulunmaktadır. Binaenaleyh bu dil de Sumer, Guti, Eti dilleri gibi Türk lehçeleri grupuna girmektedir.

Asur'lulardan Sergonit'ler devrine ait bazı kitabelerde Van havalisinde oturan ve Urartu'lar denilen bir kavmin lehçesine ait vesikalar bulunmuştur. Bu kitabeler sayesinde Vanik denilen bu dil hakkında tetkikat yapılabilmiştir. Asurî'ler zamanında onlarla boy ölçüşecek kadar kuvvetli olan Van havalisinin bu halkına ve hükûmetine Urartu ismini Asur'lular vermişlerdir. Yerli halk bu hükûmete Piaina veya (?) Halia adını veriyorlardı. Bunlara ait kitabeler de çivi yazısile yazılmışlardır. Fakat bu dil henüz iyice anlaşılamamaktadır. Her halde ermenice ile bir münasebet ve karabeti olmadığı muhakkaktır. İsmihaslardaki bazı müşterek unsurlar nazarı itibara alınırsa bu dil daha ziyade Kasit ve Mitanî lehçelerine yaklaşmaktadır. Elâm ve Eti dillerile de aralarında fonetik bir muvazene vardır.

SUMER'LERDE YAZI

Fikrin birtakım işaretlerle ifadesi demek olan yazı beşeriyetin en büyük buluşlarından biridir. İlk yazı, görünen, bilinen, maddî şeylerin resimleri yapılmak suretile başlamış, tedricen maddî olmıyan fikirlerin de alâkalı bulunduğu maddî şeylerin resimlerile anlatılmaları yolu tutulmuştur. Yazının bu ilk şekline piktografik (*pictografique*) yani tasvirî yazı denilmektedir.

Tasvirî yazı, biri kelimeleri, diğeri heceleri ifade etmek üzere iki şekilde inkişaf etmiştir. Çin yazısı birinci, Sumer yazısı da ikinci şekle aittir. Mezopotamya yazısının en eski enmuzeçlerinin Sumer sitelerinde bulunmuş olması, Ön Asya'da yazının keşfi şerefinin Sumer'lere aidiyetini teyit etmektedir.

TASVİRÎ YAZIDAN ÇİVİ YAZIYA

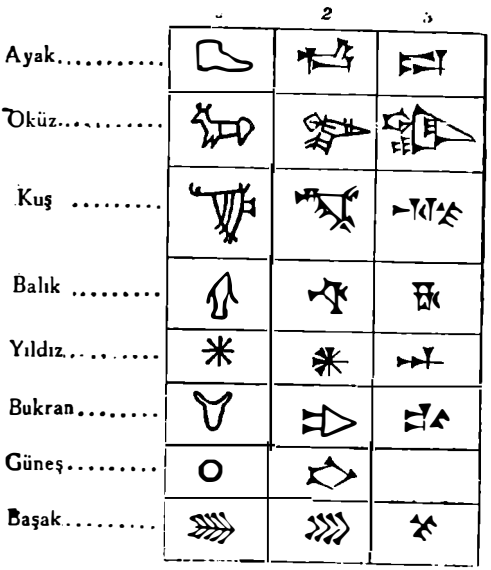
Sumer yazısı menşe itibarile piktografya (*pictographie*) dan yani fikirleri tasvir ve sembolik sahnelerle ifade etmekten ibaret olan iptidaî bir sistemden çıkmıştır. Sumerlerin en kadîm kitabeleri, mevcudat ve eşyanın iptidaî tasvirleri mahiyetinde birtakım figüratif işaretlerden ibaretti. Bu işaretlere (*İdeogramme*) denilmektedir [1].

Sumer dili iltisakî yani kelimeleri hecelerin biribirlerile birleşmelerinden vücude gelmiş olmak itibarile tasvirî yazı (*systeme pictographique*) usulüne uygun bir dildi. Bu dilde kelimeler ekseriya tek heceli olmakla beraber bazan müteaddit hecelerden mürekkep te olabilirdi. Bu heceler ayrı ayrı alındıkları zamanlarda ekseriya maddî eşyaya ait isimleri ifade ediyorlardı.

Vaktile Sus'ta ve Tello'da çok basit ve iptidaî ideogram'larla yazılı birtakım metinler bulunmuştu. Bu metinlerde fikirleri ifade eden yazı şekilleri arasında insan el ve ayağı, boğabaşı, vazo ve binalar vazıhan seçilmektedir. Bu mahiyette olan yazıya çizgiyazı denilmektedir [Şekil: 178]. Son zamanlarda yapılan ve ekser yerlerde ham toprağa kadar isal edilen hafriyat neticesinde pek çok piktografik kitabeleri muhtevi tabletler bulunmuştur. Bunlardan en karakteristik abideler Kiş'te bulunmuşlardır. Burada üzerinde cepheden ve yandan görünen bir insan başı, bir ayak, bir el hakedilmiş bir kil tablet bulumuştur. Bir kitabe olan bu tablette ideogramlar yani fikir ifede eden işaret ve şekiller henüz ibtidaî tasviri mahiyetini muhafaza etmektedir.

[1] İdeogram, bir kelimenin mürekkep olduğu sesleri değil, o kelimenin delâlet ettiği manayı ifade eden işarettir. Buna fikrî işaret diyebiliriz. Bunun mukabili olan yani bir kelimenin mürekkep olduğu sesleri ifade eden işarete de Phonogramme yani savtî işaret denilir. Buna göre her dilde meselâ balığı ifade eden kelimenin yazılmış şekli bir fonogram yani savtî işarettir. Balığı ifade etmek üzere balığa benzemek üzere yapılan şekil de ideogram yani fikrî işarettir.

Fakat, Mezopotamya'nın bu ilk tabletlerile Mısırlıların Hiyeroglifik yazılarını mukayese ettiğimiz zaman, Mezopotamya'da fikri ifade eden şekillerde, asıllarına tam bir mutabakat hususuna o kadar ehemmiyet verilmemiş olduğunu görüyoruz. Halbuki Mısırın ilk yazılarında bu mutabakata pek çok itina edilmiştir.



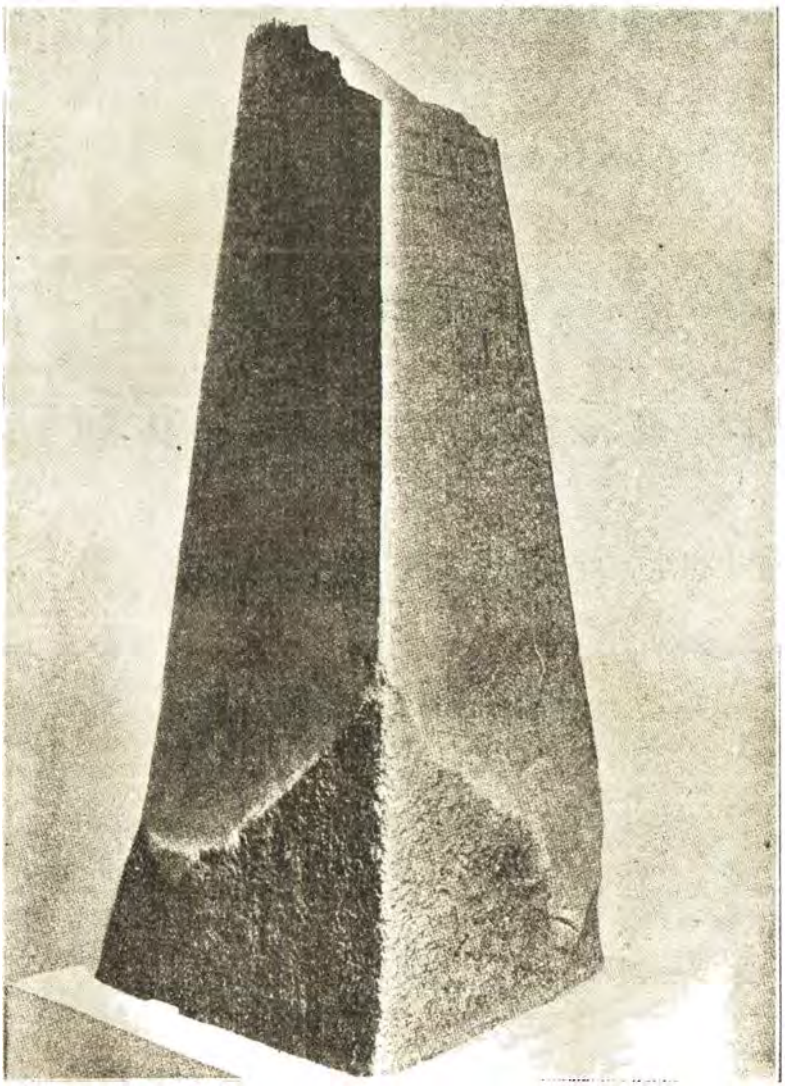
Şekil: 178
1 — Fikirleri hattî şekillerle ifade eden işaretler.
2 — Bu hatların çiviyazıya doğru sitilleşmesi yani münhani hatlar yerine küçük küçük münkesir hatların kaim olmağa başlaması.
3 — Hattî yazının tamamile çiviyazısı halini alması.

Sumerler'in bu ilk çizgi yazısı milâttan önceki üçüncü binin nihayetinden itibaren küneiform (*Cuneiforme*) yani çiviyazı denilen muayyen bir şekil almağa doğru yürümüş ve bu tekâmül iki merhalede kat'ileşmiştir [Şekil: 179].

Sumer'lerde ilk yazı olan çizgi yazının sonraları çiviyazı şeklini almasına sebep, yazı için kullanılan malzeme olmuştur. Filhakika biliyoruz ki Sumer'ler, yazılarını ilk tabletler üzerine hakediyorlardı. Bunun için kalem yerine yuvarlak ve ucu ince ve sivri bir çubuk kullanıyorlardı. Halbuki böyle bir kalem ile yumşak kil levha üzerine ancak ince ve manzara itibarile yeknasak çizgiler çizilebiliyordu. Sumer'lerin en eski devirlerine ait çizgi yazı ile yazılmış tabletlerde bu manzara görülmektedir.

Fakat, yumşak kil üzerine böyle bir kalem ile münhani hatlarla icap eden bir hayvan veya bir eşya tasvirini yapmak güç bir iştir. Böyle bir resim çizebilmek için şekli basitleştirmek, taslaklaştırmak icap etmektedir. Mısır'lılar, fırçalarile papirüsler üzerine böyle resimler çizmekte meharet göstermişlerdi. Halbuki yumşak kil üzerine mütemadî münhani hatlar çizmek kabil olamıyordu. Bu sebepten Sumer kâtipleri bir taraftan münhani ve mütemadî çizgiler yerine bazıları şakulî, bazıları ufkî ve mail kısa kısa münkesir hatlar ikame

etmek, diğer taraftan da metodun bir basitleştirme usulile yapılması müşkül bütün detayları atmak yolunu tuttular.



Şekil : 179 — Akad Kıralı Maniştusuya ait ehram.
Milâttan önce yirmi sekizinci asra ait çizgiyazı.

Yazının bu ilk stilizasyonu yani sadeleşmesi şekline çizgi yazı adı verilmektedir.

Çizgiyazı da sadeleşme, detayları atma bazan pek ileri götürülmüş olduğu halde yine fikri ifade eden işaret ile onun prototipi olan şey arasındaki müşabehet ekseriya seçilebilmektedir. Çizgiyazı, Milâttan önceki üçüncü binden biraz evvel görünmeğe başlamış, ve bazı sitelerde Milâttan önce 2500 tarihlerine kadar devam etmiştir.



Şekil: 180 — *Eannatum'a* ait Arkaik bir Sumer tableti. Milâttan evvel üçüncü bin başlarına ait çizgi yazı

Çizgiyazı bu suretle devam edip gelirken Lâgaş Patesisi *Urnina* ve *Eannatum* devirlerinden itibaren çizgiyazı kitabelerde çatal başlı ince çivi şeklinde hatlar görülmeğe başlamıştır. Bu hatlar Sumer yazısında ikinci sitilleşme (*stilization*) ameliyesinin başlangıcını göstermektedir. Milâttan önce 3000 den itibaren Sumer yazısında başlıyan bu ikinci safha *Gudea* devrine yani 2450 ye doğru kat'î şeklini almıştır. Çünkü *Gudea* kitabelerinde umumiyetle çizgiyazı yerine çiviyazı görülmektedir.

Öyle anlaşılıyorki uzun zamanların tecrübesi, Sumer kâtiplerini yumşak kil üzerine derin çizgiler açabilmek için sert kamıştan bir kalem kullanmak usulünü bulmuşlardır. Stil (*Style*) denilen bu kalemlerin bir ucu tabiî, diğer ucu sivri olarak yontuluyorlardı; yazmak için bu kalemin stil kesilmiş ucu yumşak kil levhaya batırılıyor, sonra; eğer

ufkî yazılacak ise; kalem hafifçe sağdan sola, şayet şakulî yazılacak ise yukardan aşağıya doğru çekilmek suretile hareket ettiriliyordu. Kalem ucunun kil lavhaya batırıldığı yerde bir çukur ve onu müteakıp gittikçe derinliği ve kalınlığı azalmak üzere ince bir çizgi geliyordu. Bu çizgi batmış bir çiviyi andırdığı için bu yazıya çivi yazı (*Cunéiforme*) denilmiştir.



Şekil: 181 — *Gudea* kitabesi
Milâttan önce üçüncü bin ortalarına ait

Bilâhare bu yazı gitgide Prototipten ayrılmak üzere tekâmül etmiştir.

TASVİRÎ YAZI — FONETİK YAZI

Sumer'lerin çizgi ve çiviyazılarından her ikisi de Mısır Hiyeroglifleri gibi biri ideogram yani fikrî işaret, diğeri Fonogram yani savtî işaret olmak üzere iki nevi işareti ihtiva etmektedir. Her işaret bir hece ifade etmekte olduğundan hecelerden mürekkep bir yazı vücude gelmiştir. Bunlardan İdeogram'larla yani fikrî işaretlerle kastedilen manayı bulmak adeta bilmece halletmek mahiyetinde olduğundan düşüncelerin sarih ve etraflı bir surette ifade edilebilmesi itbarile bu nevi işaretlerin gayri kâfi olacakları tabiîdir.

Konuşulan dilin bütün nüanslarını gösterebilmek, tek veya çok sesli İdeogram işaretlerin mütehavvil manalarını kat'îleştirmek için savtî işaretlere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç Sumer yazısına Fonogram yani savtî yazı usulünü sokmuştur. Fakat bunun için eski yazılar da yeni değişiklikler yapılmamış, eski İdeogram'ların evvelki ifadeleri bırakılarak onlara konuşulan dildeki seslere göre kıymetler vermek suretile mesele halledilmiştir.



Şekil : 182 — Lâgaş Patesisi *Ur-bau* kitabesi

ÇİVİYAZI İLE YAZILMIŞ OLAN DİLLER

Sumer'lerin çiviyazısı ile yazılmış olan diller başlıca üç grupta toplanabilirler:

1 — Sumer dili. Bu dil evvelâ fonetik çizgi sonra da çiviyazı ile yazılan ilk dildir. Bu dil basit, ekseri anasırı tek heceli ve menşei (*Hamonymique*) bir dildir. Sumer dili üçüncü bin nihayetinde yani Samî'lerin tagallübü neticesi olarak konuşma dili olmaktan çıkmış ise de mukaddes dil olarak hattâ Samî'ler arasında asırlarca mabetlerde yaşamıştır. İranın Ahamaniş hanedanı zamanına kadar dinî mevzuların umumiyetle Sumer dilile yazılmış oldukları görülüyor.

Evvelce de söylediğimiz gibi bir aralık Samî diller mütehassısı yahudi *Joseph Halevi* Sumer'cenin Samî dilin mabetlerde okunan hususî lehçesi olduğunu iddia etmek garabetinde bulunmuştu. Fakat ortaya atıldığı günden itibaren alâkadar âlimlerin şiddetli tenkitlerine ve hücumlarına uğrıyan bu iddia, son zamanlarda Sinear'da yapılan hafriyat neticesinde ele geçen vesikalarla temelinden yıkılmıştır. Çünkü Bu hafriyatta Samî'lerin Mezopotamya'ya gelmelerinden evvelki asırlara ait ve munhasıran Sumer dili ile yazılı çok eski kitabeler bulunmuştur.

2 — Çiviyazı ile yazılan dillerden ikincisi Samî'ler tara-

fından konuşulan dillerdir. Samî'ler Mezopotamya'yı istilâ etmeden evvel ne çizgiyazıyı ne de çiviyazıyı bilmiyorlardı. Samî'ler Mezopotamya'ya girerek Sumer kültürünü aldıktan sonradır ki dilleri de bu yazılarla yazılmağa başlamıştır. Bunun içindir ki Sumer'ler tarafından muayyen manalara ve muayyen seslere tekabül etmek üzere kullanılmış olan İdeogram'lar ve Fonogram'lar, Samî dillerde ayni manada kelimeleri ifade etmektedirler. Binaenaleyh her Küneiform yani çiviyazı işaretin bir Sumer'ce bir de Samî'ce okunuşu vardı. Meselâ Mezopotamya'nın cenup kısmının adını gösteren Küneiform işaret, Sumer'cede Kengi, Samî'cede ise Şumer suretinde okunurdu.

Cenubî Mezopotamya'nın yukarı kısmına verilen Akad adına nisbetle Samî'lerin hususî bir lehçesine Akadça denilmektedir. Akadça ismi altına biribirlerine çok yakın şu iki lehçe girer:

a — Aşağı Mezopotamya Samî'lerinin dili

b — Yukarı " " "

Aşağı Mezopotamya Samî dilin merkezi Babildi. Bu dil, diğer Samî dillerden ekseriya Babil lehçesi adile ayırt edilir. Şimalî Mezopotamya Samî dil lehçesine de Asur'ca denilir. Şimalî ve cenubî Mezopotamya lehçeleri biribirlerinden pek ehemmiyetsiz farklarla ayrılıyorlardı.

Küneiform yazı ile yazılmış eserlerin ekseriyetini Babil'ce ve Asur'ca dillerle yazılan tabletler teşkil ederler.

3 — Küneiform alfabe ile yazılan dillerin üçüncü grupunu Mezopotamya'ya mücavir olan ve Sumer'ler-Akad'larla münasebatta bulunan kavimlerin dilleri teşkil eder. Bunların başında Anadoludaki Eti (*Hitit*) dili bulunmaktadır. Orijinal bir İdeografik yazıları olan Eti'ler, bu eski yazıyı muhafaza etmekle beraber Milâttan evvel on beşinci asırdan onuncu asra kadar Asur'lular ve Babil'lilerle olan münasebet ve muhaberelerinde çiviyazıyı kullanmışlardır.

Çiviyazı alfabe, muahhar zamanlarda Ahamaniş'lerin fütuhat devrinde kadîm Persçe denilen dil ile Sus halkının kullandıkları iltisaki tipteki lehçeyi yazmak için de kullanılmıştır. Persepolis harabeleri üzerinde bugün Behistun denilen yerde bulunan büyük *Dâra* zaferlerini nakıl ve tasvir eden kitabe, çiviyazı ile hakkedilmiştir. Bu kitabede, *Dâra*'nın geniş im-

paratorluğunda konuşulan kadîm Pers, Akad ve Sus dillerinin her üçü de Küneiform işaretlerle yazılmışlardır.

Kadîm Elâm'lıların'da Sumer'lerin tasvirî işaretlerine (*Pictogramme*) veya fikrî işaretlerine (*Ideogramme*) yakın bir tasvirî Pictograghique yazıları vardı. Proto-Elâmit veya Anzamit denilen bu yazı, muhtelif devirlerde ve bilhassa tarihî devir başlangıcından itibaren bazan bir adamın şahsî icadı olan işaretlerle bazanda Küneiform alfabe işaretlerinden istiare edilmek üzere taganni yani seslerin hatlarla iraesi sistemine (*Phonetisme*) doğru tekemmül etmiştir.

SUMER'LERDE EDEBÎ VE İLMÎ HAREKETLER

Sumer musiki ve edebiyatı — Sumer'lerin musikiye büyük bir ehemmiyet verdikleri ve yaradılış destanının ahenkle taganni ettikleri malûmdur. Sumer'lerin birtakım musiki aletleri yapmış oldukları da bulunan kabartmalardan anlaşılmaktadır. Davulun mucidi de Sumer'ler olduğu anlaşılıyor.



Şekil : 183 — Sumer'lere ait bir musiki heyeti
Louvr Müzesinde mahfuz bir vazo parçası üstündedir.

Sumer'lerde yazının icadile beraber (Erbabı kalem) denilen mümtaz bir zümrenin teşekkül etmiş olduğu anlaşılıyor. Bunlar yalnız kunturatlar, hesap tabletleri tanzim etmekle kalmıyor, hükümdarların icraatlarını, zaferlerini, kurdukları kanun ve yasaları, mabetlerin an'ane ve âyinlerini münacat ve dualarını da dikili taşlar veya tabletler üzerinde tesbit ile de uğraşıyorlardı.

Kalem erbabının faaliyet sahalarının bu suretle genişlemesi, aralarında bir şehrin zaptını, bir sitenin tahribini edebî bir üslûpla tasvir, eski mitolojik destanları cazip bir eda ile ifade kudretini gösteren insanlar yetişmesine yol açmıştır. Bu yolda kaleme alınmış olan eserlerin en eskileri Milâttan önce üçüncü bin başlarına kadar çıkmaktadır.

En eski örnekleri sade ve tabiî bir üslûpla başlıyan Sumer kitabeleri, gittikçe edebî bir mahiyet almağa başlamış

neticede hilkat, tufan ve *Gılgamış* destanları gibi, Homer destanile mukayese edilebilecek abideler vücude gelmiştir.

Lâgaş Patesisi *Antemena*'nın, kendi sitesile Umma sitesi arasındaki ihtilaf ve mücadeleleri tasvir eden ve sade üslûpla yazılmış en eski vesikalardan olan tablette bu macera şöyle anlatılıyor: "İklimler hükümdarı, mabutlar babası *Enlil*'in sarih emrile (*Lâgaş mabudu*) *Ningirsu* ile (*Umma mabudu*) *Şara* (*Memleketleri arasında*) bir hudut çektiler.

Kiş Kıralı *Mesilim*'de mabudesi (*Kadi*) nin emrile kendi tarafından (*bu hudut üzerinde*) bir sitel diktirdi. Umma Patesisi *Uş*, harisane emeller peşinde koştu. Siteli kaldırttı. Lâgaş arazisine girdi. *Enlil*'in kahramanı *Ningirsu*'nun emrile *Umma* ile çarpışıldı. *Enlil*'in iradesile ilâhî büyük ağ, düşmanları ezdi. (*İstilâ ettikleri*) ova da, yerleri mezarlarla doldu. Lâgaş Patesisi ve *Antemena*'nın (*yani kitabeyi yazdıran Patesi'nin*) büyük babası *Eannatum* bir hudut tayin etti. Büyük nehirden Guedini'ye kadar bir hendek açtırdı. Bu hendeğe bir sitel diktirdi. *Mesilim* sitelini de yerine koydurdu. *Umma* arazisini istilâ etmedi...».

Antemena bundan sonra kendi zamanında düşmanın tekrar Lâgaş arazisine vukubulan tecavüzünü bizzat nasıl karşıladığını anlattıktan sonra sözlerini bu dualarla şöyle nihayetlendiyor: «Şayet, Guedini arazisini zaptetmek için Umma'lılar *Ningirsu*'nun hendek hududunu, *Nina*'nın hendek hududunu geçerlerse, onları *Enlil* mahvetsin! *Ningirsu*'nun büyük ağıonları ezsin. *Ningirsu*'nun sitesinin askerleri, onlara karşı kin ve husumetle kudursunlar! *Ningirsu* sitesinin sinesinde kalpler kızgınlıklarla dolsun!..»

Daha sonraki devirlerde Milâttan önceki 2750 tarihlerine doğru eski sade üslûpla yavaş yavaş edebîleştiği görülüyor.

Lâgaşın halkçı hükümdarı *Urukagina* zamanında Umma Patesisi *Lugalzaggissi*'nin Lâgaş Sitesini almasını tasvir eden (*Erbabı kalem*) den bir Lâgaş'lının tarihe yadigâr ettiği bir tablet Sumer'lerin az zamanda edebî üslûp itibarile nekadar ilerlemiş olduklarının şahididir.

"Umma'lılar Eki'yi ateşlediler. Gümüş ve mücevherleri yağma ettiler. Tirash sarayını kana boğdular. Abzubanda'yı kana boğdular. Enlil manastırını, Babbar manastırını kana boğdular. Ahush'u kana boğdular. Buradaki gümüş ve mücevherleri yağma ettiler. Mukaddes ormanın Ninmak Gikan'sını kana boğdular. Gümüş ve mücevherleri aşırdılar.„

Olup biten faciaları acıklı bir lisanla tasvir ve icmal eden bu Lâgaş'lı kâtip *Urukagina*'yı muharebe mes'uliyetinden tamamile kurtarıyor, harbin bütün mes'uliyetini *Lugalzaggisi*'ye yüklüyor ve nihayet vatanın acıklı akıbeti karşısında kanlı gözyaşlarile hem ahenk olarak, Ummalı'lara lânetler, nefretler, yağdırıyor.

Destanlar — Sumer'lerin bıraktıkları yazılar arasında edebî kıymet itibarile en önemlileri destanlardır. Mitik bir mahiyette olan bu destanlardan *Etana* destanında kartal ile yılanın güzel bir hikâyeleri vardır. Bu destandan sonra *İştar* ile *Dumuzi*'ye ait aşk macerasını musavvir epope gelmektedir.

Sumer destanlarında felsefî bir mahiyet arzedenler de nadir değildir. Bilhassa ölüm ve hiç olma mevzularile hayır ve şer esasları ; öyle görülüyor ki; Sumer'leri pek erkenden işgal etmeğe başlamışlardır. Sumer destanlarının bir kısmı kâinatın bu muammalarını halledememekten mütevellit derin istırapların acı ifadeleridir.

Zamanımızdan en aşağı beş bin sene evvelki insan düşüncelerini gösteren bu kıymetli destanların bazı parçalarını aynen naklediyoruz:

ENÛMA ELİS

(YARADILIŞ DESTANI)

Birinci levha [1]

1. Yukarda, gökler daha adsızken, [2]
2. Aşağda da yere henüz ad verilmemişken,
3. İlk varlık ve hepsinin babası olan *Apsu*,
4. Hepsinin anası olan *Mummu, Tiamat*
5. Bütün sularını tek bir kümede birleştirdiler.
6. Hiçbir gölgeli set yapılmamış, hiçbir bataklık keşfolunmamıştı. [3]

[1] Bu tercüme, İngilizce olarak, Britiş Müzesindeki parçaların («Cuneiform Texts» Kısım XIII), ve Berlin parçalarının (Ebeling, «Keilschrifttexte aus Assur» No, 117, 118) transkripsiyonlarından yapılmıştır.

[2] Bir şeyin ismi o şeyin mevcudiyet idi ve, inanılışa göre, hiçbir şey isimsiz olarak mevcut olamazdı.

[3] Yani: Ovalarda henüz bir mabet inşa edilmemiş, bir şehrin yeri tayin olunmamıştı ve insanlar bataklıklar içinde oturabilir bir yurt aramamışlardı.

7. İlâhlardan hiç birisi henüz zuhûr etmemişken,
8. Henüz adlar verilmemişken, kaderler daha tayin olunmamışken,
9. İlâhlar, *Apsu* ile *Tiamat*'ın sinesinden zuhur ettiler.
10. İlâh *Lakhmu* ve ilâhe *Lakhamu* zuhûr ettiler ve adları konuldu.
11. Onlar vücutça büyürler ve boyları uzanırken,
12. *Anşar* ve *Kişar* zuhûr ettiler ve onları geçtiler.
13. Günler yayıldılar, yıllar uzadılar.
14. Babalarına müsavi olan oğulları ilâh *Anu* [yaratıldı].
15. İâh *Anşar* büyük oğlu *Anu*'yu tam kendi tasviri ile yaptı.
16. İlâh *Anu* ise, *Nudimmud*'u (*Ea*) kendi tasviri ile doğurdu.
17. İlâh *Nudimmud* hakikaten babalarının çocuğu idi,
18. Anlayış kabiliyeti, zekâ ve büyük kuvvetle mümtaz idi.
19. Babasını yaratan *Anşar*'dan daha çok kuvvetli idi.
20. Kendi kardeşleri olan ilâhlar arasında rakibi bulunmuyordu.
21. İlhlar arkadaşlığı kurulmuştu.
22. Onlar *Tiamat*'ın rahatını bozdular.
23. İlâhî ikametgâhın içinde gürültüler çıkararak
24. *Tiamat*'ın huzurunu altüst ettiler.
25. *Apsu* (*su girdabı*) onların gürültüsünü teskin edemiyordu.
26. *Tiamat* ise ses çıkarmıyordu.
27. Fakat onların yaptıkları hoşuna gitmiyordu.
28. Hareketlerine iyi nazarla bakmıyordu.
29. O zaman, büyük ilâhların ceddi olan *Apsu*,
30. Bağırdı ve evinin kâhyası olan *Mummu*'yu çağırarak dedi:
31. «Ey *Mummu*, karaciğerimi şenlendiren [1] kâhyam,
32. "Gel *Tiamat*'a gidelim„.
33. Gittiler ve *Tiamat*'ın karşısında [bir divan üzerinde] oturdular;
34. [Kendi çocukları olan] ilâhlar hakkında beraber müzakere ettiler.
35. *Apsu* söze başlıyarak,
36. Mukaddes *Tiamat*'a mevzuu açtı [ve dedi]:
37. "Onların hareketi benim için muz'iç olmuştur.
38. "Gündüz rahat etmiyorum, gece uyuyamıyorum.
39. "Onları mahvedecek, hareketlerine nihayet vereceğim.

[1] Karaciğer, diğer bazı iç uzuvlar gibi, sevinç ve muhabbet hislerinin merkezi telâkki olunurdu.

40. "Sükûnet tekrar yerine gelsin; o zaman rahat edeceğiz„.
41. *Tiamat*, bunu duyunca
42. Öfkelendi ve kocasının yüzüne bağırdı, [1]
43. Büyük hiddetle bağırdı ve kendinden geçti;
44. Duygularına dokunulmuştu. [2]
45. "Ne? Kendi yarattıklarımızı kendi elimizle mahv mı edeceğiz?
46. " Hareketlerine mâni olalım, fakat hüsnüniyetle hareket edelim„.
47. *Mummu*, cevap vererek, *Apsu*'ya fikir verdi;
48. *Mummu*'nun verdiği fikir düşmanca (?) idi ve [ilâhların] aleyhinde idi.
49. "Baba, bu ezici hareketleri mahvet.
50. "O zaman, hakikî olarak, gündüz rahat edecek ve gece uyuyabileceksin„.
51. *Apsu* onu duyunca, yüzü güldü,
52. Kendi çocukları olan ilâhlara karşı tertip olunan fenalıktan dolayı.
53. *Mummu*'nun boynuna sarıldı,
54. O ise dizlerine oturdu ve onu öptü.
55. Mecliste tertip ettikleri şey,
56. Büyük oğulları olan ilâhlara tekrarlandı.
57. İlâhlar, bunu duyunca, hiddetlendiler.
58. Sonra seslerini kestiler, sükûnetle oturdular.
59. Anlayış kabiliyetile mümtaz, akıllı ve şanlı olan ilâh,
60. Herşeyi bilen *Ea*, onların aczini (?) sezdi.
61. "Herşeyin bir tasvirini„ yaptı [3] ve ona karşı çıkardı.
62. Onun için fevkalâde mukaddes bir efsun icat etti,
63. Okudu ve onu (*tasviri*) suyun üzerine koydu,
64. Bir mağarada yatmış olan *Apsu* üzerine uyku serpti.
65. [Bu suretle] *Apsu*'yu yatırdı ve uyku onun üzerine çöktü.

[1] *Tiamat*'ın öfkesinin sebebi, *Apsu*'nun ona, çocukları olan ilâhları katletmek teklifinde bulunması idi. *Tiamat Apsu* ve *Mummu*'nun ilâhlara karşı yaptıkları ilk mücadeleye iştirak etmemiştir, ancak *Apsu*'nun intikamını almak için yapılan harbe filen iştirak etmiştir.

[2] Harfiyyen: «Karnından fena oldu», çünkü iç uzuvları muhabbet merkezi bilinirdi.

[3] Bu tabirin kat'î manası bilinmiyor, fakat yapılan şeyin sempatik bir sihirbazlıktan ibaret olduğu görünür. *Ea*, bir model yaptı, onun üzerine bir efsun okudu ve suyun içine koydu. Sonra, modeli uyutmak suretile *Apsu*'ya uyku verdi.

66. *Mummu*'nun insanî kısımları akıntı (?) içinde kesildi. [1]
67. *Ea*, onun (*Mummu'nun*) kemik bağlarını çözdü, serpuşunu yırttı,
68. Ziyasını söndürdü, kaderini sefalete çevirdi.
69. *Apsu*'yu yendi ve onu katletti,
70. *Mumu*'yu bağladı ve kafasını ezdi.
71. Bundan sonra, *Apsu* üzerine ikametgâhını kurdu.
72. *Mummu*'yu bağladı ve yularını eline aldı.
73. *Ea*, düşmanlarını yendikten ve öldürdükten
74. Ve onların üzerine şanlı zaferini kurduktan sonra,
75. İkametgâhında istirahat etti,
76. Onu *Apsu* tesmiye etti, mukaddes yerleri tesbit etti,
77. Orada gölgeli köşkünü inşa etti.

Bundan sonra gelen, yirmi beş satır kadar olan yegâne versiyon, Asur'ca hikâyesidir. Bu versiyonda, *Ea*'nın ve karısı *Damkina*'nın babilce versiyonundaki rolleri, *Lakhmu*'ya ve karısına atfolunmuştur, *Marduk*'un rolü ise *Aşur*'a verilmiştir. Hikâyeyi anlamak için aşağıdaki fıkrada lâzım olan isim değişikliklerini yapmalıdır.

78. *Lakhmu* ve karısı *Lakhamu* (*Ea ve Damkina*), ihtişamla ikamet ettiler,
79. Bir "tasvirler„ ikametgâhı olan kaderler mabedinde. [2]
80. En büyük âlim, ilâhların *Apkallu*'su olan ilâh doğuruldu.
81. *Apsu* içinde *Aşur* (*Marduk*) doğdu.
82. Mukaddes *Apsu* içinde *Aşur* (*Marduk*) doğdu;
83. Onu doğuran, babası *Lakhmu* (*Ea*) idi,
84. Onunla mümbit olan, anası *Lakhamu* (*Damkina*) idi,
85. Onu ilâhelerin memesi emdirdi,

---

[1] Bu satırın manası anlaşılmıyor; sonunda olan *dalabiş* kelimesi, hareket manasında olan *dalabu* kelimesinden çıkmış olabilir. Buna göre bu satırın manası şöyle olabilir : *Mummu* kendi kuvvet ve kudretini tahrik edemedi.

[2] Bu cümle, Ezida mabedinde bulunan ve altın veya gümüş kabartmalarla müzeyyen hususî bir mukaddes yerin tezyinatını işaret eder. Nabukadrezar II. der: "DU KU, kaderler yeri, *Ubşukkina*, gök ve yer ilâhlarının kıralı olan ilâhın, seigneur ilâhın, senenin başladığı 8 ve 11 inci günlerde Yeni Yıl Festivalinde ikamet ettiği mabet. Orada, gök ve yer ilâhları ona hürmetle tapınırlar, onun huzurunda bulundukları zaman iğilirler, ve benim ömrüm gibi, ebedî bir ömür hükmünü verirler. Prens Marduk'un, ilâhların geniş bakışlı efendisinin bu mabedini sabık bir kıral gümüşle süsletmişti, ben onu altınla örttüm, muhteşem surette tezyin ettim»

86. Onu büyüten dadı, onu dehşetle doldurdu.
87. Bünyesi cesimdi, gözleri alevlerle parlıyordu.
88. . . . .
89. Onu yaratan babası *Lakhmu* (*Ea*), ona baktığı zaman,
90. Yüreği sevindi, neşe ile doldu.
91. Onu teçhiz etti ve ona bir ilâh bünyesinin iki mislini ilâve etti,
92. Öyle ki, o fevkalâde boy attı ve hepsini biraz geçerdi.
93. Onun ölçüleri anlaşılmazdı, fakat mahirane düşünülmüştü,
94. İnsan anlayışına uymuyor, gözle kavramak kabil değildi.
95. Dört gözleri, dört kulakları vardı,
96. Ağzını açtığı zaman, alevler çıkardı,
97. Kulakları dört kat işitirlerdi,
98. Gözleri de ayni surette herşeyi dört kat görürlerdi.
99. Büyüyünce, onun endamı ilâhlar arasında en yükseği oldu.
100. Azaları, en yüksek olanı geçer, onu tefevvuk ederdi.
101. Kimin oğlu? Kimin oğlu idi?
102. Güneş ilâhının oğlu, ilâhların güneşi idi.
103. O, parlak şanüşerefi giymiş (?) ilâhların mukaddes yeri.
104. Ona kendi parıltılarını giydirdiler.
105. . . . . Anu dört rüzgârları doğurdu.
106. Ki grupun en kuvvetlisi olan yılanı tutarlardı.
107. . . . . .
108. . . . . *Tiamat*'ı tahrik eder.
109. *Tiamat* tahrik edildi ve gece gündüz gider gelirdi,
110. . . . . onun öfkesini alevlendirdiler.
111. İçlerinden fena plânlar tertip ederlerdi.
112. Onlar, kardeşler, *Tiamat*'a dediler:
113. "Onlar, kocan *Apsu*'yu katlettikleri zaman,
114. "Sen onun yanından yürümiyerek, oturup ağladın,

115-128 inci satırlar kırıktır. Bu satırlarda, alçak devler tarafından, ziya ilâhlarının halühareketine karşı *Tiamat*'a umumî bir şikâyet yapılıyor. Onlardan intikam alınması arzolunur ve *Tiamat* bunu 125 inci satırda kabul eder, "bu söz onu memnun etti„. Bazı devler yaratmağa ve ilâhlara karşı harp etmeğe karar verir.

115. Onlar birtakım teşkil ettiler ve *Tiamat*'a yardım etmek için harbe atıldılar.

116. Onlar fevkalâde hiddetli idiler, gece gündüz hiç durmadan suikastler tertip ederlerdi.
117. Hiddetle haykırarak, korkunç bir harp açtılar.
118. Tertibatlı bir muharebe açtılar, husumet avazeleri çıkarıyorlardı; [1]
119. Her şeyin şeklini veren *Ummu-Khubur*[2]
120. Yenilmiyen silâhı meydana getirdi, iri yılanlar doğurdu,
121. Ki dişleri sivri ve merhametsizdiler,
122. Onların vücutlerini kan yerine zehirle doldurdu,
123. Korkunç dev yılanlarını dehşetle doldurdu,
124. Onları parlak surette süsledi, onları ilâhî bir şekle koydu,
125. Öyleki, onlara bakan korku ve dehşete kapılırdı,
126. Öyleki, onların vücutleri kalkabilirdi ve hücumlarına karşı hiçbir insan dayanamazdı,
127. Engerek yılanı, parlak yılanı ve ilâhe *Lakhamu*'yu,
128. Büyük Aslanı, kasırgayı, azgın köpeği, akreb insanı,
129. Kuvvetli borayı, balık insanı, boynuzlu canavarı çıkardı.
130. Merhametsiz ve harpte hiç yenilmiyen silâhı [3] getirdiler.
131. *Tiamat*'ın emirleri çok şiddetli idiler, karşı gelinmezdi,
132. O, bu cinsten on bin devleri bu suretle yarattı,
133. *Tiamat*, ilâhlar arasında, kendi takımını toplıyan büyük oğlunu,
134. Yani *Kingu*'yu, yükseltti, onu, onların arasında en büyüğü yaptı.
135. Harpte takımların kumandasını, cemaatin idaresini,
136. Her türlü silâhlı insanları, harp vazifesini,
137. Taaruzda mızraklıların kumandasını
138. Ona tevdi etti; onu mecliste oturttu,
139. [Diyerek] "Senin için bir efsun okudum. Seni bütün ilâhlar içinde tebcil ettim.
140. "Cümle ilâhların hakimiyetini senin eline verdim.
141. "Ulu ol, sen ki benim biricik zevcimsin,

[1] Harfiyyen: «Husumet doğurdular».

[2] *Tiamat*'ın bir unvanı.

[3] Bu dokuz devler, silâh *(şimşek?)* ve Kingu ile beraber, *Tiamat*'ın on bir müttefiklerini teşkil ederler. Kendisinin ve müttefiklerinin, on iki kevkep alâmetlerinin timsali oldukları aşikârdir. Marduk, *Tiamat*'ı ve onun şeriklerini mahvettiği zaman büyük ilâhların tasvirleri olan yıldızların yerlerine yerleştirmesini zarurî gördü. *(Bak: Beşinci levha).*

142. "Anudaki ilâhlar, senin şerefini hepsininkinden büyük etsin„. [1]
143. Ona, kaderler levhasını verdi, levhayı onun göğsüne yapıştırdı, [diyerek]:
144. "Verdiğin emir boşa gitmesin, ağzından çıkan herşey sabit olsun».
145. *Kingu,* yükseldiği ve gükleri işgal etttiği zaman [2]
146. Kendi oğulları olan ilâhların kaderlerini tayin etti, [diyerek]:
147. "Ağızlarınızı açınız, Ateş ilâhı [3] sönsün,
148. "Muharebede mvzaffer olan, kuvvetlisini titretmelidir„

Gılgamış destanı — Sumer'lerin bu eski efsanesi, Akad'lar, Amuru'lar devrinde gerek tasvirler ve gerek kitabelerle kopya edilmek suretile yaşatılmıştır.

Uruk Sitesi Kıralı olan *Gılgamış,* bu efsaneye göre vücudü ilâhler etinden yapılmış, varlığının üçte ikisi ilâh, üçte biri insan olan bir kahramandır. Uruk'un çobanı (hükümdarı) sıfatile tebaasını pek çok çalıştırmış, onlara ağır vergiler tarh etmiştir. Bunun üzerine Urk'lular mabutlardan *Gılgamış*'ı kontrol edecek ve onu meşgul ederek kendilerini elinden kurtaracak bir kıral yaratmalarını niyaz ediyorlar.

İlâhîlar bu duayı kabul ve Mabude *Araru*'ya *Gılgamış*'a bir rakip yaratmasını emrediyorlar.

Destan, bundan sonraki macerayı şöyle anlatıyor:

Araru mabutların taleplerini kabul etti. Yaratacağı bu rakibin nasıl olacağını tasarladıktan sonra ellerini yıkadı. Bir parça kil aldı. Onu yere koydu ve İlâh En Urta (*İnurta*)ya benziyen bir erkek mahlûk yaptı. Onun bütün vücudü kıllarla örtülü idi. Saçları, kadın saçları gibi uzun idi. Ve Sürüler İlâhı *Sumukan* gibi giyinmişti. Uruk halkından her hususta farklı olup ismi de *Enkidu* idi. Tepedeki ormanlarda yaşar, ceylânlar gibi ot yer, yabanî öküzlerle su içer, kırlardaki vahşî hayvanlarla dolaşırdı. İri endamlı yenilmez bir kuvvete malikti. Beraber dolaştığı bütün vahşî hayvanlar, hükmüne tâbi bulunuyorlardı.

[1] «Senin ismin *Anu*'deki ilahların adından daha büyük olsun» (*René Sabat*'ın tercümesi).

[1] Harfiyyen : «İlâh Anu'nun mevkii».

[2] Burada ima olunan ilâh, Marduk'tur ki başka bir görünüşte ateş ilâhıdır. (Bak: Levha IV. 39 ve 40 satırları).

Türkçeye çeviren: Hrant D. Andreasyan

Günün birinde bir avcı ava çıkıyor. Tuzaklar, ağlar kuruyor. Fakat üç gün sonra, açmış olduğu hendeklerin doldurulmuş, ağların yırtılmış olduğunu *Enkidu*'nun tutulmuş olan vahşî hayvanları kurtardığını görüyor. Avcı *Enkidu*'nun heybetinden müthiş surette korkuyor. Evine kaçıyor. Babasına gördüklerini ve nasıl kaçtığını anlatıyor.

Gılgamış bu macerayı işidince avcıya babasının vermiş olduğu nasihate göre hareket etmesini tavsiye ediyor. Bu nasihate göre hercaî meşrep güzel bir kadın bularak ormana götürecekti. Maksat *Enkidu*'yu kadının cazibesine kaptırmak, bu suretle onu kadının hükm ve nüfuzu altına sokarak hayvanlarından uzaklaştırmak, hattâ şehre getirmekti.

Avcı bu tavsiye veçhile *Enkidu*'yu ormandan uzaklaştırmağı taahhüt eden Uruk'lu bir dilber buluyor erkenden beraber yola çıkıyorlar. *Enkidu*'nun yaşadığı ormana geliyorlar, hayvanların su içmeğe geldikleri yerin yakınında oturuyorlar. Ertesi gün hayvanların suya geldiklerini ve *Enkidu*'nun onlarla beraber bulunduğunu görüyorlar. Avcı çekiliyor. Kadın da, avcının tavsiyesi veçhile, *Enkidu* kendisini gördüğü zaman peçesini kaldırarak yüzünü ona gösteriyor. *Enkidu* hayvanlarını bırakıyor. Onun yanına geliyor. Sekiz gün sekiz gece onunla beraber kalıyor. Bu zamandan sonra evvelce arkadaşça beraber yaşadığı hayvanların yanına dönüyor. Fakat onun geldiğini ilk defa hisseden ceylânla diğer bütün hayvanlar kaçmağa başlıyorlar. Bu vahşi hayvanlar ormanın içinde kayboluyorlar. *Enkidu*, hayvanların kendisini terkettiklerini görünce dizleri çözülüyor. Eskisi gibi koşamıyor. Bunun üzerine tekrar Uruk'lu dilberin yanına dönüyor. Kadın ona okşayıcı sözler söylüyor. Niçin vahşi hayvanlarla dolaştığını soruyor. Birçok diller dökerek onu beraberce *Anu* ve *İştar*'ın ikamet ettikleri ve kahraman *Gılgamış*'ın hâkim bulunduğu Uruk şerhine gitmeğe iknaa çalışıyor. *Enkidu* kadının sözlerine kulak veriyor. Kadın da ona Uruk şehrini ve kahraman *Gılgamış*'ı övdükçe övüyor. Nihayet *Enkidu*, kadınla beraber şehre gitmeğe muvafakat ediyor.

Gılgamış bu aralık iki rüya görüyor. Rüyanın birisinde üzerine gökten bir taş düşerken tebaasının yardımı ile bu taşı anası *Ninsun*'a doğru itebildiğini, diğerinde ise Uruk'ta sokak ortasında garip şekilli bir balta görmüş, bunu bir kadın gibi severek yanına almıştı. *Gılgamış* rüyalarını bir

mabude olan anası *Ninsun*'a anlatıyor. O da bunları Uruk'a kendisine bir rakip geleceği fakat sonunda onunla candan dost olacağı suretinde tabir ediyor. *Gılgamış*, bu rüyaları vasıtasile *Enkidu*'nun Uruk'a geleceğinden haberdar oluyor.

Nihayet *Enkidu*, Uruk'a gelmek üzere kadınla beraber yola çıkıyor. Kadın onu evvelâ çobanlar köyüne götürüyor. Orada kendisine ekmek yemesini, arpasuyu içmesini öğretiyor. Çünkü *Enkidu* o güne kadar yalnız ineklerin südünü emmek suretile yaşamıştı. Bu suretle kadın *Enkidu*'ya yemeği, içmeği, yağlanmağı, elbise giymeği öğretiyor. *Enkidu* kılıç kuşanarak; sürülerin üzerine saldıran aslanları, kurtları avlıyor. Bu esnalarda *Gılgamış* tarafından onu şehre davet eden emirnameyi hamil bir davetçi geliyor. Kıralın onu



Şekil : 184 — *Gılgamış*, *Engidu* ve vahşi mahlûklar Agade devrine ait mühür.

kabul edeceğini fakat, usulen her yabancı gibi ondan da bir hediye beklediğini bildiriyor. *Enkidu*'nun şehre girişi umumî bir heyecan uyandırıyor. Bütün halk onun fevkalâde kuvvetine ve vahşilikten dönmüş olduğuna hayret ediyor.

Gılgamış'la *Enkidu*'nun ilk tesadüfleri, kıralın Uruk'lu kadından kendi hakkını istemek için gece geldiği zaman vuku buluyor. *Enkidu*, buna şiddetle mâni olmak istiyor. İki kahraman kapının önünde boğalar gibi böğürerek boğuşuyorlar. Bu esnada kapının eşiğini kırıyorlar. Bu boğuşmadan duvar da sarsılıyor. Nihayet *Gılgamış* galip geliyor. Fakat bu dövüşme iki rakibin biribirlerile samimî arkadaş ve müttefik olmalarile neticeleniyor.

Gılgamşı, günün birinde kendisine sedir ormanına bir taarruz yapmalarını, ilâhlar tarafından ormana bekçi tayin edilmiş olan *Humbaba* ile çarpışmalarını teklif ediyor.

Enkidu, kendisinin vahşi hayvanlar arasında ormanlarda gezdiği zamanlarda *Humbaba*'nın dehşetli sesinden ve alevli nefesinden müthiş surette korkmuş olduğunu söyliyerek dostunu bu tehlikeli teşebbüsten vazgeçirmek istiyor. Fakat *Gılgamış* ölümün insanlar için kaçınılamıyacak birşey olduğunu, kendisinin evlât ve ahfadı arasında ebedî birşöhretle yaşanacak şanlı bir teşebbüs ile ölmek istediğini söylüyor. Bunun üzerine sa'natkârlara ikisi için birer kılıç ısmarlıyorlar. San'atkârlar muazzam baltalar, altınlarla müzeyyen kılıçlar yapıyorlar. Bu suretle iki muharip on Talant ağırlığında silâhlarla teçhiz ediliyorlar. Bu büyük hazırlıktan neşelenmiş olan şehir halkı *Gılgamış*'ın kapısının önünde toplanıyorlar. *Gılgamış* tasavvurlarını şehrin ihtiyarlarına anlatıyer. Onlar da kendisini bu teşebbüsten sarfı nazar ettirmeğe çalışıyorlar, fakat muvaffak olamıyorlar.



Şekil: 185 — Mabude *Nin-Sun* kahraman *Gılgamış*'ın anası

Gılgamış hayatını güneş ilâhına emanet ediyor. İki arkadaş yola çıkıyorlar. İhtiyarların son sözleri, kırala kendi kuvvetine güvenmiyerek çok büyük hotbinlikten sakınmasını ihtardan ibaret oluyor.

Yola çıkan iki muharip ilkönce *Gılgamış*'ın ilâhe anası *Nin-Sun*'u ziyaret ediyorlar. İlâhe oğlunun niyazı üzerine güneş mabudundan yolculuğu ve devle olacak muharebe esnasında oğlunu muhafaza ederek selâmetle Uruk'a avdetinin teminini rica ediyor [Şekil: 185].

İki dost güneş mabudunun himayesine mazhar olacakları kanaatlerile yola çıkıyorlar. *Humbaba*'nın ikamet ettiği ormanın kapısına geliyorlar. *Enkidu*, bu orman ağaçlarının teşkil ettikleri kapının büyüklüğüne ve güzelliğine hayran oluyor. Burada *Humbaba*'nın bir bekçisine rasgelerek öldü-

rüyorlar. Fakat bu adam öldükten sonra *Engidu*'yu müthiş bir korku alıyor hastalanıyor, on iki gün fena rüyalar tesiri altında ölü gibi yatıyor. *Engidu*, bu yorgun ve kudretsiz vaziyetinde tekrar bu ümitsiz maceradan sarfı nazar etmelerini teklif ediyor. Fakat *Gılgamış* ona cesaret vererek korkusunu bertaraf etmeğe muvaffak oluyor.

Tekrar harekete geçiyorlar. Selviler arasında uzanan *Humbaba*'nın, üzerinde yürüdüğü uzun bir yol görüyorlar. İlâhların ikametgâhı olan Sedir dağını, ağaçların etrafına yaptıkları lâtif gölgeleri temaşa ediyor, tatlı kokuları duyuyor, burada tatlı bir uykuya dalıyorlar, uyandıkları zaman *Gılgamış* arkadaşına görmüş olduğu bir rüyayı şöyle anlatıyor: Gûya ikisi birden bir dağın tepesinde duruyorlarmış. Tepe birdenbire kopuyor, yere düşüyor. fakat kendilerien birşey olmuyor. *Engidu*, bu rüyaya göre korkunç *Humbaba*'yı yeneceklerini söylüyor ve yola düzülüyorlar. Üç defa altmış mil yol aldıktan sonra dinlenmek üzere duruyorlar. *Gılgamış* bir rüya daha görebilmesini dağdan niyaz ediyor. Hemen uykuya dalıyor. Gece yarısında korku ile uyanıyor. Rüyasında dünyanın karardığını ve büyük gürültüler içinde, uzaklanıp sönen alevler çıktığını naklediyor [1]. Bu rüya da *Engidu* tarafından hayre yoruluyor [Şekil: 186].



Şekil: 186 — *Humbaba*'nın başı
Pişmiş topraktan mamul

Nihayet iki arkadaş *Humbaba*'nın yanına çıkıyorlar.[2] Müthiş bir muharebe başlıyor. Güneş ilâhı, *Humbaba*'nın üzerine

[1] Bunun bir yanar dağ tasviri olduğu anlaşılıyor. Bazı müellifler, buna bakarak *Humbaba*'nın Sumer'lerce malûm bir yanar dağ timsali olduğuna zahip olmuşlardır.

[2] *Humbaba*'nın karargâhı olan Sedir ormanı, Amanus ve Lübnan dağları olduğu anlaşılıyor. Sumer'ler inşaat için lâzım olan keresteleri buralardan götürüyorlardı.

yedi baştan saran yedi fırtına musallât ediyor. *Humbaba* bu rüzgârlar önünde kımıldanamıyor. Bu suretle bağlanmış olan *Humbaba*, *Gılgamış*'a teslim oluyor. Hayatına kıyılmamak şartile kendisine tâbi olacağını bildiriyordu. *Gılgamış* bidayette hayatını bağışlamağa mütemayil görünüyor. Fakat *Engidu* *Humbaba*'nın sağ kalmasının mahzurlarını anlatıyor, *Gılgamış*'ı bu fikrinden vaz geçiriyor. *Humbaba*'nın başı kesiliyor. Cesedi kırlara atılıyor [1].

Kahramanlar muzafferen Uruk'a dönüyorlar. *Gılgamış* yıkanıyor muhteşem elbiselerini giyiniyor *Gılgamış*'ı bu yakışıklı kıyafetile gören Uruk'un tenasül ve cinsî hayat mabudesi şehvetperest *İştar* (*Nane* = *İnnana*) ona âşık oluyor. *Gılgamış*'a şu teklifte bulunuyor: (Destanın 55 - 70 inci satırları)

Haydi *Gılgamış* (benim) kocam ol,
Bana (vücudünün) meyvasını serbestçe ver.
Sen benim kocam ol, ben de senin karın olayım,
Senin için Lapis-Lazoliden ve altından bir araba koştıracağım,
Tekerlekleri altından, boynuzları kehlibardan olacaktır.
Her gün ona büyük katırlar koşturacaksın.
Selvi kokularile evimize gir.
Evimize girerken, eşik ve merdivenler ayaklarını öpecekler,
Kırallar ve prensler sana tâbi, sana muti olacaklar
Dağ ve ovaların mahsulünü vergi olarak sana getirecekler.

Senin dişi keçilerin çok yavrulıyacak ve koyunların ikiz doğuracaklardır.
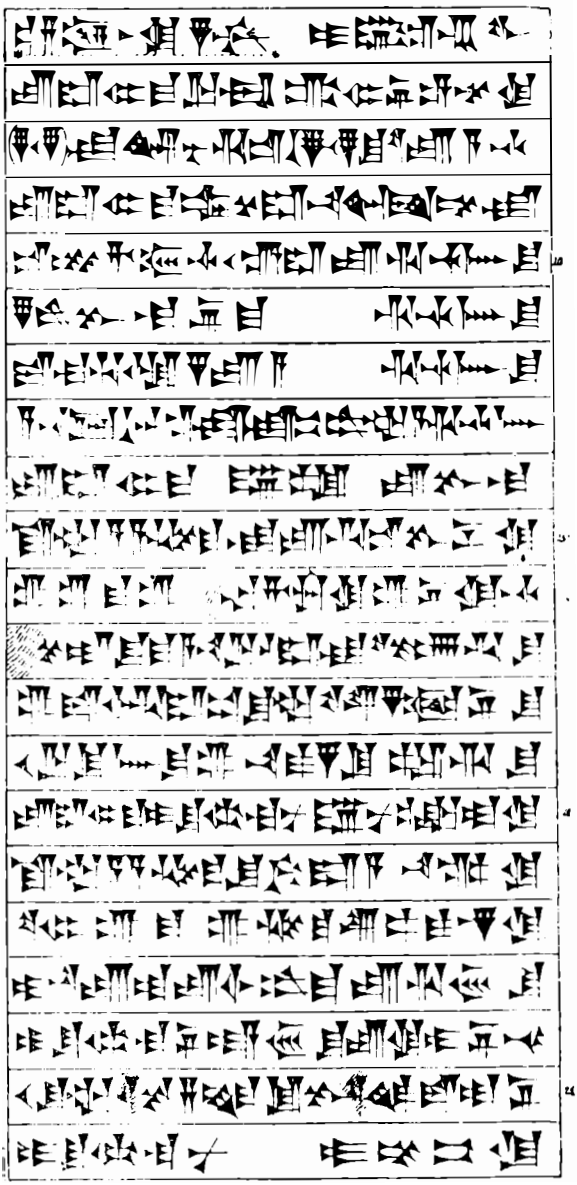
Merkeplerin katır kadar büyük,
Koşu atların süratlerile meşhur,
Ve koşu katırların eşsiz olacaklardır.

Gılgamış bu teklifi reddediyor: Onun kocası olmak çok ağır yük altına girmek olduğunu, ilâhesinin dâmına düşmüş, aşkına tutulmuş betbahtların felâketlerini anlatıyor.

[1] Akad Hükümdarı Birinci *Sargon (Şarrükin)* devrinden itibaren *Gılgamış* Destanı birçok defalar silindirler üzerine hak ve tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin hepsinde *Gılgamış* çıplak bir dev gibidir. Yalnız kasıkları üzerinde önünü örten bir kemer vardır. Saçları bukleli, sakalı muntazam taranmıştır. *Enkidu* (Sami'ce *Ea-banı*) ise insan bedenli boğa bacaklı ve kuyruklu, sakallı, başında boynuz veya boynuzlu taç olarak görülmektedir.

Aldatıcı aşkının, barınacak yeri olmıyan bir harabe, fırtınaya karşı açılmış bir kapı, yıkılmağa müheyya bir bina, bir tuzak bir uçurum, çatlak bir kap, ufalanan yumşak bir taş, kıymetsiz bir güzellik, ayağa uymıyan bir ayakkabı olduğunu söylüyor. Sonra *İştar*'a hitaben, "sana koca olanlardan kim felâh bulmuştur? Dinle! Âşıklarının hikâyelerini sana anlatayım: *Dumuzi* gençliğinin âşıkı idi. Fakat onu her sene feryadüfigan içinde bırakırsın. Allalu kuşunu sevdin. Fakat onu da terkettin, kanatlarını kırdın. Gürbüz, kuvvetli aslanı sevdin. Fakat çabuk bıktın. Onda yedi çukur oydun. Senin nüfuzun altına düşen mahlûkların hepsi ya malûl olmuşlar veya ölmüş lerdir.

İnsan âşıklarının sonu daha iyi olmamıştır: Vaktile sevgilin olan çobanı sonra attın köpeklerine parçalattın. Babanın



Şekil: 187 — *Gılgamış* destanın altıncı levhasından bir kopye. Bu kopye destanın 50 — 70 inci satırlarını ihtiva etmektedir. Bu satırlarda *Gılgamış*'ın kendisile evlenmek istiyen *İştar*'a kendisine âşık olanların feci akibetlerini hatırlatarak teklifi kabulden imtina edişi tasvir edilmektedir.

bahçıvanı olan *İşullanu*'yu sevdin. Fakat sonra onu da terkettin. Tekliflerini reddettiği için onu da Tallaluya (*Örümceğe*) çevirdin. Şimdi beni sevdiğini söylüyorsun. Demek ki bir zaman beni de sevecek fakat sonunda beni de onlar gibi yapacaksın!...

İştar bunları dinledikten sonra pek ziyade kızıyor, köpürerek göklere çıkıyor. Babası *Anu*'ya, anası *Antu*'ya *Gılgamış*'ın kendisine ettiğini, bütün yaptıklarını meydana çıkardığını söyliyerek ondan şikâyet ediyor. *Anu* bu işte kabahat kendisinde olduğunu söylüyorsa da kızını teskin edemiyor. *İştar* babasından *Gılgamış*'ı öldürecek semavî bir boğa yaratmasını ısrarla rica ediyor. *Anu* nihayet buna muvafakat gösteriyor. Boğa Uruk'da görünüyor. Karşısına gönderilen, iki ve üç yüz insanı tepeliyor. Nihayet *Gılgamış* ve *Engidu*, bizzat boğanın karşısına çıkmağa mecbur oluyorlar. Korkunç bir boğuşma başlıyor: *Engidu* bir hamle ile boğanın kuyruğunu yakalıyor. *Gılgamış*'ta hançerini kalbine saplıyor ve hayvanın kafasını koparıyor yüreğini çıkararak ve yere şarap dökerek güneş mabuduna takdim ediyorlar. Beklemediği bu akibeti gören *İştar*, hiddetinden ne yapacağını şaşırıyor, Uruk surunun duvarları üstüne çıkarak buradan *Gılgamış*'a söğüp saymağa, lânetler yağdırmağa başlıyor.



Şekil: 188 — Altın pantantif *Gılgamış* ve iki boğa *Agade* devrine ait mühür

Engidu İştar'ın figanlarını işidince boğanın sağ budunu yakaladığı gibi koparıyor *İştar*'ın önüne atarak, (*Ah seni de bir elime geçirebilseydim seni de onun gibi yapardım*), diyor.

Bundan sonra *İştar* bütün mabet kadınlarını ve kötü kadınları toplıyarak beraberce boğanın başında feryadüfiganla matem ediyorlar (Şekil 188).

Gılgamış, Uruk'un bütün sanatkârlarını topluyor. Bunlar boğanın boynuzlarına hayran oluyorlar. Çünkü her biri 30 mina lâpis-lazüli'ye bedeldi. Kalınlıkları iki parmak genişliğinde

idi ve ikisi birden 6 kur yağı ihtiva edebilirdi. *Gılgamış*, merhem kabı olmak üzere bunları kendi ilâhı olan *Lugal banda*'nın mabedine, vakfediyor. Sonra kendisi ve *Engidu* ellerini Fıratta yıkıyarak şehre doğru yola çıkıyorlar. Uruk sokaklarından geçerlerken ahali etraflarına toplanarak hayran hayran onları seyrediyorlar. *Gılgamış*, toplanan halka hitaben şöyle bağırıyordu:

İnsanlar içinde şerefli olan kimdir?
Kahramanlar içinde şanlı olan kimdir?
Halk da buna karşı şu cevabı veriyor:
İnsanlar içinde şerefli olan *Gılgamış*'tır.
Kahramanlar içinde şanlı olan *Engidu*'dur.

Gılgamış sarayında büyük bir ziyafet veriyor. Sonra hepsi uyuyorlar. *Engidu*'da uyuyor. Bir rüya görerek uyanıyor. Onu *Gılgamış*'a anlattı [1]: *Enkidu* rüyasında *Enlil*, *Ea* ve güneş ilâhlarını bir meclis kurmuş olarak görmüştü. Bu mecliste *Enlil*, *Gılgamış*'la *Engidu*'nun yaptıklarına kızmış, *Engidu*'nun ölümüne fakat *Gılgamış*'ın bundan muaf tutulmasına karar vermiş. Bu karar, güneş ilâhının şiddetli itiraz ve muhalefetine rağmen kat'ileşmiş.

Bunun neticesi olarak az zaman sonra *Engidu* hastalanıyor. Başına gelen bu felâkete kendisini aldatarak Uruk'a getiren dilberin sebep olduğuna hükmederek ona lânetler, beddualar yağdırıyor ve güneş ilâhı *Engidu*'nun bu dualarını gökte işitiyor. Kadına karşı gösterdiği nankörlüğe kızıyor. *Engidu*'ya hitaben, o kadın sayesinde medenî hayat yollarını öğrendiğini ve *Gılgamış*'a kavuşarak yüksek bir mevkie çıktığını, öldüğü zaman bu sayede büyük hürmet ve merasime mazhar olacağını söylüyor. Bu ihtar üzerine *Engidu*, kadına haksız yere kızdığını anlıyor. Hiddeti geçiyor. Evvelce beddua ettiği fahişeye bu defa dualar ediyor.

Engidu, üzerine çöken hastalığın tesirile tekrar uyuyor. Bu defa da bir rüya görüyor, *Gılgamış*'a naklediyor: Bu defa rüyasında aslan pençeli bir canavar görmüş, ona mağlûp olmuştu. Canavar kendisini alt dünyaya götürmüş, orada bulunan ölü insanların sefil vaziyetlerini, eski kıralların köle-

[1] *Gılgamış* destanının buradan aşağı kısmını ihtiva eden Asur levhalarından yedinci levha eksik olduğundan bu kısımları ahiren Boğazköyde bulunan Etice levha ikmal etmektedir.

ler gibi olduklarını, rahip ve alim adamların Tamu mabudesi *Ereskigal*'e hizmet ettiklerini gürmüştü [1].

Nihayet *Engidu* ölüyor. *Gılgamış* kahraman arkadaşının ölümüne altı gün yedi gece matem tutuyor. Yalnız olarak ve şehrin ihtiyarları önünde feryadüfigan ediyor: *Engidu* ile beraber Humbabayı nasıl mağlûp ettiklerini, semavî boğayı ne suretle boğazladıklarını ve diğer daha birçok maceraları sayıp döküyor. Güneş ilâhının sözlerini tekrarlıyarak bütün tebaasını *Engidu* için ağlayıp matem tutmağa davet ediyor. Ve sevgili arkadaşını gömüyor.

Dokuzuncu levha ile destanın üçüncü kısmı başlamaktadır: *Gılgamış* sevgili arkadaşı *Engidu*'nun ölümünden duyduğu derin kederin tesiri altında ağlıyarak memleketi dolaşmağa başlıyor. Dolaşırken kendi kendine şöyle düşünüyor.

Ben de ölecek ; ben de *Engidu* gibi olacak mıyım?
Keder ruhuma girmiştir.
Ölümden korktuğum için dünyayı dolaşıyorum.

Ölümden kurtulmak, ebedî hayata mazhar olmak hırsile çırpınan *Gılgamış*, ceddi *Ubbar Tudun*'un oğlu *Utanapiştim*'in Allahlaşarak ebedî hayata kavuştuğunu hatırlıyor. Ondan ebedî hayata mazhariyet sırrını öğrenmek emeline düşüyor. Onun ikamet ettiği yeri bulmağa karar veriyor ve şöyle diyor: Yola çıkacak ve çabuk hareket edeceğim. Dağ geçitlerine geceleyin varacağım. Aslanları görerek onlardan korktuğum zaman elimi kaldırıp dileklerime alışmış olan ay ilâhını çağıracağım.

Gılgamış garbe doğru ilerlerken hem insanların hem de hayvanların hücumlarına uğradı. Fakat onları mağlûp etti. Ve yoluna devam ederek güneşin çıkıp batması yeri zannolunan Maşu dağına vardı. Bu dağın methalini akrep-insanlar muhafaza ediyorlardı. Bunların manzaraları o kadar korkunç idi ki insan onları görmekle korkudan kendini kaybederdi. Hattâ onların nazarlarına dağlar bile dayanamaz, yıkılırlardı.

Gılgamış akrep insanları görünce korkusundan titredi, benzi soldu. Onların önünde yere kapandı. Bunun üzerine

[1] Levhanın bundan sonraki kısmı kırılmış ve dağılmış olduğundan rüyanın nasıl bittiği ve *Engidu*'nun ne suretle öldüğü meçhuldür. Sekizinci levha *Gılgamiş*'ın ölü arkadaşının naşı üzerindeki figanlarının tasvirile başlamaktadır.

akrep insanlardan biri karısını çağırarak, "şu bize gelen insanın vücudü ilâhlar etinden yapılmıştır„ dedi. Kadın cevaben onun iki sülüsü ilâh bir sülüsü de insandır, dedi. O zaman akrep insan *Gılgamış*'a iyi muamele etti. Bu yolculuğun pek tehlikeli ve müşkülâtla dolu olduğunu söyliyerek sarfınazar etmesini tavsiye etti.

Gılgamış ebedî hayata kavuşan ceddi (*Utanapiştim*) i aramak ondan ebedî hayat sırrını öğrenmek niyetinde olduğunu ve bu maksatla dolaştığını söyledi.

Akrep insan, hiçbir adamın on iki çift saat süren bu dağın karanlık mıntakasından geçemediğini anlatarak kendisinin de yoluna devam imkânı olmadığını söyledi. Fakat *Gılgamış* hiçbir şeyden korkmıyarak dağ yolunu tuttu. Her saat geçtikçe ortalık kesif bir karanlıkla doluyordu. Fakat *Gılgamış* büyük gayretle yoluna devam etti. On iki saatte çok ziyadar bir mıntakaya erişti. Orada güzel ve çok lezzetli meyva ağçlarile dolu bir bahçe gördü. Buraya girdi. Bu bahçede (*İlâhlar ağacını*) gördü. Burada güneş ilâhı kendisine arzusunun boşa çıkacağını seslendi. Fakat *Gılgamış* ölümden kurtulmak için herşeyi yapmağa karar vermiş olduğu cevabını verdi.

Gılgamış'ın geldiği mıntakada mabude *Siduri*'nin kalesi bulunuyordu. Bu ilâhe misafirseverlikle tanınmıştı. *Gılgamış* yoluna devam için bir yardım görebilir ümidile bu ilâheye doğru gitti. İlâhe yüzü bir peçe ile örtülü olarak deniz kenarında bir taht üzerinde oturuyordu. İlâhe *Gılgamış*'ın, toz toprak içinde, param parça olmuş hayvan derilerine bürünmüş olduğu halde kendi sarayına doğru geldiğini görünce gelenin mevsimsiz bir ziyaretçi olduğunu düşünerek saray kapısının kapanmasını emretti. Fakat *Gılgamış* onunla konuşmak fırsatını bulabildi. Ona kapısını kendisine karşı niçin kapattırdığını sordu. Kapıyı cebren açacağı veya kıracağı tehdidinde bulundu. İlâhe *Siduri* şöyle cevap verdi:

Niçin kuvvetin kesilmiştir? Boynun bükülmüştür.
Kalbin hüzünle doludur. Mahzun bir haldesin,
Ve kalbin yeis ile doludur.

İlâhe ona, uzun bir yolculuğa çıkmış, acıklı bir vaziyette ve güneşten yanmış bir halde olduğu, memleketten kaçmak istiyen birinin telâşlı tavrını gösterdiğini söyledi. *Gılgamış* buna şu cevabı verdi:

Hayır kuvvetim kesilmemiştir. Boynum bükük değildir. Kalbim yeis ile dolu değil ve ben mahzun bir halde bulunmuyorum.

İlâheye bu acıklı halin sebebini anlattı. Sevgili arkadaşı Sahra Parsı *Engidu* ile beraber selvi ormanında *Humbaba*'yı mağlûp ettiklerini, boğayı boğazladıklarını, *Engidu*'nun aslanlarla boğuşarak onları öldürdüğünü ve onun bütün müşkülâtlar karşısında kendisile beraber bulunduğunu fakat nihayet öldüğünü anlattı. Ve sözüne şöyle devam etti:

Altı gün altı gece onun için ağladım.
Müthiş surette korkmuştum....
Ölümden korktum ve busebepten dünyayı dolaşıyorum.
Arkadaşımın felâketi beni son derece eziyor.
Bundan dolayı, dünyada büyük bir yolculuğa çıkmıştım.
Arkadaşımın felâketi beni son derece eziyor.
Bundan dolayı, dünyada büyük bir yolculuğa çıkmıştım.
Ben nasıl sükût edebilirim? Ben nasıl bağırıp çağırabilirim?
Benim sevgili arkadaşım toprak gibi oldu.
Engidu, benim aziz dostum toprak gibi oldu.
Ben de yatmağa mecbur olarak
Ebediyyen kalkmamağa mahkûm olmıyacak mıyım?

İlâhe *Siduri* bunun üzerine ebedî hayat aramanın beyhude olduğunu söyledi. Çünkü insanın ölüme mahkûm olduğunu İlâhlar yaratılışta kararlaştırmışlardır, dedi. Binaenaleyh ona, hayatın devamı müddetince dünyanın zevk ve sefasını sürmesini, bu ümitsiz yolculuktan vazgeçmesini tavsiye etti. Fakat *Gılgamış* tekrar yol göstermesi ricasında ısrar etti. *Utanapişim*'e karadan mı, yoksa denizden mi gidilebileceğini sordu. O zaman *Siduri* şu suretle cevap verdi:

Hiçbir geçit yoktur, ey *Gılgamış*
Ve bidayettenberi buraya kadar gelen hiçbir kimse denizi aşmamıştır.

Kahraman *Şamaş* hakikaten denizi geçmiştir, fakat
Ondan başka kim buna muktedir olabilir.
Geçit çok müşküldür, ve yol güçtür,
Ve onun önünü kapatan ölüm suları çok derindirler.

Sen *Gılgamış* şayet denizi geçmek iktidarına malik olursan, ve ölüm sularının önüne varabilirsen, ondan sonra ne yapacaksın? Bundan sonra *Siduri Gılgamış*'a *Utanapiştim*'in sandal-

cısı olan *Ur-şanabi*'nin orada bulunduğunu söyliyerek şu tavsiyede bulundu.

Kabil olduğu takdirde onunla suları geç, olmadığı takdirde geri dön. *Gılgamış* İlâhe *Siduri*'den ayrıldı. Sandalcı *Ur-Şanabi*'yi bulmağa muvaffak oldu. Sandalcı ona *Siduri*'nin sorduğu sualler gibi şeyler sordu. *Gılgamış* buna da *Siduri*'ye verdiği cevaplar gibi cevaplar verdi ve *Utanapiştim*'e gidecek yolu sordu. *Ur Şanabi*, cevaben, ona baltasını alarak ormana gidüp 60 Cubit uzunluğunda birçok sırık kesmesini söyledi. *Gılgamış* bunları yaptı. Sırıklarla geldiği zaman *Ur Şanabi* ile sandala binerek bir ay on beş gün yolculuk ettiler.

Yolda üçüncü gün ölüm sularına vardılar. *Ur Şanabi* elile ona, dokunmamasını emretti. Bu esnada *Utanapiştim* sandalın gelişini ve o anda tuhaf bir hale gülerek içindekilerin kim olduğunu anlamak için kıyıya indi. *Gılgamış*'ı görerek ona *Siduri* ve *Ur Şanabi* gibi sualler sordu. *Gılgamş*'ı buna da evvelkilere verdiği gibi cevaplar verdi. Sonra da ziyaretinin sebebini anlattı: *Utanapiştim*'i ziyaret etmek için uzun yolculuk yapmış olduğunu, müşkül geçitleri, korkunç denizleri, dalgaları aştığını anlattı. *Siduri*'nin evine girmeğe muvaffak olamamıştı. Çünkü o, kirli ve yırtık elbiselerine bakarak kapıyı yüzüne kapattırmıştı. Yolda kuşları, her türlü hayvanları aslanı, parsı, çakalı, dağ keçisini vesaireyi yemiş, ve onların derilerini giyinmişti.

Utanapiştim, *Gılgamış*'a, mukadderatı tesbit eden *Mammitum*'un *Annunaki* ile beraber hiçbir şeyin daimî olmamasını, hayat ve ölüm meselesini kararlaştırmış olduğunu, hiçbir kimsenin kendi ölüm gününü bilemiyeceğini ve ondan kaçınamıyacağını anlattı. *Gılgamış*'ın ısrarı üzerine kendisinin ölümden nasıl kurtulduğunu yani tufan menkıbesini anlattı:

TUFAN MENKIBESİ

8. *Utanapiştim*, ona, *Gılgamış*'a dedi:
9. Ey *Gılgamış*, sana gizli bir sır açacağım.
10. Sana, ilâhların bir sırrını anlatacağım.
11. Senin bildiğin bir şehir olan Şuruppak
12. Furatti (*Fırat*) nehrinin kıyısında kurulmuştur.
13. O, eski bir şehirdir. Orada yaşıyan ilâhlar
14. Büyük ilâhlar bir bora (. . . .) çıkarmağa teşvik ettiler.

15. Orada babaları *Anu* (. . . .),
16. Müşavirleri, muharip *Enlil* (. . . .),
17. Habercileri *En Urta* (. . . .), ve
18. Prensleri *Ennigi* (. . . .) bulunurlardı.
19. *Nin-İgi ku, Ea,* mecliste onlarla beraber idi, ve
20. Onların emrini kamıştan bir eve haber verdi.
Ea'nın kamıştan bir çitte uyuyan *Utanapiştim*'e

İLK HİTABESİ:

21. Ey kamıştan çit, ey kamıştan ev! Ey duvar, ey duvar!
22. Ey kamıştan ev, dinle! Ey duvar, anla!
23. Ey Şuruppak'ın adamı, *Übar Tudun*'un oğlu (. . . .)
24. Evi yık, bir gemi inşa et.
25. Serveti terket, hayatı kazan
26. Mülkten nefret et, hayatını kurtar
27. Bütün hayat tohumlarını gemiye getir.
28. Yapacağın geminin
29. Bütün büyüklükleri ölçülü olacaktır,
30. Uzunluğu ve genişliği ayni olacaktır.
31. Sonra onu okyanusa indir.

UTANAPİŞTİM'İN EA'YA CEVABI

32. Anladım ve efendim, *Ea*'ya dedim :
33. Evet, efendim, emrettiklerini
34. Hürmetle karşılarım, onları ifa edeceğim.
35. Fakat, şehre, halka ve ihtiyarlara ne diyeceğim?.

EA'NIN İKİNCİ HİTABESİ

36. *Ea* ağzını açtı ve konuştu.
37. Ve kullarına, bana dedi,
38. Sen, ey insan, onlara şöyle diyeceksin:
39. İlâh *Enlil* bana karşı fena fikir besliyor,
40. Bu yüzden artık şehrinizde ikamet edemem,
41. Ve bundan sonra yüzümü artık *Enlil*'in toprağına çevirmiyeceğim.
42. Mevlâm *Ea* ile yaşamak üzere, okyanusun içine inece ğim.
43. Fakat, o sizin üzerinize servet yağdıracaktır:



Tufan menkıbesini muhtevi levha

Şekil : 189 — *Gılgamış* destanının on birinci levhası — levha *Utanapiştim* tarafından nakledilmiş tufan efsanesini muhtevidir. Levhanın bir ucu *Asurbanipal* Sarayı yandığı esnada cam gibi olmuştur.

44. Bir sürü kuş, bir yığın balık
45. . . . . Bol bir mahsul
46. . . . , . . . Atıfeti
47. . . . . (*Başınıza inecek*) dolu yağacaktır.

GEMİNİN İNŞASI

48. (*Şafak söküncе*) . . . .
49. 54 satırları kırılmış ve bittabi okunamamıştır.
55. Çocuk . . . . karasakız getirdi,
56. Kuvvetli (*adam*) . . . . lâzım olanı getirdi.
57. Beşinci günde onun şeklini yaptım.
58. Plâna göre duvarların irtifaı 10 gar (*yani 120 kulaç*)
59. Ve döşemesi (?) yine 10 gar geniş idi,
60. Onun ön kısmının şeklini verdim ve çizdim (?)
61. Onu altı kat örttüm (?)
62. . . . . yediye böldüm.
63. İç kısmını dokuza böldüm.
64. Ortasına bir direk yerleştirdim.
65. Bir dümen sırığı tedarik ettim ve içerde bütün lâzım olan şeyi yaptım.
66. Tekne (?) üzerine altı Sar karasakız döktüm.
67. İç kısmı üzerine üç Sar zift döktüm.
68. Yük taşıyanlar üç Sar yağ getirdiler.
69. Bundan başka bir Sar yağ aletlere (?) sarfolundu,
70. Ve iki Sar yağ gemicilere sakladılar.
71. Çalışan halk için sığırlar kestim.
72. Hergün koyunlar kestim.
73. Arpa suyunu, Sisan şarabını, yağı ve şarabı
74. Halka nehir suyu gibi içirdim.
75. Senebaşı günü gibi bir ziyafet verdim.
76. Bir yağ kutusunu açtım, ellerimi merhem içine daldırdım.
77. Güneş batmadan (?) geminin inşası bitmişti.
78. . . . . müşküldü.
79. Gemiyi yapanlar geminin . . . yukarı ve aşağı götürdüler.
80. . . . . İki sülüsanı idi.

GEMİNİN YÜKSELMESİ

81. Malik olduğum bütün şeylerle onu (*gemiye*) yüklettim.
82. Malik olduğum bütün gümüşle onu yüklettim.

83. Malik olduğum bütün altınla onu yüklettim.
84. Malik olduğum bütün hayat tohumlarile onu yüklettim.
85. Bütün ailemi ve akrabamı gemi içine aldım.
86. Ova sürülerini, kır hayvanlarını, bütün san'atkârlarımı içeriye aldım.
87. İlâh *Şamaş* bana bir zaman tesbit etmişti (*diyerek*):
88. . . . . Gönderen, akşam üstü bir dolu yağdıracak;
89. O zaman gemiye gir ve kapını kapa
90. Gösterilen zaman yaklaştı.
91. . . . . Gönderen, akşam üstü dolu yağdırdı.
92. Yaklaşan boranın manzarasını seyrettim.
93. Ona bakarak müthiş bir korkuya kapıldım,
94. Gemiye girdim ve kapımı kapadım.
95. Geminin dümencisi, gemici *Puzur Enlil*'e (. . . .)
96. Büyük evi (*yani gemiyi*) bütün içindekilerle ona tevdi ettim.

KASIRGA VE NETİCELERİNİN TASVİRİ

97. Şafak sökünce,
98. Göklerden kara bir bulut çıktı.
99. Onun içerisinden İlâh *Adad* görülüyordu. (Şekil 190)
100. *Nabu* ve *Sarru* (*yani Marduk*) önünden gidiyorlardı.
101. Münadi olarak tepe ve ovalar üzerinden yürüyorlardı.
102. *İrragal* (*Nergal*) geminin kazığını kırdı.
103. *En Urta* (*İnurta*), ilerledi, kasırgayı indirdi.
104. *Annunaki*'ler [1] meşaleleri parlattılar,
105. Parıltılarile yeri aydınlattılar.
106. *Adad*'ın kasırgası gökleri süpürdü,
107. Her ışık şuaı karanlığa döndü.
108. . . . . Yer sanki . . . . bitmişti.
109. Bütün gün (*sağnaklar indi*). . .
110. Süratle yükseldi. . . su, dağlara yetişti,
111. (*Su*) halka bir muharip gibi hücum etti,
112. Kardeş kardeşi görmüyordu.
113. İnsan göklerde tanınmıyordu.
114. İlâhlar kasırgadan ürkmüşlerdi.
115. Onlar *Anu*'nun göğüne çekildiler.

[1] Cenubî göklere ait yıldız ilâhları.



Şekil: 190 — Mabut *Adad* başında kuş tüylerile süslü bir tiyar(taç) bulunmaktadır. Elbisesinde büyük yıldız resmi görülür. Sağ ve sol elinden yıldırım saçıyor ve zincirlerle burunlarından bağlı olan hayvanları tutuyor.

116. İlâhlar köpek gibi duvarın dibinde büzülmüşlerdi.
117. İlâh *İştar* doğuran bir kadın gibi bağırıyordu.
118. İlâhların hatemi tatlı bir sesle şöyle feryadü figan ediyordu:

İŞTAR'IN FİGANI

119. O gün çamura döneydi,
120. Zira ben, ilâhlar heyetine fenalık teklif ettim.
121. İlâhlar heyetine ben nasıl fenalık teklif ettim.
122. Halkımın imhası için ben nasıl harp teklif ettim?
123. Halkımı ben mi yarattım.
124. Ki onları ufak balıklar gibi denize atabileydim?
125. İlâhlar *Annunaki* onlarla beraber figan ediyordu.
126. İlâhlar yere kapıldılar ve oturup ağladılar
127. Ağızları sımsıkı kapanmıştı....
128. Sekiz gün ve gece
129. Fırtına bütün şiddetile devam etti ve kasırga memleketi bitirdi.

FIRTINANIN SÜKÛN BULUŞU

130. Yedinci gün, kasırga, bora ve yağış durdu.
131. Ki bir ordu gibi mücadele etmişti,
132. Deniz sakinleşti, yıkıcı rüzgâr dinlendi, kasırga kesildi.
133. Gündüz olunca dışarıya baktım, sesler kesilmişti.
134. Ve bütün insanlık çamura dönmüştü.
135. Bütün yer dümdüz olmuştu.
136. Pencereyi açtım ve ışık yüzüme çarptı,
137. Yere kapıldım, oturdum ve haykırdım,
138. Göz yaşlarım yanaklarımdan aşağıya akıyordu.
139. Dünyanın dört tarafına baktım, okyanusun sınırlarına baktım.
140. On iki ada tepeleri görünüyordu.
141. Gemi Nisir (. . . .) dağının üzerine oturdu [1]
142. Nisir dağı gemiyi tuttu ve kımıldatmadı.
143. Birinci günde, ikinci günde, Nisir dağı gemiyi tuttu ve kımıldatmadı.
144. Üçüncü günde, dördüncü günde Nisir dağı gemiyi tuttu ve kımıldatmadı.
145. Beşinci günde, altıncı günde Nisir dağı gemiyi tuttu ve kımıldatmadı.

[1] Nisir denilen dağ, Dicle ile Küçük Zap arasındaki dağdır.

146. Yedinci gün gelince
147. Bir güvercin çıkardım ve salıverdim.
148. Güvercin uçtu ve (*sonra*) geri geldi;
149. Üzerine konacak yer bulunmadığından geri geldi.
150. Bir kırlangıç çıkardım ve salıverdim.
151. Kırlangıç uçtu ve (*sonra*) geri geldi.
152. Üzerine konacak yer bulunmadığından geri geldi.
153. Bir karga çıkardım ve salıverdim.
154. Karga uçtu, alçalan suları gördü.
155. Yedi sulardan geçti (?), yükseldi (?), geri geldi.

UTANAPİŞTİM GEMİDEN AYRILIYOR

156. O zaman (*herşeyi*) çıkardım, her tarafa yaydım ve bir kurban kestim.
157. Dağın tepesinde bir adak takdim ettim.
158. Kapları yedişer yedişer koydum,
159. Onların altına kamışlar, selvi ve mersin ağacı (?) yığdım.
160. İlâhlar kokuyu aldılar,
161. İlâhlar tatlı kokuyu duydular.
162. İlâhlar, sinekler gibi kurbanı takdim edenin başına toplandılar.

İLÂHLARIN HANIMI İŞTAR'IN HİTABESİ

163. İlâhların hanımı yaklaşınca,
164. Kendi arzusu üzerine *Anu*'nun verdiği çok kıymetli mücevherlerini yukarı kaldırdı (*ve dedi*):
165. Ey burada mevcut olan ilâhlar, boynumdaki gök yakut mücevherleri asla unutmadığım gibi.
166. Bu günleri her daim düşünecek ve onları asla unutmıyacağım.
167. İlâhlar adada gelsin,
168. Fakat *adad*'a *Enlil* gelmesin,
169. Zira, düşünmedi ve kasırgayı çıkardı,
170. Ve halkımı mahvetmek için, onun üzerine salıverdi.

ENLİL'İN HİDDETİ

171. *Enlil* yaklaşınca
172. Gemiyi gördü, o zaman *Enlil* suratını astı;

173. İlâhlara, *İgigi*'ye[1] karşı öfkelendi (*ve dedi*):
174. Hayatını kurtarabilen birisi mi var?
175. O, sağ kalmıyacaktır, umumî harabiyette hiçbir insan sağ kalmıyacaktır!

EN - URTA (İN URTA) NIN HİTABESİ

176. O zaman - *En Urta* ağzını açtı ve konuştu.
177. Ve muharip *Enlil*'e dedi:
178. İlâh *Ea*'dan başka kim bir plân yapabilir?
179. İlâh *Ea* bütün yapılan şeyleri bilir.
180. İlâh *Ea* ağzını açtı ve konuştu.
181. Ve muharip *Enlil*'e dedi:
182. Ey ilâhlar prensi, ey muharip,
183. Sen, nasıl hiç düşünmeden bir kasırga çıkarabildin?
184. Günahkâr olanın günahı kendi başına insin,
185. Tenbihe mugayir hareket edenin bu kabahati kendi başına insin,
186. Fakat, merhamet edin ve (*herşey*) mahvolmasın; müteHammil olun [*ve insan lekelenmesin*].
187. Kasırga çıkarmaktansa
188. Aslan gelip insanlığı eksilteydi.
189. Kasırga çıkarmaktansa
190. Kurt gelip insanlığı eksilteydi.
191. Kasırga çıkarmaktansa
192. Bir kıtlık çıkıp memleketi [*bitireydi*].
193. Kasırga çıkarmaktansa
194. *İrra* (. . . . *ve billâhi*) çıkıp memleketi [*bitireydi*]
195. Bana gelince, ben büyük ilâhların sırrını beyan etmedim.
196. *Atra - Hasis*'e (. . . .) bir rüya gösterdim ve o ilhlârın sırrını bu suretle duydu.
197. Binaenaleyh, şimdi onun hakkında bir karar verin.

ENLİL UTANAPİŞTİM'İ VE KARISINI MABUT YAPIYOR

198. Bunun üzerine İlâh *Enlil* gemiye girdi,
199. Elimden tuttu ve beni önüne getirdi.
200. Karımı da öne getirdi ve yanımda diz çöktürdü.
201. Alınlarımıza dokundu, aramızda durdu, bizi takdis etti (*ve dedi*):

[1] Şimalî göklere ait yıldız ilâhları.

202. *Utanapiştim* bundan evvel sırf bir insan idi.
203. Fakat, şimdi, *Utanapiştim* ve karısı bizler, ilâhlar gibi olsunlar.
204. *Utanapiştim*, uzakta, nehirlerin ağzında ikamet edecektir.

UTANAPİŞTİM TUFAN EFSANESİNİ BİTİRİYOR

205. Ve onları uzak bir yere götürdüler ve nehirlerin ağzında ikamet ettirdiler.

Sonra şöyle söyledi: Şimdi sana gelince aradığın hayata kavuşabilmek için ilâhları kim bir araya toplıyabilir. Kalk yedi gün, yedi gece uyumak için yere yatma! Fakat *Gılgamış* o kadar yorgun ve uykusuz idi ki, yatar yatmaz, ihtara rağmen, derin bir uykuya daldı. *Utanapiştim*, kudretli bir kahraman olan *Gılgamış*'ın bile uykusuzluğa dayanamadığını görünce gülümsiyerek karısının nazarı dikkatini celbetti. Fakat kadın, yorgun *Gılgamış*'a acıdı. Onun evine dönebilmesi için lâzımgelen yardımın yapılmasını rica etti.

Utanapiştim, karısına *Gılgamış* için ekmek pişirmesini söyledi, Karısı bu emri ifa etti. Ayni zamanda *Gılgamış*'ın uyuduğu her bir gün için duvar üzerine bir çizgi çizdi. Yedinci günde karısı ekmeği getirdiği zaman, *Utanapiştim Gılgamış*'a dokundu.

Kahraman hemen uyanarak ayağa kalktı. Uykuya mağlûp olarak hiçbir harekete muktedir olamadığını anladı.

Gılgamış ölüm düşüncesinden kurtulamıyor, daima ondan kaçınmak arzusunun tesiri altında bulunuyordu. *Utanapiştim* bu arzusuna nail olması için ne yapmak lâzım olduğunu ve nereye gitmek icap ettiğini sordu.

Utanapiştim'in tavsiyesi üzerine sandalcı *Ur-Şanabi* ile sözleşerek memleketine dönmek için denizi tekrar geçmek hazırlığında bulundular. Fakat yola çıkmadan evvel, *Utanapiştim* denizin dibinde bir ot bulunduğunu ve ancak onunla ebedî hayata kavuşmak imkânı olduğunu *Gılgamış*'a bildirdi. Bonun üzerine *Gılgamış* ayağına ağır taşlar bağladı. Sandalın bir deliğinden denizin içine indi. Denizin dibinde o otu buldu. Kopardı. Tekrar sandala çıktı. Otu, *Utanapiştim*'e gösterdiği zaman o, bu otun fevkalâde bir nebat ve insanın arzusunu yerine getirecek bir kudrete malik olduğunu söyledi. Bu *Ota* (*Şibu İssahir amelu= ihtiyar adam tekrar gençleşir*) adını verdiklerini ilâve etti.

Gılgamış, giden gençliğini tekrar bulabilmek için bu ottan yiyeceğini ve onu Uruk şehrine de götüreceğini söyledi. Fakat talihsizlik onu takip ediyordu. Ot, hiçbir zaman Uruk'a gidemedi. *Gılgamış* ve *Ur - Şanabi* Uruk'a avdet ederlerken yolda bir gölün yanından geçtiler. Su çok soğuk olduğundan *Gılgamış* içine girdi ve yıkandı. O esnada bir yılan otun kokusunu alarak onu buldu ve yuttu. Hemen gençleşti. Eski derisini oraya atarak gitti. *Gılgamış* bu felâketi görerek bütün zahmet ve yorgunluklarının boşa gitmesi, binbir müşkülâtla elde etmiş olduğu hayat otunun da kaybolması karşısında feryat ve figana başladı. Sonra yorgun ve bitkin bir halde arkadaşile yola devam ederek nihayet müstahkem Uruk şehrine geldiler. *Gılgamış*, *Ur - Şinabi*'ye surun üzerinden atlıyarak şehrin yapılışını teftiş etmesini ve onun kendi plânlarına göre yapılıp yapılmadığını görmesini söyledi.

Gılgamış, bu hazin maceradan sonra ölümün kendisi için de muhakkak olduğunu, bundan kurtulmak çaresi bulunmadığını görüyor. Hiç olmazsa gidilecek alt dünyanın halini öğrenmek merakına düşüyor. İnsanları seven *Eridu* mabudu *Ea*'ya müracaat ederek arkadaşı *Engidu*'nun ruhu (*Edimmu*) ile görüşebilmesine delâlet etmesini niyaz ediyor. *Ea*'nın şefaati üzerine cehennem hükümdarı *Nergal*, *Engidu*'nun ruhuna dünyaya çıkmak müsaadesini veriyor. *Engidu*'nun ruhu *Nergal*'in toprakta açtığı delikten rüzgâr gibi yer yüzüne çıkıyor. *Gılgamış*'la sarılıyorlar. *Gılgamış* ona, ölülerin vaziyeti hakkında birtakım sualler soruyor. Fakat *Engidu*, söyliyeceklerinin arkadaşı üzerinde fena tesir bırakacağını düşünerek tafsilât vermiyor. Yalnız törenle gömülenlerin daha iyi bir vaziyette olduklarını, fakat kendilerine hürmet edecek kimseleri bulunmıyanların orada sefil bir vaziyette bulunduklarını ve bunların sokağa atılan kırıntılarla geçinmekte bulunduklarını bildiriyor. Bu suretle Sumer'lerin Mitik hayat ve kahramanlık efsaneleri, ihtiyarlığa çare bulmak ölümden kurtulmak imkânsızlığı karşında yeis aver bir levha ile bitmiş oluyor.

SUMER'LİLERDE İLİM HAREKETİ

HEYET, TABİÎ VE RİYAZÎ BİLGİLER

Yazıyı icat etmek suretile fikrî harekete büyük bir elan vermiş olan Sumer'ler ilmin hayatla yakından alâkalı olan kısımlarile, erkenden meşgul olmağa başlamış, bu yolda feyizli adımlar atmışlardır. Tabiat kuvvetlerini takdis, semavî hâdiselerle yeryüzünde zuhûra gelen vukuat arasında sıkı münasebetler bulunduğu yolundaki akide Sumer'leri erkenden tabiati tetkika sevketmiştir.

Ana yurtları olan Orta Asya stepinin berrak seması altında inkişaf eden bu tetkik temayülü Mezopotamya'ya geldikten sonra daha ziyade artmış, neticede bugünkü heyet ilminin ilk temeli atılmıştır. Sumer'ler pek eski devirlerden itibaren gökteki yıldızları tarassuda başlamış, bunları bir arada görünüşlerine göre birtakım kümelere ayırmış, her kümeye; benzetildiği şeye göre ; bir isim vermişlerdir. Bu suretle ayrılan ve hayvan veya nebat gibi bir adla anılan bu yıldız kümelerine heyet ilminde burç adı verilmektedir.

Ele geçen metinlerden Sumer'lerin bulunduğu arz ve tul derecelerine göre müşahede edebildikleri burçları üç grupa ayırmış oldukları anlaşılıyor. An'aneye göre bu gruplardan her birine Sumer panteonunun üç büyük mabudundan biri hükmetmektedir. Yani büyük mabut *Enlil*'in idaresi altında otuz üç *Anu*'nun yirmi üç *Enki* (*Ea*)nın da elli bürç bulunmaktadır. Bazı yıldızların güneşe nisbetle tulû ve gruplarını ihtiva eden bir takım cetveller bulunmuş olması, Sumer'lerin çok erkenden rasadata başlamış olduklarını göstermektedir. Bu hususta, arz üzerinde zuhûr eden mühim hâdiselerin yıldızların tulû ve gruplarile alâkadar görülmesi akidesinin büyük bir saik olduğunda şüphe yoktur. Bu akide heyet ilminin inkişafına yol açmış olduğu gibi sonraları pek ziyade genişlemiş olan Kalde kâhinliğini de beslemiştir.

Burçların mevkilerini, yıldızların hareketlerini erkenden tarassuda başlıyan Sumerler ; ilk defa olmak üzere, bulun-

dukları tul ve arz derecelerine göre müşahede edebildikleri sema parçasının ve o parçada bulunan yıldız ve burçların bir haritasını yapmışlardır.

SUMER TAKVİMİ

Sumer'ler, seneleri, içinde geçen büyük vakıalarla ayırt ederek adlandırdıkları gibi ayrıca da hususî isimlerle tefrik ediyorlardı. Senelere sahne oldukları büyük vak'alara göre ad vermek usulü tarihî devirlerde bile görülmektedir. Üçüncü Ur hanedanına ait vesikalarda senelerin bu suretle adlanmış oldukları görülmektedir. Ehemmiyet verilen vak'alar ekseriya askerîdir. Ve bilhassa Lülübi'lerle olan maceralara aittir. Listelerde (*filân şehir . . . , inci defa yağma edildiği senede*) gibi kayitler pek çok görülmektedir. Bazan büyük bir kanalın açılması, büyük bir mabedin kurulması, ay mabudu *Sin*'in baş kâhininin yerine oturması gibi vak'alarda, içinde güzeran ettikleri seneleri adlandırmışlardır. Garp Amuru'larına karşı yapılan seddin inşası da o seneyi adlandırmıştır.

Bir sene; eğer büyük bir hâdiseye sahne olmamış ise, o sene de kendinden evvel veya sonra büyük bir hâdiseye sahne olan seneye nispetle yadetmişlerdir.". . . hâdise yılın takipı eden veya. . . hâdise yılından önce gelen yıl,, da ayırt etmişlerdir.

Sumer takviminde ayların adları sitelere göre değişmekte olduğu görülüyor. Bunun sebebi takvimin mahallî kültün bir makesı olmasından başka bir şey değildir. Aylar kamerin rüyetine göre ve kamerî olarak hesaplanıyordu. Birtakım dinî âyinlerin, içtimaî işlerin kamerin safahatına göre yapılmakta olmaları bunu teyit etmektedir. Ayın rüyetten kaybolduğu gün, bir nevi matem âyini yapılıyor, ay mabuduna kurbanlar takdim ediliyordu. Gerek bu bayramlar ve gerek (*Allah - ay*) ın lapis - lazüli renginde uzun sakallı kemalli bir ihtiyar adam ve güneşin babası gibi tasvir eden mitoloji, Sumer'ler arasında ay kültünün ehemmiyetini göstermektedir.

Mezopotamya gibi gündüzleri güneşin şiddetli harareti karşısında kaynıyan bir mıntakada ayın berrak nuru altındaki serin geceler, insanlara tabiatile ayı güneşten daha çok sevdirmesi pek tabiîdir. Hakikat halde böyledir. Mezopotamya'da ay güneşten, gece de gündüzden daha sevimlidir.

Güneş bu mıntakada ancak sabahları lûtufkâr bir seyyare olarak görünür. Öğleye doğru kızgınlık başlıyarak her taraf kaynayınca, güneş tahammülfersa olur. Bunun içindir ki Mezopotamyada güneş mabudu *Şamaş* bir bakımdan adalet ilâhı, diğer bir bakımdan da tahripkâr *Mergal*'dır. Halbuki gündüzün kaynıyan çölde kımıldanamıyan Sinear'lı, ayın serin nuru altında seyahatini geceleri yapıyor ve ayla yıldızları seviyordu. Bu sebepten hilâlin rüyeti, ayın tam bedir oluşu ve nihayet gözden gaybubeti birtakım âyinlerle tebcil ediliyorlardı. Müteakip iki hilâlin görülmeleri arasındaki zaman bir ay itibar ediliyordu. Âdi rüyete istinat eden bu usulün hâlâ şarkta tatbik edilmekte olduğunu biliyoruz. Adları sitelere göre değişen âyinler, bazan bir mabedin veya mabudun bayramına veya mukaddes bir ziyafete göre isim alıyorlar da bazı aylarda içinde vukubulan hâdiseye nispetle; meselâ hasat ayı gibi; bir ad alıyordu. Bu suretle tayin edilen aylar 30 ar gündü. Buna göre, güneşin hareketine nazaran her sene vukubulan teahhuru telâfi için, senei kebiseye lüzum hasıl olması tabiî idi.

Kamerî her ay 30 gün itibar edildiğine nazaran senenin 360 gün olarak kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Maamafih Akad'lardan evvelki devirlerde ay adları sitelere göre değiştiği gibi bir senede 12 ile 13 ay arasında tahallüf ediyordu. Yani teahhuru telâfi için bazı sene 13 ay kabul olunuyordu.

Sumer'lerin güneşin hareketile de alâkadar oldukları şüphesizdir. Bazı kayıtlardan güneşin itidali rebiî noktasında bulunduğu zamanın 360 günden ibaret olan seneye Mebde olarak alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Sumer'lerin güneşin itidali rebiî noktasında bulunduğu ilk aya Öküz ayı adını vermiş olmaları şayanı dikkattir. Çünkü Türk Mitolojisinin kahramanı olan bu Ögüz = Oğuz isimle Sumer kültüründe bir daha görülmektedir. Heyet âlimlerinin yaptıkları hesaplara göre güneşin itidali rebiîde veÖküz burcundan bulunduğu zaman Milâttan 4700 sene evveline tesadüf etmektedir. Buna göre Sumer takvimi Milâttan 4 700 sene evveline kadar çıkmaktadır.

Tabiî ve riyazî bilgiler. — Sumer'lerin iktısadî, ziraî ve imarî faaliyetleri, tabiatile erkenden Mezopotamya'da tabiî

ve riyazî bilgilerin doğuşuna sebep olmuştur. Fırat ve Dicle nehirlerinden açtıkları kanallarla araziyi sulamak teşebbüsleri ise hem fizik hem de riyazî ilimlerin belirmesine yol açmıştır. Hesap ve hendese bilgileri esaslarının Sumer'ler tarafından kurulmuş olduğu muhakkaktır.

Anlaşıldığına göre Sumer'lere sayı hususunda elin beş parmağı esas olmuştur. Sumer'lerin heyet hakkındaki bilgileri onlara hayatî vakıaların icbar ettiği bir esası tayine yani zamanı ölçmek yolunu aramağa sevketmiştir. Bu yoldaki mesainin mahsulü Kalde takvimidir. Çünkü ancak birden beşe kadar olan sayıların adları vardır. Beşten dokuza kadar sayılar, beşle birden dörde kadar olan sayıların birleşmelerinden tekevvün etmişlerdir. Birden beşe kadar rakamların adları şunlardır:

1 = Aş
2 = Min
3 = Eş
4 = Limmu
5 = İ-ya

Beşten dokuza kadar olan sayılar ise şu suretle teşkil edilmişlerdir.

6 = İaş = İ - aş
7 = İmin = İ - min
8 = Ussu = İ - eş
9 = Ilimmu = İ - Ilimmu

Bunlardan sonra ona U, yirmiyede Niş demişlerdir. Yirmiden elliye kadar olan üç aşarat rakamının adlarını da şu şuretle terkip etmişlerdir:

30 = Usu = Uş - U
40 = Nimin = Niş - Min
50 = Nimu = Nin - U

Sittinî usulünde esas olan altmışa ayrıca 60 = Ges adını vermişlerdir. Altmışın murabbaına Sar, dördüncü kuvvete hasıl refine ise büyük Sar diyorlardı. [1]

Sinear'ın muhtelif sitelerinde yapılan hafriyatta elde edilen tabletler, Sumer'lerin çok eski zamanlardan itibaren bir tadat sistemine malik olduklarını göstermektedirler. Bu sistem, biri

[1] *Abel Rey*; La Science Orientale avant Les Grecs. P : 105.

adetlerin onar onar, diğeri altmışar, altmışar tadadı esasına istinat ediyordu. Ön Asyada, Orta Zaman sonlarına kadar devam edip gelen bu sistemlere İslâm riyaziyecileri âşarî ve sittinî adlarını vermişlerdir. Sittinî usulü sonraları Asur'luların son zamanlarından itibaren heyet ve hendese sahasına hasredilmiştir. Bugün bile kavis ve zaviyelerde, saatlerde hâlâ altmış taksimatı caridir.

Sumer'ler hesap ameliyelerini kolaylaştırmak için muntazam surette zarp ve taksim, refi ve cezir cetvelleri yapmışlardır. Bu cetveller sayesinde, zarp ve taksim yapmağa mecbur olmaksızın, aranılan neticeler bulunabilmektedir. Gerek bu cetveller ve gerek hesap ameliyelerini gösteren işaretler, Sumer'lerin riyazî fikir itibarile hayli ilerlemiş olduklarını göstermektedir. Sumer'ler sıfırı ifade için ayrı bir işaret kullanmamışlardır. Fakat, sıfır mefhumunu ve sıfırın rolünü kavramış oldukları şüphesizdir. İngiliz arkeologlarından *W. K. Loftus*'un Larsa (*Senkere*) de bulduğu iki tablet ile Nippur'da bulunan ve riyaziyata ait olan kitabeler, Sumer hesabatı hakkında esaslı malûmat edinmemize yardım etmişlerdir.

Hesap mebadisi gibi hendese mebadisini de ilk defa kuranlar Sumer'ler olmuştur. Tabletlerden Sumer'lerin müselles murabba mustatil, münharif... gibi şekilleri ve bunları ölçmek yollarını bildikleri gibi bazı hacimleri de ölçmek yolunu bulduklarını anlatmaktadır. Daire muhitinin 360 a taksimi de Sumer'lere aittir.

Muhtelif sitelerde bulunan tabletlerden Milâttan 3000 sene evvel ticaretle meşgul olan Sumer'ler arasında, senetler, makbuzlar, hesap puslaları teati edildiği ve bunların bir ölçü sistemi bildikleri anlaşılmaktadır.

Tabletler üzerinde yapılan son tetkikler Sumer'lerin hendesede ki terakkilerinin daha mühim olduğunu ve bunların satıh hesaplarını bildiklerini göstermektedir. Hattâ son zamanlara kadar Yunan feylesof *Fisagors*'a istinaden Fisagors davası namile anılan ve hendesenin temelini teşkil eden dava ile müselleslerin müşabehetlerine ait münasebetlerin de Sumer'lerce malûm bulundukları bugün tahakkuk etmiş bir keyfiyettir.

Sumer'lerin cebir esaslarını da bulmuş oldukları anlaşılıyor. Onların ilk buluşları bilâhare Agade ve Babil'de daha ileri götürülmüştür. Sumer'ler, heyetteki mühim ilerleyişlerini hendese ve cebirdeki vukuflarına medyundurlar.

Vezin ve mikyaslar — Hesap ve hendesenin başlayışı, tabiatile buutleri, ağırlıkları ölçmek için birtakım mikyaslar icadına yol açmıştır. *Gudea*'nın Louvre Müzesinde bulunan ve bir prensi oturmuş bir halde tasvir eden sitatünün dizleri üzerinde dereceli bir cetveli muhtevi bir kitabe bulunduğu görülmektedir. Bu cetvel, Milâttan önceki üçüncü bine ait bir uzunluk ölçüsüdür. *Uruk* hanedanı prenslerine ait olarak bulunan iki küçük heykelden her birinin dizleri üzerinde de bu mahiyette taksimatlı cetveller görülmektedir. Uzunluk vahidi kıyasisi Gar'dır. Gar'ın altı metrelik bir tul ifade ettiği tahmin ediliyor.

Nippur hafriyatında bulunan arazi taksimatına ait tabletler, satıhları ölçmek için de bir vahidi kıyasi ve muntazam bir usul olduğunu göstermektedirler. En küçük satıhlar için ölçü mikyası, Şe veya Şi dir ki takriben 0,2 metre murabbaına tekabül etmektedir. Üç Şe bir Gin yani 6 metre murabbaıdır. Sar ise 60 Gin'e yani 35 metre murabbaına tekabül etmektedir. Satıhlar için en büyük mikyas Gan dır ki takriben 6,5 hektar tutmaktadır.

vezinler için en küçük vahidi kıyasi Şe veya Şi dir ve takriben 47 miligramlık bir ağırlığa tekabül etmektedir. 180 Şe ise bir Şekil'dir ve 8 grama tekabül etmektedir. Yarım kilo sıkletindeki bir ağırlığa da Min denilmektedir. Hububata ait ölçüye ise Bar denilmektedir. Hacimler için mikyas Gur, mayiat için de Ka idi.

Satıhları ölçmek usulünü bilen Sumer'ler, mürekkep satıhları daha basit satıhlara irca etmek suretile halletmek yolunu aramışlardır. Her halde Sumer'lerin bir müsellesin kaim dılıları malûm iken veterini bulmak usulünü de bildikleri muhakkaktır.

SUMER'LERDE COĞRAFYA

Pek erkenden mülkiyet hakkını tesis, arazinin kadastrosunu tanzim, şehirlerin, kanalların plânlarını tertip etmek kabiliyetini gösteren Sumer'lerin üzerinde yaşadıkları arza karşı bigâne kalamıyacakları tabiîdir. Filhakika bunların pek eski zamanlarda sitelerinin pilânlarını çizmek suretile haritacılığa ilk adımı atmış oldukları anlaşılıyor. Şimdiye kadar yapılan hafriyatta başta Nippur'un plânı olmak üzere müteaddit sitelere ait birtakım plânlar bulunmuş olduğu gibi bazı kanalların plânları da elde edilmiştir.

Bu suretle başlıyan haritacılık, nihayet Londrada (*British Museum'de*) bulunan ve cihan haritasını ihtiva eden tableti vücude getirmiştir. Bu tabletin, Akad kıralı *Şarrükin*'in Toros mıntakasındaki muharebelerine ait eski bir tabletin kopyesi olması, coğrafya ve harita bilgisinin Sumer'lerde üçüncü bine kadar çıktığını göstermektedir. Tablette dünya Babil etrafında ve bir daire şeklinde tasavvur olunmuştur. Bu daire Ogan denilen *(Acı ırmak)* yani Okyanus ile muhattır. Bu daire içindeki yeryüzü dört bölgeye ayrılmış, memleketlere, bu bölgelere göre ad verilmiştir. Babil, merkezin sağında ve üstündedir. Dahilî muhitinin istikametinde yukardan aşağıya ve sağa doğru Asur görülmektedir. Burası Der mıntakasıdır. Aşağı kısmını teşkil eden Bit-Jakin mıntakası bataklık bir bant ile ayrılmaktadır.

Dünyayı çeviren deniz ötesinde müselles şeklinde yedi kara parçası daha tasavvur edilmiştir. Bunlar gök mıntakasını ihtiva etmektedirler. Yedinci kara parçasının üzerinde gök Okyanusu vardır. Okyanus maverasındaki yedi parça arazidir. Şimale doğru olanda ne güneş, ne yıldız, ne de ay yoktur. Burası kesif bir zulmet içindedir. Bu bize altı ay gece geçen kutup hakkında Sinear halkının müphem bir hatırası olduğu zannını vermektedir. Bu hatıranın Orta Asyada yaşanılan devirlere ait olması muhtemeldir. Esasen *Gılgamış* destanında da, zulmetler içinde bir mıntakadan bahsedilmektedir. Harita tabletinde bu karanlık parçanın sağındaki kara parçasında koşan bir öküz tasviri görülmektedir. Orta Asyalıların Oğuzu, bu suretle bir daha sahneye çıkmış oluyor. Karanlık parçanın solundaki arazide alaca karanlıkta, ay ve yıldızlar görünmektedir. Bunun solundaki arazide ise uçar bir kuş müşahede olunuyor. Bunun solundaki arazide hareket halinde güneş görünüyor.

SUMER'LERDE SAN'AT

Mimarlık — Ön Sumer'ler ve Sumer'lerin Mezopotamyaya ilk geldikleri zamanlarda çadırlarda veya kamıştan yaptıkları kulübelerde oturmuş oluduklarını tahmin edebiliriz. Fakat, memlekete yerleştikten sonra erkenden mesken inşasına başlamış oldukları, bir kaç sene evvel *Woolley* tarafından Ur'da yapılan hafriyattan anlaşılmıştır.

Fırat ve Dicle nehirlerinin getirdikleri millerden teşekkül

olan Sinear'da inşaata elverişli taş ve ağacın bulunmaması, Sumer'leri inşa için başka çareler aramağa sevketmiştir. Taş bulamıyan Sumer'ler, işlemeğe pek müsait olan Sinear topraklarından kerbiç ve tuğla yapmak yolunu bulmuş, bu suretle taş noksanlığını telâfi etmişlerdir. Toprağı işlemek hususunda başlıyan bu faaliyet sonunda keramik san'atini de doğurmuştur. Bidayette topraktan çanak, çömlek, su bardağı, su testisi, tabak vesair ev eşyası yapılmak suretile başlıyan bu san'at bilâhare fevkalâde terakki etmiş, Sinearı'n meşhur olan boyalı, boyasız keramikleri vücude gelmiştir.



Şekil : 191 — Tello *(Lâgaş)* da *Cudea* sarayı harabesi

Tel-el-ubeyid hafriyatı, Sumer Meskenleri hakkında bize bir fikir verebilmektedir. Hafriyattan anlaşıldığına göre Sumer'lerin bu ilk meskenleri bugün de Mezopotamya mıntakasında mevcut olan evleri andırıyordu. Evler, güneşte veya ateşte kurutulmuş ve pişirilmiş kerpiç veya tuğlalarla yapılmışlardı. Evlerin güneş ve hava girmeğe mahsus yegâne menfezleri olan kapıları da kerpiç duvarla çevrilmiş avlulara açılıyordu. Meskenlerin bu şekli, onları kuranların gayetle

etmiş soğuk bir iklimden gelmiş olduklarına delâlet ettiği gibi şehir kurmasını, yapı yapmasını bilen bir halk arasından gelmiş bulunduklarını da göstermektedir.

Ön Sumer'ler ve Sumer'ler, Orta Asyadan getirmiş oldukları kültür sayesinde Mezopotamyada yerleştikleri bataklık sahayı kabili iskân bir hale koyabilmişlerdir. An'ane cenupta ilk kurulan sitenin Eridu, şimalde ise Kiş olduğunu kaydetmektedir.

Hususî meskenlerin enkazı yanında mabetler ve hüküm-



Şekil: 192 — Ur - Ziggurat'ı
Şimal - Şark cephesi: biribirlerine yaklaşan merdivenleri görülmektedir.

dar sarayları gibi mebanide büyük bir terakki görülmektedir. Muayyen zamanlarda vukubulan feyezanların sebep olduğu rutubet toprağı daima yumşatarak duvarların yıkılmalarına sebebiyet verdiğinden buna karşı bir çare olmak üzere her nevi mebani temellerinin dövülmüş bir zemin üzerine atılması usulü erkenden tatbik edilmeğe başlanmıştır. Bazan temellerde taş yataklar kullanılmış olduğu da görülmektedir.

Duvarlar, uzun zamanlar mukavemetli kalabilmeleri için ekseriya kalın olarak yapılıyorlardı. Harice pencere hemen

hiç bulunmuyor, aydınlık ve ziya kapıdan, daha doğrusu duvarlarla çatı kirişleri arasında bırakılan açılıklardan giriyordu. Duvarlar istikametince yapılan bir sıra çıkıntı ve höcreler, cephenin yeknesaklığını bozuyorlardı. Duvarlar ekseriya kireçle badana edilirlerdi. Duvarları, muhtelif renkli toprak mahrutlarla süslemek modası uzun zamanlar devam etmiştir. Tell-el-Übeyd mabedi duvarlarında müzeyyenat makamında bu gibi renkli topraklarla yapılmış ve pişirilmiş çiçekler görülmüştür. Mabedin methalindeki yan sütunlarda bu mozaik tezyinat renkli küçük taş levha veya sedefler veyahut deniz kavkaalarile yapılmışlardır.

Damların düz bir çatı ile örtülmekte olduğunu tahmin edebiliriz. Maamafih Ur'da bulunan kıral mezarında olduğu gibi küçük mikyasta kubbe şeklinde çatılar yapıldığı da vakidir.

Mezopotamyada büyük ve asırların tesirlerine mukavemetli binalar kurulamamıştır. Bunun yegâne sebebi, memlekettebu gibimebani için zarurî olan taşın bulunmamasıdır. Taşsızlık yüzünden binalar ekseriya güneşte kurutulmuş kerpiçlerle yapılıyordu. Fakat bu da mukavemtsiz oluyor, feyezan zamanlarında ekseriya yıkılıyordu. Sumer Patesi ve kırallarının ayni bir ma-



Şekil: 193 — Milâttan 3000 sene evvele ait bir Sumer sitatüsü Louvre Müzesinde



Şekil: 194 — Milâttan 3000 sene evveline ait bir Sumer sitatüsü İstanbul Müzesinde

bedi sık sık yaptırmış olduklarınıgösteren kayitlerin sebebi budur.

Heykeltraşlık ve kabartmacılık — Sumer'lerde heykeltraşlık san'ati *Gudea* ve üçüucü Ur hanedanı zamanlarına kadar tedricen tekemmül etmiştir. Milâttan 3000 sene evveline ait olarak bize kadar gelebilen heykeltraş eserlerile *Gudea* ve üçüncü Ur hanedanı devirlerine ait heykellerin mukayese edildiği zaman bir tekâmül vazıh surette seçilebilmektedir. *Gudea* devrinde meydana konulan abideler arasında - yapıldıkları asır nazarı itibara alındığı takdirde - hayret ve takdir ile görülecek şaheserler pek çoktur. Sumer'ler ve onları örnek tutan Akad'lar, san'at te tabiati taklit etmek, olduğu gibi göstermek hususuna ehemmiyet vermiş ve bunda muvaffak olmuşlardır. Sert diyorit kayaları işlemenin müşkülâtına rağmen büyük dikili taşlar ve siteller üzerinde vak'aları olduğu gibi tesbite çalışmış ve muvaffak olmuşlardır. Bu zamanlarda yapılan heykellerde adalelerin sertliğine, elbiselerin pililerine kadar olan detaylar vazıhan seçilebilmektedir (Şekil 195).

Gerçi bu devirlere ait şimdiye kadar ele geçebilen heykellerin adedi mahduttur. Fakat bulunanlar o devirlerdeki heykeltraşlığın tekemmül ve hususiyetini kavratmağa kâfi gelmektedir. Bunların en kıymetlileri Milâttan önce 2500 - 2400 tarihleri arasında yaşamış olduğu anlaşılan Lâgaş Patesisi *Gudea* ya ait heykellerdir.

Gudea yı ayakta veya oturmuş olarak tasvir eden bu heykellerin hepsinde dinî bir renk göze çarpmaktadır. Lâgaş Patesisi bu heykellerinde ya mabudu takdis etmekte, ya mabede ait bir iş görmekte veya yaptıracağı yeni bir mabedin plânını dizleri üzerinde tutmaktadır.

Gudea nın ele geçen heykellerinden en güzelleri - ne yazık ki - başları kopmuş olarak bulunmuşlardır. Ayrıca bulunan *Gudea* başları da bu heykellere uymamaktadır. Maamafih, gerek başsız heykeller ve gerek vücutsüz başlar o devirdeki san'ati yaşattıracak ve tanıttıracak vasıfları haiz bulunmaktadırlar. Sumer'lere ait büyük heykeller umumiyetle sert kayalardan, küçük heykeller ise ekseriya yumşak taşlardan yapılmışlardır.

Sumer'ler, heykeltraşlık kadar kabartmacılık san'atinde de muvaffakıyet göstermişlerdir. Milâttan üç bin sene evveline ait, mabuda şarap ve kurban takdimi âyinlerini

musavvir kabartma levhalar ile mabut *Nannar* kabartması *Ur-Nina* ailesini gösteren tablo, akbabalar siteli Dudu kabartması, *Sargon* ve *Naram-Sin* sitelleri gibi eserlerden *Ur-Nammu* ve *Gudea* sitellerine kadar olan abideler, bu san'atin süratli tekemmül ve terakkisini göstermektedir



Şekil: 195 Milâttan 2900 sene evveline ait bir Sumer'li büstü

Sumer san'ati insan heykelleri kadar hayvan heykellerine de ehemmiyet vermiştir. *Gudea* pek tabiî cesamette aslan heykelleri yaptırtmış olduğu ele geçen parçalarından anlaşılmaktadır. Daha eski devirlere, *Ur - Nina* zamanına ait ve üzerinde bu Patesisin bir kitabesini muhtevi bir aslan başı bulunmuştur. Arkaik devre ve Kiş kıralı *Mesilim*'e ait olan Gürz üzerindeki aslan başı ile *Gudea* nın aslanlı Gürzü'nün



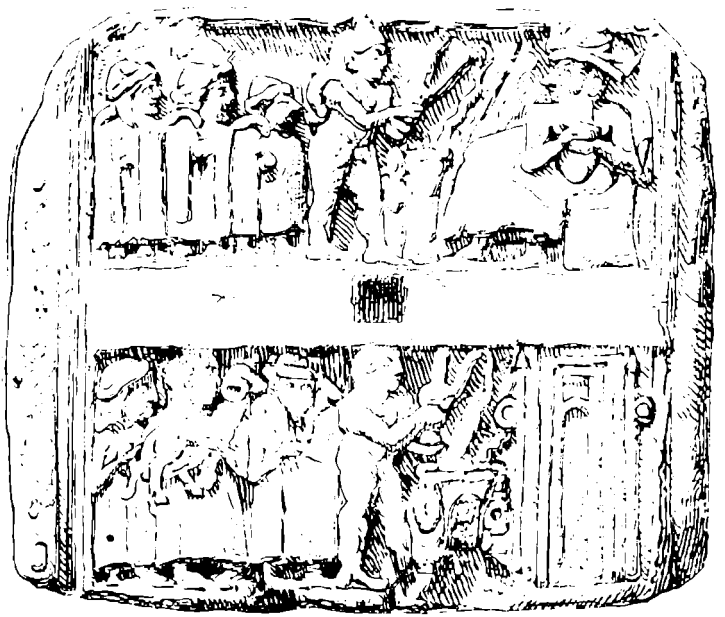
Şekil: 196 — Ortası delik üzerine şekiller mahkûk bir levha
Yukarı kısımda tenazur için ayni levha mütekabilen yapılmıştır. Çıplak bir insan, oturmakta olan mabuda elindeki bir ibrikle mukaddes şarap takdim ediyor. Aşağı kısımda ise kurbanlık iki kapride iki adam tarafından götürülmektedir

mukayesesi bu san'atin de Sumer'ler arasında nekadar mühim terakkiye mazhar olmuş bulunduğunu göstermektedir. Sumer'lerde boğa, öküz gibi hayvanların heykelleri de nadir değildir. *Dudu* kabartmasında yarı yatmış bir düğe görülmekte olduğu gibi akbabalar sütununda da kurbanlık bir boğa tasviri vardır.

Sumer'ler yalnız hakikî varlıkları tasvir ile iktifa etmemiş, zengin bir muhayyeleye delâlet eden birçok da garip tasvirler

sahneler yaratmışlardır. Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun ambilemi olan aslan başlı kartal bu nevi eserlerin en mühimlerinden biridir. İnsan başlı boğaları, yılan başlı dragonları, gösteren kabartmalar da pek çoktur.

Sumer - Akad heykeltraşlığı ve kabartmacılığı Samî'lerin birinci Babil İmparatorluğu zamanına kadar inkişafında devam etmiş, bu hanedan ile bir tevakkuf hattâ inhitat devresı baş göstermiştir. Bu devre ait eserlerin, san'at itibarile Sumer'lerin Arkaik eserleri kadar bile kıymetleri yoktur. Sumer san'ati yeniden bir Rönesans devrine girmek için, Orta



Şekil: 197 — Mabut *Nannar* kabartması
Orta yeri delik dört köşe bir taş levha. Yukardan önüne mukaddes şarap dökülen mabut *Nannar* aşağı mabedin kapısı önünde mukaddes şarap dökme âyini. Ur'da bulunmuş üçüncü bin başlarına aittir.

Asya ırkından Kasıt'lerin Sinea'rı istilâları zamanını beklemeğe mecbur kalmıştır. Kudurru'larda görüldüğü veçhile Kasit'ler Sumer heykeltraşlığına ve kabartmacılığına yeni bir teknik, yeni bir elân vermişlerdir.

Sumer san'atkârları maharetlerini yalnız taşlar üzerinde göstermemiş, birtakım madenî eserler ve bilhassa bakırdan mamul abideler de vücude getirmişlerdir. Bakırdan mamul

uzun saçları ondüleli kadın büstleri - ki alt tarafları çivi şeklindedir - *Urnina* zamanına kadar çıkmaktadır. Bu nevi büstlerden *Urbau* zamanına ait ve bir mabudu tasvir eden bakır heykelcik kıymetli bir san'at eseri sayılmaktadır. Sumer'ler, bakırdan hayvan heykelleri de vücude getirmişlerdir. *Gudea*'nın döğdürdüğü boğalar ile *Sulgi* devrine ait boğalar, bu san'atin güzel örneklerini teşkil etmektedirler.

Hakkâklık. — Sumer'lerde kavkaalar ve üstüvanî mühürler üzerine kazmak suretile birtakım şekiller yapmak san'ati pek eski devirlere çıkmaktadır. *Urnina* devrinden evvelki zamanlara ait olarak bu mahiyette birçok eşya bulunmuştur.

Lâgaş Patesilerinden *Entemena*'nın gümüş vazosu üzerine hakkedilen aslan başlı iki teke üzerine mevzu kartal şekli hakkâklığın şaheserini teşkil etmektedir. Akad'lar devrine ait *Gılgamış* ile *Engidu*'yu tasvir eden silindirler, *Gudea* silindirleri üzerlerindeki işlemeler bu san'atin hayli revaçta olduğunu göstermektedirler.

Üstüvane - mühürler. — Sumer'lerde taş üzerine hak usulü arkaik devirlerde başlamıştır. Nippur ve Lâgaş harabelerinde üzerinde mahkûkât bulunan birtakım taş levhalar bulunması bunu göstermektedir. Fakat; bu sanatin inkişafı üstüvane mühürlerde görülmektedir. Eski mühür mitolojiler, bilhassa üstüvanî mühürler üzerine hakkedilen tasvirlerle yaşatılmıştır. Bu an'ane Akad'lar devrinde de devam etmiş, *Naram - Sin* ve *Şargalişarri* devirlerinde mitik Sumer kahramanı *Gılgamış* ile *Engidu*'nun aslanlar, boğalar ve vahşi mahlûklar ile mücadelelerini musavvir silindirler vücude getirilmiştir.



Şekil — 198 Üstüvanî mühür. Akad kıralı Birinci *Sazun*'un kızının hizmetçilerinden birine aittir

Bu devirde Sumer mitolojilerini canlandırmak için san'atin bütün inceliklerinden istifade edilmişti. Kader lev-

hasını çalmak teşebbüsünde bulunan *Zü*'nün muhakemesini tasvir eden gravür ile *Etana*'nın bir kartal tarafından göklere çıkarıldığını gösteren şekil gibi kıymetli eserler vücude gelmiştir.

Gudea ve üçüncü Ur sülâlesi devirlerinde mitik levhalar yerine dinî sahneler ikamesinin tercih edilmiş olduğu anlaşılıyor. *Gudea* mühürü (*silindiri üzerindeki gravür*) bu mahiyetteki bir sahneyi tasvir etmektedir. Bu gravürler gerek teknik ve gerek terkip itibarile bir hususiyet arzetmektedir. Hak san'ati Kasit'ler devrinde de esaslı bir surette inkişafa mazhar olmuştur.



Şekil : — 199 *Gudea*, üçüncü Ur hanedanı devrine ait pişmiş topraktan mamul bir vazo. Sus'da bulunmuştur.

Keramik san'ati. — Sinear'da taş olmaması, Sumerleri erkenden işlemeğe pek müsait olan topraklarından istifade ederek bu büyük noksanı telâfi etmeğe sevketmiştir. Bu faaliyet Mezopotamyanın keramik san'atini doğurmuştur. Daha Ön-Sumer'ler devrinde hayli ilerlemiş olduğuna şahit olduğumuz keramik san'ati; menşe hususiyetini muhafaza etmekle beraber; Mezopotamyada erkenden önemli bir inkişaf göstermiştir.

Güneşte kurutarak kerpiç yapmak suretile toprağı işlemeğe başlıyan Ön-Sumer'ler, nihayet kerpiçleri ateşte pişirmek yolunu bulmuş ve bu zamandan itibaren keramik

san'ati de büyük bir terakkiye mazhar olmuştur. Çanak, çömlek, su bardağı, su testisi, tabak vesair ev eşyalarının topraktan imaline başlanılmış olması bu san'ati tabiatile terakki



Şekil : 200 — Ur'da bulunmuş sedef plâka

ettirmiştir. Boyalı ve boyasız keramikler, deniz kavkaalarile müzeyyen mozaikler, kavkaalardan yapılan hayvan şekilleri bu sahadaki terakkinin mahsulleridir.

SUMER DİNİNİN KAYNAKLARI

ENUMA - ELİS YANİ YARATILIŞ DESTANI

Sumer'lerin dinî telâkkileri onların varlığın mebdei meadı, dünya, cemiyet ve ahlâk düzeni hakkındaki en eski düşüncelerini yaşatan üsturelerile ayin ve ibadetlerine dair tablet ve kitabelerden öğrenebilmekteyiz. Sumer mitolojisinin başında, bunların Allahların vücut buluşu (*Theogonie*) ile kâinatın yaratılışı *(Cosmogonie)* hakkındaki telâkkilerini terennüm eden (*Enuma elis*) destanı gelmektedir. Bu destan biri Yunan feylesofu *Aristo*'nun talebelerinden *Eudemas*'ın diğeri de Kalde müverrihi *Bèrose*'un yine Yunanca'ya nakledilen rivayetlerile tarihe intikal etmiştir. Fakat Yunan'lılar tarikile gelen bu üsturenin noksan ve isimlerin Yunanlılaştırılmış olduğu görülüyor, bunun sonradan uydurulmuş olmasına ihtimal veriliyordu. Fakat ahiren Nippur'da yapılan hafriyat neticesinde meydana çıkan tabletlerde bu üsture tam olarak bulunmuş, bu suretle beşer müfekkiresinin en eski bir abidesi ele geçmiştir [1]. Bu tabletler okunduktan sonra *Berose* ile

---

[1] Şimdiye kadar *Enuma elis* destanını muhtevi muhtelif zamanlarda muhtelif yerlede yazılmış beş seri tablet bulunmuştur. Bunlardan beşinci seri tam değildir. Fakat her serideki tabletler karşılaştırılarak destanın heyeti umumiyesi meydana çıkarılmıştır.

Enuma elis Destanına ait tablet serilerinden en eskisi Almanların Dicle üzerinde Nituva'nın takriben 80 kilometre cenubunda Kalat - el - Şergat'te bulmuş oldukları tabletlerdir. Bunlar Berlin Müzesine götürülmüşlerdir, *Ebeling* bu tabletlerin Milâttan önceki IX uncu asır sonlarında yazılmış olduklarını tahmin etmektedir. *Langdon* ise bu zamanı bir iki asır daha öne atıyor. İkinci seri tabletler *Steph - Langdon* tarafından 1924 te bulunmuşlardır. Bunlar elyevm *Ashmdean* Müzesinde mahfuzdurlar. Şimdiye kadar bulunan tabletlerin en mükemmeli ve en mühimmi üçüncü seriyi teşkil eden tabletlerdir. Bunlar Ninova'da Asur kıralı *(627 - 669) Asurbanipal*'ın kütüphanesinde bulunmuşlerdir. Dördüncü serideki tabletler daha muahhar devirlere ait metinlardır. Bunlardan bazıları muahhar Babilliler devrine ait görünmektedir. Bunların Sippar ve Agade'den nakledilmiş olmaları muhtemeldir. Bu serideki tabletlerden birinin üzerinde *Darius*'un *(485 - 531)* yirmi yedinci

Eudemas'ın verdikleri malûmatın doğru fakat noksan olduğu anlaşıldığı gibi Yunanlılaştırılmak suretile tahrif edilmiş olan isimlerin hakikî asılları da öğrenilmiştir.

Sumer'lerin Allah'ların ve kâinatın hilkatine, Sinear tarihinin eski zamanlarına ait olarak Nippur tabletlerinde aslı bulunan üstureleri, bu kavmin dinî telâkkilerini, kâinatı anlayış tarzlarını, tabiatı görüş şekillerini, nihayet Milâdın binlerce sene evvelki düşünüşlerini, içtimaî hayatlarını, adlî ve hukukî telâkkilerini göstermek itibarile çok ehemmiyetlidir. Beşeriyetin bu en eski üsturesinde fikrî inkişafın ilk devirleri görüldüğü gibi Tevrat an'anesinin menşei seçilmektedir.

Sumer'lerin *Enuma elis* destanları Mısır'ın (*Turin Papirüs*) gibi beşer tarihine tekaddüm eden ilâhî bir destanla başlamaktadır. Destanın başlıca mevzuu ilâhların ve kâinatın yaratılışı ile tufan menkıbesi gibi iki üsturedir. Tufandan sonra ilâhî destandan beşerî destana girilmiştir. Destanın tetkikından Sumer'lerin mebdesiz ezelî bir varlık tasavvur edememiş oldukları anlaşılmaktadır: Sumer'lere göre başlangıçta hiçbir şey yoktur. Allah'lara, yere, göğe, ve bütün mevcudata menşe olan iki ratıp prensip bu yokluk içinde kendiliklerinden belirmişlerdir. Bu iki ratıp prensipten biri erkek unsur olan Apsu (*Ab - su?*) yani tatlısu denizi, diğeri de dişi unsur olan Tiamat yani tuzlu su denizidir. Bütün mevcudat bu iki aslî unsurdan teşaup etmişlerdir.

İlâhların ve kâinatın yaratılışı destanda şöyle tasvir ediliyor: Gök ve yer daha yokken, erkek prensip baba *Apsu* ile dişi prensip ana *Tiyamat* bu yokluk içinde belirdiler. Bunlar sularını biribirlerine karıştırdılar. Kendilerinden *Eridu*'da [1] ilk su yani oğulları *Mummu* doğuncıya kadar karışık olarak

---

senesinde yazılmış olduğuna dair bir kayit vardır. Bir diğeri ise *Eşkâniler (Arsacide)* devrine *(takriben M. E. 139)* aittir. Bütün bu seriler Babil'de yazılmış kadim bir nüshaya müntehi olmaktadır. Bu kadim nüshanın eski Sumer an'anelerine istinaden, fakat bazı tadilâtla milâttan önce *(1926 - 2225)* tarihleri arasında yani birinci Babil İmparatorluğu devrinde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.

[1] Eridu Sinear'ın en cenubunda Fırat mecrası kenarında, Arabistan çölüne en yakın bir mevkide bulunuyordu. Vaktile Basra körfezi Eridu sitesine kadar ilerliyordu Bu Site Sumer'lerin devrinde körfez kenarında bulunuyordu. Eridu, Sumer an'anesine göre akıl ve hikmet, ve Okyanuslar mabudu olan (*Ea*) *En - ki*'nın makarrı idi. Elyevm bu iki sitenin bulunduğu yere Abu Şehreyn namı verilmektedir.

kaldılar. *Mummu*, Mısır'ın *Nun*'ı gibi her şeyin kaynağıdır. Bu iki unsur müvellit, *Mummu*'dan sonra *Lahmu* ile *Lahamu*'yu bu hayırhah ilâhları doğurdular. Deniz yılanı başlı birer ucube gibi tasvir edilen bu iki İlâh, mabetlerde *(Babilin İştar mabedi gibi)* kapı muhafızı gibi telâkki olunuyordu.

Bu iki ilâhî varlıktan sonra gayri muayyen bir devreyi müteakıp baba *Apsu* ile ana *Tiyamat*'tan ayrı ayrı mahallerde bulunan *Anşar* (*üst Dünya = gök çevresi*) (*Alt dünya = yer çevresi*) vücut bulduılar. Bunlar, Sumer destanının jenealojik serisinde temel basamağı teşkil ve yerle göklerin heyeti umumiyesini temsilederler.

Filhakika ilâhların tekevvünü bunlarla başlamaktadır. Sumer'lerin üç büyük mabudu, üç yüce uknum, erkek mabut, bunlardan neş'et etmişlerdir. Bu üç uknum, gök Tanrısı *Anu*, hava Tanrısı *Enlil* ile ilk Okyanus (*Apsu*) Tanrısı, *Enki (Ea)* dır. Bu üç İlâh yerle göğün timsallerini yani güneşi (*Şa-S = Şa - maş)*, ayı (*Sin)* ve seyyareleri *(Venüs = İştar)*... ilâ yarattılar. Bunlara (*Tanrı Ataları*) denilir. Göğün, yerin ve *Apsu*'nun muhtelif ilâhlarının tevellüdü ve cihanın teşkil ve tanzimi bu mabutlara müntehi olmaktadır.

Üç büyük Tanrıdan *Enki (Ea)*, cihanın mukadderatına hâkimdir. Yeryüzünde medeniyetin kurucusudur. İnsana kendi ellerile şekil veren Mevlâ odur. Mısır'daki *Khnum* gibi kendi elile kilden insanın çatısını kuran yapıcıdır.

Enki (Ea) yeryüzündeki mesaisine devam için, *Tiyamat*'ın yaratmış olduğu devâsa mahlûklara galebe etmek, cihanın nazımı halkolmak üzere *Marduk'u*, bu ziya mabudunu vücude getirdi.

Sumer destanı, hilkatten sonra yeni bir maceraya geçmektedir. Bu macera şöyle nakledıliyor: *Anşar* ile *Kişar*'dan tevellüt etmiş olan üç genç mabut, yaramazlık, gürültü ve patırdı etmeğe başlayorlar. *Apsu* bu gürültüden rahatsız oluyor. Uyuyamıyor. Bunların vücude gelmesine yol açtığına pişman oluyor. İlk oğlu *Mummu*'nun tavsiyesile bu yaramazları mahvetmeğe çalışıyor. *Mummu* ile beraber zevcesi *Tiyamat*'a gidilerek bu yaramaz gürültücüleri mahvetmeğe teşvik ediyor. Bidayette *Tiyamat* bu teklifi kabul etmiyor. Fakat *Apsu*'nın ısrarı üzerine nihayet muvafakat ediyor. Genç mabutlar, bu müthiş karardan haberdar olunca, dehşetli bir surette korkmağa başlıyorlar. Fakat akıl ve hikmet sahibi

olan (*Ea*) *Enki* mahvolmaktan kurtulmak için kendisindeki kutsî efsunlama kudreti sayesinde *Apsu*'yu uyutmak çaresini buluyor. *Mummu*'yu da yakalıyarak başına bir yular geçiriyor, götürüp hapsediyor. *Enki*(*Ea*) bu zaferden sonra *Apsu*'nun üzerinde bir köşk kuruyor ve burada evleniyor. Bu izdivaçtan Ziya mabudu olan *Marduk* adlı harikulâde bir çocuğu oluyor. Bu çocuğun dört gözü, dört kulağı bulunuyor, dudakları oynadıkça da ateşler püskürüyor.

Apsu'nun ölmesine rağmen yaramaz ilâhlar tehlikeden kurtulmamışlardı. Çünkü *Tiyamat*, kocasının intikamını almağa karar vermişti. *Tiyamat* intikam alabilmek için, dev gibi yılanlar, ejderler, semenderler, yılan ankalar, deniz aygırları, büyük fırtınalar, kudurmuş köpekler, akrep insanlar, balık insanlar, deniz koçları, yıldırımlı boralar gibi korkunç büyük mahlûklar yarattı.

Destana göre *Tiyamat* ikinci kocası *Kingu*'yu bunların başına geçirerek genç ilâhları imhaya çalışıyor. İlâhlar yeni baştan telâşa düşüyorlar. *Enki* (*Ea*) bir şey yapamıyor. *Anu* ise bunlarla çarpışmaktan korkuyor. Nihayet *Enki*'nin aklına oğlu ve ilkbahar mabudu kahraman *Marduk* geliyor [1]. Ona *Tiyamat*'ın müthiş ordusuna karşı koymağı teklif ediyor. *Marduk* muvaffak olduğu takdirde gökteki ve yerdeki bütün mukadderatın hâkimi olmasının bütün ilâhlarca evvelden kabul edilmesi şartile teklife muvafakat edeceğini söylüyor. Bunun üzerine ilâhlar, *Anşar*'ın riyaseti altında bir içtima aktediyorlar. *Anşar* vaziyeti anlatmak içtimaa davet etmek üzere elçisi *Goga*'yı en kıdemli iki mabuda yani *Lahmu* ile *Lahamu*'ya gönderiyor. Onlar da içtimaa geliyorlar. Verilen ziyafette ilâhlar sarhoş olunca *Marduk*'a cihan hâkimiyetini veriyor ve kendisine biat ediyorlar [2] [Şekil 201]. Bunun üzerine *Marduk* hemen tedarikâta başlıyor. Kendisine ilâhî birçok silâhlar hazırlıyor. Alnına bir yıldırım yerleştiriyor, vücudunu alevle dolduruyor. Zehir saçan dört mahlûk

[1] İleride izah edileceği veçhile asıl Sumer destanında bu rol *Enlil* ile oğlu *Ninuraş*'a ait iken birinci Babil imparatorlarından *Hammurabi* devrinde bütün rol Babil mabudu *Marduk*'a verilmek maksadile Sumer destanı tahrif edilmiş *Enlil*'in yerine *Ea*; *Ninuraş*'ın yerine de *Marduk* geçirilmiştir.

[2] Edouard Coq. Notes d'epighraphie et de papiographie juridiques, p, 37 - 1908 - 1900.

tarafından çekilen arabasına binerek *Tiyamat*'ın on bir cins korkunç mahlûktan müteşekkil ordusu üzerine gidiyor. Bir bakışla bu müthiş orduyu mahvediyor. Buna kızan ve hiddetinden kendisini kaybeden *Tiyamat*'ı da ağı içine alıyor. Ebedî rüzgârı önden arkadan üzerine saldırıyor. *Tiyamat* sersemleşince onu bir okla öldürüyor [1]. Onun müthiş ordusuna kumanda eden ikinci kocası *Kingu*'yu da esir ediyor. Göğsündeki kader levhasını alarak kendi göğsüne takıyor[2]. *Marduk*, bu fevkalâde muvaffakıyetten sonra *Tiyamat*'ın vücudunu ikiye bölüyor. Yarısile gök denizinin sularını iyice tutmak üzere gök kubbesini, yarısile de yeri yapıyor. Bundan sonra gök tanzim ediliyor. Başlıca ilâhların makamları hazırlanıyor. Senenin 12 ye taksimi yapılıyor. Ay mabudu ve diğer semavî cırımler yaratılıyor.



Şekil 201 — Babil mabudu *Marduk*, *Marduk*'un başında tiyar denilen Kasitler devri sonlarına ait tüylerle süslü üstüvanî bir taç bulunmaktadır. Lapis - lazüli üzerindeki bu kabartma Babil'de bulunmuştur.

Destana göre, hilkatin bu safhalarından sonra mabutların kalplerine huzur ve neş'e verecek birer sarayda oturabilmelerini temin için insanlar yaratılıyor. Yani insanlar münhasıran ilâhlara mahsus mabetler inşa etmek, bunları teşkilâtlandırmak, mabutlara verilmesi icap eden kurbanları nezir ve

[1] *Hammurabi* hanedanı zamanında, Sumer destanında Sumerlerin büyük mabudu *(Ellil) Enlil* ile oğlu *Ninuraş*'a ait olan bütün roller, *Enki (Ea)* nın oğlu ve Babil mabudu *Marduk*'a isnat edilmiş olduğunu söylemiştik. Sumer destanında *Caos* mukabili olan *Tamat*'ı mağlûp eden kudretli muharip *Ninuraş*, suyu gökten ve yerden ayırmış, yere şeklini vermiştir Destanda görüldüğü veçhile *Ninuraş*'ın bütün rolleri *Marduk*'a mal edilmiştir.

[2] *Gaston Cros, Leon Huzey* et *Thaureau - Dangin,* Nouvelle fouilles de Tello, p. 109. 1910.

Delaporte. La Msepotamie, p. 228 - 229.

takdimeleri muntazaman ifa etmek için yaratılıyor ve bundan bu işlerin tanzimi için de kırallık gökten yere iniyor. Bu suretle Sinear'da siteler, Tanrı evlerile (mabetlerle) beraber kuruluyor. Bundan sonra destan şöyle devam ediyor: *Marduk* hayvanat ve nebatatı da yarattıktan sonra babası *Enki* (*Ea*) yı yeni bir tasavvurundan haberdar ediyor: İlâhlar istirahat ederken onların işini görmek üzere kan ve kemikten insanı yaratacağını söylüyor. *Ea*'nın teklifi üzerine *Kingu* kesilerek kanile insan hamuru yuğruluyor. Bu suretle insan da yaratılıyor. Bundan sonra ilâhlar *Marduk*'tan hem kendisine ikametgâh, hem de kendisini ziyarete gelecek olan diğer mabutlara istirahat yeri olmak üzere bir mabet yapmak için müsaade istiyorlar. *Marduk* memnuniyetle bu müsaadeyi veriyor. Bunun üzerine Nippur'daki mabedin inşasına başlanılıyor. Bir sene sonra Esagila mabedi setli kulübesile beraber ikmal ediliyor.

Küşat resminde *Marduk*'u tebcilen kasideler okunuyor. Kasidede *Enlil*'in de ismi geçiyor. Bunun üzerine ilâhlar şahı *Enlil*, kendi ismile arazi yaratmış ve toprağı yapmış olduğu için, *Marduk*'a memleketler şahı unvanını veriyor. Böylece *Enlil* kendi yüksek mevkiini *Marduk*'a bırakmış oluyor. Bunu gören *Ea* da oğluna kendi ismini veriyor. Kendine mahsus ayinleri ona terkediyor [1].

Görülüyor ki Sumer destanı, insanların yaradılışını ilâhlara mabet kurmak, kurban kesmek, ziyafet vermek... gibi gayelere atfetmektedir. Mısır metinleri de hemen hemen *Enüma elis* destanındaki ruha uygun olarak güneş *Ra*'nın yer yüzünde mabetler kurmak, ilâhlara kurbanlar, nezirler...vermek için kıralları yaratmış olduğunu terennüm etmektedirler.

DESTANIN SUMER VE SAMÎ KAYNAKLARI

Hilkat destanı umumî heyetile nazarı itibara alındığı takdirde, onda tam bir ahenk ve vahdet olmadığı göze çarpmaktadır. Bazı menkıbeler, pek ziyade şişirilmiş, bazıları ise biribirine iyice bağlanılamamıştır. Meselâ *Eridu* sitesi an'anelerinde bu şehrin mabudu olan *Ea*'nın *Apsu* ile müca-

[1] Destanın son parçasında açıkça tasrih edildiği gibi, *Amurru'lar*, Sumerlerden Sinear hâkimiyetini aldıktan sonra onların destanlarını da kendilerine mal etmiş, *Anu*, *Enlil*, *Enki* ve *Ninuraş* mabutlarına ait bütün rolleri Babil mabudu olan *Marduk*'a mal etmişlerdir.

delesinden bahis bir menkıbe vardır. Bu mücadelede *Tiyamat*'ın ne bir müdahalesi, ne de rolü yoktur. Buna mukabil Nippur an'anesinde ise genç *Ninuraş*'ın korkunç bir mabut ile mücadelesini tasvir eden bir menkıbe vardır.

Hiç şüphe yok ki bize intikal eden destan, eski bir Sumer menkıbesinin isimleri değiştirilmiş, genişletilmiş bir şeklidir. Bu eski Sumer destanı, Mezopotamyanın diğer üsturelerinden istiare edilmiş tafsilâtla zenginleştirilmiş ve nihayet birinci Babil İmparatorluğu devrinde asil Sumer kahramanı yerine *Marduk* ikame edilmiş, *Marduk*'un şahsiyeti eski Sumer mabetlerinin kadîm an'anelerine bağlanılmış ve Samî *folklor* ağile bezetilmiştir.

Bütün Sinearı hakimiyeti altına alarak bir imparatorluk vücude getiren *Amuru*'lar hükümdarı *Hammurabi* payitahtı olan Babil sitesinin mabudu bulunan *Marduk*'un bütün Sinear mabutları fevkında tanılmasını temin için yaptığı son ameliyelerle kudretli *Amuru*ların millî mabutlarına vermek istediği umumîlik ve kudretlilik mahiyetini yaratmak istemiştir.

Enüma-elis destanının esasını teşkil eden Sumer üstüresinin kahramanı Nippur'un kadîm mabudu *Enlil* olduğu ötedenberi malûm bir keyfiyetti. Gerçi bu eski Sumer üsturesi aynen bize kadar gelmiş değildir. Fakat, kopyalarından bunu aynen tanzim etmek imkânı vardır. Bu üstureye göre: *Enlil* arz mabudu idi. Mısırdaki *Osiris* gibi bu da kendisine hasım olan *Zu, Asakku,* ve *Enmeşarra* adlı devler tarafından parçalanmak suretile öldürülmüş, cesedi öteki âlemde hapsedilmişti. Ruhu da vahşî bir eşek şeklinde serseriyane dolaşıyordu.

Fakat *Enlil*'in oğlu *Ninuraş* (*Ninurta*) babasının cesedini hapseden devler üzerine hücum ederek onları perişan ediyor, babasının intikamını alıyor, onları arabasına zincirliyor ve babasının cesedini kurtarıyor. Bu suretle *Enlil* tekrar hayata dönüyor.

Enlil'in parçalanmasında müşevvik gibi görünen *Anu*'da, bu akıbete göre, mağlûp olmuştu. *Enlil*, yeniden hayat bulunca, *Anu*'nun ensesini parçalamak suretile intikam alıyor.

Sumer'lerin bu eski üsturesi güneşin kâinata canbahş olmasını tasvir eden natürist bir menkıbedir. Burada en mühim rol, Orta Asyalıların büyük mabudü olan güneşe verilmekte ve onun rolü tebarüz ettirilmektedir. Filhakika üsturede gördüğümüz *Zu*, kışın öldürücü kuvvetlerini teşahhus ettiren

fırtınalar kuşudur. *Asakku* ise zulmetler ve hastalıklar zebanisidir. *Enmeşarra*'ya gelince o da ölüm ilâhıdır. Demek ki üsturede *Enlil*'in ölümü, gömülmesi, tekrar dirilmesi, nebatların sonbaharda kurumasını, kışın mahvolmasını ve ilkbaharda takrar canlanmasını temsil etmektedir. *Enlil*'in oğlu *Ninuraş* (*Ninurta*) da güneş mabudüdür. İlkbaharın taze güneşidir.

Öyle anlaşılıyor ki Sumer'ler her sene ilkbaharda bir takım âyin ve merasimle *Ninuraş*'ın bu zaferini tes'it ediyorlardı: Alayın başında insanları, hayvanları, nebatları, madenleri, kayaları temsil eden ilâh bulunuyordu. Sumer'ler kıralı bu alayda genç mabut *Ninuraş*'ı temsil ederdi. Kıral, taht üzerinde oturmuş ve başında altından üç katlı merasim tacı olduğu halde, bu alaya iştirak eder, babasının intikamını *Ninuraş*'ı temsilen saraya yani Ekur = ev - dağ mabedine götürülürdü. Burada mabutler, kendisine medh ve sitayişler arasında saltanat asasile, taht ve Palu verir, müzeyyinata gark ederlerdi. Bu merasim esnasında alayın önünde sedir ağacı yakılır, ve bununla *Enlil*'i öldürmüş olan devlerin yandıkları temsil edilmiş olurdu. Bu macerayı musavvir olarak bir kabartma ile (*Gud nin kur ra*) unvanlı bir destan bulunmuştur.

Birinci Babil İmparatorluğu devrinde icmal ettiğimiz bu eski Sumer efsanesine Samî bir kisve giydirilmiş, *Marduk* da *Ninuraş*'ın yerine geçirilmiştir. *Ninuraş*'ın fırtına kuşu Zu ile muharebesi, *Marduk*'un Tiyamat ve Kingu ile mücadelesinin ön orneğidir. Kingu ekseriya Zu Asakku ve Enmeşarra'yı temsil etmektedir.

Üsturede *Marduk*'un karakteristik silâhları, (*Cyclone*) ile Ağder ki her ikisi de *Ninuraş*'ın silâhlarıdır.

SUMER DİNİNİN MAHİYETİ

Eski metinlerden anlaşıldığına göre, Sumer'ler daha Milâttan önceki dördüncü binde Totemizm, Animizm gibi iptidaî din merhalelerini geçmiş, naturizmin tabiat kuvvetlerini teşhis ettiren devresine yükselmiş bulunuyorlardı. Eski Yunanlılardan pek çok zaman evvel, onların dinî seviyelerine yükselmiş olan Sumer heyeti içtimaiyesi, ahlâkî salâbet ve fazilet itibarile de onları geride bırakmışlardı.

Müspet düşünen, hayatî hükümleri gibi dinî telâkkilerini de müşahede ve vakıalara istinat ettiren Sumer'lerin dinî düşüncelerinde muhayyilenin hiçbir rolü yoktur. Onun mümeyyiz vasfı, Orta Asyalılara mahsus şe'niliktir. Şe'ni hayat ötesinde varlık, bu dünyadaki ef'al ve harekâta mukabil bir mükâfat ve mücazat âlemi, Sumer'leri hiç işgal etmemiştir. Onlarca saadet te, felâket te dünyevidir. İbadetleri, ayinleri, duaları munhasıran dünyevî hayatla alâkadardır. Sumer'lere göre ibadet, almak için vermektir. Mabutlardan istenilen de kendilerine verilen kurban ve adaklara mukabele edilmesinden başka birşey değildir. Yapılan ibadetlere, takdim edilen kurbanlara karşı mabutlardan diledikleri, hastalanmamak, züğürt düşmemek ve çok yaşamak gibi bu dünyaya ait şeylerdir.

Sumer dininin diğer bir mümeyyiz vasfı da fanilerle ebediler arasında aşılmaz bir set kabul etmiş olmasıdır. Ölmezler ebedî mabutlar, ölenler de fanî mahlûklardır. Beşeriyet için, ebedîleşmek, tabiri diğerle Allahlaşmak imkânsızdır. Mısır'da olduğu gibi burada fanî beşer, ilâhî bir mertebeye çıkarılmamış, Sumer hükümdarlarından hiçbiri; Firavunlar gibi; ulûhiyet davasına kalkışmamışlardır. Sinear'da Mısır Firavunları gibi ulûhiyet davasına kalkışan Nemrud'lar zuhûru, Samî'lerin buralara gelmelerinden çok sonradır.

Sumer dini, realist Sumer halkının içtimaî hayatile ahenktar telâkkilerdir. Cemiyet, müsavi hukuka malik erkek ve kadından mürekkep olduğu gibi Sumer panteonu da mertebeleri muadil, mabut ve mabudelerden mürekkeptir. Fakat eski Yunan dinine muhalif olarak, Sumer panteonunu dolduran mabut ve mabudelerin hayatları pek nezihtir. Âşıkane maceraları vardır. Fakat sefihane ve nezahet harici sahneler Sumer panteonu için yabancıdır. *Nane*'ye isnat edilen âşıkça maceralar, ancak muahhar devirlere yani *Nane*'nin *İştar*'a inkılâp ettiği zamanlara aittir.

Her halde Sumer dininin Samî tesirlerle asliyetini kaybetmeden evvelki şekli ile Altaylıların efsanelerinde yaşıyan eski Türk telâkkileri arasında menşe birliğini teyit eden birçok mümaselet noktaları olduğu şüphesizdir.

Sumer'lerin dinî telâkkilerini gösteren *Enuma elis* üstüresinden başka dahabir takım efsaneler vardır. Bunlardan biri de ilk büyük ve korkunç mahlûklara karşı olan Tufanı

tasvir etmektedir. Gerek bu masallarda ve gerek Uruk mabudesi *Nane (İştar)* ile Uruk'un mitolojik hükümdarlarından dördüncüsü olan *Dumuzi*'nin âşikane maceralarına, ölüler âlemindeki seyahatlerine dair olan üsturelerde, Sumer halk dininin en eski telâkkileri, kendilerini bîhuzur eden mebde ve miat muammaları ve bilhassa ölüm korkusu pek güzel görünmektedir. Esatirî devrin Kiş prensi *Etana*'nın bir kartala binerek göklere çıktığını ve sonra düşdüğünü tasvir eden masalda bile, ebedîleşmek, ölmemek endişesi hâkimdir.

Biribirlerine az çok benziyen daha birçok masallarda da insanlığın mukadderatile iştigal edilmiş olduğu görülmektedir. Sumer halkının telâkkisince, ölüm olmasaydı, insanlar ilâhlara benziyeceklerdi. Demek ki ilâhlar ölmemekle insanlardan temayüz ediyorlardı. Tabiri diğerle, ilâhları yaratan fikir, ölüm endişesi olmuştu. İnsanların ölümden kurtulması ebedîleşmesi için yaptıkları bütün cehtler, heder olmuştu. Mabut *Enki (Ea)* nın himaye ettiği kahraman *Adapa* denizde balık avlarken kayığını alabora eden tahripkâr cenup rüzgârına öfkelenerek kanatlarını kırdığı için, cezalandırılmak üzere gök mabudu *Anu*'nun huzuruna götürüldüğüne dair olan üsturede bu akibet görülmektedir: Filhakika üsturede nakledildiğine göre, *Anu*, cür'etkâr *Adapa*'yı öldürmek istiyor. Fakat *Tammuz* (*Dumuzi*) ile mabut *Ningişzida*'nın şefaatlerile merhamete geliyor; *Adapa*'ya ebedî hayat veren ekmekle sudan veriyor. Bu suretle onu ölümden kurtarmak, ebedîleştirmek istiyor. Fakat evvelce hamisi *Enki* (*Ea*) nın birşey yememesi yolundaki ihtarını hatırlıyan *Adapa*, mahiyetini bilmediği bu ekmekle suyu yemekten imtina ediyor. Bu suretle hem kendisi, hem de nesli beşer, ebedî hayattan mahrum kalıyor.

Gerçi *Dumuzi* ile Tufan kahramanı *Utanapiştim* (*Xisuthros* = *Atrahasis*) ve zevcesi uzaklara kaldırılmış, mabutlardan ebediyet armaganı almışlardır. Fakat bu onların şahıslarına inhisar etmiştir ve bunlar göklere çıkamamışlardır. Bütün insanlığın bu saadete mazhar olamıyacağı, Uruk kahramanı *Gılgamış*'ın hazin macerasile tahakkuk etmiştir. Birçok canavar mahlûkları yiyen, Elâm'ın korkunç hükümdarı *Humbaba*'yı şark dağlarında mağlûp ve mahveden, mabude *Nane (İştar)* ın izlâlkâr niyazlarına mukavemet gösteren, müthiş gök bogasını parçalıyan kahraman *Gılgamış* ebedî hayat nebatını elde ettikten sonra, kendi hatası yüzünden, ölümden kurtulmak

ilâcını yılana kaptırmış, bütün bu hayretbahş kahramanlıklarına rağmen, sevgili ve sadık arkadaşı boğa insan *Engidu* gibi ölüm acısını çekmiştir [1].

Üsturelerde ne gibi amiller altında inkişaf ettiğini seçebildiğimiz Sumer dini, kavmin medeniyeti ilerledikçe genişlemiş, dallanmış, neticede bir sürü mabut ve mabudeleri ihtiva eden zengin bir panteon vücude gelmiştir. Sumer mabutlarının hepsi semavî varlıklardı. Bunun içindir ki Sumerlerce mabut fikrini ifade eden remiz İdeogram yıldız idi. Sumer dilinde de yıldızın asıl manası semavî demekti.

Sumer'ler, mabutlarını tıpkı insan gibi tasavvur, insanlardaki bütün faziletlerin, bütün ihtirasların ilâhlarda da mevcut olduğunu kabul ediyorlardı. Sumer'lerin telâkkisine göre, ilâhların yaşayışları da tıpkı insanlar gibi idi. Yalnız ilâhlar ölmemek, ebedî ve rahman ve rahim olmakla insanların fevkına yükseliyorlardı. Onlar, mücrim insanları cezalandırdıkları zamanlarda bile lûtufkâr ve rahim telâkki ediliyorlardı.

Sumer mabutları hep hayır ilâhlarıdır. Onlarca şerir ilâh yoktur. Âlemdeki fenalıkların sebebi ilâhlar değil şerir ve facir ruhlardır. Sumer'lerin bu şerir ruhlar için hiçbir ibadet ve ayin yapmamaları onları mabut telâkki etmediklerini göstermektedir. Fenalıklara sebep olan şerir ruhlara karşı yapılan şey, birtakım sihrî ameliyeler vasıtasile onlarla mücadele etmek, fenalıklarının önüne geçmek için tertibat almak gibi şeylerdir.

Sumerlerin belli başlı ilâhları yanında ikinci derecede sayılabilecek birtakım mabutları daha vardır. Bunlardan bazıları namına hususî manastırlar inşa edilmiş, diğer bir kısmına da asıl ilâhlara ait mabetlerde yer verilmiştir. İkinci takımı teşkil eden bu mabutların adları, ekseriya Kodan (*Hüda*) veya (*Hatun*) manasını ifade eden - Sumer dilinde te'nis ve tezkir yoktur - Nin lâfzile başka bir lâfızdan terekküp etmiştir. Bunların ekserisi asıl mabutların veya maiyyetlerinin çocuklarıdır.

[1] Sinearda yapılan hafriyat neticesinde ele geçen efsanevî tasvirleri muhtevî silindirler olsun, Gılgamış destanı gibi üstureler olsun, Akadlar ve Babilliler zamanlarına yani Samî'lere ait olduklarından bunlarda Samî tesirini seçmemek mümkün değildir. Bunlar içinde munhasıran Sumer'lere ait olan ve en eski ve iptidaî şeklinde muhafaza edilmiş olan an'anelerin üsturelerin, ve telâkkilerin hudutlarını tayin etmek pek müşkül görünüyor.

Sumer'lerin itikadınca hükümdarlar gibi mabutların da emirlerini icra etmek, evlerini muhafaza eylemek, ziyaretçilerini haber vermek, eşeklerini, efsanevî hayvanlarını otlatmak ve onlara bakmak, tarlalarını sürmek, yemek esnasında musiki ile kendilerini eğlendirmek vazifelerile mükellef bir sürü maiyetleri ve hizmetkârları bulunuyordu.

Sumer'lerin medeniyetleri ilerledikçe mabutların adedi de artmış, ilâhlar gitgide teşhis ve tecessüm eden bir sima almışlardır. Sumer mabutlarından kimi göklere, kimi yerlere, kimi havalara hâkimdir. Kimi de insanların muhtelif faaliyetlerinin hami ve müdafiidir. Nebatlara bolluk veren, hayvanlarda tenasülü arttıran, insanlara hayat nefhasını üfüren, kırallara saltanat asası ve kudreti ihsan eden, san'atkârlara ve bilhassa demircilere meharet veren, doğru ile yanlışı ayırt ve hukuk ve adalet işlerine nezaret eden hep ayrı ayrı mabutlardır.

SUMER İLÂHLARI

Sumer ilâhları iki sınıftır. Birinci sınıf ilâhlar, bütün Sumer'lerce takdis edilen ve atıfetleri bütün Sumer'lere şamil olan büyük mabutlardır. İkinci sınıf ilâhlar ise, Sinear'daki sitelerin her birine mahsus ilâhlar ile fertlerin hami mabutları gibi sahai kudret ve takdisleri mahdut olan hususî mabutlardır.

Umumî ilâhlardan bazıları sonraları, muayyen bir sitenin mahallî ve hami mabudu telâkki edilmek suretile hususîleştirilmişlerdir. Fakat sonradan hususileştirilen bu mabutlar, umumî ilâhlık evsaf ve rollerinden bir kısmını yine muhafaza etmişlerdir. Sumer'lerin umumî mabutlarının başında *Anu* bulunmaktadır.

ANU MABUDU

Sumer'lerin en büyük mabudu Orta Asyalıların gök tanrısına tekabül eden gök ilâhi *Anu* idi. *Anu* Sumer yazısile tek bir yıldızla ifade ediliyordu. Diğer, mabutlar onun semavî ordusunu teşkil ediyorlardı.

Anu tarihten evvelki devirlerdenberi, büyük mabut telâkki ediliyordu. O, bütün mabutların babası, gökte feveran eden hayat suyunun muhafızıdır. Oğlu *Enlil* ile beraber dünyayı

idare ve mukadderatı tayin eder. Sumer kırallarından *Lugalzaggisi*, kitabelerinde *Anu*'yu bidayette, tıpkı Orta Asyalıların gök tanrısı, beşinci sülâleden evvelki Mısırlıların (*Ra*) mabudu gibi, ilâh olarak kendisine pek az rol veriliyor, âyinlerde mevkii pek silik bulunuyordu. *Anu*, ancak Akad Kırallığı zamanından sonra mevki ve rol itibarile ehemmiyet kazanmıştır. Bunun sebebini Sumer'lerin gök mabudu *Anu*'yu, Samî'lerin kendi mabutları Şamas ile birleştirmiş olmalarında aramak icap eder.

Anu'nun sitesi, şimalde (*Akad ilinde*) Der şehri idi. Cenupta (*Sumer ilinde*) ise Uruk'da *E-Ana* (*gök evinde*) de tebcil ediliyordu. Fakat en eski Arkaik devirlerdenberi, kızı şehvet mabudesi *Nanea* (*İştar*) ya ibadet, burada *Anu*'ya ibadetin yerini tutmuştu. Lâgaş'da Girsu mahallesinde başka bir *E-Ana* (*gök evi*) vardı. *Anu*, burada da, Lâgaş kıralı *Eannatum* zamanındanberi, kızı *Ninni*'nin adı altında tebcil ediliyordu.

Uruk kıralı *Lugalzaggisi* bir kitbesinde *Enlil*'den niyazlarını *Anu*'ya isal etmesini rica etmektedir. *Gudea*'da kitabelerin birinde kurduğu müesseselere fenalık yapanların *Anu*'nun lânetine uğramalarını temenni etmektedir.

Her halde *Anu*, Altay Türklerinin (*Karahan*) ı gibi, *E-Ninnu* (*Gök hanı*) unvanile tebcil edilen ilk mabuttur. Ur kıralı *Ur-engur* de *Anu*'yu bu unvanla yadetmektedir. *Anu*'nun gök kubbesi tepesinde Anosmas denilen yerdeki sarayının kapısı iki mabut yani *Dumuzi (Tammuz)*, ve *Gizida* tarafından muhafaza edilmektedir. Nasıl ki Yakutlarda da *Art Toyun*'a giden gök yolunu iki tanrı yani (*Puzul Toyun*) ile (*Bumcahutun*) beklemektedir. Yer yüzünde hanlık (*kırallık*) kurulmadan evvel hükümdarlık alâmetleri olan saltanat asası, saltanat tacı, kumandanlık kamçısı *Anu*'nun önünde muhafazası altında bulunuyordu. Mabutlar, büyük tufandan korktukları zaman, *Anu*'nun göğüne kaçmış, sarayının etrafındaki duvarlar üzerinde köpeklar gibi büzülerek yatmışlardı. Mabutlar ancak tufandan kurtulan *Utanapiştim*'in, gemisinin oturduğu Nitsir dağı tepesinde kendi namlarına takdim ettiği kurbanın lâtif kokusunu duydukları zaman kalkabilmişlerdi [1].

Anu mabutların babası, en ulusu, hilkatin ilk tipi olmakla beraber, Sumer'ler arasında pek erkenden mevkii ve rolü

[1] *Paul Dhorme*, Choix de textes religieuse Assyro - Babiloniens, p. 155, 167, 111, 115. ve *Delaporte*, La Mesopotamie, p. 153, 154.

oğlu *Enlil*'e geçmiştir. Fakat, Samî Akad'lar, gök mabudu *Anu*'yu, kendi mabutları olan *Şamaş* ile birleştirdikleri için *Şarrükin* (*Birinci Sargon*) zamanından itibaren Akad ilinde rolü ve ehemmiyeti pek ziyade artmıştır. *Amuru* Samî'leri birinci Babil devletini tesis ve bütün Sinearı hakimiyetleri altına ithal ettikleri zaman, Sumer'lerin gök mabudu *Anu*'nun rolü de Babil sitesi mabudu *Marduk*'a intikal eylemiştir [1].

Anu, Gök Türklerin (*Tukyuların*) gök tanrısı, Altaylıların *Karahanı*, Yakutların *Art Toyun*'üdür. Altaylıların *Karahanı*, büyük mabut olmasına rağmen, bütün ilâhlık rolünü oğlu *Bayülgen*'e, Yakutların *Art - Toyun* ağası da *Ulu Toyun*'a bıraktıkları gibi Sumer'lerin gök tanrısı *Anu* da rol itibarile sahneden çekilmiş, vazifesini oğlu *Enlil*'e bırakmıştır.

ELLİL VEYA ENLİL

Metinlerde bazan *Enlil*, bazan *Ellil* adile anılan bu mabut, rol itibarile Sumer'lerin en büyük tanrısıdır. Hava mabudu *Enlil* fırtına ve boralara hâkimdir. Kasırgalar içinde yürür. Bidayette bu suretle yeryüzü ve hava mabudu iken, tedricen *Anu*'nun yerine geçmiş, onun ilâhlar babası unvanını alarak Sumer'lerin en büyük mabudu olmuştur.

Lâgaş Patesisi Entemena kitabesinde, *Enki* (*Ea*) ve *Utanapiştim* (*Atarhasis*) destanında yani tufan üsturesinde *Enlil*'in ilâhlar babası unvanile yadedilmiş olduğunu görüyoruz.

Enlil mabutların akıl hocasıdır. İnsanlara kızarak tufan hailesini koparmıştır. Bir efsaneye göre, mabut *Enki* (*Ea*) nın yardımile tufandan kurtulan *Utanşapiştim*, Nitsir dağı tepesinde mabutlara kurban takdim ettiği zaman, tenasül ve şehvet ilâhesi ve *Anu*'nun büyük kızı olan *Nanea* (*İştar*), tufan hailesini ika eden *Enlil*'in insanlığın bu şükran ziyafetine iştirak etmemesi lâzım geldiğini söylemiş, şöyle bağırmıştı: "Bütün mabutlar, takdim edilen bu kurban ziyafetine gelsinler. Fakat,

[1] Bu zamandan itibaren eski Sumer mitolojisi de; Babil sitesi mabudu *Marduk* birinci mevkii işgal etmek üzere; tadil ve *Anu* ile *Enlil*'e ait rolleri tamamile Marduk'a isnat edilmiştir: *Hammurabi* devrinde yapılan bu tadil ve tahrif de Marduk'un varlığı ve hükümranlığı menşee kadar çıkarılmış, *Anşar* kendisini asi *Tiyamat* ile savaşa memur etmişti. Gökler kahramanı *Anu*'nun cesaret edemediği savaş: *Marduk* muvaffakıyetle ifa etmiş, *Tiyamat*'ı öldürerek mabutların intikamını almış, mabut kardeşlerini kurtarmıştır. Mabutlar, bu münasebetle verdikleri ziyafette sarhoş olarak yerin göğün hakimiyetini ve bütün mukadderatı *Marduk*'a teslim ve onu kendilerine kıral intihap etmişlerdir.

Enlil bu ziyafete gelmemelidir. Çünkü *Enlil* şuursuzca hareketle tufan hailesini koparmış, benimkileri *(insanları)* mahvetmek istemiştir.„ İnsanları seven *Enki* (*Ea*) da ayni fikre iştirak etmiş, *Enlil*'in yüzüne karşı "Sen, ey mabutların akıl hocası kahraman! Nasıl düşünmedinde tufanı kopardın„ diye bağırmıştır [1].

İlâhların bu hücumları üzerine, insanlara olan öfkesi geçen *Enlil*, *Utanapiştim*'in mukadderatını tayin etmiş, onun ebedî hayata mazhar olmasına ve nehirler mansabında ikamet etmesine müsaade etmiştir.

Tufandan sonra insanlarla barışan *Enlil*, Sumer'lerce bütün mukadderatın hâkimi tanınmıştır. İnsanların mukadderatını tayin, hükümdarlığı tevcih, muharebelerin neticelerini tesbit eden odur. *Enlil* şehri denilen Nippur'daki büyük merkezî mabet, onundu fakat mutat makamı, şark dağlarında idi. *Enlil*'in tabletlerde ekseriya dağlık ülke hanı (*Lugal kurkurra*) unvanile yadedilmiş olması bundan ileri geliyordu. Sonraları Samî'ler bu unvanı *Bel matati* şekline sokmuş, sadece ülkeler mevlâsı yani yeryüzü Kodatı mukabilinde kullanmışlardır[2].

Enlil evvelce dağlık ülke mabudu olduğu için, ilk zamanlarda münhat Sinear'da bir makamı ve mabedi yoktu. Onu daimî surette Sinear'a bağlamak için, erkenden Nippur'da kendine sun'î dağ şeklinde bir makam inşa edilmiştir. *Ekur* (*Ev-dağ*) denilen bu makam tuğladan yapılmış ehram tarzında bir mabet idi. Samî'ler bu mabede *Zikkurrat* diyorlardı.

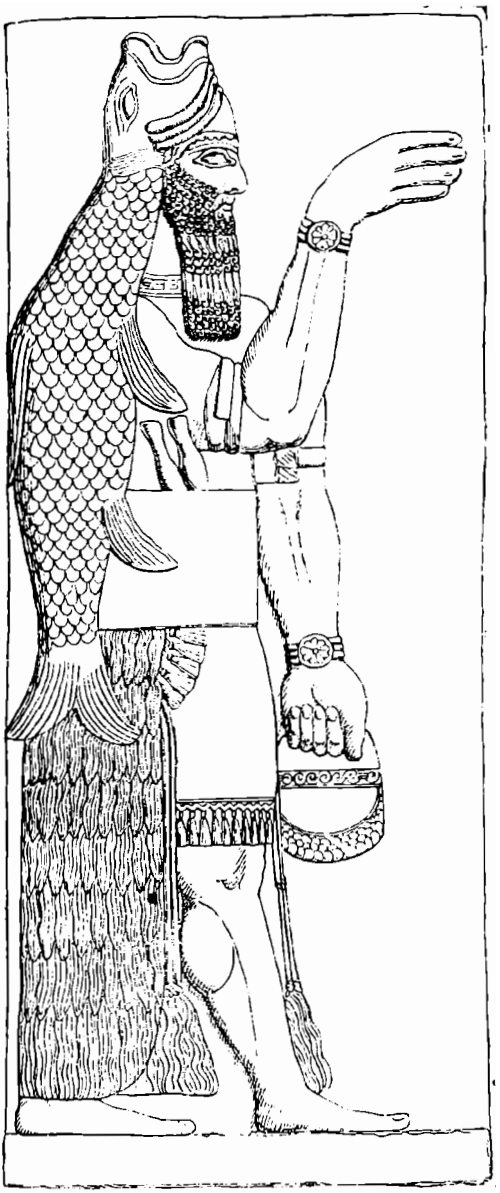
Sumer'lerin bıraktıkları en eski toprak heykellerde *Enlil*, bol saçlı ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Yanında da neşvünema ve tenasül mabudesi olan zevcesi *Ninlil* (Samî'lerce *Belit* ve *Baalat*) bulunmaktadır.

Sumer'ler *Enlil*'i rol itibarile Gök Türklerin *Ogan*'ına, Altay'lıların *Bayülken* ine Yakut'ların da (*Ulu Toyun*) a mukabildir. İnsanları idare, aralarında adaleti tatbik, asayişi muhafaza, hariçten gelecek tecavüzlere mukabele ile mükellef kıralları seçen ve tayin eden *Enlil*'dir. Bu rolleri itibarile Sinear'ın hükümranıdır [3].

[1] Thureau-Dangin, Les inscriptions de Sumer et d'Akkad, p. 62, 38, 286, 280, 212 ve Delaporte, La Mesopotamie, p. 154, 155.

[2] E. Meyer, Hist. de l'antiquite, III, p. 129.

[3] Thureau-Dangin, Les inscriptions de Sumer et d'Akkad, 38, 62, 86, 280, 212 - ve Paul Dhorme, Choix de texdes religieux Assyro-Babylonienne, p. 133, 135, 103, 107, 119.



Şekil 202 — Mabut *Ea* bütün bilgileri temsil eder. Nımrud'da bulunmuştur.

(EA) ENKİ

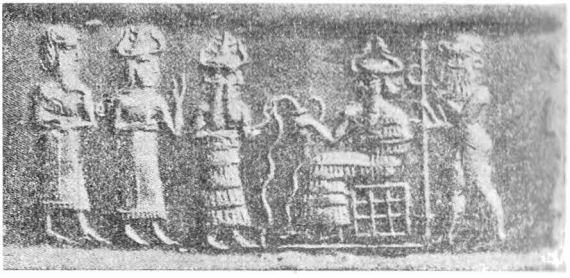
Samî'ler tarafından bilâhare *Ea* adı verilen *Enki* Sumer'lerin büyük mabutlarının üçüncüsüdür. Bu mabudun Sumer'ce adı (*Enki*), yer Kodatı demek olduğu halde Samî'ce ismi (*Ea*) su evi manasını ifade etmektedir [1].

Enki mebdedeki Okyanusların sularına hâkimdi. Sonradan yeraltı derinliklerinin, yeraltı sularının ve nihayet denizlerin mabudu olmuştur. (Şekil 102) Malikânesi, *Apsu (Bilim yuvası)*, arz üzerindeki ve etrafındaki sulardır. Bu mabudun sembolü, suda ve karada yaşıyan yarı keçi yarı balık garip bir mahlûktur.

Enki, akıl ve hikmet ilâhıdır. İnsanı balçıktan yaptığı bir modele göre yaratmış, ilâhî nefesile ona can vermiştir. Bu sebepten daima insanların hamisi olmuştur. Tufan hailesinde insanlığı tamamile mahvolmaktan kurtaran, insanlara muhtelif san'atleri ilham eden, kırallara akıl ve zekâ veren,

[1] Delaporte, La Mesopotamie, p. 135.

papazların mukaddes vazifelerine nezaret eden odur. Sumer'ler, *Enki*'nin (*Ap'u*) havuzundan alınan bir su ile yapılan bahri ayin resmine iştirak ve nezaret ettiği [1] keşfettiği istikbale veya kendisine vukubulan müracaate ya bataklık sazlarının sallanmalarından mütehassıl seslerle veya hangi yollarla ve rüya vasıtasile cevap verdiği kanaatinde bulunuyorlardı.



Şekil: 203 — Hâkim - Mabut *Enki* (*Ea*), kahraman *Gılgamış* ile beraber (Louvre Müzesi)

Enki, su mabudu olmak itibarile Altay'lıların *Talay* han da denilen *Yayık* hanlarına mukabildir. Bu üç büyük ilâhın mutat makamları göklerin tepesindedir. Medarı şems *ecliptiqu* üzerinde herbirinin ayrı ayrı yolları vardır.

İGİGİ'LER VE ANUNNAKİ'LER

Altay'lılarla Yakut'ların gök mabutları *Karahan*, *Arttoyun* ağa ile yeryüzü mabutları *Bayülken* ve *Ulu Toyun*'un maiyetlerinde bir sürü mabutlar olduğu gibi Sumer'lerin gök ilâhı *Anu* ile yeryüzü ilâhı *Enlil*'in de maiyetlerinde iki grup ilâh bulunduğu dinî metinlerden anlaşılmaktadır.

Bunlardan *Anu*'nun maiyetini teşkil eden grup gök mabutları olan *İgigi*'lerdir. *Lâgaş* Patesisi *Gudea*, *Umma* sitesinde takdis edilen neşvünema mabudu *Nisaba*'nın rüyasına girerek kendisine bazı şeyler haber verdiğini naklettiği bir kitabesinde *İgigi*'lerden bilmünasebe bahsetmiştir [2].

Şimdiye kadar keşfedilen kitabelerden yalnız birinde *İgigi*'lerden bahsedilmiş olmasına rağmen bunların Sumer'lerin dinî hayat ve telâkkileri üzerinde mühim mevkileri olduğu şüphesizdir. Çünkü *İgigi*'lerin makamları, tabiri diğerle sembolleri yıldızlardı. Halbuki Sumer'lerin telâkkisine

[1] Thureau - Dangin, Les inscptions de Sumer et d'Akkad p. 38, 66, 94.

[2] E. Meyer, Hist. de l'antiquité. III, p. 132.

göre yıldızların vaziyetleri, hareketleri, yeryüzünde zuhûr eden hâdiselerle alâkadardı. İnsanların büyük mabutlar tarafından tesbit edilen kader ve kısmetleri, birçok alâmet ve emarelerle beraber eşref saatle münasebettar sayıldığı gibi yıldızların vaziyetlerile de alâkadar görünüyorlardı. Bundan başka Sumer'ler, pek ziyade ehemmiyet verdikleri uğurluluk, uğursuzluk hususlarını da yıldızların hareket ve vaziyetlerinden çıkarıyorlardı. Bütün bunlar *İgigi*'lerin Sumer dinindeki ehemmiyetlerini göstermektedir. İleride vukubulacak hafriyat neticesinde *İgigi*'lerin rollerini daha iyi tenvir edecek metinler elde edileceği kuvvetle ümit olunmaktadır.

Enlil tarafından sevk ve idare edilen *Anunnaki*'lere gelince, bunlar da Tukyu'ların, Altay'lıların ve Yakut'ların yer sularına tekabül ediyorlardı. Bunlar yeryüzünde ve yeraltı sularında yaşıyor. İnsanların hayatları üzerinde müessir oluyorlardı. Gök Türkler, yer suları yeryüzü kuvvetleri telâkki ettikleri gibi Sumer'ler de Anunnakileri ayni mahiyette tasavvur ediyorlardı.

SUMER'LERİN AY VE GÜN MABUTLARI

Sumer'ler semavî ecramın hareket ve vaziyetlerini yer yüzündeki hâdiseler ve bilhassa insanların kısmet ve mukadderatı ile sıkı rabıtadar gördüklerinden bunların temsil ettikleri mabutlar, Sinear Panteonunda mühim mevki işgal ediyorlardı. Bu mabutların başında ay mabudu *Enzu* ile güneş mabudu *Babbar* veya *Ütü* bulunuyordu.

Sumer'lerin *Enzu*'su Altay'lıların ay atasına, *Babbar*'ı da gün anasına tekabül ediyordu. Samî'ler muahharan ay mabudu *Enzu*'yu *Sin*, güneş mabudu *Babbar*'ı da *Şamaş* adları altında takdis etmişlerdir.

Ay mabudu *Enzu*'nun rolü pek mühimdi. Zamanı takdir eden, ölçen, mücrim kıralların senelerini, aylarını, günlerini hıçkırıklar ve gözyaşları ile geçirten o idi. Sembolü de hilâl idi.

Sumer'ler, umumî mabutlarından bazılarını sonraları mahallîleştirmişlerdi. Meselâ *Enki* (*Ea*) bidayette umumî mabutlardan iken bilâhare cenubî Sinear'ın ilk sitesi addedilen *Eridu* mabudu sayılmış, burada kendisine bir makam, yani mabet kurulmuştu. Ayni hal, ay mabudu *Enzu*, güneş

mabudu *Babbar* ile mabude *Nane*'de de görülmektedir. Bunlar da bidayette umumî mabutlardan iken sonraları mahallîleştirilmiş, bir siteye hasredilmiş, orada kendilerine, makamlar, mabetler kurulmuştur [1].

Ay mabudu *Enzu*, *Ur* (*Elmugayyir*) mabudu olmuş, burada kendisine mahsus makam ve mabet kurulmuştur. Gün Ata da *Babbar* veya *Ütü* namı altında *Larsa* (bugünkü *Şenkere*) mabudu sayılmıştır. Cinsî hayat ve tenasül mabudu olan *Nane* (*Innana* Samîlerce *İştar*) da *Uruk* mabudu olmuştur. Bu mabutlar, mahallîleşmekle beraber, Bütün Sumerlerin umumî mabudu telâkki edildikleri devirlere ait rollerinden bir kısmını muhafaza etmişlerdir.

Sumer'lerce güneş mabudu, yüce hâkimdi çocukları olan *Kittu* ile *Meşaru*'da (*Adalet*) ve (*Hak*) dı. Haksızlığı, zulmü çiğniyen bu mabut idi. *Ur* Kıralı *Urengur*'a hak ve adalet kanunlarını takrir eden güneş mabududur. Bu mabut, daha sonra yani Samî'ler devrinde *Şamaş* adı altında ayni suretle *Hammurabi*'ye de meşhur kanunları dikte ettirmişti. Sembolü, mevceli şua huzmelerile çevrilmiş dört kollu bir yıldızla müzeyyen bir kurstu. Güneş mabudu *Akad*'lar devrine ait silindirlerde, abideler üzerine resmedilen şekillerde, omuzları üzerinde bir alev olarak tasvir edilmiştir.

Nane, hayırhah ve lûtufkâr bir mabuttur. Sabah mabudu iken erkek, akşam ilâhesi iken de kadın telâkki ediliyordu. Fakat ismi, *Nane* (*Nanai*), *Nanea* (*Nanaia*) ve *İnnina* gibi muhtelif şekillerde yazılan fakat bu mabudun erkek telâkkisi pek nadirdi. O daha ziyade bir şehvet mabudesi olarak tanılıyordu. Samî'ler, bunu *İştar* namile tebcil etmişlerdi

Nane bazan gök mabudu *Anu*'nun bazan da Ay Ata *Enzu* (*Sin*) in kızı olarak gösterilmektedir. Güneş ilâhesi hemşiresi olduğu gibi cehennem mabudesi *Ereşkigal* de kız kardeşi idi. Babası *Anu* gibi bu da Uruk mabudu telâkki edilmiş, sonraları, tamamile *Anu*'nun yerine konulmuş, *Anu* Kültü yerine *Nane* Kültü kaim olmuştur. *Nane*'nin âşıkları sayısızdır. Bilhassa insanları iğfal etmekten, yoldan çıkarmaktan zevkiyap olur.

Hallab sitesinde *Nane*'ye Ay Ata *Enzu* (*Sin*) nin kızı ve muharebe mabudesi olarak tapılıyordu. Muahhar devirlerde,

[1] E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 129, 130.

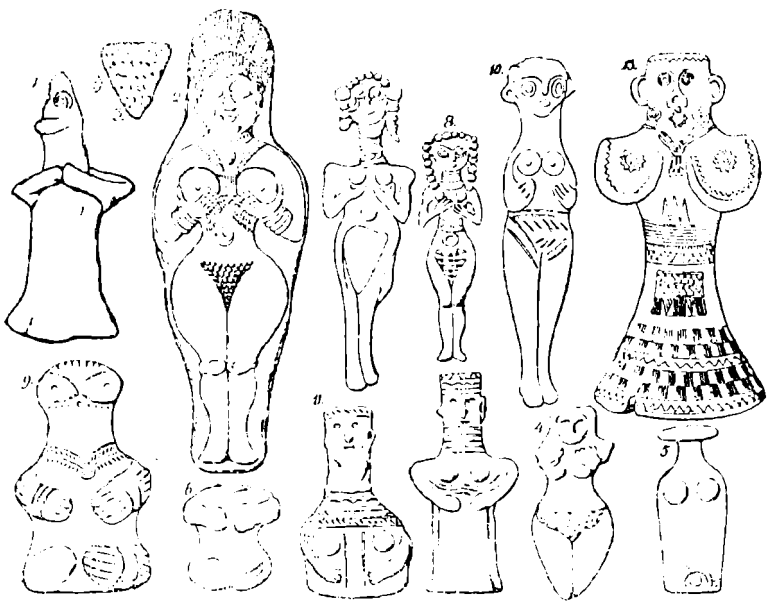
bilhassa ikinci Babil hükümdarlarından *Nabonid* (*Nabuna'id 536 — 555*) zamanında *Nane*'nin *Agade* (*Akkad*) ve *Sippar* sitelerinde *Annunitum* namı altında hem harp mabudesi, hem de



Şekil : 204 — Mabude *Nane (Innina)* heykeli Sus'da bulunmuştur.

şehvet ve tenasül ilâhesi olarak tebcil edildiği görülüyor. (Şekil 205).

Enzu (*Sin*) nin kızı olmak itibarile *Nane*'nin ambilemi bir yıldızdır. Harp ilâhesi ve muharip mabude *Nane*'de bir veya iki aslan üzerinde ayakta oturan ok ve yayla mücehhez, bir elinde silâh, diğerinde de iki iğri silâhın birleşmesinden husule gelmiş aslan baş topuzlu bir asa olarak tasvir edilmiştir.



Şekil: 205 — *Nane (Astarte)* Mabudesinin muhtelif şekillerdeki temsilleri.

Muahhar Majik metinlerde ismi geçen ateş mabudu *Gibil* (*Girrü*) adalet ve mahakim mabududur. Mabutlar, doğru ile yanlışı ayırdetmek kudretini *Gibil*'e vermiş olduklarından insanların verdikleri hükümleri tetkik etmek buna aittir [1]. *Kiş* sitesinin *Kâdi* adlı mabudesi de hukuk işlerine nezaret eden bir ilâhedir.

[1] Akad zamanına ait üstüvanelerde Gibil, elinde, içinde iki dalga fışkıran ve balıklar yüzen bir vazo olduğu halde bir taht üzerine oturarak muhakemelere nezaret ettiğini gösteren tasvirler vardır.

MAHALLÎ MABUTLAR

Sumer'lerin bütün Sinear'da takdis edilen büyük mabutları yanında her sitenin de ayrı ve hususî bir mabudu bulunuyordu. Bunlar, mahallî sitelerin hakikî müdür ve hâkimleri idi. Patesiler, Sinear kıralının yüksek hakimiyeti altında kendi sitelerinin prensi oldukları gibi mahallî mabutlar da bütün Sinearda tebcil edilen büyük ilâhların yanında kendi siteleri halkı tarafından takdis ediliyorlardı.

Mahallî mabutlar'dan en iyi tanıdığımız ilâh, Lâgaş (*Tello*) sitesi mabududur. Bu ilâh Lâgaş'ın en eski mahallesi olan Girsu'ya nisbetle Ningirsu *(Girsu kodatı)* adile yadediliyordu. (Şekil 206)

Ningirsu, *Enlil*'in ilk evlâdı ve şampiyonu olan *İnurta*'dan ayrı değildir. Fakat *İnurta*, muhtelif sitelerde muhtelif adlar almış, Lâgaş sitesinde *Ningirsu*, Elâm'ların payitahtı olan Sus'da İn-Şuşinak *(Suslu)*, Kiş sitesinde Zababa, Dilbat şehrinde de *Üraş* adını almıştır. Akad'lar devrinde ise bazı sitelerin Bel'lerle birleştirilmiştir [1].



Şekil: 206 — Akbabalar sitelinin yüzü (2950) tarihlerine ait) Şekil Lâgaş sitesi mabudu *Ninggirsu*'yu göstermektedir. Mabut bir elile ambilem'i olan arslan başlı, gergin kanatlı kartalı, diğer elile de bir gürz'ü tutmaktadır. Ambilemin altındaki ağ içinde de mahbus insanlar görünmektedir. Milâttan önce üçüncü bin başlarına ait arkaik Sumer san'ati.

Fakat *İnurta*'yı en iyi temsil eden *Ningirsu*'dur. *Ningirsu*, büyük mabut *Enlil*'in şampiyonu ve muharibidir. Yirmi dört nevi silâhla mücehhezdir. Sağ elinde Şar-Ur denilen aslan baş bir topuz taşır. Efsanevî hayvanlar

[1] Delaport, La Mesopotamie, p. 158.

tarafından çekilen arabasile yer yüzünde bir kıral gibi dolaşır. Düşmanları aslan başlı topuzile öldürür.

Ningirsu'nun zevcesi, *Bo*, gökler ilâhı *Anu*'nun büyük kızı ve Lâgaş sitesi halkının anasıdır. İyi hatun lâkabile anılan *Bo*, bereket, bolluk, refah ve kolaylık dağıtır. Yedi ikiz kızın anasıdır [1]. Tello'da yapılan hafriyatta; hükümdarlar tarafından *Ningirsu*'ya takdim edilmiş olan ve aslan, kartal gibi Sumer'lerce mukaddes sayılan hayvanların resimlerile müzeyyen birçok taş vazolar ile aslan başlı topuz kabzaları bulunmuştur [2].

Nina. — Lâgaş *(Tello)* nun *Ningirsu* mabudu yanında *Nina* denilen yerde ilâhesi vardı. Nina, kuyular, su mecraları mabudesi idi. Fakat, onun ehemmiyetini arttıran keyfiyet, denizler mabudu *(Ea) Enki* gibi kendisine vukubulan müracaatlere, rüyalarda hangi cevaplar, istikbale ait kayıptan haberler vermesi idi. Bundan dolayı kendisine (*Tali anası*) adı veriliyordu. Metinlerden anlaşıldığına göre Nina ayni zamanda mukaddes dağ anası unvanını da taşıyordu. *Nina*, sular mabudu (*Ea*) *Enki*'nin kızı, Lâgaş'ın komşusu ve rakibi Umma sitesi mabudesi *Nisaba*'nın da hemşiresi idi. Remzi, havuz ortasında bir balıktı. Lâgaş'ta şehrin bir mahallesi buna tahsis edilmişti. Bayramın bazı günlerinde alayla çıktığı zaman mukaddes kayığı kanal üzerinde yüzerdi.

Ninharsag (*Dağ hatunu*). — Mabudelerin mühimlerinden biri olan *Ninharsag*, *Keş (Keşü = Oris)* sitesi ilâhesi idi. *Enlil*'in zevcesi *Ninlil* ile karabeti olan *Ninharsag*'ın tahtı yüksek kayalar üzerinde bulunuyordu. Mabutların anası olan bu mabuda, mukaddes südile çocuklarını, prensleri emzirmektedir. Keşfedilen tabletlerde *Ninharsag*, başında bol ve örgülü saçlar, arkasında büyük bir manto olarak tasvir edilmiştir. *Ninharsag*, sonraları *Ninlil* (*Bêlit*) tarafından bel'edilmiştir.

[1] *Ningirsu İnurta*'nın zevcesi *Bo, Hammurabi* zamanında *Ninkarrak* Kasit'ler devrinde ise *Gula* deniliyordu. Her iki isim altında da. bı mabude tababet ilâhesidir. İlâhların açtıkları yaraları sarar, hastalıklar tedavi eder. (Delaporte, La Mesopotamie, 159).

[2] *Ningirsu*'nun mabudu olduğu Lâgaş sitesinin arması, pençeler iki aslanın sırtları üzerinde bulunan aslan başlı bir kartaldı. Lâgaş'ır komşusu olan Umma (*Djoha*) sitesinin arması ise pençeleri arasında bir teke bulunan kartaldır. Elâm'ların payitahtı olan Sus'e şehrinin arması da pençeleri arasında bir ördek bulunan kartaldır. (E. Meyer Hist. de l'antiquté, III, p. 130).

Sumer'lerin en mühim mabutlarını dağ mabudu unvanile yadetmeleri, bu suretle onlara imtiyazlı yüksek bir mevki vermeleri, Sumer'lerin şark dağlarından gelmiş olduklarını teyit etmektedir [1].

Nisaba. — Umma sitesi mabudesi olan *Nisaba*, *Nina*'nın hemşiresidir. Kendisi, bolluk, feyiz ve bereket ve yazı mabududur. Büyük sazların neşvünemaları buna isnat edilmektedir. Sumer'ler, Sinea'rın bataklık mıntakalarında yetişen sazları birçok hususlarda kullandıkları için, bunların neşvünemalarına ehemmiyet veriyorlardı. Sazlar, o zamanlarda meskenlerin inşasında, hasır, sepet, iskemle, masa, küfe imalinde, ateş tutuşturmakta kullanılıyor, külile de çamaşır yıkanıyordu. Saz saplarından yapılan kalemlerle de toprak tabletler üzerine yazı yazılıyordu. Bunun içindir ki *Nisaba*'nın saz yığınları içinde oturduğunu farzediyorlardı.

Nisaba'ya ait tasvirlerde bu mabude, ağaç dallarından bir yığın üzerine oturmuş, serbestçe salıverilmiş olan saçları, saz kamışları çıkan omuzları üzerinde mütemevviç, elinde içinde su kayniyan bir vazo olarak görülmektedir. Bu tasvir, *Nisaba*'nın feyiz ve bereket, refah ve saadet dağıttığının sembolüdür. Çünkü Sumer'lere göre, buğday tarlalarına feyiz ve bereket veren, uğurları tayin eden yıldızların, uğurların anlarını takdir eden *Nisaba*'dır. Bu itibarla hem yazı, hem de ilim ve âdat ilâhesidir. O, uğurlu yıldızları biliyordu. Onları bir kil tablet üzerinde tesbit etmişti.

*
* *

Sumerlerde hemen her sitenin kendisine mahsus bir mabudu veya bir mabudesi vardı. Bazı mabutlar, ait oldukları mevki veya sitenin ismile anılıyorlardı. Meselâ Marad mevkii mabudu ile Şuruppak sitesi mabudu buraların adlarını taşıyorlardı. Sumer'ler, bütün tabiat kuvvetlerini ve bilhassa tabiat kuvvetlerinden insanlara faydalı olanları ilâhîleştirdiklerinden bidayette ait oldukları sitelerin kudatı olan mahallî mabutlarda muahharen gök ve yerin tabiat kuvvetlerile karıştırılmışlardır.

Sumer mabutları, arzı hayata hükmeden büyük kudretlerdir. Bunlar yıldızlarda ve göklerde ikamet etmekle bera-

[1] E. Meyer, Hist. de l'antiquit. III, P.129.

ber, yeryüzünde de makamları vardır. Burada da ikamet ve faaliyette bulunurlar. Maamafih, cinsî hayat ilâhesi *Nane* (*İştar*) pek erkenden Venüs yıldızile münasebattar addedilmiştir. Bunun içindir ki *Gudea* ve *Anubanni* zamanlarında bu mabudenin önüne dikilen sırık üzerine ziya saçan kursla muhat bir yıldız konulmuştur.

Fakat mabutların muayyen yıldızlarla birleştirilmeleri, ancak teolojik tasavvurların muahhar mahsulüdür. Yıldızlarla mabutların ittihat ve rabıtaları fikri, Akad'lar devrinde, pek ziyade kuvvetlenmiş ve bu suretle *Astrologie* son inkişaf merhalesine vâsıl olmuştur [1].

SUMER MABUTLARININ UMUMÎ VASIFLARI ŞEKİL VE KIYAFETLERİ

Sumer'ler medeniyette ilerledikçe, panteonları da o nisbette genişlemiştir, mabutların adedi o kadar çoğalmıştır ki ervah âlemi ile ilâhlar âlemi arasında kat'î bir hudut tayini imkân haricine çıkmıştır. Sumer'lerin tasavvur ettiği ruhlar-

[1] Yıldızların mabut remzi olarak kullanılması pek eski zamanlara çıkmaktadır. Arkaik metinlerde yıldızın mabut remzi olduğu görülüyor. Fakat, yıldızlardan mana çıkarmak, yıldızların seyir ve hareketleri de, vaziyetlerine bakarak, uğur ve eşref saat tayin etmek, zamanı uğurlu ve uğursuz gibi taksimlere tâbi tutmak, üçüncü ve ikinci bine ait metinlerde asla görülmemektedir. Binaenaley, Sumer dininin yıldızlara perestiş akidesinin *(sabiilik)* bir inkişafı olduğu yolundaki umumileşmiş kanaat hakikate uygun ve itimada şayan değildir [*E. Meyer, III, p. 131 - 33*]. Bu akit ancak Akad'lar devrrinde başlamıştır. Akad'lar, yıldızların mekânına büyük bir ehemmiyet vermiş, bunlardan birtakım hükümler çıkarmışlardır. Bu zamanlarda mabutların arzu ve iradelerini yıldızların hareket ve vaziyetlerile insanlara anlattıklarına inanılıyordu. Bu telâkki nücum ilmini *(Astrologie)* yi doğurmuştur. Bu devirden itibaren müneccimler, yeryüzünde vukubulan ve bulacak olan hâdiseleri ve neticelerini gök kubbesinde okuyorlardı. Ay mabudu *Enzu (Sin)* kameri ay başlarında görünmüyor. Bazan ayın 27 inci veya 28 inde gözden kayboluyor. Bazan ayın 13 ünde veya 14 ünde bazan da 15 inde veya 16 sında tacını bütün şaşaasile gösteriyordu. Bütün bunlar memleketin ve hükûmetin mukadderatile alâkadar görülüyor, bunlardan tevillerle hükümler çıkarılıyordu. Güneş mabudu *Babbar (Şamas = Ütü)* ve mabude *Nanea (Venüs = İştar)* hakkında da böyle telâkkilerde bulunuluyor. Memlekette vukubulan iyi veya kötü hâdiseler, hastalık, hükümdarın ölümü, kuraklık, kıtlık, feyezan, veya... gibi şeyler bu hareket ve vaziyetlere isnat ediliyordu. Kasırga, sağanak, şimşek, zelzele gibi hâdiseler

dan bazıları muayyen ve münferit varlıklardır. Bir kısmı ise muayyen eşkâlde birtakım gruplardır. Ruhlar ekseriya sihrî hayatta rol oynarlar. Nadiren dinî hayatta yani ibadet ve ayin esnasında da kendilerinden istimdat edildiği vakidir. Hastalık, kıtlık, ölüm ve salgın getiren ruhların düşmanlıkları sihir ve teshir yollarile tadil edilir ve tesirsiz bırakılır.

Sumer mabutları ekseriya hayvan şeklinde tasvir edilmişlerdir : Kutha mevkii mabudu *Nergal*'e hiddetlendiği zaman taun ve ölüm gönderen vahşi bir aslandır. Esasen aslan ve kartal, Tello'da *(Lâgaş)*, mabut *Ningirsu*'nun mukaddes



Şekil : 207 — Sumer mitolojisinde insan başlı boğa. (*Agade* devrinin sonları)

hayvanlarıdır. Denizler mabudu *Enki* (*Ea*) da yarı balık yarı teke, yani suda ve karada yaşıyan iki nevi hayvan halitası bir mevcut gibi tasvir olunmuştu (Şekil 207).

İkinci sıradaki mabutlar ve devler arasında pek garip şekillerde tahayyül edilenler vardır. Bunlardan bazıları insan

de kasırga mabudu *Adad*'ın muhtelif tecellileri sayılıyordu. Şamî'lerin hava mabudu *(Adad Hadad)* korkulan ve sevilen bir mabuttu. *Adad* bir boğa üzerinde ayakta, kısa elbiseli, yıldırımla mücehhez, başı üstünde bir silâh sallanmakta olarak tasvir edilmiştir.

bedenli boğa, bazıları insan başlı kuş, bazıları da yılandan, ifritten, kartaldan ve aslandan mürekkep ejderha suretinde tahayyül ve tasvir edilmişlerdir.

Bu acip şekilli ejder, yeraltında ikamet eden mabut *Ningişzida*'nın hayvanıdır. *Ningişzida*, yeraltında oturmakla beraber, güneş gibi insanlara necat ve saadet getirmek, insanlarla mabutlar arasındaki münasebeti idare etmek üzere vakit vakit yeryüzüne çıkar. Bu hareketi esnasında acip şekilli ejder hayvan da kendisine refakat eder. Fakat Sumer ruhunun ve Sumer san'atinin eski ve karakteristik telâkkisine göre bu esnada omuzlarından iki ejder zuhûr eder.

Sumer panteonundaki mabutlar arasında, biri önde didiğeri arkada iki yüzlü bir mabut ile bir kaz üzerine binmiş bir mabude de görülmektedir. Bu mabudenin *Ninlil-belit* olması muhtemeldir.

Sumer mabutları hayvanlarla olduğu gibi nebatlar ve ağaçlarla da münasebettar görülmüşlerdir. Sumer mabutları alelâde ve ahvalde, başlarındaki ziynetleri ve muhtelif şekilde taçlarile tanınmaktadır. Sumer ilâhlarında ve devlerinde boynuzlu taçlar pek ziyade taammüm etmiştir. Taçlar, bir simit halka üzerine oturtulmuş iki boynuzu muhtevi bir daireden ibarettir. Büyük ilâhların taçlarında ise biribiri üstüne konulmuş ve biribirine benziyen dört boynuz vardır.

Sumer'lerin belli başlı mabutlarından birçoğunda: Lâgaş mabudu *Ningirsu* gibi; muhariplik vasfı galiptir. Bunlar, kendilerine tapınan halk için mücadele ederler. Onlara tecavüz edenleri, onlara karşı olan ahitlerini bozanları, vahşi hayvanlar veya balıklar gibi ağlarile tutarlar. Lâgaş Patesilerinden *Eannatum*, meşhur Akbaba sütununda (*La Stel des Vautours*) böyle bir sahne kayit ve tasvir etmektedir. *Eannatum*, bu kitabesinde Sumer'lerin büyük mabudu (*Enlil*) *(Ellil)* den başlıyarak sırasile Opis mabudesi *Ninharsag*'ın, Eridu mabudu *Enki* (*Ea*)nın, *Ur*'un ay mabudu *Enzu* (*Sin*) in *Larsa*'nın güneş mabudu *Babbar*' veya (*Ütü*) nün, ve nihayet mabut *Ninki*'nin mücrimleri yakalıyacak ağlarını sayıp dökmektedir. Sumer'lerdeki bu telâkkiyi avcılık hayatı yaşadıkları ilk devirlerin pes zinde bir hatırası addedebiliriz.

Fakat Sumer'ler, sonradan gerek Orta Asya'da ve gerek Mezopotamya'da ziraatçi ve muharip bir hayat yaşamağa koyulduklarından mabutlarında da bu hayata uygun vasıflar

tecelli etmeğe başlamıştır. Bu zamanlardan sonra, site'lerinin müdafaası, tarlalarının, bahçelerinin sulanması ve ağaçlarının, mahsullerinin neşvüneması ve feyiz ve bereketi endişesi dinlerinde mühim bir rol oynamıştır. Bu suretle, *Ningirsu* gibi muharip mabutlar, *Nisaba* gibi neşvünema ve feyiz ve bereket mabutları, dinî hayata hâkim olmuşlardır.

SUMER DİNİNDE CİNSÎ HAYAT

Sumer din ve ayinlerinde cinsî hayat mühim bir mevki işgal eder. Büyük mabut *Enlil*'in zevcesi ve *Nippur* ilâhesi *Enlil* (*Belit*) ile *Uruk* mabudesi *Nane* (*İştar*), Lâgaş ilâhesi ve mabut *Enki*'nin kızı *Nina*, bunun hemşiresi ve *Umma* ilâhesi *Nisaba*, *Opis* mabudesi *Ninharsag*, cehennemler ilâhesi *Erşekigal*... İlâh... gibi mabudeler, Sumer Panteonunun en mühim simalarını teşkil ediyorlardı.

Ninlil (*Belit*), vücudünün tabiî kısımları büyük bir müselles ile gösterilmiş, gür saçlı, boynunda gerdanlık, kulağında küpe, şişkin memeleri ileri çıkmış çıplak bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Uruk mabudesi *Nane*'de ayni suretle tasvir olunmuştur. Bu mabudelerden bir kısmı pek eski devirlere ait olmakla beraber, hemen hiçbir tebeddüle uğramaksızın, İskenderi Kebirin Mezopotamyayı istilâsı devrine kadar prestijlerini muhafaza etmiş, pek uzaklara ve bilhassa Kıbrısa kadar yayılmışlardır.

Uruk mabudesi *Nane* ise *İştar* ve *Astarte* gibi muhtelif adlarla Samî'ler arasında, Fenikeliler ve Arami'ler içinde asırlarca takdis edilmiştir. Ve insanlardan birçok âşıkı olan *Nane*; bilhassa insanları baştan çıkarmakla zevkiyap olan bir kadındı. İlânı aşk ettiği kahraman *Gılgamış* tarafından redde maruz kaldığı zaman, öfkesinden çıldıracak hale gelmiş, *Gılgamış*'la arkadaşı *Engidu*'yu öldürtmek için, babası *Anu*'dan bir gök boğası yaratmasını rica etmişti.

En meşhur gözdelerinden olan eski Uruk prenslerinden *Dumuzi* [1], yaz ortasında (*temmuzda*) çiçekler arasında *Adonis* gibi kendi güzelliğine hayran ilâhileşmiş, bir gençti. Cehennemler mabudesi *Erşekigal* ile evlendiğinden, *Nane* çıldırasıya müteessir olmuş, sevgilisini aramak üzere arkasından cehen-

[1] Temmuzda denilen *Dumuzi*'nin ismi, sonraları Babil'de Duzideye felâffuz edildiği muahhar tabletlerden anlaşılıyor.

nemlere inmiş fakat orada rakibi ve düşmanı olan *Erşekigal* tarafından tevkif ve hapsedilmiştir. Sumer'ler, nebatatın kuraklıktan müteessir olmasını, mabude *Nane*'nin cehennemlerde ayni suretle müteessir olmasına atfediyorlardı. Sumerlerin kanaatince böyle zamanlarda, büyük mabutlar *Nane*'yi cehennemden kurtarıncıya kadar yeryüzünde âşikane hayat ve tevellüdat dururdu [1].

Dağ ilâhesi *Ninharsag* (*bu ilâheye Ninmah*' ta *denilir*) vesair mabudelerde ayni evsafı arzederler. Nippurda keşfedilen Arkaik bir kabartma, bir kuş üzerine oturmuş bir mabudeyi göstermektedir [2]. Mabudenin elinde bir kupa, önünde de çiçeklerle dolu bir vazo görünmektedir. İsmi malûm olmıyan bu ilâhenin *Ninlil* (*Belit*) olması muhtemeldir.

Sumer'ler mabudelerden bazılarını *(Ana)* telâkki etmişlerdir. Lâgaş mabudu *Ningirsu*'nun zevcesi ve mubut *Anu*'nun büyük kızı *Bo* ile mabude *Gatümdüg* [3], Ur sitesinin ay mabudu *Enzu*'nun zevcesi mabude *Ningal* gibi ilâheler, insanlığın veya perestiş edildikleri siteler halkının büyük anası tanılmışlardır.

SİNEAR'DA İLÂHİLEŞTİRİLEN KAHRAMANLAR

Sumer'lerin Mitik devri kahramanlarından bazıları Samîler devrinde, ilâhileştirilmişlerdir. Bunlardan biri Mitik devrideki birinci Uruk sülâlesi hükümdarlarının dördüncüsü sayılan *Dumuzi*'dir. *Dumuzi*, mabut *Ningizida*'nın oğlu su ile ilâhileşmiş *Gudatu Ninazu*'nun torunu idi. Kendisine âşık olan Uruk mabudesi Fettan *Nane* (*İştar*)ın aşkı yüzünden mahvolduktan sonra yeraltı âlemi mabudesi *Ereşkigal*'in zevci olmuştu.

Yunan ilâhlarından *Adonis*'in prototipi olan *Dumuzi* yaz ayları ve puğday, arpa vesair necliye fasilesi nebatları mabu-

[1] *Nane (Nanai)* mabudesinin ismi, muhtelif tabletlerde *Ninni, İnnina, İnnana* ve *Nana* suretlerinde mukayyet olduğu bu husuta tetkikatta bulunan [*Dangin Thureau*'den anlaşılıyor: *Thureau - Dangin, Restitution matér - de la Stéledes Vautours, p - 44,* 1]

[2] *E. Meyer* - Hist de l'antiquité, III, p - 135, 136.

[3] Bu mabudenin *Gatümdüg* şeklinde kaydedilen adının iyi ve doğru okunmamış olduğu *E. Meyer* tarafından beyan ediliyor. *(p - 136)*

dudur. Her sene ilkbaharında yeniden doğar, küçük iken içine daldığı kaplarda, büyüdükten sonra da hasat mahsulleri arasında barınır. Buğdaylarla beraber büyür. Hasat zamanı kemalini bulur. Orak mevsimi gelip te çiftçi buğday saplarını toplıyarak demet yaptığı zamanlarda *Dumuzi*'de ölür, yeraltındaki karanlıklar âlemine gider.

Sumer kadınları hasat mevsiminde buğdayları kaldırdıktan sonra maşuku *Dumuzi*'yi kaybeden mabude *Nane*'nin (*İştar*) "hayat tohumu ne zamana kadar mahpus kalacaktır?„ yolundaki deyişlerini tekrarlıyarak yuğ tutarlar. Mabude *Nane*'de sevgilisini bulmak ve tekrar yeryüzüne getirmek için dönülemiyen memlekete (*yer altındaki karanlıklar dünyasına*) doğru yola çıkar. Fakat orada rakibi mabude *Ereşkigal* tarafından tutularak hapsedilir.

Sumer'lerde eski Mısır'da olduğu gibi hükümdarların ilâhileştirmek temayülü yoktur. Gerçi Mitik devirde bazı kahraman prenslerin ilâhileştirilmiş oldukları görülüyor. Fakat menkıbelerde bu gibi prenslerin babalarının ve analarının da birer mabut olduklarını göstermeleri bunların mabutlaşmış insan olmaktan ziyade insanlaşmış mabut olduklarını göstermektedir.

Sinear'da Arkaik devri prenslerinin ilâhileştirilmeleri Akad'lar zamanında Samî'lerle başlamıştır. Ancak Akad'lar devrine ait kitabelerde (*Şarrükin - ili Sargon Allahımdır*) gibi ibareler görünmektedir. Nasıl ki *Şarrükin*'in haleflerinden *Naram-Sin* de kitabelerde Agade (*Akad*) ilâhı, memleketinin ilâhı gibi unvanlarla yadedilmiştir. Akad'ların hakimiyetleri zamanında Sumer'lerde bu tesir altında kalmış, onlar da sonraları hükümdarlarından bazılarını mabut gibi tebcil etmişlerdir. Lâgaş Patesisi *Gudea* ya, Ur kıralı *Şulgi* ye karşı yapıldığı anlaşılan takdiskâr münacatlarda Samî tesiri pek aşikârdır (Şekil 208).

SUMER MABETLERİ

Sumer'lerde mabet, ilâhların sarayıdır. Mabudun zevcesi, çocukları ve ailesile beraber mabette oturduğu kabul olunuyordu. Sumer'lerin Zigurrat denilen katlı kuleli mabetleri

meşhurdur. Bunlar arasında kat itibarile yediye kadar çıkarılmış olanlar da vardı. Zigurrat kuleler hem mabet, hem de



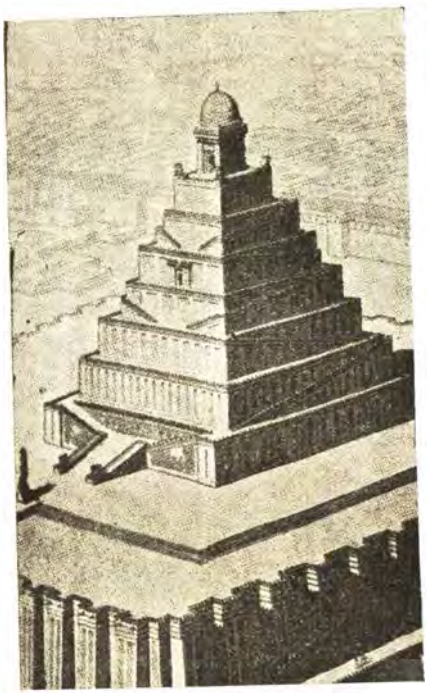
Şekil : 208 — Takdis edilen Patesi *Gudea*'yı gösteren kilsi bir kabartma. *Gudea* burada iki mabut tarafından götürülmektedir Milâttan önceki üçüncü bin ortalarına ait.

rasathane vazifelerini görüyorlardı (Şekil 209). Kâhinler buradan semayı tarassut eder, yıldızların vaziyet ve hareketle-

rinden hal ve istikbale, insanların hayatına dair birtakım hükümler çıkarırlardı.

Sumer mabetleri arasında en meşhuru, büyük mabut *Enlil*'in Nippur daki büyük mabedidir. Ekur yani Ev dağ mabedi denilen bir müesseseye Sumer olimpi nazarile bakabiliriz.

Son zamanlarda Ur da yapılan hafriyat neticesinde bu eski sitenin Üçüncü Ur sülâlesi devrine ait mabedi de meydana çıkmıştır (Şekil 210). *Gudea*'nın *Ningirsu*'nun mabedine ait verdiği malûmat, mabedin teşkilâtını gösterecek kadar tafsilâtlı değildir. Bu mabet yerinde yapılan hafriyatta ise bir methal ile birçok köşelerden başka birşey bulunamamıştır [1].



Şekil 209 — Sumer'lere ait katlı kuleli bir mabedi temsil etmektedir. Bir mabet üzerine kurulan bu kuleler altı veya yedi kat olabilirlerdi.

Ningirsu mabedi civarında *Gudea*'nın haleflerinden Patesi *Urbau* (Şekil 211) tarafından inşa edilmiş diğer bir mabet harabesi bulunmuştur. Burada yapılan hafriyatta bakırdan mamul küçük bir sitatü ile bu mabedin tesisine ait bir tablet bulunmuştur. *Gudea*'nın yaptırdığı mabet mustatil şeklinde ve köşelidir. Pişmiş tuğladan yapılmış ve bitumla sıvanmıştır [2].

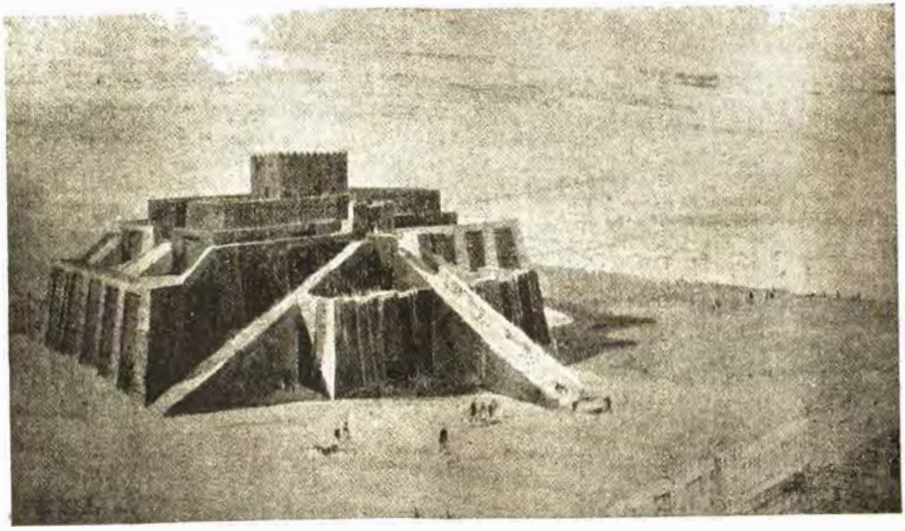
Sumer'ler mabetlere kıralların, Patesilerin, büyük adamların ve zenginlerin heykellerini korlardı bu suretle onların mabuda karşı olan merbutiyet ve ubudiyetini teyit etmiş oldukları gibi adlarını ve tasvirlerini de ebedîleştirmiş oluyorlardı. Çünkü heykel, ait olduğu şahsı, ölümünden sonra da, yaşattırmış oluyordu. Sinear'da ait olduğu prensin ölü-

[1] *Gaston Cras, Léon Heuzeye et Thureau - Dangin*, Nouvelles fouilles de Tello p - 18 et plan K. 1910

[2] *Thureau - Dangin*, Les inscriptions de Sumer et d'Akkad, p. 96, 98, 1905



Şekil : 210 — Ur'un büyük mabedi.



Şekil : 211 — Restore edilmiş Ur Sitesi Zigurrat'ı

münden asırlarca sonraları bile heykellerine gıdalar takdim etmek âdetinin cari olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır.

Samî'ler devrinde Sinear da kırallara taabbüdü andırır ayinler görülmesinde, bu âdetin nekadar müessir olduğu tetkika değer bir mevzudur. Her halde bu ayinler, kıralların heykellerine tapınma ile münasebettardır. Fakat bu âdet ve ayinler Sinear'da, Mısır'da olduğu gibi bir ebediyet akidesinin doğmasını ve hükümdarların mabutlar gibi ebedî telâkki edilmelerini intaç etmemiştir. Bu hal, Sinear'a, hayat anlayışını, bedbinî mahiyette ve elem verici bir fikrin hâkim olduğunu göstermektedir. Gerek *Gudea* üstüvanesinin büyük kitabelerinde ve gerek diğer Sumer üsture ve efsanelerinde



Şekil: 212 — Uruk'da Eanna, Ziggurat.

ebediyete mazhar olmak için yapılan cehtlerin feci akıbetleri çok acıklı bir lisanla tasvir edilmiştir. Bu da gösteriyor ki Sumer'lerde hiçbir fert, bu muvakkat varlıktan memnun olamıyordu. Bu hal onları ayin ve ibadetlere itinalı bir surette bağlanmağa, mabetlerin inşa ve imarına büyük bir ehemmiyet vermeğe sevk etmiştir. Sumer mabetleri arasında Uruk'un Eanna Ziggurat'ı meşhurdur (Şekil 212).

YÜKSEK MERTEBELERDE KÂHİNLER

Enu'lar (Palesiler, Lugal kalmalar), prensler ve Sangu'lar

Sumer'lerin hayat ve medeniyetlerinin tezahürlerinde dinin hâkim vaziyeti eski Firavunlar zamnındaki Mısır'dan daha mütebarizdir. Mısır'da Firavunların Allahlaştırılmış olmasının ve ölümden sonra hayatı idame etmek endişesinin yarattığı vaziyet ve tevazün Sinear'da yoktu. Gerçi Sinear'da

da Patesiler ve Lugal'lar, mabutların ağuşunda mukaddes sütle beslenmiş, mabutlar tarafından seçilmiş, ad verilmiş, kuvvet ve irfanla teçhiz edilmiş, ef'al ve icraatlarında mabutların, sevk ve himayesine mazhar olmuş sevgililerdi. Fakat, onlar bizzat ilâh değillerdi. Sumer hükümdarları, sadece mabutların yeryüzünde mümessilleri ve vekilleri idi.

Patesi'ler, kendi siteleri mabudunun baş papazları, Lugal kalmalar da millî mabudun baş rahipleri idiler. Bundan dolayıdır ki gerek mahallî site prenslerinin ve gerek büyük kıralların kitabelerinde; Firavun'lardan büsbütün farklı olarak; ruhanî unvanlar, ve papazlık vazifeleri ilk plânı işgal etmekte ve ekseriya bunlardan bahsedilmektedir. Lâgaş Patesisi Entemena kitabelerinde kendisini sitesi mabudu *Ningirsu*'nun baş rahibi olarak tavsif etmektedir, *Gudea*'da kurban ve adakları bizzat takdim ettiğini iftiharla kaydetmiştir.

Metinlerden anlaşıldığına göre, Sumer prenslerinin en mühim vazifeleri ayinlere ihtimam ve nezaret, mabetlerin, mubut makamlarının inşasına, güzelleştirilmesine itina etmekti. Sinear'da en büyük mebani, mabetlerdi. Mısır'da ise bilâkis Firavun'ların ve yüksek memurlarının mezarları, en büyük ve en muhteşem mebaniyi teşkil ediyorlardı [1].

Sinear'da yeni kurulacak bir mabedin inşasından evvel şehri temizlemek, lâzımgelen takdis işlerini yapmak, mabudu ziyaret zamanında yedi duayı okumak, Patesilere ait vazifeler cümlesinden idi. Patesiler, mabutların emirlerini doğrudan doğruya telâkki, fal bakma işlerine nezaret ederlerdi.

Sinear'da bütün hayat dinî telâkkilerin tesiri altında idi. Sumer'lerin kanaatince mabutlar da daimî surette insanlarla meşgul oluyorlar, zamanlarını insanlara atıfetlerine mazhar olmak, mukadderatı lehlerine çevirmek, uğurları, eşref saati tayin etmek yollarını öğretmekle geçiriyorlardı. (Şekil 213)

Lugalzaggisi, Uruk sitesi Patesisi iken, Uruk mabudu *Anu*'nun baş rahibi unvanını taşıyordu. Bütün Sinear'a hâkim olduktan sonra da büyük mabut *Enlil*'in Patesisi unvanını almıştır.

Patesiler mahallî mabutların, kırallar ulu mabudun baş rahibi oldukları gibi diğer büyük mabetlerin baş papazları da içtimaî mevkii itibarile mühim şahsiyetlerdi. Bu mevkileri ekseriya kıralların çocukları işgal ederlerdi. *Ur Engur*'un

[1] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité III, p. 134, 138



Şekil: 213 — Güneş mabudu *Şamoş* bir taht üzerinde oturuyor. Önündeki mihrap üzerine amblemi olan güneş mevzudur. Tahtın arş üzerindeki melekler güneşi iplerle semaya bağlar gibi görünüyorlar. Biri baş kâhin, diğeri Babil Kıralı *Nabu - Apal - Iddin* (Milâttan evvelki dokuzuncu asırda) olan iki mümin ile arkalarında şefaatçi bir mabut bulunuyor. Bu abide Sippar'da bulunmuş elyevm British Museum'dadır.

oğlu, babasının hayatında Uruk mabudesi *İnnina* (*İştar* = *Nane*) nin baş papazlığına seçildi. Hal'edilen hükümdar da mabutların hizmetine girerlerdi. *Gudea*'nın oğlu *Ur Ningirsu*, Lâgaş Patesiliğinden uzaklaştırıldığı zaman *Anu* mabudu ile *Nina* mabudesinin rahibi olarak kalmıştı.

Enu (*Samî'lerce En*) yani *Kudat* (*Huda*) denilen baş papazın maiyetinde muhtelif papaz grupları bulunuyordu. Bunlara umumî bir adla *Sangu* (*Samî'lerce Şangu*) deniliyordu. *Sangu*'lar mabedin idarî işlerini vesair dinî hizmetlerini ifa ediyorlardı[1].

SAHİRLER, KÂHİNLER, İLÂHİCİLER

Sumer'lerde Patesilerle kırallardan ve baş papazlardan sonra gelen birinci derecedeki rahipler, sihirbazlar, kâhinler, ilâhiciler olmak üzere başlıca üç sınıfa ayrılıyorlardı. Sihirbazlar, mabutların atıfetlerini celp, ruhların (*cinlerin*) fenalıklarını defetmekle mükellef bulunuyorlardı. Kâhinler de istikbalden haber veriyor, uğurluluğu, uğursuzluğu tayin ediyorlardı. İlâhiciler ve hanendeler ise Diyakos vazifesini yapıyorlardı. Mabetlerde rahipler tarafından ifa edilen muhtelif vazife ve hizmetlerin adedi kırka kadar çıkıyordu.

AŞİPU'LAR, KALU'LAR, MAŞMAŞ'LAR

Birinci sınıf papazlara (*Maşmaş*)(*Akad'ça Aşipu*) deniliyordu. Fakat pek eski zamanlardan itibaren, bunların vazifeleri ayrılmıştı. Münacat ve ilâhilerle öfkelenmiş mabutların hiddetlerini teskin etmekle muvazzaf olanlara (*Kalu*) deniliyordu. *Kalu*'lar, muayyen günlerde ayini mahsusla nezirleri ve kurbanları mabuda takdim ederlerdi. *Kalu*'lar Bu ayin esnasında bazı musiki aletleri çalar ve mukaddes münacatlar ve ilâhiler okurlardı. Bu aletlerden Balaggu denilen bir aletin elyevm Louvre Müzesinde mahfuz bir vazo üzerinde görülen resmi büyük bir davula benzemektedir [2].

Kurban takdimi ayini esnasında Kalu'lar tarafından mabette çalınan musiki aletlerinden birine de Lilissu deniliyordu. Lilissu üzerine öküz derisi çekilmiş bakırdan mamul bir darbukaya (*Trampete*) benziyordu.

[1] *Delaporte*, La Mesopotamie, p. 165, 166.

[2] Bu vazo, Kalu'nun hami mabudu *Lumha*'ya vakfedilmiştir.

Kalu'luk vazifesinin irsî olduğu anlaşılıyor. Mabede ait vazifelerden bir kısmı yapılırken profan (*Profane*) sayılan halka gösterilmezdi. Yalnız rahip yamakları erkân ve merasimi öğrenmek için âyinde hazır bulunabilirlerdi. Harap bir mabet, yeniden yapıldığı zaman, (*Kalu*)ya mühim vazifeler teveccüh ederdi. Evvelâ (*Baru*) yani kâhin rahip mabedin tamirine ne zaman başlanılabileceğini yani eşref saati tayin ederdi. Barunun tayin ettiği mübarek gün gelince, (*Kalu*), geceden hazırlanır, beş mabut namına beş kurban takdim ve mukaddes ilâhiler terennüm ederdi. Sonra, tamir edilecek mabedin mabuduna ve zevcesi mabudeye, mabedin cinlerine üç kurban takdim ederdi. Tan yeri ağarırken de üç büyük mabuda yani *Anu*, *Enlil*; *Enki* (*Ea*) mabutlarına üç kurban takdim ederdi. Bu hazırlık merasimi, eski mabedin temel taşları önünde teganni edilen ve (*Anu, Enlil ve Enki göğü ve yeri yarattıkları zaman*) diye başlıyan bir ilâhi ile nihayetlenirdi. O zaman yeni mabedin temeli atılır, inşaat bitincieye kadar *Kalu*, kurban takdim ve ilâhiler teganni etmekte devam ederdi. *Kalu*'dan başka (*Aşipu*) denilen diğer bir rahip daha vardı. Bunun vazifesi de hastaları ve günahkârları sihrî dualar ve sihrî âyinlerle tathir etmekti. (*Aşipu*) bu vazifeyi yaparken mabut *Enki* (*Ea*) nın lûtufkâr muzaharetini niyaz ederdi.

Her husus için ve her fenalığa karşı sihre ve afsuna müracaat edilirdi. Cinlerin (*Ulukki Limnuti'lerin*) ve hortlakların *Edimmu*'ların) fenalıklarına mâni olmak için afsuna müracaat edildiği gibi sihirleri bozmak için de afsun yapılırdı. Sihirbazların sihirlerini bozmak için bunların tasvirleri ateşe atılarak yakılır, bu esnada sihirli dualar ve afsunlar okunurdu. Buna *Maklu* (*yakmakla teshir*) veya *Şurpu* (*yalatmakla teshir*) denilirdi. Sumer'ler, baş ağrısı, sıtma, romatizma, yel gibi arızaları hakikî birer hüviyete yani bedene girmiş cinlere atfettiklerinden (*Aşipu*) mabutlara adaklar, kurbanlar adar, üfürükçülük, afsunculuk gibi sihrî usul ve ameliyelerle cinleri bedenden koğmaga, hastalıkları gidermeğe çalışırdı.

BARU'LAR

Sumer mabetlerindeki papazların ikinci sınıfı (*Baru*)lar yani kâhin papazlar idi. Bunlar, pek eski devirlerdenberi, gözetlemeğe memur oldukları hâdiselerin nevilerine göre müte-

addit gruplara ayrılmışlardı. Tello hafriyatında elde edilen tabletler arasında Lâgaş Patasisi *Urnina* zamanındaki baş kâhin (*Bazu*) nun Girsu mabedinin inşaşı hakkında mabut *Enki*'ye irat ettiği suallere hatifî cevaplar aldığını haber veren kitabeler vardır [1].

Rüyaları tabir eden papazlar (*Ensi*) ile diğer alâimi tarassutla mükellef bulunan papazlar (*İgi-du*), da kâhinler zümresine giriyorlardı. Bunların hepsine umumî bir adla (*Baru*) deniliyordu.

İstikbali keşfediş, kayıptan haber veriş gibi kehanetler, yalnız fertlerin hususî işlerine ait olmazdı. Umumî işler için, vukubulan müracaatlar daha çok olurdu. Her Sumer Prensi, az çok ehemmiyetli bir teşebbüse girişmeden evvel, behemehal mabudun reyini sorardı. Sumer'lerden kalan pişmiş tuğlalar üzerinde görülen ve herhangi bir seremoniyi tasvir eden şekillerdeki çizgiler, mabetlerin temel taşları üzerindeki işaretler ya mabutlara sorulan suallere verilmiş olan hatifî haberleri veya birtakım uğur ve falları ifade ediyordu. Bataklıklardaki sazların rüzgârlarla hâsıl ettiği sesler bile bir sedayı gaip, hatifî bir ses addedilir, ondan hükümler çıkarılırdı. Eridu mabudu *Enki* (*Ea*) nın hatifî haberleri çok ehemmiyetli idi. *Vina* ve *Visaba* mabudeleri de rüyaları tabir eder, bu suretle istikbalden haber verirlerdi. Sinear'ın muahhar devirlerine ait edebî parçalarda, dinî ilâhilerde ve dualarda görülen formüllerin, sihrî kelimelerin menşeinin Sumer'lere dayandığı muhakkaktır.

Muahhar devirlerde Asur imparatorlarının, Babil imparatoru *Hammurabi*'nin, Akad'lı *Şarrükin*'in saraylarında olduğu gibi daha eski devirlerde, Sumer hükümdarlarından *Eannatum*'un *Lugalzaggisi*'nin saraylarında da sihir, kehanet, afsunculuk, üfürükçülük, remil ve büyü gibi şeylerin revaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Sihir, remil, cifir, *(büyü)*, kehanet, afsun gibi şeylerle meşgul olanlar yalnız hükümdarlar değildi. Sinear'lı her fertte, her işinde hayatını sihre, tefe'üle, kehanete tevfik eder, her teşebbüs için mabutların hatifî haberlerine müracaatta bulunur, her hususta sihrî formüllerin tesirine mühim bir mevki verirdi [2].

Kâhinlik irsî bir vazife idi. Fakat, bu sınıfa ayrılan pa-

[1] *Thureau - Dangin*, Les inscriptions de Summer et d'Akkad, p. 19
[2] *E. Meyer* Hist-de l'antiquitè, III, p. 138-139

pazların cismanî uzuvlarının tam ve salim olması lâzımdı. Mısırda kehanet, esatirî *Hermes*'ten geldiği gibi, an'aneye göre Sumer kâhinlerinin ilimleri de, ruhbanlığın müessisi sayılan ve tufandan evvelki on hükümdarın, yedincisi olan mitolojik *Anmeduranki*'den geliyordu.

En eski zamanlarda papazlar dinî âyin ve vazifelerini yaparken soyunur, çırılçıplak olurlardı. Nippur'da keşfedilen Arkaik tablet ve silindir - mühürlerde, vazife başındaki papazların çıplak oldukları görülmektedir. Fakat sonraları, elbise giymeğe başlamışlardır.

Her şey, her hâdise hakkında kehanet yapılabilirdi. Hayvanların karaciğerleri hayat merkezi addedildiğinden bu uzvun tetkik ve muayenesi; tıpkı bir ayna gibi; takdim edilen kurbanı kabul eden mabudun fikir ve maksadını göstereceğine inanılırdı. Karaciğer vasıtasile kehanette bulunabilmek için, kurban olmak üzere lekesiz bir hayvan bulmak, onu günün saatlerine göre değişen merasim ve âyinlerle boğazlamak, sonra da karaciğerini çıkarmak lâzımdı.

Tan yeri ağarırken mabudun en çok hoşuna gidecek kurbanın koyun olduğuna itikat edildiğinden karaciğerlerile kehanet için bilhassa koyun kurbanlar tercih olunurdu. Bu kurbanı takdim için kâhin mabudun heykeli önüne bir mangal kordu. Mangalın arkasındaki masanın üzerinde de susam şarabile dolu, dört toprak kap, üç düzüne ekmek, bir miktar bal kaymak, biraz da tuz konulurdu.

Kâhin papaz mangalı eştikten sonra takdim edilecek kurbanı tutar, "senin falan kulun, sabahın erinde sana bu kurbanı takdim ediyor, o senin huzuru rabbaniyende bulunuyor, âzası tam, vücudü sağlam bu semiz koyun yüzünden sana hoş görünsün!...„ der, sonra kehanete, keşfe başlardı. Bunun için kurban edilen koyunun karaciğerini önüne alır, onda keşfe yarıyacak birtakım işaretler, alâmetler arardı, sonra ciğerde gördüğü işaret ve alâmetlerin delâlet ettikleri manaları bildiren kitaplara bakarak, istikbale, kurban kesenin taliine, dileğine ait kehanette bulunur, hükümler çıkarırdı [1]. İlâhların arzularını, hastaların akıbetlerini anlamak için de zeytinyağile kehanette bulunurdu: Bir kap içindeki suya bir damla zeytinyağı akıtılır, yağın su içide aldığı şekle

[1] Bu nevi kehanete Hepotoscopie denilir.

bakılarak, hükümler çıkarılırdı. Bu nevi kehanet te yine merasimi mahsusa ile yapılırdı. Merasime nezaret eden ve *Abkallu* denilen kâhin papaz, zeytinyağı damlasının su içinde aldığı şekle bakarak hastanın iyileşeceğine, veya öleceğine dair istihraçlarda bulunurdu. Bir kitabeden anlaşıldığına göre *Urukagina*'nın selefleri zamanında zeytinyağile istihraç yaptırmak istiyenler, Patesiye beş baş vezir ile baş kâhin *Abkallu*'ya da bir Sikl [1] gümüş para vermeğe mecbur idiler [2].

İnsanlarda ve hayvanlarda nadiren vuku bulan ve galeti tabiat denilen tevellüdatta, uğurluluğa veya uğursuzluğa, iyiliğe veya kötülüğe dair birtakım tefe'ül ve kehanetler yapılmasına sebep olurdu. İnsanlardaki galatı tabiat tevellüdat, çocuğun doğduğu ev için, bazan da bütün memleket ve devlet için, hayır veya şer, saadet veya felâket alâmeti telâkki edilirdi. Meselâ yeni doğan galatı tabiat çocuğun başı, müphem bir surette aslan başına benzetilirse, kadının bir aslan doğurduğuna hükmedilirdi. Aslan kuvvet ve kudret timsali olduğundan bu çocuk, doğduğu ev için ve memleket için bir fali hayır addolunurdu. Çocuğun başı, bir eşek başına veya bir kuzuya benzetilirse bu da yine hayırlı bir uğur sayılırdı. Fakat çocuğun başı ezkaza bir köpek başına veya bir yılan başına benzetilirse, zavallı yavru uğursuzluk ve şeamet timsali sayılır, o eve, hattâ o memlekete bir felâket geleceğine hükmolunurdu.

Hayvanların ef'al ve haraketleri de vukubulan zaman ve mekâna göre, birtakım hükümler çıkarılmasına vesile olurdu. Meselâ beyaz bir köpeğin saraya girmesi, şehrin düşmanlar tarafından muhasara edileceğine alâmet sayılırdı. Bir av kuşunun ev içinde uçması o evin hanımının öleceğine işaret telâkki edilirdi. Bir evde veya başka bir yerde hamam böceklerinin görülmesi, şeamet alâmeti addolunurdu.

Damar seğirmesi, kulak çınlaması, göz dalması vesaire gibi insanın vücudünde vukubulan alâim de iyi veya kötü birtakım tevillere uğrardı [3]. Fakat öyle anlaşılıyor ki, hayvanların ef'al ve haraketlerinden birtakım hükümler çıkarmak

[1] Sikl eski zamanlarda bir nevi sikke ölçüsü idi.

[2] *Thureau Dangin,* Les inscriptions de Summer et d'Akkad, p-89

[3] *Asurbanipal*'ın Ninova'da keşfedilen tabletler arasında insan bedeninde zuhûr eden bütün harekât ve alâime ait tevilleri muhtevi muntazam bir kolleksiyon bulunmuştur.

yolu bilhassa Akad'lar zamanında yani Samî'lerin Sinear'a gelmelerinden sonra açılmış, taklit tarikile Sumer'lere de geçmiştir [1].

RÜYALAR

Sumer'ler, ilâhların arzularını, zuhûr edecek hâdiseleri kendilerinden dilenilen şeyleri rüyalarında dindar insanlara haber vermekten bir zevk duydukları kanaatinde bulunuyorlardı. Sumer'lerin pek eski zamanlardanberi rüyaya pek çok ehemmiyet vermeleri bundan ileri geliyordu. Patesiler, Lugal'ler, Başpapazlar, mühim işler hakkında mabutların reylerini almak istedikleri zaman mabetteki mukaddes yatağa yatar, görecekleri rüyalarla ilâhların o mesele hakkındaki arzu ve iradelerine dair istihraçlarda bulunurlardı.

Gılgamış efsanesinde görüldüğü üzere, Uruk kahramanı, rakibi *Engidu*'nun payitahtına geleceğinden, anası tarafından tevil edilen iki rüyasile haberdar olmuştu. Lâgaş Patesisi *Eannatum* kitabelerinden birinde Umma'lıların birdenbire Lâgaş sitesi üzerine yürüyerek mukaddes Guedin arazisini istilâ ettikleri zaman, takip edeceği hattı haraket hakkında mabut *Ningirsu*'nun arzusunu öğrenmek üzere Eninnu mabedindeki mukaddes yatağa yattığını, rüyasında mabut *Ningirsu*'nun başucuna gelerek güneş mabudu *Babbar*'ın kendi tarafını iltizam edeceğini ve muzaffer olacağını tepşir eylediğini uzun uzadıya anlatmaktadır [2].

Lâgaş'ın muahhar Patesilerinden *Gudea*'da, Lâgaş sitesinin en büyük mabedinin (*Eninnu mabedi*) inşası emrini yine rüyada almıştı [3]. *Gudea*, Tello hafriyatında keşfedilen tabletlerde tafsilâtile anlattığına göre bu rüyasında boyu göklere ve yerlere müsavi, başında ilâhî taç, yanında ilâhî İmgig kuşu, önünde kasırğa, sağında ve solunda birer aslan bulunan bir adam görüyor. Bu adam kendisine evini yapmasını emrediyor. Bu aralık yerden bir güneş yükseliyor, elinde bir kalem bulunan ve göklerin mukadderat levhasını tutan genç bir kadınla elinde lâcivert taşından bir tablet bulunan

[1] *Delapote*, La Mesopotamie, 171-172

[2] *François Thureau - Dangin*, Les inscriptions de Summer et d' Akkad,p. 27, 1905

[3] *Thureau - Dangin*, Les inscriptions de Summer et d. Akkad, p. 137

bir de asker zuhûr ediyor. Bu ikinci adamın elinde de bir yılan bulunuyor. *Gudea* bu esnada önünde bir kemer duvar taşı, üzerinde bir taşçı mismarı ile bir tuğla belirdiğini, başı taçlı adamın sağında da bir eşeğin yattığını görüyor.

Gudea'nın bu rüyasını anası mabude *Nina* şu suretle tabir ediyor: Boyu göklere ve yerlere müsavi olan adam kardeşim mabut *Ningirsu* dur. Sana, evi olan Eninnu mabedinin yeniden inşasını emrediyor. Önünde yükselen güneş te senin hami mabudun *Ningizida* dır. Güneş gibi yerden çıkar. Elinde kalem, ve göklerin kader levhası bulunan genç kadın, hemşirem mabude *Nisaba* dır. Sana mabedin inşasının mukadder olduğunu haber veriyor. Savaşçı kıyafetindeki (*asker*) adam ise *Nindub* dur. Bunun görünmesi mabedin inşasına hiçbir eğlencenin mâni olamıyacağına işarettir. Önünde gördüğün temel taşile üzerindeki taşçı kalemi, Eninnu'nun mukaddes temeline alâmettir. Bunların yanındaki tuğla ise, mabedin inşasında her şeyin kolayca tedarik edileceğinin remzidir. Başı taçlı adamın sağında yatmış olduğunu gördüğün eşeğe gelince o da sensin! [1]

Gudea, bu rüya üzerine mabut *Ningirsu*'ya kurbanlar takdim ettikten sonra rüyada gördüğü plâna tevfikan büyük *Eninnu* mabedini inşa ettirmiştir.

SUMER RAHİBELERİ

Sumer dini, mukaddes hizmetleri erkeklere hasretmiyordu. Kadınlar da erkekler gibi mabutların ve mabudelerin hizmetlerinde bulunuyor, onlar da erkekler gibi başsahir, başkâhin, baş ilâhici olabiliyorlardı. Başrahipler gibi başrahibe olacaklar da bazı emmarelerle taayyün ederlerdi.

Urukagina'nın ıslahatı arasında başrahibenin maaş ve aidatından da bahsedilmiştir. Bu başrahibenin Sumer'ce adı olan *Nin-Dingir-Ra* mabut zevcesi demektir.

Mabetlerdeki erkek rahip sınıflarına mukabil, bir sürü de rahibeler bulunuyordu. Bunlar, Sumer heyeti içtimaisi arasında kadınlığın yüksek sınıfını teşkil ediyorlardı. Rical kızları, dinî hizmetlerde mabette bulunmağı zül telâkki etmi-

[1] Sumer'lerce eşek muhakkar değil bilâkis uğurlu ve hayırlı bir hayvan idi. *Gudea*, mabudun emirlerini yüklenmek itibarile eşeğe benzetilmiştir.

yorlardı. Sumer heyeti içtimaiyesinde kadınla erkeğin hukuk ve vezaifçe müsavatı, mabutlara mukabil mabudeler, rahiplere karşı rahibeler bulunmasile de teeyyüt etmektedir.

SUMERLERDE FERDÎ İLÂHLAR

Sumerlerde her adam kendisinin büyük mabutlar zümresine mensup, hami bir ilâhın muhafaza ve himayesi altında bulunduğu kanaatini besliyor, kendisini hami mabudun çocuğu telâkki ediyordu. Hami mabut, irsî idi. Yani babanın hami ilâhı, evlâdın da hami ilâhı oluyordu. Lâgaş'ın en eski hanedanı olan *Urnina* sülâlesine mensup prensler, kendilerinin mabut *Dun*'un himaye ve siyaneti altında bulunduklarını iddia ediyorlardı.

Urukagina'nın hami mabudu *Ninşubur*, rakibi *Lugalzaggisi*'nin hami ilâhı da mabude *Nisaba* idi. Lâgaş Patesilerinden meşhur *Gudea* da kitabelerinde kendisini mabut *Ningizida*'nın oğlu diye tavsif etmektedir. *Gudea*, kitabelerinin bir çoğunda *Ningizida*'yı kendi hami mabudu olarak göstermekte, ona karşı hususî bir merbutiyet ve tazim beslemektedir.

Sumer'lerin bu telâkkisi evvelâ Akad'lar, sonra da Amurular tarafından aynen alınmış, bu suretle Samiler arasında da yapılmıştır. Hami mabut, muhafızı olduğu fertlerle yakından alâkadardır. Onunla diğer mabutlar arasında bir şefaatçi, bir mutavassıttır. *Urukagina* kitabelerinden birini, hami mabudu *Ninşubur*'un mabut *Ningirsu* nezdinde şefaatçi olması temennisile nihayetlendirmektedir. *Entemena*'ya ait metinlerde de buna mümasil temennilere tesadüf edilmektedir. Bu hükümdar, kitabelerini daima hami mabudu *Dun*'un ismile nihayetlendirmiştir. *Gudea*'da Eninnu mabedinin inşasına başlamadan evvel yapılan âyinde hami mabudu *Ningizida*'nın elini tuttuğunu ehemmiyetle kaydetmiştir. Bütün bunlar, Sumerlerde hami mabudun rolünün ehemmiyetini göstermektedir. Fertleri siyanet, muvaffakıyetlerini ve diğer mabutlarla olan münasebetlerini temin eden bu hami mabuttur [1].

Sumer mabetlerinde bulunan en eski tabletlerde olduğu gibi daha sonraki devirlere ait üstüvane-mühürlerde de hami mabut veya mabudenin, himayesinde bulunan adamı elinden tutarak, ya kurbanlık bir hayvan takdim etmek, ya-

[1] Delaporte, La Mesopotamie, P. 167-180

hut sadece tekarrüp ve perestiş eylemek veya ondan hayatı temin eden su veya başka bir atıfet niyaz etmek üzere tahtında oturan mabude götürdüğünün tasvir edilmiş olduğu görülmektedir [1].

SUMER DİNİNDE İBADET

Sumer dininde ibadet, her dinde olduğu gibi; ilâhlara takarrüp ve onların rızalarını tahsil maksadına müstenit idi. İbadet biri kurban ve adak takdimi, diğeri de bedenî bazı ef'al ve harekâtla müterafik niyaz ve münacat olmak üzere iki suretle yapılıyordu.



Şekil: 214 — Nammü Ur, Siteli kısmen restore edilmiş kısım, hükümdar, mabut *Nannar* ve *Nin - Gal*'e şereflerine şarap dökme ayini yapıyor ve Ziggurat'ının inşası emrini aliyor. Aşağıda, yapı aletlerini hâmil olan hükümdar mabedin temelini atmağa gidiyor.

Kurban kansız ve kanlı olmak üzere iki nevidi. Kansız kurbanlar, ilâhlara yiyecek içecek gibi şeylerle ödağacı gibi yakıldığı zaman güzel kokular neşreden otlar ve ağaçlar takdiminden ibaretti. Hafriyat neticesinde elde edilen üstüvane

[1] E. Meyer, Hist de l'antiquité, III, 139

ve tabletlerdeki tasvirlerden anlaşıldığı üzere takdis için mabutlara birtakım mayiler de takdim edilir ve saçılırdı. Uruk Kıralı *Lugalzaggisi* bir kitabesinde *Nippur*'un ulu mabudu *Enlil*'e saf su ile ekmek takdim ettiğini kaydetmektedir. Lâgaş prensi *Gudea*'da Ba-Ga'da mabutlar için bir sofra kurduğundan bahsetmiştir. Kitabede, bütün Lâgaş mabutlarının bu sofra etrafında toplandıkları kaydediliyor. Kurban takdimi merasimi, takip edilen gayeye göre değişirdi.



Şekil: 215 — Mari ve Suhi naibi kıralisi *Şamaş - Reiusur*. Mabut *Adad* ve *Iştar* huzurunda ibadet etmektedir. - İstanbul Müzesinde -

Kanlı kurbanlara gelince bu da, mabutlar namına birtakım hayvanları boğazlamak suretile yapılırdı. Kurbanlar ekseriya kuzu ve oğlak olurdu. En makbulü kuzu idi. Maamafih, diğer hayvanların da kurban edildikleri olurdu. Meselâ bir hastanın taksiratına kefaret olunarak bir domuz kurban edilirdi. Domuzun vücudü altı parçaya bölünürdü. Hastanın üzerine konulurdu. Sonra hasta mukaddes Apsu suyile yıkanır, tathir

edilirdi. Hastanın kapalı kapısı önüne, iki defa, kül altında pişmiş yedi ekmek konulurdu. Bu işler bittikten sonra domuzun başı, hastanın başına, karnı karnına, diğer uzuvları da hastanın mukabil uzuvlarına kefaret olmak üzere cinlere takdim edilirlerdi [1].

Kurban takdimi bilhassa büyük kurbanların takdimi mutantan âyin ve merasimle yapılırdı. Lâgaş Kıralı *Lugaluşumgal*'dan sonra *Gudea*'da sene başı bayramlarında Site namına Lâgaş mabetlerine kurban olarak verilecek balıkların, öküzlerin, koyunların, kuzuların ve keçilerin adedini tesbit ve tayin etmişti.

Ur Kıralı *Dungi*'de her ay ulu mabut *Enlil* namına kesilecek kurbanların muntazaman hazırlanabilmesi için, muhtelif şehirlerin valilerine muayyen bir vergi tarhetmişti.

Umumî âyinlerde her mabette mabutlara takdim edilecek kurban nev'i ve adedi, o mabedin varidatına göre değişiyordu. Selefküs'ler (*Seleucides*) zamanında, kopye edilen bir vesikadan anlaşıldığına göre, bir zamanlar Uruk'taki Anu mabedinde mabutlara her sabah ve her akşam ikişer defa muhtelif meşrubatla ekmek, meyva ve etten mürekkep taamlar takdim edilmekte idi. *Anu*'ya takdim edilen meşrubat sekiz nevi müskirattı.

Bunlar 18 altın kapla takdim edilirdi. Sabahları da mermer bir kap içinde süt takdim olunurdu. *Anu*'ya takdim edilen yiyecek te pek çoktu. Yevmiye otuz ekmek veriliyordu. Bu ekmeklerden her biri, dörtte biri buğday, dörtte üçü de arpadan mürekkep, ikişer litreden fazla undan yapılıyorlardı. İkişer defa da verilen sabah taamlarında sekizer, akşam taamlarında da yedişer ekmek bulunuyordu. Bundan başka zeytin yağına batırılmış yassı bir ekmek üzerinde de hurma, incir ve üzüm gibi meyvalar takdim olunuyordu.

Diğer mabutlara verilen taamlar, *Anu*'ya nisbetle daha azdı. Meselâ mabude *Nanea* (*İştar*) ya 12 kap, mabude *Nina*'ya da 10 kap şarap veriliyordu. Fakat her ikisine de *Anu* gibi 30 zar ekmek takdim ediliyordu.

Mükellef takdimeler için arpa ile beslenmiş ikişer yaşında 21 koç, sütle beslenmiş 4 koyun, otla beslenmiş 25

[1] *Edouard Guo*, La propriété foncière en Chaldée, p. 278 1906

koyun, 2 boğa, bir süt danası, 8 kuzu, 60 kadar muhtelif kuş, 3 piliç, 7 ördek, 4 te yaban domuzu lâzımdı.

Mabutlara verilen sabah taamları pek boldu. Sabah kahvaltısı olarak (*küçük déjeuner*) için 18 koyun bir boğa, bir süt danası, öğle yemeği (*büyük déjeuner*) için de 6 koyun ile boğalar, kuzular, yaban domuzları ve her nevi kümes hayvanları ve öküzler takdim olunurdu. Akşamlar da *büyük dîner* için 10



Şekil 216 — Muhkûk bir taş lâvha, yukarıdan bir insan elinde tuttuğu bir ibrikle oturan mabuda şarap takdim ediyor. Mabudun sakallı fakat bıyıksız olduğu vazıhan görülüyor. Saçlar ensesini sarmaktadır. Yanındaki serpuşta boynuzlar vardır. Mabudun oturduğu taht Konakes denilen yün kumaşla tezyin edilmiştir. Alt kısımda uzun sakallı, saçları dağınık bir adam bir ormanda kapride denilen bir hayvan sevkediyor.

koyun, 10 kuş, *küçük dîner* için de yalnız 10 koyun verilirdi.

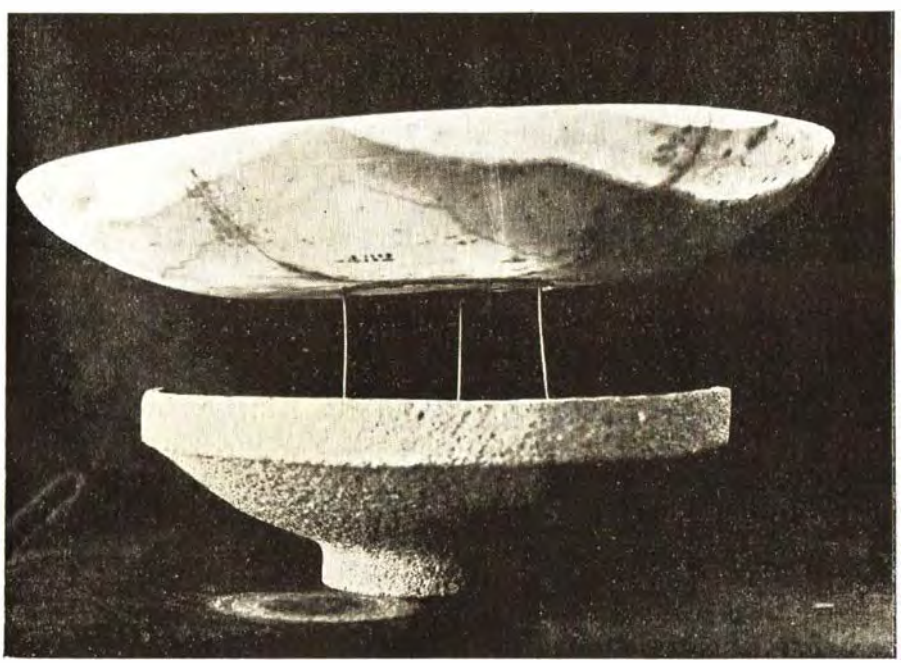
Nisanın ikinci günü başlıyan ve sekiz gün devam eden bayram günlerine mahsus muhteşem âyinlere ait mukaddes



17 — Lâgaş Patesisi *Gudea* tarafından harp ilâhı Ningirsu Mabedine nezred tekne. -İstanbul Müzesinde-

vazifeler pek çoktu. Bu ayinlere, kırallar, Patesiler ve bütün halk iştirak ederdi. Samî'ler devrinde ayinlerin karışıklığı ve şaşaası bir kat daha artmıştır.

Sumer'lerin ibadet ve ayinlerle, kurban, adak ve takdimelerle takip ettikleri gaye, mabutların rızalarını kazanmak, teveccüh ve yardımlarını temin etmek, onları darıltmamak ve bu suretle beklenilmiyen bir felâkete maruz kalmamaktı. Sumer'ler, mabutların emirlerine karşı gösterdikleri tam ve kat'î inkıyatları, din hususundaki itikatları ile yeryüzündeki



Şekil: 218 — *Ur - Nina* tarafından adak edilmiş bir tabak.

hayat haricine ait bir emel beslemiyorlardı. Onlarca tayin edilemiyen mukadderat, ancak yeryüzündeki hayatla alâkadardı. Onların ölümden sonrası için bir istedikleri yoktu. Mabutlardan gelecek iyilikler de, fenalıklar da ancak yeryüzündeki muvakkat hayat devresine aitti.

SUMER'LERDE GÜNAH TELÂKKİSİ

Sumer'ler hayatta nail oldukları her saadeti hami mabudun lûtuf ve teveccühüne, maruz kaldıkları her felâketi de onun teveccühünü kaybetmiş olmalarına atfederlerdi. Onlarca saadet te, felâket te hami mabuttan geliyordu. Hattâ hami mabut, himayesinde bulunan adamın ef'al ve harekâtından, taksirat ve günahından diğer mabutlara karşı bir nevi mes'uliyet altında bulunuyordu. Lâgaş Sitesinin Umma'lılar tarafından tahribini tasvir eden Lâgaşlı kâtip, bıraktığı bir kitabede bu telâkkiye şu suretle tercüman olmaktadır. "Girsu Kıralı *Urukagina*'nın hiçbir kabahati ve mes'uliyeti yoktu. Umma Patesisi *Lugalzaggisi*'ye gelince onun hami mabudesi *Nisaba* bütün kabahati başında taşıyordu„ [1].

Alelâde zamanlarda hami mabudun makarrı, himaye ettiği şahsın bedeni idi. Fakat, bu adam bir günah irtikâp ederse hami mabut darılır, onun bedenini terkeder, giderdi. O zaman fena cinler (*Şeytanlar*) hami mabudun yerine kaim olur, o adamı fenalıklara ve sefalete sürüklerlerdi.

Bir kitabede "hami mabudu olmadan sokakta giden kimseyi baş ağrısı bir elbise gibi örter. Hami mabudesi olmıyanın bütün vücudü baş ağrısından muztarip olur.„ Denilmektedir [2].

Hami mabudun affına ve tekrar himayesine mazhar olmak için, evvelâ sihrî ameliyelerle vücude giren ve hami mabudun yerine geçen cini (*Şeytanı*) bedenden atmak, sonra da günahlara tövbe, ve kurbanlar takdim ve tathir etmek, birtakım hareketlerle müterafık dua ve niyazlarda bulunmak, bu suretle hami mabudun yeniden teveccühünü kazanmak lâzımdı. Dua ve niyazlar, şu cümlelerle yapılırdı:

Mevlâm; taksiratım çok, günahlarım büyüktür.
Allahım; „ „ „ „
Mabudem „ „ „ „
Ey bildiğim, bilmediğim ilâhlar
„ „ „ mabudeler
Mevlâmın kalbindeki öfke geçsin;

[1] *Français - Thureau - Dangin*, Les insecriptions de Sumer et d'Akkad p. 93.

[2] Cuneiforme Texts from Babylonien tablets, etc, in the Britisch museum, 1896, T. XVII.

Bildiğim, bilmediğim ilâhların öfkeleri geçsin [1]

Sumer'lerde mabutlara karşı irtikâp edilen taksirattan başka başlıca günahlar şunlardı: münafıklık etmek, yalan söylemek, kavgacılık etmek, alış veriş te kemiyet ve keyfiyet itibarile müşterileri aldatmak, tarla, bahçe ve saire sınırlarını başkaları zararına değiştirmek, komşu malına göz dikmek, komşu malından bir şey aşırmak, komşuların şahıslarına zarar vermek, zina etmek [2]

Sumer'lerin günah telâkki ettikleri bu hareketler, bugün de çirkin ve mezmum görülen ve yüksek bir heyeti içtimaiyenin ahenk ve huzurunu temin eden esaslardır. Milâttan önceki dördüncü bin de, zamanımızda da cemiyetlerin huzur ve ahengi itibarile fena görülen ef'alin günah sayılması, Sumer'lerin ahlâkî ve hukukî telâkki itibarile ne kadar yükselmiş olduklarını göstermektedir.

SUMER DİNİNDE MÜKÂFAT VE MÜCAZAT

Sumer'lerin itikadınca insanlar, irtikâp ettikleri bütün taksiratın, bütün günahların cezasını bu âlemde çekerler. Sumer dininde mükâfatlarda, mücazatlarda dünyevidir. Ulûhiyetin, kendi suretinde ve kendi hizmeti için yarattığı insan, dünyevî hayat haricinde bir şey beklememelidir. O, ergeç avdet edilemiyen yeraltı âlemine girilmek için bu cihandan göçecektir. Çünkü *Gılgamış destanı*'nda, peri kızı *Sabitu*'nun Uruk kahramanına söylediği gibi: "Mabutlar, insanlığı yarattıkları zaman, ölümü insanlara vermiş, ebedî hayatı da kendilerine alıkoymuşlardı.,,

Yine bu destanda görüldüğü veçhile, Uruk kahramanı *Gılgamış*, çok meşakkatli bir seyahatten sonra Apsu'da biten ebedî hayat otunu elde edebilmiş, fakat insanlık için ebedî hayat mukadder olmadığından, onu yılana kaptırmıştı. *Adaba*, mabut *Anu* tarafından verilen taamı yemiş olsaydı, ebedî hayata mazhar olacaktı. Fakat, insanlığın ebedî hayata mazhariyeti mukadder olmadığından bu taamı yiyememişti. Mabude *Nanea* (*İştar*) lâyemut olmakla beraber, üzerine hayat suyu saçılmamış olsaydı, maşukunu aramak için indiği yeraltı âleminden dönemiyecekti. İnsan için ölüm mukarrer ve

[1] *Paul Dhorme*. La religion Assyro - babylonienne, p. 237, 1910.

[2] Delaporte, La Mesopotamie, p. 187.

muhakkak olduğundan Sumer'ler mabutlardan ancak ömürlerinin uzun olmasını niyaz ediyorlardı. Sumer dininin başlıca esaslarından biri bu idi. İbadetlerinde de bu gayeyi güdüyorlardı [1]. Uruk Patesisi *Lugalzaggisi* bir kitabesinde hayatının arttırılmasını niyaz etmektedir. *Gudea*'da amali hasenesinden dolayı kendisine uzun uzun ömür verilmesini istemektedir [2].

Eski Mısırlılarda görülen, ibadetlerle, iyiliklerle ölünün ruhunu kurtarmak, mumyalamak gibi sun'î vasıtalarla yeryüzündeki varlığı idame etmek yolundaki cehtlere Sumer'lerde hiç tesadüf edilmez. Sumer'lerin dürüst ve müspet düşünen kafaları, daima şeniyet ve müşahede neticelerini nazarı itibara almıştır. Bunlarda dinî hükümler ve bunların tesirleri de yine müşahade ve tecrübe neticeleridir. Halbuki eski Mısırlılar müşahede ve tecrübe yerine muhayyilelerinin mahsullerini ikame etmişlerdir. Bunun içindir ki Sumer'ler de ölülere tapınmağa, ibadet etmeğe, fevkalâde hürmet göstermeğe, kabirler üzerinde türbe vesaire kurmağa dair bir şey yoktur. Sinear'da sonraları görülen bu gibi şeyler, Samî'lerin devrinden sonra başlamıştır [3].

ÖLÜM, CENAZE MERASİMİ AHRET

Hayat hakkındaki kanaatlerini vakıalardan, müşahedelerden çıkaran Sumer'ler, ölüm denilen feci akibeti zarurî ve mukadder bir netice olarak kabul ediyor, cenazelerin gömülmesine büyük bir ehemmiyet veriyorlardı. Cenaze merasimi külfetsiz olmakla beraber ölünün servetine, içtimaî mevkiine göre değişirdi. Zamanla da merasim ve mezarların şekli az çok tahavvüle uğramıştır [4].

Ölü defnedileceği zaman, akrabası ve dostları mezar başına toplanır sessizce ağlar, göz yaşları arasında cesedi mezarına korlardı. Mezarlar ekseriya dört köşeli bir lâhit idi. Son zamanlarda yapılan hafriyattan Milâttan önceki üçüncü

[1] *Vinegnt Scher*, Une saison de familles à Sippar, p. 55 et suit.
[2] *F. Thureau Dangin*, Les inscriptions de Summer et d'Akkad, p. 175.
[3] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, III. p.
[4] *Thureau - Dangin*, Les inscriptions de Summer et d'Akkad, p. 175.

bin sonlarına doğru Sippar sitesinde ölülerin tuğladan yapılmış dört köşeli tekne şeklinde lâhitler içine arkası üstü yatırıldıkları anlaşılmıştır. Lâhidin kapağının önüne de topraktan, tunçtan vazolar konulurdu. Bu devirden sonraki zamanlarda tekne lâhitler uzamış, içine bıçak, kırmızı akik taneleri, küçük variller, oklar gibi mütenevvi eşya konulmuştur. Daha sonraları yani Sumer'lerin Samî'lerle karıştıkları zamanlarda tekne şeklindeki lâhitler, pişmiş topraktan mamul iki büyük küpe tahavvül etmiştir.

Sumer'lerin itikadına göre, bir adam ölünce, ruhu bedeninden ayrılır, kuş gibi uçardı. Bedeninden ayrılan ruh, bir gölge, bir hayalet gibi yarı cismanî bir şey telâkki olunurdu. Buna hortlak mukabili olarak Edimmu derlerdi. Cesedi defnedilmiyen Edimmu'lar fena ruhlara istihale eder ve ceset defnedilmedikçe huzur ve sükûn bulamazlardı. Çünkü Sumer'lere göre ölümü müteakıp Edimmu bedenden ayrılmakla beraber bedenle olan rabıtası tamamile kopmuş değildi. Bu sebepten ceset, defnedilmedikçe yeraltı âlemine giremez, yer yüzünde serseriyane dolaşırdı. Sumer'lerde ilâhî en büyük ceza defnedilmemek, mezardan mahrum bırakılmaktır. Kitabelerde ilâhî mücazata mahkûm olanlar hakkında "cesedi atılsın, mezar bulamasın!„ denilmektedir [1].



Şekil: 219 — Ur'da kıral mezarında lâhit odası methali, yukarda; içeri girmek için kubbede açılmış bir delik, aşağıda; lâhit odası methali.

Ceset defnedildikten sonra Edimmu mabut *Nergal*'ın malikânesi olan karanlıklar diyarına, girenin bir daha çıkamadığı yurda inerdi. Mabude *Ninea* (*İştar*)ın sevgilisi *Dumuzi*'yi

[1] Paul Dhorme, Choix de textes religieuse Assyro - babyloniens, p. 397-1907.

aramak üzere bu karanlıklar diyarına, inişini tasvir eden destanda [1] Edimmu'ların gittiği bu diyar yedi duvarla çevrilmiş bir hisar gibi gösterilmiştir.

Her hisarda bekçilerle beklenilen birer kapı vardır. Burası, daimî bir zulmet dünyasıdır. Burada kuşlar gibi kanatlı elbiseler giymiş olan Edimmu'lar toz toprak ve çamur yemeğe mahkûmdur. Diğer bazı dinlerin cehennemlerine mukabil olan bu karanlıklar diyarı mabut *Nergal* ile mabude *Ereşkigal* (*Allatu*) nun idareleri altındadır. Bunların emri altında bulunan veba (*Taun*) ve hastalık cinleri, Edimmu'lara nezaret eder, bunların karanlıklar diyarından kaçarak yaşıyan insanlara musallat olmalarına meydan vermezler.

Sumer'lerin itikadınca hayatta iken dinî ve içtimaî mevkii ne olursa olsun, ölen her adamın Edimmu'su, karanlıklar diyarına giderdi. *Gılgamış* destanında görüldüğü üzere Uruk kahramanının rakibi ve sevgili arkadaşı *Enkidu* bu âleme gittiği zaman, kıralların, Patesilerin, büyük rahiplerin, peygamberlerin hulâsa her sınıf halkın bilâtefrik burada birleşmiş olduklarını görmüştü [2].

İnsanlık için bu akıbet pek feci ve acıklı idi. Bu itikat tabiatile Sumer'leri bedbinliğe, daimî bir huzursuzluğa, ıstıraba mahkûm eden kuvvetli bir amildi. Ebedî hayata mazhar olmak için binbir maceralara atılan ve sonunda eline geçirdiği ebediyet otunu yılana kaptırarak meyus kalan *Gılgamış*, mukadder olan akıbeti anlamak, karanlıklar diyarına dair malûmat almak üzere ölen arkadaşı *Enkidu*'nun ruhunu isticvap ettiği zaman, aldığı acıklı ve suzişli tafsilât karşısında acı göz yaşları dökmek suretile, Sumer'leri bihuzur eden umumî ıstıraba tercüman olmuştu.

Bütün insanların Edimmu'ları karanlıklar diyarına gitmekle beraber oradaki vaziyetleri biribirlerinin ayni değildi. Bazıları eski elbiseler gibi, kurtlar tarafından delik deşik edilmişlerdi. Bir çoğu da mezbeleliklerde tozlara, topraklara bulanmışlardı. Maamafih bu feci vaziyete mahkûm olmıyanlar da vardı. Bunlar memleket müdafaası uğrunda harp sahasında ölen insanlardı. Onlar analarının, babalarının, zev-

[1] *Paul Dhorme*, Choix de textes religieuses Assyro-babyloniens, p. 329.

[2] *Paul Dhorme*, Choix de textes religieuses Assyro-babyloniens, p. 215, Paris 1907.

celerinin ihtimamları arasında bir istirahat döşeğinde yatar ve temiz su içerlerdi [1]. Evlât ve ahfadı tarafından kendisine her ay adaklar getirilenler, kimsesizler veya çocukları ve torunları tarafından unutulanlar gibi karanlıklar diyarı sokaklarında mezbelelikler arasında kırıntı toplayup yemek zilletinden kurtulmuş olurlardı.

Bunun içindir ki Sumer'ler, ayda bir defa ölülerine yemek nevinden kurbanlar, adaklar takdim ederlerdi. Bu adak yemekler, ölüleri takdis için değil, onları süprüntü yemeğe mahkûm bırakmamak, onları bu mahkûmiyetten mütevellit meş'um tesirlere uğratmamak için veriliyordu. Bir kitabede: "cesedi harp sahasında yatan ölünün gölgesi(*Ruhu*=Edimmu'su) bir yerde huzur ve sükûn bulamaz. Kendisile alâkadar olacak kimsesi olmıyan ölünün Edimmu'su, sokaklara atılmış artıklar ve süprüntülerle geçinir„ [2] denilmektedir.

Sumer'lerin kanaatince, yeraltı karanlıkları fani insanların ebedî makarrı olmasına mukabil, aydınlıklar âlemi olan gökler de mabutların karargâhıdır. Bu âlemde fanilerden hiçbir fert bulunmaz. Tufan kahramanı *Utanapiştim* ile zevcesi bile ebedî hayata mazhar edilmiş olmalarına rağmen, mabutlar yanında bir mevki alamamış, suların mansabındaki bir adaya kaldırılmışlardı. Fani insanlardan göklere yalnız iki adam çıkabilmişti. Fakat onlar da bu mabutlar diyarında kalamamışlardı. Göklere çıkanlardan biri Eridu halkından *Adapa*, diğeri de *Kiş* sitesinin mitolojik kıralı *Etana* idi [3]. İnsanlar için behemehal ölmek ve karanlık diyarına gitmek mukadder olduğu kanaatini tasvir eden menkıbeleri de Sumer ruhunun ümitsiz ıstıraplarını sezmemek mümkün değildir. Bu istirap Sumer'ler için zarurî idi. Çünkü herkesin behemehal gideceği karanlıklar diyarındaki Edimmu'ların varlığı sonsuz bir feryat ve figandan başka bir şey değildi. Bir kere girilen bu avdetsiz memleketten dönmek imkânı yoktu. Gerçi mabude *Ereşkigal*, rakibesi mabude *Nanea (İştar)* yı buradan halâs etmek lûtufkârlığında bulunmuştu. Fakat, karanlıklar kıraallığının yedi kapısının müthiş muhafızları, bir kere buraya

[1] *Paul Dhorme,* Choix de textes religieuses Assyro - babyloniens, p. 25.

[2] *Paul Dhorme,* Choix de textes religieuses Assyro - babyloniens, p. 315. ve E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III. p. 139-140.

[3] *Paul Dhorme,* Choix de tesxtes religieuse, Assyro, balylonies, p. 184, 162 ve *L. Delaporte,* La mesopotamie, p. 189, 191.

giren insan Edimmu'sunun bir daha çıkmasına müsaade etmiyorlardı [3]. Buraya girenler, ebedî bir ıstırap âlemine atılmış oluyorlardı. Şu halde, bu ıstırap âlemine mümkün olduğu kadar geç gitmeğe çalışmak lâzımdı. Bunun içindir ki Sumer dininin bütün ayin ve ibadetleri, yeryüzünde çok ve rahat yaşıyabilmek hususunu temine matuftur.

[3] *E. Meyer*, Histoire de l'antiquité, III. p. 140.

AMURU'LAR VE BİRİNCİ BABİL İMPARATORLUĞU

Amuru'lar Milâttan önceki üçüncü binin ilk yarısında tarih sahnesine çıkan Samî'lerden bir gruptu. [1] Bunlar Maverayı Erdun üzerinden Palestin ve Suriye'ye doğru yayılmışlardı. Amuru'ların Palestin ve Suriye mıntakasına geldikleri zaman kat'î surette tesbit edilemediği gibi Suriye'de ne nisbette yayıldıkları ve Lübnan ile Şam arasında kurdukları hükûmetin nekadar kuvvetli olduğu hakkında da esaslı malûmatımız yok. Fakat, bunlardan bazı kabîlelerin erkenden Fırat kıyılarına gelmiş olduklarını biliyoruz.

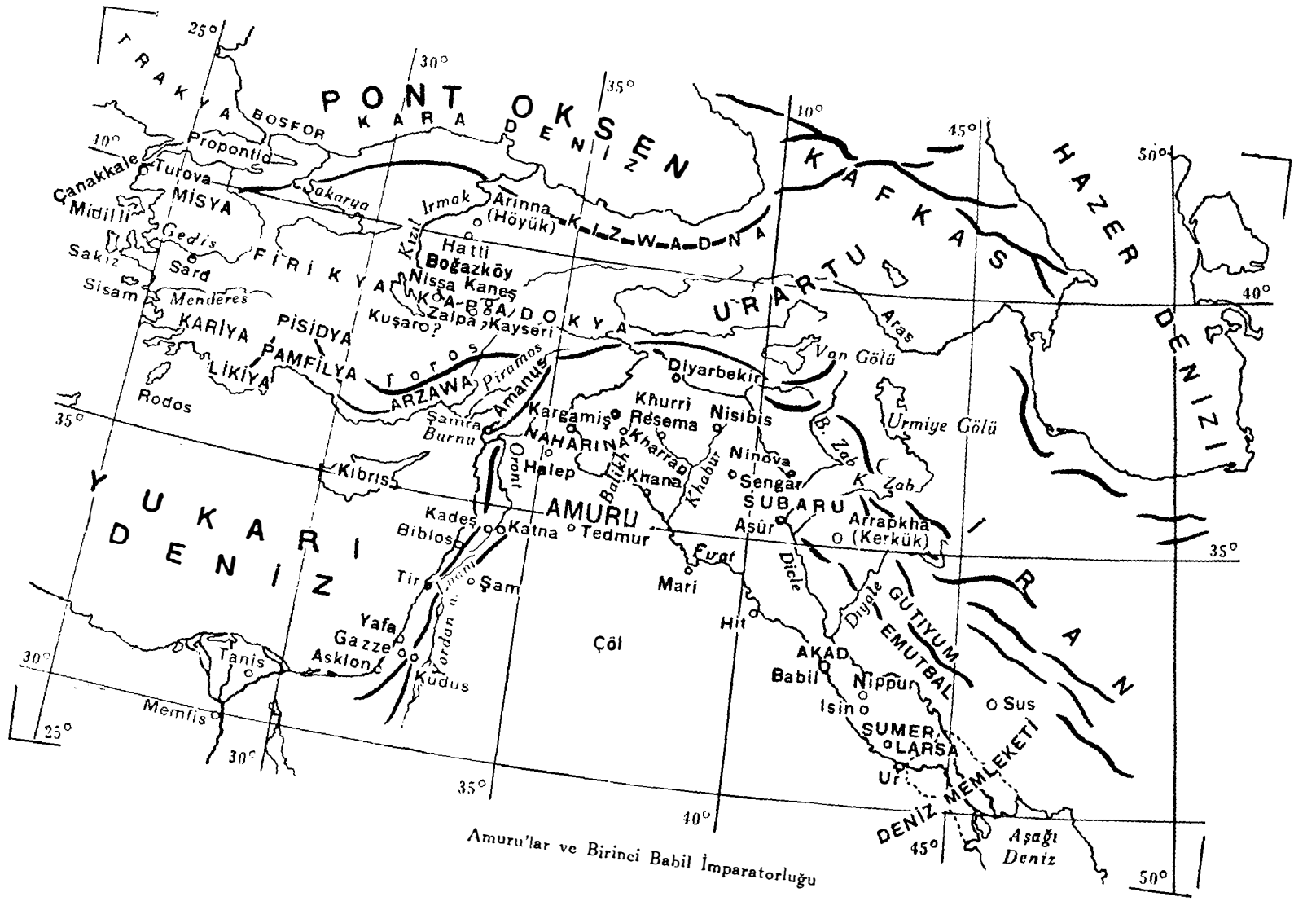
Albert Clay, Amuru'ların Palestin ve Suriye mıntakasına Kenanî'lerden evvel gelmiş olduklarını iddia etmektedir. [2] Fakat, bu iddiayı teyit edecek bir vesika yoktur. Akad İmparatorluğu devrinde Amuru'ları Lübnan eteklerinden Fırat kıyılarına kadar uzıyan sahaya dağılmış, Sinear medeniyetile temasa gelmiş görüyoruz [3].

Asırlarca Sinear hakimiyeti altında kalan veya onunla samimî bir surette birleşmiş olan Amuru'lar, tacir, aylıklı asker ve işçi olarak Sinear şehirlerine sokulmuş ve yerleşmiş-

[1] Avrupalı müellifler bunların adlarını *Amorit* suretinde kaydediyorlar. Fakat kitabelerden bunların kendilerine *Amürü* dedikleri anlaşılıyor. Sinear'da bulunan tabletlerde bu isim *A-mür-rü-üm* ve *A-mü-ri* suretlerinde *Tell-ül-Amerna* mektuplarında ise *A-mü-ri* ve *A-mü-ürra* tarzlarında yazılmıştır. Bu lâfzın Sinear'lılar tarafından Üzeyli manasına olarak Fırat boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzıyan sahadaki bütün kavimlere ıtlak edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu ıtlak birçok müverrihleri şaşırtmış, Kenanî'leri Amuru'lardan saymak gibi hatalara sürüklemiştir.

[2] *Albert Clay*, The empire of Amorite, p. 28.

[3] Samî Amuru'lar kıyafet ve lehçe itibarile Samî Akad'lardan ayrılıyorlardı. Amuru'lar konuşurken ıslık sesi veren J. S gibi harfleri güçlükle telâffuz ediyorlardı. Asur'lular da bu hususta Amuru'larla birleşiyorlardı. Amuru'ların lehçeleri arkaik devirlerde ayrıldıkları Akad'lardan ziyade nisbeten yakın bir zamanda ayrıldıkları Kenanî'lerle İbranîlerin lehçelerine yakındı. Bunların Sinear'a girdikleri ilk zamanlara ait tabletlerdeki isimleri, Akad isimlerine benzememektedir. [*E. Meyer* Hist. de l'antiquité. III. p. 196].



Amuru'lar ve Birinci Babil İmparatorluğu

AMURU'LAR VE BİRİNCİ BABİL İMPARATORLUĞU

Amuru'lar Milâttan önceki üçüncü binin ilk yarısında tarih sahnesine çıkan Samî'lerden bir gruptu. [1] Bunlar Maverayı Erdun üzerinden Palestin ve Suriye'ye doğru yayılmışlardı. Amuru'ların Palestin ve Suriye mıntakasına geldikleri zaman kat'î surette tesbit edilemediği gibi Suriye'de ne nisbette yayıldıkları ve Lübnan ile Şam arasında kurdukları hükûmetin nekadar kuvvetli olduğu hakkında da esaslı malûmatımız yok. Fakat, bunlardan bazı kabîlelerin erkenden Fırat kıyılarına gelmiş olduklarını biliyoruz.

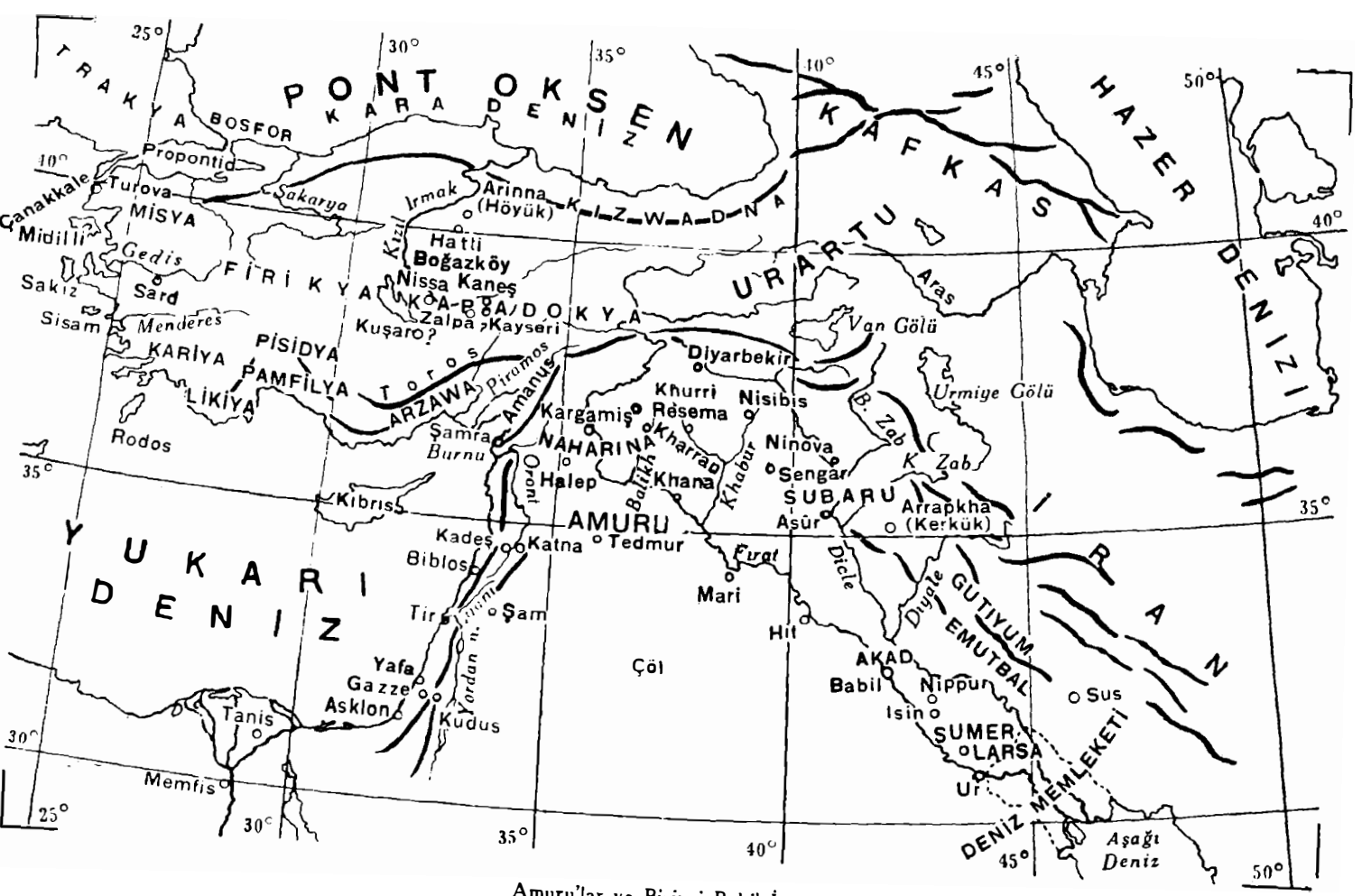
Albert Clay, Amuru'ların Palestin ve Suriye mıntakasına Kenanî'lerden evvel gelmiş olduklarını iddia etmektedir. [2] Fakat, bu iddiayı teyit edecek bir vesika yoktur. Akad İmparatorluğu devrinde Amuru'ları Lübnan eteklerinden Fırat kıyılarına kadar uzıyan sahaya dağılmış, Sinear medeniyetile temasa gelmiş görüyoruz [3].

Asırlarca Sinear hakimiyeti altında kalan veya onunla samimî bir surette birleşmiş olan Amuru'lar, tacir, aylıklı asker ve işçi olarak Sinear şehirlerine sokulmuş ve yerleşmiş-

[1] Avrupalı müellifler bunların adlarını *Amorit* suretinde kaydediyorlar. Fakat kitabelerden bunların kendilerine *Amürü* dedikleri anlaşılıyor. Sinear'da bulunan tabletlerde bu isim *A-mür-rü-üm* ve *A-mü-ri* suretlerinde *Tell-ül-Amerna* mektuplarında ise *A-mü-ri* ve *A-mü-ürra* tarzlarında yazılmıştır. Bu lâfzın Sinear'lılar tarafından Üzeyli manasına olarak Fırat boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzıyan sahadaki bütün kavimlere ıtlak edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu ıtlak birçok müverrihleri şaşırtmış, Kenanî'leri Amuru'lardan saymak gibi hatalara sürüklemiştir.

[2] *Albert Clay*, The empire of Amorite, p. 28.

[3] Samî Amuru'lar kıyafet ve lehçe itibarile Samî Akad'lardan ayrılıyorlardı. Amuru'lar konuşurken ıslık sesi veren J. S gibi harfleri güçlükle telâffuz ediyorlardı. Asur'lular da bu hususta Amuru'larla birleşiyorlardı. Amuru'ların lehçeleri arkaik devirlerde ayrıldıkları Akad'lardan ziyade nisbeten yakın bir zamanda ayrıldıkları Kenanî'lerle İbranîlerin lehçelerine yakındı. Bunların Sinear'a girdikleri ilk zamanlara ait tabletlerdeki isimleri, Akad isimlerine benzememektedir. [*E. Meyer* Hist. de l'antiquité. III. p. 196].



Amuru'lar ve Birinci Babil İmparatorluğu

lerdi. En ziyade şimal mıntakasındaki Akad'lar ilinde toplanan Amuru'lar, buralardaki Samî'lerle birleştiler, büyük bir Samî ekseriyeti teşkil ettiler. Elâm'ların Sinear'ı istilâ ve Sumer kırallarını mağlûp etmeleri bunlara eski Akad İmparatorluğunu diriltmek ümidini vermişti. İhtimalki Ur kırallığının yıkılmasında Elâm'lar kadar Amuru'lar da rol oynamışlardı.

Ur sülâlesinin sukutundan sonra Amuru'ların Sinear'da pek ziyade çoğaldıkları muhakkaktır. Nihayet bunlar, İsin sülâlesinin kuruluşundan takriben yüz yirmi sene sonra ve Lârsa Site'sinin bu kırallıktan ayrılmasını müteakıp Sinear'ın Şimaligarbîsindeki araziye hâkim olmuşlardır [1]. Bu esnada Amuru'ların başında bulunan *Sumu-Abum* 2225 tarihinde Babil merkez olmak üzere Birinci Babil İmparatorluğunun temelini kurmuştur [2]. *Sumu-Abum (2105-2092)* kurduğu hükûmet bidayette küçük bir beylikti. Kendisinin bu zamanlarda Ur mabudu *Sin* namına bir mabet yaptırmış olması bidayette Sumer-Akad kırallığına tâbi bir patesi

[1] Ötedenberi birinci Babil hükûmetini kuran Samî'lerin Akad'lardan oldukları zannediliyordu. İlk defa Winckler bu sülâle hükümdarlarının adları Akad'lara mahsus isimlerden olmadığına nazarı dikkati celp etmiş. bunların garp Samî'lerinden olacakları iddiasını ileri sürmüştür. *H. Banke*'nin de kuvvetli delillere istinaden iştirak ettiği bu iddia, son zamanlarda umumiyetle kabul edilmiştir. Birinci Babil imparatorluğunu kuran Samî'lerin Fırat'ın garbinden gelen Amuru'lardan oldukları *Hammurabi*'nin son zamanlarda bulunan kilsi tablet üzerine menkuş tasvirinden de anlaşılmaktadır. *Hammurabi*'nin bu tasvirinde Samî'lere mahsus uzun burun göze çarptığı gibi sakal ve bıyığının vaziyeti de garpteki bedevilere mensubiyetini göstermektedir. Filhakika bu tasvirde *Hammurabi*'nin sakalı uzun olduğu halde bıyığı, alt dudağının altı bedevî Samî'ler gibi matruş, saçları da kesiktir. Halbuki Samî Akad'ların saçlarını uzattıklarını biliyoruz. Bundan başka bu sülâleye mensup hükümdarlardan hiçbirinin adı, Akad ismi değildir. Bunlar munhasıran Amuru'lara mahsus isimler almışlardır. Elde edilen vesikalardan bunların zamanında Sinear halkının ekseriyetinin Amuru'lardan mürekkep olduğunun anlaşılması da bunu teyit etmektedir.

Hammurabi'nin memurlarından *İturaştum* tarafından yaptırılmış olan ve bu hükümdarın tasvirini ihtiva eden kilsî bir tabletteki Sumer'ce kitabede *Hammurabi* sadece Amurular memleketi *(Martu)*kıralı olarak gösterilmiştir. Keşfedilen diğer tabletlerde de *Hammurabi*'nin kendini Amuru'lar kıralı unvanile yadetmiş olduğu görülmektedir. Bu tabletler bulunduktan sonra birinci Babil devletini kuran Samî'lerin Amuru'lardan oldukları kat'î surette sabit olmuştu [King, Letters of Hammurabi. III, p. 195].

[2] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, III, p. 298 - 299.

olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığına göre Babil'in ilk devirlerinde İsin kıralları Sinear'ın (*Sumer - Akad illerinin*) büyük kıralı (*Yani Lugalkalma*) tanılıyordu. *Sümüabüm* ancak Babil şehri ile havalisine hükmediyordu. Akad ilinin diğer Site'leri, Babil'e rakip olan Patesi'ler idaresinde bulunuyorlardı. Babil'in kuvvetlenmesi ve Marduk mabudunun Akad ili mabutlarının fevkında tanılması ancak *Sümüabüm*'ün halefi *Sümülelum* (*2091 - 2056*) devrinde başlar. Otuz altı sene hüküm süren *Sümülelum* Babil'i kale duvarlarile tahkim etmek, iki mühim kanal açmak, gök mabudu *Anu* namına büyük bir mabet kurmak gibi faaliyetleri arasında vaktile Akad kırallığına merkez olan Kiş'i zapt ve tahrip ederek bütün Akad ilini Babil'e bağlamıştır. Bu hükümdar, Akad ilindeki Sippar ve sair şehirleri kale duvarlarile tahkim ve Sumer'lerin idarî, siyasî ve iktısadî bütün teşkilâtını alarak Babil hükûmetini kuvvetli esaslara göre tanzim ettiği için tarihte birinci Babil devletinin hakikî müessisi sayılmaktadır. Bu sebeptendir ki *Hammurabi* kitabelerinde *Sümülelum*'u mensup olduğu hanedanın ceddi göstermektedir[1].

Sümülelum'un ikinci halefi *Abilsin* (*2041 - 2024*) devrinde cenubî Sinear. yani Sumer ili Loristan havalisi Elâm'ları tarafından istilâ edildi. Elâmlar evvelâ Larsa kırallığını yıktılar. Daha sonra da İsin'deki Sumer hükûmetine nihayet verdiler. Bu suretle Sinear'ın cenup kısmı (*Sumer ili*) Elâm'ların, şimal kısmı (*Akad ili*) de Amuru'ların hakimiyetleri altına girmiş oldu.

Babil'deki Amuru'lar cenuba sarkmak, Larsadaki Elâmlar da şimale çıkmak emelini besliyorlardı. İsin'in zaptından sonra Elâm'ların muvaffakıyeti son haddine ermişti. Babil kırallığında bulunan *Abilsin*'in halefi *Sinmuballit* (*2023 - 2004*), Elâm kıralı *Rim - Sin*'i metbu tanımak veya hiç olmazsa onun müttefiki görünmek mecburiyetinde kalmıştı.

HAMMURABİ VE ZAMANI

Fakat Babil tahtına oğlu *Hammurabi* (*2003 - 1961*) geçtikten sonra vaziyet Samî'ler lehine değişti. Birinci Babil hanedanının en kuvvetli hükümdarı olan *Hammurabi* evvelâ şimalî

[1] King Hammurabi, III, p. 228 et Suiv. ve *E. Meyer*. Hist. de l'antiqu. III, p. 305 - 313.

Mezopotamyadaki Ma'er ve Malgu şehirlerini zaptetti. Sonra Sumer iline döndü. 1996 da Uruk ve İsin şehirlerini aldı. Fütuhatını Dicle'nin şarkındaki sahalara kadar genişleterek *Rim - Sin*'i Elâm iline kaçmağa mecbur etti. *Rim - Sin* yirmi sene Elâm'da kaldı. *Rim - Sin* hayatının son senelerinde taliini bir daha denemek istedi. Aralarına iltica etmiş olduğu Kassü'lerden aldığı yardımla Sinear'a girdi. Bir tabletin ifadesine göre Sumer'lerin kötü bağilere (*Samî'lere*) karşı millî hislerini uyandırmak için pek çok çalıştı. Bidayette Opis şehrini de zapta muvaffak oldu. Sumer'ler bunun tahrikile Amuru'lara isyan ettiler. *Hammurabi* Sumer ilini yeni baştan zapta mecbur kaldı 1975 tarihinde de cenuba inerek Sumer'leri ve *Rim - Sin*'i kat'î bir mağlûbiyete uğratarak Ur ve Larsa da dahil olmak üzere bütün Sumer ilini ve Loristanın garp mıntakasını yani İamütbal memleketini zapt ve kendisini Sumer - Akad kıralı ilân eyledi (1974).

Rim - Sin ancak 1972 tarihinde esir edilebildi. Elâm ve Emutbal Babile rapt ve *Sinidinam* adlı bir vezirin idaresine tevdi edildi. Bu valinin *Hammurabi* ile olan ve elde edilen muhabereleri, bu devir tarihini tenvir etmesi itibarile pek kıymetlidir.

Hammurabi, Mari mıntakası ile Asur ili de dahil olmak üzere bütün Subaru'yu, Elâm'ı, aşağı denizden Amuru'ya ve yukarı denize kadar olan ülkeleri zapt, büyük Akad imparatorluğunu ihya etmişti. Bu muvaffakıyet kendisine Sumer - Akad kıralı, dört iklim hükümdarı, cihan imparatoru gibi unvanlar kazandırmıştır. *Hammurabi* sonraları bunlara zamime olarak Martu, Addası yani Amuru atası unvanını da aldı. (Şekil 220)

Amuru'ların bütün Sinear'a hakimiyetleri, tarihî büyük neticeler verdi: Sumer'ler, Akad'lar, Elâm'lar, Guti'ler gibi muhtelif kavimleri ihtiva eden Sinear, yeni gelen Amuru dalgalarile ırklar halitası halini aldı. Burada tarihin tanıdığı en eski medeniyeti kuran Sumer'lerle bu medeniyete temessül eden Akad'lar, Elâm'lar ve Guti'ler, yarı bedevi, tab'an haşin, yırtıcı, yağmacı ve bilhassa müteazzıv bir devletin karışık ve mütenevvi icaplarına pek az vâkıf Amuru'ların hakimiyeti altına düşmüşlerdi. Eski bir kültüre malik ve medenî kanunlara inkıyada alışkın olan Sinear Sitelerinin yarı bedevî bir halkın hükmü altına girmesi, tarihen mu-

ayyen olan neticeleri verdi: Sumer'lerle Akad'lar arasında binlerce senedenberi devam eden rekabet ortadan kalktı. Yani ekalliyette kalan medenî Sumer milliyeti, Samî dalgaları içinde mahvoldu. Müstevlilerin zulümlerine dayanamıyan Sumer'lerden bir kısmı vatanlarını terkederek etrafa dağıldılar [1]. Kalanlar da ekseriyet içinde bir varlık göstere-



Şekil: 220 — Ayakta duran *Hammurabi*, oturmakta olan mabut *Şamaş*'dan kanunu alıyor.

[1] Tevrat an'anesinin Sumer Sitelerinden Ur şehri halkından İbrahim'in klânile beraber Sinear'dan hicret ederek Fırat istikametinde bir müddet gittikten sonra Nehrülasi *(Oronte)* ve Şeria *(Jurden)* tarikile Sichem *(Nablus)* a kadar indiğini musavvir olan menkıbesi [Tekvin kitabı. Bap. 11, ayet, 27 - 32 ve Bap 12 ayet, 1 - 9] vakıa mutabık ise

miyecek surette boğuldular, nihayet onlara temessül ettiler. Bu suretle binlerce senelik bir medeniyet yaşatmış olan bu kavim, filen tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Fakat manen asırlarca beşeriyete hâkim olarak kaldılar. Ötedenberi Sumer - Akad ili Kalde adile anılan Sinear da bu zamanlardan sonra Amuru'ların payıtahtına nisbetle Babilistan adını aldı.

Hammurabi, bütün gayretile Sinear'ı Samîleştirmeğe çalıştı. Sumer - Akad illerindeki eski siteler, Babilin karşısında söndüler. Bütün bu şehirlerin güzellikleri Babile toplandı. Babil ahalisinin çokluğu, mabetlerinin, saraylarının ihtişamı ile yakın şarkın birinci derecede bir şehri oldu. Sumer dili tamamile ortadan kalktı. Akadça da ihmal edildi. Amuru'ların lehçesi, Sinear'ın resmî ve umumî dili oldu.

Bu siyasî inkılâbın derin manasını ifade etmek üzere dinî sahada da bir inkılâp yapıldı: Samî Akad'lar devrinde bile muhteşem mevkiini muhafaza etmiş olan Sumer'lerin *Anlil* (*Enlil*) i, imparatorluk mabudu olmak mevkiinden ıskat edildi. Ona ait an'anevî imtiyazlar Babil mabudu *Marduk*'a verildi [1]. *Anlil*'in makarrı olan Nippur şehri ve buradaki kâhinler de tamamile ihmal edildiler.

Sumer'lerin bu muhaceretlerile rabıtadar görülebilir. Tevrat an'anesine kıymet veren müellifler *İbrahim'in* Ur'dan hareketi zamanında Babil nemrudu olduğu haber verilen *Amraphel'in Hammurabi* olduğunu kabul ederler. Tevrat an'anesi tarihin hakiki vak'alarını ifade ediyorsa *İbrahim'in* Samî kütleleri arasına sokulan bir avuç klânın bilâhare Sami dilini almaları ve Samîleşmeleri tabiî görülebilir. Maamafih *İbrahim'in* hicretini Sinear'ın Kasit'ler tarafından istilâsı zamanına indirenlerde vardır. Son zamanlarda ise Beni *İsrail'in* Sinear'dan değil, şimalî Mezopotamya'dan göçtükleri iddiası ortaya atılmıştır.

Milâttan önceki 1500 tarihlerine doğru Yemen'de medenî bir devlet kurmuş oldukları görülen Minai'lerin dinî, içtimaî ve siyasi hayat itibarile Sumer'lere pek çok benzemeleri ve cenubî Arabistana Sinear'dan gelmiş olmaları nazarı itibare alınırsa bunların da *Hammurabi* veya Kasit'ler devrinde Sinear'dan kaçan Sumer'lerle bir rabıtaları olması ihtimali kabul olunabilir. Son zamanlarda bunlara ait olarak Yemende keşfolunan kitabe ve eserlere *Winckler*, *Hommel* ve *Otto Veber* gibi salâhiyettar âlimler tarafından Milâttan 1400 - 1500 senelik bir kıdem verilmesi (*Dussaud*, Les arabes en Syriye avant l'Islam, p. 74) bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Samî yığınları arasında uzun mesafeler kateden ve samî yığınları içine gömülme bu muhacir kafilelerinin tedricen tamamile samîleşmiş olmaları zarurîdir.

[1] *L. Legrain*, Le temps des rois d'Ur, p. 6. ve A. Moret, Des clans aux empires, p. 250 - 251,

Bu dinî inkilâp siyasî inkılâptan daha mühimdi. Akad kırallarından *Sargon* ve *Naram-Sin* bile buna cesaret edememiş, kendilerine hükümdarlık tacını bahşeden *Anlil* olduğunu ve onun vekili sıfatile saltanat sürdüklerini ilâna mecbur kalmışlardı. Fakat Sinear'a kuvvetle hâkim olan ve kuvvetine güvenen *Hammurabi*, böyle bir şeye lüzum görmemiş, Sumer Akad unsurlarile beraber *Anlil*'i de iktidar mevkiinden atmıştır.

Hammurabi zamanında Amuru İmparatorluğunun hudutları, *Sargon* devrindeki Akad İmparatorluğu sınırlarının ayni idi. Amuru'lar Sumer, Akad ve Elâm illerini kılıçla almışlardı. Fakat Suriye ile Palestin'e hâkim olmak için silâh kuvvetine müracaata mecbur olmadılar. Buralarda ekseriyeti teşkil eden ırktaşları, müşkülât göstermeksizin Babil kıralını metbu tanıdılar.

HAMMURABİ'NİN İDARÎ VE TEŞRİÎ FAALİYETİ

Hammurabi, İran dağlarından Suriye ötelerine kadar uzıyan geniş bir mıntakaya hükmediyordu. Bu imparatorluğun merkezi Sinear'dı. Amuru'lar buraya da kuvvetle hâkim olmuşlardı. Fakat imparatorluğun bekası için, Sinear'ın muhtelif unsurlarına, askerî kudrete istinaden hâkim olmak kâfi değildi. Zaman bu kudreti eritebilirdi. Devamlı bir hakimiyet temini için, memlekette idarî birliği de yaratmak lâzımdı. Bunun için kuvvetli bir kültüre varis olan ve muayyen kanunlara inkıyada alışkın bulunan medenî şehirlilerle, hâkim unsuru teşkil eden yarı medenî Amuru'ların içtimaî, hukukî ve medenî vaziyetlerini telif ve tanzim, memurların vazifelerini dikkatli bir itina ile yapmalarını temin etmek icabediyordu.

Hammurabi'nin bu ihtiyaçları pek güzel kavramış olduğu görülüyor. Tarih kendisini iyi bir kumandan, kudretli bir teşkilâtçı, vukuflu bir idare adamı olarak tanıtmaktadır. Ahiren keşfedilen idarî mektuplarile kanunî mecellesi bu hususlara şehadet etmektedir.

Hammurabi'nin kanun mecellesini muhtevi sütun, 1901 senesi birinci kânununda ve 1902 senesi ikinci kânununda *J. de Morgan* idaresindeki Fransız heyeti tarafından Sus'ta üç parça olarak bulunmuştur.

Elâm hükümdarlarından *Şütrüknahunte* (*717 - 699*), Mezopotamya'yı istilâ ettiği zaman, iğtinam edilen mallar arasında bu taşı da *Sippar* (*şimdiki Abu Habbe*) Site'den alarak Sus'a götürmüştür. Taşın irtifaı 2,25 metredir. Sütunun üstünde mabut *Şamaş* ile *Hammurabi*'nin tasvirleri de hakkedilmiştir. Bu tasvirde oturmakta olan güneş mabudu *Şamaş*, kanun mecellesi, ayakta duran *Hammurabi*'ye verdiği görülmektedir (Şekil 221).

Eski devirlerin en kıymetli bir abidesi olan bu taşın küçük bir kısmından maadası tamamdır. Taş üzerinde 16 sı önde tasvirlerin altında, 28 i arkada olmak üzere yukardan aşağı hakkedilmiş 44 yazı sütunu vardır. *Hammurabi* kanunu, eski Sumer Site'lerinde tatbik edilen türe ve yasaların bir halitasıdır. *Hammurabi*, ilmî bir sistem dairesinde olmamakla beraber, bunları bir araya toplamış ve tasnif etmiştir. Her sınıfa giren maddeler, serlevhalarla ayrılmış değillerdir. Fakat biribirlerile münasebettar maddelerin yanyana gelmelerine itina edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat, *Hammurabi* mecellesine bakarak; bir aralık yapıldığı gibi; Amuru'lar hükümdarını en büyük ve ilk şari addetmek, onu mektuplarında ve mecellesinde görülen esas fikirlerin mübdii göstermek, biraz hayale ve mübalâğaya kapılmaktır. *Hammurabi*, sadece Sumer'lerin pek iyi kavradı-



Şekil: 221 — *Hammurabi* kanunu siteli. (Sus'da bulunmuştur)

ğı idarî, içtimaî, hukukî ve askerî esaslarını, türe ve yasaları yeni vaziyete intibak edecek, yeni ihtiyaçlara cevap verecek bir şekilde toplamak kudretini göstermiş bir devlet adamıdır. Yaptığı da bundan ibarettir. *Hammurabi* mensup olduğu birinci Babil hanedanının kurulmasından çok zaman evvel, Sumer ilinde ve bilhassa Larsa'da, Ur'da ayni kanunların, ayni esasların mevcut olduğu ve tatbik edildiği bugün tahakkuk etmiş bir keyfiyettir. Larsa, Uruk, ve Ur kırallarının *Hammurabi*'nin mektuplarile mecellesine esas olan fermanları, bugün elimizdedir [1]. Eski Sumer'lere ait olan kanunlar ise iki lisanda yazılı olarak *Asurbanipal*'in meşhur kütüphanesinde bulunmuştur [2].

Hammurabi, Sumer'lerin eskidenberi tatbik edilmekte olan idarî esaslarını, yazılı bulunan kanunlarını, Sumer kırallarının bu hususlara dair çıkarmış oldukları fermanları toplıyarak, zamanındaki vaziyet ve ihtiyaçları, Amuru'ların türe ve temayüllerini de nazarı itibara almak suretile mecellesini vücude getirmiştir. *Hammurabi* bu mecellesine ilâhî bir kıymet vermeği ihmal etmemiş onu mabut *Şamaş*'a isnat eylemişti.

Sumer kanunları, içtimaî seviyeleri, an'aneleri, temayül ve türeleri bir olan tek bir unsura mahsustu. Halbuki *Hammurabi* devrinde Sinear muhtelif unsurlara mensup ve muhtelif seviyede bulunan kavimlerden mürekkepti. Buna rağmen, *Hammurabi* bu unsurlar için hiçbir hususiyet tanımamış daha doğrusu bunları ayırt ederek herbiri için ayrı hususiyetler tesbit etmek kudretini gösterememiş, bütün bu muhtelif grupları mütecanis bir heyeti içtimaiye ad ve hepsi için tek bir kanun yapmıştır.

Gerçi, bu yoldaki harekette, kültürsüz Amuru kalabalığını, kültürlü Sumer'ler seviyesine yükseltmek, siyaseten hâkim, adeden faik olan Samî'leri, akalliyetin harsile yuğurmuş akalliyeti de Samî ekseriyet içinde kaynatmak gibi bir gaye takibi hatıra gelebilir. Fakat, bu itibarla bir tasfiye ve tetabuk mecellesi olması icap eden *Hammurabi* kanunlarında nimbedevî Amuru'ların an'ane ve temayüllerine ait derin izler bulunması, böyle bir gaye takip edilmiş olması

[1] *E. Meyer*, Histoire de l'antiquité, T. III, p. 233 ve 323,

[2] *Winckler*, *Gestze Hammur*. p. 84 ve *Kohler - Peiser Hammur, Gesetz* p - 133.

ihtimalini çurütmektedir. Sumer kanunlarına nisbetle *Hammurabi* mecellesinin cezalara ait hükümlerinde görülen şiddette Amuru türelerinin kuvvetli tesirlerini seçmemek mümkün değildir.

Amuru an'ane ve telâkkileri yalnız kanunlarda değil, birinci babil devletinin teşekkülünde de çok müessir olmuştur. *Hammurabi*'nin kendisine bazan mabut *Sin*'in, bazan da Amuru'ların takdis ettiği *Dagan*'ın oğlu dediğini, güneş mabudu *Şamaş* gibi (*Karabaşlar*) yani Samî'ler üzerine yükselmiş olmasile iftihar eylediğini görüyoruz.

Hammurabi'nin bizzat kendi tarafından dikte ettirilmiş olan birtakım mektupları da bulunmuştur. Bu mektuplar, Babil hükümdarının fikirlerini, projelerini, o devrin idarî, içtimaî ve hukukî vaziyetini tebarüz ettirmek itibarile kanun mecellesi kadar ehemmiyetlidir [1].

Hammurabi'nin valilerinden birine yazmış olduğu bu mektuplar, temeli Sumer'ler tarafından kurulmuş olan devlet teşkilâtının mahiyetini, halkın hükûmete, hükûmetin halka karşı vazife ve mes'uliyetleri, hükümdar ve memurlarının umumî hizmetlerin ifası yolunda ne gibi şeylerle mukayyet olduklarını göstermek itibarile tarihî büyük bir kıymeti haizdir.

Fakat gerek bu mektuplarda ve gerek kanun mecellesinde görülen esasların Amuru Samî'lerinin dimağlarından doğmuş prensipler oldukları, birinci Babil sülâlesi devrinde orijinal yeni fikirler görülememesi, san'at hususunda da terakki şöyle dursun bilâkis bir inhitat müşahede olunmasile

[1] *Hammurabi*'nin bu mektuplarını ihtiva eden tabletler Britiş Müzeum'da mahfuzdur. Mektuplar, *Hammurabi* tarafından Sinear'ın Sumer mıntakası umumî valiliğinde bulunan *Sinidinam*'a gönderilmiştir. Bunlar, *Hammurabi* devrindeki devlet teşkilâtı ve idarî makanizma hakkında bize vüzuhlu fikirler verebilmektedir. Ayni zamanda bu mektuplarda *Hammurabi*'nin kurnaz ve dirayetli şahsiyeti de seçilmektedir. Mektuplardan *Hammurabi* zamanında Birinci Babil sülâlesi imparatorluğuna ait devlet teşkilâtının tamamile kurulmuş olduğunu, devlet reisinin en küçük işlere kadar her şeye nezaret ve her şeyle alâkadar bulunduğu da anlaşılıyor. Mektuplardan anlaşıldığına göre bu devirde vergiler aynen veya nakit *(Gümüş)* olarak alınmakta idi. Hükümdarın daimî bir ordusu vardı.

King. Letters of *Hammurabi;* transcription trad. et Comment. dans Vol-III

sabittir. Bu devirde dinî sahada bile hiçbir orjinalite, hiçbir ibda görülememektedir.

Gerçi Babilin *Marduk* mabudu, *Sippar*'ın *Şamaş* mabudu, *Borsippa*'nın *Nabu* mabudu, *Sinear*'ın eski mabutlarını ikinci sıraya attırmışlardır. Fakat bu hal, surî bir değişiklikten başka bir şey değildir. Bu devrin yaratıcılıktaki fakrı, *Marduk*'a yeni bir şekil, yeni bir üsture bile yaratılamamış olmasile sabittir. *Amuru*'lar, büyük mabutlarına, Sinear Panteonunun eski mabutlarının şekil ve mahiyetlerini, eski üsturelerini atfü isnat etmekten başka bir şey yapamamışlardır. Hattâ *Hammurabi* mecellesinin baş ve son taraflarındaki umumî Turnürler bile *Gudea* üstüvanelerinde gördüğümüz eski ve an'anevî ibarenin tekrarından ibarettir [1].

[1] *E. Meyer*, Hist-de l' antiqutié, T. III, p. 327-328

HAMMURABİ'DEN SONRA AMURU'LAR

BİRİNCİ BABİL DEVLETİNİN İNKIRAZI

Hammurabi'ye 1961 tarihinde oğlu *Şamsuiluna* (1961 - 1923) halef oldu [1]. İlk devri sükûnet içinde geçti. Fakat *Hammurabi*'nin ölümünden dokuz sene sonra Zagros dağlarından Sinear'ın münhat vadilerine birtakım akınlar başladı. Bu akını yapanlar *Kosseen*'ler de denilen Kasit'ler idiler. *Şamsuiluna* bu akınları müşkülâtla defedebildi. Fakat bu illerin bu muvaffakıyetleri muvakkat idi. İşçi köle ve aylıklı asker olarak Sinear'a girmeğe başlıyan Kasit'ler, iki asır kadar sonra Babil imparatorluğuna varis olacaklardı. Kasit'ler istilâsı, Mezopotamyada Samî *Amuru'lara* karşı umumî bir isyan çıkmasına sebep oldu. *Şamsuiluna* Sinear'ın cenup kısmında zuhur eden bu kargaşalıkları da bastırmağa ve Sumer ilini yeni baştan zaptetmeğe mecbur oldu. Ertesi sene Sumer'lerin Ur ve Uruk kalelerini yıktılar. Halkı şiddetli zulümler altında ezdiler. Fakat bütün bu şiddetler, vatanlarında kalmış olan Sumer'lerdeki millî istiklâl duygusunu boğamadı. Bir müddet sonra İsin kıralı *Damiklişu*'nun torunlarından *İlimelum*'un etrafına toplanarak yeniden bir isyan çıkardılar. (1952) Bir müddet parlak zaferler kazandılar. Samî Amuru'ları Sumer ilinden sürüp çıkardılar. Fakat *Şamsuiluna* bedevilerden aldığı yeni kuvvetlerle Sumer diyarının bir kısmını tekrar zaptetti. mukaddes Nippur şehrini zaptetti. Maamafih kat'î bir zafer kazanamadı. *İlimelum* (1952 - 1893) maiyetindeki kuvvetlerle Sinear'ın cenubuna, Basra körfezi mıntakasına çekilerek burada 1952 den 1727 ye kadar sekiz hükümdarla devam edecek olan Deniz ili Kırallığını kurdu. Bu suretle *Hammurabi*'nin kan ve ateşle Sinear'da tesis etmiş olduğu birlik ortadan kalktı. Sinear, Tekrar uzun bir zaman için ikiye bölünmüş

[1] *Şamsuiluna* arap diline göre Eşşemsü ilâhuna yani güneş Allahımızdır manasını ifade etmektedir.

oldu [1]. Bu hareket sazlık sahaya çekilen Sumer'lerin, son bir istiklâl mücadelesi idi. *Şamsuiluna*'nın halefleri devri pek sönük geçmişti. Samî'lerin ikbal yıldızı artık sönmeğe yüz tutmuştu. Babil gittikçe kuvvetten düşüyordu. 300 sene devam eden Amuru hanedanı nihayet son hükümdar *Şamsuditana* zamanında (1806-1836) Şarkî Anadoludan inen Eti (Hatti) seylâbeleri önünde tarihe gömüldü (1806) [2]. Amuru Samî'lerinin Birinci Babil devleti de daha evvel bu mıntakada kurulmuş olan diğer devletler gibi, bir aralık büyük bir kudret ve satvet kazanmış, fakat bu vaziyet pek az sürmüştür. *Hammurabi*'nin birinci halefi zamanında başlıyan ihtilâller, isyanlar bu devleti de yıprandırmış, budamış, nihayet yıkılmasını hazırlamıştır. Bu hal, Sinear halkının biribirlerine rakip unsurlardan mürekkep olması, Fırat ve Dicle arasındaki mümbit mamur sahanın şarktan, şimalden, ve garpten taşan insan kütlelerinin ihtiraslarını uyandırması gibi sebeplerle izah olunabilir.

Başlangıçtanberi Sinear'da kurulan hükûmetlerin bir müddet parladıktan sonra kolayca devrildiği; en kudretli sanılan imparatorlukların bile pek az sürebildiği görülüyor. Bu hal Sinear tarihinin son devrine yani ikinci Babil hanedanı hükümdarı [*Nabukodonosor - Nabukudur - Riuşur Buhtu nasar*] ın büyük Kalde imparatorluğunun yıkılışına (539) kadar böylece devam etmiştir. Dahilde bir vahdet olmadığı için, burada kurulan devletlerin kuvvetli düşmanlarla mücadelede sağlam bir temele istinattan mahrum olmaları, daima ayni neticeyi veriyor, temeli çürük olan bu hükûmetlerin çökmesi için kuvvetli bir zarar kâfi geliyordu.

Birinci Babil devletinin, bu devletin büyük hükümdarı *Hammurabi* devrinde, kendilerinin de mensup bulunduğu Amuru kabîlelerinin cevelangâhı olan Suriye'yi nüfuzları altında bulundurdukları muhakkaktır. Fakat bu devletin on dokuzuncu asır başlarında Mısırla münasebette bulunup bulunmadığına dair bugüne kadar kat'î bir vesika elde edilememiştir. Mısır'la Sinear arasında daha eski zamanlarda bile ticaret kervanlarının gidip geldiklerine göre, bu iki eski medeniyet merkezi arasındaki münasebetin birinci Babil devleti zamanında kesilmiş olduğunu iddia etmek için bir sebep yoktur.

[1] *King*„ *Chron*, II, p. 18

[2] *E. Meyer*„ Hist. de l' antiquité, III, p. 329-330

ETİ'LERİN SİNEAR'I İSTİLÂSI

Birinci Babil sülâlesi devri, Samî'lerin Ön Asyanın garpta Anadolu şarkta İran yaylâlarile çevrilen hilâl şeklindeki mümbit sahasında bulunan diğer unsurlara hakimiyetleri zamanı idi. Fakat, Orta Asyadan akarak İran ve Anadolu yaylâlarında, Zagros eteklerinde yurt tutmuş olan boyların, Sumer medeniyet ve servetine konmuş olan Samî'lerden bu zengin mıntakaları almak için, ovalardan vadilere inmeleri zamanı gelmişti. Samî'ler dördüncü bin sonlarındanberi bu havaliye hâkim olmak ve hakimiyetlerini devam ettirmek için sarfettikleri emeğin bütün semeresini kaybedeceklerdi.

Samî hakimiyetini yıkan Eti dalgaları 1806 tarihlerine doğru, Haleb'i zapteden Birinci *Mürsil* idaresinde Sübaro'ya ve Sinear'a akmağa başladı. Babil bu seylâbeye karşı mukavemet edemedi. Samî yığınları Eti seylâbeleri önünde kayboldular [1].

Eti'ler, bu parlak zaferlerinin nişanesi olarak Babil'de Amuru'ların Hami mabudu olan *Marduk* ile zevcesi *Şarpanit*'in heykellerini Yukarı mezopotamya'da hareket merkezi ittihaz ettikleri Hani şehrine götürdüler. [2]

Yıldırım süratli süvari kıt'alarile Sinear'a akan Eti'ler, Anadoluya yerleşmiş olan büyük kütleden ayrılmış kuvvetlerdi. Bu esnada büyük Eti kütleleri, kısmen Kızılırmak Halys, vadisinde, Karadenize giden yol üzerinde ve Kapadokya madenleri civarında, kısmen de Kilikya'da Toros-Amanos dağları mıntakasında, Toros'un demir madenleri yakınlarında ve Akdenize giden yol üzerinde yerleşmişlerdir.

Eti'lerin Sinear'a girişi, Samî Amuru'lar gibi tedrici olmamıştır. Bunlar, çalâk atları üzerinde, önüne durulmaz bir

[1] *E. Meyer*, Hist. de l' antiquité, III, p. 333

[2] Babil'i zapteden Eti'lerin zafer nişanesi olarak *Marduk* ve *Şarpanit* mabutlarına ait heykelleri Niharinanın büyük şehirlerinden Khana'ya götürmüş oldukları, bu hâdiseden 156 sene sonra yani XVI asırda Sinear'da bir hükûmet kurmuş olan Kasit'lerden ikinci Agum'un bir kitabesinden anlaşılmıştır. *Agum* bu kitabede vaktile Eti'lerin Hani'ye götürmüş oldukları Babil mabutlarının tekrar Babil'e iade edildiğini büyük bir gururla anlatmaktadır. [*King. Chron*, p, 22]

Bu kitabede bahsedilen Khana'nın Fırat boylarındaki stepte ve Habur'un cenubunda bulunan Kadîm Hana şehri olduğu muhakkaktır. Bu şehre sonraları Hanigalbat ta denilmiştir.

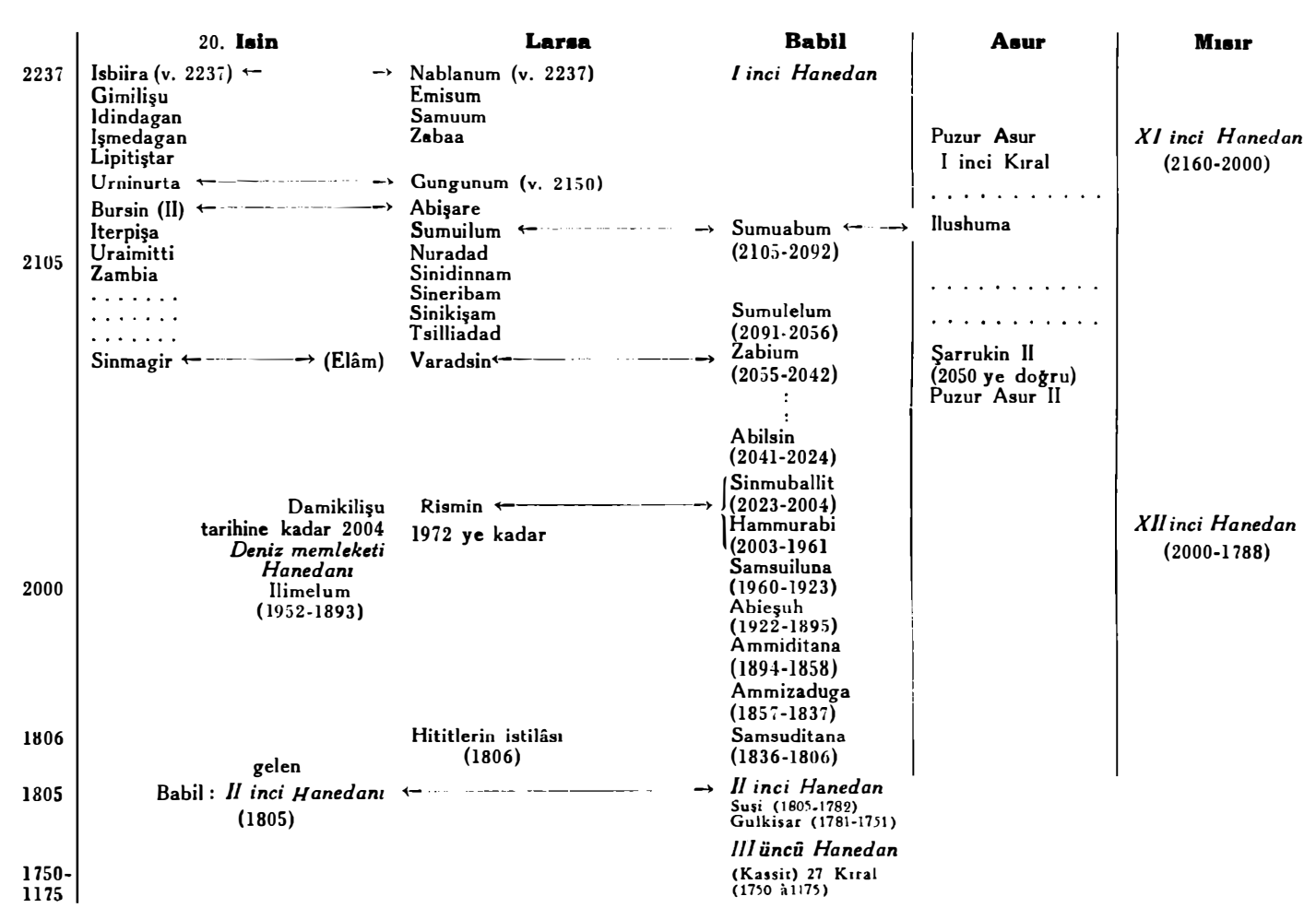
seylâbe halinde birdenbire Babil surları önüne inmiş, Samî'leri tarumar etmişlerdir. Sinear'daki Amuru'lardan bir kısmının, bilhassa orduyu teşkil edenlerin eski yurtlarına yani Fırat'ın garbine, İrak'la Suriye, arasındaki Badiye'ye çekilmiş oldukları tahmin edilebilir.

Eti'lerin Sinear'da yerleştiklerine ve buraları sureti idarelerine dair hiçbir malûmat yoktur. Eti'lerin Samî'lerin birinci Babil devletini yıktıktan sonra Sinear'ı cenuptaki Sumer'lere terkederek Anadolu'ya dönmüş oldukları zannedilmektedir. İhtimal ki Eti'li *Şamsuiluna* zamanında Basra körfezi mıntakasında Deniz ili kırallığını kurmuş olan *İlimelum*'nun halefleri tarafından vukubulan davet üzerine Sinear'a inmişlerdi. Herhalde Birinci Babil devletinin inkırazından Kasit'ler istilâsına kadar geçen yüz altmış beş senelik bir müddet zarfında Sinear'ın Deniz ili kırallarının idareleri altında kaldığı anlaşılmaktadır. [1]

Eti'lerin Sinear'ı istilâsı, iki mühim netice verdi. Eti'ler, bu istilâ münasebetile Sumer medeniyetile temasa geldiler. Sumer yazısını, Sumer mabutlarından bazılarını aldılar. İkinci netice ise Sumer'lerin bir kere daha Samî'lere galebesi oldu. Sumer'lerin bu defaki galibiyetleri Kasit'lerin 1750 tarihinde Sinear'ı istilâları tarihine kadar devam etti.

[1] İkinci Deniz ili sülâlesi denilen bu hanedan, eski ur ve Larsa kıralları sülâlesine mensup olan *İlimelum* tarafından 1952 tarihinde kurulmuş, 1602 tarihine kadar 359 sene yaşamıştır. Bu müddet zarfında bu hanedan hükûmete geçen prenslerin bir ikisinden maadasının isimleri malûmdur. Bu isimler Sumer'lere mahsus adlardır. [*E. Meyer* Hist. de l'antiquité, p. 335, 343]

Bunlardan *Gülkişar, Ekur-Ul-Ana İlti-İli* Adları, Türk samiasına yabancı gelmiyen lâfızlardır.


20. Isin
Larsa
Babil
Asur
Mısır
2237
Isbiira (v. 2237)
Gimilişu
Idindagan
Işmedagan
Lipitiştar
Nablanum (v. 2237)
Emisum
Samuum
Zabaa
I inci Hanedan
Puzur Asur
I inci Kıral
XI inci Hanedan
(2160-2000)
Urninurta
Gungunum (v. 2150)
Bursin (II)
Abişare
Iterpişa
Sumuilum
Sumuabum
(2105-2092)
Ilushuma
2105
Uraimitti
Zambia
Nuradad
Sinidinnam
Sineribam
Sinikişam
Tsilliadad
Sumulelum
(2091-2056)
Sinmagir
(Elâm)
Varadsin
Zabium
(2055-2042)
Şarrukin II
(2050 ye doğru)
Puzur Asur II
Abilsin
(2041-2024)
Damikilişu
tarihine kadar 2004
Deniz memleketi
Hanedanı
Ilimelum
(1952-1893)
Rismin
1972 ye kadar
Sinmuballit
(2023-2004)
Hammurabi
(2003-1961
XII inci Hanedan
(2000-1788)
Samsuiluna
(1960-1923)
2000
Abieşuh
(1922-1895)
Ammiditana
(1894-1858)
Ammizaduga
(1857-1837)
1806
Hititlerin istilâsı
(1806)
Samsuditana
(1836-1806)
gelen
1805
Babil : II inci Hanedanı
(1805)
II inci Hanedan
Susi (1805-1782)
Gulkisar (1781-1751)
III üncü Hanedan
1750-
1175
(Kassit) 27 Kıral
(1750 à 1175)

KASİTLER VE SİNEAR'DA KASİT KIRALLIĞI

1750 - 1175

Kasit'ler, tarihi malûm olmıyan zamanlarda, ihtimalki Sumer'lerle veya Eti'lerle beraber Orta Asya'dan gelerek Elâm'ların yukarsında, garbî İranın dağlık mıntakasında yurt tutmuşlardı. [1] Kendilerile beraber Türk adını da ilk defa tarihe tanıttıran Kasit'ler, mabutlarının *Turgü* isminde ırkî damgalarını taşıyorlardı. [2]

Kasit'lerin menşei meselesinde muhtelif nazariyeler ileri sürülmüştür. İngiliz müverrihlerinden *Hall*, bunları İndo Avrupaî denilen grupa ithal etmektedir. [*Hall (H R) The Ancient History of Near East, P. 201. London, 1913*] Bu nazariyeyi iltizam eden müelliflerden bazıları Eti'lerle akraba olan Mitani'leri de İndo-Avrupaî grupuna sokmak gayretinde bulunmuşlardır. Hattâ bunlardan Scheftelowitz, nazariyeyi ispat için Kasit'çe kelimeleri Arî asıllara irca etmek gayretile beyhude yere pek çok uğraşmıştır. *[Scheftelowitz, Z. F. vergl-Sprachwiss, 28, 1902].*

Fakat, *E. Meyer*'in de işaret ettiği gibi bu zatın Kasit'çe kelimeleri Arî asıllara irca için takip ettiği usul kabul edilecek olursa, keyfî birtakım kombinezonlar yapmak, harflerde eski İran lehçelerinde hiç görülmiyen birtakım büyük ve esaslı değişiklikler kabul etmek icap etmektedir.

Kasit'lerin, mabutlarının ve hükümdarlarının adlarında mensup oldukları ırkın millî damgasını yani Türk ismini muhafaza ettikleri meydanda iken bunların ırk ve menşelerini tayin için, keyfî nazariyeler yürütmeğe, zoraki kombinezonlar yapmağa çalışmak beyhude yere yorulmaktır. Bu

[1] Bu kavmin adı *Kassû, Kasit ve Kosse (Cosseens)* gibi muhtelif tarzda zaptedilmiştir. Akad'ça *Kaşşu* hem mabudun hem de o mabuda tapan halkın adıdır. Nasıl ki Asur'da hem mabut hem halk ismidir.

[2] *Hilprecht*, Kasit'lerin *Turgü* mabudile Eti'lerin ve Mitanî'lerin *Tarku* veya *Tarhu* mabudunun ayni şey olduklarını ispat etmek suretile bu kavimlerin bir asıldan indiklerine işaret etmektedir. *Hilprecht*, Za, VIII, p-317 ve *E. Meyer* Hist. de l'antiquité, III, p. 339

güne kadar Kasit'lere ait olmak üzere eski tabletlerde 48 kadar ad okunmuştur. Kasit'lerle Eti'lerin ve Mitani'lerin bir asıldan inmiş olduklarını teyit eden bu isimler *[Delitrsch, Sprach der Kasser. P. 20]* bugün bile Türk samiasına pek munis gelmektedir. *Kara-ındaş, Kadaşman Turgu, Gandaş, Turgü* gibi adların Türk diline ait kelimeler olduklarını her Türk tereddüt süz kabul eder.

Clay, Kasit'lere ait isimlerle Mitani'lere mahsus adlar arasında sıkı bir yakınlık bulunduğunu ispat etmek suretile bu kavimlerin bir asıldan indiklerine işaret etmiştir. [*Clay, Personal Names from.cun inscr.of the Cassite period, 36-45, 1912]* Her halde *E, Meyer*'in dediği gibi Kasit'lerin Samî veya - bu müelliflerin kastettikleri manada - İndo Avrupaî denilen kavimlerden olmadıkları muhakkaktır. *[E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, P. 338]* Kasit'lere Mitani'lere ait bazı mabut adlarile ismi hasların Ahemeniş hükümdarı *Daryüs*'ün mensup bulunduğu kabîle lehçesine yakın olması bu kabîlelerle Kasit'lerin ve mitani'lerin komşu bulunmalarile pek güzel izah olunabilir. *[A. Moret, Des clans aux empires, P. 273]* (Şekil 222, 223)

Kasit'ler Sinear tarihine Birinci Babil devleti hükümdarlarından *Şamsuiluna* zamanında (1960 - 1923) karışmışlardır. Bunları evvelce Babil'in Samî hükümdarına karşı Sumer'lerden Ur kıralı *Rim Sin*'in müttefiki olarak görüyoruz. Bu tarihten itibaren Kasit'ler, o zamanlar pek makbul olan atlarını satmak için veya aylıklı asker ve işçi olarak Sinear'a girip çıkmağa başlamışlardır. Bu esnada Zagros eteklerine doğru uzanan Dicle ovasında gördükleri servet ve umranın hırslarını tahrik etmemesi mümkün değildi. Nihayet, bu mıntakalara hâkim olan Deniz ili kırallığının düşkün bir zamanında ve Milâttan önceki 1750 tarihinde *Gandaş* adlı başbuğlarının idaresi altında Sinear'ı istilâ ettiler. Deniz ili kırallığını da Bahreyne sürdüler.

Kasit'ler [1] fatih bir kavimdi. Sinear'ı kuvvetle almış,

[1) Asur'lara ait kitabelerde yani Kasit'lerin Sinear'daki siyasî mevcudiyetleri tarihe karıştıktan birkaç asır sonra Asur kıralı *Senacherib (Sin-Achê-İrba)* nın 705 tarihinde vukubulan bir seferi münasebetile Zagros dağlarının vahşi mıntakalarında sakin ve son derece muharip *Kassu* adlı bir kavimden bahsedilmektedir. Yunan müverrihleri de daha muahhar devirlerde Ekbatan (*Hemedan*) ile Babil arasındaki yol üzerinde yani ayni mıntakalarda muharip Kasit kabîlelerinin oturduklarını kaydetmişlerdir. İranın Ahameniş hükümdarları kış mevsiminde Ekbatandan Babile indikleri zaman arazilerinden geçtikleri Kasit'lere hakkı mürur



Şekil: 222 — Kasitler devrine ait bir Kudurru mabutlar ve mabudeleri temsil eden hayvanlar görülmektedir.

Kardunias adını verdikleri [1] Sumer-Akad elinde hâkim zümreyi teşkil etmişlerdi. Fakat zaman geçtikçe bunlarda Sinear'ın dilini ve dinini aldılar. Devletlerine merkez yaptıkları Babil'in büyük mabudu *Marduk* bunların da Hami mabudu oldu. *Gandaş* (1750-1735)den sonraki Kasit hükümdarlarının altıncısı olan İkinci *Agum* (*Ağam?*) a ait bir kitabenin Sumer ve Asur dillerile yazılmış bir kopyası Asur kıral-larından *Asurbanipal*'in kütüphanesinde bulunmuştur [2]. Bu kopya asıl metnin Sumer dili ile yazılmış olduğunu göstermektedir. Bu kitabe saye-



Şekil 223 — Kasitler devrine ait bir Kudurru burada mabutların ve mabutları temsil eden hayvanlar görülmektedir.

olarak bir çok hediyeler takdimine mecbur oluyorlardı. Makedonyalı *İskender* bile bunları ancak muvakkaten itaat altına alabilmişti. Asur kitabelerindeki kayit Kasit'lerle Kassu'ları ayırt eder gibi görünüyorsa da Kassu'ların eski yurtlarında kalmış Kasit'ler olması ihtimali daha kuvvetli sayılabilir.

[1] *Kardunias* isminin mabut Dunias hisarı manasını ifade ettiği tahmin ediliyor.

[2] İkinci *Agum* bu kitabede hem kendisini hem Sumer-Akad, hem de *Kardunias* kıralı unvanlarile anılmaktadır. *Agum* adile Orhun kitabelerindeki *Açum* [*Thomsen, Inscription de l'Orkhon p-101*] lâfzı arasındaki müşabehet şayanı tetkiktir.

sinde İkinci *Agum* devri ile ondan evvelki Kasit kırallarının isimlerini biliyoruz. Fakat İkinci *Agum*'dan sonra yani takriben 1650 senesinden itibaren Kasit'ler tarihinde uzun bir karanlık devir başlamaktadır. 350 senesine kadar süren bu karanlık devri tenvir edecek bir vesika bulunamamıştır. Sinear'ın ve Kasit'lerin muahhar devirlerine ait malûmat ancak 1450 tarihinden itibaren Kasit kıralı *Karandaş* ile başlamaktadır [1].

Karandaş (1450-1415) den sonra gelen Kasit kırallarından *Tellül*, *Amerna* mektuplarından adlarını öğrendiğimiz hükümdarlar, Birinci *Kadaşmankharbe* (1515-1390) İkinci *Burnaburiyaşh* (1390-1351), Üçüncü *Gurigalzu* (1344-1323)ü Birinci *Kardaşman Turgu* (1296-1280) ve *Kadaşman-Enlil* (1280-1251 dir [2].

Bu sonuncu prensten sonra Üçüncü *Kaştiligaş* (1251-1244) ve *Adadşumnasır* (1234-1205) adlı prensler iktidar mevkiinde bulunmuşlardır.

Eski Babil İmparatorluğuna varis olan Kasit'ler bu imparatorluğun Sinear haricindeki ülkelerine ve bu arada Suriyeye hâkim olmak hırsını beslememiş, buraları Mısır firavunlarına bırakmışlardır. *Kadaşmankharbe*'den itibaren firavunlarla Kasit kıralları arasında dostane bir münasebet başlamıştı. Bu münasebeti bir kat daha kuvvetlendirmek için, Firavun Üçüncü *Amenophis* (1405-1370) evvelâ *Kadaşmankharbe*'nin hemşiresile evlenmiş, sonrada kızını almak istemiştir. Buna mukabil Kasit kıralı da Firavunun kızile izdivaç arzusunu göstermiştir [3].

Tellül Amerna'da bulunan arşivler arasında Kasit kıralları tarafından firavunlara gönderilmiş olan bir mektup bulunmuştur. Bu mektuplar, o asırlarda Mısırla Babil arasındaki münasebetin esas hatlarını çizmeğe müsaittir. Bunlardan *Gurigalzu*'nun *Horemheli* (1345-1320)de yazdığı mektup [4] bu noktai nazardan pek ehemmiyetlidir. Bu mektuplar ayni zamanda bu asırlara Karduniaş (*Sinear*) ile Mısır arasında ticarî münasebetin de ilerlemiş olduğunu, ticaret kervanlarının sık sık Iraktan Mısıra gidip geldiklerini, Palestin'deki Kenanî'lerin bazan bu kervanları yağma ettiklerini öğretmektedir [5]. (Şekil: 224, 225)

[1] *E. Meyer* Hist de l'antiquité, III, p. 342

[2] Bu kıralların saltanatları müddetini gösteren tarihlerin hepsi takribidir,

[3] *Vinckler*, Lettre, 4 ve *A. Moret*, Des dans ause empirs p-333

[4] *Vinckler*, Lettre 7

[5] *Hall, (H. R.)* The Ancient History of Near East, p. 261 London 1913



Şekil 224 — *Kurigalzu* II. nin oğlu *Nazi Maraddah (takriben Milâttan önce 1330 tarihlerine doğru)* ait bir Kudurru.



Şekil 225 — Kasit kıralı ikinci *Kurigalzu*'nun oğlu *Nuzi Maraddah (Milâttan önce 1300 tarihlerine doğru)* tarafından Babil'deki Marduk Mabedine vuku bulan bir vakfa ait Kudurru

Kasit'ler Suriyeyi firavunlara bırakmakla beraber Yukarı Mezopotamyayı ve bu mıntakadaki küçük Asur Kırallığını kendi nüfuzları altında bulundurmak istiyorlardı. Mısır firavununun Asur prensi ile muhabere ettiğini haber alan Kasit kıralı *Burnaburiaş* firavuna yazdığı bir mektupta,kendisinin metbuluk hukukuna tecavüz edildiğinden şikâyet etmekte, Asur prensinin kendi tâbii olduğunu hatırlatarak onun tarafından vukubulacak herhangi bir teklifin reddedilmesini istemektedir. Fakat (*El-Amerna*)arşivleri arasında bulunan Asur prensine ait bir ariza, Kasit kıralının şikâyetine rağmen, firavunun Asur' lularla bir muahede aktetmiş olduğunu göstermektedir. (*El-Amerna*)mektupları, hem on sekizinci sülâle firavunlarının hem de Kasit kıralının takip ettikleri haricî siyasetinin iç yüzünü göstermek itibarile ehemmiyeti haizdir. Kasit hükümdarları firavunu metbu tanıyan Kenan kıralının Mısır aleyhindeki bir ittifak akti teklifini ret ve bunu açıkça firavuna iş'ar ettiği halde [1], firavun dördüncü (*Aménophis*) (1370-1350) bir taraftan Kasit'lerle samimî müttefik görünürken diğer taraftan Kasit'leri metbu tanıyan, fakat onları yıkmak fırsatını arıyan Asur prenslerile gizli ittifak yapmakta hiç bir beis görmemektedir. Kasit kırallarının bu mertçe hareketlerinde mensup oldukları ırkın yüksek seciyesi göze çarpmaktadır.

Kasit'lerin Sinear'ı istilâsından (1750) kırk sene sonra (1710) İkesus'lar da Mısırı istilâ ettiler. Bu iki mühim istilâ, Milâttan önceki on sekizinci asır ortalarından on yedinci asrın başlarına kadar olan müddet zarfında Ön Asyanın büyük bir hercümerç devresi geçirmiş olduğunu göstermektedir.

Orta Asyalı kavimlerle Samî'lerin çarpışmalarından doğan bu hercümerç nihayet Samî'lerin Orta Asyalılara inkiyadile neticelendi. Kasit'ler, Mezopotamyadaki Samî'lere, Mitani'ler Şimalî Suriyedekilere, İkesus'lar ise Suriyenin diğer kısımlarile Baltık ve Sina havalisinde bulunanlara hâkim

[1] *El - Amerna* arşivleri arasında bulunan ve Kasit kıralı *Burnaburiaş* tarafından firavun dördüncü Amenophis'e gönderilmiş olan bir mektupta şu satırlar okunuyor: «Babam *Gurigalzu* zamanında Kenan kıralı kendisine gönderdiği bir elçi vasıtasile Karmişhbat şehrine girelim ve beraber firavunun üzerine yürüyelim, teklifinde bulunmuştu. Fakat babam kendisine o zaman şu cevabı göndermişti: Benimle anlaşmak fikrinden vazgeç! Mısır kıralına düşmanlık etmek istiyorsan kendine başka bir müttefik bul! Ben, firavunun üzerine yürüyemem, onun memleketini garet edemem. O, benim müttefkimdir.» [*Vinckler, Lettres*, 7]



Şekil 226 — Milâttan önce 1144 — 1130 tarihlerine doğru hüküm sürmüş olan Kasit (Kasseen) kıralı *Melişihu*'ya ait bir Kudurru. *Ramman - Şüm - Üşür*'ün oğlu olan bu hükümdar bu Kudurru'yu *Marduk - Pal - İdina* isminde birine vermiştir.

oldular. Bu hakimiyet, Orta Asyalı Brakisefaller'le Arap yarım adasından gelen Dolikosefallerin geniş bir sahada sıkı bir surette karışıp kaynaşmalarını intaç eyledi.

Son zamanlarda Kasit kıral larından *Karandaş* (*1450-1415 tarihleri arasın*)a ait keşfolunan bir tabletin Sumer dili ile yazılmış olması dikkate şayandır [1]. Bu kitabe gösteriyor ki Samî Asurî'lerin bütün gayretlerine rağmen Sumer dili Sinear'daki hakimiyetini tamamile kaybetmemiş, bunca tegallüplere rağmen mukaddes dil olarak yaşamıştır. Kasit'ler, boğu-



Şekil 227 — Kudurru. Kasit kıralı ikinci *Melişipak (1208-1188 arasında hükümran)* kızını mabudeye takdim ediyor.

lamıyan Sumer dilini tekrar canlandırdıktan başka Samî Asurî'lere ait izleri de ortadan kaldırmışlardır. Kasit'lerin muahhar devirlerine ait vesikalarda Asurî'lere mahsus Samî adların ortadan kalkmış olduğu görülüyor. Bu vesikalarda Sumer adları arasında ancak Kasit'lere, Elâm'lara ve Eti'lere mahsus isimlere tesadüf olunur.

[1] *Karandaş* bu kitabesinde kendisini «Kudretli kıral, Babil Hükümdarı, Sumer-Akad kıralı, Kasit'ler Hakanı, *Karduniyaş* Hanı gibi unvanlarla tavsif etmektedir. [*E. Meyer*, Hist. de l'antiquité. III. p. 345]

Kasit'ler, Birinci Babil devleti zamanında ve inhitata yüz tutan Sumer heykeltraşlığına, kabarmacılığına büyük bir inkişaf vermişlerdir. Bu san'atin Kasit'ler devrini temayüz ettiren örnekleri, Kudurru'lardır.

Kudurru, tepeleri kavis vari veya büyük bir galat şeklinde küçük sitellere denilir. Kudurru'lar Kasit'lerden evvel de vardı. Fakat bunların tekmili Kasit'ler devrinde olmuştur.

Kasit hükümdarlarından biri, herhangi bir adama teveccüh göstermek istediği zaman bir takım şerait dairesinde ona bir arazi, bir malikâne ihsan ederdi. Bu suretle bir kendisine bir arazi verilen adam, ayni zamanda bir takım hukukî vazifeler de almış olurdu. Hükümdar bu hukuk ve vazifeleri, yani arazinin ne gibi şartlar dairesinde verilmiş olduğunu taş levhalar üzerine hakkettirirdi. İşte bu taş levhalar Kudurru'ları teşkil ederler. Kudurru'ların ahkâmının muhafazası, mabutların siyanetlerine mevdu idi. Bunun içindir ki Kudurru'larda ferman hükümlerine riayet edenlere ilâhların yardımları, riayetsizlik gösterenlere de kahır ve gazapları niyaz edilmektedir. Kudurru'ların en güzel örnekleri Sus hafriyatında bulunmuşlardır. Anlaşıldığına göre bunlar, vaktile Sinear'dan harp ganimeti olarak Elâm'a götürülmüşlerdir.

KASİT KIRALLIĞININ İNKIRAZINDAN İKİNCİ BABİL İMPARATORLUĞUNUN TEŞEKKÜLÜNE KADAR SİNEAR

Beş asırdan fazla bir müddet*(1750-1145)* Sinear'a hâkim olan Kasit Kırallığının inkırazından sonra memleket Paşhe ve İsin denilen yerli dördüncü bir sülâleye geçti. Marduk (*Ahié-Erba?*) tarafından 1175 tarihlerine doğru kurulan bu hanedan 1110 tarihlerine yani 65 sene kadar Sinear'a hâkim oldular.. Bu arada Birinci *Nabukodonosor* 1148 den 1125 tarihine kadar Sinear'a hâkim oldu. Bu hanedandan sonra Sinear, bir hercümerç devresi geçirdi. Cenuptaki deniz memleketi kırallarından üçü 1051 den 1031 e kadar bütün Sinear'a hâkim oldular. Bunlardan sonra Sinear Bazi adlı bir sülâleye geçti. Bu sülâleden gelen üç hükümdar 1030 den 1011 e kadar hükûmet sürdüler. Sinear'ı istilâ eden Elâmlar, 1011 tarihinde bu hanedana nihayet verdiler. Fakat Elâmlar Sinear'da ancak 1010 dan 1005 tarihine kadar durabildiler. Dahilî bir isyan bunları memleketten çıkardı [1]. Bu suretle Dördüncü Paşe sülâlesinden bu son zamana kadar Babildeki. 6, 7 ve 8 inci hanedanlar hüküm sürmüştür. Sinear, 1004 ten 748 e kadar Elâm'ları kovan yerli sekizinci sülâle prensleri idaresi altında kaldı. Fıratın garbinden Lübnan eteklerine kadar uzıyan saha ya yayılmış olan Brakisefal Aramî'lere mensup boylardan bir grup, Milâttan önceki sekizinci asırda Sinear'a girerek hâkimiyeti aldı. IX uncu sülâleyi teşkil eden bu hanedandan *Nabonasar*, 748 den 734 e kadar hükümran oldu. Fakat bu asır başlarından itibaren Sinear'ı istilâ emelini gütmeğe başlıyan Asur'lular, evvelki kırallar gibi, Aramî prenslerile de devamlı bir mücadeleye başladılar.

Asur kırallarından üçüncü *Tiglatpalasar* (*Tükülti-Apal-Eşara*) zamanından (*745-727*) den itibaren şiddetlenen bu mücadele devam etti. 700 tarihlerine doğru Aramî kıralı *Meradaş Baladan* (*700-691*), Asur kıralı *Sargon* (*Şarrükin*) (*722-705*) ve halefi *Sénachrib* (*705-681*) devirlerinde de müdafaaya devam etti. Fakat müthiş *Sénachrib* nihayet bu Aramî prensini mağlûp ederek bütün Sinear'ı istilâya muvaffak oldu. Eski Sumer'ler memleketi, son

[1] *E. Meyer*, Histoire de l'antiquité. III, p. 35-Paris, 1920

Asur İmparatoru *Şinşarişkun* zamanına (*620-612*) kadar Asur İmparatorluğunun bir vilâyeti halinde idare edildi. Fakat Babil Prensi *Nabopolassar* (*626-605*) idaresinde Asur İmparatorluğu aleyhine teşekkül eden müttehideye giren Sinear'lılar, nihayet memleketlerini kurtardılar [1]. *Nabopolassar* sülâlesi



Şekil 228 - İkmal edilmemiş bir Kudurru.



Şekil 229 — İkmal edilmemiş bir Kudurru.

buradda 539 dan 626 ya kadar devam eden İkinci Babil İmparatorluğunu kurdular. Sinear Bu imparatorluk zamanında son sevketli devrini yaşadı.

[1] *René Grousset*, Histoire de l'Asie, I, p.10 ve 303. Paris, 1921

MİLÂTTAN ÖNCEKİ İKİNCİ BİN BAŞINDA ÖN ASYADA

SAMÎLER - ORTA ASYALILAR REKABETİ

Milâttan önceki ikinci bin başlarında Kasit'lerin, Mitanî'lerin, Eti'lerin Ön Asya tarihinde faal rol oynamağa başlamaları, *Hammurabi* devrinde, Anadoluya, Palestin'e, İran eteklerine doğru genişlemek istidadını gösteren Samî İmparatorluğuna bir hat tayin etmişti. Samîler, *Hammurabi* devrinde Akdenize serbestçe çıkabilmek için askerlerini, tacirlerini Toros madenlerine, Kilikya limanlarına doğru sevketmiş oldukları anlaşılıyor. Hafriyat, Amuru'ların Birinci Babil devletinin Kapadokya madenlerini, Kızılırmak yolunu elde etmek, ihtirasını beslediklerini göstermektedir [1].

Eti'lerin Anadoluda kuvvetli bir devlet kurmaları, Samî'lerin bütün ihtiraslarına set çekmiş oldu. Eti'lere, Samî'ler'e Avrupa yolunu kapıyarak onları evvelâ Sinear'a soktukları, sonra da burada devlet sıfatile varlıklarına nihayet verdiler. Eti'lerin Babil devletine indirdikleri darbenin aksi tesiri, Samî'ler'i Mısır hudutlarına doğru atmış oldu. Mısırı istilâ eden İkesus kafilelerinin bu Samî gruplardan bir kısmını beraber sürüklemiş oldukları anlaşılıyor.

Üçüncü bin sonlarında Mezopotamyaya, Suriyeye, Palestine yayılan Sinear'da bir devlet kurmuş olan Samî'ler, eğer şarkta Elâm'lar, Diyala mıntakasında Lülübi'ler, Zagrus havalisinde Kasit'ler şimalde Mitanî'ler, garpte de Eti'lerle ihata edilmiş olsalardı; *Hammurabi* devrindeki inkişaflarına nazaran; şarka, şimale ve garbe doğru yayılarak İran içlerine, Karadeniz ve Akdeniz sahillerine, Boğaziçi kıyılarına, buralardan da ihtimal ki Avrupaya doğru yayılmak istidadında bulunuyorlardı [2].

---

[1] *Chantre*, Mission en Capadoce, 1898. ve G. Contenau, Trente tabletles Capadociennes, Paris, 1919

[2] *Moret*, Rois et dieux d'égypte, p. 51-55. Paris 1911

Fakat Samî'lerin ikinci bin başlarında göstermiş oldukları bu istilâ heyecanının kopardığı dalgalar, Orta Asyalıların kurdukları sarsılmaz setlere çarparak parçalanmış dağılmıştır. Buna mukabil, bu setleri kuranlar, ileri doğru yayılarak Ön Asyayı kaplamış Samî'leri hakimiyetleri altına almışlardır. Samî'ler, tarih sahnesine çıktıkları zamanlarda göstermiş oldukları istilâ ve inkişaf heyecanını bir daha izhar edebilmek için iki bin altı yüz sene sonra Hicazda beliren islâm dininin vereceği hayatiyet ve heyecan devresini beklemeğe mecbur olmuşlardır.

YUKARI MEZOPOTAMYA'DA SUBARİ'LER

ÖN ASUR'LULAR

Milâttan önceki üçüncü bin içinde Sinear'ın şimalinde Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki saha, Asya'nın yüksek memleketleri halkına ve bilhassa Eti'lere yakın akraba olan birçok kabileler tarafından işgal ediliyordu. Eski Sinear'lılar, üst taraflarında yaşıyan bu kabilelerin hepsine birden *Subari*, bunlarla meşgul olan mıntakaya da *Subartu* adını veriyorlardı [1]. Bu mıntaka Arkaik devirdenberi Orta Asya'dan inen Subari'lerle Arabistan'dan çıkan Samî'ler arasında bir çarpışma ve kaynaşma yeri olmuştur.

Subartu'nun Fırat ve Dicle arasındaki kısmı, susuz, otsuz, geniş bir çöldür. Bu çöl, Fırattan sonra da bu suretle devam ederek Arabistan'a kadar uzanır. Çöl kısmının çakıllı toprakları üzerinde ot, ancak yağmurlardan sonra görülebilir. Fakat, bu sahanın Fırat nehrine güzergâh olan mıntakasile Dicle ve Habur nehirleri etrafı münbit ve her türlü ziraate müsaittir. Münbit arazi, Fırat'ın iki tarafında dar bir şirit halindedir. Dicle ve Habur nehirleri etrafında ise daha geniş ve ziraate daha elverişlidir. Ziraate elverişli topraklar Habur'un kaynakları mıntakasında genişler, garbe doğru uzanır, Fırat'ın ötesine geçerek Amanos'a kadar gider. Fakat, bu imtidat esnasında mümbit saha, yeryer kısır veya otlu steplerle karşılaşır ve kesilir.

Orta Asya'dan Ön Sumer'lerle veya Eti'lerle birlikte gelmiş oldukları tahmin edilen Subari'ler, ilk devirlerde tıpkı Sumer'ler gibi ayrı ayrı Beyler idaresinde küçük küçük hükûmetlere bölünmüşlerdi. Yani Orta Asya'da olduğu gibi burada da her boy kendi başbuğu idaresi altında yaşıyordu. Fakat, müteakip asırlara ait Babil kitabelerinden Subartu

[1] *Ungnad*, Unters-Zund-Urk. aus Dilbat, (*Beitr. Z. Assyr, VI,5*) P 16 et suiv.

kıralının Elâm, Akad ve Amuru memleketi kırallarile beraber ve ayni seviyede gösterilmiş olmasına nazaran, sonraları boy Beylerinden birinin diğer boy'ları da idaresi altında toplıyarak tek ve kuvvetli bir hükûmet kurmuş olduğu anlaşılıyor [1]. Subari'lerin bu kuvvetli devrinde Sinear tarihinde ismi pek çok geçen Ma'er şehrinin de bunlara ait olduğu kabul olunabilir.

Milâttan önceki üçüncü bin içinde Subartu'da müstakil veya Sinear kırallarına tâbi olarak yaşıyan hükûmetlerden en ehemmiyetlisi Fırat üzerinde ve Habur'un bu nehir ile birleştiği noktanın alt tarafındaki Khana *(Han?)* hükûmeti idi. Bu hükûmetin merkezi olan Tirka (*Turk ?*) sitesindeki devlet teşkilâtı ve içtimaî hayat, aynile Sinear'daki Sumer şehirlerine benziyordu. Bu şehir halkına aitolup hafriyat neticesinde elde edilen birçok ticarî mukavelelerin tetkiki bu kanaati vermektedir. Tirka kırallarından ekserisinin vesikalarda görülen adları, Subartu'nun eski halkına yani Orta Asyalılara mahsus isimlerdir [2].

Dicle mıntakasında ise Adem (*Physkos*) üzerinde *Harri* veya *Hüşitü* prensliği vardı. Bu prensliğin Sumer'lerden ve Ur sülâlesi hükümdarlarından *Dunji Şulgi* zamanında (*2332-2274*) Ur kırallığını metbu tanıdığını gösteren tabletler bulunmuştur. Bilâhare bunlara *Pühia* adlı bir kıral, harabesi hâlâ bu mıntakada görülen bir saray yaptırmıştır [3]. Daha şimalde bugünkü Kerkük havalisinde de *Ganhar* ve *Malgû* prenslikleri bulunuyordu. *Ganhar* prensliğinin merkezi *Arbel (Erbil)*, *Malgû* prensliğinin merkezi de Ninova idi. Dicle üzerinde bulunan ve sonraları bütün Subartu'ya adını verecek olan Asir veya Asür şehri de bu namdaki prenslik merkezini teşkil ediyordu [4]. Diclenin sol kıyısında

[1] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, p. 289.

[2] » » , » » » , p. 289.

[3] *E. Meyer*, Histoire de l'antiquité, III, p. 286.

[4] Çivi yazılı tabletlerde Asur adı Asir ve Asür gibi iki şekilde yazılı görülmektedir. Asur, hem şehrin hem de bu şehir mabudunun adı idi. Bazı müellifler Asur ismini Samî bir asla irca etmek gayretine düşmüş, bu lâfzı bilâhare adını Amuru'lardan bir kabîleye vermiş olan Palestindeki Aser veya Amurular mabudunun tecessüt ettiği mukaddes kazığın adı olan *Aserâ (Asrat)* ile münasebettar göstermeğe çalışmışlardır. Fakat *E. Meyer*'in tasrih ettiği gibi (*E. Meyer, Hist. de l'antique. III, p. 292*), *Asir* yeya *Asür* lâfızları Samî bir kelime değildir. Esasen Amuru'ların

şimalde sarp bir mıntaka ile çevrili bir vahada bulunan Asur şehri, Subari boylarından olup sonraları Balih mıntakasında [1] bir hükûmet kurduklarını bildiğimiz Mitanî'lerin cetleri tarafından tesis olunmuştu.

Asur şehrinin hangi asırda kurulduğu malûm değildir. Fakat keşfedilen çivi yazılı kitaberden bu şehrin Milâttan önceki üçüncü binin ikinci yarısında Sinear'a hükmeden Ur hanedanından *İbi - Sin* (*2258 2237*) zamanında mevcut olduğu ve yerli bir Patesi tarafından idare edildiği anlaşılıyor[2]. (Şekil 230)

Irak mıntakasına gelmelerinden ve birinci Babil devletinin kurulmasından çok zaman evvel, Asur şehrinin mevcut olduğu muhakkaktır. Milâttan önceki üçüncü bin ortalarında bu havalide hüküm sürmüş olan *Ari - Sen (Er - Sen?)* adlı bir kırala ait olan ve son zamanlarda bulunan bakırdan mamul ve mabut *Nergal*'e ithaf edilmiş bir tablet o zamanlarda bu havali halkının münhasıran Mitanî'lerle akraba olan boylardan mürekkep olduklarını göstermektedir. *E. Meyer (Hist. de l'antique. III, p. 289)* *Ari - Sen* adının da Mitanî'lere mahsus isimlerden olduğunu tasrih etmektedir.

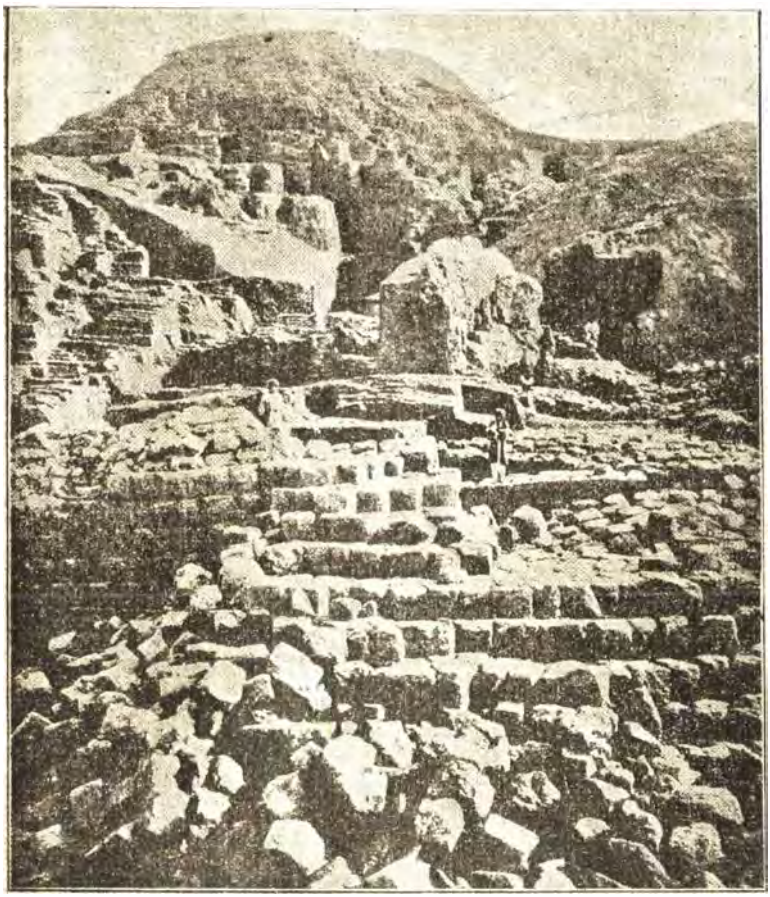
Orta Asyalı kavimlerle meskûn olan ve Samî'ler gelmeden evvel kurulmuş bulunan bir şehrin ve o şehir mabudunun Samî olmadığı malûm olan adını Samî bir asla ircaa çalışmaktan ise bu aslı Orta Asyanın ana dilinde aramak daha doğru olacaktır. Türkçede isramak, beslemek, korumak, isramiş te zapt, idare ve himaye manalarına (*Cağataj Lûgati. 12, 1. S. 11)* geldiğine göre *Asir* himaye eden, ve koruyan demek olur ki bu mabuda verilecek en muvafık bir isimdir. Esasen bidayette *Asir* mabudun ismi iken sonraları mabudun bulundnğu şehre de ıtlâk edilmiştir.

[1] Bakteriyan da Belh, Orta Asya'da Balık şeklinde görülen bu isim, şehir manasını ifade eder.

[2] Asur şehrinin eskiliği ve ilk Asur'luların ırki meselesi, Anadolu'nun Kapadokya mıntakasında eski Nazara (*şimdiki Kayseri*) ve Kültepe'de keşfedilen çivi yazılı tabletler okunduktan sonra, kat'i surette anlaşılmıştır. (*G. Contenau, Trente tablettes Capadociennes, Paris, 1919*). Bu tabletlerdeki yazı ve dil, yazıldıkları mahallere ait hususiyetler bertaraf edilirse, eski Sinear yazı ve lehçesidir. Muhteviyatları da iktısadî hayata ait birtakım mukavelelerden ibarettir. Mahallî hususiyetler, tabletlere basılmış olan mühürlere aittir. *(Chantre, Hist. en Capadociennes, 1808).*

Bu tabletlerde Asur tarihini alâkadar eden şey, bunlardaki isimlerden ikisinin *Asir* ve *Asür* (*tabletlerde her iki şekil de vardır*) lâfzile birleştirilmiş olmasıdır. Bu bize, o iki adın Asur'lu iki adama ait bulunduğunu ve o tarihte Asur şehrinin mevcut olduğunu anlatıyor. Tabletlerdeki diğer isimler ise Subari boylarına yani Eti'lerle akraba olan kavimlere mahsus adlardır. Tabletlerdeki tarihler, bugün bize meçhul olan bir takvime aittir. Maamafih tabletlerde Asur şehrinde hüküm süren Patesinin kaçıncı senei devriyesinde yazıldıklarına dair de ayrıca kayıtlar vardır. *(E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 297-294).* Bu tabletler okunduktan

Samî'ler ***Subartu***'ya Milâttan önceki üçüncü binin ikinci yarısında birleşmeğe başlamışlardır. Bunlar Sinear'a olduğu gibi buraya da evvelâ işçi olarak girmiş, şehirlere yerleşmeğe başlamışlardır. Göçebe Samî klânlarının Dicle boylarına doğru ilerlemeleri daha sonra vukua gelmiştir.



Şekil 230 — Asur *(Kal'atül - Şergat)* şehri harabesi.

sonra şu iki netice elde edilmişti. 1— Tabletler yazıldığı zaman Asur şehri mevcut idi. Bu şehir merkez olmak üzere bir de Asur prensliği bulunuyordu. Buranın halkı Eti'lere akraba olan bir kavim olan Mitani'lerle ayni boydan iniyorlardı. Tabletlerden birinde bulunan Ur kıralı *İbi-Sin*'e ait mühür, bunların ne zaman yazılmış olduklarını göstermek-

Samî'lerin birinci *Sargon* devrinde (*takriben 2725*), *Subartu*'da koloniler tesis etmiş oldukları iddiasında fazla bir mübalâga görülmektedir. Bugün de olduğu gibi o zamanlarda da Akad İlinde veya Fıratın garbinde dolaşan Göçebe Samî klân'lar, bazı mevsimlerde sürülerini otlatmak için Fıratın yukarılarına doğru sokulmuş olabilirler. Fakat, mevsim geçince bunların da tekrar eski yerlerine dönmüş olacakları tabiîdir. Her halde Samî'lerin *Sargon* devrinde *Subartu*'da koloniler kurmuş olmalarına ihtimal verdirecek hiçbir vesika yoktur. Samî'ler, ancak Akad kırallığını yıkan Sumer'lerin dördüncü *Uruk* sülâlesi tarafından tazyik görmeğe başladıkları zamandan sonradır ki Akad mıntakasından şimale doğru çekilmeğe başlamışlardır. Bu hâdise ise, üçüncü bin ortalarına doğru (*takriben 2540*) vukua gelmiştir. Bu tarihten itibaren yurt bulmak üzere şimale yayılan Samî'ler, tedricen *Subari* Mitani'leri tarafından kurulmuş olan Asur şehri mıntakasında da yerleşmeğe başlamışlardır.

Samî'ler geldiği zaman Asur'da *Subari*'lerden Mitani'lerin ecdadı olan boylar tarafından kurulmuş bir Patesilik bulunuyordu. Asur Patesileri, sonraları civar beylikleri de idareleri altında toplıyarak kuvvetli bir Asur kırallığı kurmuşlardır. Bidayette mülteci sıfatile bu havaliye girmiş olan Samî klânlar, zaman geçtikçe ve bilhassa birinci Babil devleti devrinde ve onların inkırazından sonra Amuru kabîleleri-

tedir. *İbi-Sin* Milâttan evvel 2258-2237 tarihleri arasında hüküm sürdüğüne göre tabletlerin üçüncü binin ikinci yarısına ait olmaları tabiidir. Bu tarihte Asur şehrinin bir hükûmet merkezi bulunmasına nazaran kurulması zamanının daha çok evvel olacağı tahmin edilebilir.

Bu tabletlerin Mezopotamya'dan Kapapokya'ya ne suretle gittiği meselesi bugüne kadar halledilememiştir. Bu zamanlarda Sinear kırallarının Anadolu'ya askerî bir harekette bulunmuş olduklarına dair hiç bir vesika olmadığına göre, Tabletleri Kapadokya'ya ticaret kafilelerinin getirmiş olmalarına hükmetmek icap etmektedir. Anlaşıldığına göre Sinear kırallığı üçüncü binin ikinci yarısında Anadolu ile ticarî münasebette bulunuyordu. Bunları metbu tanıyan Asur Patesiliği vatandaşları da bu vaziyetten istifade etmekte ihmal göstermemişler, o devirde merkezi Anadolu'nun en ticaretgâh bir şehri olan Nazara (*Kayseri*) şehri ile ticarî münasebata girişmişlerdir. Erciş eteklerinde çiviyazılı tabletler bulunmasından Sinear devletinin Kapadokya'da Koloni'ler kurmuş olması neticesini çıkarmak istiyenler varsa da (*A. Moret, des clans aux empires, p. 281*), başka vesikalar elde edilmedikçe yalnız bu tabletlere istinaden böyle bir hüküm vermek doğru sayılamaz.

nin de inzimamile pek ziyade çoğalmış, nihayet bu mıntakalarda Samî dil galebe etmeğe başlamıştır.

Görülüyor ki son asra kadar munhasıran Samî'lerden ibaret zannedilen ve tarihte Asur'lular adile anılan kavim, hakikat halde Orta Asyalı *Subari* boylarile Akad ve Amuru Samî'lerinin karışıp kaynaşmalarından doğmuş melez bir kavimdir [1]. Bu kavim, çevik, savaşçı, sert ve bütün manasile asker, boyları orta, bedenleri tıknaz, adaleleri kuvvetli, burunları gagalı, gözleri keskin ve büyük, tavurları enerjik fertlerden müteşekkildi. Son devirlerde keşfolunan tabletlerde görülen eski Asur kırallarına ait isimlerin Orta Asyalı *Subari* boylarından Mitanî'lere mahsus isimler olması, Asur'luların Orta Asyalılarla Samî'lerin karışmasından doğmuş melez bir kavim oldukları yolundaki Antropolojik istintaçları teyit etmektedir [2].

Bu tabletlerde adları görülen *Subari* Asur'larına mensup kırallardan biri Asur mabedini yaptıran *Ospiya* (*Uspiya*), diğeri de Asur şehrinin kale duvarlarını inşa ettiren *Kikiya*'dır. Evvelce Orta Asyalılarla meskûn olan ve bilâhare Samî'lerle karışan Asur ilinin bu melez halkına Samî damgasını vurduran amil, muahhar zamanlarda Samî lehçelerin bu mıntakanın diğer unsurlarına ait dillere galebe etmiş olmasıdır.

Samî'lerin munhasıran kendilerinden mürekkep olmak üzere Mezopotamya'da kurdukları en eski koloni, Balik ırmağının yukarı kısmındaki Harran (*Charrae*) olduğu zannolunuyor. Fakat, bu şehrin eski devirlerine ait henüz hiçbir vesika bulunamamıştır. Bu şehirdeki ay mabudu - ki evvelce Anadolu halkına aidiyeti anlaşılıyor - Sinear'da olduğu gibi burada da *Sin* adını taşıyordu [3]

Asur'lularda Samî adlı kıralların ne zamandan başladıkları meselesi bugün halledilmiş gibidir. Gerçi bazı müellifler *Assur - Ahiddin*'e ait bir tablette Asur kırallığının müessisi ve kendisinin de ciddî olarak gösterilen *Ellil - Bani*'nin [4]

[1] İbranî'ler gibi Asur'luların da halis Samî tipe mensup olmadıklarına ilk evvel nazarı dikkati celbeden *V. Lushan* olmuştur. *Lushan*, iddiasını Asur'luların halis Samî tiplerinkine benzemiyen burunlarındaki hususiyete istinat ettirmiştir. Bilâhare *Ungnad*, Asur'iyenin eski kıralların adları Samî değil, Orta Asyalı Mitani'lere mahsus isimler olduğunu ispat ederek *Lushan*'ın iddiasını teyit etmiştir. (Ungnad, Unters. z. d. Urk. aus Dilbat, p. 13).

[2] *E. Meyer*. Histoire de l'antiquité, III, p: 298.

[3] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, III, p. 291.

[4] Tablette *Ellil - Bani*'nin babasının adı *Adasi* olduğu da mukayyettir.

Asur'un en eski ve ilk Samî hükümdarı olduğunu iddia etmişlerse de noktai nazarlarını teyit eden hiçbir delil gösterememişlerdir. *E. Meyer*'in de tasrih ettiği gibi Samî'ler Asur'da ancak birinci Babil sülâlesi zamanında, işçi, çiftçi ve tacir olarak çoğalmağa başlamışlardır. Asur'luların Samî adlı ilk hükümdarı da bu devirde görülmektedir. Bu ilk Samî hükümdar 2100 tarihlerine doğru ve Asur Patesiliğinde bulunan *İlûşuma*'dır [1]. Bu prensin birinci Babil devletini kuran *Sumuabum* ile çarpıştığı ahiren keşfedilen tabletlerden birinde görülmüştür.

Asur kırallığının Orta Asyalı Subari'lerden Samî'lere ne suretle geçmiş olduğuna dair henüz hiçbir vesika bulunamamıştır. Samî Asur kırallarına ait elde edilen tabletlerde bunların kendilerini eski Asur kırallarının tabiî varisi göstermeleri, kendi ırklarından olmıyan bu eski hükümdarlardan daima hürmetle bahseylemeleri, kırallığın Samî'lere intikalinin zaferle neticelenen bir harple olmadığını göstermektedir. İhtimalki, ziraatçi, tacir veya aylıklı asker olarak Asur şehrine sokulan Samî'lerden biri, tarihî devirlerde bir çok emsali görüldüğü veçhile, evlâtlık, kölelik veya damatlık suretile eski kıral hanedanına varis olmuş, bu suretle Asur kırallığı Samî bir aileye geçmiştir [2].

Asur hükümdarları arasında Samî adlı kırallar görülmesi, hükümdarlığın bu suretle Samî'lere geçmiş olmasından ileri gelebileceği gibi muayyen bir devirden itibaren Asur'luların ve bu meyanda hanedana mensup prenslerin Samî adlar almış olmalarından da neşet edebilir. Samî'ler Asur ilinde çoğaldıktan sonra dinî veya başka bir sebeple Samî adların eski halk arasında taammüm etmesi ve bu meyanda hanedana mensup prenslere de Samî adlar takılmış olması da müsteb'at değildir.

Samî ırkların mümeyyiz vasfı olan bir hususiyet burada da görülmektedir. Samî'ler başka unsurlarla karıştıkları zamanlar; her vakit görüldüğü veçhile; o ırkları daima bozar ve kendilerine temsil ettirirler. Fakat, o unsurlar ve milletler, Samî'leri, pek nadiren temsil ederler veya hiç edemezler.

[1] *E. Meyer*, Hist. de l'antiquité, III, p. 294.

[2] *E. Meyer* Hist. de l'antiquité, III, p. 291.

Samî'ler, ırk noktai nazarından kendi tiplerini muhafaza hususunda hayretbahş bir taannüt ve sebat gösterirler. Buna mukabil bunlar ecnebî harsının mahsullerini kolayca mas ve kendilerine mal ederler. Bu hars mahsullerinden pek güzel müstefit olurlar. Fakat daima yine Samî kalırlar. Muhtelit izdivaçlardan doğan çocuklarda en bariz surette göze çarpan evsaf, samî vasıflarıdır. Sinear tarihi bunu pek parlak bir surette ispat etmektedir. Samî'ler, buraya sokulduktan sonra nasıl Sumer'lerin harsını ve dinini almış, benimsemiş, bu hars ve dinle beraber Sumer halkını da massetmişlerse, Asur'da da ayni hal vukua gelmiştir. Nasıl ki ayni hal Suriye'de ve Mitani'ler ülkesinde de ayni şekilde tezahür etmiştir.

Samî'ler, Sinear'da, Sumer'leri, Subartu'da, Subari'leri, Şimalî Suriy'de Mitani'leri, Huri'leri, Eti'leri medeniyet ve harslarile beraber mas ve bel' ettikleri halde Samî vasıfları hiç değişmemiştir. Bu Samî havzasına sokulan diğer kavimler de, milliyetler de evsafı mümeyyizelerini kaybederek Samî olmuşlardır. Samî'lere karışan ve onlar içinde kayboldukları halde bu ırkın Samî'lik vasıflarını bir türlü bozamıyan bu muhtelif unsurlar ve milliyetler tıpkı denize dökülen fakat onun tuzluluğunu bozamıyan nehirlere benziyorlardı.

Son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde Asur'lulara ait sayısız vesikalar ve kitabeler bulunmuş olmasına rağmen, ilk devirleri örten karanlıklar henüz aydınlanmamıştır [1]. Fakat, Asur İlinin eski halkının dilini ve siyasî varlığını yutan Samî kalabalığın Akad mıntakasındaki Samî kabîlelerle Suriye badiyelerinden taşan Amuru klânlarından mürekkep oldukları, Asur şehrinin Milâttan evvel ikinci bin tarihlerinden sonraki dinî hayatını tenvir eden vesikalardan an-

[1] Asur'luların kadîm tarihine ait malûmat, Asur mabedinin yeniden inşa ve tamiri zamanlarında konulmuş olan kitabelerden çıkarılmaktadır. Bu kitabelerden biri Milâttan önceki 1280 tarihine doğru hüküm süren birinci *Salmanasar*, diğeri de *Asarhaddon*'a aittir. Fakat bu kitabelerde ne vakayie, ne de eski kıralların zamanlarına ait tarihler arasında bir tevafuk yoktur. Bazan ayni hâdiseye ait olan fark, bir asrı tecavüz etmektedir. Meselâ birinci *Salmanasar*, *Şamsi Adad* zamanından mabedin kendi tarafından yeniden yapılmasına sebep olan büyük yangına kadar geçen zamanı, 580 sene, *Asarhaddon* ise bu müddeti 434 sene göstermişlerdir. Aradaki fark 142 senedir. Diğer tarihlerde de böyle ehemmiyetli farklar vardır.

laşılıyor. Bu zamanlarda Asur şehrinde ötedenberi takdis edilen *Asir* ve *İştar* mabutlarından başka *Amu*, *Adad* (*Hadad*) mabutlarına da tapınıldığını görüyoruz. Halbuki bu mabutlardan *Amu* Sumer'lerden Samî Akad'lara geçen gök tanrısı, *Hadad*'da Amuru'ların fırtına mabududur. Asur'da Sumer'lerin *Enlil* (*Ellil*) mabudile Orta Asyalılardan Samî Amuru'lara geçen *Dagan* mabuduna da perestiş ediliyordu.

Asur'luların üçüncü bin içinde nüfuzlarını Dicle'nin ötesine kadar tevsi edip etmediklerine dair kat'î vesikalar yoktur. Fakat, ikinci bin başlarında Samî'leşmeğe başlamış olan Asur'un karşısında *İştar* mabudunun makarrı olan Samî'leşmiş iki şehir daha vardı. Bunlardan biri dağ eteğindeki Arbel, diğeri de daha şimalinde, Büyük Zap'ın ötesinde bulunan Ninova şehri idi [1]. Subari'lere ait olan bu iki şehir de, Asur'la ayni zamanda Samî'leşmeğe başlamışlardır.

Asur prensliği, birinci Babil sülâlesinin kudretli zamanlarında onların nüfuzları altında bulunuyordu. *Hammurabi*, Asur ve Ninova şehirlerini kendisine tâbi site'ler arasında saymaktadır. Birinci Babil devletinin sukutunu intaç eden Eti'ler istilâsının Asur kırallığının vaziyeti üzerine bir tesir yapmış olması tabiîdir. İhtimalki Asur'lular, Babilin sukutundan sonra istiklâllerini kazanmışlardır. Bu devirde Asur şehrinde birtakım mabetler yapılmış olması, bazı şehirlerin kale duvarlarile çevrilmesi, memlekette bir istiklâl havası estiğine delâlet etmektedir. Bu devirde gelen Asur kırallarının vakit vakit hudutları genişletmek kudret ve imkânını buldukları anlaşılıyor. Asurilerin Samî kırallarından birinci *Şamsi Adad*'a ait bir taş tablette bu yoldaki genişleme teşebbüslerine dair malûmat vardır. *Şamsi-Adad*, bu tablette Samî Asur Kıralı *İluşuma* [2] nın oğlu *İrisum* tarafından kurulmuş olan *Enlil* mabedini yeniden inşa ettirdiğini müftehirane kayit ve kendisini Fırat ve Dicle arasındaki arazinin fatihi gibi tasvir etmektedir. Asur kıralı ayni tablette Tukri ve yukarı

[1] *E. Meyer*'in işaret ettiği gibi (Hist. de l'antiquité, III, p. 294) *Ninova* (*Nine—Ova=Ana—Ove?*) Samî bir kelime değildir. Eski Orta Asyayı Subari boyları lehçelerine ait olan bu isim, sonraları Samî'leştirilerek *Ninive* şekline sokulmuştur.

[2] Bu *İlusuma* birinci Babil sülâlesini kuran *Şumuabum* (*2105*) ile muasır bulunan *İluşuma* değildir. *İştar* mabedinin inşasına ait bir kitabede bu ikinci *İluşuma*'nın (*2070*), oğlu *Irisum*'unda (*2040*) tarihlerinde yaşadıkları anlaşılıyor.

memleket (*Şarkî Anadolu'nun dağlık mıntakası*) kırallarından vergi aldığını, ünlü adının büyük deniz (*karadeniz ?*) kıyılarına dayandığını söylüyor [1].

Birinci *Şamsi - Adad* ile üçüncü *Şamsi - Adad* arasındaki Asur kırallarından beşinin adını biliyoruz.

Fakat üçüncü *Şamsi - Adad*'tan sonra Asur tarihinde tekrar derin bir boşluk görülüyor. Ne zamanda yaşadığını bilemediğimiz Üçüncü *Şamsi - Adad*'tan on beşinci asra kadar geçen zaman zarfında Asur ilinde olup bitenlere dair henüz hiçbir vesika bulunamamıştır.

Asur ilinde yapılan hafriyat mahsulünün o kadar bol olmasına rağmen, bu uzun zamana ait hiçbir vesika bulunamaması bu devirde Asur ilinin haricî bir istilâya uğramış olmasına ihtimal verdirmektedir. Kuvvetle zannolunabilir ki Samî Babil'e ölüm darbesini indirmiş olan Eti'ler; Üçüncü *Şamsi - Adad*'tan sonra; Samî'leşmiş Asur kırallığını da yıkmışlardır. Samî Babil yıkıldıktan sonra Kasit'ler Sinear'a varis oldukları gibi Samî'leşmiş Asur kırallığının inhidamından sonra da Mitanî'ler cetlerinin yurdu olan Subartu'ya hâkim olmuşlardır.

SUMER VE ETİ MEDENİYETLERİNİN İLK ASUR'LULARA TESİRİ

Ana Yurttan getirdikleri neolitik medeniyeti inkişaf ettirmeğe çok müsait bir mıntaka da yurt tutan Sumer'ler, arkaik devirden itibaren, bütün Ön Asya halkı gibi Asur'lulara ve Subari'lere de esaslı tesir yapmışlardır. Tahmin edildiğine göre ilk Asur prensleri Sumer - Akad kırallarını metbu tanıyorlardı. Uruk kıralı *Lugalzaggisi* (*2750 tarihine doğru*) nin nüfuz ve hakimiyetini Subartu'ya teşmil ettiği muhakkaktır.

Sinear medeniyetinin Subartu mıntakasına olan derin tesirlerinin bariz izleri Asur'luların idarî, askerî, dinî teşkilâtlarında açıkça göze çarpmaktadır: Sinear hükümdarları gibi Asur prensleri de Patesi (*İssakku*) unvanını taşıyorlardı. Sinear'da olduğu gibi Asur ilinde de Patesi unvanı ayni zamanda dinî bir mahiyeti de haizdi. Esasen ilk zamanlarda Asur

[1] *E. Meyer*, Hist - de l'antiquité, III, p. 355

prenslerine *Şangu* yani baş kâhin deniliyordu. Bundan anlaşılıyor ki Sumer siteleri Patesileri gibi Asur şehri Patesileri de bidayette Asur mabudunun vekili gibi telâkki olunuyordu. Mabut namına harbeden, mabut namına zafer kazanan Asur Patesi'leri tabiatile cismanî kudret ve salâhiyetleri de şahıslarında toplamış ve kıral olmuşlardı [1].

Milâttan önce ikinci binin ilk yarısında Asur'da Sumer-Akad panteonu iyice teessüs etmiş bulunuyordu. Hattâ Asur şehrindeki Enlil mabedinin mihrabında tuğladan yapılan kule şeklindeki ehram, Sumerce Eharsagkurkurra [2] adını bile aynen muhafaza ediyordu [3].

Sumer medeniyetinin tesiri, Asur'daki mabetlerin tarzı inşasında da görülmektedir. Asur şehri mıntakasında taş pek çok olduğu halde buradaki mabetlerin taşsız Sumer sitelerindeki mabetler gibi kerpiçten yapılmış olmaları bu tesirin derecesini takdir için güzel bir mikyas olabilir.

Sumer medeniyetinin Asur üzerindeki tesirinin en ziyade ikinci bin ortalarına doğru arttığı görülüyor. Bu devre ait olarak keşfolunan sitatü'lerde Asur kırallarının arkalarında Sumer'lere ait bir manto bulunduğu fakat ayaklarının çıplak olduğu görülmektedir. Sumer'lerin bu kıyafeti Samî'lerin birinci Babil sülâlesi hükümdarları da aynen almışlardır. *Hammurabi*'nin bir sitatüsünde bu kıyafet pek güzel görülüyor. Yalnız *Hammurabi*'nin saçları Bedevî'ler tarzında kesik olduğu halde, Asur kıralları, Sinear halkında görüldüğü gibi, saçlarını perçim halinde uzatıyorlardı.

Asur'lular, Sumer medeniyeti kadar Eti medeniyetinin de tesiri altında kalmışlardır. Eti'lerin tesiri en ziyade Birinci Babil devletinin sukutundan sonra başlamıştır. Bu devirde Asur'lularla Eti'ler arasında pek sıkı münasebet bulunduğu anlaşılıyor. Bu münasebetin izleri Asur'luların dinî telâkki-

[1] Sinear ve Asur kıralları mabut vekili tanılmalarına rağmen her iki memlekette de kırallık, Mısır'da olduğu gibi dinî bir mahiyeti haiz değildi. Bu memlekette kırallar ilâhlaşmamış, ilâh tanınmamış, nâsutiliklerini muhafaza etmişlerdir.; Sinear'da ve Asur'da hükûmet, herşeyden evvel askerî bir monarşi idi. Mistitizm bunlara daima yabancı kalmıştır. Orta Asya'lıların hususiyetlerini göstermek itibarile bu husus pek ehemmiyetlidir.

[2] Eharsagkurkurra; ülkeler dağı yurdu demektir.

[3] *E. Meyer* Hist. de. l'antiquité III. P. 293.

lerinde, ayinlerinde, hattâ san'atlerinde görülebilmektedir [1]. Eski Asur'lularla Eti'lerin ayni asıldan inmiş olmalarına nazaran, medeniyetleri arasındaki bu yakınlığı pek tabiî görmek icabeder. Herhalde eski Asur'luların şahıslarında olduğu gibi âdetlerinde, an'anelerinde, dinlerinde, adlarında san'atlerinde akrabaları olan Eti'lerinkine sıkı bir benzeyiş vardır.

[1] *E. Meyer* Hist. de. l'antiquité III. P. 351.

BÜYÜK ASUR İMPARATORLUĞU

Büyük Eti'ler hakanı *Subbiluliyuma*'nın amansız darbelerile Naharina'daki Mitani devletinin yıkılması, on dördüncü asrın ilk yarısında bunların nüfuzu altında bulunduğunu bildiğimiz Asur'lulara tarihte yeni baştan rol almak imkânını vermişti.

Ötedenberi Asur prenslerini kendi tabileri sayan Sinear Kasit'lerinin *Subbiluliyuma* ile muasır bulunan hükümdarı ikinci *Burnaburiyaş* ve haleflerinden ikinci *Kara-İndaş* ve üçüncü *Kurigalzu* zamanlarından sonra dahilî münazaalarla satvetini kaybetmesi de bu imkânı genişletti; fırsat bulan Asur'lular, Milâttan önceki On Üçüncü asır iptidalarında birinci *Salmanasar* (*1280-1260*) ile faaliyet sahnesine atıldılar. Sinear'ın zengin ve mümbit topraklarına nisbetle kısır sayılabilen Asur memleketini genişletmek emeline düştüler. Babilistan ile Elâm mıntakasının, zengin toprakları, Suriye'nin mümbit vahaları, Fenike'nin servet taşan limanları, bu zamandan itibaren onlar için bir arzı mev'ut olmuştu.

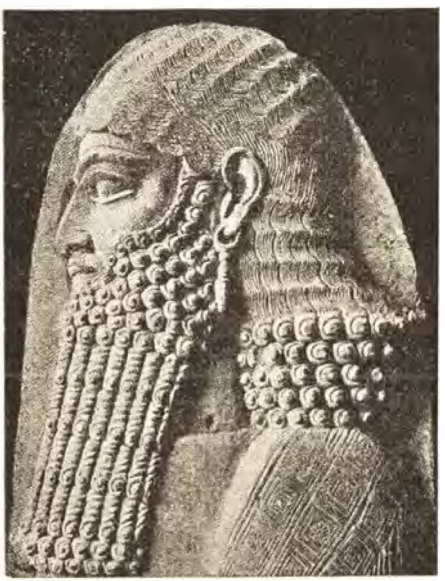
Birinci *Salmanasar*'ın gayretine inzımam eden halefi *Tukultininurta* (*1232-1206*) nın mesaisi, Asur'lular da fütuhat ümitlerini bir kat daha arttırdı. Evvelâ Mitanî'lerin, sonra da Kasit'lerin nüfuzundan kurtuldular fütuhat sahasına atıldılar.

On üçüncü asır başlarında tarihte faal bir rol oynamağa başlıyan yeni Asur'lular, hem bu memleketin eski halkı olan Subari'lerden hem de diğer Samî kavimlerden farklı idiler. Subari'lerin, Samî'lerin karışıp kaynaşmasından doğmuş olan bu yeni Asur'lular, burunlarının ve sakallarının uzunluğu, dudaklarının kalınlığı, saçlarınının kıvırcıklığı ile eski Asur'lulardan ve diğer Samî'lerden ayrılıyorlardı (Şekil 231). Yeni Asur'lular fütuhata başladıkları zaman, Sinear'daki Kasit'ler uzun bir hakimiyet devresinin tabiî neticesi olarak yorgun ve bitkin bir hale düşmuş, Mitanî kırallığı ortadan kalkmış Suriye'yi nüfuzu altında bulunduran on sekizinci sülâle firavunları, dinî irtica ve isyan hareketleri altında nüfuz ve kudretlerini kaybetmiş, Aramî'ler ise henüz Suriye'de kuvvetli bir varlık kuramamışlardı.

Asur'luların fütuhatına set çekebilecek yegâne devlet, *Kargamış* ve *Nahorina* ile şimalî Suriye'ye hâkim olan büyük Eti'lerdi. Halbuki bunlar da bu asırda (*1300-1200*) tarihleri arasında Akdeniz mıntakasından başlıyan şiddetli muhaceret dalgalarının sadamelerile sarsılıyorlardı. Umumî vaziyet, yeni Asur'lular için pek müsait idi.

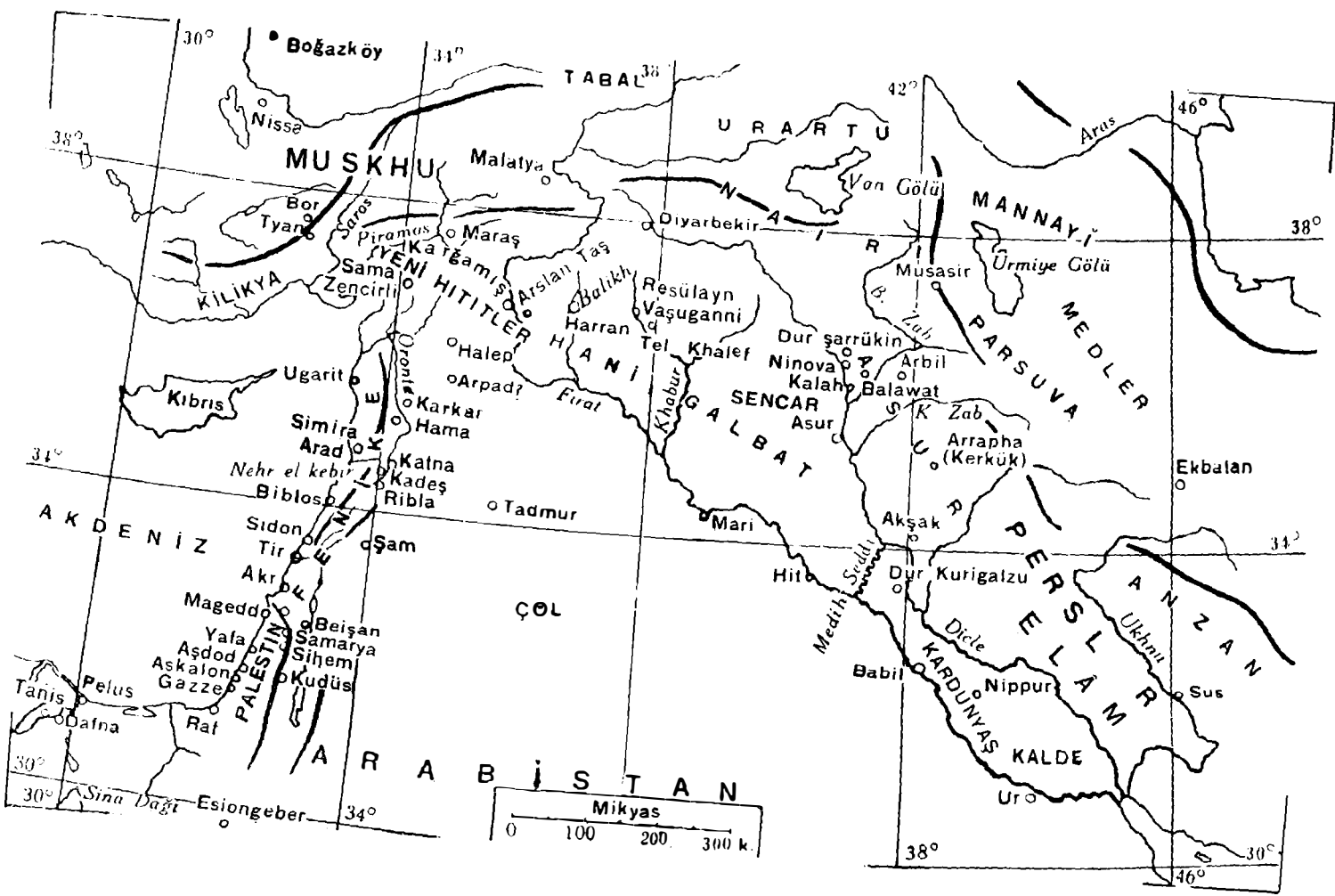
Asur prensleri ilk evvel, Sinear'a hâkim olan Kasit'lere karşı devamlı bir mücadeleye başladılar. Çölden aldıkları taze kuvvetlerle taarruz kudretleri hergün biraz daha artan genç ve dinç Asur, Sinear'ın medenî muhitinde geçen uzun seneler içinde askerî kudretlerini kaybeden Kasit'lerden Mezopotamya hegemonyalığını aldılar (*1178*).

Fakat, büyük Asur İmparatorluğunun parlaması bu tarihten ancak yarım asır sonra Asur'luların ilk fatih hükümdarı olan birinci *Tiglatpalasar* (*1193-1015*) ile başladı.



Şekil 231 — Bir Asur subay tipi
(Louvre müzesi)

Bu hükümdar şimalî Mezopotamya'daki bütün boylara hakimiyetini tanıttırdı. Bu vaziyet Samî'lerin bu boylarının ekseriyetini teşkil eden Orta Asya'lılara galebesi demekti. Fakat bu hal uzun müddet devam edemedi. Birinci *Tiglatpalasar*'ın ölümünden otuz sene sonra helefleri *Kargamış* Eti'leri tarafından büyük bir hezimete uğratıldılar. Birdenbire parlamış olan Asur yıldızı bu öldürücü darbe üzerine bir asırdan fazla bir müddet için yeniden husufe uğradı. Bu husuf devrinde Ön Asya'daki kavimleri hakimiyeti altına alacak başka bir devletin zuhûr edememesi, ikinci dereceli hükûmetler için serbestçe inkişaf edebilmek imkânını verdi; Suriye sahillerindeki Fenike'liler ticaretlerine germi verdiler. Palestin'de de İbranî'ler *Davut* (1010-955) ve *Süleyman* (955-935) zaman-


Boğazköy
TABAL
Nissa
MUSKHU
Malatya
URARTU
Aras
Van Gölü
MANNAYI
Bor
Tyana
Saros
Piramos
Maraş
Diyarbekir
NAIRI
Musasir
Ürmiye Gölü
MEDLER
PARSUVA
KİLİKYA
Sama
Zencirli
YENİ HİTİTLER
Karkamiş
Arslan Taş
Balıkh
Resülayn
Vaşuganni
Harran
HANİ
Halep
Tel Khalef
Dur şarrükin
Ninova
Kalah
Arbil
Balawat
B. Zab
Ugarit
Kıbrıs
Arpadi
Fırat
Khabur
GALBAT
SENCAR
Asur
K. Zab
SUBARTU
Simira
Karkar
Hama
Arad
Katna
Nehr el kebir
Kadeş
Ribla
Biblos
Tadmur
Arrapha (Kerkük)
Ekbatan
AKDENİZ
Sıdon
Tir
Şam
Mari
Akşak
PERSLER
ELAM
Akr
Hit
Dur Kurigalzu
Medik Seddi
Mageddo
Beişan
Samarya
Yafa
Aşdod
Sihem
Askalon
Gazze
Kudüs
ÇÖL
Dicle
Ukhnu
ANZAN
Tanis
Pelus
Dafna
Raf
PALESTİN
Babil
Nippur
Sus
KARDUNYAŞ
KALDE
Ur
Sina Dağı
Esiongeber
ARABİSTAN
Mikyas
0 100 200 300 k.
30°
34°
38°
42°
46°

larında en parlak devirlerini yaşadılar. Aramî'lerde Şam'da kuvvetli bir devlet kurdular.

Fakat, dokuzuncu asır başlarında Asur'lular üçüncü *Asurnazirpal* (884-858) in sevkile tekrar fütuhat sahasına atıldılar. Asur'luların en korkunç ve savaşçı hükümdarlarından biri olan *Asurnazirpal*, kan dökmekten zevk alan bir adamdı. Onun muhteşem gururunu tersim ettiren kitabeler, ayni zamanda korkunç hunharlığını da bütün feceatile tasvir etmektedir [1]. *Asurnazirpal*, fethedilen memleket halkını boğazlamak, mağlûpları kazıklamak, esir kıralların gözlerini oydurmak, geçtiği yollarda insan başından ehramlar yapmak suretile kan ve ateş saça saça şarkî Anadolu'nun cenup kıs-



Şekil 232 — Kasit'ler devrine ait XX. numaralı Kudurru'ya ait fîrizler.

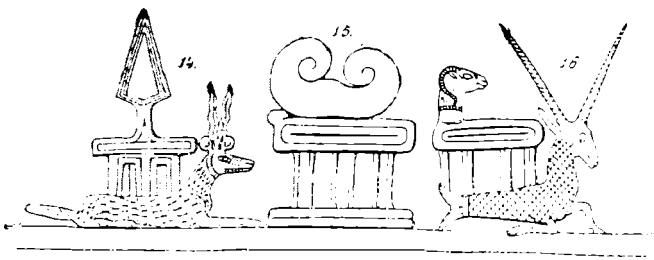


Şekil 233 — Kasit'ler devrine ait XX. numaralı Kudurru'ya ait fîrizler. Muhtelif eşhas ve hayvanı göstermektedir.

mile garbî ve şimalî Mezopotamya'yı itaat altına aldı. 877 de Kargamış'da son Eti'leride mahvetti. Oğlu üçüncü *Salmanasar* (858-824) ise fütuhatı Suriye'ye çevirdi. Dımışk Aramî'lerile Samiriye devletlerinin müttefik kuvvetlerini Karkar da mahvederek, Dımışk, Samiriye, Kudüs ve Sur (Tyr) hükûmetlerini Asurî tabiiyetini kabule mecbur etti.

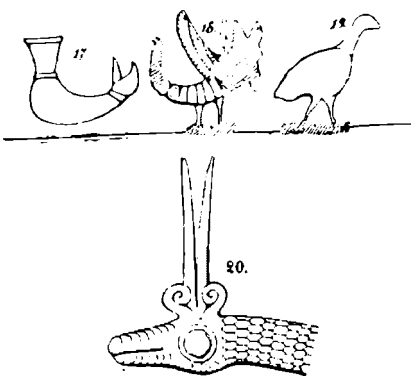
[1] *René Grosset*, Histoire de l'Asie, I. p- 21

Fakat, bu iki hükümdarın fütuhat hırsı Asur ilinin hayat kaynaklarını kurutmuştu. Asuri'ye, bunları müteakıp dokuzuncu asır sonlarında tekrar bir inhitat devrine girdi. Tecavüzî kudretini kaybetti. Bu sayede Ön Asya'da muvakkat bir zaman için tekrar bir sükûn devri başladı. Bu vazi-



Şekil 234 — Bir Kudurru başlığı.

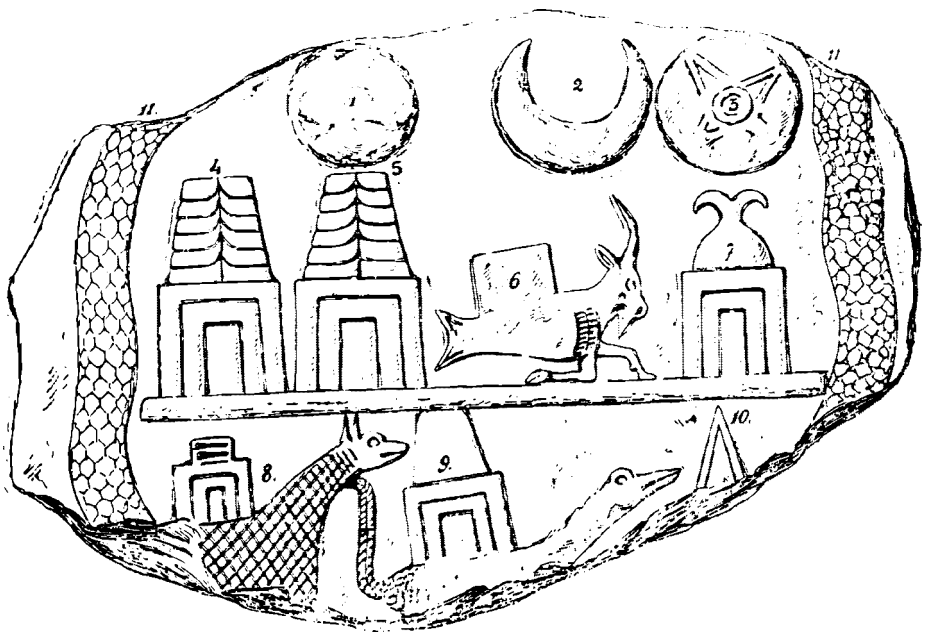
yetten istifade eden Suriye, istiklâlini kazandı. Öteden beri merkezi Van şehri olmak üzere bu isimdeki göl mıntakasında Urartu adlı bir hükûmet kurmuş olan Urartu veya Alardi denilen kavimde, hudutlarını genişletmek fırsatını buldu. Van gölünden Ağrıdağı *(Ararat)* eteklerine kadar uzıyan sahadaki kavimlere hâkim olan Urartu'lar nihayet Ön Asya hegemonya'lığını aldılar. Mezopotamya'ya ve Suriye'ye sarkmağa başladılar. Urartu kıralların-dan *Şarduris* (835 - 820), *İşpuinis* (755 - 730) bir müddet yukarı Mezopotamya'yı hakimiyetleri altında bulundurdular [1]. Bu esdada Asur'lular da eski hudutlarına çekilme-



Şekil 235 — Kudurru ambilemi.

[1] Samî'lerden veya Avrupa'lı müelliflerin İndo - Avrupaî dedikleri kavimlerden olmadıkları muhakkak olan Urartu'ların eski Babil'lilerin Lülübi dedikleri Orta Asyalı boylordan inmiş olmaları kuvvetli bir ihtimal dahilindedir. Maamafih Urartu'ların bugünkü Gürcülerin ecdadı olduklarını söyliyen müellifler de vardır. *(René Grosset Hist. de l' Asie I, p 21)* Urartu'ların Asur'lular gibi Sumer medeniyet ve yazısını almış, Van gölü mıntakasındaki küçük prenslikleri birleştirerek bir devlet kurmuşlardı.

ğe mecbur oldular [1]. Fakat Asur tahtına üçüncü *Tiglatpalasar* (745-727) geçtikten sonra yeni bir devir başladı. Bu kudretli ve azimli hükümdar, iktidar mevkiine geçer geçmez, evvelâ şimalde Urartu'leri yendi. Bugünkü Diyarbekir havalisini ellerinden aldı. Sonrada cenuba, Sinear üzerine yürüdü. Babili, Paşhe sülâlesi'nin inkırazından sonra Sinear'a sokulmuş olan Aramî'lerin elinden aldı. (728) Suriye'ye yaptığı seferde Eti'lerin eski memleketi olan Haleb'i zaptetti. Aramî kırallığını ve Dımışk şehrini yıkarak Suriye'yi Asur İmparatorluğuna ilhak eyledi (732).



Şekil 236 — Bir Kudurru ambilemi.

Üçüncü *Tiglatpalasar* Palestin üzerinden Musran veya Musri mıntakasına yani Medyen havalisine kadar nüfuzunu tevsi ve buraya *İdibi - İl* adlı bir hükümdar tayin ettiği keşfedilen kitabelerden anlaşılıyor. İddia edildiği gibi kitabelerdeki Musran, Medyen'in coğrafî müradifi olduğu takdirde ilk defa olarak bir ecnebi hükümdarının Arabistan'a hareketi

[1] *Sandalgin*, Histoire documentaire de l' Armenie aux époques du Paganisme, Rome, 1917

askeriye icra etmiş olduğuna şahit oluyoruz, demektir [1]. Üçüncü *Tiglatpalasar*'a halef olan oğlu beşinci *Salmanasar* hiçbir iş göremedi (*727 - 722*) ye kadar süren beş senelik saltanatı pek sönük geçti.

Üçüncü *Tiglatpalasar*'ın açtığı fütuhat yolu, ancak generallerinden *Sargon* tarafından muvaffakıyetle takip edildi. Üçüncü *Tiglatpalasar*'ın halefinden hükümdarlık mevkiini zapteden azimkâr *Sargon* (*722 - 605*) kendi adına nisbet edilen bir sülâle kurdu. Asur İmparatorluğunun satvetini bütün Ön Asya'ya tanıttırdı. (Şekil : 238)

Sargon Asur tahtını elde ettiği zaman Ön Asya'daki küçük hükûmetler, Asur'luların hegemonyalığına karşı koyabilecek kudrette bir birlik vücude getirmişlerdi. Bu birlik şarktan garba doğru, Elâm'lar, üçüncü *Tiglatpalasar*'ın galebesine rağmen Aramî prensler arasında 727 tarihinde istiklâllerini kazanmış olan Babil'liler, Van mıntakasında Urartu'lar, Halep Eti'lerile Dımışk Aramî'lerinin dağılmasından sonra Suriye'de müstakil kalan Fenike'liler (*Tyr=Sur kırallığı*), ile Palestin'deki İbranî'lerin İsrailiye ve Yahudi'ye hükûmetlerinden terekküp etmişti. Asur'luların tahammül edilmez tahakkümüne karşı vücude getirilen bu birliğin ruhu, Sinear'ı Asur'lulardan istirdat ederek Babil'deki Aramî hükûmetini dirilten meşhur *Merodaşbaladan* (*700 - 691*) idi.

Sargon, şanlı ve kanlı zaferlerle geçecek olan devrini Yahudilerin merkezi Samiriye şehri olan İsrailiye Kırallığına karşı yaptığı bir seferle açtı. Buna sebep İbranî hükümdarı Süleymanın ölümünden sonra ikiye bölünen yahudiler arasındaki geçimsizlik idi. İsrailiye kıralı *Huşa*, (*Osoe*) un tazyikına karşı mukavemetten âciz kalan Yahudi kıralı *Ahaz*, 722 tarihinde *Sargon*'dan yardım istemiş, o da Asur ordularına Suriyeyi çiğnemek emrini vermişti. *Sargon* Samiriye'yi muhasara, ve Mısır Firavunile ittifaka çalışan Kıral *Huşra*'yı esir

[1] Musran Yemen'deki Mina (Mainiye) devletinin Akabe körfezi cenubunda ve Kızıl deniz sahilinde bir şube idi. Son zamanlarda Yemen de keşfedilen Mina kitabelerinde görülen Musrat ismi, eski sami kavimlerin Mısır kıt'asına verdikleri Misraim adına benzemektedir. Bu müşabehet Tevratta pek çok bahsedilen Misraim ile Musran memleket ve hükûmeti kasdedilmiş olduğu yolunda bir iddiaya yol açmıştır. Son zamanlarda Alman âlimleri tarafından müdafaa edilen bu nazariye vakıaya mutabık olduğu takdirde beniisrail tarihinin an'anavî şekli büsbütün değişmiş olacaktır.

etti. (*722*) Asur ordularını ilk defa demir silâhlarla teçhiz eden *Sargon*, bu darbe ile Ön Asya Prens'lerinin Asur'lulara karşı yapmış olduğu birliği parçalamış oldu. *Sargon*, bu galebeyi müteakıp Samiriye'nin yirmi bin kişiye baliğ olan sekenesini yani İsrail Oğullarının on sebitini Asur ile nakil ve yerlerine oralardan getirdiği halkı iskân eyledi. Bir milletin



Şekil 237 — Asur İmparatoru *Sargon* ve vezirleri. (Louvre Müzesi)

takımile kendi yurdundan başka bir yere nakli usulünü ilk defa tatbik eden *Sargon* ana yurtlarında daima yanan bir fesat ocağı olacaklarını anladığı Yahudi'lerin, kendilerine meçhul ve yabancı komşularla muhat bir memlekette zarar-

sız ve fesatsız bir hale geleceklerini düşünmüştü. Yabancı bir ülkede, düşman unsurlar arasında kalacak olan Yahudilerin hayatlarını idame etmekten ibaret olan yegâne ümitlerini, hükûmete karşı mutlak bir itaatte temerküz ettirmeleri tabiî idi.



Şekil 238 — Bir Asur süvarisi. (*Louvre Müzesi*)

Sargon'un bu seferi Orşelim (*Kudüs*) deki Yahudi devleti arazisi hariç olmak üzere bütün Suriye ve Palestinin Asur İmparatorluğuna ilhakı, Yahudi'ye devletinin de Asur'ların itaatli bir tâbii haline getirilmesile neticelendi. Bir müddet

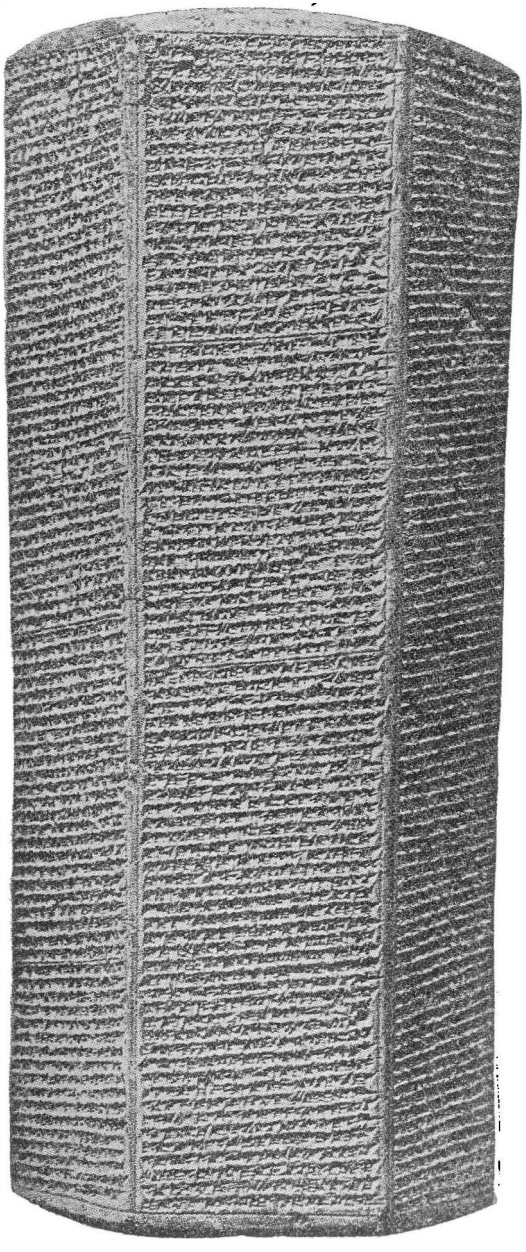
sonra Hicazın yukarı taraflarında dolaşan Arap kabîlelerinden bazılarının Palestin'e akınlar yaparak Samiriye şehrini yağma ettikleri *Sargon*'un Korsabad kitabesinden anlaşılmaktadır. *Sargon* bu kitabesinde Suriyedeki fütuhatından bahsettikten sonra "Musri hükümdarı *Fir*'u ile Aribi *(Arap)* Melikesi *Vesia* İtemara (*Hükümdarı*) üzerine vergi tarhettiğini, dağlarında çıkan altınlarile develerini, sürülerini iğtinam eylediğini (*715*) sayıp dökmektedir. *Sargon* başka bir tablet'te Arabistan içlerine doğru askerî harekâtta bulunduğunu kaydettikten sonra diyorki: "Temüt kabîlelerile mevcudiyetlerinden hiçbir âlimin haberdar olmadığı Badiye halkına



Şekil 239 — Asur'luların harp arabası (*Louvre Müzesinde*)

galebe ettim. Benden evvel hiçbir hükümdar'a cizye vermemiş olan bu kabîleleri tedip ve bakiyelerini Samiriye'ye nakleyledim„ [1]. Bu son tablet *Sargon*'un İmparatorluk hudutlarını rahatsız eden bedevî'leri iskân yolunda mühim bir siyaset takip ettiğini, Asur'luların Arabistan içlerine kadar sokulduklarını göstermektedir.

[1] *Clay*, Light on the Testament from Babel, p. 336-338, London, 1907 ve *Corci Zeydan*, El-Arab kabl-el-İslâm, p. 98, Mısır. 1908



Şekil 240 — Asur kıralı *Senacherib*'in pişirilmiş kilden bir menşuru. Üzerindeki kitabede *Senacherib*'in Babil'i zapt ve yağma etmesi, Palestin'e akını ve Kudusu muhasarası ile diğer sekiz seferinden bahsedilmektedir. Kitabe Milâttan evvel 691 de yani *Senacherib*'in hayatında ve onun tarafından yazdırılmıştır.

Sargon, bu seferden sonra, şimalde Van gölü mıntakasındaki Urartu hükûmeti üzerine yürüdü bu kırallığı kan ve ateş içinde boğdu. Urartu'nun son hükümdarı *Rusas* kederinden intihar etti *[714]* 709 da Kıbrısı zapteden *Sargon* Sinear'ıda kat'î surette İmparatorluğa ilhak teşebbüsünde bulundu. Selefi zamanında bir müddet için itaat altına alınmış olan bu memleket Aramî Prenslerinden *Merodaş Baladan*'ın hayretbahş azımile 700 de istiklâlini kurtarmış, Asur aleyhine teşekkül eden ittifakın merkezi olmuştu. Fakat *Sargon*'un Aramî Prensile vukubulan muharebeleri neticesiz kaldı. Sinear'ı zaptedemeden *Sargon*'nun oğlu ve halefi *Senachrib* (*705-681*) iktidar mevkiine geçtiği zaman Babil hükümdarı *Meradasbaladan*'ın gayretile Asurlular aleyhine kurulan yeni bir ittifakla karşılaştı. Bu birliğe Babil, Elâm, Yahudiye, Sur kırallarile Habeşli bir sülâleye mensup bulunan Mısır firavunu dahil bulunuyordu. *Senachrib* evvelâ ittifakın başı olan Babil hükümdarı üzerine yürüdü. Elâm kıralı *Şutruknahunde*'nin muavenetine rağmen Sinear'ı istilâ etti. Bir müddet sonra Babil'de çıkan isyanı da kan ve ateşle boğdu. Bütün Sinear'ı Asur imparatorluğuna ilhak eyledi. Suriyeye geçerek Finikeliler'in Tyr kırallığına da nihayet verdi. Yahudiye kıralı *Hezkiya*'yı tedip etti. Yahudi'lerden birçok esir aldı. Kudüsü daha sıkı bir surette tabiiyyet altına aldıktan sonra Mısır hudutlarına kadar ilerledi. 696 da ordusunu Elâm sahillerine geçirdi. Buraları zapt ve 693 te avdet etti. son zamanlarda Babil'de bulunan altı vecihli üstuvanî bir tablet'te *Senachrib*'in bu sefer esnasında Hiti'ler memleketi ile Sayda, Kıbrıs, Ardav, Muab, Edum, Aklan taraflarını istilâ ettikten sonra Sina yarım adasına kadar ilerlediği haber verilmektedir. Aynı kitabede *Senachrib*'in muharebe ettiği kavimler arasında bir de Malok kavminden bahsolunmaktadır. [1] Malok'un eski Arap tarihlerinde görülen Amalika olması muhtemeldir.

Senachrib'in halefi ve Asur İmparator'luğunun en büyük hükümdarı olan *Assarhaddon* (*680-669*) eski tarihçilerin Dünya Anası dedikleri Mısırı istilâ ve delta prenslerini kendisini metbu tanımağa icbar etti. Babası tarafından tahrip edilen Babil'i yeniden inşa ve burada bir hidivlik te'sis etti. Küçük oğlunu da hidivliğe tayin eyledi. *Assarhaddon* bir kitabesinde Mısır, Sur, Kıbrıs ve Suriye seferi hakkında uzun

[1] *Clya*, Light on the Testament from Babel, p. 343

tafsilât vermiştir. Bu kitabede Mısır fatihinin Arabistan'daki zaferlerine dair de ehemmiyetli malûmat vardır. Kitabede *Assarhaddon*'un gözü Küsi hükümdarı *Tarku* ile Müsür prensini de inkıyat altına aldığına dair kayıt görülüyor. Bu memleketlerin neresi olduğuna dair müsteşrikler arasında hayli münakaşalar olmuştur. *Glaser*, Küsi'nin Basra körfezi mınta-

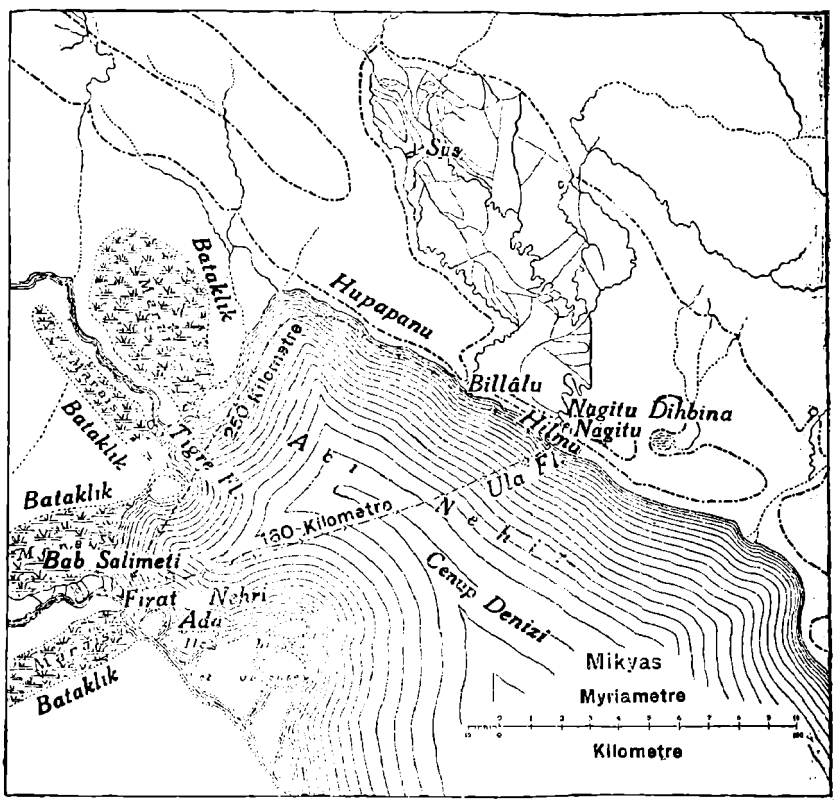


Şekil 241 — Palestin'de Laşis şehrinin *Sennacherib (705-681)* tarafından zaptı.

kasındaki Bahreyn olması ihtimalini ileri sürmüştür. J. *Halevy* ise Küsi'nin (*Ethiopie*), Müsür'ün de Kızıldenizin iki sahilindeki Asur kolonileri olduğu fikrini müdafaa etmektedir. J. *Halevy* ve *Corci Zeydan* bu iki memleketin Samî'lere ait olduğunu ve Sina yarımadası maverasında bulunduklarını iddia edi-

yorlarsa da kitabede Küsi kıralile Sur (*Tyr*) hükümdarının dost ve müttefik olduklarına dair olan kayıt, bu memleketin Sur (*Tyr*) den pek uzak olduğunu göstermektedir.

Küsi'nin bugünkü Antakya ve İskenderun havalisi olması ihtimali daha kuvvetli görülebilir. Bu memleket hükümdarının Turku adı da bu ihtimali teyit etmektedir.



Şekil 242 — Milâttan 696 sene evvel *Senacherib*'nin Elâmlara karşı yaptığı deniz seferi ve bu zamanlarda Fırat ve Dicle nehirlerinin mansapları.

Asarhaddu'nun büyük oğlu ve halefi *Asurbanipal* (*668 - 626*) de Mısır üzerine bir sefer yaptı. (*Ethiopie*) li hanedanı Mısır'dan çıkardı. Buraya kendi tarafından müntehap bir kıral tayin etti (*653*). Sonra Asurluların henüz ayakta duran son düşmanları yani Elâm'lar üzerine yürüdü. Tülliz meydan muharebesinde Elâm kıralı *Tiyuman*'ı mağlûp ve katletti. Fakat kendisinin Elâm tahtına geçirdiği yeni kıral, bir kaç sene sonra



Şekil 243 — Zincirli'de bulunan bir *Assarhaddon* siteli.



Şekil 244 — Pişirilmiş kilden altı köşeli menşur. Müinderecatı, Asur kıralı *Assarhaddo*'nun *(M. E. 681 - 669)* vekainamesidir. Bu silindir, *Assarhaddo*'nun Nebi Ynnus tepesindeki saray harabelerinde bulunmuş ve «*Yunus Peygamber*'in kabri bulunan tepeye yakın köyde ikamet eden muhterem bir Türkmen ailesi tarafından şamdan olarak kullanılmıştır». Üzerinde mum damlalarından hasıl olan lekeler hâlâ görünmektedir. *Sir Henry Layard* onu bu aileden almış ve 1848 de British Museum'e hediye etmiştir.

babası zamanında Babil'e hidiv tayin edilen kendi küçük kardeşile birleşerek büyük bir isyan çıkardılar.

Asurbanipal, istiklâl peşinde koşan kardeşini tedip etti. Babil şehrini de kâmilen yaktı, yıktı. (*648*) sonra Elâm üzerine yürüdü. Sus şehrini zapt ve kıral *Kumbankaldaş* ile beraber ele geçirdiği Elâm'lıları imha etti. Bu eski ve tarihî kavim, Asur vahşetinin kurbanı olarak milletler listesinden çıkmış oldu. memleketleri de Asur İmparatorluğuna ilhak edildi (*645*) [1]



Şekil 245 — *Asurbanipal* bir arslan öldürüyor. (*Ninova*'da bulunmuştur.)

Asurbanipal, Suriye'lilerin çıkardığı ihtilâli de Dımışk civarındaki Huhurna ma'rekesinde kanla boğdu [2]. Asur'lular, kan kusan bu zaferlerle Sargon'ların payitahtı olan Ninova'yı bir müddet için medenî dünyanın kâbesi yaptılar.

[1] *René Grosset*, Histoire de l' Asie, I, p - 21 - 22 ve 304 - 335.

[2] Litrary of Universal History, I, p - 179 ve *Corci Zeydan*, El-Arab kabl - el İslâm. P - 99

Nasıl ki bu zamandan bir kaç asır sonra ayni mevkii Roma işgal edecekti.

Asurbanipal devrinde Asur'luların o zamanki medenî dünyada hiç bir rakibi kalmamıştı. İmparatorluk hemen bütün Ön Asya'yı ihtiva ediyordu. Kapadokya'dan İran'a, Ararat ve Hazar'dan Mısır'a ve Basra körfezine kadar uzıyan saha, Asur silâhlarına boyun eğmiş bulunuyordu. Asur'luların hakimiyeti altına düşmemiş olan Anadolu ve İranda da imparatorluğu tehdit edecek bir kuvvet yoktu. Asur'luların temin ettiği vahdet ve asayiş, Sumer medeniyetinin imparatorluk içindeki bütün kavimler arasında yayılmasını temin etmişti. İran ve Anadolu bile, bilâhare inkişaf ettirecekleri bu medeniyetin tesiri altında bulunuyorlardı.

Fakat, Asur'luların bu kahir satveti, *Asur Banipal*'in ölümünden sonra çok devam edemedi. İlk evvel firavunlar memleketlerini Asur boyunduruğundan kurtardılar (*650*). Nihayet Asur'luların korkunç idareleri altında kıvranan kavimler, intikam ve istihlâs hırsile silâha sarıldılar. Bunların başında Med'lerle Babil'liler bulunuyordu. Med'ler Asur'lularla temas neticesinde onların teşkilât ve silâhlarını öğrenmiş *Keyaksar* (*635 - 584*) in idaresi altında kuvvetli bir vahdet kurmuşlardı. Asur'lulara en kuvvetli zamanlarında bile isyan eden fakat, bunun cezasını pek ağır olarak ödiyen Babil'liler ise, son bir defa talilerini tecrübeye karar vermişlerdi. Şimalde ve cenupta bu hazırlıklar devam ederken Sargon'lular da büyük zaferlerin verdiği gurur içinde dünyada kendilerine hiç bir rakip görmüyor, atıldıkları sefahat hayatı içinde inkıraza doğru sürükleniyorlardı.

Asurbanipal'ın üçüncü halefi *Şinşarişkun* zamanında Med'ye ile Babil Ninova'ya hücum için bir ittifak akdettiler. Asur'lardan intikam almak fırsatını bekliyen mahkûm unsurlarda müttefiklere iltihak eylediler. *Kiyaksar* kumandasında toplanan gruplar, Asur imparatorluğunun şimali garbisinden şimali şarkisine kadar uzıyan sahayı işgal eden Orta Asya'lı Mitanî'ler, Subari'lar ve Sulubi'lerden inen boylarla Med'lerden mürekkepti. Eski Urartu memleketi yani Van gölü mıntakası, bir kaç sene evvel (*600*) bazı müellifler tarafından Tırak - Firizî gurupundan sayılan Ermeniler tarafından istilâ edilmiş, buraların eski sekenesini teşkil eden Urarti'ler şimale doğru sürülmüş-



Şekil 246 — Pişirilmiş kilden on köşeli bir menşur. Üzerindeki kitabe *Asurbanipal*'ın devrine ait vukuatla bu hükümdarın Ninova'da yaptırdığı müesseselerin bir tarihçesidir. Menşur *Asurbanipal*'ın Ninova'daki sarayının odalarından birinde bulunmuştur.

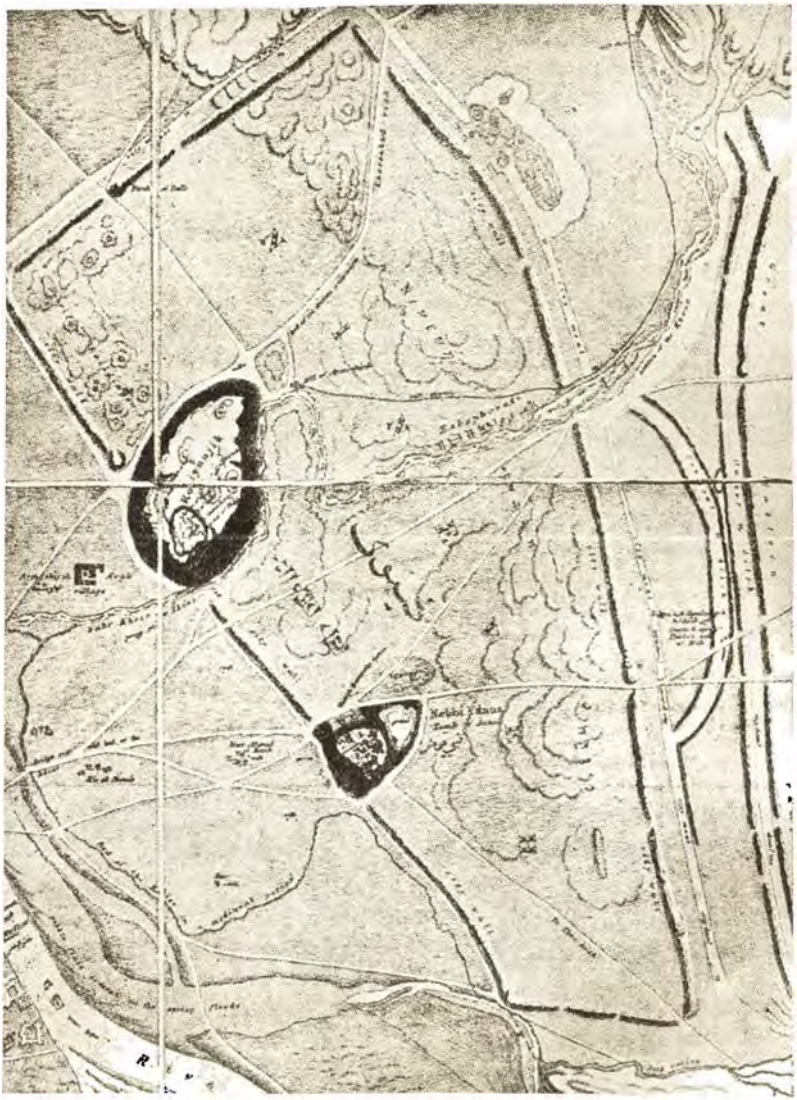
lerdi. Bu sebepten Urarti'ler Asur İmparatorluğu aleyhindeki bu ittifaka girememişlerdi.

Babil prensi *Nabupolassar*'ın idaresinde toplanan unsurlar ise kısmen Sumer'lerden inen Basra körfezi mıntakasındaki deniz memleketi halkı ile *Asurbanipal*'ın kılıcından kurtulmuş olan Elâm'lılardan, Sinear'ın Sumer - Akad halitasından ve nihayet cenubu garbisinden gelen bedevî Samî kabilelerden mürekkepti. Bu zamanlarda yani 612 tarihinde Kafkaslardan inen İskit'ler ve Manda'lar ile Dicle boylarına kadar uzanmışlardır. Bu gayri muntazam göçebelerde *Nabupolassar* ve *Kiyaksar* ile Asur'lar aleyhine ittifak ettikleri anlaşılıyor. Müttefik kuvvetler, 612 tarihinde Ninova üzerine yürüdüler. Asur payitahtını muhasara ettiler. Kale surları önünde vukubulan üç muharebeyi kazandılar. Dördüncü bir hücum neticesinde muhteşem imparatorluğun müstahkem payitahtı 612 senesi temmuzunda zaptolundu. Şehir, mahkûm milletlerin sevinç alkışları arasında, yer yüzünde nişanı kalmıyacak surette, yakıldı, yıkıldı. İmparatorluk ülkesi Med'lerle Babil'îler arasında paylaşıldı. Med'ler asıl Asur ilini aldılar. Babilî'ler de Sinear'ın mütebaki parçası ile Suriye'yi memleketlerine ilhak eylediler.

Şinşarişkun'un akıbetine dair vuzuhlu malûmat yoktur. Babil kitabesinin *Şinşarişkun*'a ait kısmı, silinmiştir. Yunan müverrihlerinin son Asur İmparatoru olarak tasvir ettikleri *Sardanapal*'in mağlûp olacağını anlayınca sarayını ateşlettirerek ailesile beraber alevler arasında can verdiği yolundaki menkıbenin *Şinşarişkun*'a ne kadar tevafuk ettiği kestirilemez. Fakat, Ninova ve Asur şehirlerinin tarihlerde emsali nadir görülen bir ruhla enkaz yığını haline getirilmiş olduğu muhakkaktır.

Asur şehirleri arasında tahripten ancak Arbil kurtulabildi. Diğerleri hep yakıldı, yıkıldı. Ninova'nın tahribinden sonra müttefiklerden Med kıralı *Kiyaksar (Uvahşatra = Umakistar)* 612 senesi eylûlünün on beşinde ordusunu alarak Med'yeye çekildi. *Nabupolasar*'ın daha sonra yani birinciteşrin içinde Nizib (*Nisibis*) ve Rasapha şehirlerini yağma ve tahrip ettikten sonra Babil'e döndü.

Med ve Babil hükümdarlarının memleketlerine avdetlerinden Asur imparatorluğunun payidar kalabilen ve etrafa dağılmış olan ordu enkazı ve taraftarları yıkılan hanedana



Şekil 247 — Ninova'nın surlar, mabetler ve saraylar harabelerini ve Khausur nehrinin mecrasını ve şimal sırunun dışında bulunan müdafaa hendeklerini gösteren plân. Cenup tepesi (*Nebi Yunus*), *Sargon II. Senacherib* ve *Asarhaddon* tarafından yapılmış olan sarayların ve diğer binaların harabelerini havidir. Şimal tepesinde ise (*Koyuncuk*) *Asurbanipal*'ın sarayları ve kütüphanesi, Nebo mabedi v. s. bulunur.

mensup prenslerden *Asurubällit*'i Harran'da imparator ilân ettiler. Asırların biriktirdiği kin ve husumet tufanı içinde boğulduğu zannedilen müthiş kudret yeniden canlanmıştı. Bu hâdise, memleketlerine çekilen müttefikleri ve bilhassa Babil kıralını telâşa düşürdü.



Şekil 248 — *Asurbanipal*'in avlanması. (*British Museum*'de)

Nabupolasar son Asur prensini ortadan kaldırmak için daha üç sene (*611 - 609*) uğraşmağa mecbur kalmış, fakat tekrar canlandığı zannını veren Asur heyulâsı da nihayet *Asuruballit* ile kat'i olarak tarihin sinesine gömülmüştür (*609*).

NİNOVA VE BABİL İMPARATORLUKLARI ZAMANINDA ASUR'LULAR VE KALDE'LİLER

NİNOVA VE BABİL MEDENİYETLERİ

Asya Roma'lıları denilen imparatorluk devri Asur'luları, eski Patesi'ler zamanın Asur'lularına nisbetle büsbütün başka seciyeler arzederler. İmparatorluk Asur'luları, kaba, haşin, müstebit cengâver, savaşlarda çevik, politikada amansız, kan ve yağmaya düşkün, hükümdarlarına son derece sadık, harpte mahrumiyetlere mütehammil, iradeli, nefislerine itimatlı ve mağrur insanlardır. Bu kadar mütezat seciyeler arzeden bu kavmin bariz vasfı merhametsizlik ve kan dökücülük temayülüdür.

Asurbanipal' tarafından esir edilen Elâm reislerine yapılan işkenceleri musavvir kabartmaları ürpermeden temaşa etmek imkânsızdır. Bunlarda Elâm kumandanlarından birinin diri diri kazıklandığı, diğerlerinin kulaklarının kesildiğini, gözlerinin oyulduğunu, sakallarının yolunduğunu, tırnaklarının söküldüğünü iftihara şayan bir levha gibi tasvir etmişlerdir. Bu ve buna mümasil tasavvurlar yanında tevratta nakledilen kanlı maceraların kahramanı olan eski yahudiler bile daha çok merhametli, daha az kana susamış görünmektedir.

Sargon'luların tabletlerinde ve kabartmalarında yaşıyan bu kanlı haileler, tarihte haklarında pek ağır ve insafsızca hükümler verilmesine sebep olmuştur. Denilebilir ki tarih hiçbir milleti, Asur'lulara reva gördüğü bir şiddetle muhakeme etmemiş, hiçbir kavim hakkında onlara yaptığı kadar amansız görünmemiştir. Fakat bu devir Asur'lularını yalnız bir cepheden görmek ve ona göre haklarında hükümler yürütmek doğru değildir. Bunları, ef'al ve seciyelerinin hareket ve icraatlarının hey'eti umumiyesi derpiş edilmek suretile ve in-

safla muhakeme etmek şartiledir ki haklarında doğru bir hüküm vermek kabil olabilir. Bu tarzda yürütüldüğü takdirde onların barbarca görünen seciyeleri yanında yüksek ve takdire şayan vasıfları da bulunduğunu itiraf etmemek mümkün olamaz.

İmparatorluk Asur'luların da görülen bu mütezat seciyeler tahlil ve bunların tarihî sebepleri taharri edilmek seretile verilecek hükümlerin bu kavmi bize daha iyi tanıttıracağında şüphe yoktur: Son keşifler gösteriyor ki Patesi'ler devri Asur'luları Eti'lerle, Sumer'lerle ayni ırka mensup insanlardı, yine bu keşiflerden anlaşılıyor ki Milâttan önceki üçüncü binin sonlarından itibaren bunların arasına Samî klânlar da sokulmağa başlamışlardı. Demek ki imparatorluk Asur'luları muhtelif iki ırkın karışıp kaynaşmasından doğmuş melez bir kavimdi. Şu halde bu melez kavim de kendisine menşe olan her iki ırka ait evsaf ve seciyelerin tezahürlerine şahit olmak pek tabiîdir. İmparatorluk Asur'larında görülen mütezat vasıfların, mütezat seciye ve temayüllere makes olan mütezat ef'al ve icraatin sebebini tarihin bu derinliklerinde aramak icap eder.

Hükümdarlarına son derece itaatli, dissipline riayetkâr, savaşlarda çalâk ve her türlü mahrumiyetlere mütehammil, iradesine ve kudretine emin, teşkilâtçı, büyük orduları sevk ve idarede yüksek kabiliyetli, senayi ve heykeltraşlığa istidatlı Asur'lularda Sumer ve Eti medeniyetlerini kuran ırkın vasıfları göze çarpmaktadır. Geçtiği mamurelere kan ve ateş kusan şehirleri yağma ve tahripten zevk alan, işkencelerle esirlerin gözlerini oymağı, zaptedilen bir memleket halkını kazıklamağı bir eğlence telâkki eden Asur'lularda ise, tevrat sayfalarında bir çok misali görülen Samî ırka mahsus temayüllerin korkunç tezahürleri pek güzel seçilmektedir.

Asur imparatorlarının icraatlerinde, imparatorluğun teşkilâtında da bu mütezat ikilik müşahede olunmaktadır: Ninova'da ve Babil'de hükümdar, Mısırda olduğu gibi mabut değildir. O, Orta Asyada, Sumer'lerde, Eti'lerde görüldüğü gibi mabut namına hükmeden büyük bir kumandandır. Halkta yine buralarda olduğu gibi, daimî surette seferî bir halde bulunan bir ordudur. Başkumandana kayitsiz, şartsız munkattır. Hükümdar, tabletlerde kendisini ordular başkumandanı, büyük ve kudretli imparator diye tavsif eder.

Orta Asya hanları gibi Asur imparatorları da hayatlarının yarısını at ve harp arabası üstünde, av sahasında veya harp meydanında geçirir. Harpteki zaferlerinden ne kadar müf tehir ise avdaki muvaffakiyetlerinden de o derece mağrurdur. Harp onlar için daha heyecanlı bir avdan başka birşey değildir.

Orta Asyalıların sığırları gibi Asur'luların sürgün avları da merasimi mahsusaya tâbi büyük eğlencelerdendi. Eski Türklerde olduğu gibi Asur'lularda da ava başlamak salâhiyeti vilâyeti amme sahibi olan hükümdara ait idi. Asur'lular büyük zaferle neticelenen seferlerden dönen hükümdarlarını nasıl alkışlarlarsa büyük av dönüşlerinde de öyle alkışlarlardı.

Fakat, Asur imparatorlarının bu saha haricinde kalan hayatının diğer safhaları temamile Samî'dir: Esirleri bizzat boğazlar, esir hükümdarların gözlerini kendi mızrağile deler. Bu vahşi temayül, sulh ve sükûn zamanlarında derin bir sefahete, tam bir atalete münkalip olur. Harp meydanlarının çalâk ve amansız kahramna, harem hayatının nuşin ezvakı içinde gevşer, uyuşur, behimileşir. Asur ve Ninova imparatorları bir cepheden bakılınca teşkilât, imar, harp ve fütuhat sahalarında Sumer'lerin *Gudea*'sını, *Lugalzaggisi*'sini Elâm'ların *Kutur-Lagamar*'ını *Kutur-Mabuk*'unu Eti'lerin *Subbiluliyuma*'sını andıran *Sargon Sinacherib, Asar Haddut* ve *Asur Banipal*'i, diğer bir cepheden tetkik edildikleri zaman harem hayatının yıprattırıcı sefahati içinde uyuşmuş ve hayvanlaşmış Şam veya Bağdat halifelerini hatırlatırlar.

Merasim günlerinde taht sayebanlarının parıltıları içinde hususî şemsiye ve yelpazeler taşıyan nedimeler ortasında bir sanem gibi giyinmiş, süslü bir zevk kadını gibi kıymetli mücevherlere garkolmuş Asur imparatorları, Kurunuvusta'nın yüzlerce cariyeleri arasında murassa taşlarla bezenmiş, ipekli kumaşlara bürünmüş Bağdat halifelerinden farksız idiler. Sargon'lulara ait kabartmalarda görülen kıymettar mücevherler, murassa gerdanlıklar, altın küpeler, rengârenk elbiselerle süslenmiş, muhteris bakışlı, şehvanî dudaklı Asur hükümdarlarile müverrih *Mesudî*'nin [1] Seciye ve tabiatlerini, hayat ve giyinişlerini en küçük noktasına kadar tebarüz et-

[1] *Mesudi*, Mürucüzzehep ve Meadin-ül-Cevahir

tirdiği Şam veya Bağdat halifeleri arasında sefahat ve tezeyyün meyli itibarile tam bir benzerlik görülüyor.

Asur kitabe ve kabartmaları tetkik edildiği zaman hükümdarın baş vezirinden (*Tartan*), küçük memurlarına kadar her fertte bu mütezat mizacın tezahürleri pek güzel seçilebilir.

İmparatorluk merkezi olan Ninova'ya halef olan Babilde de bu tezatlar görülüyor. Yalnız Sumer ırkının ve medeniyetinin fazla hakimiyeti, Nil vadisini andıran sıcak ve mahsuldar ova muhitinin tesiri, burada Samî temayüllerin alabildiğine, inkişafına meydan vermemiştir. Bu sebepten Babil'de, Ninova'da olduğu kadar kaba ve zalimane sahneler nisbeten pek azdır.



Şekil 249 — Asur'luların avı (*British Museum*'de)

Babil ve Ninova'da Sumer'lerin, ictimaî teşkilâtı da aynen yaşamaktadır. Halk, kâhinler, tacirler, san'atkârlar, ziraatçılar ve balıkçılar gibi bir takım ictimaî sınıflara bölünmüşlerdir. Bu iki payitaht yalnız Ur'un, Uruk'un ve Lâgaş'ın medeniyet ve san'atlerini değil, Sumer mabetlerinin an'anelerini de yaşatmışlardır. Asur, Ninova ve Babil mabetleri, *Enlil*'in Nippur'daki büyük mabedi model olmak üzere kurulmuşlardır. Bu mabetler, dört köşeli ve müteaddit katlı bir kuleyi andırıyorlardı. Her kat, daha dar olmak üzere altındaki kat üzerine oturturulmuştu. Bu katlar, yediye kadar çıkıyordu. Her kat bir mabuda mahsus ve ayrı bir renge boyanmıştır. Harabesi Ninova'dan bir kaç kilometre mesafedeki Khorsabad'ta keşfedilen Sargon kulesi, yedi katlı ve



Şekil 250 — *Asurbanipal*'in aslan avı (*British Museum*'de)



Şekil 251 — *Asurbanipal*'in aslan avı (*British Museum*'de)

kırk iki metre tulünde idi. Üst katın taraçası üzerinde mabut *Asur*'un veya *İştar*'ın makarrı bulunuyordu. Bu kuleler ayni zamanda birer rasathane mahiyetinde idiler. Kâhinler, taraçadan yıldızları tarassut eder, onların seyr ve hareketinden hayatı beşeri alâkadar eden hükümler çıkarırlardı.

Ninova ve Babil, san'at itibarile Sumer ve Eti sitelerinin mütekâmil bir devresini teşkil ederler. Fakat Asur'lular, san'at itibarile eski Sumer ve Etileri geçmiş oldukları gibi Babil'e de tefevvuk etmişlerdir. On dokuzuncu asırda Ninova'da ve Babil'de keşfedilen eserler, mimarlığın, heykeltıraşlığın, resmin, çiniciliğin buralarda ne derece inkişaf etmiş olduklarını mukayeseye müsait olacak derecede çoktur.

Asur şehri harabesinde (*Kal'atül şergat*) taki birinci *Tiglatpalasar*'ın sarayile mabetleri, *Sargo*'nun Khorsabad sarayı, *Senacherib* ve *Asur Banipal*'in Ninova'da kurdukları saraylar (Koyuncuk harabeleri) *Buhtunnasır*'ın Babil sarayı, yedi katlı Babil mabedi ve nihayet asırlarca şarkta destan olan asma bahçeleri, san'at itibarile birer şaheserdi.

İmparatorluk devri Asur'luları, bilhassa Etilerden aldıkları heykeltraşlıkta ehemmiyetli terakki göstermişlerdir. Khorsabad'taki iki kanatlı aslanla Nemrut mabedindeki aslan heykelleri ve saray avlularını tezyin eden kabartmalar, bu terakkinin şahitleridir. Asur heykeltraşlığına ve kabartmacılığına hâkim olan ruh, mevzuu canlılaştırmak dehasile müterafık dekor iptilâsıdır. Eski devir san'atkârlarından hiçbiri Koyuncuk ve Khorsabad san'atkârları kadar hakikate uygun bir av sahnesi tasvir edememişlerdi.

Senacherib'in *Asur Banipal*'in harp sahnelerini canlandıran kabartmalar ise adeta birer tersimi epopedir. Biritanya müzesindeki *Asurbanipal*'in av köpeklerini tasvir eden kabartma şekil 58 ile ayni hükümdara ait bir yaban eşeği avı sahnesini musavvir kabartma, bugün bile hayranlıkla temaşa edilen eserlerden sayılmaktadır.

British Museum'deki yaralı aslan kabartması, Asur san'atkârlarının canlı hayvan tasvirindeki meharetlerinin, tabiîlikten ayrılmamak hususundaki kudretlerinin en güzel bir örneğidir. Bunlar, Asur'luların pek çok sevdikleri harp atlarını da ayni muvaffakıyetle tasvir etmişlerdir. Khorsabad abideleri arasında cins atları tasvir eden kabartmalar bugün bile güç taklit edilecek kadar san'atkâranedir [1].

[1] *René Grousest*, Hist. de l'Asie, I, p. 7-28.
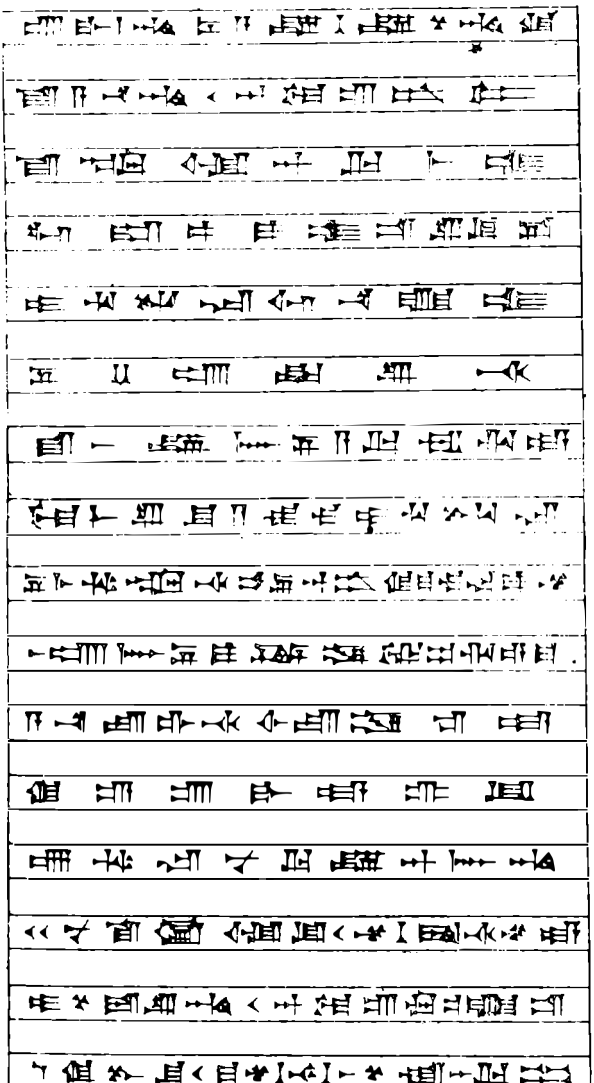


Şekil 252 -- Bu kabartma *Asurbanipal*'in Ninova'daki sarayının bir odasında bulunmuştur. Resimde *Asurbanipal*'in bir kurban masası ve ilâhî bir sembol önünde ayakta durmakta ve mabutlar şerefine önündeki arslan naaşları üzerine şaap dökülmektedir.

Asur heykeltraşlığı ile kabartmacılığında intikada uğrıyan cihet, teferruatta ekseriya fazla ifrata gidilmiş olmasıdır. Fakat, bütün kusur ve noksanlarına rağmen Asur san'atinin büyük san'atlerden biri olduğunda şüphe yoktur. Asur'ların Sumer'lerden ve Eti'lerden alarak yükselttikleri bu san'atin, bilhassa Sargon'lulara ait kabartmaların, *Keyhüsrev*'in Asur ve Babil'i zaptından sonra, evvelâ Ahmint'lerin, sonra da



Şekil 253 — *Asurbanipal*'in av köpekleri. *(British Museum)*

Sasanî'lerin İran'da yaşattıkları san'atler üzerinde pek derin izler bırakmış oldukları, bunların biribirlerile mukayeselerinden anlaşılmaktadır.



Şekil 254 — *Asurbanipal*'in kütüphanesine ait Asur'ca tercemesile beraber Sumer'ce bir levha Asurca tercüme, Sumer'ce satırların altında ve her ikisi de çivi yazı ile yazılmışlardır.

İmparatorluk devri Asur'luları, eski Sinear medeniyet ve yazısını terakki ettirmekle kalmamış, bu yazı ile Mezopotamya'nın kadîm tarihini tenvir eden bir çok eserler de vücude getirmişlerdir. *Asurbanipal*'in Ninova sarayında bulunan kütüphanesi, tarihin karanlıklarına parlak ışıklar serpmiştir. *Asurbanipal*, kütüphanesinin bir kısmı olduğu anlaşılan ve bugün British Museum'de mahfuz bulunan iki tarafları gayet ince ve sık yazılı ve numaralı kil lâvhalardan mürekkeptir. *Asurbanipal*, bu kütüphaneyi Asur ve Babil mabetlerindeki arşivleri kopya ve tercüme ettirerek vücude getirmişti. Kopyalar aynen Sumer yazı ve dilile, tercümeler ise Asur lisa-



Şekil 255 — Asur'luların yaban eşeği avı. (*British Museum*'de)

nile yapılmıştır. Kütüphanedeki tabletlerin mühim kısmı, Kalde'de pek revaçlı olan ilmi nücuma, kâhinlerin Hatifî haberlerine ait şeylerle, ilâhîler, mitolojik destanlar, mabut listeleri gibi dinî eserlerden mürekkeptir. Asur ve Sinear tarihini tenvir eden asıl vesikalar, hükümdarların büyük zaferlerini tasvir eden kabartmalardaki yazılarla mabet ve saraylara konulmuş olan kitabelerdir [1].

[1] *Sinear*'ın çivi yazısı (*Cuneiforme*) halledilmeden evvel, Mezopotamya tarihi hakkında yegâne memba, milâttan önceki üçüncü asrın birinci yarısında yaşamış olan Babil'in Bael mabedi rahibi *Bérose*'nin tarihi idi. Bu tarihi *Alexandre Polyhistor* hulâsa etmiş, meşhur eski müverrihlerden *Yosephe* ve *Eusèbe*'de bu hulâsasının mühim kısımlarını eserlerine dercetmek suretile ihlâfe nakletmişlerdir. Fakat bu suretle bize gelen malûmat pek noksan idi.



Şekil 256 — Yaralı aslan (*British Museum*'de)

İKİNCİ BABİL İMPARATORLUĞU

626-538

İkinci Babil imparatorluğu, son Asur imparatoru *Şinşarışkun* devrinde Babil hidivliğinde bulunan *Nabupolassar* tarafından kurulmuştur. *Nabupolassar*, Milâttan önceki 626 tarihlerine doğru *Kandalanu*'ya halef olarak Babil hidivliğine geçmişti. Selefleri gibi bu da Asur imparatorunu metbu tanıyorlardı. Babil hidivinin metbuuna karşı açıktan açığa isyankâr bir tavır alması, bilhassa 615 tarihlerine doğru olmuştur.

Bu zamandan itibaren *Ninova* aleyhine alenen faaliyete geçen Babil prensi, yukarda görüldüğü veçhile; bu hükümdarı *Keyaksar* ile birlikte muazzam imparatorluğu devirmeğe ve onun geniş ülkesinin bir kısmına varis olmağa muvaffak olmuştur(*612*). *Nabupolassar*, şimalden gelecek hücumlara karşı Babil'in emniyetini temin için ertesi sene (*611*) yukarı Fırat boylarındaki son Asur kalelerini zaptetti. Fakat bu esnada karşısında üç büyük kuvvet belirmeğe başladı. İmparatorluğun sukutile öteye beriye dağılmış olan Asur ordularının bakiyelerile, imparatorluk taraftarları, yıkılan hanedana mensup prenslerdi. *Asuruballit*'in başına toplanarak onu Harran'da Asur imparatoru ilân ettiler. (*611*).

Mezopotamya'da oynanan son hailelerden istifade eden Mısır Firavunu ikinci *Nehao*, taksimde *Nabupolassar*'a düşen Palestin ve Suriyeyi istilâ etti. Evvelce yani 615 tarihlerine doğru Med Kıralı *Keyaksar* tarafından kıralları ve belli başlı reisleri itlâf edilerek Azerbaycandan şarkî Anadolu ve Kapadokya mıntakasına sürülmüş olan İskitlerden bir kısım Asur yağmasından istifade etmek üzere bu esnada şimalî Mezopotamya'ya indiler [1]. Bu üç düşmandan en tehlikelisi Asur prensi *Asuruballit* idi.

(1) Eskitler Milâttan önce 623 tarihinde Derbent tarikile Kafkasyadan Azerbaycan'a inmiş, ortalığa dehşet vermişlerdi. Bu esnada Med kıralı *Keyaksar*, Asur kıralı *Asuretilinani (626 - 621)* in ordusunu mağlûp ederek Ninova'ya kadar gitmişti. Ninova önünde bu haberi alan *Keyaksar* memleketine döndü. Urmiye civarında eskitlerle çarpıştı ve mağlûp

Nabupolassar evvelâ Mandalar'la uzlaştı. Hattâ onlarla Harran'da tahakkuk eden Asur prensi aleyhine bir ittifak yaptı. İki ateş arasında kalan *Asuruballit* Fıratın garbine çekilmeğe mecbur oldu. Harran Babil kıralının eline geçti. *Nabupolassar*, Babil'e, müttefiki olan Manda'lar da Anadolu'ya döndüler.

Fırat'ın garbine çekilen Asur prensi, son maceralardan istifade ederek Palestin'e girmiş olan Mısır firavunu ikinci *Nehao* (*609-594*) dan yardım istedi. Asur prensinin yardımına koşan Mısır ordusu 609 senesi haziranında Fırat boylarına geldiler. *Asuruballit* bunlarla beraber Fırat'ın şarkına geçti. Mısırlılar önlerine geleni öldürerek Harran önüne geldiler. Tarihi kadimin bu meşhur kalesi, Asur prensi ve müttefiki olan Mısır ordusu tarafından muhasara altına alındı. Fakat ayni sene ağustosunda Harran üzerine yaptıkları hücum akim kaldı. Muhafızlar, süratle harp sahasına koşan *Nabupolassar* yetişinciye kadar şehri kahramanca müdafaa ettiler. Babil hükümdarı, müttefikleri Khapur istikametince Urartuya kadar takip etti. Mısır kuvvetleri Palestin'e çekildiler. *Asuruballit*te Kilikya taraflarına kaçtı. Bu vak'adan sonra Babil kroniklerinin kendisinden bir daha bahsetmemiş olmalarına bakılırsa talihsiz prensin iltica ettiği Kilikya havalisinde ölmüş olduğunu tahmin edebiliriz.

Babil Kitabelerinde *Nabupolassar*'ın Harran'ı kurtardıktan sonra şarkta, dağlık memleketteki İzalla üzerine yürüdüğü yolunda bir kayıt vardır. Fakat İzalla ile Urartu'larını, Med'leri mi, veyahut İskitlere mensup bazı boylar mı kastedilmiş olduğu meçhuldür. *Kiyaksar*'ın ölünciye kadar Babil hükûmetile dost geçinmiş olmasına nazaran İzalla'nın Med'lerle alâkası olmıyacağına hükmedebiliriz.

Nabupolassar, Mezopotamya'da vaziyetini takviye ettikten sonra mahdut bir sahada sıkışmaktan ise Asur'luları örnek tutarak bunların taksimde kendisine isabet eden Suriye ve Palestin'deki hakimiyetlerine varis olmak ve buraları Mısır firavunundan almak teşebbüsüne girişti. Oğlu *Nabukodonosor*'u 608 tarihinde Suriyenin fethine memur etti. Buraları, Asurluların felâketli son zamanlarından istifade eden firavun tarafından zaptedilmişti.

oldu. Memleketi kısmen İskitler tarafından istilâ edildi. *Kiyaksar* ancak sekiz sene sonra bunların kıral ve reislerini ziyafetine davet ederek sarhoş ettikten sonra hile ile öldürmüş, başsız kalan İskitleri kolayca Med memleketinden atmağa muvaffak olmuştur.

Firavun ikinci *Nehao*, 609 da Suriye üzerine yaptığı bir sefer neticesinde kendisine karşı koymak istiyen Yahudiye kıralı *Josias*'ı Magiddo'da perişan ve katlettikten sonra *Kadeş*'i, buradan son Asur prensi *Asuruballıt*'a yardım için Fırat boylarına kadar ilerlemişti. Firavun *Nehao* avdetinde, Yahudiler tarafından *Josias*'tan sonra Kudüs kırallığına geçirilen ve üç ay kadar hüküm sürmüş olan *Sallum*'u hallederek yerine Mısır taraftarı *Yovakim* (*Joyakim*) i getirmiş, bu suretle Suriye ile beraber Palestini de Mısır'a bağladığı zannına düşmüştü.

Fakat *Nabukodonosor* idaresindeki Babil ordusunun Suriyeye girişi Firavunun bütün bu faaliyetinin neticelerini altüst etti. 605 te Babillilerle Mısır'lılar arasında Kadeş'te vukubulan büyük muharebe, Firavunların Suriye ve Palestin üzerinde yirmi beş senedenberi devam etmekte olan hegemonyasına nihayet verdi. Babil vesikaları arasında *Nabupolassar*'ın Kadeş zaferinden iki sene evvel (*607*), eski İskit bakiyelerinden Umman Manda'lar tarafından yağma ve buradaki Sin (*Ay*) mabedinin tahrip edildiğini muhtevi bir tablet bulunmuştur. Bu mabet ancak 45 sene sonra Babil'in son hükümdarı *Nabonid* devrinde yeniden yapılabilmiştir (*552*).

Nabukodonosor, Kadeş zaferinin kazandırdığı hızla Mısır kapılarına kadar yürüdü. Fakat burada babasının öldüğü haberini alarak geriye döndü.

İkinci Babil devleti, biribirini takibeden fetih ve istilâların biriktirdiği muhtelif Etnik gruplar üzerinde kurulmuştu. *Nabukodonosor*, babası zamanında bu devlete Asur İmparatorluğunun Suriye ve Palestin'deki ülkelerini'de kazandırdı. Bu suretledirki *Nabukodonosor* 604-562 Babil tahtına oturduğu zaman maceralarla dolu bu köhne şehir, bin seneden fazla bir müddet geçtikten sonra tekrar Samî dünyasına payıtaht olmuş, Mezopotamya ile Mısır arasındaki Ön Asya hegemonyası rekabeti yeni baştan canlanmıştır.

Nabukodonosor tahta oturduğu zaman Babil'in nüfuzu Sinear ile Elâm'ın Sus mıntakasına ve Suriye'nin bir kısmına hâkim bulunuyordu. Mezopotamya'nın yukarı kısmını yani asıl Asur ili Med'lerin, Harran'da Med'leri metbu tanıyan Manda'ların elinde kalmıştı. Senelerce Asur İmparatorluğunun eczasından sayılan Kilikya ise, yerli bir sülâlenin eline geçmişti. Bu sülâlede *Syennesis* ismi hâkimdi. Bu tarihlerde (*600*), Van gölü mıntakasındaki kavimler arasında bir karışma ol-

muş, tarih sahnesinde ilk defa görülen Ermeni'ler buralara sokulmuşlardır. Fakat, Babil ile Med'ye arasındaki mukaveleye göre, buraları yani eski Urartu memleketi Med'lere ait olduğundan, *Kiyaksar*, İran ve Baktriyan'da hakimiyetini tesis ettikten sonra *Mermnad* sülâlesi (*687-546*) idaresinde inkişafının son haddine vasıl olan Lidye devleti üzerine yürürken ilk merhalede Ermenileri ezmiş, itaat altına almıştı [1].

Bu zamanlarda Kudüs, Mısır taraftarı *Yovakim* (*Joyakim*) idaresi altında bulunuyor, Lübnan Siteleri ise firavunlara karşı sıkı bir tabiiyyet rabıtası besliyorlardı. Med'lerden çekindiği ve onlarla olan dostluğu bozmak istemediği anlaşılan *Nabukodonosor* Suriye ve Palestini kat'î surette hakimiyeti altına almak, firavunların buralarla olan rabıtalarını kesmek siyasetini takip ediyordu. Halbuki Yahudiye kıralı *Yovakim* kendisini firavun'un bir tâbii addediyor, Babil'e hiç ehemmiyet vermiyordu.

Nabukodonosor, Yahudiye kıralını tedip için 601 tarihinde Kudüs üzerine yürüdü. Maksadı bu zamanlarda yaşıyan *Eremiya* (*Jeremie*), *Baruh ve Hebakük* gibi peygamberlerin nasihatlerine rağmen Mısır siyasetine âlet olan *Yovakim*'i te'dip ederek buralarda Babil hegemonyasını kurmaktı. Fakat *Sinacherib*'in amansız savletlerine mukavemet etmiş olan Kudüs kalesi, hazırlıksız gelen Babil ordularını durdurdu. *Yovakim* de Kaldelilerin akınlarına kahramanca karşı koyabildi. Fakat, *Nabukodonosor*'un üç sene sonra (*597*)de vukubulan ikinci akını kat'î neticeyi verdi. Kudüs İlk defa olarak kapılarını istilâcı kuvvetlere açtığı zaman *Yovokim* ölmüş bulunuyordu. Yeni kıral olan genç *Yovakim* (*Joyakim*) esir edildi. Kendisile beraber Mısır taraftarı İsrail oğullarının güzidelerinden mühim bir kısmı (*17 bin kişi*) esaretle Babil'e gönderildi. Bunlar İsrail oğullarının yetmiş sene sürecek olan Babil esaretinin ilk kafilesini teşkil ediyorlardı.

Nabukodonosor, avdet ederken Kudüs tahtını *Sedekiya* (*Sédécias*) ya tevcih etmekle Yahudi'lerin inkıyatlarını temin ve firavun'ların entirikalarını bertaraf etmiş olduğuna zahip olmuştu. Halbuki *Josias*'ın ölümünden beri Kudüs siyasetine hâkim olan Mısır taraftarı parti, kuvvetini tamamile kaybetmiş değildi. Bu fırka bir müddet sonra *Sedekiya*'yı da nüfuzları altı-

[1] *Radet*, La Lydie et le monde Grec, au temps de Mermnades, Paris, 1892

na aldılar. Esasen firavun ikinci *Nehao* (*609-594*) da Suriye ve Palestin'deki nüfuzunu idame ettirebilmek için bütün kuvetile çalışıyor, deniz yolile Fenike limanlarile sıkı münasebette bulunuyor, Suriye ve Palestin'in iç mıntakalarının siyasetine de müdahale ediyordu. Fakat, bir aralıkFiravun İkinci *Nehao* Afrika sahillerini koruyabilmek için Suriye sahillerinden elini çekmeğe mecbur oldu. Halefi ikinci *Pisammetik* (*594-588*) de nazarı dikkatini Nubi ve Habeşistan taraflarına hasretmek ıztırarında kaldı. Gerçi İkinci *Pisametik* Fenike sahillerine doğru bir sefer yaptı. Fakat, bu sefer alelâde bir tenezzüh mahiyetini geçemedi.

Firavunlar tahtına İkinci *Pisametik*'in kardeşi *Apriyes* (*Uhaibri*) geçince (*588-568*), Mısırın Suriye ve Palestin siyaseti yeni baştan alevlendi. *Apriyes* mücadeleci, haris bir zattı. Suriye'de yeni baştan bir heğemonyalık kurmak istiyordu. Bu maksatla Mısır taraftarı fırkanın nüfuzu altına giren Kudüs Kıralı *Sedekiya* ve Sur kıralı *İtoboal* ile Babil aleyhine bir ittifak yaptı. *Sedekiya*, Babil İmparatoruna karşı taahhüt ettiği vergiyi göndermedi. Bunun üzerine *Nabukodonosor* kendisini tedip etmek üzere 587 tarihinde Suriye üzerine yürüdü. Kudüsü muhasara etti. Firavun *Apriyes* Kudüsün yardımına gelmek istedise de bu hareket faydasız oldu. Kudüs üç ay muhasaradan sonra nihayet düştü. (*586*) kaçmak istiyen Kıral *Sedekiya* muhafızalarile beraber Jeriho yolundan kaçmak istedilerse de yakalandılar.

Nabukodonosor, son Yahudi kıralının bütün ailesi efradını gözü önünde boğazlattıktan sonra kendisinin de gözlerini oydurdu. Zincire vurarak ileri gelen Yahudilerle birlikte Babil'e sevketti. Kendisine ihanet eden *Sedekiya*'ya karşı biaman davranan *Nabukodonosor*'un Yahudiler hakkında merhametli davrandığı hattâ başlarına *Gedaliya* adlı birini geçirdiği anlaşılıyor. Fakat, Yahudiler kuvvetli ihtilâçlarla yeni bir isyan çıkardılar. *Gedaliya*, Amon kıralının bir memuru tarafından katledildi. Bu hareket Kudüs'ün baştan başa yakılıp yıkılarak bir harabeye çevrilmesini intaç etti. Hattâ Süleyman mabedinin yıkılan enkazı bile yerinde bırakılmadı. Yahudiler'den, Mısıra kaçanlar müstesna olmak üzere, ele geçenler toptan esir sıfatile Babi'le sürüldüler. Bu suretle evvelce gönderilenlerle beraber Babil'de toplanan Yahudiler'in yekûnu on sekiz bini bulmuş oldu.

Kudüs'ün Babil'liler tarafından zaptı, askerlik noktai nazarından ikinci derecede ehemmiyeti haiz bir vak'a idi. Fakat, bu maceranın darbesi, Yahuda'nın güzide milletine isabet etmiş olduğu için *Nabukodonosor* tarihte korkunç bir haile mümessili olarak yaşatıldı. Yirmi senedenberi bu müthiş akıbeti bağıran fakat kimseye anlatamıyan peygamber *Eremiya*' da esir düşmüş, fakat serbest bırakılmıştı. *Gedaliya* macerasından sonra Mısır'a kaçan Yahudiler onu da kâtibi *Baruh*'la beraber oraya götürdüler. Firavun *Apriyes* kendilerini Dafna ve Memfis'te yerleştirdi. İhtiyar *Eremiya* hayatının son zamanlarını korkunç hailenin İsrail oğullarının kötü hareketlerine karşı *Yahuda*'nın bir cezası olarak göstermeğe, onları tövbe ve istiğfara davet etmeğe hasretti. Evvelce Babil'e nakledilmiş olan esirler arasında bulunan diğer peygamber *Hazkiyal* (*Ezechiel*) de bu tövbe ve istiğfarın formülünü tertip etti. Beşeriyetin fikrî harekâtına hâkim olan ve ona istedikleri istikameti veren Yahudiler, 586 vak'asını beşeriyetin din tarihinde en büyük bir haile olarak yaşattılar.

Kudüs kat'î surette Babil'e ilhak edilmekle beraber Fenike limanlarının Mısırl'a olan faaliyetlerine bir nihayet verilememişti. Bu limanlardan Sur, Ninova'nın sukutundan sonra korkusuz ve pervasız bir surette inkişaf etmiş, işlek bir liman halini almıştı. *Nabukodonosor* firavunun riyaseti altında teşekkül eden ittifaka giren Sur prensi üçüncü *İteobaal*'ı tedip temek üzere Suriye sahillerine gitti. Fakat Sur (*Tyr*) ancak denizden zaptedilebilirdi. Deniz vasıtası olmıyan *Nabukodonosor*, şehrin kara ile muvasalasını kesmek suretile bu neticeyi elde etmeğe çalıştı. Uzun süren muhasara, nihayet Sur'luların inkıyadile neticelendi. Fakat, Sayda ve Biblos gibi diğer Fenike sitelerinin akıbeti böyle olmadı. Firavun *Apriyes* buraların müdafaasını temin edebildi. Fakat firavun aleyhine Mısır ordusunda baş gösteren isyan hareketi nihayet *Apriyes*'in evvelâ hal'ini sonra da katlini intaç edince, Mısırın Fenike sahillerile olan rabıtası gevşedi. Asi askerin firavunluğa çıkardığı *Amasis* (*568-525*) in ilk zamanlarında *Nabukodonosor* Mısır'ın Fenike sahillerindeki nüfuzunu iyice sarstı. Babil hükümdarı uzun kitabesinin bir yerinde Babil'deki tesisat için o kadar lüzum ve ehemmiyeti olan ve firavun'ların hedefi bulunan Lübnan ile ormanlarını düşmanlardan kurtardığına dair olan fıkranın pek uzak devirlere ait olduğunu tahmin edebiliriz. Maamafih

Fenike sahillerinin Mısır'la olan münasebetinin tam ve kat'î surette kesilmesi, ancak Akamaniş'ler devrinde mümkün olabilecektir.

Nabukodonosor'a, büyük fatih hükümdarların şöhretleri karşısında daha mütevazi bir unvan vermek icap eder. İkinci Babil İmparatorluğunun bu ikinci hükümdarı, uzun süren saltanatının sonuna kadar firavun'ların hegemonya'lık iddiasında bulunduğu, Suriye ve Palestindeki küçük prenslikleri ortadan kaldırmak veya hegemonyası altına almak gibi askerlik itibarile nisbeten ehemmiyetsiz faaliyetlerden başka bir iş görmemiştir.

Nabukodonosor'a tarihte tebaasını şanlı zaferlere iriştirmiş büyük bir kumandan şöhreti kazandıran amil, büyük ve fatih Asur imparatorlarının satvetli istilâ hareketleri karşısında varlığını koruyabilmiş olan Kudüs'deki Yahudi'ye kırallığını ortadan kaldırmağa muvaffak oluşudur. Asırlarca beşeriyetin irfanına hâkim olan Tevrat'ın, Kudüs'ün sukutunu, tarihin en büyük bir hâdisesi, adeta cihanın yıkılışı gibi tasvir etmiş olması, bu maceranın kahramanı olan *Nabukodonosor*'u tabiatile büyütmüştür. Hattâ eski milletlerin ve bu meyanda Asur'ların Arabistana askerî bir hareket yapıp yapmadıklarına dair bir şey yazmıyan Arap müverrihleri, *Nabukodonosor*'un Araplarla birtakım muharebelerde bulunmuş olduğu hakkında hayli tafsilât vermişlerdir. Halbuki şimdiye kadar keşfedilen Babil tabletlerinde *Nabukodonosor*'un, ne büyük bir fatih olduğuna, ne de Arap'larla harp ettiğine dair hiçbir kavit görülememiştir. Kalde müverrihi *Berose*'nin *Nabukodonosor*'un Arap yarımadasına girerek Arap'larla mücadele etmiş olduğu yolundaki rivayeti de eski an'anenin yaşamasından başka bir şey değildir.

Nabukodonosor'un bizzat kendisi bırakmış olduğu kitabelerinde kendini büyük bir fatih olmaktan ziyade imarcı bir hükümdar olarak tasvir etmektedir. Bu kitabelerden anlaşılıyorki, *Nabukodonosor*, her tarafta ya eski mabetleri, sarayları tamir etmiş veya yeni mabetler, saraylar yaptırmış, Sinear'ın imarına çalışmıştır. Yorulmak bilmez mesaisi sayesinde Asur'ların yakıp yıkmış oldukları Babil yeni baştan yapılmış, Ön Asya'nın en mamur bir beldesi haline konulmuştur. *Nabukodonosor* öldüğü zaman (*561*) Babil şehri bütün şarkın en mamur, en muhteşem bir merkezi halinde idi. Yahudiler

bile Babil'in hayatına o kadar alışmışlar idiki *Nabukodonosor*'a halef olan oğlu *Amel - Marduk* (*Awel - Meroduk*) otuz yedi sene süren mahbusluk hayatından sonra Yahudiye kıralı *Yovakin*'i serbest bırakmakta bir mahzur görmemişti. Bu hareketi onu Yahudilere sevdirmiş kendisine *Awel-Marduk* unvanını kazandırmıştır. Babil'in refah ve nüfuzu *Nabukodonosor*'un ölümünden sonra zuhûr eden buhranlara ve bu buhranların biribirlerini müteakıp iktidar mevkiine yeni simalar getirmiş olmasına rağmen, devam edebilmiştir.

Nabukodonosor'a halef olan *Amel - Marduk* ancak 562 den 560 a kadar hüküm sürebilmiş ve bilâhare katledilmiş yerine *Nabukodonosor*'un generallerinden *Nergal - Şar - Usur* (*560-556*) geçmiştir. Bundan sonra da *Labaşi - Marduk* Babil tahtına oturmuştur (*556*). Bu silik simalardan sonra *Nabukodonosor*'un tahtını ihtiyar *Nabonid* (*Nabu - Naid*) e intikal etmiştir.

Nabunid (*556 - 538*) ne bir idare adamı ne de bir askerdi. Arkeoloji ve arşivlerle uğraşmağı sever bir adamdı. İktidar mevkiini elde ettikten sonra bu sahadaki merakını arttırmış devlet işlerini ihmal etmeğe başlamıştır. Halbuki bu tarihlerde İran devleti Med'lerden Anzan'lı Akamaniş sülâlesine geçmiş, ikinci *Kurus* (*Keyhusrev*), bütün Ön Asya'ya hâkim olmak siyasetini şiddetle takibe başlamıştı.

Nabukodonosor tarafından vaktile Babil'e götürülmüş olan Yahudi'ler, burada Peygamber *Hazkıyal*'ın ümit verici telkinlerile teheyyüç edile edile yeni bir hayat kazanmış, dört gözle kendilerini esaretten kurtararak Kudüs'e gönderecek halaskârı beklemeğe başlamışlardı. Yahudi'ler, *Lidye* Hükümdarı *Krezüs*'u mağlûp eden *Kurus*'un şahsında bekledikleri bu halâskârı sezmekte geç kalmadılar. Din ve mukaddesata karşı hürmetsizliğinden, devlet işlerini oğlu *Bel - Şar - Utsur* (*Baltazar*) a bırakarak hayatını atılâne geçiren *Nabonid*'ten usanmış, İran şehinşahına karşı samimî bir meyil ve sevgi göstermeğe, *Nabukodonosor*'un payitahtında onu beklemeğe başlamışlardı.

Akamaniş'lerin kuvvetli hükümdarı *Kurus* (*559 - 529*), Lidye Hükümdarı *Krezüs* (*580 - 545*) i mağlûp ettikten sonra Sinear üzerine yürüdü. Kat'î kararını vermiş olan İran Şehinşahı, kumandanlarından *Gubaru* (*Herodoto*'un *Gobryas*'ı) ile beraber Fırat nehrinin mecrasını değiştirdiler. General *Gubaru* bu eski mecradan arkadaşı *Gadatas*'la beraber şehre ve saraya girdi-

ler. Her ikisi de aslen Babilli olan ve intikam hırsile hareket eden bu adamlar, *Baltazar*'ı öldürdüler. Rivayete göre bu esnada *Baltazar*, büyük dinî bayram münasebetile sarayında eğleniyor, zevk ediyordu. Kaçan *Nabonid* yakalanarak *Kurus*'a getirildi. İran Şehinşahı, *Astiyag*, *Krezüs*'e yaptığı gibi *Nabonid*'e de çok güzel muamele etti. *Berase*'nin ifadesine göre esir düşen ihtiyar hükümdarı Garmani valiliğine tayin etti ve ölünciye kadar burada kaldı.

Babil'in zaptından sonra *Kurus* bir ferman neşrederek Yahudileri itlak etti. Bunların Kudüs'e dönerek orada eski mabetlerini yeniden kurmalarına müsaade verdi. Yahudilerin ebedî minnettarlığını kazanan *Kurus*, onların propagandalarile cihan tarihinde unutulmaz bir ün kazanmış oldu.

İkinci Babil İmparatorluğunun yaşatmış olduğu şaşaalı devir, ilk hükümdarların kuvvetli komşularına yani Med'lere karşı takip etmiş oldukları akılâne siyasetinin semeresiydi. *Ninova*'nın sukutunu temin eden itilâfa gerek *Nabupolassar* ve gerek *Nabukodonosor* sonraları da itina ile riayet etmişlerdir. Hattâ bir aralık *Nabukodonosor* bu dostluğu bir Med prensesi ile evlenmek suretile kuvvetlendirmiştir. *Nabukodonosor*'un Babil sarayının meşhur asma bahçesini bu prensesin tenezzühü için yaptırmış olduğu rivayet edilmektedir.

İkinci İmparatorluk devrinde Babil, o zamanki dünyanın en mamur, en muhteşem ve en kalabalık bir şehri idi. *Nabukodonosor*, evvelce Asur İmparatorları tarafından yıktırılmış olan Babil surlarını yeni baştan yaptırmış, şehri hükümdar sarayı, asma bahçe ve Marduk mabedi gibi muazzam abidelerle tezyin etmişti. Bu devlet zamanı, Asur İmparatorluğu idaresindeki kavimlerin karışma ve kaynaşma devresidir. Bu kaynaşma en ziyade Sinear'da vukua gelmiş, neticede Sumer ve Elâm'ların lisanları, ırkî hüviyetleri ortadan kalkmıştır. Yine bu devirde evvelce Suriye'ye yayılmış olan Mitani'ler, Eti'ler, büyük Samî gruplar içinde kaynamış, onlarla karışmışlardır. Mezopotamya'nın yukarı kısmındaki Subaru'larda samîleşmeğe başlamış, Zagros dağları ötesindeki Lülübi'ler ise Med'lerle kaynaşmışlardır [1].

Asur İmparatorlarının kan ve ateşle muhtelif unsurları tek bayrak altında toplıyarak nefes almağa meydan vermek-

[1] *Radet*, La Lydie et le monde Grec au temps des Mermnades, Paris, 1892

sizin ayni hedefe doğru sürüklemiş olmaları, bu karışma ve kaynaşma devrini hazırlamıştır. Asur kılıcı ayni zamanda muhtelif medeniyetlerin de biribirlerile aşılanarak daha kuvvetli bir medeniyetin daha canlı bir surette yaşamasını temin etmiştir. Gerçi Sargon'lular tarafından ifrata götürülen imha siyaseti onların son devirlerinde makhur milletlerin intikam hırsile silâha sarılmalarını intaç etmişti. Fakat, *Nabukodonosor*'un ayni derecede kuvvetli ve şiddetli idaresi, bu vahdeti yeni baştan temin etmiştir. Şu kadar varki *Nabukodonosor*'un temin ettiği bu vahdet, kendisinden sonra Babil'liler lehine değil, İran'da muazzam bir devlet kuracak olan Akamaniş'ler hesabına devam ve inkişaf etmiştir.

Akamaniş'ler zamanında Ön Asya'da takarrür eden huzur ve asayişi hazırlıyan amil, şüphe yok ki, evvelâ Asur'luların sonra da *Nabukodonosor*'un siyasî vahdetin temini için sarfettikleri mesai olmuştu; Akamaniş'ler hazır buldukları bu siyasî vahdet karşısında Med, Asur ve Babil İmparatorluklarından tevarüs ettikleri Sumer medeniyet ve kültürünü muvaffakıyetle inkişaf ettirmiş ve yaymışlardır. Müteakıp asırlarda ayni mıntakalarda yükselen Sasanî ve İslâm medeniyetlerinin ana tohumlarını Sumer ve Eti'lere dayanan bu eski medeniyette aramak pek tabiîdir.

Birinci cildin sonu

İHTAR

Türk tarihinin menşeden milâdî altıncı asra kadar olan devirlerinden Yakın Şark kısmının Mezopotamya'ya ait müteakıp bahisleri ile Anadolu ve Suriye'nin kadîm tarihleri bu kitabın ikinci cildini teşkil edecektir. Bu ciltle beraber kadîm Uzak Şark adile neşrettiğimiz kitap ve onun ikinci cildini teşkil edecek olan Orta Asya Tarihi adlı eser ise hep birlikte olarak Türk tarihinin menşeden müslümanlığın zuhuru zamanlarına kadar uzıyan devirleri ihtiva etmiş olacaktır.

BİBLİYOĞRAFYA

Abel Rey	La science oriental avant les Grecs. Paris, 19.
A. Moret	Histoire de l'Orient, Paris, 1936.
A. Parrot	Les fouilles de Mari, Syria, XVI (1935) ve XVI(1936)
Batta et Flandin	Le monument de Ninive, Paris 5 Vol. 1849-1850.
British Museum neşriyatı	The Babylonian legends of the creation, 1931.
» »	The Babylonian story of the deluge and the epic of Gilgamish, 1929.
C. P. Tiele	Histoire comparée des anciennes religions, Paris, 1882.
Charles E. Jean	Sumer et Akkad, Paris, 1923.
Chantepie de la Saussaye	Manuel d'Histoire des religions, Paris, 1904.
Ch. F. Jean	Les idés religieuses etmorales, Paris, 1936.
C. Autran	Sumérien et Indo-Européenn, 1925.
Denis Saurat	Histoire des religions, Paris, 1934.
Delaporte	La Mesopotamie, Paris, 1934.
Delaporte	Catalogue des cylindres orientaux du Musée du Louvre, Paris I. 1920, II. 1923.
De Sarzec et Heuzey	Découvertes en Chaldée, Paris 2 Vol 1884-1912.
E. Speiser	Mesopotamian origins. Londres, 1930.
E. Cavaignac	Hist. de l'antiquité, 1917.
E. Meyer	Histoire de l'antiquité, traduit par Etienne Combe, Paris, 1926.
E. Clemen	Les religions du monde, Paris, 1930.
E. Cuq	Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, Paris 1929.
Frankfort	Telle-Asmar and Khafaje, Chicago, I (1932), II (1933) III (1934), IV (1935), V (1936).
G. Contenau	L'Asie occidentale ancienne dans l'histoire de l'orient ancien, Paris, 1936.
»	Manuel d'Archeologie orientale, Paris, 3 Vol. 927-31
»	Musée du Louvre. Les antiquité orientales I. Sumer, Babylonie, Elam. Paris, 1927.
G. Fougéres	R. Grousset, G. Contenau, P. Jouguet. Les premières civilisations, Paris, 1935.
G. Maspero	Histoire ancienne des peuples de l'orient classique Paris, 3 Vol. 1895-1908.
Handcock	Mesopotamian archaeology. Londres, 1912.
Hall.	La Sculpture babylonienne et assyrienne au British Museum Paris, 1928.

Hall ve Voolley Ur Excavations I. Al-Ubeyd. Londres, 1927.
H. de Genouillac Fouilles de Tello, Paris, I, Epoques présargoniques (1934). II. Epoques d'Ur, IIIe. dynastie et de Larsa (936)
Heuzey et T. Dangin Nouvelles fouilles de Tello, Paris, 1910.
H. Frankfort Archeology and the Sumerian problem, Chicago, 1932.
Jestin (R.). Textes économiques Sumeriens de la II ème. dynastie d'Ur, Paris, 1935.
J. de Morgan Les premières civilisations, Paris, 1909.
J. Lagrange Étude sur les religions Sémitiques, Paris, 2e. édit. 1905.
Labat (René). Le poème babylonien de la création, Paris, 1935.
L. Wolley Les Sumeriens, Paris, 1930.
L. Speleers Les fouilles en Asie antérieure, Liège 1928.
L. W. King A history of Babylonia and Assyria I. Sumer, Akkad, 2e. édit. 1916.
M. Jastrow The civilization of Babylonia and Assyria Philadelphie. 1915.
Moortgat Frühe Bildkunst in Sumer; Leipzig. 1935.
Perrot et Chipiez Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris I. II. 1884.
P. Dhorme La religion assyro-babylonienne, Paris, 2e. édit.1910.
» » Choix de textes religieux assyro - babyloniens, Paris, 1907.
R. Grousset Les civilisations de l'Orient, t. I. Paris.
Salomon Reinach Orpheus (Histoire générale des religions), Paris 1909.
Thureau Dangin Esquisse d'une histoire du système Séxagésimal. Paris, 1932.
V. Scheil Code des lois de Hammurabi : Mémoires de la délégation en Perse. Paris, t. IV. 1902.
» » Recueil de lois assyriennes, Paris, 1921.
» » Une saison de fouilles à Sippar. Le Caire, 1902.
Vill Durant Histoire de la civilisation, t. I. Paris, 1937.
Wolley The development of Sumerian Art. Londres 1935.

İhtar :

Yakın Şark Tarihinin Hanigalbat, Küçük Asya ve Suriye kısımları bu kitabın ikinci cildini teşkil edecektir.